
3 1761 04499 6833

श्रीरस्तु ।

॥ अथ भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ॥

अथ भावकर्मणोर्लडादयः । 'भावकर्मणोः' (सू २६७९) इति तङ्—

२७५६ । सार्वधातुके यक् । (३-१-६१)

धातोर्यक्प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भावो भावना उत्पादना क्रिया । सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते ।

अथ भावकर्मतिङ्प्रकरणं निरूप्यते ॥ 'लः कर्मणि' इत्यत्र सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च। अकर्मकेभ्यस्तु भावे कर्तरि च लकारा विहिताः । तेषु कर्तरि लकारा निरूपिताः । अथेदानीं भावकर्मणोर्लकारा निरूप्यन्ते इति प्रतिजानीते । **अथ भावकर्मणोर्लडादयः इति** ॥ निरूप्यन्ते इति शेषः। तत्र 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्, अनुपराभ्यां कृञः' इत्यादि परस्मैपदविधिषु प्राप्तेष्वाह । **भावकर्मणोरिति। तङिति** ॥ **सार्वधातुके यक्॥ धातोरिति**॥ 'धातोरेकाचः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **भावकर्मवाचिनीति** ॥ 'चिण्भावकर्मणोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । घटस्य भावो घटत्वमित्यादौ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । कवेरयं भाव इत्यादौ अभिप्रायः । "भावः पदार्थसत्तायां क्रियायेष्टात्मयोनिषु । विद्वल्लीलास्वभावेषु भूत्यभिप्रायजन्तुषु" इति नानार्थरत्नमाला । 'भावस्सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्तुषु' इत्यमरः । इह तु 'लः कर्मणि' इत्यत्र भावशब्दो भावनायां यौगिक इत्याह । **भावो भावनेति** ॥ 'लः कर्मणि' इत्यत्र भावशब्देन भावना विवक्षितेति भावः । भावनाशब्दस्य चिन्तायामपि प्रसिद्धत्वादाह । **उत्पादनेति** ॥ उत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । एवञ्च भूधातोरुत्पत्त्यर्थकाद्धेतुमण्णौ वृज्यावादेशयोः भाविशब्दात् 'एरच' इति भावे अचि णिलोपे भावशब्दः भावयतेरुत्पत्त्यर्थकाद्धेतुमण्ण्यन्तात् स्त्रियामित्यधिकारे 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचि अनादेशे टापि भावनाशब्द इति बोध्यम् । उत्पादनाचेयं धात्वर्थन्नातिरिच्यते इति दर्शयितुमाह । **क्रियेति** ॥ धात्वर्थात्मकक्रियैव उत्पादनेत्यर्थः । तथाहि फलव्यापारयोर्द्धातुरिति सिद्धान्तः । पचधातोः पाकोऽर्थः । पाको विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः । तत्र विक्लित्त्यंशः फलम् । अधिश्रयणादिस्तदनुकूलो व्यापारः । तथाविधव्यापाराश्रयो देवदत्तादिः कर्ता । धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्तेति सिद्धान्तात् । अधिश्रयणादिव्यापारजन्या विक्लित्तिः फलम् । तदाश्रयत्वादोदनं कर्म । व्यापारजन्यफलशालि कर्मेति सिद्धान्तात् । एवं सकर्मकेषु सर्वत्र ज्ञेयम्। 'एध वृद्धौ' इत्यस्मिन्नकर्मकेऽपि वृज्यनुकूलव्यापारो धात्वर्थः । नचैवं सति एधते देवदत्त इत्यत्र धापूपात्तव्यापाराश्रयत्वाद्व्यापारजन्यवृद्धिरूपफलाश्रयत्वाच्च कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च स्यादिति वाच्यम् । धातूपात्तव्यापारजन्यतद्व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वं कर्मत्व-

युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः। तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि । किं त्वेकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन

मिति सिद्धान्तात् । एवञ्च फलोत्पत्त्यनुकूलव्यापारात्मिका क्रिया धात्वर्थ इति सिद्धम् । एतेन क्रियावाचीं धातुः धातुवाच्या क्रियेत्यन्योन्याश्रयोऽपि निरस्तः । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्यैव क्रियात्वात् । तदुक्तम् । व्यापारो भावना । सैवोत्पादना सैव क्रियेति । ननु उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्यैव सर्वत्र धातुवाच्यत्वे सर्वेषां धातूनामेकार्थत्वापत्तिः । विक्लित्त्यादितत्तत्फलोत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थकत्वन्तु न सम्भवति । एकैकस्य धातोर्विक्लित्त्यादितत्तत्फलांशे तदनुकूलव्यापारात्मकव्यापारसामान्ये च वाचकत्वानुपपत्तेरित्यत आह । **सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्येति** ॥ पच्यादयो धातुत्वेन रूपेण उत्पत्त्यनुकूलव्यापारात्मिकां क्रियामाहुः । पचित्वादिविशेषरूपेण तु विक्लित्त्यादितत्तत्फलांशमाहुः । तथाच वाचकतावच्छेदकभेदाद्विक्लित्त्यादिफलविशेषस्य क्रियासामान्यस्य च वाच्यता सङ्गच्छते इति भावः । तथाच भट्टिराह । 'विभज्य सेनां परमार्थकर्मा सेनापतींश्चापि पुरन्दरोऽथ । नियोजयामास स शत्रुसैन्ये करोतिरर्थेष्विव सर्वधातून् ॥' इति । अस्तिभवतिविद्यतीनामपि सत्तानुकूलव्यापार एवार्थः । तत्र सत्ता आत्मभरणम् । तदनुकूलव्यापारस्तु जायते अस्ति विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यति, इति वार्ष्यायणिप्रणीतषड्भावविकारेष्वन्यतमो यथायथं ज्ञेयः । भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् । प्रपञ्चितञ्च मञ्जूषायामित्यलम् । ननु उत्पादनात्मकक्रियारूपस्य भावस्य धातुवाच्यत्वे लः कर्मणि च भावे च इति भावे कथ लकारविधिः । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यत आह । **भावार्थकलकारेणानूद्यते इति** ॥ द्वौ त्रयः इत्यादौ द्विवचनबहुवचनवदिति भावः । **युष्मदस्मद्भ्यामिति** ॥ युष्मदि अस्मदीति च तिङ्समानाधिकरणे उपपदे मध्यमोत्तमपुरुषौ विहितौ । युष्मदस्मदोस्तिङ्सामानाधिकरण्यञ्च तिङ्वाच्यकारकवाचित्वमेव । लकारे तु आस्यते त्वया आस्यते मया इत्यादौ भाव एव लकारादेस्तिङ्वाच्यः । ननु युष्मदस्मदर्थौ । अतो न मध्यमोत्तमाविल्यर्थः । कर्मलकारे तु त्वं वन्द्यसे अह वन्द्ये इत्यादौ लकारस्य युष्मदस्मदोश्च सामानाधिकरण्यसम्भवात्पुरुषत्रयमपि यथायथमुदाहरिष्यते । **तिङ्वाच्येति** ॥ सत्त्वं द्रव्यं लिङ्गसङ्ख्यान्वययोग्यम् । तिङ्वाच्या या भावना क्रिया सा असत्त्वरूपा लिङ्गसङ्ख्यान्वययोग्या । शब्दशक्तिस्वभावात् । ततश्च तस्याः तिङ्वाच्यभावनायां द्वित्वबहुत्वयोरप्रतीतेः युवाभ्यां युष्माद्भिर्वा आस्यते इत्यादौ न द्विवचनं बहुवचनञ्चेत्यर्थः । तिङ्वाच्येत्यनेन कृद्वाच्यायाः क्रियायाः लिङ्गसङ्ख्यान्वयित्वात्मकं सत्त्वरूपत्वमस्तीत्युक्तम्भवति । तद्यथा । पाकौ पाकाः इत्यादि । तदुक्तम् । 'सार्वधातुके यक्' इति सूत्रे भाष्ये 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति द्रव्यवत् लिङ्गसङ्ख्यान्वयं लभते इत्यर्थः । शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः । ननु तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपतया द्विबहुवचनाभावे आस्यते इत्यादौ एकवचनञ्च न स्यादित्यत आह । **किन्त्वेकवचनमेवेति** ॥ तिङ्वाच्यभावलकारस्येति शेषः । **तस्येति** ॥ 'द्येकयोर्द्विवचनैकवचन' 'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रन्यासं भट्टोजी एकवचनद्विबहुवचनेषु द्विबहुवचनं इति सूत्रन्यासः कर्त-

संख्यानपेक्षत्वादनभिहिते कर्तरि तृतीया। त्वया मया अन्यैश्च भूयते। बभूवे।

२७५७। स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झन-ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च। (६-४-६२)

उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च। अयमिट् चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न। इहार्धधातुके इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं, नेतरेषामव्यभिचारात्। चिण्वद्भावाद्वृद्धिः। नित्यश्चायं वल्निमित्तो विधातौ। भावि-

व्यः। तत्र द्वित्वबहुत्वयोर्द्विबहुवचननियमे सति तयोरविषये एकवचनमिति लभ्यते इति भाष्ये स्पष्टम्। एवञ्च एकवचनस्य एकत्वमुत्सृज्य द्विबहुवचनान्यविषये विहितत्वेन औत्सर्गिकतया एकत्वसङ्ख्यानपेक्षत्वात् भावलकारस्य असत्त्वरूपभाववाचित्वेऽप्येकवचनमेवेति भावः। **अनभिहिते इति॥** भावलकारे कर्तुस्तिङ्वाच्यत्वाभावेन अनभिहितत्वात्तृतीयेत्यर्थः। **त्वया मयेति॥** त्वत्कर्तृकं, मत्कर्तृकम्, अन्यकर्तृकं, भावनमित्यर्थः। **स्यसिच्॥** अच् हन ग्रह दृश् एषान्द्वन्द्वात् षष्ठी। उपदेश इत्यत्र एव विशेषणम्। नेतरेषाम्। अव्यभिचारात्। तदाह। **उपदेशे योऽजिति॥** अजित्यस्य उपदेशान्वयित्वेऽपि सौत्रः समासः। अजिति लुप्तषष्ठीकम्। वा चिण्वदिति सप्तम्यन्ताद्वृतिः। स्यसिच्सीयुट्तासिष्वित्युपमेयतस्सप्तमीदर्शनात्। तदाह। **चिणीवेति॥ अङ्गकार्यमिति॥** अङ्गस्येत्यधिकृतत्वादिति भावः। भावकर्मवाचिषु स्यादिष्विति नार्थः। सीयुटो लिङागमतया भावकर्मवाचित्वेऽपि स्यसिच्तासीनां भावकर्मवाचित्वाभावात्। नापि भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परे स्यादयस्तेष्वित्यर्थः। स्यसिच्तासीनां भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वसम्भवेऽपि सीयुटस्तदसम्भवात्। सीयुडागमविशिष्टस्यैव लिङो भावकर्मवाचितया केवलसीयुटो भावकर्मवाचिप्रत्ययपरकत्वमस्ति। अतो विषयसप्तमीति मत्वा आह। **भावकर्मणोर्गम्यमानयोरिति॥** इङ्विधौ स्यसिच्सीयुट्तासिषु, इति सप्तमी षष्ठ्या विपरिणम्यते इति मत्वा आह। **स्यादीनामिडागमश्चेति॥** अत्र अज्झनग्रहदृशां स्यादीनाञ्च न यथासङ्ख्यम्। व्याख्यानात्। स्यादिषु परेषु अङ्गस्य इडिति नार्थः। 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यत्र 'आर्धधातुके' इति योगं विभज्य यावानिट् स आर्धधातुकस्यैवेति भाष्ये उक्तत्वात् णिचि यदङ्गाधिकारविहितं कार्यन्तस्यैवात्रातिदेशः नतु चिणि दृष्टमात्रस्य। तेन घानिष्यते इत्यत्र 'हनो वध लिङि, लुङि च' इति चिणि दृष्टो वधादेशश्चिण्वदिति नातिदृश्यते। तस्य द्वैतीयीकत्वेन अङ्गाधिकारविहितत्वाभावात्। तथा अयिष्यते इत्यत्र इणो गादेशो न। अध्यायिष्यते इत्यत्र इङो गाङादेशो न। द्वैतीयीकत्वात् चिण्वत्त्वाभावे अयमिट् नेत्याह। **अयमिडिति॥** सेट्कस्य वलादित्वलक्षण इट् तु स्यादेवेति भावः। ननु भूयेतेति विधिलिङि चिण्वत्त्वं इट् च स्यातामित्यत आह। **इहार्धधातुके इति॥ नेतरेषामिति॥** स्यसिच् तासीनां न विशेषणमित्यर्थः। **अव्यभिचारादिति॥** स्यसिच्तासीनां सर्वत्रार्धधातुकत्वनि-

ता—भविता । भाविष्यते—भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट—भविषीष्ट ।

२७५८ । चिण्भावकर्मणोः । (३-१-६६)

च्लेश्चिण्स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभाविष्यत—अभविष्यत । तिङोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयेसे। अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम्—अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयाञ्चक्रे । भावयांबभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि, इट एत्त्वे च, कृते

यमादिति भावः । अत्र वार्तिकम् । "चिण्वद्वृद्धिर्युक् च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणिति इट्चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिनिमित्यश्चायं वल्निमित्तो विघाती" इति स्यसिच्सीयुडितिसूत्रस्य वृद्ध्यादिप्रयोजनमित्यर्थः । तत्र वृद्धिं दर्शयति । **चिण्वद्भावाद्वृद्धिरिति** ॥ लुटि भू ता इति स्थिते चिण्वत्त्वात् 'अचोऽञ्णिति' इति वृद्धिरित्यर्थः । इडागमश्चेत्यपि बोध्यम् । तत्फलन्तु वक्ष्यते । तथा दाधातोर्लटि 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक् । तथा लृटि घानिष्यते इत्यत्र 'होहन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति घत्वं शमेर्हेतुमण्यन्ताल्लुटि शामिता, शमितेत्यत्र 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घः । तथा अनेनैवात्र इटि कृते तस्य आभीयत्वेनासिद्धत्वात् अनिटीति निषेधाभावात् णिलोपः । तथा भाविष्यते इत्यत्र भू स्य इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणं इटं बाधित्वा नित्यत्वादनेन इट् । वल्निमित्ते इटि कृते अकृते च चिण्वदिटः प्रवृत्त्या कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । वलादिलक्षणस्त्विट् न नित्यः । चिण्वदिटि कृते वलादित्वस्य विहतत्वेन वलादिलक्षणस्य इटः अप्रवृत्तेः । नित्यश्चायमित्यस्य चिण्वदिडिति शेषः । वल्निमित्त इत्यनन्तरं इडनित्य इति शेषः । अनित्यत्वे हेतुः । **विघातीति** ॥ चिण्वदिटो वलादिनिमित्तविघातकत्वादित्यर्थः । एवञ्च सेट्कत्वेऽप्यनेनैव इट् । एतदभावपक्षे तु सेट्कत्वे वलादिलक्षण इडिति बोध्यम् । तदाह । **भवितेति** ॥ चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षण इडिति भावः । **चिण् भावकर्मणोः** ॥ **च्लेरिति** ॥ 'च्लेस्सिच्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **तशब्दे परे इति** ॥ 'चिण् ते पदः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **अभावीति** ॥ च्लोश्चिणि कृते 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लोपः । चिण्विधौ तशब्दे किम् । अभाविषाताम् । अथ अनुपूर्वात् भूधातोरुपभोगार्थकात्सकर्मकेभ्यः कर्मणि लकारे विशेषमाह । **तिङोक्तत्वादिति** ॥ कर्तुस्त्वनभिहितत्वात् तृतीयैवेति भावः । तदाह । **अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया चेति** ॥ इहानन्दस्य तिङाभिहितत्वात् प्रथमेति भावः । युष्मदस्मदुपात्तयोः कर्त्रोस्त्वनभिहितत्वात् तृतीया । **अनुभूयेते इति** ॥ सुखदुःखे इति शेषः । **अनुभूयन्ते इति** ॥ सुखानीति शेषः । **णिलोपः इति** ॥ भूधातोर्णौ वृद्धौ आवादेशे भावि इति ण्यन्तात् कर्मणि लटस्तादेशे याके णिलोप इत्यर्थः । **भावयामासे इति** ॥ प्रथमपुरुषैकवचने उत्तमपुरुषैकवचने च रूपम् । **इहति** ॥ भावयामासे इत्यत्र

२७४६ । अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । (१-३-८०)

'क्षिप प्रेरणे' । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ।

२७४७ । प्राद्वहः । (१-३-८१)

प्रवहति ।

२७४८ । परेर्मृषः । (१-३-८२)

परिमृष्यति । भौवादिकस्य तु परिमर्षति । इह परेरिति योगं विभज्य वहेरपीति केचित् ।

२७४९ । व्याङ्परिभ्यो रमः । (१-३-८३)

विरमति ।

२७५० । उपाच्च । (१-३-८४)

यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ।

क्षाधीनः कर्मकर्ता तथाविधकर्तर्येव 'अनुपराभ्यां कृञः' रस्मैपदमिति लभ्यते । एवञ्च कर्मकर्तरि नास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । **अभिप्रति** ॥ परस्मैपदमिति शेषः । **स्वरितेतिति** ॥ ततश्च कर्तृगामिनि फले आत्मनेपदे प्राप्ते अनेन तत्रापि परस्मैपदमिति भावः । **अभिक्षिपतीति** ॥ प्रतिक्षिपति अतिक्षिपति इत्यप्युदाहार्यम् । **प्राद्वहः** ॥ प्रपूर्वाद्वहेः परस्मैपदमित्यर्थः । वहेः स्वरितेत्त्वात् कर्तृगामिन्यात्मनेपदे प्राप्ते तत्राप्यनेन परस्मैपदम् । **परेर्मृषः** ॥ परस्मैपदमिति शेषः । 'मृषस्तितिक्षायाम्' इति दैवादिकस्य स्वरितेत्त्वात् पदद्वये प्राप्ते अयं विधिः । तदाह । **परिमृष्यतीति** ॥ चौरादिकस्यापि 'आधृषाद्वा' इति णिजभावे स्वरितेत्त्वेऽपि परस्मैपदमेव परिमर्षतीति । **भौवादिकस्य त्विति** ॥ 'मृषु सहने, सेचने च' इति भौवादिकस्य तु परस्मैपदित्वात् परिमर्षतीत्येव रूपं सिद्धम् । अतोऽस्मिन् सूत्रे तस्य न ग्रहणमिति भावः । **इहेति** ॥ परेरिति योगो विभज्यते । वह इत्यनुवर्तते । परेर्वहः परस्मैपदमित्यर्थः । परिवहति । मृष इति योगान्तरम् । तत्र परेः इत्यनुवर्तते परेः मृषः परस्मैपदमित्युक्तोर्थ इति केचिदाहुरित्यर्थः । भाष्ये त्वयं योगविभागो न दृश्यते । **व्याङ्परिभ्यो रमः** ॥ परस्मैपदमिति शेषः । रमेरनुदात्तेत्त्वाद्विधिरयम् । **विरमतीति** ॥ आरमति, परिरमति, इत्यप्युदाहार्यम् । **उपाच्च** ॥ उपपूर्वादपि रमेः परस्मैपदमित्यर्थः । उत्तरसूत्रे उपादित्यस्यैवानुवृत्तये व्याङ्पर्युपेभ्यो रमेरिति नोक्तम् । अत्र विरमतीत्यर्थे उपरमतीति नोदाहरणम् । तस्य अकर्मकतया उत्तरसूत्रेण परस्मैपदविकल्पविधानात् । अतस्सकर्मकमुदाहरति । **यज्ञदत्तमुपरमतीति** ॥ ननु विरामार्थकत्वात् कथं सकर्मकतेत्यत आह । **उपरमयतीत्यर्थः इति** ॥ ननु णिजभावात् कथमयमर्थो लभ्यते इत्यत आह । **अन्तर्भावितण्यर्थोऽयमिति** ॥ धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः ।

२७५१ । विभाषाऽकर्मकात् । (१-३-८५)

उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा । उपरमति—उपरमते वा । निवर्तते इत्यर्थः ।

२७५२ । बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः । (१-३-८६)

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । 'णिचश्च' (सू २५६४) इत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः । स्रावयति । स्यन्दयतीत्यर्थः ।

२७५३ । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । (१-३-८७)

विभाषाऽकर्मकात् ॥ उपादिति रम इति परस्मैपदमिति चानुवर्तते । तदाह । **उपाद्रमेरिति** ॥ **बुधयुध** ॥ बुध युध नश जन इङ् प्रु द्रु स्रु एषान्द्वन्द्वः । **बोधयति पद्ममिति** ॥ सूर्य इति शेषः । बुधिर्विकसनार्थकः । विकसति पद्मम् । तद्विकासयति सूर्य इत्यर्थः । 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदन्तु न सिध्यति । अणौ पद्मस्य कर्तृतया चित्तवत्कर्तृत्वाभावात् । **योधयति काष्ठानीति** ॥ काष्ठानि युद्ध्यन्ते स्वयमेव । तानि योधयतीत्यर्थः । अणावचित्तवत्कर्तृकत्वात् 'अणावकर्मकात्' इत्यस्य न प्राप्तिः । अत एव योधयति देवदत्तमिति नोदाहृतम् । 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इत्येव सिद्धेः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । **नाशयति दुःखमिति** ॥ दुःखं नश्यति । तत् नाशयति हरिरित्यर्थः । **जनयति सुखमिति** ॥ जायते सुखम् । तत् जनयति हरिरित्यर्थः । **अध्यापयतीति** ॥ अधीते वेदः स्वयमेव । तमध्यापयतीत्यर्थः । 'प्रु गतौ' इत्यस्योदाहरति । **प्रावयतीति** ॥ गत्यर्थकत्वं मत्वा आह । **प्रापयतीत्यर्थः इति** ॥ **द्रावयतीति** ॥ द्रवत्याज्यं तत् द्रावयतीत्यर्थः । धातोर्द्रवीभावार्थकत्वं मत्वा आह । **विलापयतीत्यर्थः इति** ॥ **स्रावयतीति** ॥ स्रवति जलम् । तत्स्रावयतीत्यर्थः । धातोः स्यन्दनार्थकत्वं मत्वा आह । **स्यन्दयतीत्यर्थः इति** ॥ "प्रीतिं भक्तजनस्य यो जनयते" इत्यात्मनेपदन्तु प्रामादिकमेव । यद्वा भक्तजनः हरौ प्रीतिं जनयत्यात्मविषये तां हरिः जनयते इति ण्यन्ताण्णौ रूपम् । प्रयोज्यकर्तुः शेषत्वविवक्षया भक्तजनस्येति षष्ठीत्याहुः । **निगरण** ॥ निगरणं भक्षणम् । चलनङ्कम्पनम् । एतदर्थकेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदमित्यर्थः । पूर्वसूत्रे प्रुद्रुस्रूणाङ्ग्रहणन्तु अचलनार्थानामेव । अत एव मूले प्रापयतीत्यादि व्याख्यातं पानमपि भक्षणमेव 'अपोऽश्नाति' इति श्रुतेः । अतएव 'न पादम्याङ्यमाङयस' इति सूत्रे पाग्रहणमर्थवत् । "न पीयतान्नाम चकोरजिह्वया कथञ्चिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका । इमाङ्किमाचामयसे न चक्षुषा चिरश्चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी ॥" इति श्रीहर्षश्लोके आचामयेति पृथक्पदम् । अः विष्णुः तस्याः स्त्री ईः लक्ष्मीः । तया सहिता से इत्येकारान्तस्य सेशब्दस्य सम्बोधनम् । 'एङ्ह्रस्वात्' इति सम्बुद्धिलोप

निगारयति। आशयति। भोजयति। चलयति। कम्पयति। 'अदेः प्रतिषेधः' (वा ९५९)। आदयते देवदत्तेन। 'गतिबुद्धि—' (सू ५४०) इति कर्मत्वम् 'आदिखाद्योर्न' (वा ११०९) इति प्रतिषिद्धम्। 'निगरण-चलन—' (सू २७५३) इति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः। शेषादित्यकर्त्र-भिप्राये परस्मैपदं स्यादेव। आदयत्यन्नं वटुना।

२७५४। अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्। (१-३-८८)

ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात्। शेते कृष्णस्तं गोपी शाययति।

२७५५। न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुह-रुचिनृतिवदवसः। (१-३-८९)

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न। पिबतिर्निगरणार्थः। इतरे चित्त-वत्कर्तृकाकर्मकाः। नृतिश्चलनार्थोऽपि। तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः। पाययते।

इति व्याख्येयमिति प्रौढमनोरमायां स्थितम्। वस्तुतस्तु चक्षुषोर्मुखचन्द्रिकाकर्मकपानात्मकाच-मनासम्भवादाचामिरादरे लाक्षणिकः। अतो निगरणार्थकत्वाभावान्न परस्मैपदम्। नचैवं सति 'प्रत्ययवसानार्थकत्वाभावाच्चक्षुषोः 'गतिबुद्धि' इति कर्मत्वन्न स्यादिति शङ्क्यम्। न ह्याचामिरत्र केवले आदरे वर्तते। किन्तु दर्शनपूर्वकादरे वर्तते। सादरज्ञाने लाक्षणिक इति यावत्। ततश्च बुद्ध्यर्थकत्वादाचामेः चक्षुषोः कर्मत्वन्निर्बाधमित्यादि शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। **अदेः प्रतिषे-धः इति** ॥ अदेर्ण्यन्तात् निगरणार्थकतया प्राप्तस्य परस्मैपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। आदयते देवदत्तेनेत्यत्र अदेः प्रत्ययवसानार्थत्वात् प्रयोज्यकर्तुर्देवदत्तस्य कर्मत्वमाशङ्क्य आह। **गतिबुद्धीति** ॥ नन्वादयत्यन्नं वटुनेति कथम्। निगरणार्थकतया प्राप्तस्य परस्मैपदस्य अदेः प्रतिषेधादित्यत आह। **निगरणचलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायन्निषेधः इति** ॥ नतु शेषात्कर्तरि इति प्राप्तस्येत्येवकारार्थः। 'अनन्तरस्य' इति न्यायादिति भावः। **अणावकर्म-कात्** ॥ ण्यन्तादिति शेषपूरणम्। णेरित्यनुवृत्तेरिति भावः। अणौ यो धातुरकर्मकः चित्तव-त्कर्तृकश्च तस्मात् ण्यन्तात्परस्मैपदमिति यावत्। चित्तवत्कर्तृकादिति किम्। व्रीहयः शुष्यन्ति तान् शोषयते। अकर्मकात्किम्। कटङ्करोति। तं प्रयुङ्क्ते। कटङ्कारयते। **न पादम्याङ्यम्** ॥ पा दमि आङ्यम् आङ्यस परिमुह रुचि नृति वद वस् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। प्राप्तस्य निषेध्यत्वात् प्राप्तिमुपपादयति। **पिबतिर्निगरणार्थः इति** ॥ ततश्च 'निगरणचलनार्थेभ्यः' इति प्राप्तिरिति भावः। **इतरे इति** ॥ दम्यादयः अणौ चित्तवत्कर्तृका अकर्मकाश्चेत्यर्थः। ततश्च 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति प्राप्तिरिति भावः। **नृतिरिति** ॥ नृतिश्चलनार्थकः। अणा चित्तवत्कर्तृकः अकर्मकश्चेत्यर्थः। **सूत्रद्वयेनेति** ॥ 'अणावकर्मकात्' इति 'निगरणचल-नार्थेभ्यश्च' इति च सूत्रद्वयेनेत्यर्थः। **पाययते इति** ॥ 'शाच्छासाह्वाव्यावेषां युक्' इति पुको-

दमयते । आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते । 'धेट उपसङ्ख्यानम्' (वा ९६२) । 'धापयेते शिशुमेकं समीची' । अकर्त्रभिप्राये 'शेषात्—' (सू २१५९) इति परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान्पाययति पयः । 'दमयन्ती कमनीयतामदम्' । भिक्षां वासयति । 'वा क्यषः' (२६६९) लोहितायति–लोहितायते । 'द्युद्भ्यो लुङि' (सू २३४५) । अद्युतत्–अद्योतिष्ट । 'वृद्भ्यः स्यसनोः' (२३४७) वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । विवृत्सति । विवर्तिषते । 'लुटि च क्लृपः' (सू २३५१) । कल्पा । कल्पासि । कल्पितासे । कल्पस्यति । कल्पिष्यते–कल्पस्यते । चिक्लृप्सति–चिकल्पिषते–चिक्लृप्सते ।

इति तिङन्तपरस्मैपदप्रकरणम् ।

ऽपवादो युक् । **दमयते इति** ॥ 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वाद्ह्रस्वः । ननु दिवादौ दमिस्सकर्मक इत्युक्तम् । अतः कथमिह 'अणावकर्मकात्' इति प्राप्तिरिति चेत् दमेः परस्मैपदनिषेधादेव दमिरकर्मकोऽपि । अतो दमिस्सकर्मक इत्यस्य न विरोधः । **आयामयते इति** ॥ 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वनिषेधान्न ह्रस्वः । **वासयते इति** ॥ 'वस निवासे' इति भौवादिकस्यैवात्र ग्रहणम् । ननु 'वस आच्छादने' इत्यादादिकस्यापि । तस्य सकर्मकत्वादेवाप्राप्तेः । लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमित्युक्तेश्च । **धेट उपसङ्ख्यानमिति** ॥ परस्मैपदनिषेधस्येति शेषः । धापयेते शिशुमिति मन्त्रः । ननु 'वत्सान् पाययति पयः'। 'दमयन्ती कमनीयतामदम्'। भिक्षां वासयतीति च कथम्। 'न पादम्याङ्यस' इति 'धेटः' इति च परस्मैपदस्य निषेधादित्यत आह। **अकर्त्रभिप्राये इति** ॥ 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च, अणावकर्मकात्' इति सूत्रद्वयप्राप्तस्यैव 'न पादम्याङयमाङयस' इति 'धेट उपसङ्ख्यानम्' इति च निषेध इति भावः । 'वा क्यषः' इत्यादि प्राग्व्याख्यातमिति सूत्रक्रमेण पुनरुपात्तम् ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां पदव्यवस्था समाप्ता ।

'ह एति' (सू २२५०) इति हत्वं न। तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः। भाविता। चिण्वदिटः आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः। पक्षे भावयिता। भाविष्यते—भावयिष्यते। भाव्यताम्। अभाव्यत। भाव्येत। भाविषीष्ट—भावयिषीष्ट। अभावि। अभाविषाताम्—अभावयिषाताम्। बुभूष्यते। बुभूषांचक्रे। बुभूषिता। बुभूषिष्यते। बोभूय्यते। यङ्लुगन्तात्तु। बोभूयते। बोभवाञ्चक्रे। बोभाविता—बोभविता। 'अकृत्सार्व—' (सू २२९८) इति दीर्घः। स्तूयते विष्णुः। तुष्टुवे। स्ताविता—स्तोता। स्ताविष्यते—स्तोष्यते। अस्तावि। अस्ताविषाताम्—अस्तोषाताम्। 'गुणोऽर्ति' (सू २३८०) इति गुणः। अर्यते। स्मर्यते। सस्मरे। परत्वा-

प्रथमैकवचनतशब्दस्य 'लिटस्तझयोः' इति एशादेशे उत्तमपुरुषैकवचनस्य इटश्च 'टित आत्मनेपदानाम्' इत्येत्वे च कृते भावयामास् ए इति स्थिते 'ह एति' इति सकारस्य हकारः प्राप्तो न भवतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह। **तासीति**॥ 'ह एति' इत्यत्र तासस्त्योरित्यनुवर्तते। तत्र एधिताहे इत्यादौ तासेस्सस्य सार्वधातुक एव एति परे हकार इति निर्विवादः। तथाविधतासिसाहचर्यादस्तेरपि सकारस्य व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुक एव परे प्रवृत्तिः। अतो भावयामासे इत्यत्र नास्तेस्सकारस्य हकारः। एकारस्यार्धधातुकत्वादित्यर्थः। **भावितेति**॥ ण्यन्तात् भावि ता इति स्थिते परत्वाद्वलादिलक्षणमिटं बाधित्वा चिण्वदिटि तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादनिटीति निषेधाभावाण्णिलोपे भावितेति रूपम्। अत एव चिण्वदिद्विधौ उपदेशे योऽजित्येव व्याख्यातम्, ननु उपदेशे अजन्तस्येति। तथा सति हि णिजन्तस्य उपदेशाभावान्न स्यादिति भावः। वलादिलक्षणे इटि कृते तु तस्य अनाभीयत्वेन असिद्धत्वाभावादनिटीति निषेधाण्णिलोपाभावे णेर्गुणायादेशयोः कृतयोर्भावयितेति रूपमिति मत्वा आह। **पक्षे भावयितेति**॥ अथ सन्नन्तात् भूधातोः कर्मलकारे उदाहरति। **बुभूष्यते इति**॥ यकि सनोऽकारस्य 'अतो लोपः' इति लोपः। **बुभूषिता। बुभूषिष्यते इति**॥ चिण्वदिटि वलादिलक्षणे इटि च रूपं तुल्यम्। चिण्वदिड्भावपक्षेऽपि तदतिदेशेन प्राप्तां वृद्धिं बाधित्वा परत्वादतो लोपः। अथ यङन्तात् भूधातोः भावलकारे उदाहरति। **बोभूय्यते इति**॥ यकि यङोऽकारस्य पूर्ववदतोलोपः। द्वियकारकं रूपम्। यङ्लुगन्तात् बोभूयते इति एकयकारं रूपम्। ष्टुञ्धातोः कर्मलकारे यकि तस्यार्धधातुकत्वात् 'अतो दीर्घो यञि' इत्यप्राप्तावाह। **अकृत्सार्वेति**॥ **स्ताविता-स्तोतेति**॥ चिण्वदिडभावपक्षे अनिट्कत्वान्नेट्। अथ ऋधातोः कर्मणि लकारे यकि कृते कित्त्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते आह। **गुणोऽर्तीति**॥ **अर्यते इति**॥ गुणे कृते रपरत्वम्। स्मृधातोः कर्मणि लकारे आह। **स्मर्यते इति**॥ 'गुणोऽर्ति' इति संयोगादित्वात् गुणे रपरत्वमिति भावः। ननु लुटि ऋ ता, स्मृ ता इति स्थिते चिण्वदिटं बाधित्वा परत्वात् गुणः प्राप्नोति नित्यत्वाच्च। अकृते कृते च चिण्वदिटि गुणस्य प्राप्तेः। कृते तु गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाभावाच्चिण्वदिडभावे अनिट्त्वाद्वलादिलक्षणेडभावे अर्ता स्मर्तेत्येव स्यात्। आरिता स्मारितेति न स्यादित्यत आह। **परत्वादि-**

न्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृते अजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट्। आरिता—अर्ता। स्मारिता—स्मर्ता। 'गुणोऽर्ति—' (सू २३८०) इत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वान्नेह गुणः। संस्क्रियते। 'अनिदिताम्—' (सू ४१५) इति नलोपः। स्रस्यते। इदितस्तु नन्द्यते। सम्प्रसारणम्। इज्यते। 'अयङ्यि क्ङिति' (सू २६४९)। शय्यते।

२७५९। तनोतेर्यकि। (६-४-४४)

आकारोऽन्तादेशो वा स्यात्। तायते—तन्यते। 'ये विभाषा' (सू २३१९)। जायते—जन्यते।

२७६०। तपोऽनुतापे च। (३-१-६५)

तपश्चलेश्चिण्न स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च। अन्वतप्त पापेन। पापं कर्तृ। तेनाभ्याहृत इत्यर्थः। कर्मणि लुङ्। यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः।

त्यादि ॥ कृते गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाभावेऽपि उपदेशे योऽच् तदन्तस्येत्युक्तेश्चिण्वदिट् निर्बाध इत्यर्थः। **आरितेति** ॥ कृतेऽपि गुणे रपरत्वे चिण्वदिटि उपधावृद्धिः। **अर्तेति** ॥ चिण्वदिडभावे रूपम्। एवं स्मारिता स्मर्तेत्यपि। ननु सम्पूर्वात् कृञः कर्मणि लकारे यकि 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशे 'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे, समवाये च' इति सुटि संस्क्रियते इति वक्ष्यते। तत्र 'गुणोऽर्ति' इति संयोगादित्वात् गुणः स्यादित्यत आह। **नित्यग्रहणानुवृत्तेरिति** ॥ 'नित्यं छन्दसि' इत्यतो नित्यमित्यनुवृत्तेः 'गुणोऽर्ति' इत्यत्र नित्यं यस्संयोगादिस्तस्यैव संयोगादिलक्षणो गुण इति लभ्यते। कृञ्तु न नित्यं संयोगादिः। सम्परिपूर्वकत्वाभावे तदभावादिति भावः। अथ स्रंसूधातोर्भावलकारे यकि विशेषमाह। **अनिदितामिति नलोपः इति** ॥ **इदितस्त्विति** ॥ 'टु नदि समृद्धौ' इत्यस्माद्भावलकारे यकि इदित्वान्नलोपो नेत्यर्थः। अथ यजधातोः कर्मलकारे यकि विशेषमाह। **सम्प्रसारणमिति** ॥ 'वचिस्वपियजादीनाम्' इत्यनेनेति भावः। शीङ्धातोर्भावलकारे यकि विशेषमाह। **अयङ्यि क्ङितीति** ॥ **तनोतेर्यकि** ॥ 'विड्वनोः' इत्यतः आदिति 'ये विभाषा' इत्यतः विभाषेति चानुवर्तते। तदाह। **आकारोऽन्तादेशो वा स्यादिति** ॥ शेषपूरणमिदम्। **तायते-तन्यते इति** ॥ कर्मणि लकारः। **तपोऽनुतापे च** ॥ 'च्लेस्सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण् ते' इत्यतश्चिण् इति 'न रुधः' इत्यतो नेति चानुवर्तते। चकारात् 'अचः कर्म' इत्यतः कर्मकर्तरीति समुच्चीयते। तदाह। **तपश्चलेरित्यादि** ॥ तत्र कर्मकर्तरि कर्मकर्तृप्रक्रियायामुदाहरिष्यति। अनुतापे कर्मलकारे उदाहरति। **अन्वतप्त पापेनेति** ॥ पापेनेति कर्तरि तृतीयेति मत्वा आह। **पापङ्कर्त्रिति** ॥ अनुपूर्वस्य तपेः पश्चात्तापार्थकत्वे असङ्गतिः। नहि पापस्य सूर्यादिवत्तपनशक्तिरस्ति। शोकार्थकत्वे अकर्मकत्वापत्तिरित्यत आह। **अभ्याहृत इति** ॥ अनुपूर्वस्तपिरिह उपसर्गवशात् अभिहननार्थक इति भावः। तस्य च सकर्मकत्वात् कर्मलकारः उपपद्यते इति मत्वा आह। **कर्मणि लुङिति** ॥ शोकार्थकत्वमाश्रित्य

'घुमास्था—' (सू २४६२) इतीत्त्वम्। दीयते। धीयते। 'आदेचः—' (सू २३७०) इत्यत्र अशितीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः। एशः आदिशित्त्वाभावात्तस्मिन्नात्त्वम्। जग्ले।

२७६१। आतो युक्चिण्कृतोः। (७-३-३३)

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च। दायिता—दाता। दायिषीष्ट—दासीष्ट। अदायि। अदायिषाताम्—अदिषाताम्। अधायिषाताम्—अधिषाताम्। अग्लायिषाताम्—अग्लासाताम्। हन्यते। 'अचिण्णलोः—' (सू २५७४) इत्युक्तेर्हनस्तो न। 'हो हन्तेः—' (सू ३५८) इति कुत्वम्। घानिता—हन्ता। घानिष्यते—हनिष्यते। आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चि-

भावे वा लुङित्याह। **यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रेति**॥ परिणाममसमीक्ष्य सहसा किञ्चिदकृत्यं कृत्वा पश्चात् दुःखमन्वभवदित्यर्थः। दुःखानुभवः शोकः धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकः। 'शुच शोके' अकर्मकः। पुत्रमनुशोचतीत्यत्र तु वियुक्तं पुत्रं स्मृत्वा शोचतीत्यर्थः। स्मरणे पुत्रस्य कर्मत्वात् द्वितीयेत्यविरोधः। अथ दाधातोर्धाधातोश्च कर्मलकारे यकि विशेषमाह। **घुमास्थेतीत्त्वमिति**॥ ग्लैधातोर्भावे लिटस्तादेशस्य एशादेशे 'आदेचः' इत्यात्त्वस्य अशितीति निषेधमाशङ्क्य आह। **आदेच इत्यत्रेति**॥ श् चासाविच्च इति कर्मधारयाश्रयणादित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे आत्त्वस्य निषेधो लभ्यते। एशः शित्त्वेऽपि आदिभूतशकारेत्कत्वाभावान्निषेधाभावात्तस्मिन् एशि परे आत्त्वं भवत्येवेत्यर्थः। **जग्ले इति**॥ आत्त्वे कृते 'आतो लोप इटि च' इति तस्य लोप इति भावः। **आतो युक्**॥ अङ्गस्येत्यधिकृतमाता विशेषितम्, तदन्तविधिः। 'अचो ञ्णिति' इत्यतो ञ्णितीत्यनुवृत्तं कृत एव विशेषणम्, नतु चिणः। तस्य णित्त्वाव्यभिचारात्। तदाह। **आदन्तानामित्यादि**॥ **दायितेति**॥ चिण्वदिट्पक्षे युक्। **अदायिषातामिति**॥ 'स्थाघ्वोरिच्च' इत्येतत् बाधित्वा परत्वाच्चिण्वदिटि कृते 'घुमास्था' इतीत्त्वन्न। अजादित्वात्। पुनः 'स्थाघ्वोरिच्च' इति तु न भवति। अङ्गलादित्वात्। तत्र हि 'इको झल्' इति सूत्रात् झल् इत्यनुवृत्तम्। तथाच झलादिरेव सिच् किदिति लाभादिडादिः सिच् न कित्। तत्सन्नियोगादित्त्वमपि न भवतीत्याहुः। वस्तुतस्तु सत्यपि तस्मिन्नात्र काचित् क्षतिः। सिचः कित्त्वेऽप्यनिग्लक्षणया वृद्ध्या रूपसिद्धेरिति दिक्। अथ हनधातोः कर्मलकारे आह। **हन्यते इति**॥ **अचिण्णलोरिति**॥ लुटि चिण्वदिटि वृद्धौ 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति हनो नकारस्य तकारो न भवति। चिण्वत्त्वादित्यर्थः। **कुत्वमिति**॥ तस्य णिति विहितस्यात्र चिण्वत्त्वात् प्राप्तिरिति भावः। **घानिष्यते इति**॥ 'ऋद्धनोः' इति बाधित्वा नित्यत्वाच्चिण्वदिट्। 'ऋद्धनोः' इति तु चिण्वदिटि कृते न भवतीत्यनित्यम्। तत्र वलीत्यनुवृत्तेरिति भावः। नन्वाशीर्लिङि घानिषीष्टेत्यत्र 'हन् सीष्ट' इति स्थिते परमपि चिण्वत्त्वं बाधित्वा वधादेशः प्राप्नोति। आर्धधातुके विवक्षिते विहितत्वेन वधादेशस्यान्तरङ्गत्वादित्यत आह। **आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चि-**

ण्वद्भावः । आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे वधिषीष्ट । अघानि । अघानिषाताम्–अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि । अवधिषाताम् । अघानिष्यत–अहनिष्यत । नच स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वधादेशः स्यादिति वाच्यम् । 'अङ्गस्य' (सू २००) इत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् । गृह्यते । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेटो 'ग्रहोऽलिटि'— (सू २५६२) इत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता–ग्रहीता । ग्राहिष्यते–ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट–ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम्–अग्रही-

ण्वद्भावः इति ॥ ननु घानितेत्यादौ प्राप्तेऽपि वधादेशे आरम्भात् कथं वधादेशस्य चिण्वद्भावः अपवादः स्यादित्यत आह । **आर्धधातुके सीयुटीति** ॥ 'स्यसिच्सीयुट्' इति सूत्रे अजन्तस्य स्ये, अजन्तस्य सिचि, अजन्तस्य आर्धधातुके सीयुटि, अजन्तस्य तासौ, इत्यजन्तस्य चत्वारि वाक्यानि । एवं हनदृशामप्येकैकस्य चत्वारि वाक्यानीति स्थितिः । तत्र हनः आर्धधातुके सीयुटि चिण्वदिट्विधिर्निरवकाशत्वाद्वधादेशापवादः । अप्राप्त एव वधादेशे आरम्भात् । वधादेशस्तु न चिण्वदिटोऽपवादः । तस्य वध्यादिस्थल कर्तरि लिङि चरितार्थत्वादिति भावः । **पक्षे इति** ॥ चिण्वत्त्वाभावपक्षे 'हनो वध लिङि' इति वधादेशे वलादिलक्षणे इटि अतो लोपे रूपम् । वधादेशस्यादन्तत्वात् । नच हनधातोरनुदात्तत्वादुपदेशे एकाच्त्वात्तदीयवधादेशस्यापि तथाविधत्वादिह कथं वलादिलक्षण इडिति वाच्यम् । 'एकाच उपदेशे' इत्यत्र अच इत्येकत्वसामर्थ्यादेकत्वे सिद्धे पुनरेकग्रहणबलेन य उपदेशे एकाजेव नतु कदाप्यनेकाजिति लभ्यते । तेन वधेर्हन्त्युपदेशमादाय एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशे अनेकाच्त्वादित्युक्तं प्राक् । लुङि तु सिचश्चिणि उपधावृद्धौ कुत्वेन घः । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति वधादेशाभावः । **अघानिषातामिति** ॥ चिण्वदिटि वधादेशाभावपक्षे रूपम् । **अहसातामिति** ॥ चिण्वदिडभावपक्षे 'हनः सिच्' इति कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । **पक्षे अवधीति** ॥ 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति वधादेशपक्षे इत्यर्थः । **अवधिषातामिति** ॥ 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति वधादेशस्यापि चिण्वत्त्वात् पाक्षिकतया अप्राप्तेऽपि वधादेशे चिण्वत्त्वस्यारम्भान्नापवादत्वमिति भावः । ननु चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वात् स्यादिषु चिण्वत्त्वाद्वधादेशः स्यादित्याशङ्क्य परिहरति । **नचेत्यादिना** ॥ **आङ्गस्यैवेति** ॥ वधादेशस्तु द्वैतीयीकः । न त्वङ्गाधिकारस्थ इति भावः । अथ 'ग्रह उपादाने' इत्यस्मादुपधात् कर्मलकारे उदाहरति । **गृह्यते इति** ॥ 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम् । अथ लुटि तासि चिण्वदिटि 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घमाशङ्क्य आह । **चिण्वदिटो न दीर्घत्वमिति** ॥ कुत इत्यत आह । **प्रकृतस्येति** ॥ वलादिलक्षणस्य इटः प्रकृतत्वात्तस्यैव 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घविधौ ग्रहणम् । नतु चिण्वदिटः इति भाष्ये स्पष्टम् । **ग्राहितेति** ॥ चिण्वदिटि रूपम् । **ग्रहीतेति** ॥ चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षणस्य इटो दीर्घे रूपम् । अथ दृशेः कर्म-

षाताम्। दृश्यते। अदर्शि। अदर्शिषाताम्। सिचः कित्त्वादम्न। अदृक्षाताम्। गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम्। तथा हि। चिण्वदिटो दीर्घो नेत्युक्तम्। अगारिध्वम्। द्वितीये त्विटि 'वृतो वा' (सू २३९१) इति वा दीर्घः। अगरीध्वम्–अगरिध्वम्। एषां त्रयाणां लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि। इत्थं षण्णवतिः। 'लिङ्सिचोः—' (सू २५२८) इति विकल्पादिडभावे

लकारे उदाहरति। **दृश्यते इति** ॥ लिटि दृशे। लुटि तासि चिण्वदिट्पक्षे दर्शिता। चिण्वत्त्वाभावे 'सृजिदृशोः' इत्यम्। द्रष्टा। दर्शिष्यते–द्रक्ष्यते। दर्शिषीष्ट। चिण्वदिडभावे तु 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वात् 'सृजिदृशोः' इत्यम्न। नापि लघूपधगुणः। दृक्षीष्ट। **अदर्शीति** ॥ चिणि लघूपधगुणः। **अदर्शिषातामिति** ॥ चिण्वदिटि रूपम्। चिण्वत्त्वाभावे त्वाह। **सिचः कित्त्वादम्नेति** ॥ 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सिचः कित्त्वात् 'सृजिदृशोः' इत्यम्न भवति। अकितीति पर्युदासादित्यर्थः। अथ गृधातोः कर्मलकारे यकि ऋत इत्त्वे 'हलि च' इति दीर्घे, गीर्यते। जगिरे। लुटि तासि चिण्वत्त्वपक्षे, गारिता। चिण्वत्त्वाभावे वलादिलक्षणे इटि गुणे रपरत्वे गरिता–गरीता, 'वृतो वा' इति वा दीर्घः। गारिष्यते–गरिष्यते–गरीष्यते। गीर्यताम्। अगीर्यत। गीर्येत। गारिषीष्ट। चिण्वत्त्वाभावपक्षे तु 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति इड्विकल्पः। इडभावपक्षे 'उश्च' इति कित्त्वम्। इत्त्वं। रपरत्वम्। 'हलि च' इति दीर्घः। षत्वम्। गीर्षीष्ट। इट्पक्षे तु, गिरिषीष्ट। लुङि अगारिष्ट। अगारिषाताम्–अगीर्षाताम्–अगरिषाताम्। इति सिद्धवत्कृत्य आह। **लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतमिति** ॥ रूपाणीति शेषः। तदेवोपपादयति। **तथाहीति** ॥ **अगारिध्वमिति** ॥ गृ सृ ध्वम् इति स्थिते चिण्वदिटि वृद्धौ रपरत्वे 'धि च' इति सलोपे रूपमिति भावः। **द्वितीये त्विटीति** ॥ चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षणे सिचः इटि ऋकारस्य गुणे रपरत्वे 'धि च' इति सलोपे 'वृतो वा' इति दीर्घविकल्पे अगरिध्वम्, अगरीध्वम्, इति रूपद्वयमित्यर्थः। **एषामिति** ॥ एषां त्रयाणां रूपाणां मध्ये एकैकस्मिन् रेफस्य 'अचि विभाषा' इति लत्वम्। 'विभाषेटः' इति वा धस्य ढत्वम्। तथा धस्य तदादेशढस्य वस्य मस्य च द्वित्वत्रयमित्येवं पञ्च वैकल्पिकानीत्यर्थः। तत्र धढयोर्मस्य च 'अनचि च' इति द्वित्वविकल्पः। वकारस्य तु मय इति पञ्चमीमाश्रित्य 'यणो मयः' इति द्वित्वविकल्प इति विवेकः। यद्यपि धढयोर्वस्य मस्य च द्वित्वचतुष्टयमिति वक्तुमुचितम्। तथापि ढस्य धस्थानिकतया धढयोरेकत्वमभिप्रेत्य द्वित्वत्रयमित्युक्तिः। **इत्थमिति** ॥ एवञ्च त्रयाणामेषां लत्वविकल्पे रेफवन्ति त्रीणि, लकारवन्ति त्रीणि, इति षट्। एषु षट्सु धस्य द्वित्वविकल्पे एकधानि षट्, द्विधानि च षडिति द्वादश। तथा रेफवत्सु त्रिषु लकारवत्सु च त्रिषु ढस्य द्वित्वविकल्पे एकढानि षट्, द्विढानि च षडिति द्वादश। उभयेषामपि द्वादशानां मेळने चतुर्विंशतिः। एषु वस्य द्वित्वविकल्पे एकवानि चतुर्विंशतिः, द्विवानि चतुर्विंशतिरित्यष्टाचत्वारिंशत्। एषु मस्य द्वित्वविकल्पे एकमान्यष्टाचत्वारिंशत्, द्विमान्यष्टाचत्वारिंशदिति षण्णवतिरित्यर्थः। **लिङ्सिचोरितीति** ॥ चिण्वदिडभावपक्षे

'उश्च' (सू २३६८) इति कित्त्वम्। इत्त्वं रपरत्वं 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । 'इणः षीध्वम्—' (सू २२४७) इति नित्यं ढत्वम् । अगीर्ढ्वम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पेऽष्टौ । उक्तषण्णवत्या सह सङ्कलने उक्ता संख्येति ।

इट् दीर्घश्विण्वदिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा ।
इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

हेतुमण्ण्यन्तात्कर्मणि लः । यक् णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन ।

२७६२ । चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् । (६-४-९३)

चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधायाः दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो 'मितां ह्रस्वः' (सू २५६८) एव तु न विकल्पितः । ण्यन्ताण्णौ ह्रस्वविकल्पा-

वलादिलक्षणस्य इटो 'लिङ्सिचोः' इति विकल्पितत्वात्तदभावपक्षे 'उश्च' इति सिचः कित्त्वाद्गुणाभावे ऋत इत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे रेफादिणः परत्वात् 'इणष्षीध्वम्' इति नित्यं ढत्वे अगीर्ढ्वमिति रूपमित्यर्थः। **ढवमानामिति** ॥ ढस्य 'अचो रहाभ्याम्' इति द्वित्वविकल्पे एकढं द्विढमिति द्वे रूपे । तयोः वस्य 'यणो मयः' इति द्वित्वविकल्पे एकवे द्वे द्विवे द्वे इति चत्वारि । एषु चतुर्षु मस्य 'अनचि च' इति द्वित्वविकल्पे एकमानि चत्वारि द्विमानि चत्वारीत्यष्टौ रूपाणीत्यर्थः। **षण्णवत्येति॥** उक्तषण्णवत्या अष्टानां मेलने सति या सङ्ख्या सिध्यति सा चतुरुत्तरशतसङ्ख्या उक्तेति ज्ञेयमित्यर्थः। उक्तप्रक्रियां श्लोकेन संगृह्णाति। **इट्दीर्घ इत्यादिना** ॥ वलादिलक्षण इट् 'वृतो वा' इति दीर्घः। अजन्तलक्षणः चिण्वदिट्, अचि विभाषा इति लत्वं, विभाषेट इति वा ढत्वं, धढवमानां द्वित्वत्रिकमित्यष्टानां विकल्पात् चतुरधिकं शतं रूपाणीत्यर्थः। शम्यते मोहो मुकुन्देनेत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति । **हेतुमण्ण्यन्तादिति** ॥ शमधातोर्हेतुमण्णौ उपधावृद्धौ अमन्तत्वेन मित्त्वाद्ह्रस्वे शमीत्यस्मात्कर्मणि लः, नतु भावे । हेतुमण्ण्यन्तस्य सकर्मकत्वनियमादिति भावः । **यगिति** ॥ तङि कृते 'सार्वधातुके यक्' इत्यनेनेति शेषः। **णिलोपः इति** ॥ 'णेरनिटि' इत्यनेनेति शेषः। लुटि तासि शमि इ ता इति स्थिते अमन्तत्वेन मित्त्वान्नित्यमुपधाह्रस्वे प्राप्ते । **चिण्णमुलोः** ॥ 'दोषो णौ' इत्यतो णाविति 'ऊदुपधायां गोहः' इत्यस्मादुपधाया इति 'मितां ह्रस्वः' इत्यतो मितामिति चानुवर्तते । तदाह । **चिण्परे इत्यादिना** ॥ नन्विह दीर्घग्रहणं व्यर्थम् । 'चिण्णमुलोर्दीर्घः' इत्यतः अन्यतरस्यामित्येतावतैव 'मितां ह्रस्वः' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य ह्रस्वस्य विकल्पे एव दीर्घविकल्पस्य सिद्धेरित्यत आह । **प्रकृतो मितां ह्रस्व एव तु न विकल्पितः इति** ॥ कुत इत्यत आह । **ण्यन्ताण्णाविति** ॥ शमधातोर्ण्यन्ताण्णौ पूर्वणेर्लोपे लुटि तासि ण्यन्तस्याजन्तत्वाच्चिण्वदिटि तस्याभीयत्वेनासिद्धतया अनिटीति निषेधाभावाण्णिलोपे दीर्घविकल्पे सति शमिता शामितेति रूपद्वयमिष्यते । ह्रस्वविकल्पस्य विधौ तु ह्रस्वविकल्पो न स्यात् । प्रथमणिलोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेन व्यवहिततया चिण्परकणिपरकत्वाभावादित्यर्थः ।

सिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिद्ध्यति । ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । भाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । णाविति जातिपरो निर्देशः । दीर्घग्रहणं चेदं मास्त्विति तदाशयः । शामिता—शमिता—शमयिता । शामिष्यते—शमिष्यते—शमयिष्यते । यङन्ताण्णिच् । शंशम्यते । शंशामिता—शंशमिता—शंशमयिता । यङ्लुगन्ताण्णिच्यप्येवम् । भाष्यमते तु यङन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः । ण्यन्तत्वाभावे । शम्यते मुनिना ।

दीर्घविकल्पविधौ तु न दोष इत्याह । **दीर्घविधाविति** ॥ दीर्घविकल्पविधौ हि प्रथमस्य णिचो लोपो न स्थानिवत् । दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । अतोऽत्र दीर्घविकल्पसिद्ध्यति । ह्रस्वविधौ तु प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादित्यर्थः । **भाष्ये त्विति** ॥ न पदान्तसूत्रस्थभाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्येव सिद्धत्वात् न पदान्तसूत्रे द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । सुद्ध्युपास्य इत्यत्र 'अनचि च' इति द्विर्वचनस्य शिण्डीत्यत्र 'नश्च' इत्यनुस्वारस्य 'अनुस्वारस्य ययि' इति परसवर्णस्य च प्रतिदीव्न इत्यत्र 'हलि च' इति दीर्घस्य, सन्धिरित्यत्र 'झलाञ्झश् झशि' इति जश्त्वस्य, जक्षतुरित्यत्र 'खरि च' इति चर्त्वस्य, पूर्वत्रासिद्धीयत्वादित्यर्थः । ननु ण्यन्ताण्णौ 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घे कर्तव्ये प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाभावात् । ततश्च प्रथमणिचा व्यवहितत्वात् दीर्घानापत्तिः । एवञ्च तत्र दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिवारणाय दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वात्कथं दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानमित्यत आह । **णाविति** ॥ 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविधौ चिण्परे णमुल्परे च णौ इत्यत्र णाविति णित्त्वजातिप्रधानो निर्देशः । चिण्णमुल्परकणित्त्वजातौ परतः इति लभ्यते । णित्त्वजातिश्च णिद्वयेऽस्तीति प्रथमणेः स्थानिवत्त्वेऽपि दीर्घो निर्बाध इति, न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यस्याशय इत्यर्थः । **शामिता-शमितेति** ॥ शमधातोर्ण्यन्ताल्लुटि तासि चिण्वदिटि दीर्घविकल्पः । **शमयितेति** ॥ चिण्वत्त्वाभावे वलादिलक्षणे इटि रूपम् । **यङन्तादिति** ॥ शमधातोर्यङि शंशम्यते इत्यस्मात् हेतुमण्णौ 'यस्य हलः' इति यकारलोपे अतो लोपे शंशमि इत्यस्मात् कर्मलकारे णिलोपे शंशम्यते इति रूपमित्यर्थः । **शंशामिता-शंशमितेति** ॥ 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविकल्पः । **शंशमयितेति** ॥ चिण्वत्त्वाभावे वलादिलक्षणे इटि रूपम् । **भाष्यमते त्विति** ॥ न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यमते त्वित्यर्थः । **यङन्तादिति** ॥ ण्यन्तादिति शेषः । यङन्ताण्णिचि यलोपे अल्लोपे च कृते शंशमित्यस्माल्लुटि तासि चिण्वदिटि कृते तस्यासिद्धत्वाण्णिलोपे शंशमितेत्यत्र अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिच्परकत्वाभावात् 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घो नास्ति । भाष्यमते न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणाभावे स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादि-

२७६३ । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । (७-३-३४)

उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च । अशमि । अदमि । 'उदात्तोपदेशस्य' इति किम् । अगामि । 'मान्तस्य' किम् । अवादि । 'अनाचमेः' किम् । आचामि । 'अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्' (वा ४५१८) । चिणि 'आयादयः—' (सू २३०५) इति णिङभावे । अकामि । णिङ्णिचोरप्येवम् । अवामि । 'वध हिंसायाम्' । हलन्तः । 'जनिवध्योश्च—' (सू २५१२) इति न वृद्धिः । अवधि । जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' (सू २४८०) इत्युक्तेर्न गुणः । अजागारि ।

२७६४ । भञ्जेश्च चिणि । (६-४-३२)

नलोपो वा स्यात् । अभाजि–अभञ्जि ।

२७६५ । विभाषा चिण्णमुलोः । (७-१-६९)

त्यर्थः । **शम्यते मुनिनेति** ॥ अकर्मकत्वाद्भावे ल इति भावः । **नोदात्तोपदेशस्य** ॥ 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति 'अत उपधायाः' इत्यतः उपधाया इति 'अचो ञ्णिति' इत्यतो ञ्णितीति 'आतो युक्' इत्यतश्चिण्कृतोः इति चानुवर्तते । तत्र ञ्णितीति कृत एव विशेषणम्, नतु चिणः । अव्यभिचारात् । तदाह । **उपधाया इत्यादिना** ॥ अनुदात्तोपदेशास्सङ्गृहीताः । ततोऽन्यस्सर्वोऽपि धातुरुदात्तोपदेशः । आङ्पूर्वश्चमिराचमिः तद्वर्जस्येत्यर्थः । **अशमि । अदमीति** ॥ शमधातोर्दमधातोश्च लुङि णिचि 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न । **अगामीति** ॥ गमेरनुदात्तोपदेशत्वादिति भावः । **अवादीति** ॥ वदधातुर्नमान्त इति भावः । **आचामीति** ॥ अनाचमेरित्युक्तेरिह नोपधावृद्धिनिषेधः । **अनाचमिकमिवमीनामिति** ॥ आचमिकमिवमिवर्जानाम्' इत्यर्थः । एवञ्च कमिवम्योरपि न निषेध इति फलितम् । ननु कमेर्णिङन्तत्वात् केवलस्य तस्य चिणादौ प्रयोग एव नास्तीत्यत आह । **चिण्यायादयः इति** ॥ **णिङ्णिचोरप्येवमिति** ॥ णिङन्ताण्णिजन्ताद्वा कमेश्चिणि णिलोपे सति पूर्ववत् रूपं शिष्यते इत्यर्थः । ननु 'जनिवध्योश्च' इति वधेरुपधावृद्धिनिषेधो व्यर्थः । वधादेशस्यादन्ततया अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव अवधीत्यादौ उपधावृद्ध्यभावसिद्धेरित्याशङ्क्य वधिर्धात्वन्तरं हलन्तमेव 'जनिवध्योश्च' इत्यत्र गृह्यत इत्यभिप्रेत्य आह । **वध हिंसायां हलन्तः इति** ॥ **भञ्जेश्च चिणि** ॥ 'श्नान्लोपः' इत्यतो नेति लुप्तषष्ठीकं लोप इति चानुवर्तते । 'जान्तनशां विभाषा' इत्यतो विभाषेति मत्वा शेषं पूरयति । **नलोपो वा स्यादिति** । **अभाजीति** ॥ नलोपपक्षे उपधावृद्धिः । **विभाषा चिण्णमुलोः** ॥ 'लभेश्च' इत्यतो लभेरिति 'इदितो नुम्' इत्यतो नुमिति चानुवर्तते इति मत्वा

लभेर्नुमागमो वा स्यात्। अलम्भि–अलाभि। व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं नुम्। प्रालम्भि। द्विकर्मकाणां तु

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्।
बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया॥
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः।

(१०९०–१०९५ वार्तिकार्थः) गौर्दुह्यते पयः। अजा ग्रामं नीयते।

शेषं पूरयति। **लभेर्नुमागमो वेति** ॥ ननु प्रालम्भि उपालम्भीत्यादौ उपसर्गपूर्वस्यापि लभेर्नुम्विकल्पः स्यादित्यत आह। **व्यवस्थितेति** ॥ प्रादेरुपसर्गात्परस्य लभेर्नित्यं नुम्। अनुपसर्गात्परस्य तु लभेर्विभाषा नुमिति व्यवस्थितविकल्पाश्रयणादुपसर्गपूर्वस्य लभेर्नित्यं नुमित्यर्थः। 'चिण्णमुलोरनुपसर्गस्य' इति वार्तिकाद्भाष्ये 'उपसर्गात् खल्घञोः' इत्यतः उपसर्गादिति 'न सुदुर्भ्याम्' इत्यतो नेति चानुवर्त्य उपसर्गात्परस्य लभेः 'विभाषा चिण्णमुलोः' इति नेति व्याख्यातत्वाच्च। एतेन प्रपूर्वस्य लभेर्नित्यं नुमिति व्याख्यानं परास्तम्। 'लः कर्मणि' इति कर्मणि लकारा विहिताः। तथा 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति कर्मणि कृत्यादिप्रत्यया वक्ष्यन्ते। ते तावत् द्विकर्मकधातुषु कतरस्मिन् कर्मणि भवन्तीत्यत्र व्यवस्थामाह। **द्विकर्मकाणां त्विति** ॥ कर्मप्रत्ययव्यवस्था वक्ष्यत इति शेषः। तां व्यवस्थां सार्धश्लोकेन दर्शयति। **गौणे कर्मणीत्यादिना** ॥ 'दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम्' गौणे कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः। 'अकथितञ्च' इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तत् गौणङ्कर्मेति बोध्यम्। **प्रधाने इति** ॥ नीहृकृष्वहां प्रधाने कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः। 'अकथितञ्च' इति सूत्रादन्येन यस्य कर्मसंज्ञा तत्प्रधानङ्कर्मेति बोध्यम्। अथ 'गतिबुद्धि' इति सूत्रेण ये द्विकर्मकाः तेषु व्यवस्थामाह। **बुद्धीति** ॥ बुद्ध्यर्थकस्य भक्षार्थकस्य शब्दकर्मकाणाञ्च प्रधाने वा गौणे वा कर्मणि स्वेच्छया लादयो मता इत्यन्वयः। इह 'गतिबुद्धि' इत्यनेन यस्य कर्मसंज्ञा तत् गौणं कर्म। तदितरत्तु प्रधानङ्कर्म। **प्रयोज्येति** ॥ अन्येषां गत्यर्थानां अकर्मकाणां 'हृक्रोः' इति सूत्रोपात्तहृक्रुञोश्च प्रयोज्यकर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः। अयं सार्धश्लोकः 'अकथितञ्च' इति सूत्रस्थवार्तिकभाष्यसङ्ग्रह इति बोध्यम्। **गौर्दुह्यते पयः इति** ॥ गोपेनेति शेषः। अत्र गोरप्रधानकर्मत्वात्तस्मिन् कर्मणि लकारः। तिङा अभिहितत्वात् गोः प्रथमा। प्रधानकर्मत्वात्पय इति द्वितीयान्तम्। तस्य तिङा अनभिहितत्वात्। वल्मीक्याच्यते वसुधाम्। अविनीतो विनयं याच्यते। तण्डुलाः ओदनं पच्यन्ते। गर्गाः शतं दण्ड्यन्ते। व्रजो रुध्यते गाम्। माणवकः पन्थानं पृच्छ्यते। वृक्षोऽपचीयते फलानि। माणवको धर्मं उच्यते। शिष्यते वा। शतं जीयते देवदत्तः। सुधां क्षीरोदधिर्मथ्यते। देवदत्तश्शतं मुष्यते। एतेषु गौणकर्मणि लकारः। अथ प्रधाने नीहृकृष्वहामित्यत्रोदाहरति। **अजा ग्रामं नीयते, ह्रियते, कृष्यते, उह्यते इति** ॥ प्रतिक्रियमजा ग्राममित्यन्वेति। उह्यत इत्यत्र वहतेर्यजादित्वात्सम्प्रसारणम्। अत्र अजायाम्प्रधान-

ह्रियते । कृष्यते । उह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वा । भोज्यते माणवकमोदनः, माणवक ओदनं वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । 'अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते' । मासो मासे वा आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ।

इति भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ।

कर्मणि लकारः । ग्रामस्यानभिहितत्वात् द्वितीया । बुध्यर्थस्योदाहरति । **बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वेति** ॥ गुरुणेति शेषः । अत्र माणवके गौणकर्मणि धर्मे वा प्रधानकर्मणि ण्यन्तात् लकारः । भक्षार्थस्य तु अश्यन्ते देवाः अमृतं हरिणा, अश्यतेऽमृतं देवानिति वा उदाहार्यम् । शब्दकर्मकस्य तु वेदोऽध्याप्यते विधिं हरिणा, वेदमध्याप्यते विधिरिति वेत्युदाहार्यम् । यदुक्तङ्गत्यर्थानां अकर्मकाणां हृक्रोश्चेत्येतेषां प्रयोज्यकर्मणि लकार इति । तत्र गत्यर्थस्योदाहरति । **देवदत्तो ग्रामं गम्यते इति** ॥ यज्ञदत्तेनेति शेषः । अत्र प्रयोज्यकर्मणि देवदत्ते गमेर्ण्यन्तात् लः । ननु अकर्मकाणां ण्यन्तानां प्रयोज्यकर्मण्येव लादय इति व्यवस्था व्यर्था । तत्र प्रयोज्यं विना अन्यस्य कर्मणोऽभावादित्याशङ्क्य 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्' इति वार्तिकेन अकर्मकधातूनामपि देशकालादिकर्मत्वेन ण्यन्तानां तेषां द्विकर्मकतया प्रयोज्यकर्मण्येव तत्र लादय इति व्यवस्था प्रयोजनवतीत्यभिप्रेत्य मासमास्यते माणवक इति ण्यन्ते प्रयोज्यकर्मणि माणवके एव लः, नतु मासे कर्मणि इत्युदाहरिष्यते । एवं तर्हि अण्यन्तेष्वकर्मकेषु मासमास्यते देवदत्तेनेति भावे लकारो न स्यात् । सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च ल इति नियमात् मास आस्यते देवदत्तेनेत्येव कर्मणि मासे लकारः स्यादित्याशङ्क्य आह । **अकर्मकाणामित्यादि** ॥ ये अकर्मकाः 'कर्तुरीप्सिततमङ्कर्म, तथायुक्तञ्चानीप्सितम्' इति सूत्रसिद्धकर्मरहिताः 'आस उपवेशने, वृतु वर्तने' इत्यादयः, तेषां 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति वार्तिकसिद्धाकर्मकाणाङ्कर्मणि भावे च लकार इष्यते इत्यर्थः । नचेदं वार्तिकमिति भ्रमितव्यम् । भाष्ये अदर्शनात् । किन्तु न्यायमूलकमेव । अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालादीनां कर्मसंज्ञाविकल्पस्य भाष्याद्यभिमतत्वात् । यथा चैतत्तथा कारकाधिकारे 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति वचनव्याख्यावसरे अवोचाम । तदाह । **मासो मासे वा आस्यते देवदत्तेनेति** ॥ अत्र मासस्य कर्मत्वपक्षे कर्मलकारः । मासस्याभिहितत्वात् प्रथमा । मासस्य कर्मत्वाभावपक्षे तु भावे लकारः । मास इति सप्तमी । मासमिति त्वपपाठः । अथ प्रकृतमनुसरति । **णिजन्तात्त्विति** ॥ आसधातोः प्रकृतिसिद्धकर्मरहितत्वेन अकर्मकाण्णौ मासस्य कर्मत्वपक्षेऽपि प्रयोज्यकर्मण्येव लकार इत्यर्थः । **मासमास्यते माणवकः इति** ॥ ण्यन्तात्प्रयोज्यकर्मणि माणवके लः । मासस्यानभिहितत्वात् द्वितीया । हृक्रोस्तु हार्यते कार्यते वा भृत्यः कटं देवदत्तेन ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता ।

। श्रीरस्तु ।

॥ अथ कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम् ॥

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिः छिनत्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि प्राये-

अथ कर्मकर्तृप्रक्रियान्निरूपयिष्यन् कर्मणः कर्तृत्वं साधयितुमाह । **यदेति** ॥ फलव्यापारयोर्धातुरिति सिद्धान्तः । पचिर्हि विक्लित्त्यनुकूलव्यापारे वर्तते । तत्र विक्लित्तिः फलम् । तदाश्रयं ओदनं कर्म । तदनुकूलो व्यापारः अधिश्रयणादिः पुरुषप्रयत्नरूपो व्यापारः । तत्राधिश्रयण चुल्या उपरि तण्डुलयुक्तस्थाल्याः । स्थापनं स्थित्यनुकूलव्यापारः । तत्र स्थितिः स्थालीतण्डुलनिष्ठा । तदनुकूलः पुरुषचेष्टाविशेषः । धातूपात्तव्यापाराश्रयः पुरुषः कर्ता । स्वतन्त्रत्वात् । स्वातन्त्र्यम्प्राधान्यमिति भाष्यम् । कर्मकरणादिकन्तु पुरुषप्रयत्नपरतन्त्रत्वान्न कर्तृत्वं लभते इति स्थितिः । तत्र यदा सौकर्यातिशयविवक्षया कर्तुः पुरुषस्य व्यापारः प्रयत्नः न विवक्ष्यते, किन्तु कर्मादिगत एव व्यापारः विक्लित्त्यादिफलानुकूलत्वेन विवक्ष्यते, तदा कर्मादिकारकाण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते इत्यर्थः । ननु कर्मादिगतव्यापारस्य पुरुषप्रयत्नाधीनत्वादस्वतन्त्रत्वात्कथङ्कर्मणः कर्तृत्वमित्यत आह । **स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वादिति** ॥ स्वातन्त्र्येण विवक्षितत्वादित्यर्थः । तदुक्तं 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यत्र भाष्ये । 'कर्मकर्तरि कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यत्वविवक्षितत्वात्' इति । अत्र कर्मग्रहणङ्करणादिकारकस्याप्युपलक्षणम् । **तेनेति** ॥ असिना छिनत्तीत्यादिप्रयोगदशायां असिकुठारादीनाङ्करणत्वादिसत्त्वेऽपि, असिः छिनत्ति इत्यादिप्रयोगदशायाङ्कर्तृत्वेन विवक्षितत्वात् कर्तरि लकार इत्यर्थः । **साध्वसिः छिनत्तीति** ॥ अत्र करणस्य कर्तृत्वविवक्षा। साधु इति क्रियाविशेषणम् । सौकर्यातिशयद्योतनाय अतितैक्ष्ण्यात् पुरुषप्रयत्नविशेषमाघातातिशयं विना स्वयमेव असिः छिनत्तीत्यर्थः । **काष्ठानि पचन्तीति** ॥ अत्रापि करणानाङ्कर्तृत्वविवक्षा । **स्थाली पचतीति** ॥ अत्राधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षा । काष्ठानामतिशुष्कत्वात् धमनफूत्कारानपेक्षया स्थाल्या अतिलघुत्वादाविलम्ब्य श्रपणतया सौकर्यम्बोध्यम् । **कर्मणास्त्विति** ॥ ये छिदिभिदिप्रभृतयः एककर्मकाः तत्र कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां वृक्षः छिनत्तीत्यादौ सकर्मकत्वेऽपि सम्प्रति कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामकर्मका एते इत्यर्थः । ये तु द्विकर्मकाः तत्र एकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि इतरेण कर्मणा सकर्मकत्वसत्त्वात्प्रायेणेत्युक्तिः ।

णाकर्मकाः। तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः। पच्यते ओदनेन। भिद्यते काष्ठेन। कर्तरि तु।

२७६६। कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः। (३-१-८७)

कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात्। कार्यातिदेशोऽयम्। तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः। कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा। पच्यते ओदनः। भिद्यते काष्ठम्। अपाचि। अभेदि। ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न। लकारवाच्य एव हि कर्ता कर्मवत्। 'लिङ्याशिष्यङ्'

ततश्च तेषु द्विकर्मकेषु कर्मणि कर्तरि च लकारः। तत्र कर्मणि लकारे यथा सुधां क्षीरसागरो मथ्यते। कर्तरि यथा सुधां क्षीरसागरो मथ्नाति। अथ यदुक्तं एककर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामकर्मकत्वमिति तस्य प्रयोजनमाह। **तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः इति**॥ नतु कर्मणि। असम्भवात्। अत एव अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि ल इत्युक्तमिति भावः। तत्र एककर्मकेभ्यः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां भावे लकारं उदाहरति। **पच्यते ओदनेनेति**॥ आदनकर्तृकः पाक इत्यर्थः। एवं भिद्यते काष्ठेनेत्यपि। यद्यपि पचेर्द्विकर्मकत्वम्। तथापि तण्डुलानामविवक्षायां एककर्मकत्वं पचेराश्रितम्। **कर्तरि त्विति**॥ एककर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायाङ्कर्तरि लकारे विशेषो वक्ष्यते इत्यर्थः। **कर्मवत्कर्मणा**॥ 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते। तुल्या क्रिया यस्य सः कर्ता तुल्यक्रियः। कर्मणेत्यनेन कर्मकारकस्था क्रिया विवक्षिता। क्रियायाः कर्मकारकेण तुल्यत्वस्य तत्स्थक्रियामादायैव उपपाद्यत्वात्। तदाह। **कर्मस्थयेत्यादिना**॥ कर्मणः कर्तृत्वेन विवक्षायां कर्ता कर्मवदिति यावत्। वत्करणाभावे तु कर्मसंज्ञक इत्यर्थशङ्का स्यात्। तथा सति सकर्मकत्वात् पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठेनेति भावे लो न स्यात्। **कार्यातिदेशोऽयमिति**॥ यद्यपि शास्त्रातिदेशे कार्यातिदेशे वा न फलभेदः। तथापि शास्त्रातिदेशस्यापि कार्यातिदेशार्थत्वान्मुख्यत्वात् कार्यातिदेश एवाश्रयणीय इत्यर्थः। **तेनेति**॥ स्युरित्यत्रान्वेति। कर्मवत्त्ववचनेन कर्मकार्याणि 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः यक्। 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम्। 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु' इति चिण्वत्, तत्सन्नियोगशिष्टः इट् च स्युरित्यर्थः। कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायाङ्कर्तरि विहितानि शास्त्राण्येव न स्युरिति भावः। कर्तुरिति कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायाङ्कर्तरि लकारे सति तदादेशतिङा कर्तुरभिहितत्वादित्यर्थः। **पच्यते ओदनः इति**॥ फूत्कारादिपुरुषश्रमातिशयविशेषं विना विक्लित्त्याश्रयो भवतीत्यर्थः। **भिद्यते काष्ठमिति**॥ कुठारादिदृढाघातम्पुरुषश्रमं विना द्विधा भवतीत्यर्थः। अत्र कर्मणः कर्तृत्वेऽपि कर्मत्वातिदेशाद्यक्। **अपाचि। अभेदीति**॥ अत्र कर्मवत्त्वाच्चिण्। ननु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां भावलकारे पच्यते ओदनेन, भिद्यते काष्ठेनेत्यत्र कर्मकर्तुस्तिङाऽनभिहितत्वात् द्वितीया स्यात्। कर्मवत्त्वातिदेशादित्याशङ्कते। **नन्विति**॥ परिहरति। **नेति**॥ नायमाक्षेप उन्मिषतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह। **लकारवाच्य एव हि कर्ता कर्मवदिति**॥ तच्च कुत इत्यत आह।

(सू ३४३४) इति द्विलकारकात् 'लः' इत्यनुवृत्तेः भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः। अत एव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति। किं तु भाव एव। भेत्तव्यं कुसूलेन। ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनं च। सैवेदानीं कर्तृस्था नतु तत्तुल्या। सत्यम्। कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः। 'कर्मणा' इति किम्। करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत्। किंच कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत्। गच्छति ग्रामः। आरोहति हस्ती। 'अधिगच्छति

लिङ्याशिषीति ॥ 'व्यत्ययो बहुलम्, लिङ्याशिष्यङ्' इति संहितया पाठे लकारात् पूर्वं लकारान्तरं 'हलो यमाम्' इति लुप्तं प्रश्लिष्यते। ततश्च ल् ल् इति द्विलकारात् सूत्रात् ल इति षष्ठ्यन्तं 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यत्रानुवर्तते। तथाच लः कर्ता कर्मवदिति लभ्यते। वाच्यत्वं षष्ठ्यर्थः। तथाच लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदिति पर्यवस्यतीत्यर्थः। अस्त्वेवम्। प्रकृते किमायातमित्यत आह। **भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेरिति** ॥ तत्र भावस्यैव तद्वाच्यत्वादिति भावः। **अत एवेति** ॥ लकारवाच्यस्यैव कर्मकर्तुः कर्मवत्त्वविधानादेव कृत्यक्तखलर्थाः प्रत्ययाः कर्मणि विहिताः कर्मकर्तरि न भवन्ति। तस्य लकारवाच्यत्वाभावेन कर्मवत्त्वस्य तत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। ननु 'सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य' इति निष्ठानत्ववार्तिके सिनो ग्रासः स्वयमेवेति भाष्ये कथमुदाहृतम्। क्तप्रत्ययस्य कर्मकर्तर्यभावादिति चेत् उच्यते। अत एव भाष्यात् 'निष्ठा' इति सूत्रविहितकर्मार्थकक्तप्रत्ययस्यैव कर्मकर्तर्यभाव इति विज्ञायते। सिनो ग्रासः स्वयमेवेत्यत्र तु गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरि विहितः क्तप्रत्ययः कर्मकर्तरि भवत्येवेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः। **भेत्तव्यं कुसूलेनेति** ॥ पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य कुसूलकर्तृका भिदिक्रियेत्यर्थः। शङ्कते। **नन्विति** ॥ **इदानीमिति** ॥ कर्मणः कर्तृत्वविवक्षादशायामित्यर्थः। **ननु तत्तुल्येति** ॥ तुल्यत्वस्य भेदघटितत्वादिति भावः। अर्धाङ्गीकारेण परिहरति। **सत्यमिति** ॥ विक्लित्तिर्द्विधाभवनञ्च कर्मस्थमेव सम्प्रति कर्तृस्थमिति युक्तम्। अथापि तयोस्तुल्यत्वाभावस्तु नेत्यर्थः। **कर्मत्वेति** ॥ कर्मत्वकर्तृत्वे ये अवस्थे धर्मविशेषौ तयोर्भेदः स एव उपाधिः निमित्तं यस्य तथाविधं तत्समानाधिकरणं कर्मत्वकर्तृत्वसमानाधिकरणं क्रियाभेदं आश्रित्य तुल्यव्यवहार इत्यर्थः। वास्तवभेदाभावेऽपि औपाधिकभेदात्कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वङ्कर्मकर्तुरिति भावः। **करणाधिकरणाभ्यामिति** ॥ असिना छिनत्ति स्थाल्यां पचतीत्यत्र करणाधिकरणयोर्यो व्यापारः स एव असिश्छिनत्ति स्थाली पचतीत्यत्र कर्तृस्थ इति तत्रापि कर्मवत्त्वं स्यात्। तन्निवृत्त्यर्थङ्कर्मणेति पदमित्यर्थः। ननु 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यत्र 'धातोरेकाचः' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते। धातोर्वाच्यया क्रियया तुल्यक्रिय इत्यर्थः। करणत्वाद्यवस्थायां वस्तुतस्सन्नपि असिस्थाल्योर्व्यापारो न धातूपात्त इति नोक्तदोष इत्यस्वरसादाह। **किञ्चेति** ॥ **गच्छति ग्रामः इति** ॥ मार्गस्य अविषमनिष्कण्टकतया प्रत्यासन्नतया च श्रमं विना प्राप्त्याश्रयो भवतीत्यर्थः। **आरोहति हस्तीति** ॥ अङ्कुशाघातादिहस्तिपक-

शास्त्रार्थः, स्मरति, श्रद्दधाति वा ।' यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया । नेतरत्र । न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था । तेन करिष्यते घट इत्यादि । यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिद्ध्येत् । ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेनानुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छ्यनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः ।

व्यापारं विना स्वयमेव न्यग्भवन् आरोहणाश्रयो भवतीत्यर्थः । '**अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्दधाति वेति**॥' पूर्वार्धमिदम् । 'यत्कृपालेशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा' इत्युत्तरार्धम् । गुरुकृपालेशादेव श्रमं विना स्वयमेव शास्त्रार्थः अधिगच्छति निश्चयविषयो भवति स्मृतिविषयो भवति श्रद्धाविषयो भवतीत्यर्थः । अत्र कर्मकर्तुः ग्रामादेः कर्तृस्थक्रियावत्त्वेन कर्मस्थक्रियावत्त्वाभावात् न कर्मवत्त्वम् । अतः न कर्मकार्यं यगादि । किन्तु कर्तृकार्यं शबाद्येवेति भावः । ननु कर्मकर्तुः ग्रामादेः प्राप्त्याद्याश्रयत्वेन कर्मस्थक्रियत्वमस्त्येवेत्यत आह । **यत्रेति** ॥ यत्र क्रियाकृतः विशेषः वैलक्षण्यं दृश्यते प्रत्यक्षमुपलभ्यते तत्र कर्मणि विद्यमाना क्रिया कर्मस्थक्रियेत्युच्यते इत्यन्वयः । तदुदाहृत्य दर्शयति । **यथा पक्वेषु तण्डुलेष्विति** ॥ तण्डुलावस्थापेक्षया विक्लित्तिकृतो विशेषो दृश्यते इति शेषः । अन्यत्रापि क्रियाकृतं वैलक्षण्यमुदाहृत्य दर्शयति । **यथा वा छिन्नेषु काष्ठेष्विति** ॥ अछिन्नापेक्षया वैलक्षण्यं दृश्यते इति शेषः । गच्छति ग्राम इत्यादौ तु नैवमित्याह । **नहीति**॥ **ग्रामेष्विति** ॥ उपलक्षणमिदम् । पक्वापक्वतण्डुलेषु यथा क्रियाकृतं वैलक्षण्यमुपलभ्यते तथा गतागतग्रामे आरूढानारूढहस्तिनि अधिगतानधिगते स्तृतास्तृते श्रद्धिताश्रद्धिते च शास्त्रार्थे क्रियाकृतवैलक्षण्यन्न दृश्यते इत्यर्थः । ग्रामगमनादौ कर्तर्येव श्रमादिवैलक्षण्यदर्शनादिति भावः । ननु ज्ञानेच्छयोरिव यत्नस्यापि कर्तृस्थत्वात् तद्वाचिनः कृञोऽपि कर्ता न कर्मवत्स्यात् । ततश्च क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादिः न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य कृञो न यत्नार्थत्वमित्याह । **करोतिरुत्पादनार्थः इति** ॥ उत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थक इत्यर्थः । एतच्च भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । करोतेरुत्पादनार्थकत्वे तु कर्मस्थक्रियत्वन्तत्कर्तुरुपपादयति । **उत्पत्तिश्च कर्मस्थेति** ॥ उत्पन्ने अनुत्पन्ने च वैलक्षण्यस्य प्रत्यक्षत्वादिति भावः । **तेनेति** ॥ कृञः कर्तुः कर्मस्थक्रियत्वेनेत्यर्थः । तथाच क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्र यक् । तासि तु चिण्वदिट्पक्षे कारिता, तदभावे तु कर्ता इति सिद्धवत्कृत्य आह । **करिष्यते घट इत्यादीति** ॥ चिण्वदिट्पक्षे कारिष्यते इति रूपम् । तदभावपक्षे तु 'ऋद्धनोः स्ये' इति इट् । करिष्यते । सीयुटश्चिण्वदिटि कारिषीष्ट । तदभावे तु कृषीष्ट । लुङि अकारिष्ट-अकृत । **नैतदिति** ॥ कर्मवत्त्वन्न सिद्ध्येदित्यर्थः । यतते इतिवत्सकर्मकत्वमेव न स्यादित्यपि बोध्यम् । **एतेनेति** ॥ ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः । **अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति** ॥ अर्थे स्वयमेव निश्चयविषयतां सम्पद्यमाने इत्यर्थः । **व्याख्यातमिति** ॥ समर्थितमित्यर्थः । कथं समर्थितमित्यत आह । **कर्तृस्थत्वेन यगभावादिति** ॥ अनुव्यवसायः निश्चयः तत्र

ताच्छील्यादावयं चानश् न त्वात्मनेपदम्। 'सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा १८७३)। अन्योन्यं स्पृशतः। अजा ग्रामं नयति। दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्' (वा १८७६)।

२७६७। न दुहस्नुनमां यक्चिणौ। (३-१-८९)

कर्मकर्ता अर्थः सः न कर्मस्थक्रियः। अर्थे अनुव्यवसायकृतवैलक्षण्याभावात्। किन्तु कर्तृस्थक्रिय एव। अनुव्यवसायकर्तरि देवदत्ते हर्षादिदर्शनात्। ततश्च कर्मवत्त्वाभावान्न यक्। यकि तु कित्त्वात् 'घुमास्थागापाजहातिसाम्' इति ईत्त्वे अनुव्यवसीयमान इति स्यादित्यर्थः। ननु यगभावे कथं यकारश्रवणमित्यत आह। **इयनीति** ॥ 'षो अन्तकर्मणि' इति धातोरनुव्यवपूर्वादुपसर्गवशेन निश्चयवृत्तेर्लट आनादेशे कृते श्यनि 'ओतः श्यनि' इत्योकारलोपे अनुव्यवस्यमान इति रूपसिद्धेरित्यर्थः। ननु कर्मवत्त्वाभावे 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदाभावात् कथमिह लटश्शानन्। तस्यात्मनेपदत्वादित्यत आह। **ताच्छील्यादाविति** ॥ 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' इत्यनेन चानाशित्यर्थः। तस्य च लादेशत्वाभावेन आत्मनेपदत्वाभावात् कर्मवत्त्वाभावेऽपि कर्मकर्तरि प्रवृत्तिर्निर्बाधा। तदाह। **न त्वात्मनेपदमिति** ॥ ननु अन्योन्यं स्पृशतः स्वयमेव यज्ञदत्तदेवदत्तावित्यत्रापि कर्मवत्त्वाद्यगादि स्यात्। तत्र हि स्पृशिस्संयोगानुकूलव्यापारार्थकः। उभावपि कर्तारौ कर्मभूतौ च। स्पर्शनक्रियाया एकत्वेऽपि आश्रयभेदात्तद्भेदमाश्रित्य यज्ञदत्तनिष्ठां स्पर्शनक्रियां प्रति देवदत्तस्य कर्मत्वम्। एवं देवदत्तनिष्ठामपि स्पर्शनक्रियां प्रति यज्ञदत्तस्य कर्मत्वम्। एवङ्कर्तृत्वमप्युभयोर्ज्ञेयम्। एवञ्च उभयोः कर्तृत्वकर्मत्वसत्वादेकस्मिन् कर्तरि कर्मणि वा या स्पृशिक्रिया सैवेतरस्मिन् कर्तरि कर्मणि वा वर्तते इति कर्मवत्त्वं स्यात्। आश्रयनिबन्धनं भेदमाश्रित्य तुल्यक्रियत्वोपपत्तेः। स्पृष्टास्पृष्टयोरन्योन्यसंयोगकृतहर्षादितदभावदर्शनाच्चेत्यत आह। **सकर्मकाणां प्रतिषेधः इति** ॥ एककर्मकाणां छिदिभिदिप्रभृतीनां कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया अकर्मकाणां कर्तुः कर्मवत्त्वमुक्तम्। ये तु द्विकर्मकाः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मका धातवः तेषां धातूनां कर्मकर्तुः कर्मवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। **अन्योन्यं स्पृशतः इति** ॥ कर्मवत्त्वे तु यकि तङि च स्पृश्येते इति स्यादिति भावः। 'सकर्मकाणां प्रतिषेधः' इत्यस्य उदाहरणान्तरमाह। **अजा ग्रामं नयतीति** ॥ अजा ग्रामं स्वयमेव प्राप्नोतीत्यर्थः। अत्र नयनं प्रत्यजायाः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि ग्राममादाय सकर्मकत्वान्न कर्मवत्त्वमिति भावः। वस्तुतस्तु गते अगते च ग्रामे वैलक्षण्याभावादेवात्र कर्मवत्त्वस्याप्राप्तिरिति नेदमस्य वार्तिकस्योदाहरणम्। अत एव भाष्ये अन्योन्यमाश्लिष्यतः, अन्योन्यं स्पृशतः, अन्योन्यं संगृह्णातः, इत्येवोदाहृतमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। **दुहिपच्योरिति** ॥ कर्मवत्त्वमिति शेषः। अनयोर्द्विकर्मकत्वादेकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि अन्यकर्मणा सकर्मकत्वात्पूर्ववार्तिकेन कर्मवत्त्वनिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवोऽयम्। **न दुह** ॥ दुह स्नु नम् एषान्द्वन्द्वः। **कर्मकर्तरीति** ॥ एतत्तु नानुवृत्तिलभ्यम्। पूर्वत्रानुपलम्भात्। किन्तु 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति समभिव्या-

एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरनेन यक एव निषेधः । चिण्तु विकल्पिष्यते । शप्, लुक् । गौः पयो दुग्धे ।

२७६८ । अचः कर्मकर्तरि । (३-१-६२)

अजन्ताच्चलेश्चिण्वा स्यात्कर्मकर्तरि तशब्दे परे । अकारि—अकृत ।

२७६९ । दुहश्च । (३-१-६३)

अदोहि । पक्षे क्सः । 'लुग्वा—' (सू ३६५) इति पक्षे लुक् । अदुग्ध—अधुक्षत । उदुम्बरः फलं पच्यते । 'सृजियुज्योः श्यंस्तु' (वा १८७७)

हारलभ्यमेव । 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तिर्वा । **दुहेरनेनेति** ॥ 'न दुहस्नुनमाम्' इत्यनेन दुहेः कर्मकर्तरि यक एव निषेधः । चिण्तु 'दुहश्च' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण विकल्पितो वक्ष्यते इत्यर्थः । कर्मकर्तरि तशब्दे परे दुहेश्चिण्वेति तदर्थः । चिण्तु विकल्पेनेष्यते इति क्वचित्पाठः । दुग्धे इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति । **शप् लुगिति** ॥ दुहेः कर्मकर्तरि यकि निषिद्धे शप् प्रवर्तते । तस्य 'अदिप्रभृतिभ्यः' इति लुगित्यर्थः । **गौः पयो दुग्धे इति** ॥ गौः स्वयमेव पय उत्सृजतीत्यर्थः । कर्मकर्तृभूतायां गवि लट् । स्वरितेत्त्वेऽपि भावकर्मणोः इत्यात्मनेपदमेव । 'न दुह' इति न यक् । गां पयो दुग्धे इति तु नोदाहृतम् । 'गौणे कर्मणि दुह्यादेर्लादयो मताः' इत्युक्तेः । **अचः कर्मकर्तरि** ॥ 'च्लेस्सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण् ते पदः' इत्यतः चिण्ते इति, दीपजन इत्यतः अन्यतरस्यामिति, चानुवर्तते । 'धातोरेकाचः' इत्यतो अनुवृत्तस्य धातुग्रहणस्य अचा विशेषितत्वात्तदन्तविधिः । तदाह । **अजन्तादित्यादिना ॥ अकारीति ॥** कटं स्वयमेवेति शेषः । कर्मकर्तरि लुङ् । च्लेश्चिण् । वृद्धिः । रपरत्वम् । 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । **अकृतेति ॥** चिणभावपक्षे 'हूस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । **दुहश्च** ॥ अच इति वर्ज पूर्वसूत्रं तत्रानुवृत्तं, तत्सर्वमिहानुवर्तते । कर्मकर्तरि तशब्दे परे दुहेश्चिण्वा स्यादित्यर्थः । स्पष्ट इति न व्याख्यातम् । अनुवृत्तिसौकर्यार्थमेव पूर्वसूत्रं प्रकृतदुहधातावनुपयुक्तमप्युपन्यस्तम् । **अदोहीति** ॥ दुहेः कर्मकर्तरि लुङ् । स्वयमेव गौः पय इति शेषः । चिण्पक्षे लघूपधगुणः । चिणभावपक्षे आह । **पक्षे क्सः इति** ॥ 'शल इगुपधात्' इत्यनेनेति भावः । **लुग्वेति** ॥ 'लुग्वादुहदिहलिहगुहाम्' इति क्सस्य पाक्षिको लुगित्यर्थः । अत्र दुहिपच्योरित्यत्र पचेरुदाहरति । **उदुम्बरः फलं पच्यते इति** ॥ उदुम्बरवृक्षं फलं पचति कालविशेषः इत्यत्र द्विकर्मकः पचिः । इह तु इदुम्बरो वृक्षः स्वयमेव कालविशेषमनपेक्ष्य फलं पक्वाश्रयं करोतीत्यर्थः । अत्र उदुम्बरस्य गौणकर्मणः कर्तृत्वेन विवक्षायां फलेन प्रधानकर्मणा सकर्मकत्वात् 'सकर्मकाणां प्रतिषेधः' इति कर्मवत्त्वस्य प्रतिषेधे प्राप्ते 'दुहिपच्योः' इति कर्मवत्त्वस्य प्रतिप्रसवाद्यगादिकामिति भावः । वस्तुतस्तु भाष्ये द्विकर्मकेषु पचेरपरिगणनान्न द्विकर्मकत्वामिति कारकाधिकारे प्रपञ्चितमस्माभिः । तथाच कर्मकर्तरि उदुम्बरः फलं पच्यते इत्यत्र फलस्यैव कर्मतया तस्य कर्तृत्वविवक्षायां पचेरकर्मकत्वात् 'सकर्मकाणाम्' इति प्रतिषेधस्याप्रसक्तेः

अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः। 'सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम्' (वा ५०५४) सृज्यते स्रजं भक्तः। श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः। असर्जि। युज्यते ब्रह्मचारी योगम्। 'भूषाकर्मकिरादिसनां

प्रतिप्रसवविधिरयं व्यर्थ इति यद्यपि। तथाप्यत्र मते उदुम्बरः फलं पचतीत्यत्र कर्तृलकारे पचेः कर्तृस्थक्रियत्वात् कर्मस्थक्रियत्वाभावादुदुम्बरः फलं पच्यत इति कर्मकर्तरि 'कर्मवत्कर्मणा' इति कर्मवत्त्वस्याप्राप्तौ 'दुहिपच्योः' इति कर्मवत्त्वस्य बहुलं पचेरपूर्वविधिरित्यन्यत्र विस्तरः। 'सृजि-युज्योश्श्यंस्तु' इति वार्तिकम्। अनयोः सकर्मकयोः इत्यादि तद्भाष्यम्। अत्र सृजियुज्योर्दैवादिकयोर्न ग्रहणम्। तयोरकर्मकताया उक्तत्वात्। किन्तु 'सृज विसर्गे' इति तौदादिकस्य 'युजिर्योगे' इति रौधादिकस्य च ग्रहणम्। तत्र विसर्ग उत्पादनम्। यथा प्रजास्सृजतीति। योगस्संयोजनम्। यथा अश्वं युनक्तीति। रथादिना संयोजयतीति गम्यते। **सृजेः श्रद्धोपपन्ने इति**॥ श्रद्धायुक्ते मुख्यकर्तर्येव उक्तो विधिरित्यर्थः। तत्र मुख्यकर्तरि अत्यन्ताप्राप्तं कर्मवत्त्वमिह बहुलं विधीयते। 'युजेस्तु कर्मकर्तर्येव उक्तविधिः' इति भाष्यात्तत्रापि कर्मणि क्रियाकृतवैलक्षण्याभावादप्राप्तं कर्मवत्त्वमिह बहुलं विधीयते। कर्मवत्त्वे सति यकि प्राप्ते तदपवादश्श्यन्विधीयते। तेन 'ञ्णिल्यादिर्नित्यम्' इत्यादुत्तत्वं सिद्ध्यति। यकि तु 'तास्यनुदात्तेत्' इत्यादिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरेण यकः उदात्तत्वं स्यात्। **सृज्यते स्रजं भक्तः इति**॥ अत्र मुख्यकर्तरि लकारः। कर्मवत्त्वादात्मनेपदम्। यगपवादश्श्यन्। **श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः इति**॥ धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः। सृज्यते स्रजं भक्त इत्यत्र यदा तु निष्पादयतीत्येवार्थः, नतु श्रद्धयेति तदा सृजति स्रजमित्येव भवति। अथ युजेरुदाहरति। **युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति**॥ अत्र कर्मकर्तरि यगपवादः श्यन्निति भाष्यम्। योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः योगशास्त्रप्रसिद्धः। ब्रह्मचर्यं स्त्रीसङ्गराहित्यम्। 'तद्योगाङ्गम्' इति च योगशास्त्रप्रसिद्धम्। सः योगः ब्रह्मचारिणं युनक्ति। आत्मदर्शनेन संयोजयतीति कर्तृलकारे संयोजनक्रियायां योगो मुख्यकर्ता। ब्रह्मचारी तु कर्मेति स्थितिः। तत्र कर्मणो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायां युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति कर्मकर्तरि ब्रह्मचारिणि लकारः कर्मवत्त्वम्। स्वरितेत्त्वेऽपि कर्मवत्त्वात्तदेव यगपवादः श्यन्। ब्रह्मचारी प्राणायामाभ्यासादिश्रमबाहुल्यं विना स्वयमेव योगेन संबध्यते इत्यर्थः। तत्र ब्रह्मचारिणि कर्मकर्तरि धात्वर्थसम्बन्धः अनुयोगितया वर्तते। योगे तु प्रतियोगितया वर्तत इति स्थितिः। तत्र यद्यपि प्रतियोगिनो योगात् 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीया भवितव्या। तथापि युजेः प्रतियोगित्वावच्छिन्नसम्बन्धोऽर्थः। तत्र प्रतियोगित्वं फलं, सम्बन्धो व्यापारः। प्रतियोगित्वरूपफलाश्रयत्वात् द्वितीयेति समाहितं शब्देन्दुशेखरे। अत्र भाष्ये प्रयोगादेव योगात् द्वितीयेत्यन्ये। भूषाकर्मेति वार्तिकम्। भूषाकर्म किरादि सन् एषां द्वन्द्वः। अन्यत्रेति स्वार्थे त्रल्। आत्मनेपदात् अन्यत्कर्मकार्यमिति लभ्यते। भूषा कर्म क्रिया येषां

१. अत्र च 'सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तरि कर्मवद्भावो वाच्यश्चिणात्मनेपदार्थः' इति भाष्यं मानम्।

चान्यत्रात्मनेपदात्' (वा १८८०) भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलंकुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्ष्ट । गिरते। अगीर्ष्ट । आद्रियते । आदृत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियात्वम् ।

२७७० । न रुधः । (३-१-६४)

अस्माच्चलेश्चिण्न । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवारोधि गौर्गोपेन ।

२७७१ । तपस्तपःकर्मकस्यैव । (३-१-८८)

वाच्यतया ते भूषाकर्माणः धातवः । भूषणक्रियावाचिनामिति यावत् । तदाह । **भूषावाचिनामित्यादिना** ॥ **अलंकुरुते कन्येति** ॥ स्वयमेव अन्यप्रयत्नं विना भूषणक्रियावतीत्यर्थः । अत्र भूषार्थकत्वात् कर्मकर्तरि तङेव नतु यक् । **अलमकृतेति** ॥ अत्र तङेव नतु चिण् । लुटि तु अलङ्कर्तेत्येव । नतु चिण्वदिटौ । **अवकिरते हस्तीति** ॥ हस्तिनमवकिरति कुसुमादिरित्यत्र मुख्यकर्तरि लकारः । तत्र हस्ती कर्म । तस्य कर्तृत्वविवक्षायां स्वयमेव पुरुषप्रयत्नं विना वृक्षादिसमीपं गच्छन् पुष्पादिभिः अवकिरणवान् भवतीत्यर्थः । अत्रापि तङेव, नतु यगादि। **अवाकीर्ष्टेति** ॥ 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वेट्। **गिरते इति** ॥ ओदनं स्वयमेवेति शेषः । 'गृ निगरणे' अयङ्किरादिः । **आद्रियते इति** ॥ 'दृङ् आदरणे' अयमपि किरादिः । शप्रत्यये 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ् । अतिथिमाद्रियते इति मुख्यकर्तरि आद्रियतेऽतिथिरिति कर्मकर्तरि स्वयमेव आदरणाश्रय इत्यर्थः । अत्र यद्यपि शे यकि च न विशेषः । तथापि न्याय्यदृश एव । यको निषिद्धत्वात् । स्वरे वा विशेषः । तङि तु ङित्त्वादेव सिद्धः । अतिथेरभिहितत्वात् प्रथमेति विशेषः । **आदृतेति** ॥ चिणोऽनेन निषेधे 'हृस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । 'उश्च' इति कित्त्वम् । अथ सन्नन्तस्योदाहरति । **चिकीर्षते कटः इति** ॥ स्वयमेव कर्तुमिच्छाविषय इत्यर्थः । नन्विच्छायाः पुरुषरूपकर्तृनिष्ठत्वात् कटरूपकर्मनिष्ठत्वाभावात् इच्छायां सत्यां असत्याञ्च कटे कर्मणि वैलक्षण्यादर्शनाच्च कर्मस्थक्रियत्वाभावादिह कर्मवत्त्वस्याप्रसक्तेस्तन्निषेधो व्यर्थ इत्यत आह । **इच्छायाः इति** ॥ **न रुधः** ॥ 'च्लेस्सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण्ते पदः' इत्यतश्चिणिति चानुवर्तते । तदाह । **अस्माच्चलेश्चिण् नेति** ॥ **अवारुद्ध गौरिति** ॥ स्वयमेवेति शेषः । **कर्मकर्तरीत्येवेति** ॥ 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **अवारोधि गौर्गोपेनेति** ॥ इह गोः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षाया अभावान्न चिण्निषेध इति भावः । **तपस्तपःकर्मकस्यैव** ॥ आद्यं तपः इति षष्ठ्यन्तम् । तपःकर्मकस्यैव तपधातोरिति लभ्यते । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यतः कर्मवदित्यनुवर्तते, इति मत्वा

कर्ता कर्मवत्स्यात्। विध्यर्थमिदम्। एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः। तप्यते तपस्तापसः। अर्जयतीत्यर्थः। 'तपोऽनुतापे च' (सू २७६०) इति चिण्निषेधात्सिच्। अतप्त। 'तपःकर्मकस्य' इति किम्। उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' (सू २७६७)। प्रस्नुते। प्रास्नाविष्ट—प्रास्नोष्ट। नमते दण्डः। अनंस्त। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र

सूत्रशेषं पूरयति। **कर्ता कर्मवदिति॥ विध्यर्थमिदमिति॥** एतच्चानुपदमेव उदाहरणव्याख्यावसरे स्पष्टीभविष्यति। ननु विध्यर्थत्वे एवकारो व्यर्थ इत्यत आह। **एवकारस्त्विति॥ तप्यते तपस्तापसः इति॥** अत्र तपिरार्जनार्थक इत्याह। **अर्जयतीत्यर्थः इति॥** प्राजापत्यचान्द्रायणादिकृच्छ्राद्यात्मकतपस्सम्पादयतीत्यर्थः। मुख्यकर्तरि लः सम्पादनस्य तापसात्मककर्तृस्थत्वात् तपोरूपकर्मस्थत्वाभावात् 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यप्राप्तङ्कर्मवत्त्वमनेन सूत्रेण विधीयते। तेन यगात्मनेपदादि। यदा तु तदपि दुःखजनकत्वात्मके सन्तापे वर्तते तदा तापसं तपस्तपतीत्येव भवति। दुःखयतीत्यर्थः। अत्र मुख्यकर्तृ तपः। तापसस्तु तपःकर्म। अत्रापि दुःखजननव्यापारस्य तपोरूपकर्तृस्थतया तापसरूपकर्मस्थत्वाभावात् 'कर्मवत् कर्मणा' इत्यनेन कर्मवत्त्वं न भवति। तपःकर्मकत्वाभावादनेनापि न कर्मवत्त्वम्। अतो न यगादिकर्मकार्यम्। अथ लुङि अतप्तेत्यत्र कर्मवत्त्वाच्चिणमाशङ्क्य आह। **तपोऽनुतापे च इति॥ चिण्निषेधात् सिजिति॥** तस्य 'झलो झलि' इति लोपे परिनिष्ठितमाह। **अतप्तेति। उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः इति॥** अत्र तपःकर्मकत्वाभावान्न कर्मवत्त्वमिति भावः। भाष्ये तु एवकारादिदं सूत्रं नियमार्थमित्युक्तमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितमेतत्। वृत्त्यनुसारिण इत्यनेन भाष्यविरोधस्सूचित इत्यलम्। 'दुहिपच्योर्बहुळम्' इति कर्मवत्त्वविधिस्थदुहिप्रसङ्गात् 'न दुहस्नुनमाम्' इति सूत्रमुपन्यस्तं प्राक्। इदानीं सिंहावलोकनन्यायेन स्नुनमोरुदाहर्तुं पुनस्सूत्रमुपन्यस्यति। **न दुहस्नुनमां यक्चिणाविति॥** तत्र स्नुधातोरुदाहरति। **प्रस्नुते इति॥** स्नुधातुः क्षीरप्रस्रवणविषयोत्कण्ठीकरणे वर्तते। वत्सो गां प्रस्नोतीति मुख्यकर्तरि लकारे वत्सो गां क्षीरप्रस्रवणविषये उत्कण्ठयतीत्यर्थः। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र स्नुधातुः। अत्र गौः कर्म। उत्कण्ठनव्यापारस्तु कर्तृभूतवत्सनिष्ठः। उत्कण्ठा तु गोरूपकर्मनिष्ठा। गोः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायान्तु प्रस्नुते गौः। स्वयमेव क्षीरप्रस्रवणविषये उत्कण्ठावतीत्यर्थः। तत्र उत्कण्ठा पूर्वं कर्मगता। सम्प्रति तु कर्तृगता। उत्कण्ठाकृतश्च वैलक्षण्यं प्रस्रवणं दृश्यत एव। ततश्च कर्मस्थक्रियत्वात् कर्मवत्त्वे यकि प्राप्ते अनेन निषेधः। **प्रास्नाविष्टेति॥** अत्र कर्मवत्त्वात् प्राप्तश्चिण् न। किन्तु चिण्वदिटौ पक्षे स्तः। चिण्वदिडभावे तु 'स्नुक्रमोः' इति नियमाद्वलादिलक्षण इण्नं। तदाह। **प्रास्नोष्टेति॥** णम उदाहरति। **नमते दण्डः इति॥** नमति दण्डं कश्चित्। नमयतीत्यर्थः। कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायान्तु नमते दण्डः। अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न यक्। **अनंस्तेति॥** अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न चिण्। ननु णमधातोः प्रह्वीभावार्थकस्याकर्मकत्वात् कर्मवत्त्वाप्रसक्तेर्यक्चिणोर्न प्रसक्तिरित्यत आह। अन्त-

नमिः । यक्चिणोः प्रतिषेधे 'हेतुमण्णिश्रिब्रूञ्नामुपसंख्यानम्' (वा १८८१) । कारयते । अचीकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्रियत । चिण्वदिट् तु स्यादेव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथा । अवोचत । भारद्वाजीयाः पठन्ति । 'णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञ्आत्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम्' (वा १८८२) । पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्चिणोः प्रति-

र्भावितण्यर्थोऽत्र नमिरिति ॥ धातूनामनेकार्थकत्वादिति भावः । **यक्चिणोरिति** ॥ 'न दुहस्नुनमाम्' इति यक्चिणोः प्रतिषेधसूत्रे दुहस्नुनमां हेतुमण्णिश्रिब्रूञ्नामिति च वाच्यमित्यर्थः । **कारयते इति** ॥ स्वयं देवदत्त इति शेषः । करोति देवदत्तः, तं प्रेरयति यज्ञदत्त इति ण्यन्तान्मुख्यकर्तरि लकारः । अत्र ण्यन्तकर्मणो देवदत्तस्य यज्ञदत्तप्रेरणमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायाङ्कर्मकर्तरि लकारः । कर्ववत्त्वेऽपि तङेव, न यगिति भावः । **अचीकरतेति** ॥ अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न चिण् 'णिश्रि' इति चङेव । **उच्छ्रयते दण्डः इति** ॥ स्वयमेवेति शेषः । दण्डमुच्छ्रयति कश्चिदित्यर्थः । मुख्यकर्तरि लकारः । तत्र कर्मणो दण्डस्य कर्तृव्यापारमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायाङ्कर्मकर्तरि लकारः । कर्मवत्त्वेऽपि न यक् तङेव । **उदशिश्रियतेति** ॥ कर्मवत्त्वेऽपि चिणभावात् 'णिश्रि' इति चङ् । ननु कारिष्यते इत्यत्र कथञ्चिण्वदिटौ । ण्यन्तस्याजन्तस्य उपदेशाभावादित्यत आह । **चिण्वदिट् तु स्यादेवेति** ॥ 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु' इत्यत्र हि उपदेशे अजन्तस्येति नार्थः । किन्तु उपदेशे योऽच् तदन्तस्येत्यर्थः । तथाच णिजन्तस्योपदेशाभावेऽपि णेरुपदेशसत्त्वान्न दोष इति भावः । **उच्छ्रायिष्यते इति** ॥ श्रिञः उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाच्चिण्वदिटौ । **ब्रूते कथेति** ॥ स्वयमेवेति शेषः । कथां ब्रवीति कश्चिदिति मुख्यकर्तृलकारे कथा कर्म तस्य पुरुषप्रयत्नाविवक्षायाङ्कर्मकर्तरि लकारः । कर्मवत्त्वात् तङ् । न यक् । **अवोचतेति** ॥ कर्मवत्त्वेऽपि न चिण् । किन्तु 'ब्रुवो वचिः, अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्, वच उम्' इति भावः । उच्चारणेन शब्देषु प्राकट्यरूपविशेषदर्शनात् कर्मस्थक्रियत्वं बोध्यम् । 'णिश्रन्थि' इति ण्यन्तस्य श्रन्थेः ग्रन्थेः ब्रूञः आत्मनेपदविधावकर्मकस्य च यक्चिणोः प्रतिषेधः भारद्वाजीयाभिमत इत्यर्थः । अत्र णि इति सामान्यस्य ग्रहणम् । नत्वहेतुमण्णिच एव । ततश्च णिङन्तस्यापि न यक्चिणाविति मत्वा आह । **पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौरिति** ॥ 'पुच्छादुदसने' इति णिङ् । नन्वत्र उदसने पुच्छङ्कर्म । गौर्मुख्यकर्त्री । नतु कर्मकर्त्री । ततश्च नात्र यक्चिणोः प्रसक्तिरित्यत आह । **अन्तर्भावितण्यर्थतायामिति** ॥ उदस्यतीत्यस्य उदासयतीत्यन्तर्भावितण्यर्थताश्रयणे उत्पुच्छयते गां देवदत्तः इत्यत्र गौः कर्म । तस्य गोरूपकर्मणः प्रेरयितृपुरुषप्रयत्नानपेक्षया कर्तृत्वविवक्षायाङ्कर्मकर्तरि लकारे उत्पुच्छयते गौरिति भवतीत्यर्थः । स्वयमेव पुच्छमुदस्यति गौरिति बोधः । **उदपुपुच्छतेति** ॥ अत्र न चिण् । **शप्चङाविति** ॥ उत्पुच्छयते गौरित्यत्र यकः प्रतिषेधात् शप् । उदपुपुच्छतेत्यत्र चिणः प्रतिषेधाच्चङित्यर्थः । ननु 'श्रन्थ मोक्षणे, ग्रन्थ प्रथने'

षेधाच्छप्चङौ । श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीयत्वाण्णिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । श्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । श्रन्थते । अश्रन्थिष्ट । क्रैयादिकयोस्तु श्रथ्नीते ग्रथ्नीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः । 'वेः शब्दकर्मणः' (सू २७०७) 'अकर्मकाच्च' (सू २७०८) इति तङ् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे । विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत । व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत ।

२७७२ । कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च । (३-१-९०)

अनयोः कर्मकर्तरि न यक्। किं तु श्यन्परस्मैपदं च । आत्मनेपदाप-

इति श्रन्थिग्रन्थ्योः चौरादिकतया णिग्रहणेनैव सिद्धेः पुनर्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । **श्रन्थिग्रन्थ्योरिति** ॥ **ग्रन्थति ग्रन्थमिति** ॥ रचयतीत्यर्थः । **श्रन्थति मेखलां देवदत्तः इति** ॥ विस्रंसयतीत्यर्थः । देवदत्त इत्युभयत्रान्वेति । अत्र कर्मणो ग्रन्थस्य मेखलायाश्च कर्तृत्वविवक्षायां ग्रन्थते ग्रन्थः श्रन्थते मेखलेति च भवति । स्वयमेव ग्रन्थरचनाश्रयस्रंसनाश्रयश्चेत्यर्थः । तत्र कर्मवत्त्वेऽपि न यगिति भावः । अग्रन्थिष्ट अश्रन्थिष्टेत्यत्र च न चिण् । **क्रैयादिकयोस्त्विति** ॥ कर्मवत्त्वेऽपि तयोर्यकि निषिद्धे श्नाविकरण इति भावः । आत्मनेपदविधावकर्मकोऽयं तदुदाहरति । **विकुर्वते सैन्धवाः इति** ॥ सैन्धवाः अश्वाः । अत्र विपूर्वः कृञ् वल्गने वर्तते । उपसर्गवशात् । तदाह । **वल्गन्तीति** ॥ शब्दङ्कुर्वन्तीत्यर्थः । धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकोऽयम् । मुख्यकर्तरि लकारः । **वेरिति** ॥ 'वेः शब्दकर्मणः' इत्यनन्तरं पठितेन 'अकर्मकाच्च' इति सूत्रेण परगामिन्यपि फले तङित्यर्थः । नन्वस्याकर्मकतया अश्वानाङ्कर्मकर्तृत्वाभावान्न यकः प्रसक्तिरित्यत आह । **अन्तर्भावितेति** ॥ विपूर्वकः कृञ् शब्दङ्कुर्वाणस्य प्रेरणे यदा वर्तते, तदा विकुर्वते सैन्धवानिति भवति । अश्वान् शब्दाययतीत्यर्थः । तत्र सैन्धवानाङ्कर्मणां पुरुषप्रेरणाविवक्षया कर्तृत्वविवक्षायां विकुर्वते सैन्धवाः इति भवति । वल्गन्तीत्यर्थः । अत्र सैन्धवानाङ्कर्मकर्तृणाङ्कर्मवत्त्वेऽपि न यगित्यर्थः । **व्यकारिष्टेति** ॥ चिणि निषिद्धे ण्यन्तत्वाभावाच्चङभावे सिचश्चिण्वदिटि वृद्धिरिति भावः । चिण्वदिडभावपक्षे आह । **व्यकृतेति** ॥ 'हृस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । **कुषिरञ्जोः** ॥ **अनयोरिति** ॥ 'कुष निष्कर्षे, रञ्ज रागे' इत्यनयोरित्यर्थः । **कर्मकर्तरीति** ॥ 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । 'न दुहस्नुनमाम्' इत्यतः नेति यगिति चानुवर्तते । तदाह । **यगिति** ॥ **किन्तु श्यनिति** ॥ श्यन्विषयेत्यर्थः । एवञ्च यग्विषयादन्यत्र न श्यनः प्रवृत्तिः । न यगित्यनुक्ता श्यनो विधाने तु यग्विषयादन्यत्रार्धधातुकेऽपि श्यन् स्यादिति भावः । प्राचाङ्ग्रहणाद्विकल्पः । तदाह । **कुष्यति कुष्यते वा पादः इति** ॥ स्वयमेवेति शेषः । **कुष्णाति पादं देवदत्तः इति** ॥ मुख्यकर्तृलकारे पादः कर्म । तस्य पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायां श्यनि परस्मैपदे च कुष्यतीति रूपम्। तदुभयाभावे यकि आत्मनेपदे च कुष्यते

वादः । कुष्यति–कुष्यते वा पादः । कुष्णाति पादं देवदत्तः । रज्यति–रज्यते वा वस्त्रम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट । रङ्क्षीष्ट ।

इति कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम् ।

। श्रीरस्तु ।

॥ अथ लकारार्थप्रकरणम् ॥

२७७३ । अभिज्ञावचने लृट् । (३-२-११२)

स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात् । लङोऽपवादः ।

इति रूपमिति भावः । यक्श्यनोः स्वरे विशेषः । श्यनि कुष्यन्ती वधूरित्यत्र 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नित्यं नुम् । यकि तु 'आच्छीनद्योः' इति विकल्पः स्यात् । **रज्यति रज्यते वा वस्त्रमिति** ॥ अन्तर्भावितण्यर्थतायां दैवादिकत्वात् श्यनि रज्यति वस्त्रमित्यत्र रञ्जयतीत्यर्थः । मुख्ये कर्तरि लः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायान्तु रज्यति रज्यते वेति भवतीत्यर्थः । **यगविषये तु नास्त्येवेति** ॥ श्यनिति शेषः । यकं प्रतिषिध्य तत्स्थाने श्यनो विधिसामर्थ्यादित्यर्थः । **कोषिषीष्टेति** ॥ आर्धधातुकत्वेन यगविषयत्वान्न श्यन् । तत्सन्नियोगशिष्टत्वात् परस्मैपदञ्च श्यनभावे सति न भवतीति भावः । **रङ्क्षीष्टेति** ॥ रञ्जेर्स्सीयुटि जस्य कुत्वेन गः । तस्य चर्त्वेन कः । अनुस्वारपरसवर्णौ । अत्र कर्मकर्तृप्रकरणे सर्वत्र पच्यते ओदनः स्वयमेवेति, भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादौ स्वयंशब्दस्य आत्मना करणेनेत्यर्थः । नत्वात्मना कर्त्रेति । तथा सति कर्मण्येव लः स्यादिति 'णेरणौ' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायाङ्कर्मकर्तृप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ लकारार्थप्रक्रियाः निरूप्यन्ते ॥ **अभिज्ञावचने लृट्** ॥ अभिज्ञा स्मृतिः सा उच्यते बोध्यते अनेनेति विग्रहः । तदाह । **स्मृतिबोधिन्युपपदे इति** ॥ स्मृतिबोधकपदे समीपे प्रयुज्यमाने सतीत्यर्थः । भूते इत्यधिकृतम् । 'अनद्यतने लुङ् इत्यतः अनद्यतने इत्यनुवर्तते ।

स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः। एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि। तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात्।

२७७४। न यदि। (३-२-११३)

यद्योगे इक्तं न। अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्ज्महि।

२७७५। विभाषा साकाङ्क्षे। (३-२-११४)

उक्तविषये लट्वा स्यात्। लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्वात्वर्थः। स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः। वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम्। पक्षे लङ्। यच्छब्दयोगेऽपि 'न यदि' (सू २७७४) इति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः। 'परोक्षे लिट्' (सू २१७१)। चकार। उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम्। 'सुप्तोऽहं किल विलालाप' 'बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्'। अत्यन्तापह्नवे लिङ्क्तव्यः' (वा २०८४)। कलिङ्गेष्ववात्सीः। नाहं कलिङ्गाञ्जगाम।

तदाह। **भूतानद्यतने इति** ॥ **लङः इति** ॥ अनद्यतने लङित्यस्यापवाद इत्यर्थः। **स्मरसीति** ॥ हे कृष्ण गोकुले अवसमिति यत् तत् स्मरसीत्यर्थः। अत्र वाक्यार्थः कर्म। कृतङ्गोकुलवासं स्मरसीति यावत्। **एवमिति** ॥ स्मरसीति पदयोग इव बुध्यसे इत्यादिस्मृतिबोधकपदयोगेऽपि लृडित्यर्थः। ननु बुध्यत्यादेः स्मृतित्वेन रूपेण स्मृत्यर्थकत्वाभावात्कथमिह लृडित्यत आह। **तेषामपीति** ॥ पर्यवसानगत्या स्मृतिबोधकत्वात्तद्योगेऽपि लृट्। एतदर्थमेव वचनग्रहणमिति भावः। **न यदि** ॥ यदीति सप्तमीति मत्वा आह। **यद्योगे इति** ॥ **उक्तं नेति** ॥ अभिज्ञावचने इति लृट् न भवतीत्यर्थः। **अभिजानासीति** ॥ वने अभुञ्ज्महीति यत् तत् स्मरसीत्यर्थः। **विभाषा** ॥ **उक्तविषये इति** ॥ अभिज्ञाबोधिन्युपपदे इत्यर्थः। **लक्ष्यलक्षणभावेनेति** ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। ज्ञाप्यज्ञापकभावेनेत्यर्थः। **स्मरसीति** ॥ पूर्वं वने अवसाम, तत्र वने गाः अवारयाम इति यत् तत् हे कृष्ण स्मरसीत्यर्थः। अत्र यत् इत्यस्य गम्यत्वेऽपि तस्य प्रयोगाभावान्न यद्योगः। **वासो लक्षणमिति** ॥ चारणस्येति शेषः। उभयत्रापि लृङ्विकल्पः। अभिज्ञावचनयोगस्य अविशिष्टत्वादिति भावः। नच यद्योग एव 'विभाषा साकांक्षे' इति विकल्पोऽस्त्विति भ्रमितव्यम्। 'यदि वायं विकल्पः' इति भाष्यात्तदाह। **यच्छब्दयोगेऽपीति** ॥ 'परोक्षे लिट्' इति प्राक् व्याख्यातमपि विशेषविवक्षया स्मर्यते। अहमर्थस्य प्रत्यक्षत्वात् परोक्षत्वाभावात् कथमस्य लिट उत्तमपुरुष इत्यत आह। **उत्तमपुरुषे चित्तेति** ॥ **सुप्तः इति** ॥ सुप्तत्वादहं विललापेत्यर्थः। अत्र स्वापाच्चित्तविक्षेपः। **बहु जगदेति** ॥ मत्तत्वात्तस्य पुरस्तादहं बहु जगदेत्यर्थः। अत्र उन्मादाच्चित्तविक्षेपः। आदिना व्यासङ्गसङ्ग्रहः। **अत्यन्तापह्नवे इति** ॥ अपरोक्षार्थमिदम्। **कलिङ्गेष्ववात्सीरिति** ॥ अतस्त्वन्न सहवासयोग्य इति प्रश्नः। 'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु

२७७६ । हशश्वतोर्लङ् च । (३-२-११६)

अनयोरुपपदयोर्लिङ्विषये लङ् स्यात् । चाल्लिट् । इति हाकरोच्चकार वा । शश्वदकरोच्चकार वा ।

२७७७ । प्रश्ने चासन्नकाले । (३-२-११७)

प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिङ्विषये लङ्लिटौ स्तः । अगच्छत्किम् । जगाम किम् । अनासन्ने तु कंसं जघान किम् ।

२७७८ । लट् स्मे । (३-२-११८)

लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ।

२७७९ । अपरोक्षे च । (३-२-११९)

भूतानद्यतने लट् स्यात्स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ।

२७८० । ननौ पृष्टप्रतिवचने । (३-२-१२०)

'अनद्यतने' 'परोक्षे' इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम् । ननु करोमि भोः ।

२७८१ । नन्वोर्विभाषा । (३-२-१२१)

च । तीर्थयात्रां विना यातः पुनः संस्कारमर्हति ॥' इति वचनादिति भावः । नाहङ्कलिङ्गाङ्गमेत्युत्तरम् । कलिङ्गशब्दस्य जनपदविशेषवाचित्वात् बहुवचनम् । अत्र तद्देशगमनोत्तरकालिकवासविषयकप्रश्ने कारणीभूतगमनस्यैवापलापादत्यन्तापह्नवो ज्ञेयः । कलिङ्गेष्ववात्सीरित्यत्र 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावः' इति कर्मसंज्ञायाः पाक्षिकत्वान्न द्वितीयेति कारकाधिकारे निरूपितम् । **हशश्वतोर्लङ् च** ॥ स्पष्टम् । **प्रश्ने चासन्नकाले** ॥ प्रश्ने इत्यनेन प्रश्नविषयो विवक्षित इत्याह । **प्रष्टव्यः प्रश्नः इति** ॥ अर्थे इत्यनन्तरं वर्तमानाद्धातोरिति शेषः । प्रयोक्तृदृष्टिपथातिक्रान्तत्वमनासन्नकालकत्वम् । वृत्तौ तु पञ्चवर्षातीतकालः अनासन्नकाल इत्युक्तम् । **लट् स्मे** ॥ स्मेत्यव्ययम् । तद्योगे लिङ्विषये लट् स्यादित्यर्थः । **यजति स्मेति** ॥ स्मशब्दो भूतकालद्योतकः । **अपरोक्षे च** ॥ **एवं स्मेति** ॥ पिता एवमुक्तवानित्यर्थः । **ननौ पृष्ट** ॥ **निवृत्तमिति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । अकार्षीः किमिति प्रश्नः । ननु करोमीत्युत्तरम् । अकार्षमित्यर्थः । नन्विति संबोधने । **नन्वोर्विभाषा** ॥

नशब्दे नुशब्दे च लङ्वा स्यात्। अकार्षीः किम्। न करोमि। नाकार्षम्। अहं नु करोमि। अहं न्वकार्षम्।

२७८२। पुरि लुङ् चास्मे। (३-२-१२२)

अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते। पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ्। चाल्लट्। न तु स्मयोगे। पक्षे यथाप्राप्तम्। वसन्तीह पुरा छात्राः—अवात्सुः—अवसन्—ऊषुर्वा। 'अस्मे' किम्। यजति स्म पुरा। भविष्यतीत्यनुवर्तमाने।

२७८३। यावत्पुरानिपातयोर्लट्। (३-३-४)

यावद्भुङ्क्ते। पुरा भुङ्क्ते। निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः। 'निपातयोः' किम्। यावदास्यते तावद्भोक्ष्यते। करणभूतया पुरा यास्यति।

२७८४। विभाषा कदाकर्ह्योः। (३-३-५)

भविष्यति लट् वा स्यात्। कदा कर्हि वा भुङ्क्ते—भोक्ष्यते—भोक्ता वा।

न नु अनयोर्द्वन्द्वः। तदाह। **नशब्दे नुशब्दे चेति॥ लङ्वा स्यादिति॥** भूते इति शेषः। अकार्षीः किमिति प्रश्नः। न करोमि नाकार्षमित्युत्तरम्। अहं नु करोमि। अहं न्वकार्षमिति च। 'तर्के नु स्यात्' इत्यमरः। **पुरि लुङ् चास्मे॥** अस्मे इति च्छेदः। पुरेत्याकारान्तमव्ययम्। पुरीति तस्य सप्तम्येकवचनम्। आत इति योगविभागादाल्लोपः। **मण्डूकप्लुत्येति॥** अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। **चाल्लडिति॥** तथाच लुङ् लट् च वेति फलितम्। **पक्षे इति॥** एतदुभयाभावपक्षे इत्यर्थः। **यथाप्राप्तमिति॥** अनद्यतनपरोक्षभूते लिट्। परोक्षत्वाविवक्षायान्तु लडित्यर्थः। 'अभिज्ञावचने' इत्यारभ्य एतदन्ताः विधयस्तृतीयस्य द्वैतीयीकाः। अथ तृतीयस्य तार्तीयीका विधयो वक्ष्यन्ते। **भविष्यतीत्यनुवर्तमाने इति॥** 'भविष्यति गम्यादयः' इति सूत्रादिति भावः। **यावत्पुरा॥** यावत् पुरा इति द्वे पदे। अनयोः प्रयुज्यमानयोर्लट् स्यादित्यर्थः। लुडादेरपवादः। **निश्चयं द्योतयतः इति॥** 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः। **यावदास्यते तावद्भोक्ष्यते इति॥** यत्परिमाणकं तत्परिमाणकमित्यर्थः। 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति वतुबन्तत्वेन निपातत्वाभावान्न लडिति भावः। **करणभूतयेति॥** पुरा यास्यतीति प्रत्युदाहरणान्तरम्। पुरशब्दस्य पुरेति तृतीयान्तमिदम्। तत्स्फोरणाय करणभूतयेत्युक्तम्। **विभाषा कदाकर्ह्योः॥** भविष्यति लट्वा स्यादिति शेषपूरणम्। लडभावपक्षे लुट्लृटौ यथाप्राप्तम्। तदाह। **कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वेति॥** नच कर्हियोगे लडभावपक्षे लुडेवोचितः, नतु लट्। 'अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्' इति र्हिलन्तकर्हियोगविरोधादिति वाच्यम्। लुडुदाहरणस्य कदायोगमात्रविषयत्वादित्याहुः।

२७८५ । किंवृत्ते लिप्सायाम् । (३-३-६)

किंवृत्तं विभक्त्यन्तम् । भविष्यति लट्वा स्यात् । कं कतरं कतमं वा भोजयसि–भोजयिष्यसि–भोजयितासि वा । 'लिप्सायाम्' किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ।

२७८६ । लिप्स्यमानसिद्धौ च (३-३-७)

लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लट्वा स्यात् । योऽन्नं ददाति–दास्यति--दाता वा । स स्वर्गं याति--यास्यति--याता वा ।

२७८७ । लोडर्थलक्षणे च । (३-३-८)

लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोर्भविष्यति लट्वा स्यात् । कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय । पक्षे लुट्लटौ ।

२७८८ । लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । (३-३-९)

ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्लटौ वा स्तः । मुहूर्ता-

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ किंशब्देन वृत्तं निष्पन्नं किंवृत्तमित्यभिप्रेत्य आह । **विभक्त्यन्तमिति** ॥ **लट्वेति** ॥ लडभावे तु लुट्लृटौ यथाप्राप्तम् । किंवृत्तशब्देन विभक्त्यन्तडतरडतमान्तानामेव ग्रहणमिति वृत्तिः । तेन कदादियोगे भविष्यति लट् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति सूत्रभाष्यरीत्या तु किंवृत्तानां सर्वेषां कदेत्यादीनामपि ग्रहणमिति युक्तम् । **कं कतरं कतमं वेति** ॥ क्षुधितमन्नलिप्सुमिति शेषः । **लिप्स्यमानसिद्धौ च** ॥ **लट्वेति** ॥ पक्षे लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायाः सत्वेऽप्यकिंवृत्तार्थमिदमिति मत्वोदाहरति । **योऽन्नमिति** ॥ योऽन्नं ददाति स स्वर्गं याति । योऽन्नं दास्यति स स्वर्गं यास्यति । योऽन्नं दाता सः स्वर्गं यातेत्यन्वयः । **लोडर्थलक्षणे च** ॥ **लोडर्थः प्रैषादिरिति** ॥ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु इत्यनुवृत्तौ लोट् चेति लोड्विधानादिति भावः । **कृष्णश्चेदिति** ॥ कृष्णभोजनकाले त्वङ्गाश्चारयेत्यर्थः । अत्र कृष्णभोजनं लोडर्थस्य गोचारणप्रैषस्य लक्षणम् । परिच्छेदकमिति यावत् । **पक्षे लुट्लृटाविति** ॥ कृष्णश्चेद्भोक्ता, भोक्ष्यते, वा त्वङ्गाश्चारयेत्युदाहार्यम् । **लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके** ॥ ऊर्ध्वमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । ऊर्ध्वं मुहूर्तात् भवः इति विग्रहः । केचित्तु ऊर्ध्वमिति द्वितीयान्तम् । 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति कर्मवत्त्वादित्याहुः । **ऊर्ध्वमौहूर्तिकः इति** ॥ ऊर्ध्वमुहूर्तशब्दात् भवार्थे कालाट्ठञिति भावः । ननु तद्धितार्थेत्यत्र दिक्समूयेऽ इत्यनुवृत्तेस्समानाधिकाराच्चात्र कथं समास इत्यत आह । **निपातनादिति** ॥ पूर्वपदे आदिवृद्धिमाशङ्क्य आह । **उत्तरपदवृद्धिश्चेति** ॥ निपातनादित्यनुषज्यते । **ऊर्ध्वमौहूर्तिके इति** ॥ मुहू-

दुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत्--आगच्छति--आगमिष्यति--आगन्ता वा अथ त्वं छन्दोऽधीष्व।

२७८९। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा। (३-३-१३१)

समीपमेव सामीप्यम्। स्वार्थे ष्यञ्। 'वर्तमाने लट्' (सू २१५१) इत्यारभ्य 'उणादयो बहुलम्' (सू ३१६९) इति यावद्येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः। कदा आगतोऽसि। अयमागच्छामि। अहमागमम्। कदा गमिष्यसि। एष गच्छामि—गमिष्यामि वा।

२७९०। आशंसायां भूतवच्च। (३-३-१३२)

वर्तमानसामीप्ये इति नानुवर्तते। भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम्। देवश्चेदवर्षीद्वर्षति—वर्षिष्यति वा धान्यमवाप्स्म—

र्तादूर्ध्वकालीने इत्यर्थः। लोडर्थलक्षण इत्यत्रान्वेति प्रैषादाविति। **लिङ्लटाविति**॥ चाल्लट् समुच्चीयत इति भावः। **वा स्तः इति**॥ पक्षे लुट्लृटौ यथाप्राप्तम्। **छन्दः इति**॥ वेद इत्यर्थः। इति तृतीयस्य तृतीये भविष्यतीत्यधिकारस्थाः लविधयः। अथास्मिन्नेव तृतीयपादे कतिपयान् विधीनाह। **वर्तमानसामीप्ये॥ स्वार्थे ष्यञिति**॥ अस्मादेव निर्देशात् चतुर्वर्णादेराकृतिगणत्वाद्वृति भावः। **इत्यारभ्येति**॥ तृतीयस्य द्वितीये 'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्य आपादसमाप्तेः 'उणादयो बहुलम्' इति तृतीयपादादिमसूत्रात् प्राक् वर्तमानाधिकारः। तस्मिन्नधिकारे येन विशेषणेन याभ्यः प्रकृतिभ्यः वर्तमाने प्रत्यया विहिताः ते सर्वे तेनैव विशेषणेन ताभ्यः प्रकृतिभ्यः वर्तमानसमीपकाले भूते भविष्यति च वा भवन्तीत्यर्थः। अत्र भूते भविष्यति चेत्यार्थिकम्। तयोरेव वर्तमानसामीप्यसत्वात्। कदा आगतोऽसीत्यागतं प्रति प्रश्नः। अयमागच्छामीत्युत्तरम्। अव्यवहितपूर्वकाले आगतवानस्मीत्यर्थः। वर्तमानसमीपकाले भूते लट्। अयमित्यनेन आगमनकालीनं प्रस्वेदपरिकरबन्धादियुक्तं रूपं निर्दिश्यते। इदानीमागमं सूचयितुं वर्तमानवत्त्वाभावे भूते लङ्। कदा गमिष्यसीति गमनात्प्राक् प्रश्ने, एष गच्छामि इत्युत्तरम्। अव्यवहितोत्तरकाले गमिष्यामीत्यर्थः। एष इति तु अयमितिवत् व्याख्येयः। वर्तमानकालसमीपे भविष्यति लट्। गमिष्यामि वेति वर्तमानवत्त्वाभावे भविष्यति लट्। **आशंसायां भूतवच्च॥ नानुवर्तते इति**॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। अप्राप्तस्य प्रियस्य प्राप्तीच्छा आशंसा। सा च भविष्यद्विषयैव। भूते इच्छाविरहात्। तदाह। **भविष्यति काले इति॥ देवश्चेदिति**॥ देवः पर्जन्यः, अवर्षीच्चेत् धान्यमवाप्स्म। वर्षति चेत् वप्यामः। वर्षिष्यति चेत् वप्स्याम इत्यन्वयः। भूतवद्भावात् भविष्यति लुङ्। अवर्षीदिति अवाप्स्मेति च

वपामः—वप्स्यामो वा। 'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः।' तेन लङ्लिटौ न।

२७९१ । क्षिप्रवचने लृट् । (३-३-१३३)

क्षिप्रपर्यायेऽपपदे पूर्वविषये लट् स्यात् । वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति । शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः ।

२७९२ । आशंसावचने लिङ् । (३-३-१३४)

आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न तु भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ।

२७९३ । नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । (३-३-१३५)

क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदाद्दास्यति

भवति । वपधातोर्लुङि उत्तमपुरुषबहुवचने अवाप्स्मेति भवति। वृष्टिवापयोरुभयोरप्याशंसाविषयत्वादुभयत्रापि लुङ् । वर्तमानवत्त्वपक्षे तु लट् । तदुभयाभावे तु लृट् । ननु भूतवत्त्वपक्षे लङ्लिटावपि कुतो न स्यातामित्यत आह । **सामान्यातिदेशे इति** ॥ भूतत्वसामान्ये विहितस्यातिदेशादनद्यतनभूतत्वविशेषविहितयोर्लङ्लिटोर्नातिदेश इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **क्षिप्रवचने लृट्** ॥ वचनग्रहणात् क्षिप्रपर्याये इति लभ्यते । तदाह । **क्षिप्रपर्याये इति** ॥ **पूर्वविषये इति** ॥ आशंसायामित्यर्थः। 'आशंसायां भूतवच्च' इत्यस्यापवादः। ननु क्षिप्रवचने नेत्येतावतैव आशंसायां क्षिप्रपर्याये उपपदे भविष्यति न भूतवत् न वर्तमानवदिति लाभाल्लृड्ग्रहणमनर्थकमित्यत आह । **नेति वक्तव्ये इति** ॥ क्षिप्रवचने नेत्युक्ते 'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' इति न्यायेन भविष्यत्सामान्ये विहितस्य लृङ एव निषेधः स्यात्, ननु लुटः । तस्य अनद्यतनभविष्यद्विशेषविधानात् । लृड्ग्रहणे तु उक्तविषये लृङेव स्यात्, ननु लकारान्तरमिति लाभाल्लुटोऽपि विषये लृङेवेति लभ्यत इत्यर्थः । **श्वः शीघ्रं वप्स्यामः इति** ॥ अनद्यतनत्वद्योतनाय श्वश्शब्दः । अत्र न लुडिति भावः । **आशंसावचने लिङ्** ॥ आशंसायाः प्राप्तीच्छायाः भूते असम्भवात् भविष्यतीति लभ्यत इति मत्वा आह । **भविष्यतीति** ॥ 'आशंसायां भूतवच्च' इत्यस्यापवादः। तदाह । **ननु भूतवदिति**॥ **गुरुश्चेदिति**॥ गुरुरुपेयात् क्षिप्रमधीयीयेत्याशंसे इत्यन्वयः। क्षिप्रयोगेऽपि परत्वाल्लिङेव ननु लुडिति भावः । **नानद्यतनवत्** ॥ क्रियायाः प्रबन्धः सातत्यम्। तदाह । **क्रियायाः सातत्ये इति** ॥ अनद्यतनवदित्यनेन अनद्यतने भूते भविष्यति च विहितौ लङ्लुटौ विवक्षितौ। तदाह । **लङ्लुटौ नेति**॥ अनद्यतने भूते लङ् न भवति। भविष्त्यनद्यतने तु लुट् नेत्यर्थः। क्रियासातत्ये लङ्निषेधमुदाहरति । **यावज्जीवमन्नमदादिति** ॥ लुडि 'गातिस्था' इति सिचो लुक्। सामीप्ये

वा। सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम्। येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित। सोमेनायष्ट। येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते। सोमेन यक्ष्यते।

२७९४। भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्। (३-३-१३६)

भविष्यति काले मर्यादोक्तावधरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन्न। योऽयमध्वा गन्तव्यः आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्व्यास्तत्र सक्तून्पास्यामः।

२७९५। कालविभागे चानहोरात्राणाम्। (३-३-१३७)

पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते। अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम्। योगविभाग उत्तरार्थः। योऽयं वत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे। 'अनहोरात्राणाम्' किम्। योऽयं मासः आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्राध्येतास्महे।

उदाहरिष्यन्नाह। **सामीप्यमिति**॥ **येयमिति**॥ पौर्णमास्या उपरि कृष्णपक्षे कतिपयाहोरात्रैः व्यवधानेऽपि सामीप्यमस्त्येव। पौर्णमास्यन्तरेण सजातीयेन व्यवधानाभावात्। **आधितेति**॥ धाधातोर्लुङि 'स्थाध्वोरिच्च' इति धाधातोरित्त्वं सनः कित्त्वञ्च। 'हूस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। **सोमेनायष्टेति**॥ येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामित्यनुषज्यते। अथ क्रियासातत्ये लुटो निषेधमुदाहरति। **येयममावास्येति**॥ **सोमेन यक्ष्यते इति**॥ येयममावास्या आगामिनी तस्यामित्यनुषज्यते। **भविष्यति मर्यादा**॥ अवरस्मिन्निति च्छेदः। **अनद्यतनवन्नेति**॥ लुट् नेत्यर्थः। अक्रियाप्रबन्धार्थमिति भाष्यम्। असामीप्यार्थञ्चेति कैयटः। **योऽयमिति**॥ कस्मिंश्चिज्जनपदविशेषे वसतः पाटलिपुत्राख्यं नगरविशेषं जिगमिषोरिदं वाक्यम्। मध्येमार्गङ्कौशाम्बी नाम काचिन्नगरीति स्थितिः। तत्र आपाटलिपुत्रात् योऽयं गन्तव्योऽध्वा तस्य अध्वनः मध्ये वर्तिन्याः कौशाम्ब्याः यदवरं पूर्वप्रदेशः तत्र सक्तून् श्वःप्रभृति पास्याम इति योजना। अत्र कौशाम्ब्या इति मर्यादा गम्यते। अवरमित्यनेन अवरत्वङ्गम्यते। अत्र भविष्यत्यनद्यतने लुट् न, किन्तु लृडेवेति भावः। **कालविभागे**॥ **पूर्वसूत्रमिति**॥ 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्' इति सूत्रमित्यर्थः। ननु कालमर्यादायामपि पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमित्यत आह। **अहोरात्रेति**॥ तथाच अहोरात्रसम्बन्धिनि प्रविभागे भविष्यति मर्यादावचने इत्युक्तविधिर्न भवतीत्यर्थः। ननु 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्' इत्येकमेव सूत्रङ्कुतो नेत्यत आह। **योगविभाग उत्तरार्थः इति**॥ इदमुत्तरसूत्रे स्पष्टीभविष्यति। **योऽयं वत्सर आगामीति**॥ कालतो मर्यादायामुदाहरणम्। **आग्रहायण्या इति**॥ मार्गशीर्षपौर्णमास्या इत्यर्थः। **युक्ताः इति**॥ नियमयुक्ता इत्यर्थः। अध्येष्यामहे इत्यत्र न लुट्। किन्तु लृडेवेति भावः। **पञ्चदशरात्रः इति**॥ पञ्चदश रात्रयो यस्य पक्षस्येति बहुव्रीहिः। 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्' इत्यच्समासान्तः। यद्वा पञ्चदशानां रात्रीणां समाहारः पञ्चदशरात्रः। 'अहः-

२७९६ । परस्मिन्विभाषा । (३-३-१३८)

अवरस्मिन्वर्जे पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते। अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे । अध्येतास्महे । 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' (सू २२२९) भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ।

२७९७ । भूते च । (३-३-१४०)

पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्तते ।

२७९८ । वोताप्योः । (३-३-१४१)

'वा 'आ' 'उताप्योः' 'उताप्योः—' (सू २८०९) इत्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु 'उताप्योः' इत्यादौ प्रवर्तत इति विवेकः ।

२७९९ । गर्हायां लडपिजात्वोः । (३-३-१४२)

आभ्यां योगे लट् स्यात् । कालत्रये गर्हायाम् । लुङादीन्परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि । जातु गणिकामाधत्से । गर्हितमेतत् ।

सर्वैकदेश' इत्यच्समासान्तः । 'सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' इति तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति वचनान्न भवति । **परस्मिन्विभाषा** ॥ **अनुवर्तते इति** ॥ तथाच भविष्यति काले मर्यादोक्तौ परस्मिन् विभागे अनद्यतनवद्वेति फलितम् । 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति व्याख्यातं भूधातुनिरूपणे । **भूते च** ॥ अधिकारोऽयम् । **अनुवर्तते इति** ॥ तथाच लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ भूत इति अधिक्रियते इति फलितमिति भावः । **वोताप्योः** ॥ अयमप्यधिकारः । वा आ उताप्योरिति छेदः । भूते इति लिङ्निमित्ते लृडिति चानुवर्तते । तदाह । **उताप्योरित्यतः प्रागिति** ॥ उताप्योः समर्थयोरित्यतः प्रागित्यर्थः । नन्वनेन 'उताप्योः' इत्यतः प्राक् भूते लिङ्निमित्ते लृङ्त्यधिकाराक्रान्तत्वात् भूते चेति पूर्वमधिकारसूत्रनिर्विषयमित्यत आह । **पूर्वसूत्रं त्विति** ॥ 'उताप्योः समर्थयोर्लिङ्' इत्यारभ्य 'इच्छार्थेभ्यो विभाषा' इत्यतः भूते चेति पूर्वमधिकारसूत्रं प्रवर्तत इत्यर्थः । इमावधिकारौ यत्र लिङ्विधिस्तत्रैव प्रवर्तते, नतु लडादिविधौ । लिङ्निमित्ताभावात् । **गर्हायाम्** ॥ अपि जातु अनयोर्द्वन्द्वः । अत्र 'वोताप्योः' इति 'भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वा' इत्यधिकारो न सम्बध्यते । लङ्विधानेन तद्विषये लिङ्निमित्ताभावात् । **कालत्रये इति** ॥ वर्तमाने भूते भविष्यति चेत्यर्थः । भविष्यतीति निवृत्तम् । अतः कालसामान्ये लडिति भावः । **परत्वादिति** ॥ अनवकाशत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अपि जायामित्यत्र जातु गणिकामित्यत्र च अपि-

२८००। विभाषा कथमि लिङ् च। (३-३-१४३)

गर्हायामित्येव। कालत्रये लिङ् चाल्लट्। कथं धर्मं त्यजेः त्यजसि वा। पक्षे कालत्रये लकारः। अत्र भविष्यति नित्यं लङ् भूते वा। कथं नाम तत्रभवान्धर्ममत्यक्ष्यत्।

२८०१। किंवृत्ते लिङ्लृटौ। (३-३-११४)

गर्हायामित्येव। विभाषा तु नानुवर्तते। कः—कतरः—कतमो वा हरिं निन्देत्—निन्दिष्यति वा। लङ् प्राग्वत्।

२८०२। अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि। (३-३-१४५)

गर्हायामिति निवृत्तम्। अनवक्लृप्तिरसंभावना। अमर्षोऽक्षमा। न सम्भावयामि न मर्षये वा भवान्हरिं निन्देत्—निन्दिष्यति वा। कः—कतरः—कतमो वा हरिं निन्देत्—निन्दिष्यति वा। लङ् प्राग्वत्।

जातुशब्दौ निन्दाद्योतकौ। तदाह। **गर्हितमेतदिति**॥ **विभाषा कथमि लिङ् च**॥ **गर्हायामित्येवेति**॥ अनुवर्तत एवेत्यर्थः। कालत्रये लिङिति शेषपूरणम्। भविष्यतीति निवृत्तमिति भावः। चाल्लडिति समुच्चीयते इति शेषः। तथाच कथमित्यस्मिन् प्रयुज्यमाने कालत्रये गर्हायां लिङ्लृटौ वा स्त इति फलितम्। **कथं धर्मं त्यजेरिति**॥ त्यक्तवान् त्यक्ष्यसि त्यजसि वेत्यर्थः। गर्हितमेतदिति कथंशब्दाद्गम्यते। लटि उदाहरति। **त्यजसि वेति**॥ उक्तोऽर्थः। **पक्षे इति**॥ विभाषाग्रहणाल्लिङ्लटोरभावपक्षे भूते वर्तमाने भविष्यति च कालत्रये लिट्लङ्लुङ्लृङ्लृट्लृटः इत्यर्थः। **अत्रेति**॥ अत्र उक्तविषये भविष्यति काले क्रियायाः अनिष्पत्तौ गम्यमानायां 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति नित्यमेव लृङ्। कथमो गर्हायाश्च लिङ्निमित्तस्य सत्त्वादित्यर्थः। विशेषविहितत्वादिति भावः। **भूते वेति**॥ 'वोताप्योः' इति भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेति अधिकृतत्वादुक्तविषये भूतकाले लृङ् वेत्यर्थः। भविष्यति नित्यं लृडित्युदाहरति। **कथन्नामेति**॥ तत्रभवानिति समुदायः पूज्यवाची। वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तेति यावत्। एवंविधः कथं धर्ममत्यक्ष्यत्। तत्त्यागस्य गर्हितत्वादिति भावः। **किंवृत्ते लिङ्लृटौ**॥ **नानुवर्तते इति**॥ व्याख्यानादिति भावः। विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तञ्च किंशब्दनिष्पन्नं किंवृत्तमित्युक्तम्। तस्मिन्प्रयुज्यमाने गर्हायां लिङ्लृटौ स्त इत्यर्थः। सर्वलकाराणामपवादाविति वृत्तिः। **लृङ् प्राग्वदिति**॥ भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेति प्रागुक्तमिहाप्यनुसन्धेयमित्यर्थः। लिङ्निमित्तस्य किंवृत्तस्य गर्हायाश्च सत्त्वादिति भावः। **अनवक्लृप्त्यमर्ष**॥ **निवृत्तमिति**॥ व्याख्यानादिति भावः। अनवक्लृप्त्यमर्षयोः लिङ्लृटोश्च यथासङ्ख्यमन्वेष्यते। अल्पाच्तरस्य अमर्षशब्दस्य पूर्वनिपातत्यागादिति वृत्तिः। **न सम्भावयामीति**॥ अकिंवृत्ते उदाहरणम्। भवान् हरिन्निन्देदिति यत् तत् न सम्भावयामि न मर्षये वेत्यन्वयः। किंवृत्ते उदाहरति। **कः**

२८०३ । किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् । (३-३-१४६)

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतत् 'गर्हायां च' (सू २८०६) इति यावदनुवर्तते । किंकिलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न श्रद्दधे न मर्षये वा किंकिल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रीं गमिष्यसि । अत्र लङ् न ।

२८०४ । जातुयदोर्लिङ् । (३-३-१४७)

'यदायद्योरुपसंख्यानम्' (वा २२७५) । लृटोऽपवादः । जातु यद्यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लङ् प्राग्वत् ।

२८०५ । यच्चयत्रयोः । (३-३-१४८)

यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः न श्रद्दधे न मर्षयामि ।

कतरः इति ॥ **लृङ् प्राग्वदिति** ॥ भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्युक्तमिहाप्यनुसन्धेयमित्यर्थः । **किंकिल** ॥ किंकिलेतिसमुदायस्य अस्त्यर्थानाञ्च द्वन्द्वः । **यावदिति** ॥ 'गर्हायाञ्च' इत्यभिव्याप्येत्यर्थः । किंकिलेत्यस्मिन् अस्त्यर्थेषु च प्रयुज्यमानेषु अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लृट् स्यादित्यर्थः । पूर्वसूत्रेण लृङ्लृटोः प्राप्तौ लृङेवेत्यर्थमिदम् । तदाह । **लिङोऽपवादः इति** ॥ **न श्रद्दधे इति** ॥ न सम्भावयामीत्यर्थः । त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे इति यत् तत् न श्रद्दधे न मर्षये वा किंकिलेत्यन्वयः । किंकिलेति क्रोधं द्योतयति । **अस्तीति** ॥ शूद्रस्य स्त्री शूद्री । ताङ्गमिष्यसीत्यस्ति भवति विद्यते वेत्यन्वयः । **अत्र लृङ् नेति** ॥ भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्युक्तमिह न सम्भवति । अत्र लिङो विद्यभावेन लिङ्निमित्तविरहात् । **जातुयदोर्लिङ्** ॥ जातु यदा अनयोः प्रयोगे अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लिङ् स्यादित्यर्थः । यदेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपीति लिङ्लृटौ प्राप्तौ लिङेवेत्यर्थमिदम् । तदाह । **लृटोऽपवादः इति** ॥ **यदायद्योरिति** ॥ यदायद्योः प्रयोगेऽपि उक्तविषये लिङ उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । जात्वादिशब्दाः उदाहरणे अनवक्लृप्त्यमर्षद्योतकाः । त्वादृशो हरिन्निन्देदित्येतत् नावकल्पयामि न मर्षयामि वेत्यन्वयः । नावकल्पयामीत्यस्य न सम्भावयामीत्यर्थः । **लृङ् प्राग्वदिति** ॥ भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेत्युक्तमिहाप्यनुसन्धेयमित्यर्थः । जात्वादियोगस्य अनवक्लृप्त्यमर्षयोश्च लिङ्निमित्तत्वादिति भावः । **यच्चयत्रयोः** ॥ यच्चेति समुदाये यत्रशब्दे च प्रयुज्यमाने अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लिङ् स्यादित्यर्थः । लृटोऽपवादः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रे अनयोरेवानुवृत्त्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति च अनवक्लृप्त्यमर्षद्योतकौ । त्वमेवङ्कुर्या इत्येतत् न श्रद्दधे न मर्षयामि वेत्यन्वयः । अत्रापि भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्युक्तमनुसन्धेयम् । लिङ्निमित्तस्य

२८०६ । गर्हायां च । (३-३-१४९)

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम्। यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात्। यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः। अन्याय्यं तत्।

२८०७ । चित्रीकरणे च । (३-३-१५०)

यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः। आश्चर्यमेतत्।

२८०८ । शेषे लृडयदौ । (३-३-१५१)

यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात्। आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति। 'अयदौ' किम्। आश्चर्यं यदि मूकोऽधीयीत[1]।

२८०९ । उताप्योः समर्थयोर्लिङ् । (३-३-१५२)

बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता। उत अपि वा हन्यादघं हरिः। 'समर्थयोः' किम्। उत दण्डः पतिष्यति। अपिधास्यति द्वारम्। प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते। इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लङ्।

सत्त्वात्। **गर्हायाञ्च** ॥ **निवृत्तमिति** ॥ व्याख्यानादिति भावः। 'यच्चयत्रयोः' इति लिङिति चानुवर्तते। तदाह। **यच्चयत्रयोर्योगे इति** ॥ **लिङेवेति** ॥ नतु लकारान्तरमित्यर्थः। उदाहरणे यच्चेति यत्रेति च गर्हाद्योतकम्। त्वं शूद्रं याजयेरिति यत् तदन्याय्यमित्यन्वयः। लृङ् प्राग्वत्। **चित्रीकरणे च** ॥ यच्चयत्रयोः प्रयोगे आश्चर्ये गम्ये लिङेव स्यात्, नतु लकारान्तरमित्यर्थः। उदाहरणे यच्चेति यत्रेति चाश्चर्यद्योतकम्। त्वं शूद्रं याजयेरिति यत् तदाश्चर्यमित्यन्वयः। **शेषे लृडयदौ** ॥ यच्चयत्राभ्यामन्यश्शेषः। तदाह। **यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्निति** ॥ यदिभिन्ने इति शेषः। **लृट् स्यादिति** ॥ नतु लकारान्तरमित्यर्थः। **आश्चर्यमिति** ॥ अन्धः कृष्णं द्रक्ष्यतीत्याश्चर्यमित्यन्वयः। नामेत्यव्ययमाश्चर्यद्योतकम्। **मूकः इति** ॥ मूको अधीयीत इत्याश्चर्यमित्यन्वयः। यदीत्याश्चर्यद्योतकम्। **उताप्योः** ॥ समौ अर्थौ ययोरिति विग्रहः। शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। एकार्थकयोरित्यर्थः। कमर्थमादायानयोरेकार्थकत्वमित्यत आह। **बाढमिति** ॥ तथाच बाढार्थकयोः उत अपि इत्यनयोः प्रयोगे लिङ् स्यात्र तु लकारान्तरमित्यर्थः। **उत अपि वेति** ॥ उत हन्यादघं हरिः, अपि हन्यादघं हरिरित्यन्वयः। उतापी बाढमित्यर्थकौ। **गम्यते इति** ॥ उत दण्डः पतिष्यतीत्यत्र उतशब्देन प्रश्नो गम्यते। अपिधास्यति द्वारमित्यत्र अपिना धाधातोः प्रच्छादनार्थकत्वङ्गम्यत इत्यर्थः ॥ **इतः प्रभृतीति** ॥ 'वोताप्योः' इति मर्यादायामाङ्। 'उताप्योः' इत्यतः प्राक् भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते। 'उताप्योः' इत्यादिसूत्रेषु भूते 'लिङ्-

१. अत्र सोऽधीयीतेत्येव पाठः बहुषु ग्रन्थेषु दृश्यते।

२८१० । कामप्रवेदनेऽकच्चिति । (३-३-१५३)

स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कच्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान् । 'अकच्चिति' इति किम् । कच्चिज्जीवति ।

२८११ । सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे । (३-३-१५४)

अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्, तच्चेत्सम्भावनमलमिति सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात् । 'सिद्धाप्रयोगे' किम् । अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति ।

२८१२ । विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि । (३-३-१५५)

निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इत्येवाधिक्रियते इत्युक्तम् । एवञ्च 'उताप्योः' इति सूत्रप्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लुङिल्येवाधिक्रियते, नतु वाग्रहणम् । अतो नित्यमेवात्र विषये क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति च लुङित्यर्थः । **कामप्रवेदनेऽकच्चिति** ॥ अकच्चितीति च्छेदः । तदाह । **नतु कच्चिच्चतीति** ॥ सर्वलकारापवादः । अभिप्रायः इच्छा । **कामः इति** ॥ भवान् भुञ्जीतेति मे कामः । इच्छेत्यर्थः । अत्र लिङ्निमित्तस्य सत्त्वात् क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यं लृङ् । प्रश्न एवायङ्कामप्रवेदनद्योतक इति प्राप्तिः । अत्र कच्चिच्छब्दस्य इच्छार्थकत्वाभावादिच्छार्थेष्विति वक्ष्यमाणन्नात्र प्रवर्तते । **सम्भावने** ॥ **अलमर्थोऽत्र प्रौढिरिति** ॥ पर्याप्तिरित्यर्थः । **विपरिणम्यते इति** ॥ सम्भावने इति यत् सप्तम्यन्तन्तत् आवर्त्य प्रथमया सम्भावनमिति च विपरिणम्यते । यत्तु अलम् इति प्रथमान्तन्तत् आवर्त्य सप्तम्या अलमि इति च विपरिणम्यत इत्यर्थः । छान्दसं विभक्तिव्यत्ययमाश्रित्येति शेषः । तथाच सम्भावने इति सप्तम्यन्तं सम्भावनमिति प्रथमान्तञ्च लभ्यते । तथा अलम् इति प्रथमान्तं अलमि इति सप्तम्यन्तञ्च लभ्यते। तत्र सम्भावने इति सप्तम्यन्तमर्थनिर्देशपरम् । तदाह । **सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यादिति** ॥ उत्कटान्यतरकोटिकं ज्ञानं सम्भावनमित्युच्यते । सम्भावनमिति प्रथमान्तन्तु अलमिति प्रथमान्तेन विशेष्यते । इतिर्हेतौ । तदाह । **तच्चेदिति** ॥ तत्सम्भावनम् अलं पर्याप्तिहेतुकञ्चेदित्यन्वयः । पिधधातोर्ज्ञानार्थकात् 'मतिबुद्धि' इति वर्तमाने कर्मणि क्ते सिद्धशब्दः। सिद्धे गम्यमानेऽप्यलमर्थे अप्रयोगो यस्य सः सिद्धाप्रयोगः तस्मिन्निति विग्रहः। अलमि इति सप्तम्यन्तमत्र विशेष्यसमर्पकं सम्बध्यते । अलंशब्दप्रयोगं विनापि तदर्थे गम्यमाने इति यावत् । तदाह । **सिद्धाप्रयोगे सतीति** ॥ अलमीति शेषः । **अपि गिरिमिति** ॥ बलवन्तं पुरुषमधिकृत्य अत्युक्तिरियम् । प्रायेण शिरसा गिरिं भेत्तुमयं समर्थ इत्यर्थः । गिरिभेदसम्भावनस्य सामर्थ्यहेतुकत्वद्योतकः अपिशब्दः । अत्र लिङ्निमित्तसत्त्वात् क्रियातिपत्तौ भूते लृङ् । 'अलमिति सम्भावने सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इति सुवचम् । **विभाषा धातौ** ॥ अयदीति छेदः । तदाह । **नतु**

पूर्वसूत्रमनुवर्तते। संभावनेऽर्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात्, न तु यच्छन्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम्। सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान्। 'अयदि' किम्। सम्भावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम्।

२८१३। हेतुहेतुमतोर्लिङ्। (३-३-१५६)

वा स्यात्। कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात्। कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति। 'भविष्यत्येवेष्यते।' (वा २२७५)। नेह। हन्तीति पलायते।

२८१४। इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ। (३-३-१५७)

इच्छामि भुञ्जीत—भुङ्क्तां वा भवान्। एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम्। 'कामप्रवेदने इति वक्तव्यम्' (वा २२७६)। नेह। इच्छन्करोति।

२८१५। लिङ् च। (३-३-१५९)

समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु लिङ्। भुञ्जीयेतीच्छति।

२८१६। इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने। (३-३-१६०)

लिङ् स्यात्पक्षे लट्। इच्छेत्। इच्छति। कामयेत। कामयते।

यदिति ॥ लिङभावे लृट्। 'शेषे लृडयदौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेः। **सम्भावयामीति** ॥ प्रायेण भोक्तुं समर्थ इत्यर्थः। **हेतुहेतुमतोर्लिङ्** ॥ पूर्वसूत्राद्विभाषानुवृत्तिं मत्वा आह। **वा स्यादिति** ॥ पक्षे लट्। हेतुभूते फलभूते वाऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ् वा स्यादिति यावत्। **भविष्यत्येवेति** ॥ लिडित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणादिति भावः। **हन्तीतीति** ॥ इतिहेतौ वर्तमानकालिकहननाद्धेतोरित्यर्थः। अत्र लिङ्निमित्तसत्त्वात्। भविष्यति तु क्रियातिपत्तौ भूते च लृङ्। **इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ** ॥ इच्छार्थकधातुषु प्रयुज्यमानेषु लिङ्लोटौ स्तः। सर्वलकारापवादः। असमानकर्तृकविषयमिदम्। समानकर्तृकेषु तु 'लिङ् च' इति वक्ष्यते। **इच्छामीति** ॥ भुञ्जीत भवानिति इच्छामीत्यन्वयः। **कामप्रवेदने इति** ॥ परं प्रति स्वाभिप्रायाविष्करणे इच्छार्थेषु लिङ्लोटाविति विधिरित्यर्थः। **इच्छन्करोतीति** ॥ परं प्रति स्वाभिप्रायाविष्करणाभावान्न लिङ्लोटाविति भावः। 'कामप्रवेदनेऽकच्चिति' इति सूत्रन्तु प्रकरणादिना यत्र कामप्रवेदन नार्त्वेच्छार्थकमुपपदमास्ति तद्विषयमिति बोध्यम्। इत उत्तरसूत्रं समानकर्तृकेषु तुमुन्निति तु कृदधिकारे व्याख्यास्यते। **लिङ् च** ॥ समानकर्तृकेष्विति इच्छार्थेष्विति चानुवर्तते। तदाह। **समानेत्यादि** ॥ **भुञ्जीयेतीच्छतीति** ॥ अत्र भोक्तुरेव इषिकर्तृत्वात्समानकर्तृकत्वम्। समानकर्तृकेषु इच्छार्थेष्विति च लोटो निवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम्। क्रियातिपत्तौ तु भविष्यति नित्य लृङ् भूते वेत्यधिकारः सम्पूर्णः। **इच्छार्थेभ्यो** ॥ लिडित्येवानुवर्तते। समानकर्तृकेष्विति तु निवृत्तम्। तत सूचयन्नुदाहरति। **इच्छेत्। इच्छतीति** ॥ 'विधिनिमन्त्रण' इति भूधातौ व्याख्यातमपि सूत्र-

'विधिनिमन्त्रण—' (सू २२०८) इति लिङ् । विधौ । यजेत । निमन्त्रणे । इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे । इहासीत । अधीष्टे । पुत्रमध्यापयेद्भवान् । 'संप्रैसारणे' । किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थने । भो भोजनं लभेय । एवं लोट् ।

२८१७ । प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । (३-३-१६३)

लोट् च । प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान्यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् ।

२८१८ । लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । (३-३-१६४)

प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत—यजताम्—यष्टव्यम् ।

२८१९ । स्मे लोट् । (३-३-१६५)

पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङः कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्यजतां स्म ।

२८२० । अधीष्टे च । (३-३-१६६)

क्रमप्राप्तत्वात् स्मारितम् । **सम्प्रसारणे इति** ॥ सम्प्रश्ने इत्यर्थः । **एवं लोडिति** ॥ लोट् चेति विध्यादिषु विहितो लोडप्येवमुदाह्रियते इत्यर्थः । **प्रैषातिसर्ग** ॥ **लोट् चेति** ॥ पूर्वसूत्रोपात्तो लोट् चकारात्समुच्चीयते । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाः वक्ष्यमाणो लोट्च प्रैषादिषु भवन्तीत्यर्थः । प्रैषे अतिसर्गे च कृत्यप्रत्ययमुदाहरति । **भवता यष्टव्यमिति** ॥ भावे तव्यप्रत्ययः । लोटमुदाहरति । **भवान् यजतामिति** ॥ ननु चकारेण लोटोऽनुकर्षणं व्यर्थम् । प्रैषस्य विधिरूपतया अतिसर्गस्य आमन्त्रणरूपतया च 'लोट् च' इत्यनेनैव सिद्धेरित्यत आह । **चकारेणेति** ॥ प्राप्तकाले यथा । गुरुणा भोक्तव्यं । गुरुर्भुञ्जीत । भोजनं प्राप्तावसरमित्यर्थः । प्राप्तकाले च कृत्याश्च, इत्युक्तौ तु निमन्त्रणादिष्वपि कृत्याः स्युः । अतः प्रैषादिग्रहणम् । **लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके** ॥ 'लोडर्थलक्षणे च' इत्युत्तरमेवज्ञातीयकमेवं सूत्रं लिङ्लङ्लुङ्लृङ्विधायकं प्राक् पठितम् । तत्र ऊर्ध्वमौहूर्तिकशब्दो व्याख्यातः । **प्रैषादयः इति** ॥ तथाच मुहूर्तादुपरितनकालके धात्वर्थे विद्यमानाद्धातोः प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु लिङ् च स्यात् लोट् कृत्याश्चेत्यर्थः । क्रमेण लिङादीनुदाहरति । **मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत-यजतां-यष्टव्यमिति** ॥ अत्र प्राप्तकाले अप्राप्तस्य लिङो विधिः । विध्यादिसूत्रे लिङ्विधौ प्राप्तकालस्य ग्रहणाभावात् । प्रैषातिसर्गयोस्तु विध्यादिसूत्रेणैव लिङ् सिद्ध्यति । लिङ एवात्र विधौ तु, तेन लोटः कृत्यानाञ्च बाधः स्यात् । अतश्चकारेण तेषामपि विधिरिति ज्ञेयम् । **स्मे लोट्** ॥ **पूर्वसूत्रेति** ॥ तथाच मुहूर्तादुपरितनकाले प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु लोडेव स्यात्, ननु लिङ् कृत्याश्चेत्यर्थः । तदाह । **लिङः कृत्यानाञ्चापवादः इति** ॥ **अधीष्टे च** ॥ **लोट् स्यादिति** ॥ 'अधीष्टे च' इति विहितस्य लिङोऽपवादः । अधीष्ट

१. अयं पाठः व्याख्यानाभिमतः 'संप्रश्ने' इति पाठस्तु साम्प्रदायिकः ।

स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात्। त्वं स्माध्यापय।

२८२१। लिङ् यदि। (३-३-१६८)

यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात्। कालः समयो वेला वा यद्भुञ्जीत भवान्।

२८२२। अर्हे कृत्यतृचश्च। (३-३-१६९)

चाल्लिङ्। त्वं कन्यां वहेः।

२८२३। शकि लिङ् च। (३-३-१७२)

शक्तौ लिङ् स्यात्। चात्कृत्याः। भारं त्वं वहेः। 'माङि लुङ्' (२२१९) मा कार्षीः। कथं मा भवतु मा भविष्यतीति। नायं माङ् किंतु माँशब्दः।

२८२४। धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः। (३-४-१)

सत्कारपूर्वको व्यापार इत्युक्तम्। त्वं स्माध्यापयेति गुरुं प्रत्युक्तिः। 'स्मे लोऽधीष्टे च' इत्येकसूत्रत्वेन सिद्धे योगविभागस्तु ऊर्ध्वमौहूर्तिक इत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थः। 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इत्युत्तरसूत्रन्तु कृदधिकारे व्याख्यास्यते। **लिङ् यदि॥** कालसमयवेलास्विल्यनुवर्तते। सर्वलकारापवादः। तुमुनपवादश्च। भुञ्जीत भवानिति यत् तस्य कालः समयो वेला वेल्यन्वयः। **अर्हे कृत्यतृचश्च॥ चाल्लिङिति॥** योग्ये कर्तरि गम्ये कृत्याः तृच् लिङ् चेत्यर्थः। **त्वङ्कन्यां वहेरिति॥** कन्याविवाहस्य योग्य इत्यर्थः। **शकि लिङ् च॥** शकि इति भावे क्विबन्तम्। शक्तौ गम्यमानायामित्यर्थः। **भारं त्वं वहेरिति॥** वोढुं शक्त इत्यर्थः। माङि लुङिति व्याख्यातमपि क्रमप्राप्तं विशेषविवक्षया पुनः स्मार्यते। ननु सर्वलकारापवादोऽयमित्युक्तम्। एवं सति मा भवतु मा भविष्यतीति कथमिति शङ्कते। **कथमिति॥** परिहरति। **नायं माङिति॥ किन्त्विति॥** ङकारानुबन्धविनिर्मुक्तस्यापि अव्ययेषु पाठादिति भावः। नच माशब्दमादाय मा भवत्वित्यादिप्रयोगसत्त्वे 'माङि लुङ्' इति व्यर्थमिति वाच्यम्। सर्वलकारविषये 'न माङ्योगे' इत्यडाड्हितलुङन्तप्रयोगार्थन्तदावश्यकत्वात्। **धातुसम्बन्धे॥** धातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते। धातोः सम्बन्ध इति विग्रहः। सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वात्। तथाच धात्वर्थयोस्सम्बन्धे सति प्रत्ययाः स्युरिति लब्धम्। कस्मिन्नर्थे इत्याकांक्षायाङ्काले इति गम्यते। 'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्य तत्तत्कालविशेषेष्वेव प्रत्ययविधिदर्शनात्। तत्र तत्तद्विधिभिरेव तत्तत्कालविशेषे प्रत्ययसिद्धेस्ततोऽन्यस्मिन्काले

१ वस्तुतः स नास्त्येव। 'आङ्माङोश्च' इति सूत्रे भाष्ये तथा ध्वनितत्वात्–इति शेखरकृत्॥

धात्वर्थानां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः। तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः। वसन्ददर्श। भूते लट्। अतीतवासकर्तृकं दर्शनमर्थः। सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता। सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम्।

२८२५। क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः। (३-४-२)

पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तः। तिङामपवादः। तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च।

इति गम्यते। तदाह। **धात्वर्थानामित्यादिना** ॥ धात्वर्थयोरित्यर्थः। उदाहरणबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम्। 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इत्यादिसूत्रे यत्र काले ये प्रत्यया उक्ताः ते धात्वर्थयोस्सम्बन्धे गम्ये ततोऽन्यस्मिन्नपि काले स्युरिति यावत्। तथाच वसन् ददर्शेत्यत्र लडादेशः शतृप्रत्ययो भूतकाले इति सिद्धं भवति। ननु 'वसन् ददर्श' इत्यत्र भूते लडिव वर्तमाने लिडित्यपि स्यादित्यत आह। **तिङन्तेति** ॥ वसन् ददर्शेत्यादौ तिङन्तवाच्यदर्शनादिक्रिया प्रधानम्। वासादिक्रिया तु दर्शनादिक्रियार्थत्वात् गुणभूता। अतः प्रधानभूतदर्शनादिक्रियानुसारेण गुणभूतवासादिक्रियावाचिभ्य एव इह प्रत्ययाः कालान्तरेषु विधीयन्त इत्यर्थः। **भूते लडिति** ॥ एवञ्च उषित्वा ददर्शेत्यर्थः। तदाह। **अतीतेति** ॥ अतीतवासे कर्ता यस्येति विग्रहः। 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। उदाहरणान्तरमाह। **सोमयाजीति** ॥ सोमेन इष्टवान्यः स सोमयाजी 'करणे यजः' इति भूते विहितो णिनिः इह भविष्यत्यनद्यतभविष्यल्लुङन्तप्रधानक्रियानुसारेण अनद्यतनभविष्यति वोढ्यः। तदाह। **सोमेन यक्ष्यमाणः इति** ॥ **भवनमिति** ॥ उत्पत्तिरित्यर्थः। गोमानासीदित्यप्युदाहार्यम्। अत्र गौरस्यास्तीति अस्तिक्रियायां वर्तमानायान्तदस्यास्तीति विहितो मतुप् गौरस्यासीदिति भूतायामस्तिक्रियायाम्भवति। धात्वर्थद्वयसम्बन्धस्य सत्त्वात्। एतेन अर्थद्वारकं धात्वोस्सम्बन्धे इत्यपि व्याख्यानं परास्तम्। तथा सति परस्परसम्बन्धार्थबोधकधातुद्वयप्रयोगे प्रत्यया इत्यर्थलाभात् गोमानासीदित्यत्र मतुबन्तापत्तेः। नहि धात्वोरिह प्रयोगोऽस्ति। धात्वर्थयोस्सम्बन्धे इत्यर्थभ्युपगमे तु गोमानासीदित्यत्र धातुद्वयप्रयोगाभावेऽपि धात्वर्थद्वयस्य सत्त्वादासीदित्यर्थे मतुप् निर्बाध इत्यन्यत्र विस्तरः। **क्रियासमभि** ॥ अत्र चत्वारि वाक्यानि। तत्र क्रियासमभिहारे लोडिति प्रथमं वाक्यम्। पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहार इत्युक्तम्। क्रियासमभिहारे इति धात्वर्थविशेषणम्। क्रियासमभिहारविशिष्टक्रियावृत्तेर्धातोरिति लभ्यते। लोट् तु द्योतकः। तदाह। **पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये इति** ॥ क्रियासमभिहारविशिष्टक्रियावृत्तेर्धातोर्लोडिति यावत्। सर्वलकारापवादः। लोटो हिस्वाविति द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे। **तस्येति** ॥ पूर्ववाक्यविहितस्य लोटः हिस्वावादेशौ स्त इत्यर्थः। **तिङामपवादः इति** ॥ अपवादावित्यर्थः। प्रत्येका-

तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः। पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते। हिस्वविधानसामर्थ्यात्। तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि। आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु।

२८२६। ससुच्चयेऽन्यतरस्याम्। (३-४-३)

भिप्रायमेकवचनम्। ननु हिस्वयोरुभयोरपि लादेशत्वात् परस्मैपदत्वं स्यात्। तथा सति हेः परस्मैपदत्वं स्वादेशस्य त्वात्मनेपदत्वमितीष्टा व्यवस्था न सिध्येत्। अस्य स्वादेशस्य तङ्प्रत्याहारप्रविष्टत्वाभावेन 'तङानावात्मनेपदम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः। 'तिप्तस्झि' इत्यादिसूत्रोपात्तेषु तातामादिष्वेव तङ्संज्ञाप्रवृत्तेः। किञ्च अनयोर्हिस्वयोः 'तिप्तस्झि' इति सूत्रानन्तर्भूतत्वात्तङ्त्वञ्च दुर्लभमित्यत आह। **तौ चेति**॥ लोटो हिस्वाविति द्वितीयवाक्ये तावित्यसमभिहारे लोडिति प्रथमवाक्यात् लोडित्यनुवृत्तं स्थानषष्ठ्या विपरिणतं तृतीयं वाक्यं सम्पद्यते। तत्र हि लोटो हिस्वौ इति द्वितीयवाक्यात् हिस्वावित्यनुवृत्तं धर्मपरमाश्रीयते। तथा च लोडादेशौ हिस्वावद्भवत इति लभ्यते। कौ भवतः इत्याकांक्षायां पूर्ववाक्योपस्थितौ हिस्वाविति गम्यते। ततश्च यावितौ तिङनन्तर्भूतौ हिस्वावुक्तौ तौ प्रसिद्धलोडादेशतिङन्तर्भूतहिस्ववत् भवत इति तृतीयं वाक्यं पर्यवस्यति। तिङन्तर्भूतहिस्वयोस्तावत् क्रमात् परस्मैपदत्वमात्मनेपदत्वञ्च। प्रसिद्धं तिङ्त्वम्। अतः प्रकृतौ हिस्वौ क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तः तिङसंज्ञौ चेत्यर्थः। तिङ्त्वात्पदत्वंसिद्धिः। ननु वा च तध्वमोः इति तध्वमोर्हिस्वादेशविकल्पविधिरनुपपन्नः। लोडादेशभूतहिस्वयोस्तिङपवादतया लोटस्तध्वमोरप्रसक्तेरित्यत आह। **तध्वमोर्विषये त्विति**॥ स्थानषष्ठीमाश्रित्य लोडादेशतध्वमोः स्थाने हिस्वावित्यर्थ इति न भ्रमितव्यम्। येनोक्तदोषः स्यात्। किन्तु विषयविषयिभावः षष्ठ्यर्थः। तथाच तध्वमोर्विषये लोटो हिस्वौ, पक्षे तध्वमाविति फलतीत्यर्थः। अत्र मध्यमपुरुषबहुवचनमेव तशब्दो गृह्यते। व्याख्यानात्। ध्वंसाहचर्याच्च। ननु हिस्वयोरनयोर्मध्यमपुरुषैकवचनत्वस्याप्यतिदेशाद्युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव हिस्वौ स्याताम्। तथाच "इमौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषाञ्च वचनानामिष्यते" इति भाष्यमनुपपन्नमित्यत आह। **पुरुषैकवचनसंज्ञे त्विति**॥ हिस्वयोर्मध्यमपुरुषसंज्ञा एकवचनसंज्ञा च नातिदिश्यते इत्यर्थः। कुत इत्यत आह। **हिस्वविधानेति**॥ यदि हिस्वयोर्मध्यमपुरुषैकवचनसंज्ञे स्याताम्। तर्हि युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव लोटो हिस्वौ स्याताम्। अन्यत्र तु यथायथन्तिवाद्यादेशाः स्युः। तथा सति लोटो हिस्वविधानमनर्थकं स्यात्। अतो न पुरुषवचनातिदेशा इत्यर्थः। **तेनेति**॥ हिस्वयोः पुरुषवचनातिदेशाभावेन क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञालाभेन चेत्यर्थः। **सकलेति**॥ सकलपुरुषवचनविषये हिर्भवति। स च भवन् परस्मैपदिभ्य एव कर्तर्येव भवति, न त्वात्मनेपदिभ्यो भावकर्मकर्तृष्वित्यर्थः। शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्युक्तेरिति भावः। **आत्मनेपदिभ्यः स्वः इति**॥ 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्, भावकर्मणोः' इत्यादिसूत्रविषयेभ्यो धातुभ्यः भावकर्मकर्तृषु लोटः स्व एव भवतीत्यर्थः। अनयोरत्र क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाविध्यभावे तु लादेशत्वेन उभयोः परस्मैपदत्वात् कर्तर्येव परस्मैपदमात्मनेपदिभ्योऽपि स्यादिति भावः। **समुच्चये**॥

अनेककियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ।

२८२७ । यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । (३-४-४)

आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ।

२८२८ । समुच्चये सामान्यवचनस्य । (३-४-५)

समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थकस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात्। अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' (वा ४६९५) । याहि याहीति याति । पुनः पुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यासि ।

समभिव्याहारः इति पदरहितं 'क्रिया लोट्लेटो हिस्वौ वा च तध्वमोः' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । क्रियेति लुप्तषष्ठीबहुवचनान्तं समुच्चय इत्यत्रान्वेति । तदाह । **अनेककियासमुच्चये द्योत्ये इति** ॥ एवञ्च कारकसमुच्चयमाश्रित्य नास्य प्रवृत्तिः । **प्रागुक्तमिति** ॥ धातोर्लोट् तस्य हिस्वप्रसिद्धहिस्वधर्मकौ तध्वमोर्विषये वा इत्युक्तमित्यर्थः । **यथाविध्यनुप्रयोगः** ॥ 'क्रियासमभिहारे' इति, 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति च, लोड्विधौ उक्तौ। तयोर्मध्ये यत्पूर्वसूत्रं क्रियासमभिहार इति तदेतत्पूर्वशब्देन परामृश्यते । तदाह । **आद्ये लोड्विधाने इति** ॥ विधिमनतिक्रम्य यथाविधि । यस्याः प्रकृतेः लोड्विहितः तस्या अनुप्रयोग इति लभ्यते। तदाह । **लोट्प्रकृतिभूत एवेति** ॥ अत्रानुप्रयोगः पश्चात्प्रयोगः, नत्वव्यवहितत्वं विवक्षितम् । लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनातीति भाष्यप्रयोगाल्लिङ्गात् । **समुच्चये सामान्यवचनस्य** ॥ उच्यतेऽनेनेति वचनः। सामान्यवाचिन इत्यर्थः । फलितमाह । **सामान्यार्थकस्येति** ॥ समुच्चीयमानक्रियासामान्यवाचिन इत्यर्थः । **अनुप्रयोगादिति** ॥ अनुप्रयुज्यमानादित्यर्थः । **ततः इति** ॥ अनुप्रयुज्यमानधातुप्रकृतिकलडादिभिरित्यर्थः । हिस्वाभ्यान्तु न सङ्ख्याकारकाद्यभिव्यक्तिः। तथाच भाष्यं 'हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकन्तेनापरिसमाप्तोऽर्थः' इत्यादि। 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति वार्तिकन्द्विरुक्तिप्रक्रियायां व्याख्यातम् । इदमाद्यसूत्रविहितलोडन्तविषयमिति भाष्ये स्पष्टम् । क्रियासमभिहारे लोटमुदाहरति । **याहि याहीति यातीति** ॥ भाष्ये इतिशब्दस्य दर्शनादिति भावः । **ह्यन्तस्येति** ॥ याहि याहीत्यस्येत्यर्थः । **एककर्तृकमिति** ॥ यातीति यानकर्तुस्तदेकत्वस्य च प्रतीतेरित्यर्थः । **अभेदान्वये इति** ॥ तथाच पुनःपुनरतिशयेन वा यद्यानन्तदात्मकमेककर्तृकं वर्तमानं यानमिति बोधः । तिङन्तेषु सर्वत्र क्रियाविशेष्यक एव बोध इति सिद्धान्तादेवमुक्तिः । **एवमिति** ॥ याहि याहीति यातः, याहि याहीति यान्तीत्यादिसकलपुरुषवचनेषूदाहार्यमित्यर्थः। याहि याहीति ययौ । याहि याहीति याता । याहि याहीति यास्यति । याहि याहीति यातु । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनतादेशविषये लोटो हिभावविकल्प उक्तः वा च तध्वमोरिति । तत्र हिभावपक्षे याहि याहीति यूयं यातेति सिद्धवत्कृत्य अभावपक्षे आह ।

याथः। याथ। यात यातेति यूयं यात। याहि याहीत्ययासीत्। अयास्यद्वा। अधीष्वाधीष्वेत्यधीते। ध्वंविषये पक्षे अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वम्। समुच्चये तु सक्तून्पिब, धानाः खादेत्यभ्यवहरति। अन्नं भुङ्क्ष्व, दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते। तध्वमोस्तु पिबत, खादतेत्यभ्यवहरत। भुङ्ध्वमास्वदध्वमित्यभ्यवहरध्वम्। पक्षे हिस्वौ। अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः। पक्षे सक्तून्पिबति। धानाः खादति। अन्नं भुङ्क्ते। दाधिकमास्वदते। एतेन।

'पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः। Magha
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः॥

इति व्याख्यातम्। अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात्। इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं

यात यातेति यूयं यातेति ॥ याहि याहीत्ययात्। याहि याहीति यायात्। लुङ्याह। **याहि याहीत्ययासीदिति** ॥ लृङि उदाहरति। **अयास्यद्वेति** ॥ याहि याहीत्ययास्यदिति लृङि रूपम्। यास्यति वेति पाठे लृटि उदाहरणम्। क्रमस्तु न विवक्षितः। **पक्षे इति** ॥ ध्वंविषये स्वादेशाभावपक्षे इत्यर्थः। **यूयमधीध्वम् इति** ॥ लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनम्। भावकर्मणोस्तु भूयस्व भूयस्वेति भूयते। पच्यस्व पच्यस्वेति पच्यते इत्युदाहार्यम्। अथ 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इत्यस्योदाहरति। **समुच्चये त्विति** ॥ **अभ्यवहरतीति** ॥ पानं द्रवद्रव्यस्य दन्तसम्मर्दनं विना भक्षणम्। खादनन्तु कठिनद्रव्यस्य चर्वणम्। तयोस्सामान्यरूपमभ्यवहरणम्। यथाकथञ्चित् भक्षणात्मकत्वात्। **पक्षे हिस्वाविति** ॥ तध्वमोर्विषये कदाचित् हिस्वादेशपक्षे इत्यर्थः। पिब खादेत्यभ्यवहरतीत्युदाहार्यम्। **अत्रेति** ॥ पिब खादेत्यभ्यवहरतीत्यादौ समुच्चीयमानपानखादनादिक्रियाविशेषणमनुप्रयुज्यमानधातुवाच्याभ्यवहरणात्मकक्रियासामान्येन अभेदान्वय इत्यर्थः। **पक्षे सक्तूनिति** ॥ समुच्चये लोडभावपक्षे अनुप्रयोगोऽपि सामान्यवचनस्य नास्तीति भावः। **एतेनेति** ॥ 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति च सूत्रद्वयेन तदुदाहरणप्रदर्शनेन च पुरीमवस्कन्देत्यादि माघकाव्यस्थं श्लोकवाक्यं व्याख्यातमित्यर्थः। बली रावणः नमुचिद्विषा इन्द्रेण विगृह्य विरोधं प्राप्य पुर्याः अमरावत्याः अवस्कन्दनं पीडनं, नन्दनवनस्य लवनं, रत्नानाम्मोषणम्, अमराङ्गनानां हरणम्, इत्येवप्रकारेण अहर्दिवं अहन्यहनि अस्वास्थ्यञ्चक्रे कृतवानित्यन्वयः। इत्थंशब्दः इतिपर्यायः। अवस्कन्दनादिक्रियाविशेषाणां अस्वास्थ्यक्रियासामान्ये अभेदङ्ग्राहयति। फलितमाह। **अवस्कन्दनलवनादीति** ॥ आदिना मोषणं हरणञ्च गृह्येते। भ्रममूलकत्वमुपपादयति। **द्वितीयसूत्रे**

भ्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यस्याननुवृत्तेः । लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचिद्भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ।

इति लकारार्थप्रकरणम् ।

इति ॥ अननुवृत्तेरिति ॥ भाष्ये तदनुवृत्तेरनुक्तत्वादिति भावः । तदनुवृत्त्यभ्युपगमे बाधकमाह । **लोडन्तस्येति ॥** 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यनुवृत्तौ अवस्कन्देत्यादिलोडन्तानां 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति द्वित्वापत्तेरित्यर्थः । **भ्रम एवेति ॥** मध्यमपुरुषांशे एकवचनांशे च भ्रम एवेत्यर्थः । कुत इत्यत आह । **पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वादिति ॥** अत्र भाष्ये 'हिस्वान्तयोरनभिव्यक्तसङ्ख्याकालकत्वात्तदभिव्यक्तये अनुप्रयोगस्यन्यायत एव प्राप्तत्वादनुप्रयोगविधिर्मास्तु' इत्युक्तम् । एवञ्च 'तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानम्' इति श्रुतौ 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति लोटो हिस्वावेव भवतः, न त्वनुप्रयोगः । तत्र जननमरणक्रिययोरेव विवक्षिततया सङ्ख्याकालाभिव्यक्तेरविवक्षितत्वेन तत्रानुप्रयोगस्य प्रयोजनाभावात् । एतेन 'आ च सत्यलोकादाचावीचेर्जायस्व म्रियस्व' इति विपरिवर्तमानमात्मानं जीवलोकञ्चालोक्यास्मिन् संसारे नित्याशुचिदुःखात्मकम्प्रसङ्ख्यानमुपवर्तत इति वाचस्पत्यग्रन्थेऽपि जायस्व म्रियस्वेति व्याख्यातम् । नचात्र 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इत्यत्र क्रियासमभिहारे इत्यस्याननुवृत्तेरुक्तत्वात् कथमिह पौनःपुन्यावगतिरिति वाच्यम् । 'आ च सत्यलोकादाचावीचेः विपरिवर्तमानम्' इति समभिव्याहारेण तदुपपत्तेः । उदाहृतश्रुतौ तु पौनःपुन्यं असकृत् पदगम्यमित्यदोषः । कल्पतरुग्रन्थे तु जायस्व म्रियस्वेत्यत्र क्रियासमभिहार इतिसूत्रेण लोडित्युक्तम् । तत्तु द्वित्वापत्तेरुपेक्ष्यमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां लकारार्थप्रक्रिया निरूपण समाप्तम् ।

। श्रीरस्तु ।

॥ अथ कृदन्तकृत्यप्रकरणम् ॥

२८२९ । धातोः । (३-१-९१)

आ तृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् । 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ।' (सू ७८१) । 'कृदतिङ्' (सू ३७४) ।

२८३० । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । (३-१-९४)

परिभाषेयम् । अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात्स्त्र्यधिकारोक्तं विना ।

अथ कृदन्तप्रक्रियाः निरूप्यन्ते । तदेवं "प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः" इति प्रतिज्ञातेषु तृतीयाध्यायस्थप्रत्ययेषु प्रथमपादे 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यारभ्य 'कुषिरञोः प्राचां श्यन्' इत्यन्तैः सूत्रैर्विहिताः कतिचित्प्रत्यया निरूपिताः । अथ तदुत्तरसूत्रविहितान् निरूपयितुमुपक्रमते । **धातोः** ॥ **आ तृतीयेति** ॥ आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेरित्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् इति । कृदतिङ् इति** ॥ व्याख्यातं प्राक् । **वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्** ॥ असरूपः इति छेदः । **परिभाषेयमिति** ॥ अधिकारत्वे स्वरितत्वकल्पनागौरवादिति भावः । असरूपः इति लिङ्गनिर्देशः । यत्र असरूपप्रत्ययो विधास्यते तत्र वेत्युपतिष्ठते । वेत्यतः प्राक् बाधकः इति शेषः । असरूपो बाधको भवतीति यावत् । कस्य बाधको वेत्याकांक्षायाम् उत्सर्गस्येत्यर्थाल्लभ्यते । फलितमाह । **अस्मिन् धात्वधिकारे इत्यादिना** ॥ स्त्रीशब्दः स्वर्यते । तदाह । **स्त्र्यधिकारोक्तं विनेति** ॥ 'स्त्रियां क्तिन्' इति वक्ष्यमाणस्त्र्यधिकारस्थमपवादं विनेत्यर्थः । स्त्र्यधिकारस्तु असरूपः प्रत्ययः उत्सर्गस्य नित्यमेव बाधक इति भावः । 'ण्वुल्तृचौ' इत्युत्सर्गः । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इत्यपवादः । तद्विषये ण्वुल्तृचावपि भवतः । विक्षेपकः । विक्षेपा । विक्षिपः । असरूप इति किम् । 'कर्मण्यण्' उत्सर्गः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यपवादः । स तु सरूपत्वान्नित्यं बाधक एव । गोदः । कम्बलदः । 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' इति वचनात् अनुबन्धो न सारूप्यप्रतिबन्धकः । अस्त्रियां किम् । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्युत्सर्गः । 'अ प्रत्ययात्' इति प्रत्ययान्ताद्विहितः अकारप्रत्ययः तस्य अपवादः । स बाधक एव भवति । चिकीर्षा । व्यावक्रोशी । व्याकुष्टिः इत्यत्र तु 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' इति णच् क्तिनो बाधको वा भवत्येव । अस्त्रियामिति निषेधस्तु नास्ति । तस्य णचः स्त्रियामित्यधिकारो-

२८३१ । कृत्याः । (३-१-९५)

अधिकारोऽयं ण्वुलः प्राक् ।

२८३२ । कर्तरि कृत् । (३-४-६७)

कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते ।

२८३३ । तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः । (३-४-७०)

एते भावकर्मणोरेव स्युः ।

२८३४ । तव्यत्तव्यानीयरः । (३-१-९६)

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीवत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया । 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' (वा १९२०) । वसतीति वास्तव्यः । 'केळिमर उपसंख्यानम्' (१९१९) । पचेळिमा माषाः । पक्तव्याः भिदेळिमाः

क्तत्वाभावात् । **कृत्याः** ॥ कृत्यसंज्ञका इत्यर्थः । ततश्च 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च, अर्हे कृत्यतृचश्च, शकि लिङ् च' इत्यादि प्रवर्तते । **ण्वुलः प्रागिति** ॥ 'ण्वुल्तृचौ' इत्यतः प्रागित्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **कर्तरि कृत्** ॥ अर्थनिर्देशोऽयम् ॥ **इति प्राप्ते इति** ॥ वक्ष्यमाणतव्यदादिप्रत्ययानां कृत्संज्ञकत्वात्तेषामर्कर्तरि प्राप्तिरित्यर्थः । **तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः** ॥ 'लः कर्मणि च भावे च' इति सूत्रोपात्ते भावकर्मणी तच्छब्देन परामृश्येते । तदाह । **एते भावकर्मणोरेवेति** ॥ नतु कर्तरीति भावः । वैशेषिकत्वादेव सिद्धे एवकारस्तु तव्यदादीनां कृत्सञ्ज्ञकतया प्राप्तकर्तृकत्वस्याभावमनुवदन् कृत्यसंज्ञया वैशेषिक्या कृत्संज्ञाया अबाधङ्गमयति । **तव्यत्तव्यानीयरः** ॥ तव्यत् तव्य अनीयर् एषान्द्वन्द्वः । **प्रत्ययाः स्युरिति** ॥ ते कृत्संज्ञकाः कृत्यसंज्ञकाश्च इत्यपि ज्ञेयम् । **स्वरार्थाविति** ॥ 'तित्स्वरितम्' इति 'उपोत्तमं रिति' इति च स्वरविशेषार्थत्वादित्यर्थः । निरनुबन्धकस्य तु तव्यस्य प्रत्ययस्वरेण आद्युदात्तत्वमेवेति बोध्यम् । भावे उदाहरति । **एधितव्यमिति** ॥ त्वत्कर्तृका एधनक्रियेत्यर्थः । ननु 'लः कर्मणि च' इत्यत्र असत्त्वभूतस्यैव भावस्य ग्रहणम् । तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपतायाः उक्तत्वात् । ततश्च तस्य भावस्य असत्त्वरूपस्यात्र 'तयोरेव कृत्य' इति तच्छब्देन परामर्शात्तव्यदादीनामसत्त्ववाचितया लिङ्गसङ्ख्यान्वयोऽनुपपन्न इत्यत आह । **भावे औत्सर्गिकमेकवचनमिति** ॥ 'एकवचनं, द्विबहुषु द्विबहुवचने' इति सूत्रपाठमभ्युपगम्य द्वित्वबहुत्वाभावे एकवचनमिति भाष्यसिद्धान्तादिति भावः । **क्लीवत्वञ्चेति** ॥ एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम । लिङ्गसर्वनाम नपुंसकमिति 'दाण्डिनायन' इति सूत्रस्थभाष्यादिति भावः । कर्मण्युदाहरति । **चेतव्यः इति** ॥ 'वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च' इति वार्तिकम् । **वास्तव्यः इति** ॥ वस्तेत्यर्थः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । **केळिमरः इति** ॥ धातोरित्येव । भावकर्मणोरेवेदम् । केळिमरि ककारे

सरलाः भेत्तव्याः। कर्मणि प्रत्ययः। वृत्तिकारस्तु 'कर्मकर्तरि चायमिष्यते' इत्याह। तद्भाष्यविरुद्धम्।

२८३५। कृत्यचः। (८-४-२९)

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्माच्च उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात्। प्रयाणीयम् 'अचः' किम्। प्रमग्नः। 'निर्विण्णस्योपसंख्यानम्' (वा ५००४)। 'अचः' परत्वाभावान्नकारेण व्यवधानाच्चाप्राप्ते वचनम्। परस्य णत्वम्। पूर्वस्य ष्टुत्वम्। निर्विण्णः।

२८३६। णेर्विभाषा। (८-४-३०)

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्य नस्य णो वा स्यात्। प्रयापणीयम्—प्रयापनीयम्। 'विहितविशेषणम्' किम्। यका व्यवधाने यथा स्यात्। प्रयाप्यमाणं पश्य। 'णत्वे दुर उपसर्गत्वं न' इत्युक्तम्। दुर्यानम्—दुर्यापनम्।

फाविति। **भिदेळिमाः इति** ॥ किच्चान्नोपधागुणः। सरळाः वृक्षविशेषाः। **तद्भाष्येति** ॥ भाष्ये भिदेळिमाः, इत्युदाहृत्य भेत्तव्या इत्येव विवरणादिति भावः। **कृत्यचः** ॥ 'रषाभ्यान्नो णः' इत्यनुवर्तते। 'उपसर्गादनोत्परः' इत्यतः उपसर्गादिति च। उपसर्गस्थादिति विवक्षितम्। कृतीत्यनन्तरं विद्यमानस्येति शेषः। अच इति पञ्चमी। तदाह। **उपसर्गस्थादिति** ॥ असमानपदत्वादप्राप्तौ वचनम्। 'अट्कुप्वाङ्नुंव्यवायेऽपि' इत्यनुवर्तते। तदाह। **प्रयाणीयमिति** ॥ **निर्विण्णस्येति** ॥ नस्य ण उपसङ्ख्यानमित्यर्थः। **अचः परत्वाभावादिति** ॥ विदेः क्तप्रत्यये 'रदाभ्याम्' इति दकारादुत्तरस्य तकारस्य नत्वे निर्विद् न इति स्थिते नकारस्य अचः परत्वाभावात् 'कृत्यचः' इति अप्राप्ते णत्वे इदं णत्ववचनमित्यर्थः। दकारेण व्यवधानाच्च णत्वस्य न प्राप्तिर्वोह्या। **पूर्वस्येति** ॥ नस्य णत्वे ष्टुत्वेन दस्य डत्वे तस्य 'प्रत्यये भाषायाम्' इति णत्वमित्यर्थः। तथाच द्विणकारकं रूपम्। **णेर्विभाषा** ॥ 'कृत्यचः' इत्यनुवर्तते। 'रषाभ्यान्नो णः' इति च। णेरिति कृतो विहितविशेषणम्। तदाह। **उपसर्गस्थादित्यादिना** ॥ **प्रयापणीयमिति** ॥ याधातोर्णौ पुकि यापि इत्यस्मात् ण्यन्तादनीयरि णेर्लोपे अनेन णत्वविकल्पः। **यकेति** ॥ यापि इत्यस्मात् ण्यन्तात् कर्मणि लटः शानचि 'आने मुक्' इति मुगागमे यकि णिलोपे प्रयाप्यमाणशब्दे णत्वविकल्पः इष्यते। णेः परो यः कृत् तत्स्थस्य णत्वविकल्प इत्युक्तौ तु कृतश्शानचो यका व्यवहितत्वेन यकः परत्वाभावात् तत्स्थस्य नस्य णत्वविकल्पो न स्यात्। तदर्थं णेरिति विहितविशेषणमाश्रितमित्यर्थः। भाष्ये तु ण्यन्तात्परो यः कृत् इत्येशऽप्यट्कुप्वाङ्नुमित्याद्यनुवर्त्य यकारव्यवधानेऽपि णत्वविकल्पः समर्थितः। **णत्वे दुरः इति** ॥ 'दुरष्पत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्यनेनेति भावः

२८३७ । हलश्चेजुपधात् । (८-४-३१)

हलादेरिजुपधात्कृन्नस्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम् — प्रकोपनीयम् । 'हलः' किम् । प्रोहणीयम् । 'इजुपधात्' किम् । प्रवपणीयम ।

२८३८ । इजादेः सनुमः । (८-४-३२)

सनुमश्चेद्भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्यैव । प्रेङ्खणीयम् । 'इजादेः' किम् । 'मगि सर्पणे' । प्रमङ्गनीयम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणम् । 'अट्कुप्वाङ्—' (सू १९७) इति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न । प्रेन्वनम् । इह तु स्यादेव । प्रोम्भणम् ।

२८३९ । वा निंसनिंक्षनिन्दाम् । (८-४-३३)

एषां नस्य णो वा स्यात्कृति परे । प्रणिंसितव्यम् —प्रनिंसितव्यम ।

२८४० । न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् (८-४-३४)

एभ्यः कृन्नस्य णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् । पूञ्र एवेह ग्रहणमिष्यते' (वा ५०११) पूङस्तु प्रपवणीयः सोमः । 'ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्' (वा ५०१२) । प्रभापनीयम् 'क्शाञ्रः शस्य यो वा' (वा

ततश्च दुर उपसर्गत्वाभावात् ततः परे कृत्स्थनकारे सूत्रद्वयमपि न प्रवर्तते इत्यभिप्रेत्य उदाहरति । **दुर्यानं-दुर्यापनमिति** ॥ यातेर्ण्यन्तात् ल्युटि णिलोपे रूपम् । **हलश्चेजुपधात्** ॥ हलन्तादिति नार्थः । इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात् । किन्तु हलादेरिति विवक्षितम् । तदाह । **हलादेरिजुपधादिति** ॥ परस्येति शेषः । प्रोहणीयमित्यादि प्रत्युदाहरणे तु 'कृत्यचः' इति नित्यमेव णत्वम् । **इजादेः** ॥ 'णेर्विभाषा' इति निवृत्तम् । 'कृत्यचः' इत्यनुवर्तते । 'हलश्चेजुपधात्' इत्यतो हल इति च । प्रकृतिविशेषणत्वात् तदन्तविधिः । तथाच सनुमो हलन्तात् इजुपधात् कृन्नस्य णः स्यादिति लभ्यते । एवञ्च प्रेङ्खणीयमित्यादौ 'कृत्यचः' इत्येव सिद्धेरिदन्नियमार्थमित्याह । **सनुमश्चेदिति** ॥ कृत्स्थस्यैवेत्यनन्तरं णत्वमिति शेषः । **प्रेङ्खणीयमिति** ॥ इखधातुरिदित्त्वात्सनुम् । ननु 'इवि प्रीणने' इति धातोर्ल्युटि तस्यानादेशे प्रेन्वनमित्यत्रापि णत्वं स्यात् । सनुमोऽस्य इजादित्वात् हलन्तत्वाच्चेत्यत आह । **नुंग्रहणमित्यादि** ॥ अनुस्वारश्च सर्व एव गृह्यते, नतु नुंस्थानिक एव । अविशेषात् । तदाह । **इह त्विति** ॥ **प्रोम्भणमिति** ॥ इह उम्भधातुः स्वाभाविकानुस्वारवानेव, न तु नुंस्थानिकानुस्वारवानिति भावः । **वा निंस** ॥ उपसर्गादिति अच इति च निवृत्तम् । तदाह । **एषान्नस्येति** ॥ **न भाभू** ॥ **प्रभानीयमिति** ॥

१५८४) इत्युक्तं णत्वप्रकरणोपरि तद्बोध्यम् । यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानान्न णत्वम् । प्रख्यानीयम् ।

२८४१ । कृत्यल्युटो बहुळम् । (३-३-११३)

स्नान्त्यनेन स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ।

२८४२ । अचो यत् । (३-१-९७)

अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात् । चेयम् । जेयम् । अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । योगविभागोऽप्येवम् । तव्यदादिष्वेव यतोऽपि सुपठत्वात् ।

२८४३ । ईद्यति । (६-४-६५)

यति परे आत ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् 'तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः' (वा १९२२) तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः । ण्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः ।

इह 'कृत्यचः' इति प्राप्तं णत्वन्नेति भावः । **णत्वप्रकरणोपरीति** ॥ इदं 'चक्षिङः ख्याञ्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **प्रख्यानीयमिति** ॥ इह यत्वस्यासिद्धतया शकारेण व्यवधानात् 'कृत्यचः' इति णत्वन्नेति भावः । **कृत्यल्युटो** ॥ याभ्यः प्रकृतिभ्यो येष्वर्थेषु विहिताः ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थः । **स्नानीयमिति** ॥ करणे अनीयर् । **दानीयः इति** ॥ सम्प्रदाने अनीयर् । भाष्येऽपि 'कृत्यल्युटो बहुळमिति वक्तव्यम्' इत्युक्ता पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । कर्मणि ण्वुल् । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन अनद्यतने भविष्यति लुडित्युदाहृतम् । **अचो यत्** ॥ **शक्यमकर्तुमिति** ॥ 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ऋहलन्तात् विशिष्य ण्यतो विहितत्वेन हलन्तेभ्यो यत्प्रत्ययस्याप्रवृत्तिरित्यर्थः । वासरूपविधिस्तु सरूपत्वान्न भवति । **योगविभागोऽप्येवमिति** ॥ कर्तुमशक्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । **तव्यदादिष्वेवेति** ॥ तव्यत्तव्यानीयर्यतः, इत्येकसूत्रत्वेनैव पठितुं शक्यत्वादित्यर्थः । **ईद्यति** ॥ **आतः इति** ॥ 'आतो लोप इटि च' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **गुणः इति** ॥ दाधातोः 'अचो यत्' इति यति आतः ईत्त्वे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुण इति भावः । **ग्लेयमिति** ॥ 'ग्लै हर्षक्षये' इति धातोर्यति आदेचः इत्यात्त्वे ईत्त्वे गुण इति भावः । **तकिशसीति** ॥ तकि, शसि, चति, यति, जनि, एषां पञ्चानां द्वन्द्वः । इका निर्देशः । 'ऋहलोर्ण्यत्' इत्यस्यापवादः । 'तक हसने, शसु हिंसायां, चते याचने, यती प्रयत्ने, जनी प्रादुर्भावे' इति धातवः । अत्र सर्वत्र अकर्मकेभ्यो भावे प्रत्ययः । सकर्मकेभ्यस्तु कर्मण्यपीति विवेकः । ननु 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इत्यर्हेऽपि जनेर्ण्यताऽपि जन्यमिति रूपसिद्धेः जनिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। **स्वरार्थः इति** ॥ 'यतो नावः' इत्यायुदात्तार्थ इत्यर्थः । ननु ण्यति उपधावृद्धिः स्यात् । अतस्तदभावार्थमिह जनेर्यद्विधिरस्त्वित्याशङ्क्य निराकरोति । **न च वृद्धिप्रसङ्गः इति** ॥ कुत इत्यत आह । **जनि-**

'जनिवध्योश्च' (सू २५१२) इति निषेधात्। 'हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः' (वा १९२३)। वध्यः। पक्षे वक्ष्यमाणो ण्यत्। घात्यः।

२८४४। पोरदुपधात्। (३-१-९८)

पवर्गान्ताददुपधाद्यत्स्यात्। ण्यतोऽपवादः। शप्यम्। लभ्यम्। 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्'। अतो न ण्यत्। तव्यदादयस्तु स्युरेव।

२८४५। आङो यि। (७-१-६५)

आङः परस्य लभेर्नुम्स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते। नुमि कृते अदुपधत्वाभावात् ण्यदेव। आलम्भ्यो गौः।

२८४६। उपात्प्रशंसायाम्। (७-१-६६)

उपलम्भ्यः साधुः। 'स्तुतौ' किम्। उपलब्धुं शक्यः उपलभ्यः।

२८४७। शकिसहोश्च। (३-१-९९)

शक्यम्। सह्यम्।

वध्योरिति ॥ **हनो वेति** ॥ हनधातोर्यद्वा स्यात्। प्रकृतेर्वधादेशश्चेत्यर्थः। **पक्षे इति** ॥ यदभावपक्षे इत्यर्थः। **घात्यः इति** ॥ ण्यति 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति नस्य तः। आत्त्वम्। उपधावृद्धिः। वधादेशस्तु यत्सन्नियोगशिष्टत्वान्नेति भावः। **पोरदुपधात्** ॥ ननु शप्यं लभ्यमित्यत्र 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कदा चित् ण्यदपि स्यात्। यत्ण्यतोरसारूप्येण वाऽसरूपः इत्यस्य प्रवृत्तेरित्यत आह। **नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति** ॥ वाऽसरूपसूत्रे भाष्ये स्थितमिदम्। अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव असारूप्यं विवक्षितमित्यर्थः। प्रकृते च यत्ण्यतोरनुबन्धरहितयोरसारूप्यात् वासरूपविधेरप्रवृत्तेः शप्यमित्यादौ ण्यदपवादो यदेवेति भावः। **आङो यि** ॥ 'इदितो नुं धातोः' इत्यतो नुमिति 'लभेश्च' इत्यतो लभेरिति चानुवर्तते। तदाह। **आङः परस्येति** ॥ **विवक्षिते इति** ॥ यीति विषयसप्तमीति भाष्ये स्पष्टम्। विवक्षिते इत्यस्य प्रयोजनमाह। **नुमि कृते इति** ॥ यत्प्रत्यये विवक्षिते तत्प्रवृत्तेः प्रागेव नुमि कृते अदुपधत्वाभावाद्यत्प्रत्ययस्याप्रवृत्तेर्ण्यदेवेत्यर्थः। यति परे नुमित्यर्थे तु अदुपधत्वात् यदेव स्यात्। ननु ण्यदिति भावः। **आलम्भ्यो गौरिति** ॥ यद्यपि यत्ण्यतोर्न रूपभेदः। तथापि ण्यति कृते 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम्। यति तु 'यतो नावः' इत्याद्युदात्तत्वमिति स्वरभेदः फलम्। **उपात्प्रशंसायाम्** ॥ उपात्परस्य लभेर्नुं स्यात् यादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रशंसायां गम्यमानायामित्यर्थः। **उपलम्भ्यस्साधुरिति** ॥ समीपे प्राप्यः इत्यर्थः। साधुशब्दात् प्रशंसा गम्यते। इहापि नुमि कृते अदुपधत्वाभावात् ण्यदेव। स्वरे विशेषः पूर्ववत्। **शकिसहोश्च** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी। आभ्यां

२८४८। गदमदचरयमश्चानुपसर्गे। (३-१-१००)

गद्यम्। मद्यम्। चर्यम्। 'चरेराङि चागुरौ' (वा १९२५)। आचर्यो देशः। गन्तव्य इत्यर्थः। 'अगुरौ' किम्। आचार्यो गुरुः। यमेर्नियमार्थम्। सोपसर्गान्मा भूदिति। प्रयाम्यम्। निपूर्वात्स्यादेव। तेन 'तत्र न भवेद्विनियम्यम्' (वा १९३०) इति वार्तिकप्रयोगात्। एतेन 'अनियम्यस्य नायुक्तिः'। 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा' इत्यादि व्याख्यातम्। नियमे साधुरिति वा।

२८४९। अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु। (३-१-१०१)

वदेर्नञ्युपपदे 'वदः सुपि–' (सू २८५४) इति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव सोऽपि गर्हायामेवेत्युभयार्थं निपातनम्। अवद्यं पापम्। 'गर्ह्ये' किम्। अनुद्यं गुरुनाम। तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हं च।

'आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च।
श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः॥'

यदित्यर्थः। ण्यतोऽपवादः। **गदमद** ॥ गद, मद, चर, यम, एषाञ्चतुर्णां द्वन्द्वः। अनुपसर्ग इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे। एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यदित्यर्थः। ण्यतोऽपवादः। उपसर्गात् ण्यदेव। प्रगाद्यमित्यादि। **चरेराङि चागुराविति** ॥ वार्तिकमिदम्। आङि उपसर्गे सत्यपि चरेर्यत्स्यादगुरौ इत्यर्थः। **आचार्यो गुरुरिति** ॥ शुश्रूषणीयः इत्यर्थः। ननु 'पोरदुपधात्' इत्येव सिद्धे यमेरिह ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। **यमेर्नियमार्थमिति** ॥ अनुपसर्गादेव यमेर्ण्यदिति नियमार्थमित्यर्थः। तत्फलमाह। **सोपसर्गान्मा भूदिति** ॥ ननु 'अनियम्यस्य नायुक्तिः' इत्यत्र 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा' इत्यादौ च निपूर्वाद्यमेः कथं यत्। अनुपसर्गादिति निषेधादित्यत आह। **निपूर्वात्स्यादेवेति** ॥ यदिति शेषः। कुत इत्यत आह। **तेन तत्रेति** ॥ प्रकारान्तरेण समाधत्ते। **नियमे साधुरिति वेति** ॥ 'यमः समुपनिविषु च' इति निपूर्वाद्यमेर्भावे अप्प्रत्यये नियमशब्दः। नियमे साधुरित्यर्थे 'तत्र साधुः' इति प्राग्घितीये यत्प्रत्यये नियम्यशब्दो व्युत्पाद्य इत्यर्थः। **अवद्यपण्य** ॥ अवद्य, पण्य, वर्य, एषान्द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम्। गर्ह्य पणितव्य अनिरोध एषान्द्वन्द्वात्सप्तमीबहुवचनम्। अवद्यादयस्त्रयः क्रमात् गर्ह्यादिषु त्रिष्वर्थेषु निपात्यन्ते इत्यर्थः। ननु 'वदस्सुपि' इत्येव सिद्धे अवद्यग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। **नञ्युपपदे इति** ॥ यत्क्यपोः स्वरे विशेषः। सम्प्रसारणतदभावौ चेति भावः। **अवद्यं पापमिति** ॥ गर्हितत्वादवाच्यमित्यर्थः। **अनुद्यं गुरुनामेति** ॥ अत्र नञि उपपदे 'वदस्सुपि' इति क्यपि 'वचिस्वपियजादीनाङ्किति' इति सम्प्रसारणे रूपम्। वचनानर्हमित्यर्थः। अत्र गर्हायाः अप्रतीतेः यदेवेति न नियम इति भावः। ननु गुरुनाम्नः अगर्ह्यत्वात् कथं वचनानर्हत्वमित्यत आह। **तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हञ्चेति** ॥ कुत इत्यत आह। **आत्मनामेति** ॥ **पण्या गौरिति** ॥

इति स्मृतेः । पण्या गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृङो यत् । शतेन वर्या कन्या । वृत्यान्या ।

२८५० । वह्यं करणम् । (३-१-१०२)

वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् । 'करणम्' किम् । वाह्यम्—वोढव्यम् ।

२८५१ । अर्यः स्वामिवैश्ययोः । (३-१-१०३)

'ऋ गतौ' अस्माद्यत् । ण्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । 'अनयोः' किम् । आर्यो ब्राह्मणः प्राप्तव्य इत्यर्थः ।

२८५२ । उपसर्या काल्या प्रजने । (३-१-१०४)

गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्या गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । 'प्रजने काल्या' इति किम् । उपसार्या काशी । प्राप्तव्येत्यर्थः ।

२८५३ । अजर्यं सङ्गतम् । (३-१-१०५)

पणधातोर्व्यवहारार्थकात् यन्निपात्यते इति भावः । यद्यपि 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' इति धातोः अर्थद्वयमस्ति । तथापि पण्यशब्दस्य प्रयोगवलेन व्यवहर्तव्य एव रूढत्वादिह व्यवहारार्थक एव गृह्यते । तदाह । **व्यवहर्तव्येति** ॥ क्रेतव्येत्यर्थः । **पाण्यमन्यदिति** ॥ ण्यति उपधावृद्धिरिति भावः । व्यवहर्तव्यादन्यदित्यर्थः । तदाह । **स्तुत्यर्हमिति** ॥ **अप्रतिबन्धः इति** ॥ अनियम इत्यर्थः । **वृङो यदिति** ॥ 'वृङ् सम्भक्तौ' इति क्रैयादिकस्यैवात्र ग्रहणम् । नतु 'वृञ् वरणे' इत्यस्य । आनिरोधरूपार्थस्य सम्भक्तिवाचित्व एव सामञ्जस्यादिति भावः । **शतेन वर्या कन्येति** ॥ पुरुषशतेन परिग्रहीतुमर्हा । अनेनैव वरणीयेति नियमो नास्तीत्यर्थः । **वृत्या अन्येति** ॥ अनुरूपेण वरणीयेत्यर्थः । 'एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्' इति क्यपि तुक् । अत्र अनियमस्य अप्रतीतेः न यत् । अत्र वर्याशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य ग्रहणात्पुंसि वार्या ऋत्विज इति वृत्तिः । **वह्याङ्करणम्** ॥ वहेः करणे यत् निपात्यते । ण्यतोऽपवादः । **अर्यः स्वामिवैश्ययोः** ॥ **अस्माद्यदिति** ॥ निपात्यत इति शेषः । **ण्यतोऽपवाद इति** ॥ 'ऋहलोः' इति प्राप्तस्य ण्यतोऽपवाद इत्यर्थः । यति ऋकारस्य गुणे रपरत्वम् । तदाह । **अर्यः स्वामीति । आर्यो ब्राह्मणः इति** ॥ ण्यति वृद्धौ रपरत्वमिति भावः । **उपसर्या** ॥ प्रजननं प्रजनः गर्भग्रहणम् । भावे घञ्, 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः । कालः प्राप्तोऽस्याः काल्या । तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्तमाने 'कालाद्यत्' इति यत् । चेदित्यध्याहार्यम् । तदाह । **गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदिति** ॥ गर्भग्रहणे प्राप्तकाला स्त्रीपशुव्यक्तिः विवक्षिता चेत् उपसर्या इति निपात्यते । उपपूर्वात् सृधातोः यदिति फलितम् । ण्यतोऽपवादः । **अजर्यम्** ॥ **कर्तरि**

नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत् सङ्गतं चेद्विशेष्यम्। न जीर्यतीत्यजर्यम्। 'तेन सङ्गतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतम्' इति भट्टिः। 'मृगैरजर्यं जरसोपदिष्ट-मदेहबन्धाय पुनर्वबन्ध' इत्यत्र तु सङ्गतमिति विशेष्यमध्याहार्यम्। 'सङ्गतम्' किम्। अजरिता कम्बलः। भावे तु सङ्गतकर्तृकेऽपि ण्यदेव। अजार्यं सङ्गतेन।

२८५४। वदः सुपि क्यप्च। (३-१-१०६)

उत्तरसूत्रादिह भाव इत्यपकृष्यते। वदेर्भावे क्यप्स्याच्चाद्यदनुपसर्गे सुप्युपपदे। ब्रह्मोद्यम्—ब्रह्मवद्यम्। ब्रह्म वेदः तस्य वदनमित्यर्थः। कर्मणि प्रत्ययावित्येके। उपसर्गे तु ण्यदेव। अनुवाद्यम्। अपवाद्यम्।

२८५५। भुवो भावे। (३-१-१०७)

क्यप्स्यात्। ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम्। सुपीत्येव। भव्यम्। अनुपसर्ग इत्येव। प्रभव्यम्।

२८५६। हनस्त च। (३-१-१०८)

अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप्स्यात्तकारश्चान्तादेशः। ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या। स्त्रीत्वं लोकात्।

२८५७। एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्। (३-१-१०९)

एभ्यः क्यप्स्यात्।

यदिति॥ 'कर्तरीति वक्तव्यम्' इति वार्तिकम्, निपातनात् कर्तरीति लभ्यत इति तदाशयः। **सङ्गतमिति**॥ सङ्गतं सङ्गमः। **न जीर्यतीत्यजर्यमिति**॥ मित्रत्वमिति शेषः। जरितृ न भवतीत्यर्थः। अत्र भट्टिप्रयोगमाह। **तेनेति**॥ हे राम तेन आर्येण अजर्यम् अनश्वरं सङ्गतं सङ्गमं द्रुतङ्कुरु इति अन्वयः। ननु "मृगैरजर्यञ्जरसा" इत्यत्र सङ्गतशब्दाभावात् कथं यदित्यत आह। **मृगैरित्यादि**॥ कालिदासकाव्यमिदम्। **अजरितेति**॥ तृजन्तम्। अत्र सङ्गतशब्दाभावान्न यदिति भावः। **भावे त्विति**॥ भावस्य सङ्गतिकर्तृत्वेऽपि सङ्गतस्य प्रत्ययवाच्यत्वाभावात् न यदित्यर्थः। **वदः सुपि॥ उत्तरेति**॥ 'भुवो भावे' इत्युत्तरसूत्राद्भावे इत्यपकृष्यते इत्यर्थः। भूधातोरकर्मकत्वेन उत्तरसूत्रे भावग्रहणस्य वैयर्थ्यादिति भावः। **अनुपसर्गे इति**॥ "वदस्सुप्यनुपसर्गग्रहणम्" इति भाष्यादिति भावः। **ब्रह्मोद्यमिति**॥ वदेः क्यपि 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम्। वस्तुतस्तु नेह भावग्रहणमपकृष्यते। तत्र भावग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्यादिति मतमनुसृत्य आह। **कर्मणि प्रत्ययाविति केचिदि**॥ क्यब्यताविति अर्थः। **भुवो भावे**॥ **ब्रह्मभूयमिति**॥ कित्त्वान्न गुणः। क्लीबत्वं लोकात्। **भव्यमिति**॥ भाव इत्यर्थः। अत्र सुबुपपदाभावात् यदेव, गुणः, 'वान्तो यि' इत्यवादेशः। **प्रभव्यमिति**॥ प्रभाव इत्यर्थः। **हनस्त च॥ अन्तादेशः इति**॥ प्रकृतेरिति शेषः। भावे किम्। घात्यो वृषळः। अनुपसर्गे किम्। प्रघातः। निरुपपदं हत्येति तु असाध्वेव। **एतिस्तु**॥ एति, स्तु, शास्,

२८५८ । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । (६-१-७१)

इत्यः । स्तुत्यः । 'शास इदङ्हलोः' (सू २४८६) । शिष्यः । 'वृ' इति वृञो ग्रहणं न वृङः । वृत्यः । वृङस्तु वार्या ऋत्विजः । आदृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यबुक्तिः परस्यापि ण्यतो बाधनार्था । अवश्यस्तुत्यः । 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' (वा १८३५) इति काशिका । शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । 'प्रशस्यस्य श्रः' (सू २००९) 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' (सू ३७०२) इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् । 'आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसङ्ख्यानम्' (वा १९२५) । 'अञ्जू' व्यक्तिम्रक्षणादिषु । बाहुलकात्करणे क्यप् । 'अनिदिताम्—' (सू ४१५) इति नलोपः । आज्यम् ।

२८५९ । ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः । (३-१-११०)

वृ, द, जुष्, एषां षण्णां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । सुप्यनुपसर्गे भाव इति निवृत्तम् । तदाह । **एभ्यः क्यप्स्यादिति** ॥ **ह्रस्वस्य** ॥ स्पष्टमिति न व्याख्यातम् । **इत्य इति** ॥ इणः क्यपि तुक् । उपेयमित्यत्र तु ईडो दैवादिकात्यत् । **वृञो ग्रहणमिति** ॥ वार्तिकमिदम् । **न वृङः इति** ॥ 'वृङ् सम्भक्तौ' इति ङितः क्रैयादिकस्य न ग्रहणमित्यर्थः । **वार्या ऋत्विज इति** ॥ अवश्यं भजनीया इत्यर्थः । अत्र 'वृङ् सम्भक्तौ' इत्यस्मात् ण्यदित्यर्थः । अवद्यपण्यवर्या इति निपातसिद्धो यत्तु न । अत्र निरोधस्य नियमस्य विवक्षितत्वात् । ननु 'वदस्सुपि' इत्यतः अनुवृत्त्यैव सिद्धे क्यब्ग्रहणमिह व्यर्थम् । नच चकारानुकृष्टयतोऽप्यनुवृत्तिनिवृत्तये क्यब्ग्रहणमिति वाच्यम् । चकारस्य अस्वरितत्वेन 'भुवो भावे' इत्यादुत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यभावादित्यत आह । **क्यबुक्तिः परस्यापीति** ॥ 'ओरावश्यके' इति विहितस्येत्यर्थः । **वेति काशिकेति** ॥ वा क्यप् । तदभावे हलन्तत्वात् ण्यत् । भाष्ये त्वेतन्न दृश्यते इति भावः । **शस्यम्, शंस्यमिति** ॥ क्यप्पक्षे 'अनिदिताम्' इति नलोपः । **दुह्यमिति** ॥ क्यप्पक्षे कित्त्वान्न गुणः । अत्र 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' इत्यस्य भाष्ये अदर्शनेऽपि शंसेर्ण्यत्क्यपौ प्रामाणिकावित्याह । **प्रशस्यस्येति** ॥ 'प्रशस्यस्य श्रः' इति निर्देशबलात् शंसः क्यप्सिद्धः । 'ईडवंदवृशंसदुहाण्यतः' इत्यादुदात्तत्वविधौ शंसेर्ण्यदन्तत्वानुवादबलात् ण्यत्सिद्धः । ततश्च शस्यं शंस्यमिति रूपद्वयं सिद्धम् । इतरयोस्तु दुहिगुह्योः क्यब्विकल्पे मूलं नास्तीत्यर्थः । **उपसङ्ख्यानमिति** ॥ क्यप इति शेषः । **आज्यमिति** ॥ न चाङ्पूर्वकत्वे पदपाठे अवग्रहः स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । पदकाराणामवग्रहाभावस्त्वप्रामाणिक एव पदपाठस्याधुनिकत्वात् इति भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च अस्मद्रियगित्यस्म द्रियगित्यवग्रहः अप्रामाणिक एव । अस्मद्रि अक् इत्येवावग्रहो युक्तः । अस्मच्छब्दस्य टेरद्यादेशविधानात् इत्यादूह्यम् । **ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः** ॥ क्लृपचृती वर्जयित्वा ऋदुपधाद्धातोः क्यबित्यर्थः । तपरकरणमिह व्यर्थमित्यत

'वृत्' । वृत्यम् । 'वृध्' । वृध्यम् । क्लपिचृत्योस्तु । कल्प्यम् । चर्त्यम् । 'तपरकरणम्' किम् । 'कृत्' कीर्त्यम्' । अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे ण्यत् । णिजन्तात्तु यदेव ।

२८६० । ई च खनः । (३-१-१११)

चात्क्यप् । आद्रुणः । खेयम् । 'इ च' इति ह्रस्वः सुपठः ।

२८६१ । भृञोऽसंज्ञायाम् । (३-१-११२)

भृत्याः कर्मकरा भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा । 'समश्च बहुलम्' (वा १९४०) । सम्भृत्याः—सम्भार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् । 'असंज्ञायाम्' किम् । भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं भार्या वधूरिति । इह हि 'संज्ञायां समज—' (सू ३२७६) इति क्यपा भाव्यम् । संज्ञापर्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः । सत्यम् । बिभर्तेर्भृ इति दीर्घान्तात्क्यादेर्वा ण्यत् । क्यप्तु भरतेरेव । तदनुबन्धकग्रहणे—' इति परिभाषया ।

आह । **अनित्यण्यन्ता इति** ॥ **णिजन्तात्तु यदेवेति** ॥ 'अचो यत्' इत्यनेनेति भावः । **ई च खनः** ॥ **चात् क्यबिति** ॥ खनेः क्यप् स्यात् प्रकृतेः ईकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थः । **ह्रस्वस्सुपठ इति** ॥ ह्रस्वस्य इकारस्य विधौ आद्रुणेन खेयमिति सिद्धेः इति भावः । दीर्घोच्चारणसमर्थनन्तु भाष्ये स्पष्टम् * । **भृञोऽसंज्ञायाम्** ॥ क्यबिति शेषः । **भृत्याः कर्मकरा इति** ॥ भृत्यर्थङ्कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः । 'कर्मणि भृतौ' इति कृत्यष्टः । **भर्तव्या इति** ॥ वेतनदानेन परार्थे कर्मणि प्रेषयितव्या इत्यर्थः । ननु भृत्यशब्दस्य कर्मकरेषु रूढत्वात्संज्ञाशब्दत्वमेवेत्यत आह । **क्रियाशब्द इति** ॥ **भार्या नाम क्षत्रिया इति** ॥ क्षत्रियविशेषेषु रूढस्संज्ञाशब्दोऽयमिति भावः । **अथ कथं भार्येति** ॥ क्यपा भवितव्यमित्याक्षेपः । ननु वध्वाम्भार्याशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वात् 'भृञोऽसंज्ञायाम्' इत्यस्याप्रवृत्तेरयमाक्षेपोऽनुपपन्न इत्यत आह । **इह हीति** ॥ 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः स्त्रियामित्यनुवृत्तौ 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' । 'संज्ञायां समजनिषद' इति सूत्रेण क्यप् स्यादित्यर्थः । ननु संज्ञायां भृञः क्यब्विधौ 'भृञोऽसंज्ञायाम्' इत्यत्र असंज्ञायामिति व्यर्थमित्यत आह । **संज्ञापर्युदासस्त्विति** ॥ समाधत्ते । **सत्यमिति** ॥ 'डु भृञ् धारणपोषणयोः' इति जुहोत्यादौ ह्रस्वान्तः ङित् ञिच्च 'भृ भर्त्सने, भरणेऽपि' इति क्र्यादौ दीर्घान्तः । आभ्यां 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यदेवेत्यर्थः । **क्यप् तु भरतेरेवेति** ॥ 'भृञ् भरणे' इति भ्वादौ ह्रस्वान्तो ञित् । अस्यैव 'संज्ञायां समजनिषद' इत्यत्र 'भृञोऽसंज्ञाम्' इत्यत्र च भृञ्ग्रहणेन ग्रहणम् । नतु डुभृञो जौहोत्यादिकस्य । न च क्रैयादिकस्य निरनुबन्धकस्य दीर्घान्तस्येति भावः । कुत इत्यत आह । **तदनुबन्धकेति** ॥ 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषयेत्यर्थः । बिभर्तेः क्यबभावे बीजमिदम् । क्रैयादिकस्य दीर्घान्तत्वात्

* संप्रत्युपलभ्यमानभाष्यकोशेषु तु न तत्समर्थनमस्ति । एतद्विचारस्तु प्रौढमनोरमायां दृश्यते ।

२८६२ । मृजेर्विभाषा (३-१-११३)

मृजेः क्यञ्वा स्यात्, पक्षे ण्यत् । मृज्यः ।

२८६३ । चजोः कु घिण्ण्यतोः । (७-३-५२)

चस्य जस्य च कुत्वं स्याद्घिति ण्यति च प्रत्यये परे । 'निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम्' (वा ४५५१) । तेनेह न । गर्ज्यम् । 'मृजेर्वृद्धिः' (सू २४७३) । मार्ग्यः ।

२८६४ । न्यङ्क्वादीनां च । (७-३-५३)

कुत्वं स्यात् । न्यङ्कुः । 'नावञ्चेः' (उणा १७) इत्युप्रत्ययः ।

२८६५ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः। (३-१-११४)

एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा । लतात्मकः सोमो राजा स सूयते खण्ड्यतेऽत्रेत्यधिकरणे क्यन्निपातनाद्दीर्घः । राजसूयः—राजसूयम् । अर्धर्चादिः । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तरि क्यन्निपातनादुत्वम् । यद्वा 'पू प्रेरणे' तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति क्यपो रुट् । मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं क्यप् । मृषोद्यम् । विशेष्यनिघ्नोऽयम् । 'उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः' । रोचतेः रुच्यः ।

न क्यप् इति बोध्यम् । **मृजेर्विभाषा** ॥ क्यपपक्षे उदाहरति । **मृज्य इति** ॥ कित्त्वान्न गुणः । **चजोः कु घिण्ण्यतोः** ॥ कु इत्यविभक्तिको निर्देशः । चजोर्घिण्यतोश्च यथासङ्ख्यन्तु न । 'तेन रक्तं रागात्' इति घात्रे जस्य कुत्वनिर्देशात् । **राजसूय** ॥ **राज्ञेति** ॥ क्षत्त्रियेणेत्यर्थः । **अभिषवेति** ॥ ग्रावभिः रसनिष्पत्त्यर्थं सोमलतानाङ्कुट्टनमभिषवः, तत्प्रनाडिकया निष्पादयितव्यो यज्ञविशेषः राजसूय इत्यन्वयः । **यद्वेति** ॥ लताविशेषात्मकः सोमः राजशब्देन विवक्षितः राजानं क्रीणातीत्यादौ तथा प्रसिद्धेः । सः राजा सूयते अभिपूयते अत्र यज्ञविशेषे इति व्युत्पत्त्या राजसूय इत्यन्वयः । 'कर्तरि कृत्' इत्यधिकारात् कथमधिकरणव्युत्पत्तिरित्यत आह । **अधिकरणे क्यबिति** ॥ कुत इत्यत आह । **निपातनादिति** ॥ ननु पुञ्धातोः क्यपि कथन्दीर्घः । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यस्य कृत्यप्रवृत्तेरित्यत आह । **निपातनाद्दीर्घ इति** ॥ निपातनादित्युभयत्रान्वेति । **उत्वमिति** ॥ तस्य रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इत्यपि बोध्यम् । **मृषोद्यमिति** ॥ क्यपि 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । **रोचतेरिति** ॥ रुचधातोः क्यपि रुच्य इति रूपमित्यर्थः । **गुपेरिति** ॥ गुप्धातोः क्यप् प्रकृतेरादिवर्णस्य ककारश्च संज्ञायान्निपात्यते इत्यर्थः । सुवर्णरजतभिन्नन्धनङ्कृष्यमिति ज्ञेयम् । तथा च 'हेमरूपे कृताकृते'

गुपेरादेः कुत्वं च संज्ञायाम्। सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम्। गोप्यमन्यत्। कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः कर्मकर्तरि। शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्याः। न व्यथतेऽव्यथ्यः।

२८६६। भिद्योद्यौ नदे। (३-१-११५)

भिदेरुज्झेश्च क्यप्। उज्झेर्धत्वं च। भिनत्ति कूलं भिद्यः। उज्झत्युदकमुद्ग्यः। 'नदे' किम्। भेत्ता। उज्झिता।

२८६७। पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे। (३-१-११६)

अधिकरणे क्यन्निपात्यते। पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः। सिध्यन्त्यस्मिन्सिध्यः।

२८६८। विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु। (३-१-११७)

पूङ्नीञ्जिभ्यः क्यप्। विपूयो मुञ्जः। रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः। विनीयः कल्कः। पिष्ट औषधिविशेष इत्यर्थः। पापमिति वा। जित्यो हलिः। बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः। कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठं हलिः। अन्यत्तु विपव्यम्। विनेयम्। जेयम्।

२८६९। प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः। (३-१-११८)

'छन्दसीति वक्तव्यम्' (वा १९४४)। प्रतिगृह्यम्। अपिगृह्यम्। लोके तु प्रतिग्राह्यम्। अपिग्राह्यम्।

इत्युक्ता अमरः आह "ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्" इति। **कृष्ट इति**॥ कृष्टप्रदेशे ये स्वयं पच्यन्ते फलन्ति ते कृष्टपच्याः इत्यर्थः। **कर्मकर्तरीति**॥ अत्र कर्मकर्तरि क्यबित्यर्थः। निपातनादिति भावः। **शुद्धे त्विति**॥ मुख्यकर्मणि तु ण्यति उपधावृद्धौ 'चजोः' इति कुत्वे कृष्टपाक्य इति रूपमित्यर्थः। **न व्यथते अव्यथ्यः इति**॥ अत्र निपातनात् कर्तरि क्यबिति भावः। **भिद्योद्यौ नदे**॥ **क्यबिति**॥ नदविशेषे कर्तरि निपात्यते इति शेषः। **पुष्यसिद्ध्यै**॥ निपात्येते इति शेषः। नक्षत्रविशेषे गम्ये इत्यर्थः। **विपूय**॥ विपूय, विनीय, जित्य, एते यथाक्रमं मुञ्जकल्कहलिषु क्यबन्ता निपात्यन्ते। तदाह। **विपूय इत्यादिना**॥ न्यादिसाहचर्यात् भौवादिकस्यैव पूधातोर्ग्रहणमिति भावः। कल्कः शोधकद्रव्यम्। **पापमिति वेति**॥ कल्कशब्दस्य शोधनीये पापेऽपि प्रसिद्धत्वादिति भावः। हलिशब्दस्य विवरणम्। **कृष्टसमीकरणार्थमिति**॥ **प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः**॥ **छन्दसीति**॥ वार्तिकमिदम्। वक्तव्यमिति वृत्तिकृता प्रक्षिप्तम्। ननु छान्दसस्य किमर्थमिहोपन्यास

२८७०। पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च। (३-१-११९)

अवगृह्यं प्रगृह्यं वा पदम्। अस्वैरी परतन्त्रः, गृह्यकाः शुकाः। पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः। बाह्यायां ग्रामगृह्या सेना। ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुन्नपुंसकयोर्न। पक्षे भवः पक्ष्यः। दिगादित्वाद्यत्। आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः। तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः।

२८७१। विभाषा कृवृषोः। (३-१-१२०)

क्यप्स्यात्। कृत्यम्। वृष्यम्। पक्षे।

२८७२। ऋहलोर्ण्यत्। (३-१-१२४)

ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात्। कार्यम्। वर्ष्यम्।

२८७३। युग्यं च पत्रे। (३-१-१२१)

पत्रं वाहनम्। युग्यो गौः। अत्र क्यप्कुत्वं च निपात्यते।

२८७४। अमावस्यदन्यतरस्याम्। (३-१-१२२)

अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत्। वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते। अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावमावास्या—अमावस्या। 'ऋहलोर्ण्यत्' (सू २८७२)। 'चजोः—' (सू २८६३) इति कुत्वम्। पाक्यम्। 'पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः' (वा १९४६)। ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः। पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः। 'समवपूर्वाच्च' (वा १९४७)। समवसर्ग्या।

इत्यत आह। **लोके त्विति** ॥ **पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च** ॥ पद, अस्वैरि, बाह्या, पक्ष्य, एष्वर्थेषु ग्रहेः क्यबित्यर्थः। **अवगृह्यं प्रगृह्यं वा पदमिति** ॥ समस्तपदस्य अवान्तरपदविच्छेदः अवग्रहः। 'अप्रावेत्यादिपदमितिशिरस्कं' प्रग्रहः इति प्रातिशाख्ये प्रसिद्धम्। 'ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्' इति सूत्रोदाहरणञ्च प्रगृह्यम्। **विभाषा कृवृषोः** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी। कृञः ऋदन्तत्वात् नित्यं ण्यति प्राप्ते, वृषेः ऋदुपधत्वात् नित्यं क्यपि प्राप्ते च, क्यब्विकल्पोऽयम्। **पक्षे इति** ॥ क्यबभावपक्षे विशेषो वक्ष्यते इत्यर्थः। **ऋहलोर्ण्यत्** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी। तदाह। **ऋवर्णान्तादिति** ॥ **युग्यञ्च पत्रे** ॥ क्यबन्तन्निपात्यते। ण्यतोऽपवादः। **युग्यो गौरिति** ॥ शकटादिना योक्तव्य इत्यर्थः। क्यपि कुत्वन्निपातनात्। **पत्रं वाहनमिति** ॥ पतन्ति गच्छन्त्यनेनेत्यर्थे 'दात्रीशस' इत्यादिना करणे ष्ट्रन्। ण्यति तु योग्यमिति स्यात्। **अमावस्यद** ॥ **अधिकरणे इति** ॥ निपातनलभ्यमिदम्। अमेत्यस्य विवरणम्। **सहेति** ॥ 'ऋहलोर्ण्यत्' इत्यनुपदमेव प्राक् प्रसङ्गाद्व्याख्यातमपि सूत्रक्रमात् पुनरुपात्तम्। **कुत्वमिति** ॥ पचेर्ण्यति 'चजोः' इति कुत्वमिति भावः। ननु पाणौ सृजेर्ण्यदिति व्यर्थम्। 'ऋहलोः' इत्येव सिद्धेरित्यत आह। **ऋदुपधलक्षणस्येति** ॥ 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः' इति ण्यदपवादस्य क्यपो बाधनार्थमित्यर्थः। **पाणिसर्ग्या रज्जुरिति** ॥ ण्यति

२८७५। न क्वादेः। (७-३-५९)

क्वादेर्धातोश्चजोः कुत्वं न। गर्ज्यम्। वार्तिककारस्तु 'चजोः—' (सू २८६३) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरयित्वा 'न क्वादेः' (सू २८७५) इत्यादि प्रत्याचख्यौ। तेन अर्जितर्जिप्रभृतीनां न कुत्वम्। निष्ठायां सेट्त्वात्। प्रुचुग्लुञ्चुप्रभृतीनां तु क्वादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव। सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तम्। तथापि 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्'।

२८७६। अजिव्रज्योश्च। (७-३-६०)

न कुत्वम्। समाजः। परिव्राजः।

२८७७। भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः। (७-३-६१)

एतयोरेतौ निपात्यौ। भुज्यते अनेनेति भुजः पाणिः। 'हलश्च' (सू ३३००) इति घञ्। न्युब्जन्त्यस्मिन्निति न्युब्जः। उपतापो रोगः। 'पाण्युपतापयोः' किम्। भोगः समुद्रः।

२८७८। प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे। (७-३-६२)

एतौ निपात्यौ यज्ञाङ्गे। पञ्च प्रयाजाः। त्रयोऽनुयाजाः। 'यज्ञाङ्गे' किम्। प्रयागः। अनुयागः।

२८७९। वञ्चेर्गतौ। (७-३-६३)

'चजोः' इति कुत्वम्। **समवपूर्वाच्चेति** ॥ वार्तिकमिदम्। सृजेर्ण्यदिति शेषः। **न क्वादेः** ॥ कुः आदिर्यस्येति विग्रहः। चजोः कु इत्यनुवर्तते। तदाह। **क्वादेरिति** ॥ कवर्गादेरित्यर्थः। **वार्तिककारस्त्विति** ॥ 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरितम्। तथा च निष्ठायां यः अनिट् तद्घात्ववयवयोः चजोः कु स्यात् घिति णिति चेत्यर्थः फलति। तथा 'न क्वादेः' इति सूत्रं 'अजिव्रज्योश्च' इति सूत्रं 'यजयाचरुचप्रवचर्चश्च' इत्यत्र यजयाचप्रहणञ्च न कर्तव्यमिति प्रत्याचख्याविति्यर्थः। किन्तत इत्यत आह। **तेनेति** ॥ अर्जितर्जिप्रभृतीनां ण्यति कुत्वं स्यात्। 'न क्वादेः' इति निषेधस्य तत्राप्रवृत्तेरिति भावः। तदेव सूत्रमते अतिव्याप्तिमुक्त्वा अव्याप्तिमाह। **प्रुचुग्लुञ्चुप्रभृतीनामिति** ॥ तेषां कवर्गादित्वेऽपि ण्यति प्रोक्ष्यमित्यादौ कुत्वमिष्टं स्यादेव। वार्तिकमते 'न क्वादेः' इति निषेधस्य प्रत्याख्यातत्वात्। सूत्रमते तु 'न क्वादेः' इति निषेधात् प्रोक्ष्यमित्यादौ कुत्वमिष्टन्न स्यादित्यव्याप्तिरिति भावः। नन्विदं वार्तिकं विपरीतमपि सूत्रसम्मतत्वात् ग्राह्यमेव। विरोधे विकल्पस्य वक्तुं शक्यत्वादिति शङ्कते। **सूत्रमते तु यद्यपीति** ॥ परिहरति। **तथापीति** ॥ **यथोत्तरमिति** ॥ अयं वैयाकरणसमयः। **अजिव्रज्योश्च** ॥ इत्यादि स्पष्टम्। **वञ्चेर्गतौ** ॥ **कुत्वन्नेति** ॥

कुत्वं न । वञ्च्यम् । 'गतौ' किम् । वङ्क्यं काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः ।

२८८० । ओक उचः के । (७-३-६४)

उचेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे । ओकः शकुन्तवृषळौ । इगुपधलक्षणः कः । घञा सिद्धे अन्तोदात्तार्थमिदम् ।

२८८१ । ण्य आवश्यके । (७-३-६५)

कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् ।

२८८२ । यजयाचरुचप्रवचर्चश्च । (७-३-६६)

ण्ये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः । 'ऋच्' । अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽप्यत एव ज्ञापकाण्ण्यत् । 'त्यजेश्च' । त्याज्यम् । 'त्यजिपूज्योश्च' इति काशिका । तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यम् । भाष्यानुक्तत्वात् । 'ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसङ्ख्यानम्' इति हि भाष्यम् ।

२८८३ । वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । (७-३-६७)

वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् ।

२८८४ । प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे । (७-३-६८)

प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यो नियोक्तुं शक्यो नियोज्यो भृत्यः ।

शेषपूरणमिदम् । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणस्य 'न क्रादेः' इत्यतो नेत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । **ण्य आवश्यके ॥ कुत्वन्नेति ॥** शेषपूरणमिदम् । आवश्यकेऽर्थे यो ण्यः तस्मिन् परे 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वन्नेत्यर्थः । **यजयाच ॥ ण्ये कुत्वन्नेति ॥** शेषपूरणमिदम् । यज, याच, रुच, प्रवच, ऋच्, एषान्द्वन्द्वात् षष्ठी । एषां ण्ये परे 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वन्नेत्यर्थः । ननु अर्च्यमित्यत्र कथं ण्यत् । 'ऋदुपधाच्चक्लृपिचृतेः' इति ऋदुपधत्वलक्षणस्य क्यपो ण्यदपवादत्वादित्यत आह । **ऋदुपधत्वेऽपीति ॥ त्यजिपूज्योश्चेति ॥** ण्ये कुत्वन्नेति शेषः । **वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥** वचधातोर्ण्ये कुत्वन्न । शब्दसंज्ञां वर्जयित्वेत्यर्थः । **वाच्यमिति ॥** वस्त्विति शेषः । अशब्दसंज्ञायामित्यस्य प्रयोजनमाह । **शब्दाख्यायान्तु वाक्यमिति ॥** एकतिङ् वाक्यम्, इति संज्ञाशब्दोऽयमिति भावः । प्रवाच्यमित्यत्र तु ग्रन्थविशेषसंज्ञात्वेऽपि नायङ्कुत्वनिषेधस्य निषेधः, 'यजयाच' इत्यत्र प्रवचेति विशिष्योपादानात् असंज्ञायामित्यस्य प्रपूर्वाद्वचेरन्यत्र चरितार्थत्वात् । एतदभिप्रायेणैव प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः इत्युक्तम्प्राक् । **प्रयोज्यनियोज्यौ ॥** शक्यार्थे ण्ये कुत्वाभावो निपात्यते । 'शकि लिङ् च' इति कृत्यानां शक्यार्थेऽपि

२८८५। भोज्यं भक्ष्ये। (७-३-६९)

भोग्यमन्यत्। 'ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम्'। लाप्यम्। दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः। दाभ्यः।

२८८६। ओरावश्यके। (३-१-१२५)

उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यादवश्यम्भावे द्योत्ये। लाव्यम्। पाव्यम्।

२८८७। आसुयुवपिरपिव्रपिचमश्च। (३-१-१२६)

'षुञ्' आसाव्यम्। 'यु मिश्रणे' याव्यम्। वाप्यम्। राप्यम्। व्राप्यम्। आंचाम्यम्।

२८८८। आनाय्योऽनित्ये। (३-१-१२६)

आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते। दक्षिणाग्निविशेष एवेदम्। स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात्। आनेयोऽन्यः घटादिः, वैश्यकुलादानीतो दक्षिणाग्निश्च।

विहितण्यन्तस्य शक्यार्थकत्वमपि। **भोज्यं भक्ष्ये**॥ भक्ष्ये गम्ये ण्ये भुजेः कुत्वाभावो निपात्यते। इति प्रासङ्गिकम्। अथ प्रकृतम्। **लपिदभिभ्याञ्चेति**॥ वार्तिकमिदं 'ऋहलोर्ण्यत्' इति सूत्रस्थम्। 'पोरदुपधात्' इति प्राप्तस्य ण्यदपवादस्य यतोऽपवादः। **ओरावश्यके**॥ **लाव्यं पाव्यमिति**॥ 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ 'वान्तो यि' इत्यावादेशः। **आसुयुवपि**॥ आसु, यु, वपि, रपि, लपि, चम्, एषां समाहारद्वन्द्वः। ण्यादिति शेषः। **आसाव्यमिति**॥ आङ्पूर्वस्य सुञो ग्रहणमिति भावः। **आनाय्योऽनित्ये**॥ अनित्ये इति छेदः। **दक्षिणाग्निविशेष एवेति**॥ वार्तिकमिदम्। **स हीति**॥ दक्षिणाग्निर्हि अग्निहोत्रार्थमहरहः गार्हपत्यादेः प्रणीयत इत्यर्थः। एतेन आङ्पूर्वकस्य नयतेरर्थ उक्तः। **अनित्यश्चेति**॥ गार्हपत्यवन्नित्यधारणाभावादिति भावः। तदाह। **सततमप्रज्वलनादिति**॥ सततन्धारणाभावादित्यर्थः। प्रणीतस्य दक्षिणाग्नेस्तत्तत्कर्मणि समाप्ते लौकिकत्वमुक्तं कल्पसूत्रेषु "अप्रवृत्ते कर्मणि लौकिकं सम्पद्यते" इति। ततश्च पुनः पुनः प्रणयनात् अनित्यत्वन्दक्षिणाग्नेरिति बोध्यम्। यद्यप्याहवनीयस्यापि पुनः पुनः प्रणयनमस्ति, तथापि दक्षिणाग्निविशेष एवेति वार्तिकान्नाहवनीयस्य ग्रहणमित्यर्थः। विशेषग्रहणान्नित्यधारणपक्षे दक्षिणाग्निरिह न गृह्यते इति सूचितम्। गतश्रियान्दक्षिणाग्नेरपि नित्यधार्यत्वात्। "गतश्रियो नित्यधार्या अग्नयः" इति वचनादित्यलम्पल्लवितेन। **वैश्यकुलादानीत इति**॥ दक्षिणाग्निं प्रकृत्य हि श्रूयते। 'अहरहरेवैनं वैश्यकुलादाहरन्' इति।

१. 'चाम्यम्' इति अपपाठः, वृद्ध्यनुपपत्तेः।

२८८९ । प्रणाय्योऽसंमतौ । (३-१-१२८)

संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्वादरोऽपि संमतिः । प्रणाय्यश्चोरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणेयोऽन्यः ।

२८९० । पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु । (३-१-१२९)

मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । ण्यत् धात्वादेः पत्वञ्च । 'आतो युक्–' (सू २७६१) इति युक् । सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हविर्विशेषः । ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः । अधिकरणे ण्यत् आय् धात्वादेः कुत्वञ्च निपात्यते । धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक् ।

२८९१ । क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ । (३-१-१३०)

कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाय्यः ।

तथाविधदक्षिणाग्नौ वाच्ये आनेयशब्द एवेति भावः । **प्रणाय्योऽसम्मतौ** ॥ असम्मतौ गम्यायां प्रणाय्य इति निपात्यते । तत्र असम्मतिशब्दैकदेशं सम्मतिशब्द विवृणोति । **सम्मतिः प्रीतिविषयीभवनमिति** ॥ तच्च कर्मनिष्ठमित्याह । **कर्मव्यापार इति** ॥ **तथेति** ॥ भोगेषु सुखदुःखानुभवेषु आसक्तिरपि सम्मतिरित्यर्थः । एवंविधा सम्मतिर्न भवतीति असम्मतिरिति फलितम् । **प्रणाय्यश्चोर इति** ॥ ण्यति वृद्धौ आयादेशः । **पाय्यसान्नाय्य** ॥ पाय्य, सान्नाय्य, निकाय्य, धाय्य, एषान्द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । मान, हविः, निवास, सामिधेनी एषान्द्वन्द्वात्सप्तमी । मानादिषु गम्येषु क्रमात् पाय्यादयो निपात्यन्ते । **मीयते अनेनेति** ॥ माधातोः करणे ण्यत्, धात्वादेर्मकारस्य पत्वञ्च निपात्यते इत्यर्थः । **आत इति** ॥ ण्यति 'मीनाति' इत्यात्त्वे कृते, आतो युगिति भावः । **ण्यदिति** ॥ सम्पूर्वात् नीधातोः कर्मणि निपात्यते इत्यर्थः । **आयादेश इति** ॥ सन्नी य इति स्थिते आयादेशः निपात्यते इत्यन्वयः । **निवास इति** ॥ कुसूलादिरित्यर्थः । **अधिकरणे इति** ॥ चिञ्धातोराधिकरणे ण्यन्निपात्यते इत्यन्वयः । **आय् इति** ॥ अच्परकत्वाभावात् आयादेशोऽप्राप्तो निपात्यते इत्यन्वयः । **धाय्या ऋगिति** ॥ धाधातोः करणे ण्यति, आयादेशो निपात्यते इति भावः । सामिधेन्यो नाम समिदाधानार्था ऋग्विशेषाः । तत्र 'समिध्यमानो अध्वरे' इति ऋच उपरि प्रक्षेप्या 'पृथुपाजा अमर्त्यः' इत्याद्या ऋक्प्रसिद्धा । **क्रतौ कुण्डपाय्य** । क्रतुविशेषे गम्ये एतौ निपात्येते । **कुण्डेनेति** ॥ अत्सरुकैः चमसैरित्यर्थः । सामान्येनैकवचनम् । "यदत्सरुकैश्चसमैर्भक्षयन्ति तदेषाँ कुण्डम्" इति श्रुतिः । **कुण्डपाय्य इति** ॥ सत्रविशेषात्मकः क्रतुः । कुण्डेनेति तृतीयान्ते उपपदे

२८९२। अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः। (३-१-१३१)

अग्निधारणार्थे स्थलविशेषे एते साधवः। अन्यत्र तु परिचेयम्। उपचेयम्। संवाह्यम्।

२८९३। चित्याग्निचित्ये च। (३-१-१३२)

चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः। अग्नेश्चयनमग्निचित्या। 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' (सू २८१७)। त्वया गन्तव्यम्। गमनीयम्। गम्यम्। इह लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः 'स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वचिन्न' इति ज्ञापयति। तेन 'क्त्यल्युट्तुमुन्खलर्थेषु न—' इति सिद्धम्।

अधिकरणे ण्यत्। आतो युक्। **सञ्ज्ञाय्य इति** ॥ सम्पूर्वात् चित्रः कर्मणि ण्यत् आयादेशश्च निपात्यते इति भावः। सञ्ज्ञाय्यो नाम क्रतुविशेषः क्वचिच्छाखायामन्वेषणीयः। **अग्नौ परिचाय्य** ॥ अग्नौ गम्ये परिचाय्य, उपचाय्य समूह्य, एते निपात्यन्ते। अग्निशब्द इष्टकारचितस्थण्डिलविशेषे वर्तते। "इष्टकाभिरग्निञ्चिनोति" इति श्रुतेः इष्टकाकृतचयनेन अग्नयाह्यं स्थण्डिलं निष्पादयेदित्यर्थः। "ब्रह्मवादिना वदन्ति यन्मृदाचाद्भिश्चाग्निश्चीयतेऽथ कस्मादग्निरुच्यत इति यच्छन्दोऽभिश्चिनोत्यग्नयो वै छंदाँसि तस्मादग्निरुच्यतेऽथो इयं वा अग्निर्वैश्वानरो यन्मृदाचिनोति तस्मादग्निरुच्यते" इति वाक्यशेषाच्च। तदाह। **अग्निधारणेति** ॥ तत्र परिपूर्वादुपपूर्वाच्च चित्रः कर्मणि ण्यत् आयादेशश्च निपात्यते। सम्पूर्वस्य वहेस्तु कर्मणि ण्यति सम्प्रसारणम्, दीर्घश्च निपात्यते। "समूह्यञ्चिन्वीत पशुकामः परिचाय्यञ्चिन्वीत ग्रामकामः" इति तैत्तिरीयश्रुतौ परिचाय्यसमूह्यौ प्रसिद्धौ। उपचाय्यस्त्वग्निः क्वचिच्छाखायामन्वेषणीयः। **चित्याग्निचित्ये च** ॥ चित्यश्च अग्निचित्या चेति द्वन्द्वः। अग्नौ निपात्येते। **चित्योऽग्निरिति** ॥ कर्मणि ण्यत् तुक्च निपात्यते। **अग्नेश्चयनमिति** ॥ अग्निशब्दे षष्ठ्यन्ते उपपदे चिणो ण्यत् तुक् च, स्त्रीत्वं लोकात्। 'प्रैषातिसर्ग' इति व्याख्यातमपि स्मार्यते। **गम्यमिति** ॥ 'पोरदुपधात्' इति ण्यदपवादः क्यप्। ननु सामान्येन भावकर्मणोर्विहितानां कृत्यानाम्प्रैषादिषु तदभावे च सिद्धे प्रैषादिषु कृत्यविधिर्व्यर्थ इत्यत आह। **लोटा बाधा इति** ॥ इह प्रैषादिषु कृत्यविध्यभावे लोट् चेति प्रैषादिषु लोटा विशेषविहितेन कृत्यानां बाधः स्यात्। कृत्यानाम्प्रैषाद्यभावे भावकर्मणोश्चरितार्थत्वात्। अतः प्रैषादिषु कृत्यानां लोटा बाधनिवृत्तये पुनः कृत्यविधिरित्यर्थः। ननु वासरूपविधिनैव लोटा प्रैषादिषु कृत्यानां बाधो न भविष्यतीत्यत आह। **स्त्र्यधिकारादूर्ध्वमिति** ॥ 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यूर्ध्वमित्यर्थः। 'प्राक् स्त्रियाः वासरूपविधिः' इति भाष्यम्। ननु स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधेरप्रवृत्तौ 'स्त्रियां क्तिन्' इति सामान्यविहितस्य क्तिनः 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इति विशेषविहितेन नित्यबाधस्स्यात्, ततः क्षमा क्षान्तिः, भिदा भित्तिरित्यादि न स्यात् इत्यत आह। **क्वचिन्नेति** ॥ क्वचिदित्यस्यानिर्धारणादाह। **तेन क्त्यल्युट्तुमुन्खलर्थेषु नेति**

'अर्हे कृत्यतृचश्च' (सू २८२२) स्तोतुमर्हः स्तुत्यः स्तुतिकर्म । स्तोता स्तुतिकर्ता । लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधिः ।

२८९४ । भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा । (३-४-६७)

एते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि, अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गेयः साम्नामयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि । 'शकि लिङ् च' (सू २८२३) । चात्कृत्याः । वोढुं शक्यो वोढव्यः । वहनीयो वाह्यः । लिङा बाधा मा

सिद्धमिति ॥ एषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यर्थः । "स्त्र्यधिकारात् प्राक् वासरूपविधिः, नतु तत ऊर्ध्वम्" इति भाष्यस्य क्त्वल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यत्र सङ्कोच इति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । **अर्हे कृत्यतृचश्चेति** ॥ प्राग्व्याख्यातं विशेषविवक्षया स्मार्यते । 'लिङ्यदि' इत्यतो लिङनुकर्षार्थश्चकार इत्युक्तं प्राक् । ननु अर्हे अनर्हे च सामान्यविधानादेव अर्हेऽपि कृत्यतृचोः सिद्धयोः पुनस्तद्विधिर्व्यर्थः इत्यत आह । **लिङा बाधेति** ॥ अर्हेचेत्येतावत्येव उक्ते चकारानुकृष्टस्य लिङ एवार्हे विधिः स्यात् । तथा च अर्हे कृत्यतृचोर्विधिर्नस्यात्, अर्हे विशेषविहितेन लिङा बाधात्, अनर्हे कृत्यतृचोश्चरितार्थत्वात् । वासरूपविधिस्तु स्त्र्यधिकारादूर्ध्वन्न प्रवर्तते इत्युक्तमेव, अतो लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधिरित्यर्थः । **भव्यगेय** ॥ **कर्तरि वेति** ॥ 'कर्तरि कृत्' इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तं वेत्यनेन सम्बध्यते । तथा च कर्तरि वा एते निपात्यन्ते । अन्यत्र नेति फलति । तत्र अन्यत्रेत्यस्यानिर्धारणादाह । **पक्षे इति** ॥ अन्यत्रापि न सर्वत्र, किन्तु 'तयोरेव कृल्यक्तखलर्थाः' इति सूत्रेण सकर्मकात् कर्मणि अकर्मकाद्भावे एते कृत्या ज्ञेयाः इत्यर्थः । 'तयोरेव कृत्य' इति सूत्रे 'लः कर्मणि च' इत्यस्मात्सकर्मकेभ्यः कर्मणि अकर्मकेभ्यो भावे इति अनुवर्तते इति भावः । **भवतीति भव्य इति** ॥ कर्तरि अचो यत् । **भव्यमनेन वेति** ॥ भावे यत् । **गेयस्साम्नामयमिति** ॥ गाधातोः कर्तरि यत् । 'ईद्यति' इति प्रकृतेः ईत्त्वम् । गुणः । साम्नाङ्कर्मणामनभिहितत्वात् कृद्योगे षष्ठी । कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमा । **गेयं सामानेनेति** ॥ कर्मणि यत् । सकर्मकत्वात्, नतु भावे । कर्तुरनभिहितत्वात्तृतीया । कृद्योगषष्ठी तु कृत्ययोगे कर्तरि वैकल्पिकी, 'कृत्यानाङ्कर्तरि वा' इत्युक्तेः । **इत्यादीति** ॥ प्रवचनीयो गुरुर्वेदस्य । प्रवक्तेत्यर्थः । कर्तरि अनीयर् । प्रवचनीयो वेदो गुरुणेति वा । उपस्थानीयश्शिष्यो गुरोः, उपस्थानीयो गुरुश्शिष्येणेति वा । जन्योऽसौ जायते इत्यर्थः । जन्यमनेनेति वा । आप्लवतेऽसौ आप्लाव्यः । 'ओरावश्यके' इति कर्तरि ण्यत् । आप्लाव्यमनेनेति वा । आपतत्यसौ आपात्यः । 'ऋहलोः' इति कर्तरि ण्यत् । आपात्यमनेन वा । 'शकि लिङ् च' इत्यपि व्याख्यातं प्राक् । विशेषविवक्षया सूत्रक्रमादिहोपन्यस्तम् । नन्विह चकारानुकृष्टकृत्यविधिर्व्यर्थः । शक्तौ अशक्तौ च भावकर्मणोः सामान्यतः कृत्यविधित एव

भूदिति कृत्योक्तिः। लाघवादनेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे 'कृत्याश्च' इति सुत्यजम्। अर्हे कृत्यतृचोर्ग्रहणं च।

॥ इति कृदन्तकृत्यप्रकरणम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथ कृदन्तप्रकरणम् ॥

२८९५। ण्वुल्तृचौ। (३-१-१३३)

धातोरेतौ स्तः। 'कर्तरि कृत्' (सू २८३२) इति कर्त्रर्थे। 'युवोरनाकौ' (सू १२४७)। कारकः। कर्ता। वोढुमर्हो वोढा। कारिका। कर्त्री। 'गाङ्कुटा—' (सू २४६१) इति ङित्त्वम्। कुटिता। अञ्णिदित्युक्तेर्ङित्त्वम्। कोटकः। 'विज इट्' (सू २५३६)। विजिता। 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (सू २५७४)। घातकः। 'आतो युक्—' (सू २७६१)। दायकः। 'नोदात्तोपदेशस्य—' (सू २७६३) इति न वृद्धिः शमकः। दमकः।

शक्तावपि सिद्धेरित्यत आह। **लिङा बाधेति** ॥ 'शकि लिङ्' इत्येतावत्येवोक्ते शक्तौ विशेषविहितेन कृत्यानाम्बाधः स्यात्, अशक्तौ कृत्यानाञ्चरितार्थत्वात्, वासरूपविधिस्तु स्त्र्यधिकारादूर्ध्वन्नेत्युक्तमेवेति भावः। **लाघवादिति** ॥ इह चकारमात्रेण वासरूपविधेः स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं अनित्यताज्ञापनं सम्भवति। अतः 'प्रैषातिसर्ग' इति सूत्रे कृत्यग्रहणेन 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इत्यत्र तृज्ग्रहणेन च तज्ज्ञापनाश्रयणे गौरवमिति भावः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां कृदन्तकृत्यप्रकरणं समाप्तम्।

अथ कृदन्तप्रकरणम्—**ण्वुल्तृचौ** ॥ अनयोर्वर्तमानकालादन्यत्र न प्रयोग इति भाष्यम्। **वोढुमर्हः इति** ॥ 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इत्युक्तेरिति भावः। **वोढेति** ॥ वहेः तृच्यनुदात्तत्वादिडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु 'सहिवहोः' इत्योत्त्वम्। कुटितेत्यत्र लघूपधगुणमाशङ्क्य आह। **गाङिति** ॥ तर्हि ण्वुलि कोटक इत्यत्रापि गुणो न स्यादित्यत आह। **अञ्णिदित्युक्तेरिति** ॥ विजितेत्यत्र लघूपधगुणमाशङ्क्य आह। **विज इडिति** ॥ कित्त्वामिति शेषः। **विजितेति** ॥

अनिटस्तु नियामकः। 'जनिवध्योश्च' (सू २५१२)। जनकः। 'वध हिंसायाम्'। वधकः। 'रधिजभोरचि' (सू २३०२)। रन्धकः। जम्भकः। 'नेट्यलिटि रधेः' (सू २५१६)। रधिता–रद्धा। 'मस्जिनशोः—' (सू २५१७) इति नुम्। मङ्क्ता। नंष्टा–नशिता। 'रभेरशब्लिटोः' (सू २५८१)। रम्भकः। रब्धा। 'लभेश्च' (सू २५८२)। लम्भकः। लब्धा। 'तीषसह—' (सू २३४०)। एषिता–एष्टा। सहिता–सोढा। दरिद्रातेरालोपः। दरिद्रिता। 'ण्वुलि न'। दरिद्रायकः। 'कृत्यल्युटः—' (सू २८४१) इत्येव सूत्रमस्तु। यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात्। एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थम्। पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः। कर्मणि ण्वुल्। 'क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृत इण्निषेधो वाच्यः' (वा ४४२२, ४४२३)।

ङित्त्वान्न गुणः। **अनिटस्त्विति** ॥ तस्यानुदात्तोपदेशत्वादिति भावः। जनकः इत्यत्रोपधावृद्धिमाशङ्क्य वृद्धिनिषेधं स्मारयति। **जनिवध्योश्चेति** ॥ **वध हिंसायामिति** ॥ धात्वन्तरं भौवादिकम्। भ्वादेराकृतिगणत्वात्। नत्वयं हन्तेर्वधादेशः। तथा सति 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधसूत्रे वधिग्रहणवैयर्थ्यात्। वधादेशस्यादन्ततया अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव वृद्ध्यभावसिद्धेः। **वधक इति** ॥ 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः। रन्धकः जम्भकः इत्यत्र इदित्त्वाभावादप्राप्ते नुमि तद्विधिं स्मारयति। **रधिजभोरचीति** ॥ रधेरित्यत्र 'रधिजभोः' इति नुममाशङ्क्य आह। **नेट्यलिटि रधेरिति** ॥ **रधिता–रद्धेति** ॥ 'रधादिभ्यश्च' इति वेट्। मस्ज् तृ इति स्थिते आह। **मस्जिनशोरिति** ॥ नुम्विधिरयम्। **मङ्क्तेति** ॥ मस्ज् तृ इति स्थिते 'मस्जेरन्त्यात् पूर्वो नुम् वाच्यः' इति सकारादुपरि जकारात् प्राङ्नुम्। मस्न्ज् तृ इति स्थिते 'स्कोः' इति सलोपः, जस्य कुत्वेन गः, तस्य चर्त्वेन कः, अनुस्वारः, परसवर्णेन ङ इति भावः। **नंष्टा–नशितेति** ॥ रधादित्वाद्वेट्। इडभावपक्षे 'मस्जिनशोः' इति नुमि ननश् तृ इति स्थिते 'व्रश्च' इति शस्य षः। नस्यानुस्वारः ष्टुत्वम्। **रभेरशब्लिटोः इति** ॥ नुम्विधिरयम्। **लब्धेति** ॥ 'झषस्तथोः' इति तस्य धः जश्त्वेन भस्य बः। **तीषसहेति** ॥ इड्विकल्पोऽयम्। **सोढेति** ॥ ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। 'सहिवहोः' इत्योत्त्वम्। **दरिद्रातेरालोप इति** ॥ 'दरिद्रातेरालोपो वक्तव्यः' इत्यनेनेति भावः। **ण्वुलि नेति** ॥ दरिद्रातेर्ण्वुलि आल्लोपो नेत्यर्थः। 'न दरिद्रायके लोपः' इति वार्तिकादिति भावः। **दरिद्रायक इति** ॥ 'आतो युक्' इति भावः। पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः इत्यत्र कर्मणि ण्वुलं साधयितुमाह। **कृत्यल्युट इत्येवेति** ॥ 'कृत्यल्युटः' इत्येतावतैव पुनर्वचनबलात् येष्वर्थेषु ते कृत्यल्युटः विहिताः, ततोऽन्येष्वप्यर्थेषु भवन्तीत्यर्थलाभात् बहुलग्रहणं योगविभागार्थम्। कृत्प्रत्यया येष्वर्थेषु विहिताः ततोऽन्यत्रापि क्वचित् भवन्तीति। एवञ्च कर्मण्यपि ण्वुल् सिद्ध्यतीत्यर्थः। 'कृतो बहुळम्' इति वार्तिकन्तु एतद्योगविभागसिद्धकथनपरमिति भावः। **क्रमेरिति** ॥ आत्मनेपदविषयात् क्रमेः परस्य कर्तरि कृतो नेडित्यर्थः।

प्रक्रन्ता। 'कर्तरि' इति किम्। प्रक्रमितव्यम्। 'आत्मनेपद—' इति किम्। सङ्क्रमिता। अनन्यभावे विषयशब्दः। तेन 'अनुपसर्गाद्वा' (सू २७१६) इति विकल्पार्हस्य न निषेधः। क्रमिता। तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम्। तेन क्रन्तेत्यपीति केचित्। 'गमेरिट्—' (सू २४०१) इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तङानयोरभावं लक्षयति। सञ्जिगमिषिता। एवं 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' (सू २३४८) विवृत्सिता। यङन्ताण्ण्वुल्। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः। पापचकः। यङ्लुगन्तात्तु पापाचकः।

२८९६। नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः। (३-१-१३४)

नन्द्यादेर्ल्युर्ग्रह्यादेर्णिनिः पचादेरच्स्यात्। नन्दयतीति नन्दनः। जनमर्दयतीति जनार्दनः। मधुं सूदयतीति मधुसूदनः। विशेषेण भीषयतीति

'स्नुक्रमोः' इति सूत्रस्थमिदं वार्तिकम्। **प्रक्रन्तेति** ॥ 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इत्यात्मनेपदविषयोऽयम्। नन्वेवं सति क्रमितेत्यत्र कथमिडित्यत आह। **अनन्यभावे विषयशब्द इति** ॥ वर्तते इति शेषः। आत्मनेपदाविनाभाव इति यावत्। क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदिन इत्येतावतैव सिद्धेरयमर्थो लभ्यते इति भावः। तथाच नित्यमात्मनेपदिन इति फलितम्। **तेनेति** ॥ क्रमितेत्यत्र क्रमेः 'अनुपसर्गाद्वा' इत्यात्मनेपदविकल्पविधानात् नित्यमात्मनेपदित्वाभावात् इण्निषेधो नेत्यर्थः। मतान्तरमाह। **तदर्हत्वमेवेति**॥ आत्मनेपदार्हत्वमेवात्मनेपदविषयत्वम्। ततश्च आत्मनेपदपक्षे इण्निषेधे सति प्रक्रन्तेति रूपम्। आत्मनेपदाभावपक्षे तु क्रम इटि क्रमितेति रूपमिति केचिदाहुरित्यर्थः। अत्र पक्षे विषयपदस्य न प्रयोजनमित्यस्वरसः। ननु सञ्जिगमिषितेत्यत्र सनः कथमिट्, गमेरनिट्त्सु पाठात् सनः परस्मैपदपरत्वाभावेन 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्यस्याप्रवृत्तेरित्यत आह। **गमेरिडित्यत्रेति** ॥ **एवमिति** ॥ 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इत्यत्रापि परस्मैपदग्रहणमनुवृत्तं तङानयोरभावं लक्षयतीत्यर्थः। **विवृत्सितेति**॥ वृतेस्सनि रूपम्। 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्न गुणः। **यङन्तादिति** ॥ पचिधातोर्यङन्तात् पापच्येत्यस्मात् ण्वुलित्यर्थः। तस्य अकादेशे 'यस्य हलः' इति यकारलोपे अतो लोपे पापच् अक इति स्थिते उपधावृद्धिमाशङ्क्य आह। **स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिरिति**॥ **यङ्लुगन्तात्त्विति** ॥ यङस्सङ्घातस्य लुकः अजादेशत्वाभावेन स्थानिवत्त्वासम्भवादुपधावृद्धिर्निर्बाधा। 'न धातुलोपः' इति निषेधस्तु न, यङ्लुकः अनैमित्तिकत्वात् उपधावृद्धेरिग्लक्षणत्वाभावाच्च। **नन्दिग्रहि** ॥ नन्दि, ग्रहि, पच, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। नन्दिग्रहिपचाः आदिर्येषामिति विग्रहः। आदिशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः फलति। ल्यु, णिनि, अच्, एषां द्वन्द्वात्प्रथमा। यथासङ्ख्यमन्वयः। तदाह। **नन्द्यादेरित्यादि** ॥ नन्दि इति ण्यन्तग्रहणम्। तदाह। **नन्दयतीति नन्दन इति** ॥ ल्योरनादेशः, 'णेरनिटि' इति णिलोपः। **मधुं सूदयतीति**॥ मधुः असुरविशेषः, तं सूदयति हन्तीति मधुसूदनः। ल्युः अनादेशः णिलोपः।

विभीषणः। लवणः। नन्द्यादिगणे निपातनाण्णत्वम्। ग्राही। स्थायी। मन्त्री। विशयी। वृद्ध्यभावो निपातनात्। विषयी। इह षत्वमपि। परिभावी–परिभवी। पाक्षिको वृद्ध्यभावो निपात्यते। पचादिराकृतिगणः। 'शिवशमरिष्टस्य करे' (सू ३४८९)। 'कर्मणि घटोऽठच्' (सू १८३६) इति सूत्रयोः करोतेर्घटेश्चाऽच्प्रयोगात्। अच्प्रत्यये परे यङ्लुग्विधानाच्च। केषाञ्चित्पाठस्त्वनुबन्धासञ्जनार्थः। केषाञ्चित्प्रपञ्चार्थः। केषाञ्चिद्बाधकबाधनार्थः। पचतीति पचः। नदट्। चोरट्। देवट्। इत्यादयष्टितः। नदी। चोरी। देवी। दीव्यतेः 'इगुपध—' (सू २८९७) इति कः प्राप्तः। जारभरा। श्वपचा। अनयोः 'कर्मण्यण्' (सू २९१३) प्राप्तः। न्यङ्कादिषु पाठाच्छ्वपाकोऽपि। 'यङोऽचि च' (सू २६५०) इति लुक्। 'न धातुलोपे—' (सू २६५६) इति गुणवृद्धि-

'सात्पदाद्योः' इति न षत्वम्। नन्द्यादयो वृत्तौ पठिताः। तत्र केचित् ण्यन्ताः केचिदण्यन्ताः। सूत्रे 'ग्रह उपादाने' इत्यस्य ग्रहीति इका निर्देशः। सौत्रत्वात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणं न। **ग्राहीति** ॥ ग्रहधातोरदुपधाण्णिनिः। नकारादिकार उच्चारणार्थः। उपधावृद्धिः। **विशयीति** ॥ विपूर्वात् 'शीङ् स्वप्ने' इति धातोर्णिनिः। गुणायादेशौ। 'अचोऽञ्णिति' इति वृद्धिमाशङ्क्य आह। **वृद्ध्यभाव इति** ॥ **विषयीति** ॥ 'षिञ् बन्धने' अस्मात्कृतसत्वाण्णिनिः। गुणायादेशौ। नन्विह कथन्न वृद्धिः, कथञ्च षत्वं पदादित्वादित्यत आह। **षत्वमपीति** ॥ निपातनात् वृद्ध्यभावष्षत्वञ्चेत्यर्थः। परिभावी–परिभवी इत्यत्र णित्त्वान्नित्यवृद्धिमाशङ्क्य आह। **पाक्षिक इति** ॥ ग्रह्यादयो वृत्तौ पठिताः। **पचादिराकृतिगण इति** ॥ पच वप इत्यादिकतिपयधातून् पठित्वा आकृतिगण इति गणपाठे वचनादिति भावः। गणपाठे आकृतिगणत्ववचनाभावेऽप्याह। **शिवशमिति** ॥ सूत्रे करशब्दस्य पचादिगणेऽपठितस्य कृञः अच्प्रत्ययान्तस्य 'कर्मणि घटः' इति सूत्रे घटेरचि घटशब्दस्य च प्रयोगदर्शनादित्यर्थः। **अच्प्रत्यय इति** ॥ यङन्तादच्प्रत्यये परे 'यङोऽचि च' इति यङो लुग्विधीयते। नहि पचादिगणे यङन्तं पठितमस्ति। अतोऽपि पचादेराकृतिगणत्वं विज्ञायते इत्यर्थः। पचादेराकृतिगणत्वे नदट् चोरट् इत्यादीनां तत्र पाठो व्यर्थ इत्यत आह। **केषाञ्चिदिति** ॥ टकारानुबन्धनासञ्जनार्थ इत्यर्थः। नन्वेवमपि वद चल इत्यादीनां अनुबन्धरहितानां तत्र किमर्थः पाठ इत्यत आह। **केषाञ्चित्प्रपञ्चार्थ इति** ॥ **बाधकेति** ॥ जारभर श्वपच इत्यादौ पचाद्यजपवादस्य कर्मण्यणो बाधनार्थं भरपचादीनां पाठः इति भाष्यम्। देवः सेवः इत्यादौ 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति विशिष्य विहितस्य कस्य बाधनार्थञ्च। तदेतदुपपादयति। **नदडित्यादि** ॥ ननु पचादिगणे श्वपचशब्दस्य बाधकबाधनार्थत्वे श्वपाक इति कथमित्यत आह। **न्यङ्कादिषु पाठाच्छ्वपाकोऽपीति** ॥ कदाचिदण्प्रत्ययः कुत्वञ्चेत्यर्थः। चेक्रियः, मरीमृजः इत्यादौ प्रक्रियान्दर्शयति। **यङोऽचि चेति** ॥ क्रीजादिधातोरचि यङो लुगित्यर्थः। द्वित्वादौ चेक्री

निषेधः। चेक्रियः। नेन्यः। लोलुवः। पोपुवः। मरीमृजः। 'चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्येति वक्तव्यम्' (वा ३४३०)। आगागमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो 'हलादिःशेषः' (सू २१७९) च न। चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः। 'हन्तेर्घत्वं च' (वा ३४३१)। घत्वमभ्यासस्योत्तरस्य तु 'अभ्यासाच्च' (सू २४३०) इति कुत्वम्। घनाघनः। 'पाटेर्णिलुक्चोक्च दीर्घश्चाभ्यासस्य'। पाटूपटः। पक्षे चरः। चलः। पतः। वदः। हनः। पाटः। 'रात्रेः कृति—' इति वा मुम्। रात्रिञ्चरो रात्रिचरः।

२८९७। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः। (३-१-१३५)

एभ्यः कः स्यात्। क्षिपः। लिखः। वुधः। कृशः। ज्ञः। प्रीणातीति प्रियः। किरतीति किरः। वासरूपविधिना ण्वुल्तृचावपि। क्षेपकः—क्षेप्ता।

२८९८। आतश्चोपसर्गे। (३-१-१३६)

कः स्यात्। 'इयाज्यध—' (सू २९०३) इति णस्यापवादः। सुग्लः। प्रज्ञः।

अ इत्यादिस्थितौ आह। **न धातुलोप इति**॥ **चेक्रियः इति**॥ गुणाभावे संयोगपूर्वत्वान्न यण्। **नेन्य इति**॥ 'एरनेकाचः' इति यण्। **लोलुवः इति**॥ उवङ्। यण्तु न। 'ओस्सुपि' इत्युक्तेः। **मरीमृज इति**॥ अत्र 'न धातुलोपे' इति निषेधात् न मृजेर्वृद्धिः। **चरिचलीति**॥ एषाम् अच्प्रत्यये परे द्वित्वम् अभ्यासस्य आगागमश्चेत्यर्थः। ननु चराचर इत्यत्राभ्यासे रेफादाकारस्य ह्रस्वः स्यात्, हलादिशेषेण तत्र रेफस्यापि निवृत्तिः स्यादित्यत आह। **आगागमस्येति**॥ ह्रस्वत्वे सत्यागागमे दीर्घोच्चारणं व्यर्थम्, अगागमस्यैव विधातुं शक्यत्वात्। तथा हलादिशेषेण रेफस्य निवृत्तौ ह्रस्वत्वेऽपि सवर्णदीर्घेण चराचर इति सिद्धे दीर्घोच्चारणं हलादिशेषाभावज्ञमयतीत्यर्थः। **हन्तेरिति**॥ वार्तिकमिदम्। हनधातोरचि घत्वं द्वित्वं आक् चेत्यर्थः। ननु उत्तरखण्डे 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वसिद्धेः किमर्थमिह घत्वविधानमित्यत आह। **घत्वमभ्यासस्येति**॥ इह विधीयते इति शेषः। **पाटेरिति**॥ वार्तिकमिदम्। पाटेर्णौ पाटि इत्यस्मात् अचि णेर्लुक्, द्वित्वम्। अभ्यासस्य ऊगागमः। अभ्यासस्य आकारस्य ह्रस्वे तस्य दीर्घश्चेत्यर्थः। वृद्धिनिवृत्तये णेर्लुग्विधिः। आगमे दीर्घोच्चारणात् हलादिशेषेण टकारस्य न निवृत्तिः। हलादिशेषे तु आद्गुणे पोपट इति रूपस्य उगागमेऽपि सिद्धेः। **इगुपधज्ञा**॥ 'कॄ विक्षेपे' इत्यस्य इत्त्वे रपरत्वे च किर् इति रेफान्तम्, इगुपध, ज्ञा, प्री, किर्, एषान्द्वन्द्वात्पञ्चमी। किरत्वं गुणनिषेधार्थम्। **ज्ञ इति**॥ आतो लोपः। **प्रिय इति**॥ प्रीञ् के इयङ्। **किर इति**॥ कृधातोरचि इत्त्वे रपरत्वम्। **आतश्चोपसर्गे**॥ **कः स्यादिति**॥ शेषपूरणम्। उपसर्गे उपपदे आदन्ताद्धातोः कस्स्यादिति फलति। **णस्यापवाद इति**॥ तस्य उपसर्गेऽनुपसर्गे च आदन्तसामान्यविहितत्वात् इति भावः। **सुग्ल इति**॥ ग्लैधातोः 'आदेचः' इत्यात्वे कृते कप्रत्यये आतो लोप इति भावः। **प्रज्ञ इति**॥ ज्ञाधातोरातो लोपः।

२८९९ । पाघ्राध्माधेट्दृशः शः । (३-१-१३७)

पिवतीति पिवः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या । धेटष्टित्त्वात् 'स्तनन्धयी' इति खशीव ङीप्प्राप्तः । 'खशोऽन्यत्र नेष्यते' इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । घ्रः सज्ञायां न (वा १९६७) । 'व्याघ्रादिभिः—' (सू ७३५) इति निर्देशात् ।

२९०० । अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसाति-साहिभ्यश्च । (३-१-१३८)

शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातिः सुखार्थः । सौत्रो हेतुमण्ण्यन्तः । सातयः । वासरूपन्यायेन

पाघ्रा ॥ अत्र 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्' इति मत्वा आह । **पिवतीति पिव इति** ॥ पाधातोरशप्रत्यये तस्य शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् 'पाघ्राध्मा' इति पिबादेशः । स चादन्त इत्युक्तम् । शप् पररूपम् । **जिघ्र इति** ॥ 'पाघ्रा' इति घ्राधातोर्जिघ्रादेशः । **धम इति** ॥ ध्माधातोर्धमादेशः । **धय इति** ॥ धेटश्शः, शप्, अयादेशः, पररूपमिति भावः । **धया कन्येति** ॥ अत्र धेट्धातुष्टित् सः अदन्तो न भवति । यस्त्वदन्तो धयशब्दः, स न टित् । अतोऽत्र 'टिड्ढाणञ्' इति न ङीबिति भावः । धेटष्टित्त्वादित्यारभ्य हरदत्तमतम् । **स्तनन्धयीतीति** ॥ स्तनशब्दे उपपदे धेट्धातोः 'नासिकास्तनयोः' इति खशि कृते 'खित्यनव्ययस्य' इति मुमि स्तनन्धयशब्दः । तत्र खशि कृते धेटष्टित्त्वमाश्रित्य यथा 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्, तथा धया कन्येत्यत्रापि ङीप् प्राप्तः । स ङीप् खशोऽन्यत्र नेष्यते इति हरदत्त आहेत्यर्थः । वस्तुतस्तु 'टिड्ढाणञ्' इति सूत्रे टिदाद्यवयवाकारस्यैव ग्रहणमिति भाष्यविरोधादिदञ्चिन्त्यम् । नच टित्त्वसामर्थ्यादेव स्तनन्धयीशब्दात् ङीबिति वाच्यम् । धया कन्येत्यत्रापि ङीप्प्रसङ्गात् । खशोऽन्यत्र नेष्यते इत्यत्र प्रमाणाभावात् । तस्मात् स्तनन्धयीत्यप्रामाणिकमेव । तस्य प्रामाणिकत्वे गौरादित्वङ्कल्प्यम् । ङीष्यप्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्त्या स्वरे विशेषाभावात् इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । दृशः उदाहरति । **पश्य इति** ॥ 'पाघ्रा' इति पश्यादेशः । **घ्रस्संज्ञायां नेति** ॥ घ्राधातोस्संज्ञायां शो नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह । **व्याघ्रादिभिरिति** ॥ अन्यथा व्याजिघ्रादिभिरिति निर्दिशेदिति भावः । **अनुपसर्गात्** ॥ **शः स्यादिति** ॥ शेषपूरणम् । **लिम्पः, विन्द इति** ॥ 'लिप उपदाहे, विद्ऌ लाभे' इति तुदादौ ताभ्यां शः, 'शे मुचादीनाम्' इति नुम् । सूत्रे कृतनुमौ लिम्पविन्दौ निर्दिष्टौ । अतस्तौदादिकयोरेव ग्रहणम् । **धारय इति** ॥ 'धृञ् धारणे, धृङ् अवस्थाने' आभ्यां हेतुमण्ण्यन्ताभ्यां शः, शप्, गुणायादेशौ । **पारय इति** ॥ पॄधातोः ण्यन्ताच्छः, शप् गुणायादेशौ । विद वेदनाख्यादिषु । चुरादिण्यन्ताच्छः । शप् गुणायादेशौ । **उदेजय इति** ॥ उत्पूर्वादेजधातोः ण्यन्ताच्छः । शप् गुणायादेशौ । **चेतय इति** ॥ 'चिती संज्ञाने' ण्यन्ताच्छः, शप्, गुणायादेशौ । एवं

क्विपि सात्परमात्मा। सात्वन्तो भक्ताः। षह मर्षणे, चुरादिः। हेतुमण्ण्यन्तो वा। साहयः। 'अनुपसर्गात्' किम्। प्रलिपः। 'नौ लिम्पेर्वाच्यः' (वा १९६८)। निलिम्पा देवाः। 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा १९६९)। गोविन्दः। अरविन्दम्।

२९०१। ददातिदधात्योर्विभाषा। (३-१-१३९)

शः स्यात्। ददः। दधः। पक्षे वक्ष्यमाणो णः। अनुपसर्गादित्येव। प्रदः। प्रधः।

२९०२। ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः। (३-१-१४०)

इति शब्द आद्यर्थः। ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो वा णः स्यात्। पक्षेऽच्। ज्वालः—ज्वलः। चालः—चलः। अनुपसर्गादित्येव। उज्ज्वलः। 'तनोतेरुपसङ्ख्यानम्' (वा १९७०)। इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न सम्बध्यते। अवतनोतीत्यवतानः।

सातयः। सादिति रूपं साधयितुमाह। **वासरूपन्यायेन क्विविति** ॥ सातयति सुखयतीत्यर्थे क्विप् णिलोपः। यद्यपि क्विप् सामान्यविहितः सातेश्शप्रत्ययस्तु तदपवादः। तथापि वासरूपविधिना क्विवपि भवतीत्यर्थः। **सात्परमात्मेति** ॥ "एष ह्येवानन्दयाति" इति श्रुतेः तस्य सुखयितृत्वावगमादिति भावः। **सात्वन्त इति** ॥ सात् परमात्मा भजनीयः एषामित्यर्थे मतुप् 'मादुपधायाः' इति मस्य वः। 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वात् पदत्वाभावान्न जश्त्वम्। **साहय इति** ॥ साहेश्शः शप् गुणायादेशौ। **प्रलिप इति** ॥ इगुपधलक्षणः कः। **नौ लिम्पेरिति** ॥ वार्तिकमिदम्। नि इत्युपसर्गे उपपदे लिम्पेश्शो वाच्य इत्यर्थः। अनुपसर्गादित्युक्तेः पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम्। **गवादिष्विति** ॥ वार्तिकमिदम्। गवादिषु उपपदेषु विन्देश्शो वाच्य इत्यर्थः। संज्ञायामेवेति नियमार्थमिदम्। **गोविन्द इति** ॥ गाः उपनिषद्वाचः प्रमाणतया विन्दतीत्यर्थः। **अरविन्दमिति** ॥ चक्रे नाभिनेम्योरन्तराळप्रोतानि काष्ठानि अराणि तत्सदृशानि दळानि विन्दतीत्यर्थः। कर्मण्यणोऽपवादश्शः। **ददातिदधात्योर्विभाषा** ॥ दाञ्, धाञ्, आभ्यां शो वा स्यात्। **ददः, दधः इति** ॥ शः, शप् श्लुः, 'श्लौ' इति द्वित्वम्। आतो लोपः। **वक्ष्यमाण इति** ॥ 'ग्याङ्ध्य' इत्यनेनेति भावः। **प्रदः, प्रधः इति** ॥ 'आतश्चोपसर्गे' इति कः। **ज्वलिति** ॥ **आद्यर्थ इति** ॥ तथा च ज्वल् इति आदिः येषां ते ज्वलितयः ते च ते कसन्ताश्चेति ज्वलितिकसन्ताः तेभ्य इति विग्रहः। तदाह। **ज्वलादिभ्य इति** ॥ 'ज्वल दीप्तौ' इत्यारभ्य 'कस गतौ' इत्येवमन्तेभ्य इत्यर्थः। **वा णः स्यादिति** ॥ विभाषेत्यनुवर्तते इति भावः। **पक्षेऽजिति** ॥ इगुपधेभ्यः क इत्यपि बोध्यम्। **उपसङ्ख्यानमिति** ॥ णस्येति शेषः। **न सम्बध्यते इति** ॥ अवतानः इत्येव

२९०३। श्याद्यधास्वसंस्रवतीणवसावहलिहश्लिषश्वसश्च। (३-१-१४१)

श्यैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात्। श्येङोऽवस्यतेश्चादन्तत्वात्सिद्धे पृथग्ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम्। अवश्यायः। प्रतिश्यायः। आत्। दायः। धायः। व्याधः। 'स्रु गतौ' आङ्पूर्वः संपूर्वश्च। आस्रावः। संस्रावः। अत्ययः। अवसायः। अवहारः। लेहः। श्लेषः। श्वासः।

२९०४। दुन्योरनुपसर्गे। (३-१-१४२)

णः स्यात्। दुनोतीति दावः। नीसाहचर्यात्सानुबन्धकादुनोतेरेव णः। दवतेस्तु पचाद्यच् दवः। नयतीति नायः। उपसर्गे तु प्रदवः। प्रणयः।

२९०५। विभाषा ग्रहः। (३-१-१४३)

णो वा। पक्षेऽच्। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन जलचरे ग्राहः। ज्योतिषि ग्रहः। 'भवतेश्च' इति काशिका। भवो देवः संसारश्च। भावाः पदार्थाः। भाष्यमते तु प्राप्त्यर्थाच्चुरादिण्यन्तादच्। भावः।

भाष्ये उदाहरणादिति भावः। **श्याद्यधास्वसंस्रवतीणवसावहलिहश्लिषश्वसश्च** ॥ श्या, आत्, व्यध, आस्रु, संस्रु, अतीण्, अवसा, अवह्, लिह, श्लिष, श्वस्, एषामेकादशानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। अनुपसर्गादिति निवृत्तम्। उत्तरसूत्रेऽनुपसर्गग्रहणात्। एवञ्च तत्सम्बद्धं विभाषाग्रहणञ्च नानुवर्तते। तदाह। **नित्यमिति** ॥ **श्यैङ्ः इति** ॥ श्यैङ्धातोः अवपूर्वकात् पोधातोश्च कृतात्त्वयोः सूत्रे निर्देशः। तयोरादन्तत्वादेव सिद्धे पुनर्ग्रहणम् 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययबाधनार्थमित्यर्थः। **अवश्यायः, प्रतिश्याय इति** ॥ श्यैङः आत्त्वे कृते णः आतो युक्। **आदिति** ॥ आदन्तस्योदाहरणसूचनम्। **दायः, धायः इति** ॥ णे आतो युक्। **व्याध इति** ॥ व्यधेर्णे उपधावृद्धिः। **आस्रावः, संस्राव इति** ॥ णे 'अचोऽञ्णिति' इति वृद्धिः, आवादेशः। **अत्याय इति** ॥ अतिपूर्वादिण्धातोर्णे वृद्ध्यायादेशौ। **अवसाय इति** ॥ अवपूर्वात् 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्मात् णे आत्त्वे आतो युक्। **लेहः, श्लेषः इति** ॥ णे लघूपधगुणः। **श्वास इति** ॥ णे उपधावृद्धिः। **दुन्योरनुपसर्गे** ॥ दुनोतेः नयतेश्चेत्यर्थः। दवशब्दं साधयितुमाह। **नीसाहचर्यादिति** ॥ नीवृधातुस्सानुबन्धकः तत्साहचर्यात् 'ढु दु उपतापे' इति स्वादिगणस्थादेव णप्रत्यय इत्यर्थः। **दवतेस्त्विति** ॥ 'दु द्रु गतौ' इति भौवादिकात् निरनुबन्धकात्पचाद्यजित्यर्थः। **विभाषा ग्रहः** ॥ **व्यवस्थितविभाषेयमिति** ॥ इदं 'शाच्छोः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **तेनेति** ॥ जलचरे मत्स्यादौ वाच्ये णप्रत्यये उपधावृद्धौ प्राह इत्येव भवति। ज्योतिषि सूर्यचन्द्रादौ वाच्ये अच्प्रत्यये ग्रह इत्येव भवतीत्यर्थः। **भवतेश्चेति** ॥ णो वेति शेषः। पक्षे अच्। **काशिकेति** ॥ भाष्ये तु न दृश्यते इति भावः। इयमपि व्यवस्थितविभाषैव। तदाह। **भवो देव इति** ॥ महादेव इत्यर्थः। अत्र अजेवेति भावः। **भावाः पदार्था इति** ॥ अत्र ण एवेति भावः। ननु भवतेश्चेति णविकल्पस्य भाष्ये अदर्शनात् कथं भाष्यमते भावशब्द इत्यत आह। **भाष्यमते त्विति** ॥ भावयति

२९०६। गेहे कः। (३-१-१४४)

गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात्। गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम्। तात्स्थ्यात् गृहा दाराः।

२९०७। शिल्पिनि ष्वुन्। (३-१-१४५)

क्रियाकौशलं शिल्पं तद्वत्कर्तरि ष्वुन्स्यात्। 'नृतिखनिरञ्जिभ्य एव' (वा १९७१)। नर्तकः—नर्तकी। खनकः—खनकी। 'असि अके अने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः' (वा ४०६७)। रजकः—रजकी। भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन्। रञ्जेस्तु 'क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोः' (उणा १९१) इति क्वुन्। टाप्। रजिका। पुंयोगे तु रजकी।

२९०८। गस्थकन्। (३-१-१४६)

गायतेस्थकन्स्यात्, शिल्पिनि कर्तरि। गाथकः।

२९०९। ण्युट् च। (३-१-१४७)

गायनः। टित्त्वाद्ङीनी।

२९१०। हश्च व्रीहिकालयोः। (३-१-१४८)

प्रापयति स्वस्वकार्यमित्यर्थे 'भू प्राप्तौ' इति चुरादिण्यन्तात् भावि इत्यस्मात् अच्प्रत्यये णिलोपे भावशब्द इत्यर्थः। **गेहे कः** ॥ 'विभाषा ग्रहः' इत्यस्यापवादः। **गृहमिति** ॥ 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणं पूर्वरूपञ्च। ननु गृहा दारा इति कथम्। गेहे कर्तर्येव वाच्ये कप्रत्ययविधानादित्यत आह। **तात्स्थ्यादिति** ॥ गृहशब्दो गेहस्थे लाक्षणिकः इति भावः। **गृहा दारा इति** ॥ "दारेष्वपि गृहाः" इत्यमरः। **शिल्पिनि ष्वुन्** ॥ **नृतिखनिरञ्जिभ्य एवेति** ॥ वार्तिकमिदम्। **नर्तकीति** ॥ षित्त्वात् ङीषिति भावः। 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' इति सूत्रे 'रजकरजनरजस्सूपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिकम्। तत् अर्थतस्सङ्गृह्णाति। **असि अके अने चेति** ॥ **रजक इति** ॥ रञ्जेः शिल्पिनि ष्वुनि अकादेशे नलोपः। **रजकीति** ॥ षित्त्वात् ङीप्। नृतिखनिरञ्जिभ्य एवेति परिगणनात्। 'वेञ् तन्तुसन्ताने' इत्यस्मात् कृतात्त्वात् 'श्याव्यध' इति णप्रत्यये आतो युकि वाय इति सिध्यति। **भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेवेति** ॥ इदञ्च 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ननु भाष्यमते क्वुनि रजकीति कथमित्यत आह। **पुंयोगे तु रजकीति** ॥ **गस्थकन्** ॥ गः थकन्निति च्छेदः। गैधातोः कृतात्वस्य गः इति पञ्चम्यन्तम्। तदाह। **गायतेरिति** ॥ **ण्युट् च** ॥ ककार उच्चसमुच्चये। गायतेर्ण्युट् च स्यात् थकन् च शिल्पिनि कर्तरि। **गायन इति** ॥ आत्वे युक्। 'आदे च' इत्यात्वस्य अनैमित्तिकत्वेन वृद्ध्यपेक्षया अन्तरङ्गत्वात्। यद्यपि 'गस्थकन्ण्युट् च' इत्येकमेव सूत्रमुचितम्। तथापि ण्युट एवोत्तरसूत्रे अनुवृत्त्यर्थो योगविभागः। **हश्च** ॥ 'ओ हाक् त्यागे' इत्यस्य 'ओ हाङ् गतौ' इत्यस्य च हः इति पञ्चम्यन्तम्।

हाको हाङश्च ण्युट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्तरि । जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा ।

२९११ । प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् । (३-१-१४९)

समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । सरकः । लवकः ।

२९१२ । आशिषि च । (३-१-१५०)

आशीर्विषयार्थवृत्तेर्वुन्स्यात्कर्तरि । जीवतात्—जीवकः । नन्दतात्—नन्दकः । आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः ।

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

२९१३ । कर्मण्यण् । (३-२-१)

कर्मण्युपपदे धातोरण्प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न । 'शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः' (वा १९८०) । अणोऽपवादार्थं वार्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा ।

तदाह । **हाको हाङश्चेति** ॥ **प्रुसृल्वः** ॥ **लक्ष्यते इति** ॥ एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । प्रु, सृ, लु, एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । **आशिषि च** ॥ **जीवक इति** ॥ आशास्यमानजीवनक्रियाश्रय इत्यर्थः । एवन्नन्दकः । **आशीरिति** ॥ आशासनम् अयमित्थंभूयादिति प्रार्थनं शब्दप्रयोक्तृकर्तृकमिति यावत् । तत आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः । **इयं** नन्दकशब्दप्रयोग इत्यर्थः, औचित्यादिति भावः ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः—**कर्मण्यण् ॥ कर्मण्युपपदे इति** ॥ 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' इत्यत्र तत्रेत्यनेनेदं लभ्यत इति तत्रैवोक्तम् । प्रत्ययस्तु कर्तर्येव । **उपपदसमास इति** ॥ 'उपपदमतिङ्' इत्यनेनेति भावः । **कुम्भङ्करोतीति** ॥ अस्वपदो लौकिकविग्रहोऽयम् । कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये सुबुत्पत्तेः प्रागेव कारशब्देन कृदन्तेन कुम्भ अस् इति षष्ठ्यन्तस्य समास इति प्रागेवोक्तम् । ननु आदित्यम्पश्यतीत्यादित्यदर्शः, हिमवन्तं शृणोतीति हिमवच्छ्रावः, ग्रामङ्गच्छतीति ग्रामगामः, इत्यादि स्यादित्यत आह । **आदित्यम्पश्यतीत्यादावनभिधानान्नेति** ॥ एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **शीलीति** ॥ शीलि, कामि, भक्षि, आचरि, एभ्यो णप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । ननु 'कर्मण्यण्' इत्यणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **अणोऽपवादार्थमिति** ॥ अणन्तत्वे तु ङीप् स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं णविधानमिति भावः । तदाह । **मांसशीलेति** ॥ 'शील समाधौ' इति भ्वादिः । इह तु स्वभावतस्सेवने वर्तते । मांसं स्वभावतस्सेवमानेत्यर्थः । **मांसकामेति** ॥ मांसङ्कामयते इति विग्रहः । **मांसभक्षेति** ॥

मांसभक्षा। कल्याणाचारा। 'ईक्षिक्षमिभ्याञ्च' (वा १९८१)। सुखप्रतीक्षा। बहुक्षामा। कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति।

२९१४। ह्वावामश्च। (३-२-२)

एभ्यः अण् स्यात्। कापवादः। स्वर्गह्वायः। तन्तुवायः। धान्यमायः।

२९१५। आतोऽनुपसर्गे कः। (३-२-३)

आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाण्। 'आतो लोपः'। गोदः। पार्ष्णिघ्नम्। 'अनुपसर्गे' किम्। गोसन्दायः। 'कविधौ सर्वत्र संप्रसारणिभ्यो डः' (वा १९८४)। ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः। सर्वत्रग्रहणादातश्चोपसर्गे आह्वः। प्रह्वः।

२९१६। सुपि स्थः। (३-२-४)

मांसं भक्षयते इति विग्रहः। **कल्याणाचारेति** ॥ कल्याणमाचरतीति विग्रहः। सर्वत्र टाप्। **ईक्षिक्षमिभ्यामिति** ॥ वार्तिकमिदम्। ण इति शेषः। **कथमिति** ॥ कर्मण्यणि गङ्गाधारः इत्यादि स्यादित्याक्षेपः। **कर्मणश्शेषत्वेति** ॥ तथाच कर्मोपपदाभावान्नाणिति भावः। **ह्वावामश्च** ॥ 'ह्वेञ् स्पर्धायाम्, वेञ् तन्तुसन्ताने' अनयोः कृतात्वयोर्निर्देशः, 'माङ् माने' एषान्द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम्। **एभ्य इति** ॥ कर्मण्युपपदे एभ्यः अण् स्यादित्यर्थः। ननु 'कर्मण्यण्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह। **कापवाद इति** ॥ 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यस्याणपवादस्य वक्ष्यमाणस्य बाधनार्थमित्यर्थः। माङ्मेङोरिह ग्रहणम्, नतु 'मा माने' इत्यस्य, अकर्मकत्वात्। **स्वर्गह्वाय इति** ॥ यद्यपि पराभिभवेच्छायां स्पर्द्धायां पराभिभवस्य कर्मणो धात्वर्थत्वेनोपसङ्ग्रहादकर्मक इत्युक्तम्। तथापि इह पराभिभवेच्छा धात्वर्थः। स्वर्गमभिभवितुं वाञ्छतीत्यर्थः। अन्तरङ्गत्वादात्वे कृते आतो युक्। एवमग्रेऽपि। **आतोऽनुपसर्गे कः** ॥ **पार्ष्णिघ्नमिति** ॥ पार्ष्णिः पादमूलभागः। तं ह्वायते इति विग्रहः। 'ह्वेञ् पालने' आत्वे कृते कः। **गोसन्दाय इति** ॥ अण्यातो युक्। **कविधौ सर्वत्रेति** ॥ वार्तिकमिदम्। सर्वत्र कप्रत्ययविधौ सम्प्रसारणार्हेभ्यः कापवादो डप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः। **ब्रह्मज्य इति** ॥ 'ज्या वयोहानौ' अस्माद्डः। डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। अत्र कप्रत्यये सति कित्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम्प्रसक्तम्। अतो ड एव नतु कः। **सर्वत्रेति** ॥ उपसर्गे उपपदे आतोऽपि ड एव। नतु 'आतश्चोपसर्गे' इति कः। सर्वत्र ग्रहणादित्यन्वयः। अन्यथा अनन्तरस्य विधिरिति न्यायात् 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्येव बाध्येत, नतु 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्यय इति भावः। **आह्वः, प्रह्व इति** ॥ अत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति कम्बाधित्वा ड एव। तस्य अकित्त्वाद्यजादिलक्षणं सम्प्रसारणञ्च। **सुपि स्थः** ॥ **योगो**

सुपीति योगो विभज्यते । सुप्युपपदे आदन्तात्कः स्यात् । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । समस्थः । विषमस्थः । ततः 'स्थः' । सुपि तिष्ठतेः कः स्यादारम्भसामर्थ्याद्भावे । आखूनामुत्थानमाखूत्थः ।

२९१७ । प्रष्ठोऽग्रगामिनि । (८-३-९२)

प्रतिष्ठत इति प्रष्ठो गौः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । 'अग्र—' इति किम् । प्रस्थः ।

२९१८ । अम्बाम्बगोभूमिसव्येऽपद्वित्रिकुशेकुशङ्कङ्गुमञ्जिपुञ्जि-परमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः । (८-३-९७)

'स्थः' इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यः स्थस्य सस्य षः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपिति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः ।

विभज्यते इति ॥ इदं भाष्ये स्पष्टम् । तत्र सुपीत्यंशं व्याचष्टे । **सुप्युपपदे इति** ॥ इदङ्केवलोपसर्गे व्यर्थम् । 'आतश्चोपसर्गे' इत्येव सिद्धेः । कर्मण्युपपदेऽप्येतद्व्यर्थमेव, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यारम्भादिति मत्वोदाहरति । **द्वाभ्यामिति** ॥ **तत इति** ॥ सुपीत्यंशस्य व्याख्यानानन्तरं स्थ इत्यंशो व्याख्यायते इत्यर्थः । ननु सुपि इत्यंशेनैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **आरम्भसामर्थ्यादिति** ॥ कर्तरि 'सुपि' इति पूर्वेण सिद्धेरिह 'कर्तरि कृत्' इति नानुवर्तते । अनिर्दिष्टार्थत्वात् 'गुप्तिज्किद्भ्यस्सन्' इत्यादिवत् स्वार्थिकोऽयम् । स्वार्थश्च भाव एवेति भाष्ये स्पष्टम् । नच एवं सति 'घञर्थे कविधानम्' इत्येव सिद्धमिति वाच्यम् । नित्योपपदसमासार्थत्वात् । अत एव ल्युडन्तेन अस्वपदविग्रहन्दर्शयन्नाह । **आखूनामुत्थानम् आखूत्थ इति** ॥ **प्रष्ठोऽग्रगामिनि** ॥ प्रपूर्वात् स्थाधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्यये आतो लोपे प्रस्थशब्दः । सः अग्रगामिनि वाच्ये कृतषत्वः निपात्यते । इण्कवर्गाभ्यां परत्वाभावात् षत्वस्य न प्राप्तिः । **प्रतिष्ठत इति** ॥ अग्रे गच्छतीत्यर्थः, उपसर्गवशात् । **प्रष्ठो गौरिति** ॥ अग्रगामीत्यर्थः । एवं प्रष्ठोऽश्व इत्यादि । **अम्बाम्ब** ॥ अम्ब, आम्ब, गो, भूमि, सव्ये, अप, द्वि, त्रि, कुशे, कु, शङ्कु, अङ्गु, मञ्जि, पुञ्जि, परमे, बर्हिस्, दिवि, अग्नि, एषामष्टादशानां द्वन्द्वः । अम्बष्टः आम्बष्टः गोष्टः भूमिष्टः । सव्येष्टः निपातनादलुक् । 'हलदन्तात्सप्तम्याः' इति वा । अपष्टः । एषु कतिपयेषु इण्कवर्गाभ्यां परत्वाभावात् षत्वस्य न प्राप्तिः । कतिपयेषु 'सात्पदाद्योः' इति निषेधः प्राप्तः । एवमग्रेऽपि । **द्विष्ठ इति** ॥ द्वाभ्यान्तिष्ठतीति विग्रहः । एवं त्रिष्टः, कुशेष्टः, कुष्टः*, शङ्कुष्टः, अङ्गुष्टः, मञ्जिष्टः, पुञ्जिष्टः । परमेष्टः, निपातनादलुक् 'हलन्दात्' इति वा । बर्हिष्टः । दिविष्टः पूर्ववदलुक् । अग्निष्टः । कप्रत्ययान्तस्येति किम् । भूमिस्थितम् । **इत ऊर्ध्वमिति** ॥ 'तुन्दशोकयोः' इत्यारभ्येत्यर्थः । **सुपीत्यस्येति** ॥ ननु कर्मणीत्यस्य, असम्भवादिति

* सम्प्रत्युपलभ्यमानकाशिकावृत्तौ तु कुष्टः शेकुष्टः इत्युपलभ्यते ।

२९१९। तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः। (३-२-५)

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात्। 'आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्' (वा १९८८)। तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः। शोकापनुदः। सुखस्याहर्ता। अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव। यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः। 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा १९८९)। मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः। आकृतिगणोऽयम्। महीध्रः। कुध्रः। गिलतीति गिलः।

२९२०। प्रे दाज्ञः। (३-२-६)

दारूपाज्ज्ञानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यादणोऽपवादः। सर्वप्रदः। पथिप्रज्ञः। अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सुपि न कः गोसम्प्रदायः।

२९२१। समि ख्यः। (३-२-७)

गोसङ्ख्यः।

२९२२। गापोष्टक्। (३-२-८)

अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक्स्यात्कर्मण्युपपदे। सामगः—सामगी। उपसर्गे तु सामसङ्गायः। 'पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम्' (वा १९९०)। सुरापी। शीधुपी। अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी। सुरां पाति रक्षतीति सुरापा।

भावः। **तुन्दशोकयोः** ॥ तुन्दशोकयोरिति सप्तमी। परिमृज, अपनुद, अनयोर्द्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी। तदाह। **उपपदयोराभ्यामिति** ॥ **तुन्दपरिमृज इति** ॥ तुन्दम् उदरम्। अत्र 'मृजेरजादौ' इति पाक्षिकवृद्धिर्न भवति, व्यवस्थितविभाषाश्रयणादित्याहुः। **मूलानि विभुजतीति** ॥ विभर्दयतीत्यर्थः। 'भुजो कौटिल्ये' तुदादिः। इहोपसर्गबलान्मर्दने वृत्तिः। **महीध्र इति** ॥ महीं धरतीति विग्रहः। कित्त्वान्न गुणः। ऋकारस्य यण् रेफः। अणि तु महीधार इति स्यात्। **कुध्र इति** ॥ कुः पृथ्वी, तां धरतीति विग्रहः। **गिल इति** ॥ 'गॄ निगरणे' अस्मात् कः कित्त्वान्न गुणः, इत्त्वं रपरत्वम्। 'अचि विभाषा' इति लत्वम्। **प्रे दाज्ञः** ॥ प्रे इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे। दा ज्ञा अनयोर्द्वन्द्वात् पञ्चम्येकवचनम्। **प्रोपसृष्टादिति** ॥ प्रेत्युपसर्गपूर्वकादित्यर्थः। सोपसर्गार्थ आरम्भः। **समि ख्यः** ॥ समीति पञ्चम्यर्थे सप्तमी। **गोसङ्ख्य इति** ॥ गाः सङ्ख्येष्ट इति विग्रहः। सम्पूर्वात् चक्षिङः ख्याञि रूपम्। 'ख्या प्रकथने' इत्यस्य तु सम्पूर्वस्य प्रयोगाभावात्, सार्वधातुकमात्रविषयत्वाच्च नेह सम्बध्यते। **गापोष्टक्** ॥ 'गै शब्दे, पा पाने' इत्यनयोः टक् स्यात् कर्मण्युपपदे। **सामग इति** ॥ टकि आतो लोपः। **सामगीति** ॥ टित्त्वान्ङीबिति भावः। **सामसङ्गाय इति** ॥ सोपसर्गात् गै धातोः कर्मण्यणि आतो युकि रूपम्। **पिबतेरिति** ॥ वार्तिकमिदम्। पाधातोः सुराशीध्वोरुपपदयोः टक्

२९२३ । हरतेरनुद्यमनेऽच् । (३-२-९)

अंशहरः । 'अनुद्यमने' किम् । भारहारः । 'शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुःषु गृहेरुपसङ्ख्यानम्' (वा १९९२) शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । 'सूत्रे च धार्येऽर्थे' (वा १९९३) सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणेव, सूत्रग्राहः ।

२९२४ । वयसि च । (३-२-१०)

उद्यमनार्थं सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ।

२९२५ । आङि ताच्छील्ये । (३-२-११)

पुष्पाण्याहरति तच्छीलः । पुष्पाहरः 'ताच्छील्ये' किम् । भाराहारः ।

२९२६ । अर्हः । (३-२-१२)

अर्हतेरच्स्यात्कर्मण्युपपदे अणोऽपवादः । पूजार्हा ब्राह्मणी ।

२९२७ । स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । (३-२-१३)

'हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्' (वा १९९४) । स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती । 'तत्पुरुषे कृति—' (सू ९७२) इति 'हलदन्तात्—' (सू ९६६) इति वा ङेरलुक् । कर्णेजपः सूचकः ।

स्यादित्यर्थः । **क्षीरपेति** ॥ क्षीरं पिबतीत्यर्थे सुराशीध्वोरन्यतरत्वाभावात् 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये टाप् । **पाति रक्षतीति** ॥ 'पा रक्षणे' इति लुग्विकरणस्य पिबतिग्रहणेन अग्रहणमिति भावः । **हरतेरनुद्यमनेऽच्** ॥ अनुद्यमने विद्यमानात्कर्मण्युपपदे अजित्यर्थः । उद्यमनम् उद्ग्रहणम् । **अंशहर इति** ॥ अंशस्य स्वीकर्तेत्यर्थः । **भारहार इति** ॥ भारम् उद्गृह्णातीत्यर्थः । **गृहेरुपसङ्ख्यानमिति** ॥ अच्प्रत्ययस्येति शेषः । 'ग्रह उपादाने' अदुपधः । गृहेरिति तु कृतसम्प्रसारणस्य इका निर्देशः । **शक्तिग्रह इति** ॥ अकित्त्वान्न सम्प्रसारणम् । **लाङ्गलग्रह इति** ॥ अङ्कुशग्रह इत्याद्यप्युदाहार्यम् । **सूत्रे चेति** ॥ वार्तिकमिदम् । सूत्रे कर्मण्युपपदे धारणार्थकात् ग्रहधातोरजित्यर्थः । **वयसि च** ॥ कर्मण्युपपदे वयसि गम्ये हरतेरजित्यर्थः । ननु 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **उद्यमनार्थमिति** ॥ **आङि ताच्छील्ये** ॥ आङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मण्युपपदे अच् स्यात्ताच्छील्ये गम्ये । ताच्छील्यन्तत्स्वभावता । **पुष्पाहर इति** ॥ पुष्पाहरणे फलानपेक्षमेव स्वाभाविकी प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः । **अर्हः** ॥ **अणोऽपवाद इति** ॥ यद्यपि अणि अचि च पूजार्हरूपे न विशेषः । अदुपधत्वाभावेन वृद्धेरप्रसक्तेः । तथापि स्त्रियामण्णन्तत्वे ङीप्स्यात् । तन्निवृत्तये अज्विधिः । तदाह । **पूजार्हेति** । **स्तम्बकर्णयोः** ॥ रम् जप् अनयोरकर्मकत्वात् कर्मणीति न सम्बध्यते । जपेरशब्दोच्चारणार्थकस्य धात्वर्थोपसङ्ग्रहादकर्मकत्वम्बोध्यम् । दर्भादितृणनिचयः स्तम्बः । सूचकः पिशुनः । हस्तिसूचकयोः

२९२८। शमि धातोः संज्ञायाम्। (३-२-१४)

शम्भवः। शंवदः। पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम्। कृञो हेत्वादिषु टो मा भूत्। शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला।

२९२९। अधिकरणे शेतेः। (३-२-१५)

खे शेते खशयः। 'पार्श्वादिपूपसङ्ख्यानम्' (वा १९९६)। पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः। पृष्ठशयः। उदरेण शेते उदरशयः। 'उत्तानादिषु कर्तृषु' (वा १९९८)। उत्तानः शेते उत्तानशयः। अवमूर्धशयः। अवनतो मूर्धा यस्य सोऽवमूर्धा। अधोमुखः शेत इत्यर्थः। 'गिरौ डश्छन्दसि' (वा १९९९) गिरौ शेते गिरिशः। लोके गिरिशयः। कथं तर्हि 'गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी' इति। गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वाच्छः।

२९३०। चरेष्टः। (३-२-१६)

अधिकरण उपपदे। कुरुचरः। कुरुचरी।

२९३१। भिक्षासेनादायेषु च। (३-२-१७)

किम्। स्तम्बे रता गौः। कर्णे जपिता गुरुः मशको वा। **शमि धातोः**॥ शमि इति सप्तम्यन्तम्। शमिति सुखार्थकमव्ययम्। तस्मिन्नुपपदे धातोरच् स्यात्संज्ञायाम्। ननु धातुग्रहणं व्यर्थम्। न च रमिजपोरननुवृत्त्यर्थन्तदिति वाच्यम्। अस्वरितत्वादेव तदननुवृत्तिसिद्धेरित्यत आह। **पुनर्धातुग्रहणमिति**॥ 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति टप्रत्ययः अच् प्रत्ययबाधको वक्ष्यते, तद्बाधनार्थमित्यर्थः। **अधिकरणे**॥ सुबन्तेऽधिकरणवाचिन्युपपदे शीङ्धातोरच् स्यादित्यर्थः। **पार्श्वादिष्विति**॥ अत्राधिकरणवाचिनीति न सम्बध्यते। तत् ध्वनयन्नुदाहरति। **पार्श्वाभ्यामिति**॥ **उत्तानादिषु कर्तृष्विति**॥ वार्तिकमिदम्। उत्तानादिशब्देषु कर्तृवाचिषूपपदेषु शीङोऽजित्यर्थः। **गिराविति**॥ वार्तिकमिदम्। गिरावुपपदे शीङो डप्रत्यय इत्यर्थः। 'अधिकरणे शेतेः' इत्यचोऽपवादः। "नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च" इति शीङो डप्रत्ययेऽपि टेर्लोपः। यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामेवेदं सूत्रं व्याख्येयम्। तथापि लोके डप्रत्ययस्य न प्रवृत्तिः। किन्त्वजेवेति प्रदर्शनार्थमिह तद्व्याख्यानमित्यभिप्रेत्य लोके अच्प्रत्ययमुदाहरति। **गिरिशय इति**॥ **कथमिति**॥ लोके डप्रत्ययासम्भवादिति भावः। समाधत्ते। **गिरिरस्यास्तीत्यादि**॥ **चरेष्टः**॥ ट इति च्छेदः। अधिकरणे उपपदे इति शेषः। अधिकरणे शेतेरित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। **कुरुचर इति**॥ कुरुषु चरतीति विग्रहः। न च 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति कर्मत्वं शङ्क्यम्। तस्य वैकल्पिकतायाः तत्रैव प्रपञ्चितत्वात्। तत्र अत्रत्यमपि भाष्यं प्रमाणम्। **भिक्षासेना**॥ भिक्षा, सेना, आदाय, एषु चोपपदेषु चरेष्टः स्यादित्यर्थः। **भिक्षाञ्चरतीति**॥

भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् आदायचरः । कथम् 'प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीम्' इति । पचादिषु चरडिति पाठात् ।

२९३२ । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः । (३-१-१८)

पुरःसरः । अग्रतःसरः अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रेऽग्र इत्येदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि 'यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्' इति । बाहुळकादिति हरदत्तः ।

२९३३ । पूर्वे कर्तरि । (३-२-१९)

कर्तृवाचिनि पूर्वशब्द उपपदे सर्तेष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । 'कर्तरि' किम् । पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः ।

२९३४ । कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । (३-२-२०)

एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । 'अतः कृकमि–' (१६०) इति सः । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः ।

२९३५ । दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसङ्ख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु। (३-२-२१)

चरतिरत्र चरणपूर्वके आर्जने वर्तते । चरणेन भिक्षामार्जयतीत्यर्थः । **सेनाचर इति** ॥ सेनां प्रापयतीत्यर्थः । **ल्यबन्तमिति** ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। **आदाय चरतीति** ॥ लब्धं द्रव्यं गृहीत्वा चरतीत्यर्थः । **कथमिति** ॥ अधिकरणे भिक्षासेनादायेषु उपपदेषु च विहितस्य टप्रत्ययस्य सहपूर्वाच्चरेरसम्भवादिति भावः । समाधत्ते । **पचादिष्विति** ॥ यद्यपि भिक्षाचर इत्यादौ पचाद्यचि रूपसिद्धिः, तथापि नित्योपपदसमासार्थमज्विधानमित्याहुः । **पुरोऽग्रतः** ॥ पुरस्, अग्रतस्, अग्र, एषूपपदेषु सर्तेः टः स्यादित्यर्थः । **अग्रेसर इति** ॥ ननु समासावयवत्वात्सुपो लुकि, अग्रसर इति स्यात् इत्यत आह । **सूत्र इति** ॥ **कथमिति** ॥ एदन्तत्वनिपातनात् कथमग्रसरशब्दः इत्यर्थः । समाधत्ते । **बाहुळकादिति** ॥ **पूर्वे कर्तरि** ॥ कर्तृशब्दः कर्तृवाचिनि गौणः । तदाह । **कर्तृवाचिनीति** ॥ **कृञो हेतु** ॥ हेतुः कारणम्, आनुलोम्यम् आराध्यचित्तानुवर्तनम्। **द्योत्येष्विति** ॥ कर्तुरेव प्रत्ययवाच्यत्वादिति भावः । हेत्वादिषूपपदेष्विति तु नार्थः, व्याख्यानात् । कर्मण्युपपदे इत्यपि द्रष्टव्यम् । 'कुप्वोः' इति जिह्वामूलीयमाशङ्क्य आह । **अतः कृकमीति** ॥ हेतावुदाहरति । **यशस्करी विद्येति** ॥ विद्या यशोहेतुः । **श्राद्धकर इति** ॥ श्राद्धक्रियाशील इत्यर्थः । **वचनकर इति** ॥ गुर्वादिवचनानुवर्तीत्यर्थः । **दिवाविभा** ॥ दिवा,

एषु कृञष्टः स्यादहेत्वादावपि। दिवाकरः। विभाकरः। निशाकरः। कस्कादित्वात्सः। भास्करः। बहुकरः। बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थं सङ्ख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम्। लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ। सङ्ख्या। एककरः। द्विकरः। कस्कादित्वादहस्करः। 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (१५९) इति षत्वम्। धनुष्करः। अरुष्करः। 'किंयत्तद्बहुषु कृञोऽञ्विधानम्' (वा २००२) इति वार्तिकम्। किङ्करा। यत्करा। तत्करा। हेत्वादौ टं बाधित्वा परत्वाद्च्। पुंयोगे ङीष्। किङ्करी।

२९३६। कर्मणि भृतौ। (३-२-२२)

कर्मशब्द उपपदे करोतेष्टः स्याद्भृतौ। कर्मकरो भृतकः। कर्मकारोऽन्यः।

विभा, निशा, प्रभा, भास्, कार, अन्त, अनन्त, आदि, बहु, नान्दी, किम्, लिपि, लिबि, बलि, भक्ति, कर्तृ, चित्र, क्षेत्र, सङ्ख्या, जङ्घा, बाहु, अहर्, यद्, तद्, धनुस्, अरुस्, एषां सप्तविंशतेर्द्वन्द्वात्सप्तमी। **एष्विति**॥ उपपदेष्विति शेषः। **अहेत्वादिष्वपीति**॥ हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु अगम्येष्वपीत्यर्थः। हेत्वादिग्रहणस्य अननुवृत्तेरिति भावः। एतेन अहेत्वाद्यर्थमिदं सूत्रमुक्तं भवति। अत्र कर्मणीति सुपीति चानुवृत्तं यथायोगमन्वेति। **दिवाकर इति**॥ दिवेत्याकारान्तमव्ययमह्नीत्यर्थे। तस्याधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि वृत्तिविषये कर्मत्वं बोध्यम्। दिवा अहनि अर्थात् प्राणिनश्चेष्टायुक्तान् करोतीति वा विग्रहः। **विभाकर इति**॥ विभां करोतीति विग्रहः। **निशाकर इति**॥ निशां करोतीति विग्रहः। एवं प्रभाकरः। भाः करोति इति विग्रहे 'अतः कृकमि' इत्यत्रात इति तपरकरणात्सत्वस्याप्राप्तेः 'कुप्वोः' इति जिह्वामूलीयविसर्गावाशङ्क्य आह। **कस्कादित्वादिति**॥ कारकरः, अन्तकरः, अनन्तकरः, आदिकरः, इति सिद्धवत्कृत्य आह। **बहुकर इति**॥ ननु सङ्ख्याग्रहणेनैव सिद्धे बहुग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। **बहुशब्दस्येति**॥ वैपुल्यवाचिनस्तस्य न सङ्ख्याशब्दत्वमिति 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या' इत्यत्रोक्तम्। नान्दीकरः किङ्करः इति सिद्धवत्कृत्य आह। **लिपिलिबिशब्दाविति**॥ तथा च लिपिकरः–लिबिकरः। क्षेत्रकर इत्यन्तं सिद्धवत्कृत्य आह। **सङ्ख्येति**॥ उदाहियते इति शेषः। जङ्घाकरः, बाहुकरः इति सिद्धवत्कृत्य अहस्करशब्दे 'कुप्वोः' इति जिह्वामूलीयविसर्गावाशङ्क्य आह। **कस्कादित्वादिति**॥ नञि जहातेरुत्पन्ने अहन्शब्दे हन्शब्दस्योत्तरपदतया तद्विसर्गस्य उत्तरपदस्थत्वात् 'अतः कृकमि' इत्यस्य न प्राप्तिरिति भावः। धनुष्करशब्दे आह। **नित्यं समास इति**॥ प्रत्ययावयवत्वात् 'इदुदुपधस्य च' इत्यस्य न प्राप्तिरिति भावः। **कृञोऽञ्विधानमिति**॥ टस्यापवादः। **किङ्करेति**॥ टप्रत्यये तु टित्त्वात् ङीप्स्यादिति भावः। हेत्वादिषु पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य 'कृञो हेतु' इति किङ्करादिषु ट एव किङ्करीति न्यासकारमतन्दूषयितुमाह। **हेत्वादाविति**॥ पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणस्य निर्मूलत्वादिति भावः। तर्हि किङ्करीति कथमित्यत आह। **पुंयोगे ङीषिति**॥ **कर्मणि भृतौ**॥ कर्मणीत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणन्तु कर्मशब्दस्वरूपग्रहणार्थम्। **कर्मकरो भृतक इति**॥ वेतनङ्गृहीत्वा यः परार्थङ्कर्म करोति स भृतक

२९३७ । न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्र-पदेषु । (३-२-२३)

एषु कृञष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि ।

२९३८ । स्तम्बशकृतोरिन् । (३-२-२४)

'व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्' (वा २००३) स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । 'व्रीहिवत्सयोः' किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ।

२९३९ । हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । (३-२-२५)

दृतिनाथयोरुपपदयोर्हृञ इन्स्यात् पशौ कर्तरि । दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । 'पशौ' किम् । दृतिहरः । नाथहरः ।

२९४० । फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । (३-२-२६)

फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः । भृञ इन् । चात्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेठुः । 'ज्योत्स्नाकरम्बमुदरम्भरयश्चकोराः' इति मुरारिः ।

२९४१ । एजेः खश् । (३-२-२८)

ण्यन्तादेजेः खश् स्यात् ।

इत्युच्यते । **न शब्दश्लोक** ॥ शब्द, श्लोक, कलह, गाथा, वैर, चाटु, सूत्र, मन्त्र, पद, एषान्नवानान्द्वन्द्वः । **हेत्वादिष्विति** ॥ 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति प्राप्तः टप्रत्ययोऽनेन प्रतिषिध्यते इत्यर्थः । **स्तम्बशकृतोरिन्** ॥ स्तम्बे शकृति च कर्मण्युपपदे कृञ इन् स्यात् । नकार इत् । **व्रीहिवत्सयोरिति** ॥ व्रीहौ वत्से च कर्तरीत्यर्थः । स्तम्बशकृतोर्यथासङ्ख्यमन्वयः । **स्तम्बकरिर्व्रीहिरिति** ॥ स्तम्बं तृणनिचयं करोतीति विग्रहः । **हरतेर्दृतिनाथयोः** ॥ दृतिः चर्मभस्त्रिका । दृतिहरिः श्वा इति वृत्तिः । नाथशब्दस्य विवरणम् । **नासारज्जुरिति** ॥ नासिकाप्रोतं रज्जुरित्यर्थः । **नाथहरिरिति** ॥ नासिकाप्रोतरज्जुके पशुविशेषे रूढोऽयम् । **फलेग्रहिः** ॥ **ग्रहेरिन्निति** ॥ ननु 'गृहू ग्रहणे' इति ऋदुपधादित्यर्थः । **मुमागम इति** ॥ आत्मन्शब्दस्य नलोपे कृते अकारादुपरि मुमित्यर्थः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति मत्वा आह । **चात्कुक्षिम्भरिरिति** ॥ भाष्ये तु 'भृञः कुक्ष्यात्मनो मुम्वेति वक्तव्यम्' इति स्थितम् । 'स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः' इति वृक्षपर्याये अमरः । 'उभावात्मम्भरिः कुक्षिम्भरिस्स्वोदरपूरके' इति विशेष्यनिघ्नवर्गे । उदरम्भरिशब्दं समर्थयितुमाह । **चान्द्रास्त्विति** ॥ **एजेः खश्** ॥ एजेरिति ण्यन्तस्य एजृधातोर्ग्रहणम् । नत्विका निर्देशः,

२९४२ । अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । (६-३-६७)

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात्खिदन्ते उत्तरपदे न त्वव्ययस्य । शित्त्वाच्छबादिः । जनमेजयतीति जनमेजयः । 'वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः खश उपसङ्ख्यानम्' (वा २००५) वातमजा मृगाः ।

२९४३ । खित्यनव्ययस्य । (६-३-६६)

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्धञ्जहा माषाः । शर्धोऽपानशब्दस्तं जहातीति विग्रहः । जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः ।

२९४४ । नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । (३-२-२९)

अत्र वार्तिकम्—'स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम्' (वा २००६—७) । स्तनं धयतीति स्तनन्धयः । धेटष्टित्त्वात्स्तनन्धयी । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ।

व्याख्यानादिति भावः । खकारशकारावितौ । कर्मण्युपपदे इत्यपि ज्ञेयम् । **अरुर्द्विषत्** ॥ अरुस्, द्विषत्, अजन्त, एषां समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकारात् उत्तरपदे इति लभ्यते । 'खित्यनव्ययस्य' इत्यतः खितीत्यनुवृत्तम् । खितः प्रत्ययत्वात्तदन्तविधिः । तदाह । **खिदन्ते उत्तरपदे इति** ॥ **जनमेजय इति** ॥ जनान् एजयतीति विग्रहः । खशदिशत्त्वात्सार्वधातुकत्वं शप्, गुणायादेशौ, पररूपम्, सुपो लुकि, मुम् । **वातशुनीति** ॥ वार्तिकमिदम् । वात, शुनी, तिल, शर्ध, एषान्द्वन्द्वात्सप्तमी । अज, धेट्, तुद, जहाति, एषान्द्वन्द्वात्पञ्चमी । यथासङ्ख्यमन्वयः । **वातमजा इति** ॥ वातमजन्तीति विग्रहः । सुपो लुकि मुम् । अथ शुनीन्धयतीति विग्रहे शुनीशब्दे उपपदे धेटः खशि शपि अयादेशे पररूपे शुनीधय इति स्थिते आह । **खित्यनव्ययस्य** ॥ **ह्रस्वः स्यादिति** ॥ 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । अत्र ह्रस्वश्रुत्या अच इत्युपस्थितन्द्रष्टव्यम् । **ततो मुमिति** ॥ पूर्वं ह्रस्वे कृते ततो मुमित्यर्थः । पूर्वं मुमि कृते तु अजन्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न स्यादिति भावः । **शर्धञ्जहा माषा इति** ॥ भाष्ये तु मृगा इति पाठः । शर्धः अपानद्वारे स्थितश्शब्द इति माधवादयः । **अन्तर्भावितेति** ॥ तथाच शर्धं हापयतीति विग्रहः फलितः । भाष्ये तु 'वातशुनी' इति वार्तिके गर्धेष्विति पठितम् । **नासिका** ॥ नासिका, स्तन, अनयोः द्वन्द्वात्सप्तमी । ध्मा, धेट्, अनयोः द्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी । खशिति शेषः । यथासङ्ख्यमन्वये प्राप्ते आह । **अत्र वार्तिकमिति** ॥ **धेटष्टित्त्वादिति** ॥ यद्यपि 'टिड्ढ' इत्यत्र टिदायन्तं यददन्तं प्रातिपदिकमिति व्याख्यातं, तथापि टित्त्वस्यावयवे अचरितार्थत्वात् ङीविति हरदत्तः । अत्र यद्वक्तव्यन्तत् 'पाघ्राध्माधेट्दृशशः' इत्यत्रोक्तम् । **नासिकन्धम इति** ॥ ह्रस्वे कृते मुम् ।

२९४५ । नाडीमुष्टयोश्च । (३-२-३०)

एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्धर्माधेटोः खश् स्यात् । 'यथासङ्ख्यं नेष्यते' । नाडिन्धमः—नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः—मुष्टिन्धयः । 'घटीखारीखरीपूपसङ्ख्यानम्' (वा २००८) । घटिन्धमः—घटिन्धयः इत्यादि खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी ।

२९४६ । उदि कूले रुजिवहोः । (३-२-३१)

उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहः ।

२९४७ । वहाभ्रे लिहः । (३-२-३२)

वहः स्कन्धस्तं लेढीति वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो लुक् । खशो ङित्त्वान्न गुणः । अभ्रंलिहो वायुः ।

२९४८ । परिमाणे पचः । ३-२-३३)

प्रस्थम्पचा स्थाली । खारिम्पचः कटाहः ।

२९४९ । मितनखे च । (३-२-३४)

मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्र तापवाची ।

२९५० । विध्वरुषोस्तुदः । (३-२-३५)

विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः । अरुन्तुदः ।

नासिकायाः धमश्चेति चकाराद्धेटश्चेति लभ्यते । तस्योदाहरति । **नासिकन्धय इति ॥ नाडीमुष्ट्योश्च ॥ यथासङ्ख्यन्नेष्यते इति ॥** इदन्तु भाष्ये स्पष्टम् । **घटीखारीति ॥** इत्यादि स्पष्टम् । **उदि कूले ॥** उदीति दिग्योगपञ्चम्यर्थे सप्तमी । रुजिवहोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'रुजो भङ्गे' तुदादिः । अत्र रुजेस्सकर्मकत्वात् कर्मण्युपपदे इति लब्धम् । तेन कूलं विशेष्यते, नतु उच्छब्दः । तस्य असत्त्ववाचित्वात् । तदाह । **उत्पूर्वाभ्यामित्यादि ॥ कूलमुद्रुज इति ॥** सुपो लुकि मुमिति भावः । **वहाभ्रे लिहः ॥** वहे अभ्रे च कर्मण्युपपदे लिहः खशित्यर्थः । वहशब्दस्य विवरणम् । **स्कन्ध इति ॥ शपो लुगिति ॥** खशदिशत्त्वेन सार्वधातुकत्वात् कृतस्य शपो लुगित्यर्थः । **परिमाणे पचः ॥** परिमाणं प्रस्थादि । तस्मिन् कर्मण्युपपदे पचेः खशित्यर्थः । **खारिम्पचः इति ॥** 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वः । मुम् । **मितनखे च ॥** मिते नखे च कर्मण्युपपदे पचेः खशित्यर्थः । नखानां विक्लित्त्यसम्भवादाह । **पचिरत्रेति ॥ विध्वरुषोस्तुदः ॥** विधु, अरुस्, अनयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदः खशित्यर्थः । **विधुन्तुद इति ॥** विधुश्चन्द्रः तं तुदतीति विग्रहः । राहुरित्यर्थः । अरुस्शब्दे उकारादुपरि मुमि कृते

२९५१। असूर्यललाटयोर्दृशितपोः। (३-२-३६)

असूर्यमित्यसमर्थसमासः। दृशिना नञः सम्बन्धात्। सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यम्पश्या राजदाराः। ललाटन्तपः सूर्यः।

२९५२। उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च। (३-२-३७)

एते निपात्यन्ते। उग्रमिति क्रियाविशेषणं तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश्। उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः। इरोदकं तेन माद्यति दीप्यतेऽब्विन्धनत्वादिति इरम्मदो मेघज्योतिः। इह निपातनाच्छयन्न। पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा। अन्धकाराद्यावृत इत्यर्थः। तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्द्यन्ते।

२९५३। प्रियवशे वदः खच्। (३-२-३८)

प्रियंवदः। वशंवदः। 'गमेः सुपि वाच्यः' (वा २००९) असंज्ञार्थमिदम्। मितङ्गमो हस्ती। 'विहायसो विह इति वाच्यम्' (वा २०१०)। 'खच डिद्वा वाच्यः' (वा २०११)। विहङ्गः—विहङ्गमः। भुजङ्गः—भुजङ्गमः।

सकारस्य संयोगान्तलोप इत्यर्थः। **अरुन्तुद इति** ॥ अरुर्मर्म तत्तुदतीति विग्रहः। **असूर्यललाट** ॥ दृशितपोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी। असूर्यं ललाटे च कर्मण्युपपदे दृशेस्तपेश्च खशित्यर्थः। **असूर्यमितीति** ॥ असूर्यम्पश्या इत्युदाहरणे असूर्यमित्यसमर्थसमासस्सौत्र इत्यर्थः। कुतोऽसामर्थ्यमित्याह। **दृशिनेति** ॥ सूर्यन्न पश्यन्तीत्यर्थे नञो दृशिनान्वितत्वेन सूर्यशब्देनान्वयाभावादित्यर्थः। **ललाटन्तपस्सूर्य इति** ॥ ललाटन्तपतीति विग्रहः। सूर्यम्पश्यतो ललाटस्य अवश्यन्तापादिति भावः। **उग्रम्पश्य** ॥ उग्रम्पश्य, इरम्मद, पाणिन्धम, एषान्द्वन्द्वः। **उग्रम्पश्य इति** ॥ खशि शप्, पश्यादेशः। इराशब्दस्य विवरणम्। **उदकमिति** ॥ **इरम्मद इति** ॥ 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वः। मदेर्दैवादिकत्वात् श्यनमाशङ्क्य आह। **निपातनाच्छयन्नेति** ॥ **पाणिन्धम इति** ॥ शपि 'पाघ्रा' इति धमादेशः। **प्रियवशे** ॥ प्रिये वशे च कर्मण्युपपदे वदधातोः खजित्यर्थः। खशि प्रकृते खज्विधेरुत्तरसूत्रे प्रयोजनं वक्ष्यते। **गमेस्सुपि वाच्य इति** ॥ खजिति शेषः। ननु संज्ञायामित्यनुवृत्तौ 'गमश्च' इति वक्ष्यमाणसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदं वार्तिकमित्यत आह। **असंज्ञार्थमिदमिति** ॥ **विहायस इति** ॥ विहायशब्दः आकाशे वर्तते। तस्मिन्नुपपदे गमेः खच्। 'गमश्च' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण पूर्ववार्तिकेन वा सिद्धः खच्चेत्यनूद्यते। प्रकृतेर्विहायशब्दस्य विहादेशो वाच्यः, सच खच् डिद्वा वाच्य इत्यर्थः। **विहङ्ग इति** ॥ डित्त्वपक्षे तत्सामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। **विहङ्गम इति** ॥ विहायसा गच्छतीति विग्रहः। **भुजङ्गम इति** ॥

२९५४ । द्विषत्परयोस्तापेः । (३-२-३९)

खच्स्यात् ।

२९५५ । खचि ह्रस्वः । (६-४-९४)

खच्परे णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः । परन्तपः । घटघटीग्रहणालिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न । द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः ।

२९५६ । वाचि यमो व्रते । (३-२-४०)

वाक्छब्द उपपदे यमेः खच्स्याद्व्रते गम्ये ।

२९५७ । वाचंयमपुरन्दरौ च । (६-३-६९)

वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । 'व्रते' किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ।

२९५८ । पूःसर्वयोर्दारिसहोः । (३-२-४१)

भुजैर्गच्छतीति विग्रहः । **द्विषत्परयोः** ॥ 'तप दाहे' चुरादिः 'तप सन्तापे' भ्वादिः । द्वयोरपि ण्यन्तयोस्तापेरिति निर्देशः । **खच् स्यादिति** ॥ द्विषत्, पर, अनयोः कर्मणोरुपपदयोः तापेः खजित्यर्थः । द्विषत् तापि अ इति स्थिते आह । **खचि ह्रस्वः** ॥ 'दोषो णौ' इत्यतो णाविति 'ऊदुपधायाः' इत्यतः उपधाया इति चानुवर्तते । तदाह । **खच्परे णाविति** ॥ खशि प्रकृते खचो विधिरिह ह्रस्वार्थ णिलोपार्थश्च । खशि तु तदुभयन्न स्यात् । खशश्शित्त्वेन सार्वधातुकतया णिलोपासम्भवात् । न च इहैव सूत्रे खज्विधीयतां पूर्वसूत्रे खशेवानुवर्ततामिति वाच्यम्, अन्यतोऽपि विधानार्थत्वात् । एवञ्च 'गमेस्सुपि' इति वार्तिकम् एतल्लब्धार्थकथनपरमेवेत्याहुः । **द्विषन्तप इति** ॥ 'अरुर्द्विषत्' इति तकारात्प्राक् मुम् । **परन्तप इति** ॥ परः शत्रुः । ननु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया द्विषतीशब्देऽप्युपपदे तापेः खचि द्विषतीतप इति स्यात् । द्विषतीताप इत्यण्णन्तन्न स्यात् इत्यत आह । **घटघटीति** ॥ 'शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्षु गृहेरुपसङ्ख्यानम्' इत्यत्र घटग्रहणेनैव लिङ्गविशिष्टपरिभाषया घटीशब्दस्यापि सिद्धे पुनर्घटीग्रहणात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्येति विज्ञायते इत्यर्थः । उपपदविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेति ङ्याप्सूत्रे भाष्याच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । **वाचि यमो व्रते** ॥ इत्यादि व्यक्तम् । **वाचंयमपुरन्दरौ च** ॥ **वाक्पुरोरिति** ॥ वाचं यच्छतीति पुरं दारयतीति च विग्रहे यमेर्दारेश्च खच् । सुपो लुकि वाच् यम्, पुर् दार, इति स्थिते वाक्पुरोरमन्तत्वन्निपात्यते इत्यर्थः । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति मुमस्तु न प्रसक्तिः । **पूस्सर्वयोर्दारिसहोः** ॥ दारिसहोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । पुरिशब्दे सर्वशब्दे च कर्मवाचिन्युपपदे दारेस्सहेश्च खजित्यर्थः ।

पुरं दारयतीति पुरन्दरः। सर्वसहः। सहिग्रहणमसंज्ञार्थम्। 'भगे च दारेः' (वा २०१३) इति काशिका। बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः। भगं दारयतीति भगन्दरः।

२९५९। सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः। (३-२-४२)

सर्वङ्कषः खलः। कूलङ्कषा नदी। अभ्रङ्कषो वायुः। करीषङ्कषा वात्या।

२९६०। मेघर्तिभयेषु कृञः। (३-२-४३)

मेघङ्करः। ऋतिङ्करः। भयङ्करः। भयशब्देन तदन्तविधिः। अभयङ्करः।

२९६१। क्षेमप्रियमद्रेऽण् च। (३-२-४४)

एषु कृञोऽण्स्यात्। चात्खच्। क्षेमङ्करः—क्षेमकारः। प्रियङ्करः—प्रियकारः। मद्रङ्करः—मद्रकारः। वेति वाच्येऽण्ग्रहणं हेत्वादिषु टो मा भूदिति। कथं तर्हि 'अल्पारम्भः क्षेमकरः' इति। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच्।

२९६२। आशिते भुवः करणभावयोः। (३-२-४५)

आशितशब्द उपपदे भवतेः खच्। आशितो भवत्यनेनाशितम्भव ओदनः। आशितस्य भवनमाशितम्भवः।

२९६३। संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः। (३-२-४६)

यथासङ्ख्यमन्वयः। दारीति ण्यन्तस्य ग्रहणम्। **पुरन्दर इति** ॥ पुरं दारयतीति विग्रहे दारेः खचि णिलोपे 'खचि ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वे सुपो लुकि 'वाचंयमपुरन्दरौ च' इति निपातनादमन्तत्वम्। ननु 'संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः' इत्येव सिद्धे सहधातोरिह ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। **असंज्ञार्थमिति** ॥ **भगे चेति** ॥ इत्यादि स्पष्टम्। **ऋतिङ्कर इति** ॥ ऋतिर्गमनम्। अभयङ्करशब्दं साधयितुमाह। **भयशब्देन तदन्तविधिरिति** ॥ इदञ्च 'येन विधिः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। **क्षेमप्रिय** ॥ ननु 'क्षेमप्रियमद्रे वा' इति खचो विकल्पविधौ खजभावे 'कर्मण्यण्' इत्यस्य सिद्धत्वादण्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। **वेति वाच्ये इति** ॥ **हेत्वादाविति** ॥ 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति विहित इत्यर्थः। **कथन्तर्हीति** ॥ 'कृञो हेतु' इत्यस्य अणा बाधात् क्षेमकार इति भवितव्यम्। खचि तु मुम् स्यादित्याक्षेपः। समाधत्ते। **कर्मणश्शेषत्वेति** ॥ तथाच कर्मोपपदाभावात् अणभावे चाजिति भावः। क्षेमङ्करीति तु गौरादित्वात् ङीपित्याहुः। **आशिते** ॥ करणे उदाहरति। **आशितो भवत्यनेनेति** ॥ भावे उदाहरति। **आशितस्य भवनमिति** ॥ **संज्ञायाम्** ॥ खजिति शेषः। भृ, तृ, वृ, जि, धारि, सहि, तपि, दमि, एषामष्टानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी।

विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरः। विश्वम्भरा। रथन्तरं साम। इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं, न त्ववयवार्थानुगमः। पतिंवरा कन्या। शत्रुञ्जयो हस्ती। युगन्धरः पर्वतः। शत्रुंसहः। शत्रुन्तपः। अरिन्दमः। दमिः शमनायाम्, तेन सकर्मक इत्युक्तम्। मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः।

२९६४। गमश्च। (३-२-४७)

सुतङ्गमः।

२९६५। अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः। (३-२-४८)

संज्ञायामिति निवृत्तम्। एषु गमेर्डः स्यात्। डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। अन्तं गच्छतीत्यन्तग इत्यादि। 'सर्वत्रपन्नयोरुपसङ्ख्यानम्' (वा २०१४)। सर्वत्रगः। पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः। पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रियाविशेषणम्। 'उरसो लोपश्च' (वा २०१५)। उरसा गच्छतीत्युरगः। 'सुदुरोरधिकरणे' (वा २०१६)। सुखेन गच्छत्यत्र सुगः। दुर्गः। 'अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्' (वा २०१८)। ग्रामगः। 'डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः' (वा २०१२)—विहगः।

विश्वम्भर इति ॥ विष्णोरियं संज्ञा। **विश्वम्भरेति** ॥ पृथिव्या संज्ञा इयम्। **रथन्तरमिति** ॥ तृधातोः खच्। रथेन तरितृत्वस्य सामविशेषे असम्भवादाह। **इहेति** ॥ वृधातोरुदाहरति। **पतिंवरेति** ॥ **शत्रुञ्जय इति** ॥ जिधातोः खच्। धारीति ण्यन्तग्रहणं, तस्योदाहरति। **युगन्धर इति** ॥ युगं धारयतीति विग्रहः। 'खचि ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वः, णिलोपः। **शत्रुंसह इति** ॥ शत्रून् सहते इति विग्रहः। ह्रस्वादि पूर्ववत्। एवमग्रेऽपि। **शत्रुन्तप इति** ॥ शत्रून् तपतीति विग्रहः। **अरिन्दम इति** ॥ अरिषु निग्रहविषये शाम्यतीत्यर्थः। **दमिः शमनायामिति** ॥ 'दमु उपशमे' इति धातुपाठे उपशमशब्दे शमेर्ण्यन्तात् घञ्। तथाच दाम्यतीत्यस्य उपशमयतीत्यर्थाश्रयणात् सकर्मकत्वामिति माधवादिमते सकर्मकोऽयमित्यर्थः। **मतान्तरे त्विति** ॥ 'दमु उपशमे' इत्युपशमार्थस्य दमेरकर्मकत्वामेति हरदत्तादिभिरुक्तमित्यर्थः। **गमश्च** ॥ संज्ञायां खजिति शेषः। **अन्तात्यन्त** ॥ इत्यादि व्यक्तम्। **सर्वत्रपन्नयोरिति** ॥ सर्वत्रशब्दे पन्नशब्दे चोपपदे गमेर्डस्योपसङ्ख्यानमित्यर्थः। **उरस इति** ॥ उरसि उपपदे गमेर्डः उरश्शब्दान्त्यस्य लोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः। **सुदुरोरिति** ॥ सु दुर् अनयोरुपपदयोर्गमेर्डः स्यात् अधिकरणे वाच्ये इत्यर्थः। **अन्यत्रापि दृश्यत इति** ॥ अन्येष्वप्युपपदेषु अन्येभ्योऽपि धातुभ्यः डो दृश्यते इत्यर्थः। अनेनैव सिद्धे 'सर्वत्रपन्नयोः' इत्यादि प्रपञ्चार्थमेव। एवञ्च 'सप्तम्याजनेर्डः' इत्यत्रापि 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति प्रपञ्चार्थमेव। **डे चेति** ॥ विहायसो विह चेत्युक्तस्य खज्विषयत्वादिदं वचनम्। **विहग**

२९६६। आशिषि हनः। (३-२-४९)

शत्रुं वध्याच्छत्रुहः। 'आशिषि' किम्। शत्रुघातः। 'दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्' (वा २०१९)। दारुशब्द उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः। दार्वाघाटः। 'चारौ वा' (वा २०२०)। चार्वाघाटः—चार्वाघातः। 'कर्मणि समि च' (वा २०२१)। कर्मण्युपपदे सम्पूर्वाद्धन्तेरुक्तं वेत्यर्थः। वर्णान्संहन्तीति वर्णसङ्घाटः। पदसङ्घाटः। वर्णसङ्घातः। पदसङ्घातः।

२९६७। अपे क्लेशतमसोः। (३-२-५०)

अपपूर्वाद्धन्तेर्डः स्यात्। अनाशीरर्थमिदम्। क्लेशापहः पुत्रः। तमोऽपहः सूर्यः।

२९६८। कुमारशीर्षयोर्णिनिः। (३-२-५१)

कुमारघाती। शिरसः शीर्षभावो निपात्यते शीर्षघाती।

२९६९। लक्षणे जायापत्योष्टक्। (३-२-५२)

हन्तेष्टक्स्याल्लक्षणवति कर्तरि। जायाघ्नो ना। पतिघ्नी स्त्री।

२९७०। अमनुष्यकर्तृके च। (३-२-५३)

इति ॥ खचि तु मुमि विहङ्गम इति रूपम्। **आशिषि हनः** ॥ कर्मण्युपपदे हन्तेर्डः स्यात् आशिषि गम्यायामित्यर्थः। **शत्रुघात इति** ॥ आशीरभावाड्डाभावे अण् 'हनस्त' इति तत्वम्। **दारावाहन इति** ॥ वार्तिकमिदम्। दारौ, आहनः अण् अन्तस्येति च्छेदः। अण्सन्नियोगेन टत्वविधानार्थमिदम्। **चारौ वेति** ॥ वार्तिकमिदम्। चारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेः अण् अन्तस्य टः वा स्यादित्यर्थः। **कर्मणि समि चेति** ॥ वार्तिकमिदम्। **उक्तं वेति** ॥ अण् अन्तस्य टः इत्यर्थः। चारावित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये कर्मणीत्युक्तिः। **अपे क्लेशतमसोः** ॥ 'आशिषि हनः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह। **अनाशीरर्थमिति** ॥ **कुमारशीर्षयोर्णिनिः** ॥ अनयोरुपपदयोः हन्तेर्णिनिः स्यादित्यर्थः। नकारादिकार उच्चारणार्थः। **लक्षणे** ॥ **लक्षणवतीति** ॥ सूत्रे लक्षणशब्दः अर्शआद्यजन्त इति भावः। **जायाघ्नो नेति** ॥ जायाहननसूचकलक्षणवान् पुरुष इत्यर्थः। 'गमहन' इत्युपधालोपः। **पतिघ्नी स्त्रीति** ॥ पतिहननसूचनलक्षणवतीत्यर्थः। टित्त्वात् ङीप्। **अमनुष्य** ॥ अमनुष्यकर्तृके धात्वर्थे वर्तमानाद्धन्तेः कर्मण्युपपदे टगित्यर्थः। **जायाघ्नस्तिलकालक इति** ॥ तिलाकृतिकृष्णबिन्दुरित्यर्थः। पूर्वसूत्रस्य लक्षणवति कर्तरि

जायाघ्नस्तिलकालकः। पतिघ्नी पाणिरेखा। पित्तघ्नं घृतम्। 'अमनुष्य–' इति किम्। आखुघातः शूद्रः। अथ कथं 'बलभद्रः प्रलम्बघ्नः, शत्रुघ्नः, कृतघ्नः' इत्यादि। मूलविभुजादित्वात्सिद्धम्। चोरघातो नगरघातो हस्तीति तु बाहुलकादणि।

२९७१। शक्तौ हस्तिकवाटयोः। (३-२-५४)

हन्तेष्टक्स्याच्छक्तौ द्योत्यायाम्। मनुष्यकर्तृकार्थमिदम्। हस्तिघ्नो ना। कवाटघ्नश्चोरः। कपाटेति पाठान्तरम्।

२९७२। पाणिघताडघौ शिल्पिनि। (३-२-५५)

हन्तेष्टक्टिलोपो घत्वं च निपात्यते पाणितालयोरुपपदयोः। पाणिघः। ताडघः। 'शिल्पिनि' किम्। पाणिघातः। ताडघातः। 'राजघ उपसङ्ख्यानम्' (वा' २०२२)। राजानं हन्ति राजघः।

२९७३। आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन्। (३-२-५६)

एषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ख्युन्स्यात्। अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यंकरणम्। अच्वौ किम्। आढ्यीकुर्वन्त्यनेन। इह प्रतिषेधसामर्थ्याल्ल्युडपि नेति काशिका। भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव। अच्वावित्युत्तरार्थम्।

प्रवृत्तिरित्यारम्भः। **अथ कथमिति** ॥ प्रलम्बघ्नादौ हन्तेर्मनुष्यकर्तृकतया टकोऽसम्भवादित्याक्षेपः। समाधत्ते। **मूलविभुजादित्वात्सिद्धमिति** ॥ कप्रत्ययेनेति भावः। ननु चोरघातो हस्तीत्यादि कथम्। अमनुष्यकर्तृकत्वेन हन्तेष्टको दुर्वारत्वादित्यत आह। **चोरघात इत्यादीति** ॥ **बाहुळकादणीति** ॥ 'कृत्यल्युटो बहुळम्' इति बहुळग्रहणादणि समाधेयमिति भावः। **शक्तौ हस्तिकवाटयोः** ॥ **हस्तिघ्न इति** ॥ हस्तिनं हन्तुं शक्त इत्यर्थः। एवं कवाटघ्नः। **पाणिघताडघौ** ॥ पाणिना हन्तीति पाणिघः। ताडः ताडनं तेन हन्तीति ताडघः। मल्लादिः। **राजघ उपसङ्ख्यानमिति** ॥ राजघशब्दे उक्तनिपातनस्य उपसङ्ख्यानमित्यर्थः। **आढ्यसुभग** ॥ आढ्य, सुभग, स्थूल, पलित, नग्न, अन्ध, प्रिय, एषां सप्तानां द्वन्द्वात्सप्तमी। **ख्युन् स्यादिति** ॥ करणे वाच्ये इति शेषः। 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युडपवादोऽयम्। कर्तरीति तु अत्र न सम्बध्यते। **आढ्यङ्करणमिति** ॥ राजाद्यनुवर्तनमिति शेषः। कृञः ख्युन् अनादेशः, 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति मुम्। सुभगङ्करणमित्याद्यप्युदाहार्यम्। **आढ्यीकुर्वन्त्यनेनेति** ॥ अत्र च्विप्रत्ययसत्त्वात् न ख्युन्निति भावः। ननु ल्युडपवादभूतख्युनभावपक्षे उत्सर्गभूतो ल्युट् कुतो नेत्यत आह। **इहेति** ॥

२९७४। कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ। ३-२-५७)

आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः। अनाढ्यः आढ्यो भवतीति आढ्यम्भविष्णुः। आढ्यम्भावुकः। 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' (सू ४३२)। घृतस्पृक्। कर्मणीति निवृत्तम्। मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक्। 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च' (सू ३७३) व्याख्यातम्। 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' (सू ४२९)। 'समानान्ययोश्चेति वाच्यम्' (वा २०२९)। सदृक्—सदृशः। अन्यादृक्—अन्यादृशः। 'क्सोऽपि वाच्यः' (वा २०३०)। तादृक्षः। सदृक्षः। अन्यादृक्षः।

२९७५। सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्। (३-२-६१)

यदि ल्युडपवादल्युनभावे उत्सर्गभूतो ल्युट् स्यात्, तदा ल्युन्विधिरनर्थकः स्यात्। च्व्यन्ते उपपदे ल्युनल्युटोः रूपे विशेषाभावात्। नच ल्युनि मुम्, ल्युटि तदभावः इत्यस्ति विशेष इति वाच्यम्। च्विप्रत्ययान्तस्याव्ययत्वेन ल्युनि सत्यपि मुमभावात्। 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इत्यत्रानव्ययस्येत्यनुवृत्तेः। एवञ्च 'अच्वौ' इति च्व्यन्ते उपपदे ल्युनः प्रतिषेधसामर्थ्यात् ल्युनभावे ल्युडपि नेति विज्ञायत इति काशिकामतमित्यर्थः। एवञ्च 'अच्वौ' इति च्व्यन्ते उपपदे ल्युन्प्रतिषेधः ल्युनभावपक्षे ल्युडभावार्थ इति स्थितम्। **भाष्यमते त्विति**॥ भाष्ये "ल्युनि च्विप्रतिषेधानर्थक्यम्। ल्युट्ल्युनोरविशेषात्। मुमर्थमिति चेन्न, अव्ययत्वात्" इत्यादिसन्दर्भेण अच्विग्रहणं ल्युन्विधौ प्रत्याख्याय 'अच्वौ' इत्युत्तरार्थमित्युक्तम्। तन्मते तु च्व्यन्ते उपपदे ल्युना मुक्ते ल्युट् स्यादेवेत्यर्थः। **कर्तरि भुवः**॥ खिष्णुचि खचावितौ। खुकञि खञावितौ। **आढ्यम्भविष्णुरिति**॥ अनाढ्यः आढ्यो भवतीति विग्रहः। **आढ्यम्भावुक इति**॥ क्त्वाद्वद्भिः। करणग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये कर्तृग्रहणम्। खिष्णुचि इकारस्तु व्यर्थ एव। इटा सिद्धेः। अच्वौ किम्। आढ्यीभविता। **स्पृशोऽनुदके क्विन्निति**॥ व्याख्यात हलन्ताधिकारे। **निवृत्तमिति**॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। **समानान्ययोश्चेति**॥ अनयोरुपपदयोः दृशः क्विन्कञावित्यर्थः। **सदृक्-सदृश इति**॥ समानो दृश्यते इति न विग्रहः। कर्तर्येव क्विन्विधानात्। किन्तु कर्मकर्तरि क्विन्कञौ। समानः पश्यतीति विग्रहः। समानत्वेन ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थ इति भाष्ये स्पष्टम्। 'दृग्दृशवतुषु' इति समानस्य सभावविकल्पः। तत्र 'विभाषोदरे' इत्यतः विभाषानुवृत्तेः समानदृक् सदृक् समानदृशः सदृशः इति भाष्याच्च। **अन्यादृगिति**॥ 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम्। **क्सोऽपीति**॥ त्यदादिषु समानान्ययोश्च दृशेः क्सोऽपि वाच्य इत्यर्थः। **सत्सूद्विष**॥ सद्, सू, द्विष, द्रुह, दुह, युज, विद, भिद, छिद, जि, नी, राज्, एषां द्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी। अनुपसर्गे इत्यस्य निवृत्त्यैव सिद्धे उपसर्गेऽपीति वचनम् अन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं नेति ज्ञापनार्थम्।

एभ्यः क्विप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे। द्युसत्। उपनिषत्। अण्डसूः। प्रसूः। मित्रद्विट्। प्रद्विट्। मित्रध्रुक्। प्रध्रुक्। गोधुक्। प्रधुक्। अश्वयुक्। प्रयुक्। वेदवित्। निविदित्यादि। 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः' (वा ५०६४)। अग्रणीः। ग्रामणीः।

२९७६। भजो ण्विः। (३-२-६२)

सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात्। अंशभाक्। प्रभाक्।

२९७७। अदोऽनन्ने। (३-२-६८)

विट् स्यात्। आममत्ति आमात्। सस्यात्। 'अनन्ने' किम्। अन्नादः।

२९७८। क्व्ये च। (३-२-६९)

अदेर्विट्। पूर्वेण सिद्धे वचनमण्बाधनार्थम्। क्व्यात्। आममांसभक्षकः। कथं तर्हि 'क्व्यादोऽस्रप आशरः' इति। पक्वमांसशब्दे उपपदेऽण्। उपपदस्य क्व्यादेशः, पृषोदरादित्वात्।

२९७९। दुहः कब्घश्च। (३-२-७०)

कामदुघा।

तेन 'वदस्सुपि क्यप् च' इति विधिरुपसर्गे न भवतीति भाष्ये स्पष्टम्। **द्युसदिति**॥ दिवि सीदतीति विग्रहः। 'सात्पदाद्योः' इति न षत्वम्। 'पूर्वपदात्' इति षत्वं तु न भवति, तस्य च्छान्दसत्वात्। 'आदितेया दिविषदः' इत्यत्र सुषामादित्वात् षत्वमित्याहुः। **उपनिषदिति**॥ 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम्। **इत्यादीति**॥ काष्ठभित्, रज्जुच्छित्, शत्रुजित्, अत्र 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुक्। सेनानीः, विराट्। **अग्रग्रामाभ्यामिति**॥ असमानपदत्वादप्राप्ते णत्वे वचनम्। **भजो ण्विः**॥ सुप्युपपदे भजेर्ण्विरित्यर्थः। **अंशभागिति**॥ णित्त्वादुपधावृद्धिः। **अदोऽनन्ने**॥ **विट् स्यादिति**॥ शेषपूरणमिदम्। अन्नशब्दभिन्ने सुप्युपपदे अदेर्विट् स्यादिति फलितम्। 'जनसनखनक्रमगमो विट्' इति छान्दससूत्राद्विडित्यनुवर्तते। **सस्यादिति**॥ सस्यमत्तीति विग्रहः। **अन्नाद इति**॥ कर्मण्यण्। **क्व्ये च**॥ **अदेर्विडिति**॥ शेषपूरणमिदम्। **अण्बाध्नार्थमिति**॥ क्व्ये अदेर्विडेव न त्वणित्यर्थलाभादिति भावः। **कथन्तर्हीति**॥ क्व्ये उपपदे अदेर्विडेवेति नियमादणोऽसम्भवादित्याक्षेपः। समाधत्ते। **पक्वमांसशब्द इति**॥ तर्हि पक्वमांसाद इति स्यादित्यत आह। **उपपदस्य क्व्यादेश इति**॥ कुत इत्यत आह। **पृषोदरादित्वादिति**॥ **दुहः कब्घश्च**॥ सुप्युपपदे दुहेः कप्स्यात् प्रकृतेर्घश्चान्तादेश इत्यर्थः। **कामदुघेति**॥ धेनुरिति शेषः। काममपेक्षितन्दुग्धे

१. 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' (सू ८५८) इति सूत्रेणेति भावः। अपूर्ववचनत्वे तु 'ग्रामनयनस्य' इति ग्रन्थविरोधः।

२९८० । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । (३-२-७५)

छन्दसीति निवृत्तम् । मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्ययाः धातोः स्युः ।

२९८१ । नेड्वशि कृति । (७-२-८)

वशादेः कृत इण्न स्यात् । शृ, सुशर्मा । प्रातरित्वा ।

२९८२ । विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत् । (६-४-४१)

अनुनासिकस्य आत्स्यात् । विजायत इति विजावा । ओणृ, अवावा । विच्, रोट् । रेट् । सुगण् ।

२९८३ । क्विप्च । (३-२-७६)

अयमपि दृश्यते । 'सत्सूद्विष—' (सू २९७५) इति त्वस्यैव प्रपञ्चः । उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहभ्रट् ।

२९८४ । अन्तः । (८-४-२०)

पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत् । हे प्राण् ।

इति विग्रहः । **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते** ॥ 'विजुपे छन्दसि' 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इत्यधिकारे इदं सूत्रम् । **निवृत्तमिति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । मनिनि अन्त्यो नकार इत् इकार उच्चारणार्थः । क्वनिपि वनिपि च पकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । विचि चकार इत्, इकार इत् । **नेड्वशि कृति** ॥ षष्ठ्यर्थे सप्तम्यौ । वशा कृद्विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह । **वशादेरिति** ॥ **सुशर्मेति** ॥ शृधातोर्मनिन् । **प्रातरित्वेति** ॥ इण्धातोः क्वनिप् । **विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत्** ॥ विड्वनोरिति सप्तमी । अनुनासिकस्य आदिति छेदः । **विजावेति** ॥ जनेर्वनिप् । जनेर्नकारस्य आकारः । सवर्णदीर्घः । **अवावेति** ॥ ओणेर्वनिप् । णकारस्य आकारः अवादेशः । **विजिति** ॥ उदाहियते इति शेषः । **रोट्, रेडिति** ॥ 'रुष, रिष हिंसायाम्' विच् । 'वेरपृक्तस्य' इति वलोपः । **सुगण्णिति** ॥ गणेर्विच् । **क्विप् च** ॥ **अयमपीति** ॥ सर्वधातुभ्यस्सोपपदेभ्यः निरुपपदेभ्यश्च छन्दसि लोके च क्विप् दृश्यते इत्यर्थः । नन्वनेनैव सिद्धे 'सत्सूद्विष' इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह । **सत्सूद्विषेति** ॥ 'सत्सूद्विष' इति सूत्रन्तु 'क्विप् च' इत्यस्यैव प्रपञ्च इत्यर्थः । **उखास्रदिति** ॥ उखायास्स्रंसत इति विग्रहः । स्रंसेः क्विप्, 'अनिदिताम्' इति नलोपः, 'वसुस्रंसु' इति दत्वम् । एवं पर्णध्वत् । पर्णात् ध्वंसत इति विग्रहः । **वाहभ्रडिति** ॥ वाहात् भ्रश्यति इति विग्रहः । व्रश्चादिना षः । **अन्तः** ॥ 'अनितेः' इति सूत्रमनुवर्तते, 'रषाभ्यां नो णः' इति च । अन्तः इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । पदस्यान्तो विवक्षितः । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादित्यनुवर्तते । तदाह । **पदान्तस्येत्यादिना** ॥ **हे प्राणिति** ॥ प्रपूर्वादनेः क्विबन्तात् सम्बोधनैकवचनस्य हल्ङ्यादिलोपः, नस्य णः । नलोपस्तु न,

'शास इत्—' (सू २४८६) इतीत्त्वम् । मित्राणि शास्ति मित्रशीः । 'आशासः कौ उपधाया इत्त्वं वाच्यम्' (वा ४०७०) । आशीः । इत्त्वोत्त्वे । गीः । पूः ।

२९८५ । इस्मन्त्रङिषु च । (६-४-९७)

एषु छादेर्ह्रस्वः स्यात् । तनुच्छत् । 'अनुनासिकस्य कि—' (सू २६६६) इति दीर्घः । 'मो नो धातोः' (सू ३४१) । प्रतान् । प्रशान् । 'च्छ्वोः—' (सू २५६१) इत्यूठ् । अक्षण्वूः । 'ज्वरत्वर—' (सू २६५४) इत्यूठ् । जूः । जूरौ । जूरः । तूः । स्तूः । ऊठ्, वृद्धिः, जनानवतीति जनौः । जनावौ । जनावः । मूः । मुवौ । मुवः । सुमूः । सुम्वौ । सुम्वः । 'राल्लोपः' (सू २६५५) । मुर्छा, मूः । मुरौ । मुरः । धुर्वी, धूः ।

'न ङिसम्बुध्योः' इति निषेधात् । **मित्रशीरिति** ॥ मित्राणि शास्तीति विग्रहः । शासेः क्विप् 'शास इदङ्हलोः' इत्युपधाया इत्त्वम्, 'वोरुपधायाः' इति दीर्घः । मित्रशिषाविल्यादौ अपदान्तत्वान्न दीर्घः । **आशासः क्ताविति** ॥ 'आङः शासु इच्छायाम्' इत्यात्मनेपदी । तस्य 'शास इदङ्हलोः' इति इत्त्वन्तु न भवति । तत्र परस्मैपदिन एव शासेर्ग्रहणात् । अन्यथा आशास्ते इत्यादावपि इत्त्वापत्तेः । अतः आशासः क्ताविति विधिः । **इत्त्वोत्त्वे इति** ॥ गृधातोः क्तिपि, ऋत इत्त्वे, रपरत्वे, सोर्लोपे, 'वोरुपधायाः' इति दीर्घे, गीरिति रूपम् । पूधातोः क्तिपि, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति ऋतः उत्त्वे, रपरत्वे, सुलोपे, उपधादीर्घे पूः इति रूपमित्यर्थः । **इस्मन्त्रन्** ॥ इस्, मन्, त्रन्, कि, एषाञ्चतुर्णान्द्वन्द्वः । 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' इत्यतः छादेरिति 'खचि ह्रस्वः' इत्यतः ह्रस्व इति चानुवर्तते । तदाह । **एषु छादेरिति** ॥ अर्थादाकारस्येति गम्यते । अलोऽन्त्यपरिभाषामाश्रित्य इकारस्य ह्रस्वविधौ प्रयोजनाभावात् । एवञ्च 'ऊदुपधायाः' इत्यतः उपधाया इति नानुवर्तनीयम् । ण्यन्तस्य छादेर्दकारोपधत्वात् । इस् छदिः, मन् छद्म, त्रन् छत्त्रम् । कौ उदाहरति । **तनुच्छदिति** ॥ तनुं छादयतीति विग्रहः । अथ तनेरशमेश्च क्विपि विशेषमाह । **अनुनासिकस्येति** ॥ अक्षण्वूरित्यत्र आह । **च्छ्वोरिति** ॥ अक्षैर्दीव्यतीति विग्रहे दिव्धातोः क्विपि वकारस्य ऊठि इकारस्य यणिति भावः । **ज्वरेति** ॥ ज्वरधातोः क्विपि अकारवकारयोरेकस्मिन् ऊठि जूरिति रूपम् । एवं त्वरेः तूरिति रूपम् । स्विवेः क्विपि इकारवकारयोरूठि सूरिति रूपम् । अवधातोः क्विपि अकारवकारयोरूठि ऊरिति रूपम् । **वृद्धिरिति** ॥ जनानवतीति विग्रहे, अवेः क्विपि, अकारवकारयोरूठि, जन ऊ इति स्थिते, आद्गुणं बाधित्वा 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिरौकारादेश इत्यर्थः । **मूरिति** ॥ मवेः क्विपि, अकारवकारयोरूठ् । **सुम्वौ, सुम्वः इति** ॥ अनेकान्त्वात् गतिपूर्वत्वाच्च यणिति भावः । **रादिति** ॥ मुर्छाधातोः क्विपि 'राल्लोपः' इति छकारस्य लोपे सुलोपे 'वोः' इति दीर्घे मूरिति रूपम् । **मुरौ, मुरः इति** ॥ अपदान्तत्वान्नोपधादीर्घः । **धुर्वीति** ॥ धुर्वीधातोः

२९८६। गमः क्वौ। (६-४-४०)

अनुनासिकलोपः स्यात्। अङ्गगत्। 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' (वा ४०७६)। पुरीतत्। संयत्। सुनत्। 'ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यं लोपश्च' (वा ४०७३–७४)। अग्रेगूः। अग्रेभूः।

२९८७। स्थः क च। (३-२-७७)

चात्किप्। शंस्थः। शंस्थाः। 'शमिधातोः—' (सू २९२८) इत्यचं बाधितुं सूत्रम्।

२९८८। सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये। (३-२-७८)

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये। उष्णभोजी। शीतभोजी। 'अजातौ' किम्। ब्राह्मणानामन्त्रयिता। 'ताच्छील्ये' किम्।

क्विपि 'राल्लोपः' इति वकारस्य लोपे सुलोपे 'वोः' इति दीर्घे धूरिति रूपमिति भावः। **गमः क्वौ**॥ **अनुनासिकलोपः स्यादिति**॥ शेषपूरणमिदम्। 'अनुदात्तोपदेश' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। झलादिप्रत्ययपरकत्वाभावात् अनुदात्तोपदेशेत्यप्राप्तौ वचनम्। **अङ्गगदिति**॥ अङ्गाख्यं देशं गच्छतीति विग्रहः। क्विपि मकारलोपे तुक्। एवं वङ्गगत्कलिङ्गगदित्यादि। **गमादीनामिति**॥ क्वावनुनासिकलोप इति शेषः। **पुरीतदिति**॥ पुरिः हृदयाख्यः मांसखण्डविशेषः। तन्तनोति आच्छादयतीति विग्रहः। हृदयकमलाच्छादको मेदोविशेषः। 'पुरीतदा हि हृदयमाच्छाद्यते" इति श्रुतिरिति कर्किभाष्यम्। तनेः क्विपि नकारलोपे तुक्। 'नहिवृतिवृषि' इति पूर्वपदस्य दीर्घः। **संयदिति**॥ यमेः क्विप्। मलोपे तुक्। **सुनदिति**॥ नमेः क्विपि मलोपे तुक्। **ऊ चेति**॥ गमादीनामुपधायाः ऊभावश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः। **लोपश्चेति**॥ चकारादनुनासिकलोपः समुच्चीयते इति भावः। **अग्रेगूरिति**॥ अग्रे गच्छतीति विग्रहः। गमेरकारस्य ऊभावः मलोपश्च 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्। **अग्रेभूरिति**॥ भ्रमेरकारस्य ऊभावः, मलोपश्च। **स्थः क च**॥ केत्यविभक्तिकम्। स्थ इति पञ्चम्यन्तम्। **चात् क्विविति**॥ उपसर्गे अनुपसर्गे च सुबन्ते उपपदे स्थाधातोः कप्रत्ययः स्यात् क्विप् चेति फलितम्। **शंस्थ इति**॥ शमित्यव्ययं सुखे। तत्पूर्वात् स्थाधातोः कप्रत्यये आतो लोपः। **शंस्था इति**॥ क्विपि रूपम्। सुखं स्थापयतीत्यर्थः। तिष्ठतिरन्तर्भावितण्यर्थः। शंस्था इति भाष्यप्रयोगात् पृषोदरादित्वाच्च 'घुमास्था' इति ईत्त्वम्। केचित्तु कचेति चकारात् विजेवानुकृष्यते इत्याहुः। ननु 'सुपि स्थः' इति कप्रत्यये 'क्विप् च' इति क्विपि च सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह। **शमिधातोरित्यचमिति**॥ अन्यथा धातुग्रहणसामर्थ्यात् कृञो हेत्वादिषु टप्रत्ययमिव शम्पूर्वात् स्थाधातोः कं क्विपञ्च अच्प्रत्ययो बाधेतेति भावः। **सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये**॥ 'सुपि स्थः' इत्यतः सुपीत्यनुवृत्तौ पुनः सुब्ग्रहणमुपसर्गेऽपि विधानार्थम्। अन्यथा 'आतोऽनुपसर्गे' इत्यतः अनुपसर्गे इत्यनुवर्तेत।

उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इह वृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय 'उत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेरुपसङ्ख्यानम्' इति पठितम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम् । एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिः । 'स बभूवोपजीविनाम्' 'अनुयायिवर्गः' । 'पतत्यधो धाम विसारि' । 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः' इत्यादौ । 'साधुकारिण्युपसङ्ख्यानम्' (वा २०३८) 'ब्रह्मणि वदः' (वा २०३९) अताच्छील्यार्थे वार्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी ।

२९८९ । कर्तर्युपमाने । (३-२-७९)

णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थे जात्यर्थे च सूत्रम् । 'कर्तरि' किम् । अपूपानिव भक्षयति माषान् । 'उपमाने' किम् । उष्ट्रः क्रोशति ।

२९९० । व्रते । (३-२-८०)

णिनिः स्यात् । स्थण्डिलेशायी ।

तद्भनयन्नुदाहरति । **उष्णभोजीति** ॥ उष्णभोजनशील इत्यर्थः । **उपसर्गभिन्न एवेति** ॥ अनुपसर्ग इत्यनुवर्तते । सुब्ग्रहणन्तु 'सत्सूद्विष' इति सूत्रात् उपसर्गेऽपीत्यनुवृत्तिनिवृत्तये इति भावः । **उत्प्रतिभ्यामिति** ॥ उत्प्रतिभ्याम्परे आङि प्रयुज्यमाने सति तत्पूर्वात्सर्तेर्णिनेरुपसङ्ख्यानमिति तदर्थः । उदासारिणी प्रत्यासारिणीत्युदाहरणम् । **भाष्यविरोधादिति** ॥ सुब्ग्रहणमुपसर्गग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । उपसर्गे अनुपसर्गे च सुबन्ते उपपदे धातोर्णिनिरित्येव भाष्ये उदाहृतत्वादिति भावः । तथाच 'उत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेः' इति वचनन्नादर्तव्यम् । भाष्ये तत्पाठस्तु प्राक्षिप्त एवेति भावः । अत एव 'अनुगादिनः' इति सूत्रप्रयोगश्च सङ्गच्छते इति ज्ञेयम् । उपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति मतं शिष्टप्रयोगविरुद्धञ्चेत्याह । **प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिरिति** ॥ इत्यादावित्यत्रान्वयः । **साधुकारिणीति** ॥ कृञ्ग्रहणं सर्वधातूपलक्षणम् । साधुकारीत्यादिशब्दविषये तत्सिद्ध्यर्थं णिनेरुपसङ्ख्यानमित्यर्थः । साधुशब्दे उपपदे धातोर्णिनिरिति यावत् । भाष्ये साधुकारी साधुदायीत्युदाहरणात् । **ब्रह्मणि वद इति** ॥ णिनेरुपसङ्ख्यानमिति शेषः । ननु 'सुप्यजातौ' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं वार्तिकमित्यत आह । **अताच्छील्यार्थमिति** ॥ **साधुदायीति** ॥ आतो युक् । **ब्रह्मवादीति** ॥ ब्रह्म वेदः । **कर्तर्युपमाने** ॥ **कर्तुरुपमानमिति** ॥ चेदित्यध्याहार्यम् । ननु 'सुप्यजातौ' इति सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **अताच्छील्यार्थमिति** ॥ **व्रते** ॥ **णिनिः स्यादिति** ॥ सुप्युपपदे णिनिः स्यात्

२९९१। बहुलमाभीक्ष्ण्ये। (३-२-८१)

पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः। क्षीरपायिणः उशीनराः।

२९९२। मनः। (३-२-८२)

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात्। दर्शनीयमानी।

२९९३। आत्ममाने खश्च। (३-२-८३)

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात्। चाणिनिः। पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितम्मन्यः—पण्डितमानी। 'खित्यनव्ययस्य' (सू २७४३)। कालिंमन्या। 'अनव्ययस्य' किम्। दिवामन्या।

२९९४। इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च। (६-३-६८)

इजन्तादेकाचोऽम्स्यात्स च स्याद्यम्वत्खिदन्ते परे। 'औतोऽम्शसोः' (सू २८५) गाम्मन्यः। 'वाम्शसोः' (सू ३०२)। स्त्रियम्मन्यः। स्त्रीम्मन्यः।

व्रते गम्ये इति यावत्। **स्थाण्डिलेशायीति**॥ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्। **बहुलमाभीक्ष्ण्ये**॥ जातावप्युपपदे प्राप्त्यर्थमिदम्। तत् ध्वनयन्नुदाहरति। **क्षीरपायिण इति॥ मनः**॥ दैवादिकस्यैव मनेर्ग्रहणं न तु तानादिकस्य, बहुलग्रहणानुवृत्तेः। तदाह। **सुपि मन्यतेरिति**॥ मनुतेर्ग्रहणे तु बाधकमुत्तरसूत्रे वक्ष्यते। **आत्ममाने खश्च**॥ आत्मनः स्वस्य मानः मननम् आत्ममानः। तदाह। **स्वकर्मके मनने इति। पण्डितम्मन्य इति**॥ खशः शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् श्यन्। खित्वात् 'अरुर्द्विषत्' इति मुम्। तानादिकस्य मनेर्ग्रहणे तु उविकरणः स्यात्। कालीमात्मानम्मन्यते इत्यर्थे खशि श्यनि कृते आह। **खित्यनव्ययस्येति**॥ 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वं बाधित्वा परत्वाद्ध्रस्वः इत्यर्थः। **दिवामन्येति**॥ अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि दिवाशब्दस्य वृत्तिविषये कर्मत्वं बोध्यम्। **इच एकाचः**॥ एकाचः अमिति छेदः। अम् च अम् चेत्येकशेषः। एकं विधेयसमर्पकम्। इच एकाचोऽमिति प्रथमं वाक्यम्। इच इत्येकाच इति च पञ्चमी। 'अलुगुत्तरपदे' इत्युत्तरपदाधिकारात् आक्षिप्तम्पूर्वपदम् इचा विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह। **इजन्तादेकाचोऽम् स्यादिति**॥ मुमोऽपवादः। द्वितीयम् अम्पदम्प्रत्ययवदित्येकदेशेन प्रत्ययेन समानाधिकरणं सम्बध्यते। असामर्थ्येऽपि वतिप्रत्यय आर्षः। अम्प्रत्ययवदिति द्वितीयं वाक्यं सम्पद्यते। स्वादिप्रत्ययेषु यत् द्वितीयैकवचनं तदेवात्र अमिति विवक्ष्यते, व्याख्यानात्। तदाह। **स च स्वाद्यम्वदिति**॥ एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम्। **खिदन्ते परे इति**॥ खिदन्ते उत्तरपदे परत इत्यर्थः। 'खित्यनव्ययस्य' इत्यतः खितीत्यनुवर्तते इति भावः। अम्प्रत्ययवदित्यतिदेशस्य प्रयोजनमाह। **औतोऽशसोरिति॥ गाम्मन्य इति**॥ गामात्मानं मन्यते इत्यर्थे मनेः खशि श्यन्, सुपो लुक्, गोशब्दादम्, अम्प्रत्ययवदित्यतिदेशात् मकारस्य 'न विभक्तौ' इति नेत्त्वम्। 'औतोम्शसोः'

नृ, नरम्मन्यः। भुवम्मन्यः। 'श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम्'। भाष्यकारवचनाच्छ्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च।

२९९५। भूते। (३-२-८४)

अधिकारोऽयम्। 'वर्तमाने लट्' (सू २१५१) इति यावत्।

इत्योकारस्य आकार इति भावः। अम्प्रत्ययवदित्यस्य प्रयोजनान्तरमाह। **वांशसोरिति**॥ **स्त्रियम्मन्य इति**॥ स्त्रियमात्मानम्मन्यते इत्यर्थे मनेः खशि श्यन्। सुपो लुक्। स्त्रीशब्दात् 'वाम्शसोः' इति इयङ्विकल्पः। अत्र यकारादकारश्रवणार्थम् अम्विधिः। मुमि तु अकारो न श्रूयेत। **स्त्रीम्मन्य इति**॥ इयङभावपक्षे 'अमि पूर्वः'। अम्प्रत्ययवदित्यस्य प्रयोजनान्तरमाह। **नृ नरम्मन्य इति**॥ नृ इत्यविभक्तिकम् उदाहरणे नृशब्दस्य समावेशसूचनार्थम्। नरमात्मानम्मन्यते इत्यर्थे मनेः खश्, श्यन्, सुपो लुक्, नृशब्दादम् अम्प्रत्ययवदित्यतिदेशात् 'ऋतोऽङि' इति गुणः। अत्रापि रेफादकारश्रवणार्थं अम्विधिः। मुमि त्वकारो न श्रूयेत। अम्प्रत्ययवदित्यस्य प्रयोजनान्तरमाह। **भुवम्मन्य इति**॥ भुवमात्मानम्मन्यते इत्यर्थे मनेः खश्, श्यन्, सुपो लुक्। भूशब्दादम्, अम्प्रत्ययवदित्यतिदेशात् 'अचि श्नुधातु' इत्युवङ्। अतिदेशाभावे तु उवङ् न स्यात्, तस्याजादिप्रत्यये विधानात्। **श्रिमन्यमिति**॥ मनेः खश् श्यन्। अत्र मननक्रियाम्प्रति कुलत्वेन रूपेण कुलकर्तृ, तस्यैव कुलस्य अध्यारोपितश्रीत्वेन रूपेण कर्मत्वञ्चेति स्थितिः। एवञ्च श्रीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गस्यापि कुले लक्षणया वृत्तेर्नपुंसकत्वम्। "यत्र हि प्रातिपदिकस्यैव लक्षणा प्रसिद्धा तत्र पूर्वलिङ्गत्यागः। यथा प्रकृते श्रीशब्दः। यत्र तु पदस्य लक्षणा, न तत्र पूर्वलिङ्गत्यागः। यथा गङ्गायाङ्गोष इत्यादौ" इति 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च भाष्यकैयटयोर्मर्यादा स्थिता। एवञ्च काळिम्मन्यं कुलमित्यत्र काळीशब्दस्य न स्त्रीलिङ्गपरित्यागः, प्रयोगानुसारेण तत्र पदलक्षणाया एवाभ्युपगमात्। श्रिमन्यं कुलमित्यत्र तु प्रयोगानुसारात् श्रीशब्दस्य प्रातिपदिकस्यैव लक्षणेति पूर्वलिङ्गपरित्यागात् नपुंसकलिङ्गत्वमेवाश्रीयते। ततश्च श्रीशब्दस्यात्र नपुसकत्वात् 'खित्यनव्ययस्य' इति बहिरङ्गं बाधित्वा 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्व एव न्याय्यः। मुमपवादे 'इच एकाचः' इति अमि कृते तस्य 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक्। तथाच श्रिमन्यङ्कुलमिति सिद्धम्। नच गाम्मन्य इत्यादावपि 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुक् स्यादिति वाच्यम्। 'इच एकाचः' इत्यमः 'सुपो धातु' इति लुगपवादत्वात्। 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकस्तु नायमम्विधिर्बाधकः। मध्येऽपवादन्यायात् इति प्रकृतसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। तदाह। **भाष्यकारवचनाच्छ्रीशब्दस्य ह्रस्व इति**॥ 'ह्रस्वो नपुंसके' इत्यनेनेति शेषः। **मुममोरभावश्चेति**॥ मुमपवादस्य अमः 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि सति तयोः प्रयोगाभावः फलतीत्यर्थः। **भूते**॥ **अधिकारोऽयमिति**॥ धातोरित्यधिकृतम्। ततश्च भूतार्थवृत्तेर्धातोरित्युत्तरत्रानुवर्तते इति फलति। **वर्तमाने इति**॥ 'वर्तमाने लट्' इत्यतः प्रागित्यर्थः। अत्र

२९९६। करणे यजः। (३-२-८५)

करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि। सोमेनेष्टवान् सोमयाजी। अग्निष्टोमयाजी।

२९९७। कर्मणि हनः। (३-२-८६)

पितृव्यघाती। कर्मणीत्येतत् 'सहे च' (सू ३००६) इति यावदधिक्रियते।

२९९८। ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्। (३-२-८७)

एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप् स्यात्। ब्रह्महा। भ्रूणहा। वृत्रहा। 'क्विप् च' (सू २९८३) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम्। ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, भूत एव, क्विबेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका। ब्रह्मादिष्वेव क्विबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम्।

२९९९। सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः। (३-२-८९)

सुकर्मादिषु च कृञः क्विप्स्यात्। त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका। सुकृत्। कर्मकृत्। पापकृत्। मन्त्रकृत्। पुण्यकृत्। क्विबेवेति नियमात्कर्म

व्याख्यानमेव शरणम्। **करणे यजः** ॥ **सोमेनेति** ॥ सोमाख्यलताविशेषरसेन यागं कृतवानित्यर्थः। सोमलतारसद्रव्यकेन यागेन अपूर्वमुत्पादितवानिति मीमांसकाः। एतच्च द्वितीयस्य द्वितीये द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः—इत्यधिकरणे अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः। **अग्निष्टोमयाजीति** ॥ अग्निष्टोमाख्ययागेन अपूर्वम्भावितवानित्यर्थः। **कर्मणि हनः** ॥ कर्मण्युपपदे भूतार्थात् हनेर्णिनिः स्यात्। **पितृव्यघातीति** ॥ पितृव्यं हतवानित्यर्थः। 'हनस्तः' इति तः, 'हो हन्तेः' इति हस्य घः। **ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्** ॥ पूर्वसूत्रात्कर्मग्रहणानुवृत्तेराह। **कर्मस्विति** ॥ **हन्तेर्भूते इति** ॥ भूतार्थवृत्तेर्हन्तेरित्यर्थः। **चतुर्विध इति** ॥ पुनर्विधानलब्धस्य एवकारस्य विनिगमनाविरहाच्चतुर्ष्वपि निवेश इति भावः। तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति नियमात्पुरुषं हतवानित्यत्र न क्विप्। ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेति नियमात् ब्रह्म अधीतवानित्यत्र न क्विप्। ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाल एवेति नियमात् ब्रह्म हन्ति हनिष्यति वेत्यत्र न क्विप्। ब्रह्म हतवानित्यत्र अण् न भवति, किन्तु 'ब्रह्मभ्रूण' इति क्विबेव। निष्ठा तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन व्यावृत्तेः। **द्विविध इति** ॥ उभयतो नियमोऽयम्। ब्रह्मादिष्वेवेति क्विबेवेति च भाष्यमित्यर्थः। एवञ्च हन्तेरेव भूत एवेति नियमद्वयमुपेक्ष्यमिति भावः। **सुकर्म** ॥ सु, कर्म, पाप, मन्त्र, पुण्य, एषां पञ्चानां द्वन्द्वः। **त्रिविध इति** ॥ सुकर्मादिषु भूते कृञः क्विबेवेति, सुकर्मादिषु भूते कृञ एव क्विविति,

कृतवानित्यत्राण् न । कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः । अत्र न किप् । भूत एवेति नियमान्मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न किप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे किप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ।

३००० । सोमे सुञः । (३-२-९०)

सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ।

३००१ । अग्नौ चेः । (३-२-९१)

अग्निचित् ।

३००२ । कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । (३-२-९२)

कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः किप् स्यात् अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ।

३००३ । कर्मणीनि विक्रियः । (३-२-९३)

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात् । 'कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्' (वा २०४७) । सोमविक्रयी । घृतविक्रयी ।

३००४ । दृशेः क्वनिप् । (३-२-९४)

कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृश्वा ।

सुकर्मादिषु भूत एव कृञ इति, त्रिविध इत्यर्थः । **अण् नेति** ॥ क्तवतुस्तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन व्यावृतेरिति भावः । **स्वादिष्वेवेति** ॥ सुकर्मादिषु पञ्चस्वित्यर्थः । **सोमे सुञः** ॥ सोमे कर्मण्युपपदे भूते सुनोतेः क्विबित्यर्थः । **चतुर्विध इति** ॥ पूर्ववद्व्याख्येयम् । **एवमिति** ॥ 'अग्नौ चेः' इत्युत्तरसूत्रेऽपि चतुर्विधो नियम इत्यर्थः । **अग्नौ चेः** ॥ अग्नौ कर्मण्युपपदे भूतार्थवृत्तेश्चिनोतेः क्विप्स्यादित्यर्थः । **अग्निचिदिति** ॥ अग्न्याख्यं स्थण्डिलविशेषमिष्टकाभिश्चितवानित्यर्थः । **कर्मण्यग्न्याख्यायाम्** ॥ कर्मणीत्यनुवृत्तमुपपदसमर्पकम् । अत्रत्यन्तु कर्मणीत्येतत्प्रत्ययार्थसमर्पकम् । तथा चात्र कर्तरीति न सम्बध्यते । तदाह । **कर्मण्युपपदे इत्यादि** ॥ **चिनोतेरिति** ॥ भूतार्थादित्यपि बोध्यम् । **श्येन इवेति** ॥ श्येनशब्दः श्येनसदृशे लाक्षणिक इति भावः । श्येनाकृतिक इति यावत् । **कर्मणीनि विक्रियः** ॥ इनि इत्यविभक्तिकम् । विपूर्वस्य क्रीञ्धातोर्विक्रिय इति पञ्चम्यन्तम् । **कुत्सितेति** ॥ कुत्सिते कर्मण्युपपदे उक्तविधिर्भवतीत्यर्थः । **सोमविक्रयीति** ॥ सोमद्रव्यञ्च विक्रीयमाणं विक्रेतुः कुत्सामावहति, तद्विक्रयस्य निषिद्धत्वादिति भावः । **दृशेः क्वनिप्** ॥ 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इत्येव क्वनिपि सिद्धे तत्सहचरितमनिनादिव्यावृत्त्यर्थमिदम् । सोपपदाणादिबाधनार्थञ्च । निष्ठा तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैवात्र

३००५। राजनि युधिकृञः। (३-२-९५)

क्विप् स्यात्। युधिरन्तर्भावितण्यर्थः। राजानं योधितवान्राजयुध्वा। राजकृत्वा।

३००६। सहे च। (३-२-९६)

कर्मणीति निवृत्तम्। सहयुध्वा। सहकृत्वा।

३००७। सप्तम्यां जनेर्डः। (३-२-९७)

सरसिजम्। मन्दुरायां जातो मन्दुरजः। 'ङ्याप्रातिपदिकात्—' (सू १००१) इति ह्रस्वः।

३००८। पञ्चम्यामजातौ। (३-२-९८)

जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात्। संस्कारजः। अदृष्टजः।

३००९। उपसर्गे च संज्ञायाम्। (३-२-९९)

'प्रजा स्यात्सन्ततौ जने'।

३०१०। अनौ कर्मणि। (३-२-१००)

अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात्। पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा।

३०११। अन्येष्वपि दृश्यते। (३-२-१०१)

अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात्। अजः। द्विजो ब्राह्मणः। (ब्राह्मणजः) अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः। तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित्। परितः खाता परिखा।

पुनः क्विब्ग्रहणेन निवृत्तेः, पारं दृष्टवान्। **राजनि युधिकृञः** ॥ युधि, कृञ् अनयोस्समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। **क्विप् स्यादिति** ॥ राजनि कर्मण्युपपदे भूतार्थाद्युधेः कृञश्च क्विनिवित्यर्थः। ननु युधेरकर्मकत्वात् तत्र कर्मण्युपपदे इत्यस्य कथमन्वय इत्यत आह। **युधिरन्तर्भावितेति** ॥ **राजकृत्वेति** ॥ राजानं कृतवानित्यर्थः। **सहे च** ॥ सहशब्दे उपपदे युधिकृञ्भ्यां क्विनिवित्यर्थः। **सप्तम्याञ्जनेर्डः** ॥ सप्तम्यन्ते उपपदे जनेः भूतार्थाड् इत्यर्थः। **सरसिजमिति** ॥ ङित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। 'हलदन्तात्' इति 'तत्पुरुषे कृति' इति वा अलुक्। **मन्दुरज इति** ॥ "वाजिशाला तु मन्दुरा" इत्यमरः। **पञ्चम्यामजातौ** ॥ **जनेरिति** ॥ भूतार्थादिति शेषः। **संस्कारजमिति** ॥ संस्काराज्जातमित्यर्थः। **उपसर्गे च** ॥ जनेर्ड इति शेषः। संज्ञायामिति समुदायोपाधिः। **अनौ कर्मणि** ॥ ननु जनेरकर्मकत्वात्तत्र कर्मण्युपपदे इत्यर्थस्य कथमन्वय इत्यत आह। **पुमांसमनुरुध्येति** ॥ अनुरुध्य जननं धात्वर्थ इति भावः। **पुमनुजेति** ॥ पुंस् इति पूर्वपदे संयोगान्तलोप इति भावः। **अन्येष्वपि दृश्यते** ॥ **अज इति** ॥ न जात इत्यर्थः। **द्विजो ब्राह्मण इति** ॥ द्विर्जातः इत्यर्थः। "मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्" इत्यादिस्मृतेरिति भावः। **अपिशब्द इति** ॥ 'सप्तम्याञ्जनेर्डः' इत्यादिसूत्रेषु डविधिषु यानि विशेषणान्युपात्तानि

३०१२ । क्तक्तवतू निष्ठा । (१-१-२६)

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ।

३०१३ । निष्ठा । (३-२-१०२)

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र 'तयोरेव–' (सू २८३३) इति भावकर्मणोः क्तः । 'कर्तरि कृत्' (सू २८३२) इति कर्तरि क्तवतुः । उकावितौ । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । बिष्णुर्विश्वं कृतवान् ।

३०१४ । निष्ठायामण्यदर्थे । (६-४-६०)

ण्यदर्थो भावकर्मणी, ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ।

३०१५ । क्षियो दीर्घात् । (८-२-४६)

दीर्घात्क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया । 'श्र्युकः किति' (सू २३८१) । श्रितः–श्रितवान् । भूतः–भूत-

प्रकृतिविशेषरूपाणि भूते कर्तरीति प्रत्ययार्थविशेषणञ्च तदतिक्रमार्थ इत्यर्थः । **क्तक्तवतू निष्ठा** ॥ क्त, क्तवतु अनयोर्द्वन्द्वः । निष्ठेति प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । **निष्ठा** ॥ भूते इति धातोरिति चाधिकृतम् । तदाह । **भूतार्थेत्यादि** ॥ **भावकर्मणोः क्त इति** ॥ तथाच क्तप्रत्ययविषये कर्तरीति न सम्बध्यते इति भावः । **कर्तरि क्तवतुरिति** ॥ कृत्यक्तखलर्थानामेव भावकर्मणोर्विधानादिति भावः । 'तयोरेव कृत्यक्त' इत्यत्र 'लः कर्मणि' इत्यस्मात् सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि चेत्यनुवर्तते । ततश्च अकर्मकेभ्यो भावे क्तः, सकर्मकेभ्यस्तु कर्मणीति व्यवस्था लभ्यते इति मत्वा उदाहरति । **स्नातम्मयेति** ॥ अकर्मकत्वात् भावे क्तः । **स्तुतस्त्वया विष्णुरिति** ॥ सकर्मकत्वात् कर्मणि क्तः । कर्तरि क्तवतुमुदाहरति । **विष्णुर्विश्वं कृतवानिति** ॥ **निष्ठायामण्यदर्थे** ॥ **ण्यदर्थो भावकर्मणी इति** ॥ 'ऋहलोः' इति ण्यतः कृत्यसंज्ञकस्य तयोरेवेति भावकर्मणोरेव प्रवृत्तेरिति भावः । **ततोऽन्यत्रेति** ॥ कर्तरीत्यर्थः । क्तवतावितिं फलितम् । **क्षियो दीर्घः स्यादिति** ॥ क्षिय इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । 'युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि' इत्यतः दीर्घ इति चेति भावः । **क्षियो दीर्घात्** ॥ दीर्घादिति क्षियो विशेषणम् । तदाह । **दीर्घात् क्षिय इति** ॥ दीर्घान्तादित्यर्थः । **निष्ठातस्य न इति** ॥ 'रदाभ्याम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **क्षीणवानिति** ॥ क्षिधातोः कर्तरि क्तवतुः, 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति दीर्घः, तकारस्य नत्वम्, षात्परत्वाण्णः । **क्षितः कामो मयेति** ॥ क्षपित इत्यर्थः । 'क्षि क्षये' इत्यस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि क्तः । भावे तु क्षितं कामेनेत्युदाहार्यम् । अत्र ण्यदर्थयोर्भावकर्मणोर्विहिते क्ते दीर्घो न भवति, अण्यदर्थ इत्युक्तेः । दीर्घान्तत्वाभावात् 'क्षियो दीर्घात्' इति नत्वं न । **श्र्युकः किती ति** ॥

वान्। क्षुतः। 'ऊर्णोतेर्नुवद्भावो वाच्यः' (वा १७५१)। तेन एकाच्त्वान्नेट्। ऊर्णुतः। नुतः। वृतः।

३०१६। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः। (८-२-४२)

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात्। निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च। शॄ 'ऋत इत्–' (सू २३९०)। रपरः, णत्वम्। शीर्णः। बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह। कृतस्यापत्यं कार्तिः। भिन्नः। छिन्नः।

३०१७। संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः। (८-२-४३)

निष्ठातस्य नः स्यात्। द्राणः। स्यानः। ग्लानः।

३०१८। ल्वादिभ्यः। (८-२-४४)

एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत्। लूनः। ज्या, 'ग्रहिज्या' (सू २४१२)। जीनः। 'दुग्वोर्दीर्घश्च' (वा ४८३२)। 'दु गतौ'। दूनः। 'टु दु उपतापे'

श्रित इत्यादौ इण्निषेधस्मारकमिदम्। **क्षुत इति** ॥ 'टु क्षु शब्दे' अस्मात् क्तः। ननु ऊर्णुत इति कथम्। अनेकाच्कत्वेन 'श्रयुकः' इति निषेधस्याप्रवृत्तेरित्यत आह। **ऊर्णोतेर्नुवदिति** ॥ वार्तिकमिदम्। **रदाभ्याम्**। रदाभ्यामित्यकारोच्चारणार्थौ। तदाह। **रेफदकाराभ्यामिति** ॥ निष्ठायाः त् निष्ठात्, तस्य निष्ठात इति विग्रहः। तदाह। **निष्ठातस्येति** ॥ निष्ठातकारस्येत्यर्थः। **नस्स्यादिति** ॥ नकारस्स्यादित्यर्थः। सूत्रे न इति प्रथमान्तम्। अकार उच्चारणार्थः। **दकारस्य चेति** ॥ नकार इत्यनुषज्यते। सूत्रे दः इति षष्ठ्यन्तमिति भावः। चरितम् उदितम् इत्यत्र तु नत्वन्न। निष्ठातकारस्य इटा व्यवहितत्वेन रदाभ्यां परत्वाभावात्। रेफात्परस्योदाहरति। **शॄ इति** ॥ शॄधातोः क्तप्रत्ययसूचनमिदम्। ननु कृतस्यापत्यङ्कार्तिः। अत इञ्, आदिवृद्धिः, रपरत्वम्। अत्र निष्ठातकारस्य रेफात् परस्य नत्वं स्यादित्यत आह। **बहिरङ्गत्वेनेति** ॥ दात्परस्योदाहरति। **भिन्नम्, छिन्नमिति** ॥ अत्र निष्ठातकारस्य धात्वन्तदकारस्य च नत्वमिति भावः। **संयोगादेः** ॥ **निष्ठातस्य नस्स्यादिति** ॥ शेषपूरणमिदम्। **द्राण इति** ॥ 'द्रा कुत्सायाङ्गतौ' अस्मात् क्तः, नत्वम्, णत्वम्। **ग्लान इति** ॥ 'ग्लै हर्षक्षये' 'आदेचः' इत्यात्त्वे नत्वम्। **ल्वादिभ्यः** ॥ **एकविंशतेरिति** ॥ क्र्यादिषु ष्वादयो द्वाविंशति, तेषु आद्यम्पूत्रं विहाय ल्वादिभ्यः एकविंशतेरित्यर्थः। **ज्येति** ॥ धातुसूचनम्। **ग्रहिज्येति** ॥ सम्प्रसारणसूचनम्। **जीन इति** ॥ ज्या त इति स्थिते 'संयोगादेः' इति निष्ठातत्वस्यासिद्धत्वात् ततः प्रागेव सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते आतः परत्वाभावात् 'सयोगादेरातः' इति नत्वस्याप्राप्तावनेन नत्वम्। **दुग्वोर्दीर्घश्चेति** ॥ वार्तिकमिदम्। दु गु आभ्याम्परस्य निष्ठातस्य नत्वं प्रकृतेर्दीर्घश्च इत्यर्थः। 'मृदुतया दुतया' इति माघकाव्ये दुतशब्दं साधयितुमाह। **टु दु**

इत्ययं तु न गृह्यते, सानुबन्धकत्वात् । 'मृदुतया दुतया' इति माघः । गूनः । 'पूञो विनाशे' (वा ४८३३) । पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् । 'सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य' (वा ४८३४) । सिनो ग्रासः । 'ग्रास' इति किम् । सिता पाशेन सूकरी । 'कर्मकर्तृकस्य' इति किम् । सितो ग्रासो देवदत्तेन ।

३०१९ । ओदितश्च । (८-२-४५)

भुजो, भुग्नः । 'टु ओ श्वि', उच्छूनः । ओ हाक्, प्रहीणः । 'स्वादय ओदितः' इत्युक्तम् । सूनः—सूनवान् । दूनः—दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेट्, उड्डीनः ।

३०२० । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः । (६-१-२४)

द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

३०२१ । श्योऽस्पर्शे । (८-२-४७)

उपतापे इत्यादि ॥ **गून इति** ॥ गुधातोः क्ते दीर्घः । **पूञो विनाशे इति** ॥ वार्तिकमिदम् । विनाशार्थात् पूञः परस्य निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थः । **सिनोतेरिति** ॥ वार्तिकमिदम् । कर्मैव कर्ता कर्मकर्ता, ग्रासः कर्मकर्ता यस्य सः ग्रासकर्मकर्तृकः तस्मात् 'षिञ् बन्धने' इत्यस्मात्परस्य निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थः । **ओदितश्च** ॥ ओकारेतो धातोः परस्य निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थः । **भुग्न इति** ॥ नत्वस्यासिद्धत्वात् जस्य पूर्वङ्कत्वम् । ततो नत्वम् । **उच्छून इति** ॥ उत्पूर्वात् 'टु ओ श्वि' इति धातोः क्तः, यजादित्वात्सम्प्रसारणम्, पूर्वरूपम्, 'श्वीदितः' इति नेट्, हल इति दीर्घः, निष्ठानत्वम् । **प्रहीण इति** ॥ 'घुमास्था' इति ईत्त्वं, नत्वं, 'क्त्यचः' इति णत्वम् । **स्वादय इति** ॥ 'षूङ् प्राणिप्रसवे' इत्याद्या नव धातवः ओदित इति दिवादिगणे उक्तमित्यर्थः । **सून इति** ॥ षूङः क्तः, नत्वं 'श्र्युकः किति' इति इण्निषेधः । **दून इति** ॥ 'दूङ् परितापे' अस्मात् क्तः, स्वादित्वेन ओदित्वान्नत्वम् । ननु 'डीङ् विहायसा गतौ' इत्यस्य उड्डीन इति कथं रूपं, सेट्कत्वात् उगन्तत्वाभावेन 'श्र्युकः किति' इति निषेधस्याप्रवृत्तेरित्यत आह । **ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेडिति** ॥ इटि सति निष्ठातस्य ओदितः डीङः परत्वाभावान्नत्वाप्रसक्तेस्तस्य ओदित्सु पाठो व्यर्थः स्यादित्यर्थः । **द्रवमूर्ति** ॥ 'श्यैङ् गतौ' इत्यस्य कृतात्वस्य श्य इति षष्ठी । द्रवमूर्तिश्च स्पर्शश्चेति विग्रहः । मूर्तावित्यस्य विवरणम् । **काठिन्ये इति** ॥ **सम्प्रसारणं स्यादिति** ॥ 'व्यडस्सम्प्रसारणम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तथाच श्यैङः क्ते आत्त्वे सम्प्रसारणे पूर्वरूपे शि त इति स्थिते । **श्योऽस्पर्शे** ॥ श्यः अस्पर्शे इति छेदः । **दीर्घ इति** ॥ नत्वात्प्रागेव 'हलः' इति दीर्घ इत्युचितम् । नत्वस्य

धातुपाठे

श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे। 'हलः' (सू २५५९) इति दीर्घः। शीनं घृतम्। 'अस्पर्शे' किम्। शीतं जलम्। 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः' किम्। संश्यानो वृश्चिकः शीतात्सङ्कुचित इत्यर्थः।

३०२२। प्रतेश्च। (६-१-२५)

प्रतिपूर्वस्य श्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम्। प्रतिशीनः।

३०२३। विभाषाभ्यवपूर्वस्य। (६-१-२६)

श्यः सम्प्रसारणं वा स्यात्। अभिश्यानम्—अभिशीनं घृतम्। अवश्यानः—अवशीनो वृश्चिकः। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेनेह न। समवश्यानः।

३०२४। अच्योऽनपादाने। (८-२-४८)

अच्यो निष्ठातस्य नः स्यान्न त्वपादाने।

३०२५। यस्य विभाषा। (७-२-१५)

यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्ततो निष्ठाया इण्न स्यात्। 'उदितो वा'

त्रैपादिकत्वात्। **शीनं घृतमिति** ॥ घनीभूतमित्यर्थः। धातूनामनेकार्थत्वात्। यद्यपि घृतेऽप्यनुष्णः शीतस्पर्शोऽस्त्येव। तथापि शीताख्यस्पर्शविशेषः एव विवक्षितः इति भावः। **अस्पर्शे किमिति** ॥ श्यैङो निष्ठातस्य नत्वं स्यादित्येतावदेवास्त्वित्यर्थः। **शीतं जलमिति** ॥ शीतस्पर्शवदित्यर्थः। अत्र 'द्रवमूर्ति' इति सम्प्रसारणमेव, न तु निष्ठानत्वमित्यर्थः। एवञ्च 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः' इत्यस्य स्पर्शे इदमुदाहरणम्। 'श्योऽस्पर्शे' इत्यस्य तु प्रत्युदाहरणमिति बोध्यम्। सूत्रयोः स्पर्शशब्दः प्रधानभूते गुणभूते च वर्तते। तत्र गुणभूते विशेष्यनिघ्नः। शीताः आपः शीतं जलमित्यादि। यदा तु स्पर्शविशेषो गुणः प्राधान्येन विवक्षितः तदा क्लीबत्वमेव। "शीतह्रुणे" इत्यमरः। सम्प्रसारणविधौ पृच्छति। **द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किमिति** ॥ **संश्यान इति** ॥ अत्र स्पर्शस्याप्रतीतेः न सम्प्रसारणम्। नत्वन्तु भवत्येवेति भावः। **प्रतेश्च** ॥ द्रवमूर्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि सम्प्रसारणप्राप्त्यर्थमिदम्। **प्रतिशीन इति** ॥ प्रतिगत इत्यर्थः। अत्र 'श्योऽस्पर्शे' इति नत्वम्। **विभाषा** ॥ श्यैङ इति शेषः। **सम्प्रसारणं वा स्यादिति** ॥ शेषपूरणमिदम्। द्रवमूर्तिस्पर्शयोर्नित्यं सम्प्रसारणे प्राप्ते ततोऽन्यत्राप्राप्ते विभाषेयम्। **अभिश्यानं घृतमिति** ॥ अत्र द्रवमूर्तौ सम्प्रसारणविकल्पः। **अवश्यानः—अवशीनः वृश्चिक इति** ॥ अत्र द्रवमूर्तिस्पर्शाभावेऽपि सम्प्रसारणविकल्पः। समवश्यान इत्यत्रापि सम्प्रसारणविकल्पमाशङ्क्य आह। **व्यवस्थितेति** ॥ **अच्योऽनपादाने** ॥ **न त्वपादाने इति** ॥ अपादानसमभिव्याहारे असतीत्यर्थः। **यस्य विभाषा** ॥ **यस्येति** ॥ यस्मादित्यर्थः। **निष्ठाया इण्न स्यादिति** ॥ 'श्रीदितः' इत्यतो निष्ठायामिति 'नेड्वशि' इत्यतो नेडिति चानुवर्तत इति भावः। नन्वञ्चेर्नित्यं सेट्कत्वात् कथन्तस्य क्वचिद्वेट्कत्वमित्यत आह। **उदितो वेति** ॥

(सू ३३२८) इति क्त्वायां वेट्त्वादिह नेट्। समक्रः। 'अनपादाने' किम्। उदक्तमुदकं कूपात्। नत्वस्यासिद्धत्वात् 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षत्वे प्राप्ते, 'निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः' (वा ४७७३)। वृक्णः। वृक्णवान्।

३०२६। परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु। (८-३-७५)

पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते। परिस्कन्दः। 'प्राच्य—' इति किम्। परिष्कन्दः—परिस्कन्दः। 'परेश्च' (सू २३९९) इति षत्वविकल्पः। 'स्तन्भेः' (सू २२७२) इति षत्वे प्राप्ते।

३०२७। प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च। (८-३-११४)

अत्र षत्वं न स्यात्।

३०२८। दिवोऽविजिगीषायाम्। (८-३-४९)

दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम्। द्यूनः। विजिगीषायां तु, द्यूतम्।

३०२९। निर्वाणोऽवाते। (८-२-५०)

समक्र इति ॥ सङ्गत इत्यर्थः। सम्पूर्वात् अञ्चुधातोः क्तः 'आर्धधातुकस्येट्' इति प्राप्तस्य इटो निषेधः। 'अनिदिताम्' इति नलोपः। चस्य कुत्वम्। **उदक्तमुदकं कूपादिति** ॥ उद्धृतमित्यर्थः। अत्रापादानसमभिव्याहारसत्वात् नत्वन्नेति भावः। 'ओ व्रश्चू छेदने' सस्य श्चुत्वेन निर्देशः, अस्मात्क्तः, 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम्, ऊदित्त्वेन वेट्कत्वादिह 'यस्य विभाषा' इति नेट्, चस्य कुत्वेन कः, 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वं, तस्यासिद्धत्वेन झलूपरत्वात् 'स्कोः' इति सलोपः, णत्वम्, वृक्ण इति रूपमिति स्थितिः। तत्र नत्वस्यासिद्धत्वेन झलूपरत्वात् 'व्रश्च' इति षत्वं स्यादित्यत आह। **निष्ठादेशष्षत्वेति** ॥ तथा च 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः' इति षत्वे कर्तव्ये नत्वस्यासिद्धत्वाभावेन झलूपरकत्वाभावान्न षत्वमित्यर्थः। स्वरप्रत्ययेड्विधिषूदाहरणानि भाष्ये स्पष्टानि। **परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु** ॥ 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारे इदं सूत्रम्। **पूर्वेणेति** ॥ 'परेश्च' इति पूर्वसूत्रम्। परेः परस्य स्कन्देः सस्य षो वा स्यादिति तदर्थः। तेन षत्वविकल्पे प्राप्ते प्राच्यभरतेषु षत्वाभावो निपात्यत इत्यर्थः। **परिस्कन्द इति** ॥ परिपूर्वात् स्कन्देर्निष्ठायास्तकारलोपः। **दिवो** ॥ अविजिगीषायामिति छेदः। **द्यून इति** ॥ स्तुत इत्यर्थः। 'च्छ्वोः' इत्यूठ्। **विजिगीषायान्तु द्यूतमिति** ॥ द्यूतस्य विजिगीषया प्रवृत्तेरिति भावः। **निर्वाणोऽवाते** ॥ **कर्ता नेति** ॥ निरित्युपसर्गपूर्वो वा-धातुर्विनाशे वर्तते, उपरमे च। तस्मिन् धात्वर्थे यदि वायुः कर्ता तदा नत्वन्नेत्यर्थः।

अवाते इति च्छेदः। निःपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्यतश्चेत्कर्ता न। निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा। वाते तु निर्वातो वातः।

३०३०। शुषः कः। (८-२-५१)

निष्ठात इत्येव। शुष्कः।

३०३१। पचो वः। (८-२-५२)

पक्वः।

३०३२। क्षायो मः। (८-२-५३)

क्षामः।

३०३३। स्त्यः प्रपूर्वस्य। (६-१-२३)

प्रात्स्त्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम्।

३०३४। प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्। (८-२-५४)

निष्ठातस्य मो वा स्यात्। प्रस्तीमः—प्रस्तीतः। 'प्रात्' किम्। स्त्यानः।

३०३५। अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः। (८-२-५५)

त्रि फला, फुल्लः। निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते। क्तवत्वेकदेशस्यापीदं निपातनमिष्यते। फुल्लवान्। क्षीवादिषु तु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः। तस्य

निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वेति ॥ नष्टः उपरतः इति क्रमेणार्थः। 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्तः। **निर्वातो वात इति** ॥ अत्र वातस्य कर्तृत्वान्नत्वनेति भावः। 'निर्वाणो दीपो वातेन' इत्यत्र तु वातस्य करणत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृत्वाभावात् नत्वनिर्वाह्यम्। भावे तु निर्वातं वातेन। **शुषः कः** ॥ **निष्ठात इति** ॥ शुषः परस्य निष्ठातस्य कः स्यादिति फलितम्। **पचो वः** ॥ पचेः परस्य निष्ठातस्य वः स्यादित्यर्थः। **पक्व इति** ॥ वत्वस्यासिद्धत्वात् कुत्वम्। **क्षायो मः** ॥ 'क्षै क्षये' इत्यस्मात् परस्य निष्ठातस्य मः स्यादित्यर्थः। **क्षाम इति** ॥ 'आदेचः' इत्यात्वम्। 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः। क्षीण इत्यर्थः। अन्तर्भावितण्यर्थत्वे क्षपित इत्यर्थः। **स्त्यः प्रपूर्वस्य** ॥ स्त्यै इत्यस्य कृतात्वस्य स्त्य इति षष्ठ्यन्तम्। 'ष्यङस्सम्प्रसारणम्' इत्यतस्सम्प्रसारणमिति 'स्फायः स्फी' इत्यतो निष्ठायामिति चानुवर्तते। तदाह। **प्रादित्यादि** ॥ सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे प्रस्ती त इति स्थिते **प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्** ॥ प्रस्त्य इति पञ्चमी। प्रपूर्वात्स्त्यैधातोरित्यर्थः। निष्ठातस्य म इति शेषः। **प्रस्तीम इति** ॥ सङ्घीभूत इत्यर्थः। **अनुपसर्गात्** ॥ एते निपात्यन्ते उपसर्गात् परा न चेदित्यर्थः। **लत्वमिति** ॥ 'आदितश्च' इति इडभावः, 'चरफलोश्च' इत्युत्त्वञ्च सिद्धमिति भावः। 'फल निष्पत्तौ' इत्यस्य तु नात्र ग्रहणम्, इडभावस्यापि निपात्यत्वापत्तेः। ननु क्तवतुप्रत्यये फुल्लवानिति कथम्। क्तवतुप्रत्यये क्तस्यानर्थकत्वेन फुल्लशब्देनाग्रहणादित्यत आह।

सिद्धत्वात्प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते । क्षीवो मत्तः । कृशस्तनुः । उल्लाघो नीरोगः । 'अनुपसर्गात्' किम् ।

३०३६ । आदितश्च । (७-२-१६)

आकारेतो निष्ठाया इण्न स्यात् ।

३०३७ । ति च । (७-४-८९)

चरफलोरत उत्स्यात्तादौ किति । प्रफुल्तः । प्रक्षीवितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । कथं तर्हि 'लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्' इति । 'फुल्ल विकसने' पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्लादिनिवृत्त्यर्थम् । 'उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुपसङ्ख्यानम्' (वा ४८४३) ।

३०३८ । नुदविदोन्दीत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् । (८-२-५६)

एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः—नुत्तः । 'विद' विचारणे, रौधादिक एव गृह्यते । उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः—वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी ।

क्तवत्वेकदेशस्यापीति ॥ **क्षीवादिष्विति** ॥ क्षीवकृशोल्लाघेष्वित्यर्थः । **क्तप्रत्ययस्यैवेति** ॥ ननु क्तवत्वेकदेशस्यापीत्यर्थः । अनर्थकत्वादिति भावः । **तस्येति** ॥ तलोपस्येत्यर्थः । **क्षीवो मत्त इति** ॥ क्षीवेः क्तः, तलोपः, इडभावश्च । **कृशस्तनुरिति** ॥ कृशेः क्तः, तलोपः, इडभावश्च । **उल्लाघो नीरोग इति** ॥ लाघेः क्तः, तलोपः, इडभावश्च । अत्र मत्तादिरेवार्थः निपातनबलात् । **अनुपसर्गात्किमिति** ॥ अत्र फुल्त इति प्रत्युदाहरणं विवक्षन् तत्र विशेषमाह । **आदितश्च** ॥ **निष्ठाया इण्न स्यादिति** ॥ 'श्वीदितः' इत्यतो निष्ठायामिति 'नेड्वशि' इत्यतो नेडिति चानुवर्तते इति भावः । **ति च** ॥ 'चरफलोश्च' इति सूत्रानुवृत्तिम्मत्वा आह । **चरफलोरिति** ॥ **अत उत्स्यादिति** ॥ 'उत्परस्यातः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **कितीति** ॥ "दीर्घ इणः किति' इत्यतः मण्डूकप्लुत्या तदनुवर्तते इति भावः । वस्तुतस्तु कितीत्यनुवृत्तिर्निर्मूला निष्फला च । तयोस्सेट्कत्वेन निष्ठां विना तकारादिप्रत्ययाभावात् । **कथन्तर्हीति** ॥ प्रफुल्लमित्यस्य सोपसर्गत्वेन निष्ठातस्य लत्वासम्भवादिति भावः । समाधत्ते । **फुल्लेति** ॥ ननु फुल्लेः पचाद्यचैव फुल्ल इत्यस्य सिद्धेः फुल्ल इत्यस्य निपातनं व्यर्थमित्यत आह । **सूत्रन्त्विति** ॥ **उत्फुल्लसम्फुल्लयोरिति** ॥ निष्ठातस्य लत्वनिपातनमिति शेषः । सोपसर्गार्थं वचनम् । **नुदविदोन्दी** ॥ ह्रीधातोरप्राप्ते इतरेभ्यो नित्यम्प्राप्ते नत्वविकल्पोऽयम् । **रौधादिक इति** ॥ 'विद विचारणे' इत्यर्थमित्यर्थः । **वेत्तेस्त्विति** ॥ 'विद ज्ञाने' इत्यस्येत्यर्थः । अयं सेट्, अनिट्केष्वनन्तर्भावात् । तदाह । **विदित इति** ॥ अत्र निष्ठातस् इटा व्यवहितत्वान्नत्वमिति भावः । **विद्यतेर्विन्न इति** ॥ 'विद सत्तायाम्' इत्ययमनिट् 'रदाभ्याम्' इति नित्यनत्वमिति

३०३९। श्वीदितो निष्ठायाम्। (७-२-१४)

श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण्न। उन्नः—उत्तः। त्राणः—त्रातः। घ्राणः—घ्रातः। ह्रीणः—ह्रीतः।

३०४०। न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम्। (८-२-५७)

एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न। ध्यातः। ख्यातः। पूर्तः। 'राल्लोपः'। मूर्तः। मत्तः।

३०४१। वित्तो भोगप्रत्यययोः। (४-२-५८)

विन्देतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे। वित्तं धनम्। वित्तः पुरुषः। 'अनयोः' किम्, विन्नः। 'विभाषा गमहन—' (सू ३०९९) इति क्कसौ वेट्त्वादिह नेट्।

३०४२। भित्तं शकलम्। (८-२-५९)

भिन्नमन्यत्।

भावः। **उन्दीति** ॥ उदाहरणसूचनम्। **श्वीदितो निष्ठायाम्** ॥ श्वि, ईदित् अनयोस्समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। 'नेड्वशि' इत्यतो नेडित्यनुवर्तते। तदाह। **श्वयतेरिति** ॥ **न ध्याख्या** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी। तदाह। **एभ्य इति** ॥ **ध्यात इति** ॥ ध्यैधातोः क्तः 'आदेचः' इत्यात्वम्। अत्र 'संयोगादेरातः' इति प्राप्तन्नत्वन्न। **ख्यात इति** ॥ ख्याऽऽदेशपक्षे यण्वत्त्वात् 'संयोगादेरातः' इति प्राप्तन्नत्वन्न। ख्शादेशस्य शस्य यत्वे तु यस्य णत्वप्रकरणगतस्यासिद्धत्वाद्यण्वत्त्वाभावात् 'संयोगादेरातः' इति नत्वस्य न प्रसक्तिः। स्वतस्सिद्धख्याधातोस्तु आर्धधातुके प्रयोगो नास्त्येवेति ख्याग्रहणं व्यर्थमेव। **पूर्त इति** ॥ पॄधातोः क्तः 'श्रयुकः किति' इति नेट् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्त्वं, रपरत्वम्, इह 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तन्नत्वन्न। **मुर्छाधातोः क्ते आह। राल्लोप इति** ॥ छस्य लोप इति भावः। **मूर्त इति** ॥ 'आदितश्च' इति नेट्। छलोपे 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तन्नत्वन्न। 'हलि च' इति दीर्घः। **मत्त इति** ॥ 'मदी हर्षग्लेपनयोः' अस्मात् क्तः 'श्वीदितः' इति नेट्। अत्र 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तं नत्वन्न। **वित्तो भोग** ॥ भुज्यत इति भोगः भोग्यम्। प्रतीयते इति प्रत्ययः प्रख्यातः। अत्र विन्देतेरेव ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम्। तदाह। **विन्देतेरिति** ॥ **निपातोऽयमिति** ॥ 'नुदविदोन्दी' इति प्राप्तस्य पाक्षिकनत्वस्य अभावनिपातनमित्यर्थः। तस्य भोगप्रत्ययययोः कदाऽपि नत्वन्नेत्यर्थः। **प्रतीते इति** ॥ प्रख्याते इत्यर्थः। **वित्तः पुरुष इति** ॥ प्रख्यात इत्यर्थः। **विन्न इति** ॥ लब्धश्चेत्यादिरित्यर्थः। अत्र 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधमुपपादयति। **विभाषा गमेति** ॥ एकाच इति निषेधाच्चेत्यपि बोध्यम्। **भित्तं शकलम्** ॥ शकले वाच्ये भिदेः क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते।

३०४३ । ऋणमाधमर्ण्ये । (८-२-६०)

ऋधातोः क्ते तकारस्य नत्वं निपात्यते आधमर्ण्यव्यवहारे । ऋतमन्यत् ।

३०४४ । स्फायः स्फी निष्ठायाम् । (६-१-२२)

स्फीतः ।

३०४५ । इण्निष्ठायाम् । (७-२-४७)

निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । 'यस्य विभाषा' (सू ३०२५) इति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः ।

३०४६ । वसतिक्षुधोरिट् । (७-२-५२)

आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः ।

३०४७ । अञ्चेः पूजायाम् । (७-२-५३)

पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्चितः । गतौ तु अक्तः ।

३०४८ । लुभो विमोहने । (७-२-५४)

शकलत्वजातिविशिष्टे अवयवार्थमनपेक्ष्य रूढोऽयम् । ततश्च भित्तशकलयोः पर्यायत्वान्न सहप्रयोगः । भिदिक्रियाविवक्षायान्तु भित्तं भिन्नमिति भवतीति भाष्ये स्पष्टम् । **ऋणमाधमर्ण्ये** ॥ अधमर्णस्य कर्म आधमर्ण्यम् । **आधमर्ण्यव्यवहारे इति** ॥ स च अन्यदीयं द्रव्यं गृहीतमियता कालेन इयत्या वृद्ध्या प्रतिदीयते इति संविद्रूपः, तस्मिन्विषये इत्यर्थः । **ऋतमन्यदिति** ॥ सत्यमित्यर्थः । **स्फायः स्फी** ॥ 'स्फायी वृद्धौ' अस्य स्फीभावः स्यात् निष्ठायाम्परत इत्यर्थः । **इण्निष्ठायाम्** ॥ 'निरः कुषः' इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह । **निर इति** ॥ ननु 'आर्द्धधातुकस्येट्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह । **यस्येति** ॥ कुषधातोः तृजादौ 'निरः कुषः' इति पूर्वसूत्रेण वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति प्राप्तस्येण्निषेधस्य बाधनार्थम्पुनरिह विधानमित्यर्थः । इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणन्तु 'स्वरातिसूति' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये । **वसतिक्षुधोरिट्** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । **क्त्वानिष्ठयोरिति** ॥ 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **नित्यमिति** ॥ इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य 'स्वरातिसूति' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थत्वादिति भावः । 'एकाच उपदेश' इति इण्निषेधबाधनार्थमिदं सूत्रम् । **उषित इति** ॥ यजादित्वात् सम्प्रसारणम्, 'शासिवसिघसीनाञ्च' इति षः । **अञ्चेः पूजायाम्** ॥ 'उदितो वा' इति क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायान्तु 'यस्य विभाषा' इति नित्यमिट्प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । **अञ्चित इति** ॥ 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति नलोपनिषेधः । **लुभो विमोहने** ॥ लुभ इति पञ्चमी । 'लुभ विमोहने' तुदादिः । विमोहनं व्याकुलीकरणमिति वृत्तिः । 'लुभ गार्ध्ये' दिवादिः । अत्र तौदादिकस्यैव ग्रहणम्,

लुभः क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यान्न तु गार्ध्ये । लुभितः । गार्ध्ये तु, लुब्धः ।

३०४९ । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः । (७-२-५०)

इड्वा स्यात् । 'क्लिश उपतापे' (अस्य) नित्यं प्राप्ते 'क्लिशू विबाधने' अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लिशितः-क्लिष्टः ।

३०५० । पूङश्च । (७-२-५१)

पूङः क्त्वानिष्ठयोरिड्वा स्यात् ।

३०५१ । पूङः क्त्वा च । (१-२-२२)

पूङः क्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात् । पवितः–पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । 'नोपधात्—' (सू ३३२४) इत्यत्र हि क्त्वैव सम्बध्यते ।

३०५२ । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः । (१-२-२९)

एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः–शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेश्रियतः–शेश्रियतवान् । 'आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या' (वा २०५१) ।

तस्यैव विमोहनार्थकत्वात् । ननु दैवादिकस्य, तस्य गार्ध्यार्थकत्वात् । तदाह । **न तु गार्ध्ये इति** ॥ 'तीषसह' इति क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायान्तु 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । **लुभित इति** ॥ विमोहित इत्यर्थः । **गार्ध्ये तु लुब्ध इति** ॥ अभिकाङ्क्षावानित्यर्थः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति कर्तरि क्तः । **क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः** ॥ इड्वा स्यादिति शेषः । 'स्वरतिसूति' इत्यतो वेत्यनुवृत्तेरिति भावः । **नित्यं प्राप्त इति** ॥ 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनेनेति भावः । **विकल्पे सिद्धे इति** ॥ ऊदित्त्वादिति भावः । **निष्ठायान्निषेधे प्राप्ते इति** ॥ 'यस्य विभाषा' इत्यनेनेति भावः । **पूङश्च** ॥ **क्त्वानिष्ठयोरिति** ॥ 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **इड्वेति** ॥ 'स्वरतिसूति' इत्यतः वाग्रहणस्य 'इण्निष्ठायाम्' इत्यतः इट् इत्यस्यचानुवृत्तेरिति भावः । 'श्रयुकः' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **पूङः क्त्वा च** ॥ 'न क्त्वा सेट्' इत्यतो न सेट् इत्यनुवर्तते । 'असंयोगात्' इत्यतः किदिति 'निष्ठा शीङ्' इत्यतो निष्ठेति च । तदाह । **पूङः क्त्वा निष्ठाचेत्यादि** ॥ ननु 'न क्त्वा सेट्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिह क्त्वाग्रहणमित्यत आह । **क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति** ॥ तदेवोपपादयति । **नोपधादित्यत्रेति** ॥ तत्र हि क्त्वाप्रत्ययस्यैवानुवृत्तिरिष्टा 'पूङश्च' इत्येवोक्तौ तु 'निष्ठाशीङ्' इत्यतो निष्ठाग्रहणमेवानुवर्तेतेति भावः । **निष्ठा शीङ्** ॥ 'न क्त्वा सेट्' इत्यतः न सेडित्यनुवर्तते । 'असंयोगात्' इत्यतः किदिति च । तदाह । **एभ्यस्सेडिति** ॥ शीङिति ङकारस्य फलमाह । **अनुबन्धेति** ॥ यङ्लुकि "श्तिपा शपा" इति निषेधार्थ इत्यर्थः । **शेश्रियतवानिति** ॥ अत्र कित्त्वनिषेधाभावात् कित्त्वान्न गुण इति भावः । **आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्येति** ॥

३०५३ । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । (३-४-७१)

आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् । चाद्भावकर्मणोः ।

३०५४ । विभाषा भावादिकर्मणोः । (७-२-१७)

भावे आदिकर्मणि च अदितो निष्ठाया इड्वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । 'ञि ष्विदा' इति भ्वादिरत्र ग्रह्यते, ञीद्भिः साहचर्यात् । स्विद्यतेस्तु स्विदितः इत्येव । 'ञि मिदा' 'ञि क्ष्विदा' दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः—प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः—प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः—प्रधर्षितवान् । धर्षितं तेन । 'सेट्' किम् । प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ।

३०५५ । मृषस्तितिक्षायाम् । (१-२-२०)

सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । मर्षितः—मर्षितवान् । 'तितिक्षायां' किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ।

३०५६ । उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । (१-२-२१)

उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न स्यात् । द्युतितम्—द्योतितम् । मुदितं—मोदितं साधुना । प्रद्युतितः—प्रद्योतितः साधुः । प्रमुदितः—

दीर्घकालव्याप्तक्रियायाः कटाद्युत्पादनक्रियायाः आरम्भकालविशिष्टोंशः आदिकर्म । तत्र विद्यमानाद्धातोर्निष्ठा वक्तव्येत्यर्थः । तत्र आद्येषु क्रियाक्षणेषु भूतेष्वपि क्रियाया भूतत्वाभावात् भूते विहिता निष्ठा न प्राप्नोत्यारम्भः । **आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ चाद्भावकर्मणोरिति ॥** 'तयोरेव कृत्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । "प्रकृतः कटं देवदत्तः, प्रकृतवान् कटं देवदत्तः" इति भाष्ये उदाहृतम् । आरभ्यमाणकरणक्रियेति बोधः । **विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ आदितो निष्ठाया इड्वेति ॥** 'आदितश्च' इत्यतः आदित इति 'श्रीदितः' इत्यतः निष्ठाग्रहणं 'नेड्वशि' इत्यतो नेति चानुवर्तत इति भावः । निषेधस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे इडभ्यनुज्ञायते । **प्रस्वेदितश्चैत्र इति ॥** चैत्रकर्तृका आरभ्यमाणप्रस्वेदनक्रियेत्यर्थः । **ञीद्भिरिति ॥** ञिः इत् येषान्ते ञीतः, तैर्मिदिप्रभृतिभिरिति तदर्थः । स विषयः क्ङित्त्वप्रतिषेधस्येति बोध्यम् । **स्विद्यतेस्त्विति ॥** 'ञि ष्विदा गात्रप्रक्षरणे' इति दैवादिकस्यैव क्ङित्त्वनिषेधविधौ ग्रहणमित्यर्थः । **स्विदितः इति ॥** 'विभाषा भाव' इति पक्षे इट् । क्ङित्त्वनिषेधविधौ स्विद्यतेर्ग्रहणाभावात् क्ङित्त्वान्न गुणः । अत्र स्विदादीनाम् 'आदितश्च' इति इट् प्रतिषिध्यते । भावादिकर्मणोस्तु पक्षे इट् । **मृषस्तितिक्षायाम् ॥** तितिक्षा क्षमा । **सेण्निष्ठा किन्नेति ॥** शेषपूरणमिदम् । 'निष्ठा शीङ्' इत्यतो निष्ठेति 'न क्त्वा सेट्' इत्यतस्सेण्नेति 'असंयोगात्' इत्यतः किदिति चानुवर्तत इति भावः । **उदुपधाद्भावादिकर्मणोः ॥** भावे उदाहरति । **मुदितमित्यादि ॥** आदिकर्मण्युदाहरति । **प्रद्युतितः-प्रद्योतितः साधुरिति ॥**

प्रमोदितः साधुः। 'उदुपधात्' किम्। विदितम्। 'भाव–' इत्यादि किम्। रुचितं कार्षापणम्। 'सेट्' किम्। क्रुष्टम्। 'शव्विकरणेभ्य एवेष्यते' (वा ६२६)। नेह। गुध्यतेर्गुधितम्।

३०५७। निष्ठायां सेटि। (६-४-५२)

णेर्लोपः स्यात्। भावितः–भावितवान्। 'श्वीदितः–' (३०३९) इति नेट्। सम्प्रसारणम्। शूनः। दीप्तः। गुहू, गूढः। वनु, वतः। तनु, ततः। पतेः सनि वेट्कत्वादिडभावे प्राप्ते 'द्वितीया श्रित–' (सू ६८६) इति सूत्रे निपातनादिट्। पतितः। 'सेऽसिचि' (२५०६) इति वेट्कत्वात्सिद्धे कृन्त-

आदिकर्मणि कर्तरि क्तः। **उदुपधात्किम्**। **विदितमिति** ॥ 'विद ज्ञाने' इति वेत्तेः रूपम्। **गुध्यतेर्गुधितमिति** ॥ 'गुध परिवेष्टने' दिवादिस्सेट्कः। **निष्ठायां सेटि** ॥ **णेर्लोपः स्यादिति** ॥ शेषपूरणमिदम्। 'णेरनिटि' इत्यतो णेरिति 'आतो लोपः' इत्यस्माल्लोप इति चानुवर्तते इति भावः। अनिटीति निषेधादप्राप्ते आरम्भः। 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः' अस्मात् क्ते आह। **श्वीदित इति नेडिति** ॥ **सम्प्रसारणमिति** ॥ यजादित्वादिति भावः। सम्प्रसारणे सति पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वे रूपमाह। **शून इति** ॥ यद्यपि मूले 'ओदितश्च' इत्यत्र उच्छून इत्युदाहृतमेव, तथापि विशेषविवक्षया पुनरिहोपन्यासः। अत्र अल्विधित्वेऽपि हल इत्यारम्भसामर्थ्यादेव पूर्वरूपस्य सम्प्रसारणत्वम्। न च नित्यत्वात्सम्प्रसारणपूर्वरूपयोः 'श्रयुकः किति' इत्येव निषेधसिद्धेः श्विग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। 'श्रयुकः किति' इत्यत्र 'एकाच उपदेशे' इत्यतः उपदेशे इत्यनुवृत्तेः। तथाच उपदेशे उगन्तत्वाभावात् निषेधाप्राप्तौ श्विग्रहणम्। अत एव स्तीर्त्वेल्यादौ उपदेशे उगन्तत्वमादाय इण्निषेधसिद्धिरित्यलम्। ईदित उदाहरति। **दीप्त इति** ॥ 'दीपी दीप्तौ' दिवादिः। ईदित्त्वान्नेट्। **गूढ इति** ॥ ऊदित्त्वेन वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति नेट्। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः **वनु, वतः। तनु, ततः इति** ॥ 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति नेट्। 'अनुदात्तोपदेश' इति नकारलोपः। **पतेस्सनीति** ॥ 'पत्लृ गतौ' अस्य 'तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्ख्यानम्' इति सनि वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिण्निषेधे प्राप्ते इत्यर्थः। पतितशब्दे इटं साधयितुं युक्त्यन्तरमाह। **सेऽसिचीति** ॥ 'कृती छेदने' 'चृती हिंसाग्रन्थनयोः' 'नृती गात्रविक्षेपे' एषामीदित्त्वं 'श्वीदितः' इति इण्निषेधार्थमिति वक्तव्यम्। तत्तु न सम्भवति। एषां 'सेऽसिचिकृतचृतछृदतृदनृतः' इति सकारादौ वेट्कतया 'यस्य विभाषा' इत्येव निष्ठायां नित्यमिण्निषेधसिद्धेः। ततश्च एषामीदित्करणात् 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधस्य अनित्यत्वं विज्ञायते। एवञ्च कृतादीनां 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधस्य अभावसम्भावनायां 'श्वीदितः' इति इण्निषेधार्थमीदित्त्वमर्थवत्। तथा च पतितशब्दे 'यस्य विभाषा' इत्यनित्यत्वान्न भवतीत्यर्थः। **तेनेति** ॥ 'यस्य विभाषा'

त्यादीनामीदित्त्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा । तेन 'धावितमिभराजधिया' इत्यादि । 'यस्य विभाषा' (सू ३०२५) इत्यत्रैकाच इत्येव । दरिद्रितः ।

३०५८ । क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु । (७-२-१८)

क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु । द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थः, मन्थनदण्डश्च । क्षुब्धो मन्थश्चेत् । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्तम् । निष्ठानत्वमपि निपातनात् । म्लिष्टमविस्पष्टम् । विरिब्धः स्वरः । 'म्लेच्छ' 'रेभृ' अनयोरुपधाया इत्त्वमपि निपात्यते । फाण्टम् अनायाससाध्यः कषायविशेषः । माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह । बाढं भृशम् । अन्यत्र तु

इत्यनित्यत्वज्ञापनेनेत्यर्थः । **धावितमिति** ॥ 'स्वरतिसूति' इति धूञो वेट्कत्वेऽपि 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधो नेति भावः । ननु दरिद्राधातोः 'तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्ख्यानम्' इति सनि वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिण्निषेधस्यादित्यत आह । **यस्य विभाषेत्यत्रेति** ॥ **क्षुब्धस्वान्त** ॥ क्षुब्ध, स्वान्त, ध्वान्त, लग्न, म्लिष्ट, विरिब्ध, फाण्ट, बाढ, एषामष्टानां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । मन्थ, मनः, तमः, सक्त, अविस्पष्ट, स्वर, अनायास, भृश, एषामष्टानां द्वन्द्वात्सप्तमी । यथासङ्ख्यमन्वयः । **समुदायेनेति** ॥ मन्थादिष्वेते रूढाः । अवयवार्थाभिनिवेशो न कर्तव्य इत्याह । **द्रवद्रव्येति** ॥ अत्र याज्ञिकप्रसिद्धिरेव शरणीकर्तव्या । **मन्थनदण्डश्चेति** ॥ "वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके" इत्यमरः । **क्षुब्ध इति** ॥ 'क्षुभ सञ्चलने' अस्मात् क्तः, इडभावो निपात्यते । 'झषस्तथोः' इति धः, जश्त्वम् । **स्वान्तमिति** ॥ स्वनधातोः क्तः । 'अनुनासिकस्य क्ङिति' इति दीर्घः, निपातनान्नेट् । "स्वान्तं हृन्मानसं मनः" इत्यमरः । **ध्वान्तं तम इति** ॥ ध्वनेः क्तः । 'अनुनासिकस्य क्ङिति' इति दीर्घः । "अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तन्तमिस्रं तिमिरं तमः" इत्यमरः । **लग्नं सक्तमिति** ॥ सम्बद्धमित्यर्थः । लगेः क्तः, इडभावः । तत्र रदाभ्यां परत्वाभावात् कथं निष्ठानत्वमित्यत आह । **निष्ठानत्वमपि निपातनादिति** ॥ **म्लिष्टमविस्पष्टमिति** ॥ इडभावे 'ब्रश्च' इति षः । तकारस्य ष्टुत्वेन टः । "अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्" इत्यमरः । **विरिब्धः स्वर इति** ॥ स्वरविशेषे इत्यर्थः । 'रेभृ शब्दे' अस्मात् क्तः, इडभावे 'झषस्तथोर्धः' इति धः । उभयत्र धातुस्वरूपं प्रदर्शयन् आह । **म्लेच्छ रेभृ अनयोरिति** ॥ **इत्त्वमपीति** ॥ इडभावश्चेत्यर्थः । **फाण्टमिति** ॥ फणेः क्तः, इडभावः, निष्ठातस्य टत्वञ्च निपात्यते । तस्यासिद्धत्वात् 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । "अनायासकृतं फाण्टम्" इत्यमरः । वृत्तिकृन्मतमाह । **कषायविशेष इति** ॥ "यदभ्यतमपिष्टं च कषायमुदकसंसर्गमात्राद्विभक्तरसमीषदुष्णन्तत्फाण्टमित्युच्यते" इति वृत्तौ स्थितम् । **वेदभाष्ये आहेति** ॥ "तद्वै नवनीतम्भवति घृतं वै

क्षुभितम्। 'क्षुब्धो राजा' इति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्। स्वनितम्। ध्वनितम्। लगितम्। म्लेच्छितम्। विरेभितम्। फणितम्। बाहितम्।

३०५९। धृषिशसी वैयात्ये। (७-२-१९)

एतौ निष्ठायामविनय एवानिटौ स्तः। धृष्टः। विशस्तः। अन्यत्र धर्षितः। विशसितः। भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति। अत एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः। धृषेरादित्त्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः। माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह। धृष्टम्—धर्षितम्। प्रधृष्टः—प्रधर्षितः।

३०६०। दृढः स्थूलबलयोः। (७-२-२०)

देवानाम्फाण्टम्मनुष्याणाम्" इति शतपथब्राह्मणव्याख्यावसरे आहेत्यर्थः। **बाढम्भृशमिति॥** 'बाह् प्रयत्ने' अस्मात् क्तः, इडभावः, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। **अन्यत्र त्विति॥** मन्थादेर्वाच्यत्वाभाव इत्यर्थः। **धृषिशसी॥** वियातः अविनीतः, तस्य भावः वैयात्यम्। तत्र 'ञि धृषा प्रागल्भ्ये' इत्यस्य आदित्त्वादेवेण्निषेधसिद्धः। 'शसु हिंसायाम्' इत्यस्य तु 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधसिद्धः। अतो नियमार्थमित्याह। **अविनय एवेति॥ धृष्टः विशस्त इति॥** अविनीत इत्यर्थः। **अन्यत्रेति॥** वैयात्याभावे इत्यर्थः। **धर्षित इति॥** बलात्कृत इत्यर्थः। **विशसित इति॥** हिंसित इत्यर्थः। अत्र वैयात्याभावादिण्निषेधो नेति भावः। ननु धृषेरादित्त्वात् 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति भावे आदिकर्मणि च इड्विकल्पे प्राप्ते तदंशे नित्यार्थोऽत्र विधिरस्तु। ततश्च भावादिकर्मभ्यामन्यत्र वैयात्याभावेऽपि 'आदितश्च' इति इण्निषेध एव स्यादित्यत आह। **भावादिकर्मणोस्त्विति॥ नास्तीति॥** अनभिधानादिति भावः। तत्र बृद्धसम्मतिमाह। **अत एवेति॥** भावकर्मणोर्धृषेरनभिधानादेवेत्यर्थः। अन्यथा धृषेरादित्त्वात् 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति भावे आदिकर्मणि च इड्विकल्पे प्राप्ते तदंशे नित्यार्थतया विधानार्थत्वापत्तेरिति भावः। **चिन्त्यमिति॥** धृषेरादित्त्वं हि न वैयात्ये आदित्वलक्षणेण्निषेधार्थम्, 'धृषिशसी वैयात्ये' इत्येव सिद्धेः। नापि वैयात्यादन्यत्र आदित्त्वलक्षणेण्निषेधार्थम्, धृषेर्वैयात्य एव इण्निषेध नियमेन ततोऽन्यत्र आदित्त्वलक्षणनिषेधाभावात्। नापि धृषेर्वैयात्ये भावादिकर्मणोर्विषये 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति इड्विकल्पार्थम्, भावादिकर्मणोर्वैयात्ये धृषेरनभिधानात्। तस्माद्धृषेरादित्त्वं व्यर्थमिति हरदत्त आहेत्यर्थः। **माधवस्त्विति॥** अवैयात्ये भावादिकर्मणोरनभिधाने प्रमाणाभावादिति भावः। तत्र अवैयात्ये भावे उदाहरति। **धृष्टम्—धर्षितमिति॥** आदिकर्मण्युदाहरति। **प्रधृष्टः—प्रधर्षित इति॥ दृढः स्थूलबलयोः॥** बलशब्दः अर्शआद्यजन्तः बलवत्परः। तदाह। **बलवति चेति॥ तस्येति॥**

स्थूले बलवति च निपात्यते । 'दृह दृहि वृद्धौ' । क्तस्येडभावः, तस्य ढत्वम्, हस्य लोपः, इदितो नलोपश्च । दृंहितो—दृंहितोऽन्यः ।

३०६१ । प्रभौ परिबृढः । (७-२-२१)

'बृह बृहि वृद्धौ' । निपातनं प्राग्वत् । परिबृंहितः—परिबृंहितोऽन्यः ।

३०६२ । कृच्छ्रगहनयोः कषः । (७-२-२२)

कषो निष्ठाया इण्न स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ।

३०६३ । घुषिरविशब्दने । (७-२-२३)

घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । 'अविशब्दने' किम् । घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ।

३०६४ । अर्देः सन्निविभ्यः । (७-२-२४)

एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इण्न स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दितोऽन्यः ।

३०६५ । अभेश्चाविदूर्ये । (७-२-२५)

अभ्यर्णम् । नातिदूरमासन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ।

निष्ठातकारस्य ढत्वन्निपात्यते इत्यर्थः । **हस्य लोप इति** ॥ निपात्यते इति शेषः । **इदित इति** ॥ अनिदितस्तु नलोपस्सिद्ध एवेति भावः । ननु हस्य ढत्वे कृते 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धत्वे तस्य ष्टुत्वेन ढत्वं 'ढो ढे' इति ढलोपे दृढ इति सिद्धम् । ततश्च इडभाव एव निपात्यताम्, न तु हकारलोपो ढत्वञ्चेति चेत् । मैवम् । तथाहि सति दृढीयानित्यादौ ढलोपस्यासिद्धत्वेन ऋकारस्य संयोगपरतया लघुत्वाभावात् 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रभावो न स्यात् । अत्र हकारलोपस्य ढत्वस्य च निपातने तु ऋकारस्य न संयोगपरकत्वम् । अस्य हलोपस्य साप्तमिकत्वेन असिद्धत्वाभावात् इति भाष्ये स्पष्टम् । **प्रभौ परिबृढः** ॥ **प्राग्वदिति** ॥ तकारढत्वस्य हलोपस्य चेत्यर्थः । **कृच्छ्रगहनयोः** ॥ कृच्छ्रशब्दो दुःखे तत्कारणे च वर्तते । **कष्टं दुःखं तत्कारणञ्चेति** ॥ "स्यात्कष्टङ्कृच्छ्रमाभीलम्" इत्यमरकोशवाक्यम् । दुःखकारणे उदाहरति । **कष्टो मोह इति** ॥ गहने उदाहरति । **कष्टं शास्त्रमिति** ॥ गहनशब्दं विवृणोति । **दुरवगाहमिति** ॥ **घुषिरविशब्दने** ॥ **घुष्टा रज्जुरिति** ॥ उत्पादितेत्यर्थः । आयामितेति वा । शब्देन अभिप्रायप्रकाशनं विशब्दनम् । तदाह । **शब्देनेति** ॥ **अर्देः सन्निविभ्यः** ॥ **समर्ण इति** ॥ सम् अर्द् त इति स्थिते 'रदाभ्याम्' इति निष्ठातस्य पूर्वदकारस्य च नत्वम्, णत्वम् । **अभेश्चाविदूर्ये** ॥ अविदूरस्य भावः आविदूर्यम् । तस्मिन्

३०६६। णेरध्ययने वृत्तम्। (७-२-२६)

ण्यन्ताद्धृतेः क्तस्येडभावो णिलुक्चाधीयमानेऽर्थे। वृत्तं छन्दः, छात्रेण सम्पादितम्, अधीतमिति यावत्। अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः।

३०६७। श्रृतं पाके। (६-१-२७)

श्रातिश्रपयत्योः क्ते श्रृभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके। श्रृतं क्षीरं स्वयमेव विक्लित्तिं पक्वं वेत्यर्थः। क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु श्राणं—श्रपितं वा।

३७६८। वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः। (७-२-२७)

एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते। पक्षे, दमितः। शमितः। पूरितः। दासितः। स्पाशितः। छादितः। ज्ञापितः।

गम्ये अभेः परः अर्दिरनिट्क इत्यर्थः। सामीप्य इत्येव तु नोक्तम्। अनतिदूरस्य असङ्ग्रहापत्तेः। तत्सूचयन्नाह। **नातिदूरमिति॥ णेरध्ययने॥ णिलुक् चेति॥** णिलोपे तु लघूपधगुणः स्यादिति भावः। **अधीयमान इति॥** सूत्रे अध्ययनशब्दः कर्मणि ल्युडन्तः इति भावः। **श्रृतम्पाके॥** 'श्रा पाके' घटादिः। तस्माद्धेतुमण्णिचि पुकि मित्त्वाद्ध्रस्वे श्रपि इति भवतीति स्थितिः। **श्रातिश्रपयत्योरिति॥** अण्यन्तस्य ण्यन्तस्य च श्राधातोरित्यर्थः। **क्षीरहविषोरिति॥** एतच्च वार्तिकाल्लभ्यते। अण्यन्तं व्याचष्टे। **स्वयमेव विक्लित्तिमिति॥** श्राधातुरण्यन्तः पाके वर्तते। पाकश्चात्र विक्लित्तिरेव विवक्षिता। न तु तदनुकूलव्यापारोऽपि। तथाच श्राधातोर्विक्लित्तावकर्मकत्वात् 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः। तथाच क्षीरं विक्लित्त्याश्रयमिति फलितम्। ततो णिचि विक्लित्त्यनुकूलव्यापारार्थकपाचिना समानार्थकात् श्रपि इत्यस्मात् कर्मणि क्तप्रत्यये फलितमाह। **पक्वमिति॥** एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। "क्षीराज्यहविषां श्रृतम्" इत्यमरस्य तु प्रमाद एव, 'क्षीरहविषोः' इति वार्तिकविरोधात्। **वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः॥** 'णेरध्ययने वृत्तम्' इत्यतो णेरित्यनुवर्तते। 'दमु शमु उपशमे' ण्यन्ताभ्यामिडभावो निपात्यते। 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः। णिलोपस्तु न स्थानिवत्। निपातनाद्दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च। दान्तः, शान्तः। 'पूरी आप्यायने' ण्यन्तात् क्तः, इडभावो निपात्यते, णिलोपः। रात्परत्वान्नत्वम्, णत्वम्, पूर्णः। एतेन 'न ध्याख्यापृमूर्च्छि' इत्येव सिद्धे पूर्णग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्, पूरीधातोर्ण्यन्तात् पूर्णरूपार्थत्वात्। 'दसु उपक्षये' ण्यन्तात् इडभावो निपात्यते, उपधावृद्ध्यभावश्च। णिलोपः। 'स्पश बाधने' ण्यन्तात् क्तः, इडभावो निपात्यते उपधावृद्ध्यभावश्च, णिलोपः। स्पष्टम्। 'छद अपवारणे' ण्यन्तात् क्तः। इडभावो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते। णिलोपः, 'रदाभ्याम्' इति नत्वम्, छन्नः। 'ज्ञप मिच' इति चुरादिण्यन्तात् क्तः। "इडभावो वृध्यभावो णिलोपः" इति कैयटः, ज्ञप्तः। **पक्ष इति॥** निपातनाभावपक्ष इत्यर्थः। **दमितः, शमित इति॥** अमन्तत्वेन मित्त्वाद्ध्रस्वः।

३०६९ । रुष्यमत्वरसङ्घुषास्वनाम् । (७-२-२८)

एभ्यो निष्ठाया इड्वा स्यात् । रुष्टः–रुषितः । आन्तः–अमितः । तूर्णः–त्वरितः । अस्यादित्त्वे फलं मन्दम् । सङ्घुष्टः–सङ्घुषितः । आस्वान्तः–आस्वनितः ।

३०७० । हृषेर्लोमसु । (७-२-२९)

हृषेर्निष्ठाया इड्वा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं–हृषितं लोम । 'विस्मित-प्रतिघातयोश्च' (वा ४४१७) । हृष्टो–हृषितो मैत्रः । विस्मितः, प्रतिहतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु, 'हृषु अलीके' उदित्त्वान्निष्ठायां नेट् । 'हृष तुष्टौ' इट् ।

३०७१ । अपचितश्च । (७-२-३०)

चायेर्निपातोऽयं वा । अपचितः–अपचायितः ।

ज्ञापित इति ॥ अचौरादिकस्य रूपम् । चौरादिकस्य तु ज्ञपित इत्येव । **रुष्यमत्वर** ॥ रुषि, अम, त्वर, संघुष्, आस्वन्, एषान्द्वन्द्वः । णेरिति निवृत्तम् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह । **एभ्य इति** ॥ **वा स्यादिति** ॥ 'वा दान्त' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **रुष्टः–रुषितः इति** ॥ 'तीषसह' इति रुषो वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **आन्तः–अमित इति** ॥ 'अम गत्यादिषु' क्तः । इडभावपक्षे 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । **तूर्णः–त्वरित इति** ॥ 'त्रि त्वरा सम्भ्रमे' क्तः, इडभावपक्षे 'ज्वरत्वर' इत्यूठ् । 'रदाभ्याम्' इति नत्वम्, णत्वम् । 'आदितश्च' इति नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । आदित्त्वस्य तु फलमात्मनेपदमात्रम् । तदाह । **अस्य आदित्त्वे फलम्मन्दमिति** ॥ तथा च 'एध वृद्धौ' इत्यादिवत् ह्रस्वानुबन्धत्वमेव न्याय्यमिति भावः । **संघुष्टः–संघुषित इति** ॥ 'घुषिरविशब्दने' इति घुषेस्सम्पूर्वस्य नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **आस्वान्तः–आस्वनितः इति** ॥ आङ्पूर्वस्वनेः क्तः । इडभावपक्षे 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । 'क्षुब्धस्वान्त' इति निपातनन्तु सम्पूर्वस्य स्वनेर्न भवति । परत्वादस्यैव विकल्पस्य प्राप्तेरित्याहुः । 'न वा' इति सूत्रभाष्ये तु संघुषास्वनोर्विषये उभयत्र विभाषेत्युक्तम् । **हृषेर्लोमसु** ॥ लोमसु कर्तृष्विति बोध्यम् । इदञ्च "अजर्यम्" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **हृष्टम्–हृषितं लोमेति** ॥ 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः । रोमाञ्चितभूतमित्यर्थः । **विस्मितप्रतिघातयोश्चेति** ॥ वार्तिकमिदम् । 'हृषेर्निष्ठाया इड्वा' इति शेषः । **उदित्त्वादिति** ॥ 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायान्नेडित्यर्थः । तथा अळीकेऽर्थे हृष्ट इत्येव । मृषोक्तवानित्यर्थः । **इडिति** ॥ 'हृष तुष्टौ' इति धातोः क्ते इडेव भवतीत्यर्थः । हृषितः तुष्ट इत्यर्थः । विस्मितप्रतिघातयोस्तु धातूनामनेकार्थत्वाद्वृत्तिः । तत्र लोमसु विस्मितप्रतिघातयोश्च 'हृषु अळीके' इत्यस्मात् 'यस्य विभाषा' इति नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते विभाषेयम् । 'हृष तुष्टौ' इत्यस्मात्तु नित्यमिट्प्राप्तौ विभाषा इति विवेकः । **अपचितश्च** ॥ "अपपूर्वस्य चिञो ण्यन्तस्य निष्ठायाञ्चिभावो निपात्यते" इति भाष्यम् । तदाह ।

३०७२। प्यायः पी। (६-१-२८)

पी वा स्यान्निष्ठायाम्। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन स्वाङ्गे नित्यम्। पीनं मुखम्। अन्यत्र प्यानः—पीनः स्वेदः। 'सोपसर्गस्य न' (वा ५०६५) प्रप्यानः। 'आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव' (वा ३४६१)। आपीनोऽन्धुः। आपीनमूधः।

३०७३। ह्लादो निष्ठायाम्। (६-४-९५)

ह्रस्वः स्यात्। प्रह्लन्नः।

३०७४। द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति। (७-४-४०)

एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति। ईत्त्वदद्धावयोरपवादः। दितः। सितः। मा, माङ्, मेङ्, मितः। स्थितः।

३०७५। शाच्छोरन्यतरस्याम्। (७-४-४१)

शितः—शातः। छितः—छातः। व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रतविषये श्यते-र्नित्यम्। संशितं व्रतम्। सम्यक्सम्पादितमित्यर्थः। संशितो ब्राह्मणः। व्रत-विषयकयत्नवानित्यर्थः।

३०७६। दधातेर्हिः। (७-४-४२)

तादौ किति। अभिहितम्। निहितम्।

चायेर्निपातोऽयमिति ॥ **प्यायः पी** ॥ **वा स्यान्निष्ठायामिति** ॥ शेषपूरणमिदम्। 'विभाषाभ्यवपूर्वस्य' इत्यतो विभाषेति 'स्फायः स्फी' इत्यतो निष्ठायामिति चानुवर्तते इति भावः। **व्यवस्थितविभाषेति** ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। 'सोपसर्गस्य न' इत्यादि भाष्ये स्पष्टम्। **ह्लादो निष्ठायाम्** ॥ **ह्रस्वः स्यादिति** ॥ शेषपूरणमिदम्। 'खचि ह्रस्वः' इत्यतस्तनुवृतेरिति भावः। **प्रह्लन्न इति** ॥ 'ह्लादी सुखे' क्तः। 'श्वीदितः' इति नेट्। 'रदाभ्याम्' इति नत्वम्। **द्यतिस्यति** ॥ एषां चतुर्णां द्वन्द्वात्षष्ठी। 'दो अवखण्डने' इत्यस्य द्यतीति निर्देशः। 'षो अन्तकर्मणि' इत्यस्य तु स्यतीति निर्देशः। इत् ति कितीति च्छेदः। **ईत्त्वेति** ॥ 'घुमास्था' इति ईत्त्वस्य 'दो दद्घोः' इति दद्भावस्य च यथासम्भव-मपवाद इत्यर्थः। दोधातोरुदाहरति। **दित इति** ॥ **मा माङ् मेङिति** ॥ 'गामादाग्रहण-ष्वविशेषः' इति वचनादिति भावः। **शाच्छोः** ॥ 'शो तनूकरणे', 'छो छेदने' अनयोः कृतात्वयोर्निर्देशः। अनयोरिकारान्तादेशो वा स्यात् तादौ कितीत्यर्थः। **व्यवस्थितेति** ॥ एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। **दधातेर्हिः** ॥ **तादौ कितीति** ॥ शेषपूरणमिदम्। 'द्यतिस्यति'

१. इदं च 'आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः' (वा ३४३१) इति वार्तिकस्य 'आङ्पूर्वस्यैव' इति नियमसिद्धम्।

३०७७ । दो दद्धोः । (७-४-४६)

घुसंज्ञकस्य 'दा' इत्यस्य 'दथ्' स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । दत्तः । 'घोः' किम् । दातः । तान्तो वायमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य 'दस्ति' (सू ३०७९) इति दीर्घापत्तिः । तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा । धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वं धान्तत्वे 'झषस्तथोः–' (सू २२८०) इति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ।

३०७८ । अच उपसर्गात्तः । (७-४-४७)

अजन्तादुपसर्गात्परस्य 'दा' इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । प्रत्तः । अवत्तः ।

"अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेष्यते ॥" [इति भाष्यम्]

चशब्दाद्यथाप्राप्तम् ।

इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **दो दद्धोः** ॥ द इति षष्ठ्यन्तम् । तदाह । **दा इत्यस्येति** ॥ दथ् इति च्छेदः । तदाह । **दथ् स्यादिति** ॥ तवर्गद्वितीयान्तोऽयमादेशः । **तादौ कितीति** ॥ ति कितीत्यनुवृत्तेरिति भावः । **चर्त्वमिति** ॥ 'खरि च' इति थकारस्य तकार इत्यर्थः । **दात इति** ॥ दाप्दैपो रूपम् । अदाप् इत्युक्तेः घुत्वाभावान्न दद्भावः । **तान्तो वेति** ॥ तवर्गप्रथमान्त इत्यर्थः । नन्वेवं सति विदत्तमित्यादौ दस्तीत्युपसर्गस्य दीर्घत्वापत्तिः । तत्र हि द इति षष्ठी सप्तम्यर्थे । इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यात् तकारान्ते ददातौ परत इत्यर्थः इत्याशङ्क्य निराकरोति । **न चैवमिति** ॥ आदेशस्य तवर्गप्रथमान्तत्वे सतीत्यर्थः । **तकारादाविति** ॥ 'दस्ति' इत्यत्र द इति षष्ठी तीत्यत्रान्वेति । तथाच इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यात् दकारादेशतकारादावुत्तरपदे इत्यर्थः । उत्तरपदाधिकारात् । ततश्च उत्तरपदस्यात्र तकारादित्वाभावात् न दीर्घ इति भावः । **दान्तो वा धान्तो वेति** ॥ तवर्गतृतीयान्तो वा चतुर्थान्तो वा अयमादेश इत्यर्थः । **न चेति** ॥ दान्तत्वे निष्ठानत्वम्, धात्वन्ते 'झषस्तथोः' इति धत्वञ्च न शङ्क्यमित्यन्वयः । **सन्निपातेति** ॥ दान्तादेशस्य धान्तादेशस्य च तकारादिप्रत्ययोपजीव्यतया तद्विघातकनत्वधत्वे प्रति निमित्तत्वासम्भवादिति भावः । **अच उपसर्गात्तः** ॥ त इत्यत्राकार उच्चारणार्थः । अच इत्यावर्तते, एकमुपसर्गविशेषणम् । द्वितीयन्तु स्थानिसमर्पकम् । तदाह । **अजन्तादिति** ॥ **घोरिति** ॥ घोरवयवस्येत्यर्थः । **तः स्यादिति** ॥ तकारः स्यादित्यर्थः । ददादेशापवादः । **चर्त्वमिति** ॥ प्र दा त इति स्थिते दकारादाकारस्य तकारादेशे दकारस्य चर्त्वेन तकार इत्यर्थः । **अवदत्तं विदत्तञ्चेति** ॥ भाष्यस्थश्लोकोऽयम् । अत्र आदिकर्मणीत्येतत् प्रदत्तमित्यत्रैव सम्बध्यते । नायम् 'अच उपसर्गात्तः' इत्यस्य अपवाद इति भ्रमितव्यमित्याह । **चशब्दाद्यथाप्राप्तमिति** ॥ तथा चावदत्तादिशब्देषु

३०७९। दस्ति। (६-३-१२४)

इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्देशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे। 'खरि च' (सू १२१) इति चर्त्वमाश्रयादिसिद्धम्। नीत्तम्। सूत्तम्। 'घुमास्था–' (सू २४६२) इतीत्त्वम्। धेट्। धीतम्। गीतम्। पीतम्। 'जनसन–' (सू २५०४) इत्यात्त्वम्। जातम्। सातम्। खातम्।

३०८०। अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति। (२-४-३६)

ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम्। अदो जग्धिः स्याल्ल्यपि तादौ किति च। इकार उच्चारणार्थः। धत्वम्। 'झरो झरि–' (सू ७१) जग्धः। 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (सू ३०५३)। प्रकृतः कटं सः। प्रकृतः कटस्तेन 'निष्ठायामण्यदर्थे' (सू ३०१४) इति दीर्घः। 'क्षियो दीर्घात्' (सू ३०१५) इति नत्वम्। प्रक्षीणः सः।

३०८१। वाऽऽक्रोशदैन्ययोः। (६-४-६१)

ददादेशोऽपि कदाचिल्लभ्यते इत्यर्थः। अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये 'अच उपसर्गात्तः' इत्यस्यावकाशः प्रत्तमवत्तम् इति सङ्गच्छते इति भावः। **दस्ति** ॥ 'इकः काशे' इत्यतः इक इति 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इत्यतः उपसर्गस्येति 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते। उत्तरपदे इत्यधिकृतं तीत्यनेन विशेष्यते। तदादिविधिः। द इति षष्ठी ति इत्यत्रान्वेति। तथाच दाधातोरादेशः यस्तकारः तदादौ उत्तरपदे इति लभ्यते। तदाह। **इगन्तेत्यादि** ॥ ननु नि दा त इति स्थिते 'अच उपसर्गात्तः' इति दकारादाकारस्य तकारे दकारस्य 'खरि च' इति चर्त्वे प्रकृतसूत्रेण उपसर्गस्य दीर्घे नीत्तमिति रूपं वक्ष्यति। तदयुक्तम्। दीर्घे कर्तव्ये चर्त्वस्यासिद्धत्वे दादेशे तकारायुत्तरपदत्वाभावादित्यत आह। **खरि चेति चर्त्वमाश्रयात् सिद्धमिति** ॥ दादेशतकारमाश्रित्य विधीयमाने दीर्घे चर्त्वं नासिद्धम्। चर्त्वासिद्धं तकारमाश्रित्य विधिबलादित्यर्थः। सूत्तमिति चिन्त्यम्। 'गतिश्च' इति सूत्रभाष्यवार्तिकयोस्सुदत्तमित्यत्र 'अच उपसर्गात्तः' इति तत्त्वे कर्तव्ये सोरुपसर्गत्वन्नेति प्रपञ्चितत्वात्। अथ धेड्गापाधातुभ्यः क्ते आह। **घुमास्थेति** ॥ **धीतमिति** ॥ 'दधातेर्हिः' इत्यत्र ह्लुविकरणग्रहणान्न हिभावः। **अदो जग्धिः** ॥ **धत्वमिति** ॥ जग्ध् त इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धकार इत्यर्थः। **झरो झरि इति** ॥ अनेन पाक्षिको धकारलोप इत्यर्थः। **आदिकर्मणि क्त इति** ॥ व्याख्यातं प्राक्। उदाहरणान्तरविवक्षया पुनरुपन्यासः। **प्रकृतः कटं स इति** ॥ कर्तुमारब्धवानित्यर्थः। कटस्य कर्मणः अनभिहितत्वात् द्वितीया। कर्तुरभिहितत्वात् तच्छब्दात्प्रथमा। चकाराद्भावे कर्मणि चेत्युक्तम्। तत्र कर्मण्युदाहरति। **प्रकृतः कटस्तेनेति** ॥ **प्रक्षीणस्स इति** ॥ आदिकर्मणि क्तः। आदिकर्मणीति वा। **वाऽऽक्रोशदैन्ययोः** ॥ अन्यदर्थ इत्यनुवर्तते।

क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षीणायुर्भव । क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी, क्षितो वा ।

३०८२ । निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । (८-३-८९)

आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । 'सुपि–' (सू २९१६) इति कः ।

३०८३ । सूत्रं प्रतिष्णातम् । (८-३-९०)

प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रतिस्नातम् ।

३०८४ । कपिष्ठलो गोत्रे । (८-३-९१)

कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । 'गोत्रे' किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ।

३०८५ । विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । (८-३-९६)

एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ।

३०८६ । गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुह-जीर्यतिभ्यश्च । (३-४-७२)

एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । म्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः ।

ण्यदर्थो भावकर्मणी इत्युक्तम् । आक्रोशे उदाहरति । **क्षीणायुर्भवेति** ॥ 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः । दैन्ये उदाहरति । **क्षीणोऽयं तपस्वीति** ॥ कृश इत्यर्थः । **निनदीभ्याम्** ॥ **सस्य षः स्यादिति** ॥ 'सहेस्साडस्सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यप्यधिकृतमिति भावः । **निष्णात इति** ॥ कुशल इत्यर्थः । **नदीष्ण इति** ॥ नद्याङ्कुशलं स्नातीति विग्रहः । **सुपीति क इति** ॥ 'सुपि स्थः' इत्यत्र सुपीति योगविभागात् क इत्यर्थः । **गत्यर्थ** ॥ गत्यर्थ, अकर्मक, श्लिष, शीङ्, स्था, आस, वस, जन, रुह, जीर्यति, एषान्दशानान्द्वन्द्वः । 'लः कर्मणि च भावे च' इत्यतः भावे कर्मणीति 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इत्यतः कर्तरि इति चानुवर्तते । तदाह । **एभ्य इत्यादिना** ॥ कर्तरीत्येवानुवृत्तौ भावकर्मणोर्न स्यादिति तयोरप्यनुवृत्तिः । **गङ्गाङ्गत इति** ॥ कर्तरि क्तः । **गङ्गाम्प्राप्त इति** ॥ 'आप्ल्व्याप्तौ' उपसर्गवशाद्गतौ वर्तते । अकर्मकादुदाहरति । **म्लान इति** ॥ क्षीण इत्यर्थः । 'संयोगादेः' इति निष्ठानत्वम् । **आश्लिष्ट इति** ॥ आलिङ्गितवानित्यर्थः । ननु अकर्मकत्वादेव सिद्धे शीङादीनां पुनर्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । **शेषमधिशयित इति** ॥ शेषे शयितवानित्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासाम्' इति शेषः कर्म । अतो नाकर्मकत्वादिह प्राप्तिरिति भावः । **वैकुण्ठमधिष्ठित इति** ॥ वैकुण्ठे स्थितवानित्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासाम्' इति वैकुण्ठः कर्म ।

शिवमुपासितः। हरिदिनमुपोषितः। राममनुजातः। गरुडमारूढः। विश्वमनुजीर्णः। पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि।

३०८७। क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः। (३-४-७६)

एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात्। चाद्यथाप्राप्तम्। ध्रौव्यं स्थैर्यम्।

"मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः।
भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः॥"

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च। आसितो मुकुन्दः। आसितं तेन। गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च। रमापतिरिदं यातः। तेनेदं यातम्। भुजेः कर्मणि। अनन्तेनेदं भुक्तम्। कथं 'भुक्ता ब्राह्मणाः' इति। भुक्तमस्ति एषामिति मत्वर्थीयोऽच्। वर्तमाने इत्यधिकृत्य।

अतो नाकर्मकत्वादिह प्राप्तिः। **शिवमुपासित इति** ॥ शिवम्परिचरितवानित्यर्थः। उपवेशनार्थकत्वे अकर्मकत्वेऽपि इह उपसर्गवशेनार्थान्तरे सकर्मकत्वादकर्मकेत्यनेन न प्राप्तिरिति भावः। **हरिदिनमुपोषित इति** ॥ 'वसतिक्षुधोः' इति इट्। यजादित्वात्सम्प्रसारणम्। 'शासि' इति षः। हरिदिने न भुक्तवानित्यर्थः। 'उपान्वध्याङ्वसः' इति हरिदिनङ्कर्म। ततश्चाकर्मकत्वाभावादप्राप्तिः। **राममनुजात इति** ॥ अनुकृतवानित्यर्थः। अनुसृत्य जातवानिति वा। ततश्चाकर्मकत्वाभावादप्राप्तिः। **गरुडमारूढ इति** ॥ उपर्याक्रान्तवानित्यर्थः। **विश्वमनुजीर्ण इति** ॥ हतवानित्यर्थः। व्याप्तवानिति वा। अकर्मकत्वाभावादप्राप्तिः। जॄधातोः कर्तरि क्तः। 'ऋतः' इति इत्त्व, रपरत्वं 'हलि च' इति दीर्घः। 'रदाभ्याम्' इति नत्वं, णत्वम्। **पक्षे इति** ॥ कर्तरि प्रत्ययाभावपक्षे इत्यर्थः। **क्तोऽधिकरणे च** ॥ ध्रौव्यं गतिः प्रत्यवसानञ्च अर्थो येषामिति विग्रहः। ध्रौव्यार्थेभ्यः गत्यर्थेभ्यः प्रत्यवसानार्थेभ्यश्चेति यावत्। **चाद्यथाप्राप्तमिति** ॥ कर्मकर्तृभावेष्वपि यथासम्भवमित्यर्थः। ध्रौव्यमित्यस्य विवरणं, **स्थैर्यमिति** ॥ स्थिरीभवनम्, उपवेशनशयनादिक्रियेति यावत्। **मुकुन्दस्यासितमिदमिति** ॥ श्लोकोऽयम्। आस्यते अस्मिन्नित्यासितम्, आसनमित्यर्थः। ध्रौव्यार्थस्योदाहरणमिदम्। **इदं यातं रमापतेरिति** ॥ गत्यर्थस्योदाहरणम्। यायते गम्यते अस्मिन्निति यातं, मार्ग इत्यर्थः। **भुक्तमेतदनन्तस्येति** ॥ भुज्यते अस्मिन्निति भुक्तम्। भोजनस्थानमित्यर्थः। 'अधिकरणवाचिनश्च' इति त्रिष्वपि कर्तरि षष्ठी। **पक्षे इति** ॥ अधिकरणे प्रत्ययाभावपक्षे इत्यर्थः। **आसेरकर्मकत्वादिति** ॥ ततश्च न कर्मणि क्त इत्यर्थः। **आसितो मुकुन्द इति** ॥ आसितवानित्यर्थः। **आसितं तेनेति** ॥ भावे उदाहरणम्। **गत्यर्थेभ्य इति** ॥ तेषां सकर्मकतया कर्तरि कर्मणि च क्तः, न तु भावे इत्यर्थः। 'लः कर्मणि च' इत्यत्रादर्शनादिति भावः। **भुजेः कर्मणीति** ॥ भक्षणार्थात्कर्मणि क्तः, न तु भावे। सकर्मकेभ्यो भावे प्रत्ययस्य 'लः कर्मणि' इत्यत्रादर्शनात्। नापि प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्तरि, अनभिधानादित्यर्थः। **कथमिति** ॥ भुजेः कर्तरि क्ताभावस्योक्तत्वादिति भावः। समाधते। **भुक्तमस्त्येषामिति** ॥ अत्र गत्यर्थेभ्यो भावेऽपि क्तप्रत्ययोऽस्त्येव। अविशेषात् 'अजर्यं सङ्गतम्'

३०८८ । ञीतः क्तः । (३-२-१८७)

'ञि क्ष्विदा' क्ष्विण्णः । 'ञि इन्धी' इद्धः ।

३०८९ । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । (३-२-१८८)

मतिरिहेच्छा । बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतः इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । "शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि" इत्यादि ।

३०९० । नपुंसके भावे क्तः । (३-३-११४)

क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् । शयितम् । हसितम् ।

३०९१ । सुयजोर्ङ्वनिप् । (३-२-१०३)

सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिप्स्याद्भूते । सुत्वा, सुत्वानौ । यज्वा, यज्वानौ ।

३०९२ । जीर्यतेरतृन् । (३-२-१०४)

भूते इत्येव । जरन्-जरन्तौ-जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णः जीर्णवान् ।

इति सूत्रे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे च भाष्ये गत्यर्थेभ्यो भावे क्तप्रत्ययस्य अभ्युपगमाच्चेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । **इत्यधिकृत्येति** ॥ 'वर्तमाने लट्' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तमान इत्यर्थः । चानशादीनां सर्वकालतायाः 'भूते' इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् इत्याहुः । **ञीतः क्तः** ॥ ञिः इत् यस्य तस्माद्वर्तमानक्रियावृत्तेः क्त इत्यर्थः । 'तयोरेव कृत्यक्त' इति भावकर्मणोरेव भूते विहितः क्तः वर्तमाने न प्राप्नोतीत्यारम्भः । **क्ष्विण्ण इति** ॥ 'आदितश्च' इति नेट् । **इद्ध इति** ॥ 'श्वीदितः' इति नेट् । **मतिबुद्धि** ॥ मति, बुद्धि, पूजा, अर्थः, एषामिति विग्रहः । वर्तमाने क्त इति शेषः । 'तयोरेव' इति भावकर्मणोरेव । **मतः इष्ट इति** ॥ इच्छार्थकान्मनेरिषेश्च क्तः । 'तीषसह' इति वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति नेट् । **शीलितो रक्षित इति** ॥ भाष्यस्थश्लोकांऽयम् । **इत्यादीति** ॥ आदिना "रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्य हृत इत्यपि ।" "हृष्टतुष्टौ तथाक्रान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ । कष्टम्भविष्यतीत्याहुरमृनः पूर्ववत्मृतः" इति सङ्ग्रहः । कष्टशब्दो भविष्यति अमृनशब्दो वर्तमाने इत्यर्थः । **नपुंसके भावे क्तः** ॥ **कालसामान्ये इति** ॥ अस्य वर्तमानाद्यधिकारानन्तर्भावादिति भावः । 'अकर्मकेभ्य एव नपुंसके भावे क्तः, नतु सकर्मकात्' इति 'णेरध्ययने वृत्तम्' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तद्धनयन्नकर्मकेभ्य एवोदाहरति । **जल्पितमित्यादि** ॥ गतं भुक्तमित्यादौ तु अविवक्षितकर्मकत्वात् अकर्मकत्वं बोध्यम् । अत एव गतं हंसस्य, भुक्तमादनस्येत्यत्र शेषत्वविवक्षया षष्ठीति दिक् । **सुयजोर्ङ्वनिप्** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । सुनोतेर्यजश्च ङ्वनिबन्त्यर्थः । **भूते इति** ॥ अस्य भूताधिकारस्थत्वादिति भावः । **सुत्वा-सुत्वानाविति** ॥ ङ्वनिपि ङपाविौ, इकार उच्चारणार्थः । ङित्त्वान्न गुणः । **जीर्यतेरतृन् ॥ भूते इत्येवेति** ॥ भूतार्थवृत्तेर्जृधातोरतृन् स्यादित्यर्थः । ऋकारनकारावितौ । अत्प्रत्ययशिष्यत । **जरन्निति** ॥ उगित्त्वान्नुम् । **जीर्ण इति** ॥ 'ऋत इत्'

३०९३। छन्दसि लिट्। (३-२-१०५)
३०९४। लिटः कानज्वा। (३-२-१०६)
३०९५। क्वसुश्च। (३-२-१०७)

इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट्। तस्य विधीयमानौ क्वसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम्। कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते। 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे'। 'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते' इत्यादि।

३०९६। वस्वेकाजाद्घसाम्। (७-२-६७)

कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट्, नान्येषाम्। एकाच्, आरिवान्। आत्, ददिवान्। जक्षिवान्। 'एषाम्' किम्। बभूवान्।

रपरत्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः। निष्ठानत्वम्। **छन्दसि लिट्** ॥ **लिटः कानज्वा** ॥ **क्वसुश्च** ॥ त्रीणीमानि सूत्राणि। अत्र प्रथमसूत्रे भूत इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य व्याचष्टे। **भूतसामान्ये छन्दसि लिडिति** ॥ अनद्यतनपरोक्षत्वं छन्दसि न विवक्षितमिति भावः। 'लिटः कानज्वा' इति द्वितीयं सूत्रम्। तत्र छन्दसीत्यनुवर्तते, भूते इति च। छन्दसि भूते लिटः कानजादेशः स्यादित्यर्थः। लिड्ग्रहणं लिण्मात्रस्य ग्रहणार्थम्। तेन 'परोक्षे लिट्' इति यो लिङ्निमित्तः तस्यापि ग्रहणार्थः। अन्यथा 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन प्रकृतस्यैव लिटो ग्रहण स्यादिति वृत्तौ स्पष्टम्। वाग्रहणन्तु पक्षे लिटः श्रवणार्थं, वासरूपविधिर्लादेशेषु नेति ज्ञापनार्थं वा। तत्प्रयोजनन्तु 'भाषायां सदवस' इत्यत्र अनुपदमेव वक्ष्यते। 'क्वसुश्च' इति तृतीयं सूत्रम्। छन्दसि भूते लिटः क्वसुश्चादेशः स्यादित्यर्थः। योगविभागस्तु उत्तरसूत्रे क्वसोरेवानुवृत्त्यर्थः। इमौ कानच्क्वसू आदेशौ छान्दसाविति अत्रैव भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। तदाह। **तस्येत्यादि त्रिमुनिमतमित्यन्तम्** ॥ 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्ण' इति सूत्रभाष्ये तु पपुष आगतं पापवद्रूप्यमिति प्रयुक्तम्। तेन लोकेऽपि क्वचित् क्वसोस्साधुत्वं सूचितम्। तदाह। **कवयस्त्विति** ॥ **तस्थिवांसमिति** ॥ स्थाधातोः लिटः क्वसुः। द्वितीयैकवचने 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः, उगित्त्वान्नुम्। **अधिजग्मुष इति** ॥ अधिपूर्वाद्गमेर्लिटः क्वसुः 'गमहन' इत्युपधालोपः, शसि वसोस्सम्प्रसारणं, पूर्वरूपम्, षत्वम्। **वस्वे** ॥ वसु इत्यविभक्तिको निर्देशः। तथाच व्याख्यास्यति। **वसोरिति** ॥ नित्यत्वात् द्वित्वे कृते एकाच्त्वमेव नेति कथमिट्स्यात् इत्यत आह। **कृतद्विर्वचनानामेकाचामिति** ॥ कृतेऽपि द्वित्वे एकाच एव ये अवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः। 'नड्वशि कृति' इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमात् सर्वत्र प्राप्तस्य इटो नियमोऽयमित्याह। **नान्येषामिति** ॥ **आरिवानिति** ॥ 'ऋ गतौ' "ऋच्छत्यृताम्" इति गुणे कृते द्वित्वादिषु पूर्ववत् कृतेषु अयमेकाच्। **ददिवानिति** ॥ डु दाञ् दाने कृते द्वित्वे नायमेकाच् इण्निमित्तश्चातो लोपो नासति तस्मिन् भवतीति अनेकाजर्थमाग्रहणम्। **जक्षिवानिति** ॥ 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यदेर्घस्लादेशः। द्वित्वे कृते नायमेकाजिति

३०९७ । भाषायां सदवसश्रुवः । (३-२-१०८)

सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड्वा स्यात्, तस्य च नित्यं क्सुः । 'निषेदुषीमासनवन्धधीरः' । 'अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्य' । शुश्रुवान् ।

३०९८ । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । (३-२-१०९)

एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिड्वा, तस्य नित्यं क्सुः । इट् । उपेयिवान् । 'उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्याम्' । उपेयुषी । उपेत्यविवक्षितम् । ईयिवान् । समीयिवान् । नञ्पूर्वादश्नातेः क्सुरिडभावश्च । 'धृतजयधृतेरनाशुषः' इति भारविः । अनुपूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः ।

घसिग्रहणम् । **भाषायाम्** ॥ सद, वस, श्रु, एषान्द्वन्द्वात्पञ्चमी । पुंस्त्वमेकवचनञ्चार्षम् । **तस्य च नित्यं क्सुरिति** ॥ वाग्रहणं लिटैव सम्बध्यते । तस्य क्सुस्तु नित्यः इति भाष्ये स्पष्टम् । पक्षे लुङ् । तस्य भूतसामान्ये विहितत्वात् । वाग्रहणानानुवृत्तौ तु भूतसामान्ये लिडयं नित्यं लुङपवादः स्यात् । सरूपत्वात् । अस्य च भूतसामान्ये लिटः न तिङ् । अस्य क्सुस्तदपवादत्वात् । वासरूपविधिस्तु लादेशेषु नेति 'लिटः कानज्वा' इत्यत्र उक्तमिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । **निषेदुषीमिति** ॥ निपूर्वात्सदेर्लिटः क्सुः, द्वित्वम् 'अत एकहल्मध्ये' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ, वसोस्सम्प्रसारणं, पूर्वरूपं, षत्वम् । **अध्यूषुष इति** ॥ अधिपूर्वाद्वसधातोर्लिटः क्सुः, यजादित्वाद्धातोर्वस्य सम्प्रसारणम् । पूर्वरूपम्, उस् इत्यस्य द्वित्वं, हलादिशेषः, सवर्णदीर्घः । शसि वसोस्सम्प्रसारणं, पूर्वरूपम् । **शुश्रुवानिति** ॥ श्रुधातोर्लिटः क्सुः, द्वित्वम् । **उपेयिवान्** ॥ **इडिति** ॥ उपपूर्वादिण्धातोः लिटः क्सुः, नित्यत्वाद्द्वित्वम् । "वलादिलक्षण इट् 'नेड्वशि कृति' इति प्रतिषिद्धः, स तावत् क्वादिनियमात्पुनरुत्थितः । पुनश्च 'वस्वेकाजाद्धसाम्' इति सूत्रेण एकाचश्च आदन्ताच्च घसेश्च परस्य वसोरिट् स्यात् नान्येभ्य इत्यर्थकेन द्वित्वानन्तरमनेकाच्त्वात् प्रतिषिद्धः, सोऽयमिट् अनेन निपातनेन प्रतिप्रसूयते" इति भाष्ये स्पष्टम्। इटि कृते उत्तरखण्डस्य इकारस्य यण्, अभ्यासस्य दीर्घस्तु निपात्यते । नन्वत्र अपूर्व एव इट् निपात्यतामित्यत आह । **उपेयुषीति** ॥ उगित्त्वान्ङीपि वसोस्सम्प्रसारणम् । प्रतिप्रसूतो वलादिलक्षण इट् तु न । तन्निमित्तस्य वकारस्य सम्प्रसारणेन विनाशोन्मुखत्वात् । अत्र अपूर्वस्य इटो निपातने तु अत्रापि इट् स्यादिति भावः । **उपेत्यविवक्षितमिति** ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । **अश्नातेरिति** ॥ 'अश भोजने' श्नाविकरणः, क्रयादिः, लिटः क्सुः, द्वित्वम् 'अत आदेः' इति दीर्घः, सवर्णदीर्घः, द्विहल्त्वाभावान्न नुट् । 'अश्नोतेश्च' इत्यपि न नुट् । इनुविकरणस्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । नञ उपपदसमासः । 'नलोपो नञः, तस्मान्नुडचि' इति भावः । **वचेः कर्तरीति** ॥ न तु भावकर्मणोरिति भावः ।

३०९९। विभाषा गमहनविदविशाम्। (७-२-६८)

एभ्यो वसोरिड्वा। जग्मिवान्–जगन्वान्। जघ्निवान्–जघन्वान्। विविदिवान्–विविद्वान्। विविशिवान्–विविश्वान्। विशिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम्। वेत्तेस्तु विविद्वान्। 'नेड्वशि कृति' (सू २९८१) इतीण्निषेधः। 'दृशेश्च' (वा ४४५२)। ददृशिवान्–ददृश्वान्।

३१००। लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे। (३-२-१२४)

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः। शवादि। पचन्तं चैत्रं पश्य।

३१०१। आने मुक्। (७-२-८२)

अदन्तस्याङ्गस्य मुगागमः स्यादाने परे। पचमानं चैत्रं पश्य। लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम्। तेन प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित्। सन्ब्राह्मणः। 'माङ्याक्रोशे इति वाच्यम्' (वा २१०९)। 'मा जीवन्यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति'। 'माङि लुङ्' (सू २२१९) इति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्याल्लट्।

३१०२। सम्बोधने च। (३-२-१२५)

हे पचन्। हे पचमान।

कानचि यजादित्वात्सम्प्रसारणं, पूर्वरूपं, सवर्णदीर्घः। **विभाषा गम** ॥ 'विभाषा गमहन' इत्यादि स्पष्टम्। **लटः शतृशानचौ** ॥ 'वर्तमाने लट्' इति पूर्वसूत्रविहितस्यैव एतौ शतृशानचौ। अनन्तरस्येति न्यायादिति 'वर्तमानसामीप्ये' इत्यादिभाष्ये स्पष्टम्। शतृप्रत्यये शकारऋकारावितौ। **पचन्तमिति** ॥ पाकानुकूलव्यापाराश्रयमित्यर्थः 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्, सत्वप्रधानानि नामानि' इति सिद्धान्तात्। शतृशित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् शपि 'अतो गुणे' इति पररूपम्। शानचि शचावितौ। **आने मुक्** ॥ 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम्। 'अतो येयः' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तेन षष्ठ्या विपरिणतेन अता विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह। **अदन्तस्येति** ॥ मुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः, कित्त्वादन्तावयवः। **अनुवर्तमाने इति** ॥ 'वर्तमाने लट्' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य लडित्यस्य षष्ठ्या विपरिणामेन उक्तार्थलाभे सतीत्यर्थः। **अधिकेति** ॥ सूत्राक्षरारूढस्यापि अर्थस्य लाभार्थमित्यर्थः। **सन् ब्राह्मण इति** ॥ 'अस भुवि' शतृप्रत्यये शपो लुक्। श्नसोरल्लोपः। **माङीति** ॥ माङि प्रयुज्यमाने आक्रोशे गम्ये लटश्शतृशानचाविति वक्तव्यमित्यर्थः। **मा जीवन्निति** ॥ न जीवत्ययम् अनुपकारित्वात्। मृतप्राय इत्यर्थः। मा पचमान इत्यप्युदाहार्यम्। 'लटश्शतृशानचौ' इत्येव सिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह। **माङि लुङितीति** ॥ **सम्बोधने च** ॥ लटश्शतृशानचाविति शेषः। प्रथमासमानाधिकरणार्थं आरम्भः। पूर्वसूत्रस्थपुनर्लड्ग्रहणस्य अधिकविधानार्थत्वादेव सिद्धे प्रपञ्चार्थ-

३१०३ । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । (३-२-१२६)

क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन्मुच्यते । हेतुः फलं कारणं च । 'कृत्यचः' (सू २८३५) । प्रपीयमाणः सोमः ।

३१०४ । ईदासः । (७-२-८३)

आसः परस्यानस्य ईत्स्यात् । 'आदेः परस्य' (सू ४४) आसीनः ।

३१०५ । विदेः शतुर्वसुः । (७-१-३६)

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विद्वान् । विदन् । विदुषी ।

३१०६ । तौ सत् । (३-२-१२७)

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ।

३१०७ । लटः सद्वा । (३-३-१४)

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः संबोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं

मिदम् । **लक्षणहेत्वोः** ॥ लक्ष्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति लक्षणम्, ज्ञापकम् । तदाह । **क्रियायाः परिचायके इति** ॥ धात्वर्थस्य लक्षणत्वे हेतुत्वे च द्योत्ये इति यावत् । कर्तैव प्रत्ययार्थः । **शयाना भुञ्जते यवना इति** ॥ अत्र भोजनकालीनं शयनं भोक्तुर्यवनत्वसूचकम् । हेतावुदाहरति । **अर्जयन्वसतीति** ॥ अर्जनाय वसतीत्यर्थः । हेतावुदाहरणान्तरमाह । **हरिं पश्यन्निति** ॥ हरिदर्शनेन संसारदुःखान्मुच्यते इत्यर्थः । ननु धनाद्यार्जनस्य वाससाध्यतया कथ तस्य वासहेतुत्वं इत्यत आह । **हेतुः फलं कारणञ्चेति** ॥ इष्टसाधनताज्ञानस्य वासप्रवृत्तौ हेतुतया इष्टस्यार्जनस्यापि वासहेतुत्वमिति भावः । **प्रपीयमाण इति** ॥ अत्र भिन्नपदस्थत्वात् कथं णत्वमित्यत आह । **कृत्यच इति** ॥ **ईदासः** ॥ आस इति पञ्चमी । **आनस्येति** ॥ 'आने मुक्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **विदेः शतुर्वसुः** ॥ **वेत्तेरिति** ॥ 'विद ज्ञाने' इति लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम् । शतुः परस्मैपदत्वात् विद्यतेर्विन्तश्चात्मनेपदित्वात् । यद्यपि विन्दतिरुभयपदी, तथापि तस्य न ग्रहणम् । 'निरनुबन्धकग्रहण न सानुबन्धकस्य' इत्युक्तेरिति भावः । **वा स्यादिति** ॥ 'तुह्योस्तातङ्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **विदुषीति** ॥ उगित्त्वान्ङीप्, वसोस्सम्प्रसारणं, पूर्वरूपम्, षत्वम् । **तौ सत्** ॥ 'लटश्शतृशानचौ' इति सूत्रोपात्तौ शतृशानचौ तच्छब्दः परामृशति । तदाह । **तौ शतृशानचाविति** ॥ **लटः सद्वा** ॥ लटश्शतृशानचौ वा स्त इत्यर्थः । **व्यवस्थितेति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । **नित्यमिति** ॥ तेन तिङाद्यनिवृत्तिः । अप्रथमासामानाधिकरण्ये उदाहरति । **करिष्यन्तमिति** ॥ प्रत्यये परतः उदाहरति । **करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यत इति** ॥ उत्तरपदे उदाहरति । **करिष्यद्भक्तिरिति** ॥ करिष्यन्ती भक्तिरिति कर्मधारयः । सम्बोधने उदाहरति । **हे करिष्यन्निति** ॥

कारिष्यतः । करिष्यद्भक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । करिष्यतीति करिष्यन् ।

३१०८ । पूङ्यजोः शानन् । (३-२-१२८)

वर्तमाने । पवमानः । यजमानः ।

३१०९ । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । (३-२-१२९)

एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः । कवचं बिभ्राणः । शत्रुं निघ्नानः ।

३११० । इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि । (३-२-१३०)

आभ्यां शतृ स्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि । अधीयन् । धारयन् । 'अकृच्छ्रिणि' किम् । कृच्छ्रेण अधीते धारयति ।

३१११ । द्विषोऽमित्रे । (३-२-१३१)

द्विषञ्छत्रुः ।

३११२ । सुञो यज्ञसंयोगे । (३-२-१३२)

सर्वे सुन्वन्तः, सर्वे यजमानाः, सत्रिणः ।

शयिष्यमाणा भोक्ष्यन्ते यवना इति लक्षणे उदाहार्यम् । हेतावुदाहरति । **अर्जयिष्यन्वसतीति ॥ प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचिदिति ॥** प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचिदित्यर्थः । कदाचिदित्यपि द्रष्टव्यम् । इदञ्च 'लृट् शेषे च' इति भविष्यदधिकारविहितं लृट्येव प्रवर्तते इति "अनवक्लृप्त्यमर्ष" इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । **पूङ्यजोः शानन् ॥** पञ्चम्यर्थे षष्ठी । **वर्तमाने इति ॥** शेषपूरणमिदम् । 'वर्तमाने लट्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लड्ग्रहणन्तु निवृत्तम् । ततश्च ण्वुलादिवत्स्वतन्त्रोऽयम्, नतु शत्रादिवल्लादेशः । तथा च कर्तर्येवायम्, नतु भावकर्मणोः । नच लादेशत्वाभावे सोमम्पवमान इत्यत्र कर्मणि षष्ठी स्यादिति वाच्यम् । 'न लोक' इति सूत्रे 'तृन्' इति प्रत्याहार इत्युक्तत्वात् । **ताच्छील्य ॥** चानाशि चशावित्यौ । **भोगं भुञ्जान इति ॥** भोगशील इत्यर्थः । **कवचम्बिभ्राण इति ॥** यौवनबलादिति भावः । **शत्रुन्निघ्नान इति ॥** निहन्तुं शक्त इत्यर्थः । अतः परत्वाभावान्न मुक् । चानशः लादेशत्वाभावात् अनात्मनेपदत्वात् परस्मैपदेभ्योऽपि प्रवृत्तिः । **इङ्धार्योः ॥** शतृ अकृच्छ्रिणीति छेदः । अकृच्छ्रम्, अदुःखम्, तदस्यास्तीति अकृच्छ्री । इङ्, धार, अनयोः द्वन्द्वात् पञ्चम्यर्थे षष्ठी । **अधीयन्निति ॥** सुखमध्येतित्यर्थः । **धारयन्निति ॥** सुखेन धारयेतित्यर्थः । **द्विषोऽमित्रे ॥** द्विषश्शतृप्रत्ययः स्यात् । आमित्रे कर्तरीत्यर्थः । **सुञो यज्ञ ॥** यज्ञसयुक्तेऽभिषवे वर्तमानात् सुनोतेः शतृप्रत्यय इत्यर्थः । संयोगग्रहण यज्ञस्वामिपरिग्रहार्थम् । तेन याजकेषु न भवति । तत्र सुन्वन्नित्येकवचनान्तं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिविषयम्, एककर्तृकत्वात् । बहुवचनान्तन्तु सत्रविषयमेव, तत्र ऋत्विजामपि यजमानत्वादिति मत्वा आह । **सर्वे सुन्वन्त इति ॥**

३११३ । अर्हः प्रशंसायाम् । (३-२-१३३)

अर्हन् ।

३११४ । आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । (३-२-१३४)

क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः ।

३११५ । तृन् । (३-२-१३५)

कर्ता कटम् ।

३११६ । अलङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् । (३-२-१३६)

अलङ्करिष्णुरित्यादि । (निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ।)

३११७ । णेश्छन्दसि । (३-२-१३७)

'वीरुधः पारयिष्णवः' ।

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ अर्ह इति पञ्चमी । शतृप्रत्यय इति शेषः । **अर्हन्निति** ॥ पूजामाप्तुं योग्य इत्यर्थः । अत्र प्रशस्तस्यैव पूजायोग्यत्वात् प्रशंसा गम्यते । **आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु** ॥ आङभिविधौ । तदाह । **क्विपमभिव्याप्येति** ॥ 'भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप्' इति सूत्रमभिव्याप्येति यावत् । तत्र ताच्छीलिकाः प्रत्ययाः प्रायेण सोपसर्गेभ्यो नेति 'आढ्यसुभग' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तच्छीलः तत्स्वभावः फलमनपेक्ष्य स्वभावादेव प्रवर्तमान इति यावत् । सः धर्मः यस्य सः तद्धर्मा । स्वधर्मोऽयमिति प्रवर्तमानः । तस्य धात्वर्थस्य साधुकर्ता तत्साधुकारी । **तृन्** ॥ धातोस्तृन्प्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिषु कर्तृषु । तच्छीले उदाहरति । **कर्ता कटमिति** ॥ कटकरणक्रियाशील इत्यर्थः । 'न लोक' इति षष्ठीनिषेधः । 'न लोक' इति सूत्रे तृन्नित्यनेन 'लटः शतृ' इत्यारभ्य एतत्सूत्रस्थनकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् । तद्धर्मणि यथा । मण्डयितारः श्राविष्ठायनाः । ऊढां वधूं श्राविष्ठायना नाम देशविशेषीयाः वधूमण्डनं स्वधर्म इत्यनुष्ठातार इत्यर्थः । तत्साधुकारिणि कर्ता कटमित्येवोदाहरणम् । कटं साधु करोतीत्यर्थः । **अलंकृञ्** ॥ अलंकृञ्, निराकृञ्, प्रजन, उत्पच, उत्पत, उन्मद, रुचि, अपत्रप, वृतु, वृधु, सह, चर, एषां द्वादशानामन्द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् स्यात् । **इत्यादीति** ॥ निराकरिष्णुः प्रजनिष्णुः उत्पचिष्णुः उत्पतिष्णुः उन्मदिष्णुः रोचिष्णुः अपत्रपिष्णुः वर्तिष्णुः वर्धिष्णुः सहिष्णुः चरिष्णुः । **णेश्छन्दसि** ॥ ण्यन्ताद्धातोरिष्णुच् स्यात् छन्दसीत्यर्थः । **पारयिष्णव इति** ॥

३११८। भुवश्च। (३-२-१३८)

छन्दसीत्येव। भविष्णुः। कथं तर्हि 'जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवम्' इति। निरङ्कुशाः कवयः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः। एवं क्षयिष्णुः। नैतद्भाष्ये दृष्टम्।

३११९। ग्लाजिस्थश्च क्नुः। (३-२-१३९)

छन्दसीति निवृत्तम्। गिदयं न तु कित्। तेन स्थ ईत्त्वं न। ग्लास्नुः। गित्त्वान्न गुणः। जिष्णुः। स्थास्नुः। चाद्भुवः। 'श्नुकः किति' (सू २३८१) इत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट्। भूष्णुः। 'दंशेश्छन्दस्युपसङ्ख्यानम्' (वा २१२९)। 'दङ्क्ष्णवः पशवः।'

३१२०। त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः। (३-२-१४०)

त्रस्नुः। गृध्नुः। धृष्णुः। क्षिप्नुः।

३१२१। शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्। (३-२-१४१)

उकार उच्चारणार्थ इति काशिका। अनुबन्ध इति भाष्यम्। तेन शमिनितरा—शमिनीतरा इत्यत्र 'उगितश्च' (सू ९८७) इति ह्रस्वविकल्पः।

पृधातोर्ण्यन्तादिष्णुचि णेर्लोपम्बाधित्वा 'अयामन्ताल्वाय्य' इत्ययू। इदं सूत्रं वैदिकप्रक्रियायामेव व्याख्यातुमुचितम्। **भुवश्च॥ छन्दसीत्येवेति॥** भूधातोरिष्णुच् स्यात्। तच्छीलादिषु छन्दसीत्यर्थः। अण्यन्तार्थ आरम्भः। **ग्लाजिस्थश्च॥ निवृत्तमिति॥** व्याख्यानादिति भावः। चात् भुव इत्यनुकृष्यते। ग्ला, जि, स्था, एषान्द्वन्द्वात्पञ्चभ्यो। ग्ला, जि, स्था, भू इत्येभ्यः क्नुः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। ककार इत्। स्थाम्नु इत्यत्र कित्त्वलक्षणं 'घुमास्था' इतीत्त्वमाशङ्क्य आह। **गिदयमिति॥** सूत्रे चर्त्वेन ककारानिर्देश इति भावः। **गित्त्वान्न गुण इति॥** 'कृकृडिति च' इत्यत्र गस्य चर्त्वेन ककारान्तरप्रश्लेषादिति भावः। ननु भूष्णुरित्यत्र इट् स्यात्, 'श्नुकः किति' इति कित एव इण्निषेधात्। अस्य च गित्त्वादित्यत आह। **इन्युक इति॥ प्रश्लेषादिति॥** चर्त्वेनेति भावः। **त्रसिगृधि॥** तच्छीलादिषु कर्तृष्विति शेषः। **त्रस्नुरिति॥** नडशीति नेट। गृध्नुः धृष्णुरित्यत्र कित्त्वान्न गुणः। **शमित्यष्टाभ्यः॥** इतिशब्दः आदिपर्यायः। शमादयः दिवादौ स्थिताः। तेभ्यः अष्टाभ्यो घिनुण् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। घित्त्वमुत्तरसूत्रार्थम्। "अकर्मकेभ्य एव घिनुण्" इति भाष्यम्। **शमिनितरा-शमिनीतरेति॥** शमिन्शब्दात् स्त्रियान्तलक्षणङीबन्तात् तरबन्ताट्टाप्। **ह्रस्वविकल्पः इति॥** भाष्यमते उगित्त्वाद्ह्रस्वः। काशिकामते तु उगित्त्वाभावान्न ह्रस्वः।

न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः । झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात् । 'नोदात्तोपदेशस्य–' (सू २७६३) इति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । क्रमी । प्रमादी । उत्पूर्वान्मदेः अलङ्कृञादिसूत्रेणेष्णुजुक्तः, वासरूपविधिना घिनुणपि । उन्मादी । 'ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति तु प्रायिकम् ।

३१२२ । सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसञ्ज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च । (३–२–१४२)

घिनुण्स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ।

३१२३ । वौ कषलसकत्थस्नभ्भः । (३-२-१४३)

नच ह्रस्वाभावे 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वं शङ्क्यम् । 'संज्ञापूरण्योश्च' इति निषेधात् । ननु भाष्यरीत्या उगित्त्वाभ्युपगमे शमी–शमिनौ इत्यादौ 'उगिदचाम्' इति नुम् स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति । **न चैवमिति** ॥ **झल्ग्रहणमपकृष्येति** ॥ 'नपुंसकस्य झलचः' इति उत्तरसूत्रादिति भावः । एतच्च प्रकृतसूत्रे 'युवोरनाकौ' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । शमादिभ्यो घिनुणि उपधावृद्धिमाशङ्क्य आह । **नोदात्तेति** ॥ **प्रमादीति** ॥ मान्तत्वाभावान्न वृद्धिनिषेधः । ननु उत्पूर्वान्मदेरुन्मादीति कथं घिनुण् । अलङ्कृञादिसूत्रे उत्पूर्वान्मदेर्विशिष्य इष्णुचो विधानादित्यत आह । **उत्पूर्वादित्यादिना** ॥ ननु कथमत्र ताच्छीलिके घिनुणि वासरूपविधिप्रवृत्तिः । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति निषेधादित्यत आह । **ताच्छीलिकेष्विति** ॥ इयम्परिभाषा 'निन्दहिंस' इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रे ज्ञापितेति भाष्ये स्पष्टम् । **प्रायिकमिति** ॥ एतच्च 'सूददीपदीक्षश्च' इति दीपग्रहणादिति 'जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्य' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यस** ॥ सम्पृच, अनुरुध, आङ्यम, आङ्यस, परिसृ, संसृज, परिदेवि, सञ्ज्वर, परिक्षिप, परिरट, परिवद, परिदह, परिमुह, दुष, द्विष, द्रुह, दुह, युज, आक्रीड, विविच, त्यज, रज, भज, अतिचर, अपचर, आमुष, अभ्याहन्, एषां सप्तविंशानां द्वन्द्वात्पञ्चमी । **सम्पर्कीति** ॥ 'चजोः' इति कुत्वम् । अनुरोधीत्यादौ लघूपधगुणः । अदुपधेषु उपधावृद्धिः । **परिदेवीति** ॥ 'देवृ देवने' भ्वादिः । दीव्यतेस्तु ण्यन्तस्य न ग्रहणम् । लाक्षणिकत्वात्, अण्यन्तैस्साहचर्याच्च । **अभ्याघातीति** ॥ 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वम् । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । **वौ कषलस** ॥ कष, लस,

विकाषी। विलासी। विकत्थी। विस्रम्भी।

३१२४। अपे च लषः। (३-२-१४४)

चाद्वौ। अपलाषी। विलाषी।

३१२५। प्रे लपसृद्रुमथवदवसः। (३-२-१४५)

प्रलापी। प्रसारी। प्रद्रावी। प्रमाथी। प्रवादी। प्रवासी।

३१२६। निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ्। (३-२-१४६)

पञ्चम्यर्थे प्रथमा। एभ्यो वुञ्स्यात्। निन्दकः। हिंसकः, इत्यादि। ण्वुला सिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकं तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति।

३१२७। देविक्रुशोश्चोपसर्गे। (३-२-१४७)

आदेवकः। आक्रोशकः। 'उपसर्गे' किम्। देवयिता। क्रोष्टा।

कत्थ, स्रम्भ्, एषान्द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यो घिनुण् स्यात् ताच्छील्यादिष्वित्यर्थः। **अपे च लषः॥ चाद्वाविति॥** वौ उपपदेऽपीत्यर्थः। अपे वौ च उपपदे लषः घिनुण् इत्यर्थः। ताच्छील्यादिष्वेवेत्यर्थः। **प्रे लप॥** लप, सृ, द्रु, मथ, वद्, वस्, एषां षण्णान्द्वन्द्वात्पञ्चमी। प्रे उपपदे एभ्यः घिनुण् स्यात् ताच्छील्यादिष्वित्यर्थः। **निन्दहिंस॥** निन्द, हिंस, क्लिश, खाद, विनाश, परिक्षिप, परिरट, परिवादि, व्याभाष, असूय, एषां दशानां द्वन्द्वः। **पञ्चम्यर्थे प्रथमेति॥** सौत्रं पुंस्त्वमेकवचनं वेति भावः। विनाशेति विपूर्वस्य नशेर्ण्यन्तस्य भाविना णिलोपेन निर्देशः। शकारादकार उच्चारणार्थः। केचित्तु विनाशीति ण्यन्तमेव पठन्ति। परिवादीति तु ण्यन्तमेव। असूयेति कण्ड्वादियगन्तः। **इत्यादीति॥** क्लेशकः, खादकः, विनाशकः, परिक्षेपकः, परिराटकः, परिवादकः, व्याभाषकः, असूयकः। ननु 'असूयो वुञ्' इति असूयतेरेव वुञ्विधीयतां, न तु निन्दादिभ्योऽपि, तेषां ण्वुलैव सिद्धेः। लित्स्वरचित्स्वरयोस्तु नास्ति विशेषः। उभयथाप्युदात्तत्वात्। असूयतेस्तु ण्वुलि प्रत्ययात् पूर्वं ऊकार उदात्तः। वुञि तु 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इति धातोरकार उदात्त इति विशेषः। तस्मादसूयतेरेव वुञ्विधिरिति युक्तमित्यत आह। **ण्वुला सिद्धे इति॥ तृजादयो नेतीति॥** तच्छीलादिषु वासरूपविधिसत्त्वे हि तद्विषये ण्वुलस्सरूपतया वुञा नित्यम्बाधेऽपि तृजादयः स्युः। अत्र वासरूपविध्यप्रवृत्तौ तु 'तृन्' इति सूत्रेण तच्छीलादिषु तृनि प्राप्ते वुञ्विधिरर्थवान्। अतस्तच्छीलादिषु वासरूपविधिर्न प्रवर्तत इति भावः। इदं च प्रायिकम्। तत्फलन्तु उत्पूर्वान्मदेरलंकृञादिसूत्रेण इष्णुञुक्तः, वासरूपविधिना घिनुणपीति मूल एवानुपदमुक्तम्। **देविक्रुशोः॥** देवीति चुरादिण्यन्तस्य 'दिवु क्रीडा' इत्यस्य च ग्रहणम्। उपसर्गे उपपदे देवयतेः क्रुशेश्च तच्छीलादिषु वुञ्

३१२८ । चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । (३-२-१४८)

चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । 'अकर्मकात्' किम् । पठिता विद्याम् ।

३१२९ । अनुदात्तेतश्च हलादेः । (३-२-१४९)

अकर्मकाद्युच्स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । 'अनुदात्तेतः' किम् । भविता । 'हलादेः' किम् । एधिता । 'अकर्मकात्' किम् । वसिता वस्त्रम् ।

३१३० । जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः । (३-२-१५०)

'जु' इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । पूर्वेण सिद्धे पदग्रहणं 'लषपतपद—' (सू ३१३४) इत्युकञ्बाधा मा भूदिति । तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनालङ्कृञस्तृन्न ।

३१३१ । क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च । (३-२-१५१)

क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ।

स्यादित्यर्थः । **चलन ॥ शब्दन इति ॥** 'शब्द शब्दने' चुरादिः । शब्दनं शब्दोच्चारणम् । धात्वर्थोपसङ्ग्रहादकर्मकः । **अनुदात्तेतश्च ॥** आदिग्रहणाभावे हलन्तादित्यर्थः स्यात् । ततश्च जुगुप्सनः इति न स्यात् । सन्नन्तस्य हलन्तत्वाभावात् । अस्ति चानुदात्तेत्त्वं सन्नन्तस्य । गुप इत्यनुदात्तेत्त्वस्य केवले प्रयोजनाभावेन सन्नन्तार्थत्वात् । **जुचंक्रम्यदन्द्रम्य ॥** जु, चङ्क्रम्य, दन्द्रम्य, सृ, गृधि, ज्वल, शुच, लष, पत, पद एषान्दशानां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः तच्छीलादिषु युच् स्यादित्यर्थः । धातुपाठे जुधातोरदर्शनादाह । **जु इति सौत्र इति ॥ चङ्क्रमण इति ॥** यङन्ताद्युच् । 'यस्य हलः' इति यकारलोपः, अतो लोपः । एवन्दन्द्रमणः, सरणः, गर्द्धनः, ज्वलनः, शोचनः, लषणः, पतनः, पदनः, इत्यप्युदाहार्यम् । **पूर्वेणेति ॥** 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इत्यनेनेत्यर्थः । **तेनेति ॥** उकञ्त्वयं तच्छीलाधिकारस्य । तत्र वासरूपविधिनैव उकञा 'अनुदात्तेतश्च हलादेः'इति विहितस्य पदंर्युचः बाधो न भविष्यतीति 'जुचङ्क्रम्य' इति युञ्विधिरनर्थकः स्यात् । अतस्ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्ति इति विज्ञायत इत्यर्थः । 'निन्दाहिंस' इति सूत्रे तच्छीलादिषु वासरूपविधिना तृजादयो नेति ज्ञापितम् । इह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञाप्यते इति न पौनरुक्त्यम् । **तृन्नति ॥** अलम्पूर्वात् कृञः अलंकृञित्यादिसूत्रविहितेन तच्छीलाधिकारस्थेन इष्णुचा 'तृन्' इति सामान्यविहितः तच्छीलाधिकारस्थो बाध्यते इत्यर्थः । **क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥** 'क्रुध

३१३२। न यः। (३-२-१५२)

यकारान्ताद्युञ्न स्यात्। क्नूयिता। क्ष्मायिता।

३१३३। सूददीपदीक्षश्च। (३-२-१५३)

युञ्न स्यात्। सूदिता। दीपिता। दीक्षिता। 'नमिकम्पि—' (सू ३१४७) इति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति 'ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति प्रायिकमिति। तेन कम्रा कमना युवतिः। कम्प्रा कम्पना शाखा। यदि सूदेर्युञ्न, कथं मधुसूदनः। नन्द्यादिः।

३१३४। लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ्। (३-२-१५४)

लावुकः। पातुकः इत्यादि।

३१३५। जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्। (३-२-१५५)

जल्पाकः। भिक्षाकः। कुट्टाकः। लुण्टाकः। वराकः। वराकी।

३१३६। प्रजोरिनिः। (३-२-१५६)

कोपे' 'मडि भूषायाम्' एतदर्थेभ्यः धातुभ्यो युच् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। **न यः**॥ य इति पञ्चम्यन्तं धातुविशेषणम्। तदन्तविधिः। तदाह। **यकारान्तादिति**॥ **क्नूयिता। क्ष्मायितेति**॥ 'क्नूयी शब्दे उन्दने च' 'क्ष्मायी विधूनने' 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् निषिध्यते। तृनेव भवति। **सूददीप**॥ सूद, दीप, दीक्ष, एषान्द्वन्द्वात्पञ्चमी। **युञ्नेति**॥ शेषपूरणमिदम्। 'अनुदात्तेतश्च' इति प्राप्तो युच् प्रतिषिध्यते। नन्विह दीपग्रहणं व्यर्थम्। 'नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः' इति विशेषविहितेन रप्रत्ययेन युचो बाधसिद्धेः। नच वासरूपविधिना तद्बाधः शङ्क्यः। ताच्छीलिकेषु वासरूपविधेः प्रतिषेधादित्यत आह। **नमिकम्पीति रेणेति**॥ रप्रत्ययेनेत्यर्थः। **प्रायिकामति**॥ तथा चात्र वासरूपविधिना ताच्छीलिकेनापि रप्रत्ययेन युचो बाधासम्भवात् इह दीपेर्युचो निषेधोऽर्थवानिति भावः। **तेनेति**॥ ताच्छीलिकेऽपि क्वचिद्वासरूपविधेस्सत्त्वादित्यर्थः। **कम्रा कमनेति**॥ इच्छाशीलेत्यर्थः। 'अनुदात्तेतश्च' इति युच 'नमिकम्पि' इति रेण पक्षे बाध इति भावः। **कम्प्रा, कम्पनेति**॥ चलनशीलेत्यर्थः। अत्र पि 'नमिकम्पि' इति रेण युच पक्षे बाध इति भावः। आक्षिपति। **यदीति**॥ 'सूददीपदीक्षश्च' इति सूदर्युञ्प्रतिषिध्यते तदा मधुसूदन इति कथमित्यन्वयः। समाधत्ते। **नन्द्यादिरिति**॥ सूदिरिति शेषः। तथाच 'नन्दिग्राह' इति ल्युप्रत्यय इति भावः। **लषपत**॥ एभ्यो दशभ्यः उकञ् स्यात् तच्छीलादिष्वर्थेषु। **इत्यादीति**॥ पातुकः। आतो युक्, स्थायुकः। भावुकः, वर्षुकः, घातुकः 'हनस्तः' इति तत्वम्। हो हन्तेः' इति कुत्वम्। कामुकः, गामुकः, शारुकः। **जल्पभिक्ष**॥ एभ्यः पञ्चभ्यष्षाकन् स्यात्। तच्छीलादिष्वित्यर्थः। षनावितौ। स्त्रियां षित्त्वान्ङीप्। जल्पाकः, इत्यादि। **प्रजोरिनिः**॥

प्रजवी—प्रजविनौ—प्रजविनः ।

३१३७ । जिदक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च । (३-२-१५७)

जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्यथी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ।

३१३८ । स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् । (३-२-१५८)

आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा, तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः । 'शीङो वाच्यः' (वा २१४०) । शयालुः ।

३१३९ । दाधेट्सिशदसदो रुः । (३-२-१५९)

दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ।

३१४० । सृघस्यदः क्मरच् । (३-२-१६०)

सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ।

३१४१ । भञ्जभासमिदो घुरच् । (३-२-६१)

जुस्सौत्रो धातुः । प्रपूर्वादस्मात् इनिप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । नकारादिकार उच्चारणार्थः । **जिदक्षि** ॥ जि, दृ, क्षि, विश्रि, इण्, वम, अव्यथ, अभ्यम, परिभू, प्रसू, एषां दशानां द्वन्द्वः । 'जि जये, जि अभिभवे, दृङ् आदरे, क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः, श्रिञ् सेवायां' विपूर्वः । 'इण् गतौ, वमु उद्गिरणे, व्यथ भयसञ्चलनयोः' नञ्पूर्वः । निपातनात् नञो धातुना समासे 'न लोपो नञः' इति नकारलोपः । 'अम गत्यादिषु' अभिपूर्वः । 'भू सत्तायाम्' परिपूर्वः । 'षू प्रेरणे' प्रपूर्वः । एभ्यः इनिः स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः । सूति-सूयत्योस्तु सानुबन्धकत्वात् नेह ग्रहणम् । **स्पृहिगृहि** ॥ स्पृहि, गृहि, पति, दयि, निद्रा, तन्द्रा, श्रद्धा, एभ्यः सप्तभ्यः आलुच् स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः । **स्पृहयालुरिति** ॥ स्पृह-धातोरदन्तादालुच् । 'अयामन्त' इति णेरय्, णिलोपापवादः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न लघूपधगुणः । एवं गृहयालुः । पतयालुरित्यत्र तु अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । **निद्रालुरिति** ॥ 'द्रा कुत्सायाङ्गतौ' निपूर्वादालुच् । **तत्पूर्वोद्रेति** ॥ तच्छब्दपूर्वो द्राधातुः तन्द्रेत्यनेन गृह्यत इत्यर्थः । **श्रद्धालुरिति** ॥ श्रदित्यव्ययम्, तत्पूर्वात् धाधातोरालुच् । **शीङो वाच्य इति** ॥ आलुजिति शेषः । **दाधेट्** ॥ दा, धेट्, सि, शद्, सद्, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यो रुप्रत्ययः स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः । **सृघस्यदः** ॥ सृ, घसि, अद्, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । घसिः प्रकृत्यन्तरम् । **भञ्जभास** ॥ भञ्ज, भास, मिद्, एषां द्वन्द्वात्

भङ्गुरः। भासुरः। मेदुरः।

३१४२। विदिभिदिच्छिदेः कुरच्। (३-२-६२)

विदुरः। भिदुरम्। छिदुरम्।

३१४३। इण्नशिजिसार्तिभ्यः क्करप्। (३-२-१६३)

इत्वरः। इत्वरी। नश्वरः। जित्वरः। सृत्वरः।

३१४४। गत्वरश्च। (३-२-१६४)

गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते। गत्वरी।

३१४५। जागुरूकः। (३-२-१६५)

जागर्तेरूकः स्यात्। जागरूकः।

३१४६। यजजपदशां यङः। (३-२-१६६)

एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात्। दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः। यायजूकः। जञ्जपूकः। दन्दशूकः।

३१४७। नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः। (३-२-१६७)

पञ्चमी। एभ्यः घुरच् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। घचावितौ। **भंगुर इति** ॥ 'चजोः' इति कुत्वम्। **विदिभिदि** ॥ तच्छीलादिष्वित्येव। विदेर्ज्ञानार्थस्यैव ग्रहणम्, नतु लाभार्थस्य, व्याख्यानादित्याहुः। विदुर इत्यादौ कित्त्वान्न लघूपधगुणः। **इण्नशिजि** ॥ इण्, नशि, जि, सृ, एभ्यः क्करप् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। कित्त्वान्न गुणः। पित्त्वन्तु तुगर्थम्। **गत्वरश्च** ॥ **गमेरिति** ॥ गमेः क्करप् अनुनासिकलोपश्च निपात्यते इत्यर्थः। झलादिप्रत्ययपरकत्वाभावादनुनासिकलोपस्याप्राप्तिः। पित्त्वात्तुक्। **गत्वरीति** ॥ 'टिड्ढ' इति ङीप्। **जागुरूकः** ॥ जागृ इत्यस्य जागुरिति पञ्चम्यन्तम्पदम्। तदाह। **जागर्तेरिति** ॥ तच्छीलादिष्वित्येव। **जागरूक इति** ॥ ऋकारस्य गुणः, रपरत्वं। सिद्धरूपन्तु न निपातितम्, उत्तरसूत्रे ऊक इत्यननुवृत्तिप्रसङ्गात्। **यजजपदशां यङः** ॥ यज, जप, दश, एषां त्रयाणां द्वन्द्वः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। तदाह। **एभ्य इति** ॥ तच्छीलादिष्वित्येव। ननु दंशेर्नोपधत्वात् कथन्दशामिति निर्देश इत्यत आह। **भाविनेति** ॥ ऊके कृते सति भविष्यतो नलोपस्यात्र निपातनमिति यावत्। **यायजूक इति** ॥ 'यस्य हलः' इति यलोपः। 'अतो लोपः, दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः। **जञ्जपूक इति** ॥ 'जपजभदहदशभञ्जपशां च' इत्यभ्यासस्य नुक्। एवन्दन्दशूकः। निपातनान्नकारलोपः। **नमिकम्पि** ॥ नमि, कम्पि, स्मि, अजस, कम, हिंस, दीप्, एषान्द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम्। एभ्यस्सप्तभ्यो रप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। अजसधातोः धातुपाठे अदर्शनात् आह।

नम्रः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । अजस्रम्, सन्ततमित्यर्थः । कम्रः । हिंस्रः । दीप्रः ।

३१४८ । सनाशंसभिक्ष उः । (३-२-१६८)

चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ।

३१४९ । विन्दुरिच्छुः । (३-२-१६९)

वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति इच्छुः ।

३१५० । क्याच्छन्दसि । (३-२-१७०)

'देवाञ्जिगाति सुम्नयुः' ।

३१५१ । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । (३-२-१७१)

आदन्तादृदन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिड्वत् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् । जग्मिर्युवा । 'जघ्निर्वृत्रममित्रियम्' जक्षिः । 'भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः' (वा २१४४) दधिः । चक्रिः ।

जसिर्नञ्पूर्व इति ॥ 'जसु मोक्षणे' अयन्नञ्पूर्वश्शक्तिस्वभावात् क्रियासातत्ये वर्तते इत्यर्थः । निपातनाद्धातुना नञः समासे 'नलोपो नञः' इति नलोपः । **सनाशंस** ॥ सन्, आशंस, भिक्ष, एषान्त्रयाणान्द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । सनिति सन्प्रत्ययान्तं गृह्यते । 'षणु दाने, षण सम्भक्तौ' इत्यनयोस्तु न ग्रहणम् । गर्गादिषु विजिगीषुशब्दपाठाल्लिङ्गात् । एभ्यः उप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । **आशंसुरिति** ॥ 'आङः शासु इच्छायाम्' इत्यस्मादुः । **विन्दुरिच्छुः** ॥ **वेत्तेरिति** ॥ 'विद ज्ञाने' इत्यस्मादुप्रत्यये प्रकृतेर्नुमागमः । 'इषु इच्छायाम्' इत्यस्मादुप्रत्यये षकारस्य छत्वञ्च निपात्यते इत्यर्थः । **वेत्तीति** ॥ धातुप्रदर्शनम् । **तच्छील इति** ॥ वेदनशील इत्यर्थः । **इच्छतीति** ॥ 'इषु इच्छायाम्' इति धातुप्रदर्शनम् । **इच्छुरिति** ॥ एषणशील इत्यर्थः । **क्याच्छन्दसि** ॥ क्यप्रत्ययान्तादुप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिषु छन्दसीत्यर्थः । **सुम्नयुरिति** ॥ सुम्नं सुखम् । तदात्मन इच्छतीत्यर्थे सुम्नशब्दात् क्यच् । 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति निषेधात् 'क्यचि च' इति ईत्वम्, 'अकृत्सार्वे' इति दीर्घश्च न । सुम्नयुरिति क्यजन्तादुप्रत्ययः, आतो लोपः । **आदृगम** ॥ आत्, ऋ, गम, हन, जन, एषान्द्वन्द्वात्पञ्चमी । लिट्चेति व्याचष्टे । **तौ च लिड्वदिति** ॥ किं किन् अनयोर्द्वन्द्वः । तच्छीलादिष्वित्येव । **पपिरिति** ॥ पाधातोः किः, द्वित्वादि, आल्लोपः । **ददिरिति** ॥ दाधातोः किः, द्वित्वादि । **बभ्रिर्वज्रमिति** ॥ भृञः किः, द्वित्वादि । **जघ्निरिति** ॥ हनः किः, द्वित्वादि । 'गमहन' इत्युपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । **जक्षिरिति** ॥ जनेः किः, द्वित्वादि । एवं किन्यपि बोध्यम् । स्वरे विशेषः । छान्दसमप्येतत्सूत्रद्वयम्भाषायामित्यादिवक्ष्यमाणवार्तिकविवेचनाय

सन्निः। जग्मिः। जज्ञिः। नेमिः। 'सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसङ्ख्यानम्' (वा २१४४)। यङन्तेभ्यः सहत्यादिभ्यः किकिनौ पतेर्नीगभावश्च निपात्यते।

३१५२। स्वपितृषोर्नजिङ्। (३-२-१७२)

स्वप्नक्। तृष्णक्, तृष्णजौ, तृष्णजः। 'धृषेश्चेति वाच्यम्' इति काशिकादौ। धृष्णक्।

३१५३। शृवन्द्योरारुः। (३-२-१७६)

शरारुः। वन्दारुः।

३१५४। भियः क्रुक्लुकनौ। (३-२-१७४)

भीरुः। भीलुकः। 'क्रुकन्नपि वाच्यः' (वा २१४५)। भीरुकः।

३१५५। स्थेशभासपिसकसो वरच्। (३-२-१७५)

स्थावरः। ईश्वरः। भास्वरः। पेस्वरः। कस्वरः।

३१५६। यश्च यङः। (३-२-१७६)

इहोपन्यस्तम्। **भाषायामिति** ॥ वार्तिकमिदम्। धाञ्, कृ, सृ, गमि, जनि, नमि, एभ्यष्षड्भ्यः किकिनौ, तौ च लिड्वदिति वक्तव्यमित्यर्थः। **दधिरित्यादि** ॥ किकिनोः कृतयोः द्वित्वादि यथासम्भवं ज्ञेयम्। **नेमिरिति** ॥ नमेः किः। द्वित्वम्, एत्त्वाभ्यासलोपौ। **सासहीति** ॥ सहेर्यङि द्वित्वादौ 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे, किकिनोः कृतयोः 'यस्य हलः' इति यकारलोपे अतो लोपे सासहीति निर्देशः। एवं वहेः चलेः पतेश्च यङन्तस्य किकिनन्तस्य निर्देशः। एषान्निपातनस्य उपसङ्ख्यानमित्यर्थः। तदाह। **यङन्तेभ्यस्सहत्यादिभ्य इति** ॥ **नीगभाव इति** ॥ 'नीग्वञ्चु' इति प्राप्तस्य नीगागमस्याभाव इत्यर्थः। **स्वपितृषोर्नजिङ्** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी। स्वपेः तृषेश्च, नजिङ् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। जकारादिकार उच्चारणार्थः। ङकार इत्। **स्वप्नगिति** ॥ स्वपनशील इत्यर्थः। स्वप्नजौ—स्वप्नजः। एवं तृष्णक्, तर्षणशील इत्यर्थः। **धृषेश्चेति** ॥ नजिङिति शेषः। **काशिकादाविति** ॥ भाष्ये तु न दृश्यते इति भावः। **शृवन्द्योरारुः** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी। 'शृ हिंसायाम्' 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' आभ्याम् आरुप्रत्ययः स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः। **भियः** ॥ भीधातोः क्रुः क्लुकन् एतौ स्तः। तच्छीलादिष्वित्यर्थः। कित्त्वान्न गुणः। **स्थेश** ॥ 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ, ईश ऐश्वर्ये, भास दीप्तौ, पिस पेस गतौ, कस गतौ' एभ्यः वरच् स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः। ईश्वरीति तु पुंयोगे ङीप्। **यश्च यङः** ॥ 'या प्रापणे' इत्यस्य धातोरनुकरणस्य या इत्यस्य

यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । 'अतो लोपः' (सू २३८०) तस्य 'अचः परस्मिन्—' (सू ५०) इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते न पदान्त इति सूत्रेण यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् 'लोपो व्योः—' (सू ८७३) इति यकारलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतो लोपे प्राप्ते 'वरे लुप्तं न स्थानिवत्' । यायावरः ।

३१५७ । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् । (३-२-१७७)

विभ्राट् । भाः—भासौ । धूः—धुरौ । विद्युत् । ऊर्क् । पूः—पुरौ । दृशिग्रहणस्याप्यपकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । जूः—जुवौ—जुवः । ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विप् । ग्रावस्तुत् ।

यः इति षष्ठ्यन्तम् । तदाह । **यातेरिति** ॥ याधातोर्यङ्, द्वित्वादि 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः, यायाय इति यङन्ताद्वरचि विशेषमाह । **अतो लोप इति** ॥ हलः परत्वाभावात् 'यस्य हलः' इति यकारलोपो न। यायाय् वर इति स्थिते आह । **लोपो व्योरिति यकारलोप इति** ॥ ननु अतो लोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् अकारेण व्यवधानात् वल्परत्वाभावात् कथमिह यलोप इत्यत आह । **तस्येति** ॥ तस्य अल्लोपस्य यलोपे कर्तव्ये 'न पदान्त' इति स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । एवञ्च यङोऽकारस्य यकारस्य च लोपे यायावर इत्यत्र 'आतो लोप इटि च' इत्यात्लोपमाशङ्क्य निराकरोति । **अल्लोपस्येति** ॥ यङकारलोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वमाश्रित्य तदकारात्मकार्धधातुकपरत्वात् आकारस्य 'आतो लोप इटि च' इत्यात्लोपे प्राप्ते सति परिहार उच्यते इत्यर्थः । परिहारमेवाह । **वरे लुप्तन्न स्थानिवदिति** ॥ लुप्तमिति भावे क्तः । 'न पदान्त' इति सूत्रे वरे इत्यनेन वरे परे विहितन्न स्थानिवदिति लभ्यते । अल्लोपोऽयमार्धधातुके परे विहितः । अतः तस्य स्थानिवत्त्वाभावान्न यङोऽकारमाश्रित्य 'आतो लोप इटि च' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवञ्च 'न पदान्त' इति सूत्रे वरे इत्यंशस्य यलोपे इत्यंशस्य च यायावर इत्युदाहरणमिति बोध्यम् । **भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः** ॥ भ्राज, भास, धुर्वी, द्युत, ऊर्जि, पृ, जु, ग्रावस्तु, एभ्योऽष्टभ्यः क्विप्स्यात् तच्छीलादिषु कर्तृष्वित्यर्थः । **विभ्राडिति** ॥ 'व्रश्च' इति षः । **भा इति** ॥ भासेः क्विपि सकारान्तस्य रुत्वविसर्गौ । **धूरिति** ॥ धुर्वीधातोः क्विप् । 'राल्लोपः' इति वकारस्य लोपः । धुर् इति रेफान्तम् । सुलोपः । 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः । **पूरिति** ॥ पृधातोः क्विप् । 'उदोष्ठ्य' इत्युत्त्वम्, रपरत्वम् । पुर् इति रेफान्तम्, सुलोपे 'र्वोः' इति दीर्घः । जुधातोः क्विपि दीर्घे साधयितुमाह । **दृशिग्रहणस्याप्यपकर्षादिति** ॥ उत्तरसूत्रादिति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ननु ग्रावस्तु इति कथं समस्तनिर्देशः । सुबन्तस्य ग्रावशब्दस्य धातुना समासासम्भवादित्यत आह । **ग्रावशब्दस्येति** ॥

३१५८। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। (३-२-१७८)

क्विप्। छित्। भिद्। दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम्। क्वचिद्दीर्घः, क्वचिदसम्प्रसारणं, क्वचिद्धे, क्वचिद्भ्रस्वः। तथा च वार्तिकम्। 'क्विब्वचि प्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च' (वा २१४७–४८)। क्विब्वचीत्यादिनोणादिसूत्रेण केषाञ्चित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम्। वक्तीति वाक्। पृच्छतीति प्राट्। आयतं स्तौति आयतस्तूः। कटं प्रवते कटप्रूः। जुरुक्तः। श्रयति हरिं श्रीः। 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा २१४९)। दृशिग्रहणादभ्याससंज्ञा। दिद्युत्। जगत्। 'जुहोतेर्दीर्घश्च' (वा २१४९)। जुहूः। 'दृ भये'। अस्य ह्रस्वश्च। दीर्यति। ददत्। 'ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्च' (वा २१५१)। धीः।

३१५९। भुवः संज्ञान्तरयोः। (३-२-१७९)

मित्रभूर्नाम कश्चित्। धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः।

ग्रावस्तुदिति ॥ पित्त्वात्तुक्। **अन्येभ्योऽपि** ॥ **क्विबिति** ॥ शेषपूरणमिदम्। भ्राजभास इत्यादिसूत्रोपात्तापेक्षया अन्येभ्योऽपि धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्विप् दृश्यते इत्यर्थः। **विध्यन्तरेति** ॥ विधीयते इति विधिः, कार्यं, कार्यान्तरोपसङ्ग्रहार्थमित्यर्थः। तदेव दर्शयति। **क्वचिद्दीर्घ इत्यादि** ॥ **क्विब्वचीत्यादिनेति** ॥ 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च' इत्यौणादिकसूत्रेणेत्यर्थः। **तृना बाधा मा भूदिति** ॥ वासरूपविधिस्तु ताच्छीलिकेषु नेति भावः। **वागिति** ॥ वचधातोः क्विप्। वचनात् उपधाया दीर्घः। 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणाभावश्च। एवं कटप्रूरित्यत्र दीर्घः। **प्राडिति** ॥ वचनान्न सम्प्रसारणम्। **जुरुक्त इति** ॥ 'भ्राजभास' इत्यत्रेति शेषः। अतोऽत्र तद्ग्रहणम्मास्त्विति भावः। **श्रीरिति** ॥ श्रिञः क्विपि दीर्घः। **द्युनीति** ॥ 'द्युतिगमिजुहोत्यादीनान्द्वित्वं क्विप्च' इति वाच्यमित्यर्थः। 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यत्र षाष्ठद्विर्वचन एव पूर्वखण्डस्याभ्याससंज्ञावचनादाह। **दृशिग्रहणादिति** ॥ 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्यत्रेत्यर्थः। ततश्चाभ्यासकार्यं हलादिशेषादीति भावः। **दिद्युदिति** ॥ 'द्युतिस्वाप्योः' इति सम्प्रसारणम्। **जगदिति** ॥ गमेः क्विप् 'गमः क्वौ' इति मलोपे तुक्। **जुहोतेर्दीर्घश्चेति** ॥ वार्तिकमिदम्। चात्क्विप्द्वित्वे। **ह्रस्वश्चेति** ॥ वार्तिकमिदम्। **ददिति** ॥ ह्रस्वे कृते तुक्। **ध्यायतेरिति** ॥ वार्तिकमिदम्। चात् क्विप्। **धीरिति** ॥ ध्यैधातोः क्विपि सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घ इति भावः। अत्र 'ध्यायतेस्सम्प्रसारणञ्च' इत्युणादिषु पठितत्वादिदं वार्तिकं मास्त्वित्याहुः। वस्तुतस्तु उणादिसूत्राणि न पाणिनीयानि किन्तु ऋष्यन्तरप्रणीतानीति वक्ष्यन्ते, अतो न पौनरुक्त्यशङ्का। **भुवः संज्ञान्तरयोः** ॥ क्विबिति शेषः। संज्ञान्तरयोरेवेति नियमार्थं सूत्रम्। संज्ञाया-

३१६० । विप्रसम्भ्यो ड्वसंज्ञायाम् । (३-२-१८०)

एभ्यो भुवो ड्वः स्यान्न तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । सम्भूर्जनिता । संज्ञायां तु विभूनाम कश्चित् । 'मितद्वादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा २१५२) । मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः ।

३१६१ । धः कर्मणि ष्ट्रन् । (३-२-१८१)

धेटो धाञश्च कर्मण्यर्थे ष्ट्रन्स्यात् । षा ङीषर्थः । 'धात्री जनन्यामलकी-वसुमत्युपमातृषु' ।

३१६२ । दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । (३-२-१८२)

दाबादेः ष्ट्रन्स्यात्करणेऽर्थे । दान्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ।

३१६३ । तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । (७-२-९)

एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्न स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्त्रम् । दंष्ट्रा । नद्री ।

मुदाहरति । **मित्रभूर्नामेति** ॥ अन्तरे उदाहरति । **धनिकेत्यादि** ॥ यावद्द्रव्यभाविन्यः संज्ञाः । प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव पुरुषे कदाचिन्न भवति । ऋणे प्रतिदत्ते सति प्रातिभाव्यस्य निवृत्तेः । **विप्रसम्भ्यः** ॥ डु असंज्ञायामिति छेदः । **विभुरिति** ॥ डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । **सम्भुरिति** ॥ संभवति उत्पादयतीति सम्भुः । तदाह । **जनितेति** ॥ **मित-द्वादिभ्य इति** ॥ मितद्वादिसिध्यर्थं डुप्रत्ययस्य उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । **शम्भुरिति** ॥ शं सुखं भवति उत्पादयतीत्यर्थः । तदेवोपपादयति । **अन्तर्भावितेति** ॥ **धः कर्मणि ष्ट्रन्** ॥ धेटः कृतात्वस्य धाञश्च ध इति पञ्चम्यन्तम् । तदाह । **धेट इत्यादि** ॥ षकारात् तकारस्य ष्टुत्वसम्पन्नटकारेण निर्देशः, षस्य इत्संज्ञायां लोपे सति ष्टुत्वसम्पन्नस्य निवृत्तिः । तदाह । **धात्रीत्यादि** ॥ **दाम्नी** ॥ दाप्, नी, शस, यु, युज, स्तु, तुद, सि, सिच, मिह, पत, दश, नह, एषां त्रयोदशानां द्वन्द्वः । 'दाप् लवने' इत्यस्य पकारस्य स्थाने 'यरोऽनु' इति कृतमकारस्य निर्देशः । अत्र शसेः पतेश्च त्रप्रत्यये इटमाशङ्क्य आह । **तितुत्र** ॥ ति, तु, त्र, त, थ, सि, सु, सर, क, स, एषां दशानां द्वन्द्वः । अत्र सरेर्लेकम् । ति, तन्तिः, 'स्त्रियाम्' इति क्तिन् । तु, सक्तुः, 'तनिगमि' इत्यादिना तुप्रत्ययः । त्र, शस्त्रम्, पत्त्रम् । 'दाम्नी' इति त्रप्रत्ययः । त, हस्तः । औणादिकः तप्रत्ययः । क्तप्रत्यये तु हसितमित्येव । थ कुष्ठम् । औणादिकः क्थप्रत्ययः । सि कुक्षिः । कुषेरौणादिकः क्सिप्रत्ययः । सु, इक्षुः, इषेरौणादिकः क्सुप्रत्ययः । सर, अक्षरम्, अशेस्सरन् । क, शल्कः, शलेः कः । स, वत्सः, वदेः सः । **मेढ्रमिति** ॥ 'मिह सेचने' त्रः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ।

३१६४। हलसूकरयोः पुवः। (३-२-१८३)

पूङ्पूञोः करणे ष्ट्रन्स्यात्। तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः। हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम्। मुखमित्यर्थः।

३१६५। अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः। (३-२-१८४)

अरित्रम्। लवित्रम्। धुवित्रम्। सवित्रम्। खनित्रम्। सहित्रम्। चरित्रम्।

३१६६। पुवः संज्ञायाम्। (३-२-१८५)

पवित्रम्। येनाज्यमुत्पूयते, यच्चानामिकावेष्टनम्।

३१६७। कर्तरि चर्षिदेवतयोः। (३-२-१८६)

पुव इत्रः स्यात् ऋषौ करणे, देवतायां कर्तरि। ऋषिर्वेदमन्त्रः। तदुक्तमृषिणेति दर्शनात्। पूयतेऽनेनेति पवित्रम्। देवतायां तु 'अग्निः पवित्रं स मा पुनातु'।

इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम्।

दंष्ट्रेति ॥ दंशधातोः ष्ट्रः। क्ङित्प्रत्ययाभावान्नलोपो न। सूत्रे दशेति शपा निर्देशात् 'दंश-सञ्ज' इति नलोपः। केचित्तु दशेल्यकार उच्चारणार्थः। नलोपनिर्देशात् क्वचिदन्यस्मिन्नपि प्रत्यये अकृङित्यपि नलोप इति दशना दन्ता इत्याहुः। **नद्धीति** ॥ नह्यते अनयेति विग्रहः। चर्मरज्जुः। 'नह बन्धने' क्तः। 'नहो धः' 'झषस्तथोः' इति तस्य धः। षित्त्वान्ङीप्। **हलसूकरयोः पुवः** ॥ **पोत्रमिति** ॥ 'तितुत्रतथसिसुसर' इति नेट्। **अर्तिलूधू** ॥ अर्ति, लू, धू, सू, खन, सह, चर, एषां सप्तानां द्वन्द्वात्पञ्चमी। **पुवः संज्ञायाम्** ॥ इत्र इति शेषः। करणे इत्येव। **पवित्रमिति** ॥ पूयते अनेनाज्यमिति विग्रहः। तदाह। **येनाज्यमिति** ॥ पूयते आचमनोदकादिकमनेनेति विग्रहं मत्वा आह। **यच्चानामिकेति** ॥ अनामिका उपकनिष्ठिकाङ्गुलिः। **कर्तरि च** ॥ **पवित्रमिति** ॥ पावमान्यादि सूक्तम्। **अग्निः पवित्रमिति** ॥ पुनातीत्यर्थः। सामान्याभिप्रायमेकवचनं नपुंसकत्वञ्च ॥

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां श्रीबालमनोरमाख्यायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे पूर्वकृदन्तप्रकरणं समाप्तम्।

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथोणादयः ॥

१ । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । करोतीति कारुः, शिल्पी कारकश्च । 'आतो युक्–' (सू २७६१) । वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगान् जायुः औषधम् । मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति मायुः

अथ उणादिप्रारम्भः—'कृवापाजि' इत्यादीन्युणादिसूत्राणि मूले प्रौढमनोरमायाञ्च स्फुटं व्याख्यातानि। तत्र न किञ्चिद्व्याख्यातव्यमुपलभ्यते। तानि चेमान्युणादिसूत्राणि शाकटायनमुनिप्रणीतानि, नतु पाणिनिना प्रणीतानि इति 'उणादयो बहुलम्' इति सूत्रभाष्ये 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्' इति वार्तिकव्याख्यानावसरेऽभिहितम्। 'उणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थं बहुलग्रहणम्' इति कैयटः। न ह्येषाम्पाणिनीयत्वे शास्त्रान्तरशब्दो युज्यते। उणादिप्रत्ययान्ताश्शब्दाः पाणिनिमते अव्युत्पन्ना एव। अत एव 'आयनेयी' इति सूत्रे "प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेस्सिद्धमुणादयो ह्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि" इति भाष्ये उक्तम्। अत एव च "'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रभाष्ये उणादयो ह्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि इत्युक्त्वा तर्हि सर्पिषा यजुषेत्यादौ अप्रत्ययत्वात् षत्वाभावमाशङ्क्य बहुलग्रहणात् प्रत्ययसंज्ञामवलम्ब्य षत्वं साधितम्। व्युत्पत्तिपक्षश्च निराकृतः। अतोऽप्युणादिसूत्राणान्न पाणिनीयत्वम्। अत एव 'अजेर्व्यघञपोः' इति सूत्रभाष्ये अजधातोर्युप्रत्यये प्रकृतेर्वीभावे वायुशब्दो व्युत्पादितः। उणादिसूत्राणां पाणिनीयत्वे हि 'कृवापाजि' इत्युणादिसूत्रेण उप्रत्ययमाश्रित्यैव व्युत्पद्येत। एवञ्च क्वचिद्भाष्ये उणादीनां व्युत्पन्नत्वाश्रयणं शास्त्रान्तरमूलकमेव इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। तथा च 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां' इत्युणादिसूत्राणां तथाविधवार्तिकानाञ्च न पौनरुक्त्यशङ्का ॥*

कृवापा ॥ "कारुः शिल्पिनि कारके" इति धरणिकोशमभिप्रेत्याह। **कारुरित्यादि** ॥ आद्ये योगरूढिः। द्वितीये तु योगमात्रामिति विवेकः। अत एव द्वितीये धात्वर्थे प्रति कारकान्वयो भवत्येव। तथा च भट्टिः। "राघवस्य ततः कार्ये कारुर्वानरपुङ्गवः। सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत्" इति। पायुः पुंसि। 'गुदन्त्वपानं पायुर्ना' इत्यमरः। पिबत्यनेन तैलादिकमिति विग्रहः। पाति रक्षतीति विग्रहे रक्षकोऽपि। तथा च मन्त्रः। 'भुवस्तस्य स्वतवाः पायुरग्रे' इति। 'स्वतवान्पायौ' इति रुत्वम्। **जायुरिति** ॥ 'भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि' इत्यमरः। साहचर्यात्पुंस्त्वम्। 'मायुः पित्तं कफः श्लेष्म' इत्यमरः।

* उणादिषु बालमनोरमाप्रणेतुर्वासुदेवदीक्षितस्याभिप्रायानुसारेण प्रौढमनोरमा मुद्रयते।

पित्तम्। स्वादुः। साध्नोति परकार्यं साधुः। अश्नुते आशु शीघ्रम्। 'आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात्'।

२। **छन्दसीणः**। 'मा न आयौ'।

३। **दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण्**। दीर्यत इति दारु। 'स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्'। जानु—जानुनी। इह 'जनिवध्योश्च' (सू २५१२) इति न निषेधः। अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात्। चारु रम्यम्। चाटु प्रियं वाक्यम्। मृगय्वादित्वात्कुप्रत्यये 'चटु' इत्यपि।

४। **किञ्जरयोः श्रीणः**। किं शृणातीति किंशारुः सस्यशूकं, बाणश्च। जरामेति जरायुर्गर्भाशयः। 'गर्भाशयो जरायुः स्यात्'।

५। **त्रो रश्च लः**। तरन्त्यनेन वर्णा इति तालु।

६। **कृके वचः कश्च**। कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः। 'कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणायुधे' इति विश्वः।

शब्दोऽपि मायुः। 'यत्पशुर्मायुमकृत गोमायुरेको अजमायुरेकः' इत्यादौ वेदभाष्यकारादिभिस्तथैव व्याख्यानात्। स्वदते रोचते इति स्वादुः। विशेष्यनिघ्नोऽयम्। एवं साधुरपि। **आशु शीघ्रमिति**॥ विलम्बाभावमात्रपरत्वे क्लीबं, तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु त्रिलिङ्गम्। अथ शीघ्रमित्युपक्रम्य 'क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां भेदगामि यत्' इत्यमरः। व्रीहौ तु पुंस्येव। **छन्दसीणः**॥ उणनुवर्तते। **मा न आयाविति**॥ आयुशब्दो मनुष्यपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः। अत एव 'त्वामग्ने प्रथममायुमायवे। मानस्तोक' इत्यादिमन्त्रेषु वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातम्। अर्वाचीनास्तु 'छन्दसीणः' इति सूत्रं बहुलवचनाद्भाषायामपि प्रवर्तते इति स्वीकृत्य 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यमरग्रन्थे आयुशब्दमुकारान्तं व्याचख्युः। 'वायुना जगदायुर्वा' इति वर्णविवेकः। 'एतेर्णिच्च' इत्युप्रत्ययः। सकारान्तो वक्ष्यमाण आयुश्शब्दस्तु लोकवेदयोर्निर्विवाद एव। अत एव जटा आयुरस्येति विग्रहे 'गृध्रं हत्वा जटायुषम्' इति प्रयोगः। कथन्तर्हि, 'मा वधिष्ट जटायुं माम्' इति भट्टिः। 'तटीं विन्ध्यस्याद्रेरभजत जटायोः प्रथमजः' इति विन्ध्यवर्णने अभिनन्दश्चेति चेत्। अर्वाचीनमते तावद्भ्रमेव। वस्तुतस्तु जटां याति प्राप्नोतीति जटायुः। मृगय्वादित्वात् कुः। आयातीत्यायुः। 'जटायुषा जटायुश्च विद्यादायुन्तथायुषा' इति द्विरूपकोशः। **चाट्विति**॥ 'चटु चाटु प्रियं वाक्यम्' इति हट्टचन्द्रः। "चाटु चाकृतकसम्भ्रममासाङ्कार्मणत्वमगमद्रमणेषु" इति माघः। 'चाटुर्नरि प्रियोक्तिः स्यात्' इति रत्नमालाकोशः। नरि पुंसि। 'चकर च बहुचाटून् प्रौढयोषिद्वदस्य' इति माघः। इह सूत्रे रहिमपि पठित्वा राहुरित्येके। बाहुलकादिति तु बहवः। **सस्येति**॥ 'किंशारुर्ना सस्यशूके विशिखे कङ्कपक्षिणि' इति मेदिनीकोशः। **त्रो रश्च लः**॥ त्र इति तरतेः षष्ठ्या निर्देशः। के चित्तु त्रारिति च्छित्वा ऋधातोरपि प्रश्लेषात् इयर्ति अर्यते वा आलुः। शाकविशेषो घटी

७। भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः। भरति विभर्ति वा भरुः, स्वामी हरश्च। म्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि मरुर्निर्जलदेशः। शेते शयुः अजगरः। तरुर्वृक्षः। चरन्ति भक्षयन्ति देवता इमामिति चरुः। त्सरुः खड्गादिमुष्टिः। तनु स्वल्पम्। तन्यते कर्मपाशोऽनया इति तनुः, शरीरञ्च। 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः'। धनुः शस्त्रविशेषः। 'धनुना च धनुर्विदुः'। 'धनुरिवाजनि वक्रः' इति श्रीहर्षः। मयुः किन्नरः। 'मद्गुः पानीयकाकिका' इति रभसः। न्यङ्कादित्वात्कुत्वं, जश्त्वेन सस्य दः।

८। अणश्च। 'लवलेशकणाणवः' चात्कटिवटिभ्याम्। कटति रसनां कटुः। वटति वदतीति वटुः।

९। धान्ये नित्। धान्ये वाच्येऽण उप्रत्ययः स्यात्। स च नित्। नित्त्वादाद्युदात्तः, प्रियङ्गवश्चमेऽणवश्च मे। 'व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान्'। निद्ग्रहणं 'फलिपाटि—' इत्यादिसूत्रमभिव्याप्य सम्बध्यते।

चेत्याहुः। 'कर्कर्यालुर्गलन्तिका' इत्यमरः। **भृमृशी** ॥ **भरुरिति** ॥ 'भरुः स्वर्णे हरे पुंसि' इति मेदिनी। 'भरुर्भर्तृकनकयोः' इति हेमचन्द्रः। **शयुरिति** ॥ 'अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ' इत्यमरः। **तरुरिति** ॥ तरन्ति नरकमनेन रोपकाः। **चरुरिति** ॥ 'अनवस्रावितान्तरूष्मपक्व ओदनः' इति याज्ञिकाः। त्रिवृदधिकरणेऽप्येवम्। 'उगवादिभ्यो यत्' इति सूत्रे कैयटस्त्वाह। 'स्थालीवाची चरुशब्दस्तात्स्थ्यादोदने भाक्तः' इति। विश्वप्रकाशे तु 'चरुर्भाण्डे च हव्यान्ने' इति नानार्थतोक्ता। 'अथ पुमान् चरुर्हव्यान्नभाण्डयोः' इति मेदिनी च। 'हव्यपाके चरुः पुमान्' इत्यमरग्रन्थे। कर्मार्थघञन्तेन कर्मधारयमधिकरणार्थघञन्ते षष्ठीतत्पुरुषञ्चाश्रित्य द्वेधा व्याचक्षाणाः स्वाम्यादयोऽपि नानार्थतायामनुकूलाः। 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरहे कृशे। धनुः पुमान् प्रियालद्वौ राशिभेदे शरासने' इति नान्तमेदिनी। विश्वप्रकाशमुदाहरति। **धनुना चेत्यादि** ॥ 'स्यात्तनुस्तनुषा सार्द्धम्' इत्यतः सार्धमित्यनुषज्यते। **धनुरिवेति** ॥ "शुद्धवंशजनितोऽपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शक्रः। 'क्षिप्नुरेनमृजुमाशु विपक्षं सायकम्' इति श्रीहर्षश्लोकशेषः। "धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किङ्करिष्यति" इति धन्वन्तरिः। केचित्तु इह सूत्रे धनिं न पठन्ति। तेषां मते सकारान्तधनुःशब्दमेवाश्रित्योक्तग्रन्था निर्वाह्याः। तस्यापि पुंस्त्वात्। उक्तं ह्यमरेण। 'अथास्त्रियौ धनुश्चापौ' इति। **किन्नर इति** ॥ 'तुरङ्गवदनो मयुः' इत्यमरः। 'मीनातिमिनोति' इत्यात्वन्तु नेह। बाहुलकात्। कटति रसनामिति कटुः। 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लतारागिजयोरपि। नपुंसकमकार्ये स्यात्पुल्लिङ्गो रणमात्रके। त्रिषु तद्वत्सगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च' इति मेदिनी। **वटतीति** ॥ 'वटुर्द्विजसुतः स्मृतः' इति संसारावर्तात्। नटवद्वटुरिति तूपचारात्। दन्त्योष्ठ्यादिरयम्। कल्पद्रुमादिप्रामाण्यात्। **अभिव्याप्येति** ॥

१०। **शृस्वृस्निहित्रप्यसिवासिहनिक्लिदिवन्धिमनिभ्यश्च**। शृणातीति शरुः। 'शरुरायुधकोपयोः'। स्वरुर्वज्रम्। स्नेहुर्व्याधिः। चन्द्र इत्यन्ये। त्रपु सीसम्। 'पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः'। 'वसुर्हृदेऽग्नौ योक्त्रेऽशौ वसु तोये धने मणौ'। हनुर्वक्त्रैकदेशः। क्लेदुश्चन्द्रः। बन्धुः। मनुः। चात् 'विदि अवयवे'। बिन्दुः।

११। **स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च**। 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्नौ सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः।

१२। **उन्देरिच्चादेः**। उनत्ति इन्दुः।

१३। **ईषेः किच्च**। ईषेरुः स्यात्स च किदादेरिकारादेशश्च। ईषते हिनस्ति इषुः शरः। 'इषुर्द्वयोः'।

१४। **स्कन्देः सलोपश्च**। कन्दुः।

१५। **सृजेरसुम् च**। चात्सलोप उप्रत्ययश्च। रज्जुः।

१६। **कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च**। ककारतकारयोर्विनिमयः। तर्कुः सूत्रवेष्टनम्।

१७। **नावञ्चेः**। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। नियतमञ्चति न्यङ्कुर्मृगः।

१८। **फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च**। फलेर्गुक् फल्गुः।

यद्यपि फलिपाटीत्यादिसूत्रं यावदनुवर्तते इति न्यासग्रन्थेन मर्यादीकृत्येत्यपि प्रतीयते। तथापि अभिव्याप्येत्येवोचितम्। 'पिबतं सौम्यं मधु' इत्यादौ मधुशब्दस्याद्युदात्ततादर्शनात्। 'वोतो गुणवचनात्' इति सूत्रे हरदत्तेन अभिव्याप्येति स्पष्टमभिधानाच्चेति भावः। **त्रपु सीसमिति**॥ तद्धि अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जते इव। 'त्रपु सीसकरङ्गयोः' इति मेदिनीकोशः। **हनुरिति**॥ 'हनुः पुमान् परो गण्डात्' इति वररुचिकोशः। स्त्रीलिङ्गोऽप्ययम्। 'हनुर्हट्टविलासिन्यां मृत्यावस्रगदे स्त्रियाम्। द्वयोः कपोलावयवे" इति मेदिनी। अतिशायने मतुप्। हनुमान्। 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दृशिग्रहणात् पाक्षिको दीर्घः। हनूमान्। स्नेहेन बध्नातीति बन्धुः। प्रज्ञादित्वात् बान्धवः। मनुरादिराजो मन्त्रश्च। बिन्दुः पवर्गीयादिः। **कन्दुरिति**॥ स्कन्दत्यस्मिन् जनताप इति व्युत्पत्त्या भोगस्थानमित्याहुः। अमरस्त्वाह। 'क्लीवेऽम्बरीषं भ्राष्टो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम्' इति। कन्दुर्वा ना इति पूर्वेणान्वयाद्वा पुमानित्यर्थः। **सृजेरसुम् चेति**॥ सृजतीति रज्जुः। स्त्रियां, 'रज्जुर्वेण्यां गुणे योषित्' इति मेदिनी। आगमसकारस्य श्चुत्वेन शः, जश्त्वेन जः। **तर्कुरिति**॥ कृन्तत्यनेनेति विग्रहः। 'तर्कुटी सूत्रला तर्कुः' इति हारावलीकोशः। **फलिपाटि**॥ एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते। गुणागमे हि फलेरवयवषष्ठी। पठ्यादेशचतुष्टयविधौ तु पाठ्यादिभ्यः स्थानषष्ठी। सा धतयोर्विधौ अन्त्येऽल्युपसंहियते इति

पाटेः पटिः । पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम् । मन्यत इति मधु । जायत इति जतु ।

१९ । **वलेर्गुक्च** । 'वल संवरणे' । वल्गुः ।

२० । **शः कित्सन्वच्च** । श्यतेरुः स्यात्स च कित्सन्वच्च । शिशुर्बालः ।

२१ । **यो द्वे च** । ययुरश्वोऽश्वमेधीयः । सन्वदिति प्रकृते द्वेग्रहणमित्व-निवृत्त्यर्थम् ।

२२ । **कुभ्रश्च** । बभ्रुः । 'बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ ।' चादन्यतोऽपि । चक्रुः कर्ता । जघ्नुर्हन्ता । पपुः पालकः ।

२३ । **पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः** । कुः स्यात् । पुरुः । भिनत्ति भिदुर्वज्रम् । 'ग्रहिज्या–' (सू २४१२) इति सम्प्रसारणम् । विरहिणं विध्यति विधुः । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे' । गृधुः कामः । धृषुर्दक्षः ।

२४ । **कृग्रोरुच्च** । करोतीति कुरुः । गृणातीति गुरुः ।

२५ । **अपदुःसुषु स्थः** । 'सुषामादिषु च' (सू १०२२) इति षत्वम् । अपष्टु । प्रतिकूलम् । दुष्टु । सुष्टु ।

२६ । **रपेरिच्चोपधायाः** । अनिष्टं रपतीति रिपुः ।

२७ । **अर्जिदृशिकम्यमिपशिवाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकारश्च** । अर्जयति गुणानृजुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः । कन्तुः कन्दर्पः । अन्धुः कूपः ।

विवेकः । अनागमकानां सागमका आदेशा इति पक्षे तु स्थानषष्ठ्येवेति बोध्यम् । 'फल्गवसारेऽभिधेयवत् । नदीभेदे मलघ्वां स्त्री' इति मेदिनी । **वल संवरणे इति** ॥ दन्त्योष्ठ्यादिः । यत्तूज्ज्वलदत्तेन सूत्रे पवर्गीयादिं पठित्वा, 'बल प्राणने' इत्युपन्यस्तम् । तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । 'अयं नाभा वदति वल्गवो गृहे' इत्यादौ दन्त्योष्ठ्यपाठस्य निर्विवादत्वात् । धरणिकोशस्थमाह । **बभ्रुरिति** ॥ 'बभ्रुर्वैश्वानरे मूलपाणौ च गरुडध्वजे । विशाले नकुले पुंसि पिङ्गले त्वभिधेयवत्॥' इति मेदिनीकोशः । **अन्यतोऽपीति** ॥ 'भ्रः कुश्च' इति वक्तव्ये प्राक् प्रत्ययनिर्देशादित्याहुः । भ्रश्चेति प्रकृतिसंसृष्टेन चकारेण प्रकृत्यन्तरसमुच्चयाच्चेति बोध्यम् । **पृभिदिव्यधिगृधि** ॥ 'पुरुः प्राज्ये अभिधेयवत् । पुंसि स्यादेवलोके च नृत्यभेदपरागयोः' इति मेदिनी । **सुषामेत्यादि** ॥ एतच्च न्यासाद्यनुरोधेनोक्तम् । वार्तिककृता तु, स्थास्थिन्स्थूनामुपसङ्ख्यातम् । 'अपष्टुः पुंसि बाले च वामे स्यादन्यलिङ्गके' इति मेदिनी । **अर्जिदृशि** ॥ 'अर्ज अर्जने' । अस्य ऋजिरादेशः । दृशेः पशिः । कमेस्तुगागमः । 'अम रोगगत्यादिषु ।' अस्य धुगागमः । 'पशि नाशने' । सौत्रो धातुः । अस्य दीर्घः । 'बाधृ लोडने' । अस्य हादेशः । षड्भ्योऽपि कुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **अविशेषेणेति** ॥ चादिगणे तु पश्यिति पठितम् । 'पशु दृश्यर्थमव्ययम्' इति धरणिः । **कन्तुः कन्दर्प इति** ॥ 'कन्तुर्मकराङ्गः'

'पांसुर्ना न द्वयो रजः'। 'तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्वसूकरपांसवः'। बाधत इति बाहुः। 'बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः'।

२८। **प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च**। त्रयाणां कुः सम्प्रसारणं भ्रस्जेः सलोपश्च। पृथुः। मृदुः। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। भृज्जति तपसा भृगुः।

२९। **लङ्घिवंद्योर्नलोपश्च**। लघुः। 'बालमूललम्बलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते' (वा ४७९८)। रघुर्नृपभेदः। बहुः।

३०। **ऊर्णोतेर्नुलोपश्च**। ऊरु सक्थि।

३१। **महति ह्रस्वश्च**। उरु महत्।

३२। **श्लिषेः कुश्च**। श्लिष्यतीति श्लिकुर्भृत्यः। उद्यतो ज्योतिश्च।

३३। **आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च**। आ खनतीत्याखुः। परं शृणातीति परशुः। पृषोदरादित्वादकारलोपात्पर्शुरपि।

३४। **हरिमितयोर्दुवः**। 'द्रु गतौ' अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च डित्। हरिभिर्द्रूयते हरिद्रुर्वृक्षः। मितं द्रवति मितद्रुः समुद्रः।

३५। **शते च**। शतधा द्रवति शतद्रुः। बाहुलकात्केवलादपि। द्रवत्यूर्ध्वमिति द्रुर्वृक्षः शाखा च। तद्वान्द्रुमः।

इति त्रिकाण्डशेषः। **पांसुरिति**॥ 'पडि पसि नाशने।' चुरादिर्दन्त्यान्तः। **स्त्रीपुंसयोरिति**॥ उक्तं ह्यमरेण। 'द्वौ परौ द्वयोर्भुजबाहू' इति। परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ द्वयोः स्त्रीपुंसयोरिति तदर्थः। अकारान्तोऽप्ययम्। अत एव 'बाह्वोश्च भुजयोः पुमान्' इति दामोदरः। 'बाहा भुजेऽपुमान्मानभेदाश्वत्रृषवायुषु' इति मेदिन्याम्। टाबन्तोऽप्ययम्। **प्रथिम्रदि**॥ प्रथते इति पृथुः। 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु। त्वक्पत्र्याङ्कृष्णजीरेऽथ पुमानग्नौ नृपान्तरे' इति मेदिनी। म्रदितुं शक्यते अकठिनत्वादिति मृदुः कोमलः। 'भृगुः पुमान् मुनौ हरे तटे शुक्रे' इति मेदिनी। 'भृगुः शुक्रे प्रपाते च जमदग्नौ पिनाकिनि' इति कोशान्तरम्। **लघुरिति**॥ 'पृक्कायां स्त्री लघुः क्लीबं शीघ्रे कृष्णागुरुण्यपि' इति त्रिकाण्डशेषः। 'लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीबम्। शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पृक्कानामौषधौ तु स्त्री' इति मेदिनी। **नृपभेद इति**॥ एतेन 'अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविचकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम्' इति व्याख्यातम्। **बहुरिति**॥ बहुस्तु त्र्यादिसङ्ख्यासु विपुले त्वभिधेयवत्' इति मेदिनी। ऊरुर्जङ्घेति उज्ज्वलदत्तः। तन्न। तथोर्भेदात्। ऊर्णूयते आच्छाद्यते इत्यूरुः। कर्मणि प्रत्ययः। **उरु महदिति**॥ कर्तरि प्रत्ययः। **उद्यत इति**॥ स हि यावत्कार्यं श्लिष्यति लगति व्याप्रियते इति यावत्। **पर्शुरपीति**॥ 'पर्शुः परशुना सह' इति विश्वः। **हरिद्रुर्वृक्ष इति**॥ दारुहरिद्रा इत्येके। **तद्वानिति**॥

३६। **खरुशङ्कुपीयुनीलंगुलिगु** । पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्तादेशः । खरुः कामः क्रूरो मूर्खोऽश्वश्च । 'शङ्कुर्नो कीलशल्ययोः' । 'पिबतेरीत्त्वं युगागमश्च' । पीयुर्वायसः कालः सुवर्णश्च । निपूर्वाल्लगि गतावस्मात्कुर्नेर्दीर्घश्च । नीलङ्गुः कृमिविशेषः शृगालश्च । 'नीलाङ्गुः' इति पाठान्तरम् । तत्र धातोरपि दीर्घः । 'लग सङ्गे' अस्य अत इत्वश्च । लगतीति लिगु चित्तम् । लिगुर्मूर्खः ।

३७। **मृगय्वादयश्च** । एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं यातीति मृगयुर्व्याधः । देवयुर्धार्मिकः । मित्रयुर्लोकयात्राभिज्ञः । आकृतिगणोऽयम् ।

३८। **मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्** । मन्दुरा वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मथुरा । चतुरः । चङ्कुरो रथः । अङ्कुरः । खर्जूरादित्वादङ्कूरोऽपि ।

३९। **व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च** । 'विथुरश्चोररक्षसोः' ।

'धुद्रुभ्यां मः' । खरुशब्दस्य क्रूरो मूर्ख इत्यर्थः । द्वयं दशपादीवृत्त्यनुसारेणोक्तम् । खरुः पतिंवरा कन्येत्यपि बोध्यम् । 'खरुर्दन्ते हरे दर्पे हये श्वेते तु वाच्यवत्' इति विश्वत्रिकाण्डशेषौ । **शंकुरिति** ॥ 'शकि शङ्कायाम्' । शङ्कतेऽस्मादिति, 'शङ्कुः कीले गरे शस्त्रे सङ्ख्यापादपभेदयोः । यादोभेदे च पापे च स्थाणावपि च दृश्यते' इति विश्वः । **पीयुरिति** ॥ 'पीयुः काले रवौ घूके' इति मेदिनी । **कृमिविशेष इति** । 'नीलङ्गुः कृमिजातौ स्यात् भम्भराली-प्रसूनयोः' इति विश्वः । **पाठान्तरमिति** ॥ 'नीलङ्गुरपि नीलाङ्गुः' इति विश्वः । **धातोरपीति** ॥ केचित्तु नीलशब्दे उपपदे गमेष्टिलोपः उपपदस्य मुम् दीर्घश्च पाक्षिको निपात्यते इत्याहुः । 'लिगु चित्ते नपुंसकम्' इति वररुचिः । **मृगय्वादयश्च** ॥ 'मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि' इति मेदिनी । 'मृगयुर्ब्रह्मणि ख्यातो गोमायुव्याधयोरपि । देवयुर्धार्मिके ख्यातो देवयुर्लोकयात्रिके' इति विश्वः । **आकृतिगण इति** ॥ तेन, 'पील प्रतिष्टम्भे' अस्मात्कुः । 'पीलुर्गजे द्रुमे काण्डे परमाणुप्रसूनयोः' इति विश्वः । भट्टास्तु पीलुशब्दस्य वृक्षे आर्यप्रसिद्धिः गजे तु म्लेच्छप्रसिद्धिरित्याश्रित्य व्यवजहुः । कडि मदे । कण्डुरित्यादि बोध्यम् । **वाशुरा रात्रिरिति** ॥ वाश्यन्ते अस्यामिति विग्रहः । वासुरो गर्दभ इत्यन्ये । 'वाशुरा वासितारात्र्योः' इति मेदिनी । 'चङ्कुरः स्यन्दने वृक्षे' इति मेदिनी । 'अङ्कुरो रुधिरे लोम्नि पानीयेऽभिनवोद्भिदि' इति च । **खर्जूरेति** ॥ 'अङ्कूराङ्कुर एव च' इति विश्वप्रकाशः । **व्यथेः** ॥ 'व्यथ भयसञ्चलनयोः' । अस्मादुरच् कित् स्याद्धातोः सम्प्रसारणञ्च । दशपाद्यां तु धः किच्चेति पठित्वा धकारमन्तादेशं विधाय विधुरोऽनग्निकः इत्युदाहृतम् । माधवेनापि तदेवानुसृतम् । न त्वेतद्युक्तम् । 'त्वमेषां विथुरा शवांसि । अतिविद्धा विथुरेणाचिदस्रा' इत्यादिमन्त्रेषु थकारपाठस्य निर्विवादत्वात् । यदपि माधवेनोक्तं विदिभिदि इत्यत्र व्यथेः सम्प्रसारणश्रेति वचनात् कुरचि थान्तं रूपमिति । तदतिस्थवीयः । कुरञ्जिधायके

४०। **मुकुरदर्दुरौ**। मुकुरो दर्पणः। बाहुलकान्मकुरोऽपि। 'दृ विदारणे' धातोर्द्विर्वचनमभ्यासस्य रुक्टिलोपश्च। 'दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः'। 'दर्दुरा चण्डिकायां स्याद्ग्रामजाले च दर्दुरम्' इति विश्वः।

४१। **मद्गुरादयश्च**। उरजन्ता निपात्यन्ते। माद्यतेर्गुक्। मद्गुरो मत्स्यभेदः। 'कबृ वर्णे'। रुगागमः। 'कर्बुरं श्वेतरक्षसोः'। बध्नातेः खर्जूरादित्वादूरोऽपि। 'बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु' इति रन्तिदेवः। 'कोकतेर्वा कुक् (च)' (गण १९५) कुक्कुरः—कुकुरः।

४२। **असेरुरन्**। असुरः। प्रज्ञाद्यण्। आसुरः।

४३। **मसेश्च**। पञ्चमे पादे 'मसेरूरन्' इति वक्ष्यते। 'मसूरा मसुरा व्रीहिप्रभेदे पण्ययोषिति'। 'मसूरा मसुरा वा ना वेदयाव्रीहिप्रभेदयोः'। 'मसूरी पापरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान्'। 'मसूरमसुरौ च द्वौ' इति विश्वः।

४४। **शावशेरांश्नौ**। शु इत्याश्वर्थे। श्वशुरः। 'पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः' इत्यमरः।

४५। **अविमद्योष्टिषच्**। अविषः। महिषः।

४६। **अमेर्दीर्घश्च**। 'आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि'।

४७। **रुहेर्वृद्धिश्च**। 'रङ्कुशम्बररौहिषाः'। 'रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौहिषश्च तृणं मतम्' इति संसारावर्तः।

सूत्रे व्यथेरुपसङ्ख्यानस्याप्रसिद्धत्वात्। तस्मादिह धः किञ्चेति दशपादीपाठं पुरस्कुर्वन्तः प्रसादकारादयोऽप्युपेक्ष्याः। कथं तर्हि विधुर इति प्रयोगस्य निर्वाह इति चेत्। धुरो विगत इति प्रादिसमासेनेत्यवधेहि। 'समासान्ताः' इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्योस्तथैवोक्तत्वात्। **मुकुर इति** ॥ 'मकि मण्डने'। अस्मादुरच् नलोपश्च। **बाहुलकादिति** ॥ धातोरुपधायाः पक्षे उकार इति भावः। 'मुकुरो मकुरोऽपि च' इति विश्वः। 'मुकुरः स्यान्मकुरवत् दर्पणे वकुळद्रुमे। कुलालदण्डे' इति मेदिनी च। **धातोरिति** ॥ केचित्तु गुणो दुगागमश्च निपात्यते इत्याहुः। **कर्बुरमिति** ॥ 'कर्बुरं सलिले हेम्नि कर्बुरः पापरक्षसोः। कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्' इति मेदिनी। **अविष इति** ॥ राजा समुद्रश्च। महिषो महान्। 'तुरीयन्धाम महिषो विवक्ति। उत माता महिषमन्ववेनत्।' टित्त्वात् ङीप्। महिषी राजपत्नी। **रुहेः** ॥ 'रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौहिषश्च तृणं मतम्' इति संसारावर्तः।

४८ । **तवेर्णिद्वा** । 'तव' इति सौत्रो धातुः । 'तविषताविषावब्धौ स्वर्गे च' । स्त्रियां तविषी—ताविषी नदी देवकन्या भूमिश्च । 'तविषी बलम्' इति वेदभाष्यम् ।

४९ । **नञि व्यथेः** । 'अव्यथिषोऽब्धिसूर्ययोः' । अव्यथिषी धरारात्र्योः ।

५० । **किलेर्बुक्च** । किल्बिषम् ।

५१ । **इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिवन्धिशुषिभ्यः किरच्** । इषिरोऽग्निः । मदिरा सुरा । 'मुदिरः कामुकाभ्रयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । 'छिदिरोऽसिकुठारयोः' । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरं गृहम् । स्त्रियामपि । 'मन्दिरं मन्दिरापि स्यात्' इति विश्वः । 'चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ' । तिमिरं तमोऽक्षिरोगश्च । मिहिरः सूर्यः । 'मुहिरः काम्यसभ्ययोः' । मुचिरो दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । बधिरः । 'शुष शोषणे' शुषिरं छिद्रम् । शुष्कमित्यन्ये ।

५२ । **अशेर्णित्** । आशिरो वह्निरक्षसोः ।

५३ । **अजिरशिशिरशिथिलस्थिरास्फिरस्थविरखदिराः** । अजेर्वीभावाभावः । अजिरमङ्गणम् । शशेरुपधाया इत्वम् । 'शिशिरं स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्' । 'श्रथ मोचने' उपधाया इत्वं रेफलोपः । प्रत्ययरेफस्य लत्वम् । शिथिलम् । स्थास्फाय्योष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं प्रभूतम् ।

वेदभाष्यमिति ॥ 'इन्द्रो मित्रस्य तविषीम् । इन्द्रस्यात्र तविषीभ्यः' इत्यादिमन्त्रेष्विति भावः । वैदिकनिघण्टौ, 'ओजः पाजः' इत्यादिषु बलनामसु तविषीशब्दस्य पाठश्चेह मूलमिति बोध्यम् । 'तविषः शोभनाकारे भेलेऽब्धिव्यवसाययोः । तविषी देवकन्यायां पुंसि स्वर्गे महोदधौ ॥ तविषी चेन्द्रकन्यायां ना स्वर्गाम्बुधिकाञ्चने' इति मेदिनी । **किलेर्बुक् च** ॥ 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' । 'किल्बिषं पापरोगयोः । अपराधेऽपि' इति मेदिनी । **इषिरोऽग्निरिति** ॥ आहार इत्यन्ये । 'छिदिरः पावके रज्जौ करवाले परश्वधे । मन्दिरं नगरेऽगारे क्लीबं ना मकरालये । चन्दिरोऽनेकपे चन्द्रे । तिमिरन्ध्वान्तनेत्रामयान्तरे । मिहिरः सूर्यबुधयोः । मुहिरः काममूर्खयोः । रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीबन्तु कुङ्कुमासृजोः । शुषिरं वंश्यादिवाद्ये विवरे च नपुंसकम् । मूषिके न स्त्रियां नील्योषधौ रन्ध्रान्विते त्रिषु । आशिरो वीतिहोत्रे स्यात् राक्षसे भास्करे पुमान्' इति मेदिनी । **अजिरमङ्गणमिति** ॥ अङ्गेर्युटि अनादेशस्य बाहुलकाण्णत्वमित्येके । अन्ये तु विश्वकोशाद्युपष्टम्भेन दन्त्यमेवेच्छन्ति । इह दशपादीवृत्तौ नञ्पूर्वस्य जीर्यतेः ऋवर्णलोपो निपात्यते इत्युक्तन्तदपि ग्राह्यम् । 'आशुन्दूतमजिरं प्रत्नमीड्यम्' इत्यादौ न जीर्यतीत्यजिरः इत्यर्थस्यानुगुणत्वात् । 'अजिरं प्राङ्गणे कार्यविषये दर्दुरेऽनिले । शिशिरो ना हिमे न स्त्री त्वृतुभेदे जडे

तिष्ठतेर्वुक्ह्रस्वत्वञ्च। स्थविरः। खदिरः। बाहुलकाच्छीङो वुक्ह्रस्वत्वञ्च। शिविरम्।

५४। **सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्।** सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम्। कलिलः। अनिलः। महिळा। पृषोदरादित्वान्महेळापि। भड इति सौत्रो धातुः। 'भडिलौ शूरसेवकौ'। भण्डिलो दूतः कल्याणश्च। शण्डिलो मुनिः। पिण्डिलो गणकः। तुण्डिलो मुखरः। कोकिलः। भविलो भव्यः। बाहुळकात्कुटिलः।

५५। **कमेः पश्च।** कपिलः।

५६। **गुपादिभ्यः कित्।** गुपिलो राजा। तिजिलो निशाकरः। गुहिलं वनम्।

५७। **मिथिलादयश्च।** मथ्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी। पथिलः—पथिकः।

५८। **पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्।** पतेः पक्षी गन्ता च। कठेः कृच्छ्रजीवी। कुठेः पर्णाशः। बाहुळकान्नुम्न। गडेरो मेघः। गुडेरो गुडकः। दंशेरो हिंस्रः।

५९। **कुम्बेर्नलोपश्च।** कुबेरः।

६०। **शदेस्त च।** शतेरः शत्रुः।

६१। **मूलेरादयः।** एरगन्ता निपात्यन्ते। मूलेरो जटा। गुधेरो गोप्ता। गुहेरो लोहघातकः। मुहेरो मूर्खः।

६२। **कवेरोतः पश्च।** कपोतः पक्षी।

त्रिषु। खदिरः शाकभेदे स्यात् ना चन्द्रे दन्तधावने' इति मेदिनी। **शिविरमिति॥** शेरतेऽस्मिन् राजानः। 'निवेशः शिविरं षण्डम्' इत्यमरः। **सलिकलि॥ कलिल इति॥** मिश्रो गहनश्च। **महिळेति॥** 'महिळा फलिनीस्त्रियोः' इति मेदिनी। **पृषोदरेति॥** तथाच दमयन्तीकाव्ये, 'परमहेलारतोऽप्यपारदारिकः' इति। परस्य महेला स्त्री। अथ च परमा उत्कृष्टा हेला क्रीडा तत्र रत इत्यर्थः। **कपिल इति॥** 'कपिला रेणुकायाञ्च शिंशपागोविशेषयोः। पुण्डरीकः करिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम्। नानले वासुदेवे च कुक्कुरे' इति मेदिनी। रेणुकेह लताविशेषः। 'हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी' इत्यमरात्। **मिथिलादयश्च॥** मथे विलोडने। अकारस्येत्वं निपातनात्। **कुठेर इति॥** कठ कृच्छ्रजीवने। कुठि च। द्वितीयस्य इदित्त्वान्नुमि प्राप्ते आह। **बाहुलकादिति॥ कवेरोतः॥** गुपादिसूत्रादारभ्य एतदन्तानि सप्त सूत्राणि केषाञ्चिदसम्मतानि। **कपोत**

६३ । **भातेर्डवतुः** । भातीति भवान् ।

६४ । **कठिचकिभ्यामोरन्** । कठोरः । चकोरः ।

६५ । **किशोरादयश्च** । किंपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः । किमोऽन्त्यलोपः । किशोरोऽश्वशावः । सहोरः साधुः ।

६६ । **कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्** । कपीति निर्देशान्नलोपः । कपोलः । गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ । कटोलः कटुः । पटोलः ।

६७ । **मीनातेरूरन्** । मयूरः ।

६८ । **स्यन्देः सम्प्रसारणञ्च** । सिन्दूरम् ।

६९ । **सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन्** । सिनोतीति सेतुः । 'तितुत्र–' (३१६३) इति नेट् । तन्तुः । गन्तुः । **मस्तु** दधिमण्डम् । सच्यत इति सक्तुः । अर्धर्चादिः । 'ज्वर त्वर–' (सू २६५४) इत्यूठ् । तत्र क्ङितीत्यनुवर्तत इति मते तु बाहुलकात् । ओतुर्बिडालः । धातुः । क्रोष्टा ।

७० । **पः किच्च** । पिबतीति 'पितुर्वह्नौ दिवाकरे' ।

७१ । **अर्तेश्च तुः** । अर्तेस्तुः स्यात्स च कित् 'ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः' ।

इति ॥ 'कपोतः स्याच्चित्रकण्ठे पारावतविहङ्गयोः' इति मेदिनी । 'कपोतः पक्षिमात्रेऽपि' इति त्रिकाण्डशेषः । अत्रौतचश्चित्त्वं प्रामादिकम् । 'यत्कपोतः पदमग्ना कृणोति । देवाः कपोत इषितो यदिच्छन्' इत्यादौ सर्वत्र प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तस्यैव पठ्यमानत्वात् । **कठोर इति** ॥ कठिनः पूर्णश्च । 'कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः' इति माघः । **किशोर इति** ॥ 'किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपण्यौषधौ च स्यात्तरुणावस्थसूर्ययोः' इति मेदिनी । **कपोल इति** ॥ कटे वर्षावरणयोः । केचित्तु सूत्रे कडि मदे इत्येतं पठन्ति । कण्डोलः पिटकः, चण्डालश्च । 'चण्डालिका तु कण्डोलवीणाचण्डालवल्लकी' इत्यमरः । **पटोल इति** ॥ 'पटोलं वस्त्रभेदे नौषधौ ज्यौत्स्न्यान्तु योषिति' इति मेदिनी । 'कल्ल शब्दे ।' बाहुलकादतोऽप्योलच् । 'कल्लोलः पुंसि हर्षे स्यान्महत्सूर्मिषु वारिणः' इति मेदिनी । **स्यन्देः** ॥ 'सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णके । सिन्दूरी रोचनारक्तवेल्लिकाधातकीषु च' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । **सितनि** ॥ 'सेतुर्नौलौ कुमारके' इति मेदिनी । 'सेतुरालौ स्त्रियां पुमान्' इति, 'मण्डन्दधिभवं मस्तु' इति चामरः । 'धातुर्नेन्द्रियेषु च । शब्दयोनिमहाभूततद्गुणेषु रसादिषु । मनःशिलादौ श्लेष्मादौ विशेषाद्रैरिकेऽस्त्रि च' इति मेदिनी । 'श्लेष्मादिरसरक्तादिमहाभूतानि तद्गुणाः । इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः' इत्यमरः । **अर्तेश्च तुः** ॥ तुनि प्रकृते अन्तोदात्तत्वार्थन्तुः क्रियते । 'ऋतुना यज्ञम् । य ऋतुर्जनानाम्' इत्यादि । 'ऋतुर्वर्षादिषट्सु च । आर्तवे मासि च पुमान्' इति

७२। **कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च**। एभ्यस्तुः स्यात्। 'कन्तुः कन्दर्प-चित्तयोः'। मन्तुरपराधः। जन्तुः प्राणी। 'गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च'। भातुरादित्यः। 'यातुरध्वगकालयोः'। रक्षसि क्लीवम्। हेतुः कारणम्।

७३। **चायः किः**। 'केतुर्ग्रहपताकयोः'।

७४। **आप्नोतेर्ह्रस्वश्च**। अप्तुः शरीरम्।

७५। **वसेस्तुन्**। वस्तु।

७६। **अगारे णिच्च**। 'वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्'।

७७। **कृञः क्रतुः**। क्रतुर्यज्ञः।

७८। **एधिवद्योश्चतुः**। एधतुः पुरुषः। वहतुरनड्वान्।

७९। **जीवेरातुः**। 'जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे'।

८०। **आतृकन्वृद्धिश्च**। जीवेरित्येव। 'जैवातृकस्त्विन्दुभिषगायुष्मत्सु कृषीवले'।

८१। **कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः**। 'कर्पूः पुंसि करीषाग्नौ कर्पूर्नद्यां स्त्रियां मता'। चमूः। तनूः। धनूः शस्त्रम्। 'सर्ज सर्जने'। सर्जूर्वणिक्। 'खर्ज व्यथने'। खर्जूः पामा।

८२। **मृजेर्गुणश्च**। मर्जूः शुद्धिकृत्।

८३। **वहो धश्च**। 'वधूर्जायास्नुषास्त्रीषु'।

मेदिनी। **कमि**॥ कमिग्रहणं प्रपञ्चार्थम्। 'अर्जिदृशि' इत्यादिना कुप्रत्यये तुकि सिद्धत्वात्। **मन्तु-रिति**॥ 'मन्तुः पुंस्यपराधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ' इति मेदिनी। 'दीर्घं ह्यङ्कुशम्' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु मन्तुम इति मन्तुर्ज्ञानन्तद्वान् हे इन्द्रेति व्याख्यातम्। 'गातुर्ना कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे त्रिषु रोषणे' इति मेदिनी। 'भातुर्ना किरणे सूर्ये' इति च। **चायः किः**॥ 'केतुर्ना रुक्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' इति मेदिनी। **अप्तुः शरीरमिति**॥ अभिलषितार्थश्च, आप्तव्यत्वात्। अत एव असोर्यामशब्दस्याभिलषितार्थप्रापक इत्यवयवार्थमाहुः। **कृञः क्रतुः**॥ 'क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसि' इति मेदिनी। **एधिवद्योश्चतुः**॥ चित्त्वादन्तोदात्तः। 'स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व'। 'वहतुः पथिके वृषभे पुमान्' इति मेदिनी। **आतृकन्**॥ 'जैवातृकः पुमान् सोमे कृषका-युष्मतोस्त्रिषु' इति मेदिनी। **कृषि**॥ रभसकोशस्थमाह। **कर्पूरिति**॥ 'कर्पूः पुमान् करीषाग्नौ स्त्रियां कुल्याल्पखातयोः' इति मेदिनी। 'सर्जूर्वणिजि वियुति। स्त्रियां स्वर्गे विधौ रुद्रे' इति, 'खर्जूः कीटान्तरे स्मृता। खर्जूरी पादपे कण्ड्वाम्' इति च। **मृजेः**॥ 'मर्जूः स्त्री शुद्धौ धावकेऽपि च' इति मेदिनी। **वहः**॥ 'वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्गनासु च' इति विश्वः। 'पृक्का च महिला

८४ । **कपेश्छश्च** । कच्छूः पामा ।

८५ । **णित्कसिपद्यर्तेः** । कासूः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । आरूः पिङ्गलः ।

८६ । **अणो डश्च** । आडूर्जलप्लवद्रव्यम् ।

८७ । **नञि लम्बेर्नलोपश्च** । 'तुम्ब्यलाबूरुभे समे' इत्यमरः ।

८८ । **के श्र एरङ् चास्य** । कशब्दे उपपदे शृणातेरूः स्यात् एरङादेशः । 'कशेरूस्तृणकन्दे स्त्री' बाहुलकादुप्रत्यये कशेरुः । क्लीबे पुंसि च ।

८९ । **त्रो दुट् च** । तरतेरूः स्यात्तस्य दुट् । 'तर्दूः स्याद्दारुहस्तकः' ।

९० । **दरिद्रातेर्यालोपश्च** । इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः । दर्दूः कुष्ठप्रभेदः ।

९१ । **नृतिशृध्योः कूः** । नृतूर्नर्तकः । शृधूरपानम् ।

९२ । **ऋतेरम् च** । ऋतिः सौत्रो धातुः । ततः कूरमागमश्च । रन्तूर्देवनदी सत्यवाक्च ।

९३ । **अन्दूदम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः** । एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् । 'दृभी ग्रन्थे' निपातनान्नुम् । दम्भूः । अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके । दन्भूः । जनेर्वुक् । जम्बूः । 'जमु अदने' इत्यस्येत्येके ।

वधूः' इति त्रिकाण्डशेषः । **कपेः** ॥ कपशपेति दण्डके पठितः । 'कच्छान्तु, पामपामे विचर्चिका' इत्यमरः । **णित्कसि** ॥ कस गतौ । 'कासूर्विकलवाचि स्यात् तथा शक्त्यायुधे स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'कासूः शक्त्यायुधे रुजि । वुद्धौ विकलवाचि स्यात्' इति हेमचन्द्रः । न लम्बते अलाबूः । **त्रो दुट् च** ॥ **तर्दूरिति** ॥ 'नेड्वशि' इति नेट् । वरमनादाविति परिगणनस्यानाश्रितत्वात् बाहुलकाद्वा । केचित्तु त्रो दुक् चेति पठित्वा धातोर्दुगागममाहुः । तेषान्धातोर्गुणो दुर्लभः । चकारबलेन वा साधनीयः, दुगागमात्पूर्वं यत्प्राप्तन्तदपि भवतीति व्याख्यानात् । **दरिद्रातेः** ॥ **इश्च आश्चेति** ॥ भोजदेवस्तु र्यालोप इति रेफादिकं पदं छित्वा द्वेधा व्याख्यत् । इश्च आश्च । दर्दूः । रश्च इश्च आश्च । 'अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य' इति द्वितीयरेफलोपः । दर्दूः । मृगय्वादित्वाद्दर्दुर्ह्रस्वान्तश्च । 'दद्रुणो दद्रुरोगी स्यात्' इत्यमरः । इत्थञ्चत्वारि रूपाणि । **अन्दूदम्भू** ॥ **अन्दूर्बन्धनमिति** ॥ 'अदि बन्धने' । 'अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च' इति मेदिनी । 'अन्दुको हस्तिनिगडे' इत्यमरः । 'संज्ञायाङ्कन्' । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । केचित्तु 'अम गतौ' अस्य दुक् अन्दूर्बुद्धिरिति व्याचक्ष्युः । दृभी ग्रन्थे इति तुदादिः । **दम्भूरिति** ॥ सन्दर्भकर्तेत्यर्थः । कथकः इत्यन्ये । अस्य रूपाणि हूहूवदित्युक्तम् । कैयटोऽप्यत्रानुकूलः । माधवादयस्तु दृढशब्दे उपपदे भुवः क्विप्प्रत्ययः, उपपदस्य दृन्नादेशो निपात्यते । यद्वा दृन्निति नान्तमव्ययं दृढार्थकमुपपदं, दृन्भूः, तरुः सर्पः कपिर्वेति व्याख्याय 'दृन्कर' इति य

बाहुलकाद्ध्रस्वोऽपि। जम्बुः। कफं लाति कफेलुः श्लेष्मातकः। निपातनादेत्वम्। कर्कं दधाति कर्कन्धूर्बदरी। निपातनान्नुम्। दिधिं धैर्यं स्यति त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः। केचित्तु 'अन्दूदृम्भूजम्बूकम्बू' इति पठन्ति। 'दृम्फ उत्क्लेशे' दृम्फूः सर्पजातिः। 'कमेर्बुक्'। कम्बूः परद्रव्यापहारी।

९४। **मृग्रोरुतिः**। मरुत्। गरुत्पक्षः।

९५। **ग्रो मुट् च**। गिरतेरुतिस्तस्य च मुट्। गर्मुत्सुवर्णं तृणविशेषश्च।

९६। **हृषेरुलच्**। 'हर्षुलो मृगकामिनोः'। बाहुलकाच्चटतेः। चटुलं शोभनम्।

९७। **हसृरुहियुषिभ्य इतिः**। 'हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः'। सरिन्नदी। 'रोहित्' मृगविशेषस्य स्त्री। 'युष' इति सौत्रो धातुः। 'ऋश्यस्य रोहित् पुरुषस्य योषित्' इति भाष्यम्।

९८। **ताडेर्णिलुक् च**। ताडयतीति तडित्।

९९। **शमेर्ढः**। बाहुलकादित्संज्ञा एयादेशः इट् च न। 'शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ'। शण्ढः। क्लीबः।

वर्षाभूवदूपमस्येत्याहुः। **ह्रस्वोऽपीति** ॥ उदाहृतञ्च विक्रमादित्येन। 'तस्या जम्बोः फलरसो नदीभूय प्रवर्तते' इति। यत्तु "परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टा" इति भारविप्रयोगं ह्रस्वान्तत्वे साधकत्वेनोदाजहुः। तन्न। 'इको ह्रस्वोऽङ्यः' इति सूत्रेण गतार्थत्वात्। **दिधिमिति** ॥ केचित्तु दधातेरित्वन्द्वित्वं षुक् च निपात्यते। दधात्यसौ दिधिषूरित्याहुः। उज्ज्वलदत्तोक्तं पाठमाह। **केचित्त्विति** ॥ एतच्च कैयटमाधवादिमहाग्रन्थविरुद्धमित्यवधेयम्। अत एव 'दृम्भूः स्त्री सर्पचक्रयोः' इति भान्ते मेदिनी। **मरुदिति** ॥ प्रज्ञादित्वादणि मारुतोऽपि। मरुतशब्दोऽप्यव्युत्पन्नोऽस्ति। तथा च विक्रमादित्यकोशः। 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति संसारावर्तश्च। 'कोऽयं वाति स दाक्षिणात्यमरुतः' इति कविराजः। अत्रानुपपत्तिं मत्वा दाक्षिणात्यपवन इति पाठं कल्पयन्त्यल्पदृश्वानः इति वर्णविवेकः। **गरुदिति** ॥ यवादिरयम्। तेन मतुपो वत्वं न। गरुत्मान्। **ग्रो मुट् च** ॥ 'गर्मुत् स्त्री स्वर्णलतयोः' इति मेदिनी। विश्वकोशमाह। **हरिदिति** ॥ 'हरिद्दिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः। अस्त्रियां स्यात्तृणे च' इति मेदिनी। **ऋश्यस्येति** ॥ एतेन 'गतं रोहिद्भूतां रिरमयिषुमृश्यस्य वपुषा' इति पुष्पदन्तप्रयोगो व्याख्यातः। 'रोहिन्मृग्यां लताभेदे स्त्री नार्के' इति मेदिनी। **शमेर्ढः** ॥ **बाहुलकादिति** ॥ यद्यपि 'नेड्वशिकृति' इति इण्निषेधः सुवचः। तथापि नेड्वरमनादाविति परिगणनादेवमुक्तम्। 'शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ' आकृष्टाङ्गे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' इति मेदिनी। **कमठ इति** ॥ 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्' इति

१०० । **कमेरठः** । कमठः । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्' इति मेदिनी । बाहुलकाज्जरठः ।

१०१ । **रमेर्ट्टिच्च** । रामठं हिङ्गु ।

१०२ । **शमेः खः** । शङ्खः ।

१०३ । **कणेष्ठः** । कण्ठः ।

१०४ । **कलस्तृपश्च** । तृपतेः कलप्रत्ययः । चात्तृफतेः । तृपला लता । 'तृफला तु फलत्रिके' ।

१०५ । **शपेर्वश्च** । शबलः ।

१०६ । **तृपादिभ्यश्चित्** । वृषलः । पललम् । बाहुलकाद्वुणः । सरलः । तरलः । 'कमेर्वुक् (च)' (गण १९६) कम्बलः । 'मुस खण्डने' मुसलम् । 'लङ्गेर्वृद्धिश्च' (गण १९७) लाङ्गलम् । 'कुटिकाशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् ।

मेदिनी । **जरठ इति** ॥ जॄष् वयोहानौ । 'जरठः कठिने पाण्डौ कर्कशेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वमेदिन्यौ । 'जरठः कठिने जीर्णे' इति वैजयन्ती । **शमेः खः** ॥ 'शङ्खो निधौ ललाटास्थि कम्बौ न स्त्री' इत्यमरः । 'शङ्खः कम्बौ न योषिन्ना भालास्थि निधिभिन्नखे' इति मेदिनी । **कणेष्ठः** ॥ 'कण्ठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे' इति विश्वमेदिन्यौ । **फलत्रिके इति** ॥ 'त्रिफला तृफला च सा' इति विश्वः । त्रिफलाशब्दसमानार्थस्तृफलाशब्द इति 'द्विगोः' इति सूत्रे रक्षितः । 'शप आक्रोशे' । **वृषादिभ्यश्चित्** ॥ 'शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः' इत्यमरः । 'वृषलस्तुरगे शूद्रे' इति हेमचन्द्रः । **पललमिति** ॥ पल गतौ । 'पललं तिलचूर्णे च पङ्के मांसे नपुंसकम् । ना राक्षसे' इति मेदिनी । 'सरलः पूतिकाष्ठे नाऽथोदारावकयोस्त्रिषु' इति मेदिनी । 'सरला विरलायन्ते घनायन्ते कलिद्रुमाः । न शमी न च पुन्नागा अस्मिन्संसारकानने' इत्यभियुक्तप्रयोगः । **कमेरिति** ॥ बाहुलकादित्यत्रानुषज्यते । 'कम्बलो नागराजे स्यात् सास्नाप्रावारयोरपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'मुसलं स्यादयोऽग्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि' इति मेदिन्याम् । मूर्धन्यमध्योऽप्ययमिति वर्णदेशना, 'मुस खण्डने' इति धातोर्दन्त्यान्तेषु मूर्धन्यान्तेषु च बोपदेवात्रेयादिभिः पठितत्वात् । उज्ज्वलदत्तादयस्तु तालव्यमध्यमप्याहुः । अत एव मुसलोऽपि चेति विश्वकोशे मुशलोऽपि चेति पाठान्तरम् । **लङ्गेरिति** ॥ बाहुलकादित्येव । एवमग्रेऽपि । 'लाङ्गलं तालहलयोः पुष्पभिद्रुहदारुणोः । लाङ्गली गृहपिप्पल्याम्' इति हेमचन्द्रः । 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लीबन्तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तृणे राजगृहदारुविशेषयोः' इति मेदिनी । 'कुड्मलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे । 'कोमलं मृदुले जले' इति च । बाहुलकादन्यत्रापि । तथा 'कुस श्लेषणे' । दन्त्यान्तो निर्विवादः । बोपदेवमते तालव्यान्तोऽपि । गुणः । कोसलः कोशलो

(च), (गण ११९८) कुट्मलः। कुडेरपि। कुड्मलः। कश्मलम्। बाहुलकाद्गुणः। कोमलम्।

१०७। **मृजेष्टिलोपश्च**। मलम्।

१०८। **चुपेरचोपधायाः**। चपलम्।

१०९। **शकिशम्योर्नित्**। शकलम्। शमलम्।

११०। **छो गुग्घस्वश्च**। छगलः। प्रज्ञादित्वाच्छागलः।

१११। **ञमन्ताड्डः**। दण्डः। रण्डा। खण्डः। मण्डः। वण्डश्छिन्नहस्तः। अण्डः। बाहुलकात्सत्वाभावः। षण्डः सङ्घातः। तालव्यादिरित्यपरे। शण्डः। गण्डः। चण्डः। पण्डः क्लीवः। पण्डा बुद्धिः।

वा देशविशेषः। 'वृद्धेत्कोसल' इति सूत्रे तु दन्त्यपाठ एव साम्प्रदायिकः। 'सम्ब सम्बन्धे, शम्ब च'। सम्बलम्। 'शम्बलोऽस्त्री सम्बलवत् कुलपाथेयमत्सरे' इति मेदिनी। 'कदि आह्वाने'। नलोपः। गौरादित्वान्ङीष्। 'मदान्दोलितकर्पूरकदलीदलसंज्ञया। विश्रमाय श्रमापन्नानाह्वयन्तमिवाध्वगान्' इति काशीखण्डम्। अजादेराकृतिगणत्वाट्टाबपि। 'कदलाकदलौ पृथ्न्यां कदलीकदलौ पुनः। रम्भावृक्षेऽथ कदली पताकामृगभेदयोः॥ कदला डिम्बिकायाञ्च' इति मेदिनी। 'पिजि हिंसायाम्'। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। 'पिङ्गलो नागभिद्बुद्रचण्डांशुपारिपार्श्वके। निधिभेदे कवावग्नौ पुंसि स्यात्कपिलेऽन्यवत्॥ स्त्रियां वेश्याविशेषे च करिण्याङ्कुमुदस्य च' इति मेदिनी। कुश इति सौत्रो धातुः। 'कुशलः शिक्षिते त्रिषु। क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकम्' इति मेदिनी। 'कमु कान्तौ'। 'कमलं सलिलं ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे। मृगभेदे तु कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोः' इति विश्वमेदिन्यौ। 'मडि भूषायाम्'। 'मण्डलं परिधौ कोठे देशे द्वादशराजके। क्लीबेऽथ निवहे बिम्बे त्रिषु पुंसि तु कुक्कुरे' इति मेदिनी। 'कोठो मण्डलकम्' इत्यमरः। 'बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु' इति च। 'कुडि दाहे', 'पट गतौ', 'छो छेदने'। 'कुण्डलङ्कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च। अथ पटलं पिटके च परिच्छदे। छदिर्दग्रोगतिलके क्लीबं बृन्दे पुनर्न ना। छलं स्खलितशाठ्ययोः' इति मेदिनी। **मृजेष्टिलोपश्च**॥ 'मलोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्' इति मेदिनी। **चुपेः**॥ 'चपलः पारदे मीने चिबुके प्रस्तरान्तरे। चपला कमला विद्युत् पुंश्चलीपिप्पलीषु च। नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरलं चले' इति मेदिनी। **शकिशम्योः**॥ शकलं खण्डे रोहितादीनान्त्वचि च। तयोगाच्छकली मत्स्यः। 'मत्स्यान् शकलान्' इति भाष्यम्। 'शकलन्त्वचि खण्डे स्यात् रागवस्तुनि वल्कले' इति मेदिनी। 'शमलं शकृदेनसोः' इति नानार्थरत्नमाला। **छो गुग्**॥ 'छगलं नीलवस्त्रे ना च्छागे स्त्री वृद्धदारके' इति मेदिनी। 'छगलश्छागे च्छगली वृद्धदारकभेषजे' इति हेमचन्द्रः। **ञमन्ताड्डः**॥ ञमिति प्रत्याहारः। त्रिभ्य एव कणमा इति वृत्तिकारोक्तिस्तु अष्टाध्यायीस्थमात्रविषया। **दण्ड इति**॥ बाहुलकात्, 'चुट्' इति नेत्संज्ञा। 'दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्' इत्यमरः। 'दण्डौ सैन्यार्कपार्श्वगौ' इति त्रिकाण्डशेषः। 'रण्डा मूषिकपर्ण्यां च विधवायाञ्च योषिति। खण्डोऽस्त्री शकले

११२ । **कादिभ्यः कित्** । कवर्गादिभ्यो डः कित्स्यात् । कुण्डम् । काण्डम् । गुङ् गुडः । 'घुण भ्रमणे' घुण्डो भ्रमरः ।

११३ । **स्थाचतिमृजेरालज्वालआलीयचः** । तिष्ठतेरालच् । स्थालम्–स्थाली । चतेर्वालञ् । चात्वालः । मृजेरालीयच् । मार्जालीयो विडालः ।

११४ । **पतिचण्डिभ्यामालञ्** । पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालोऽपीत्येके ।

११५ । **तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्** । तमालः । विशालः । बिडालः । मृणालम् । कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः ।

नेक्षुविकारमणिभेदयोः । मण्डः पञ्चाङ्गुले शाकभेदे क्लीबन्तु मस्तुनि । चण्डा तु पांसुलायां स्त्री त्रिषु हस्तादिवर्जिते । अण्डं मुष्कं च पेश्यां स्यात् । षण्डं पद्मादिसङ्घाते न स्त्री स्यात् गोपतौ पुमान् । गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिनि । ग्रहयोगप्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषणवुद्बुदे । चण्डोला तिन्त्रिणीवृक्षे यमकिङ्करदैत्ययोः । चण्डी कात्यायनीदेव्यां हिंस्राकोपनयोषितोः । चण्डा धनहरो शङ्खपुष्पी त्रिष्वतिकोपने । तीव्रेऽपि । पण्डः शठे धियि स्त्री स्यात्' इति मेदिनी । 'फण गतौ' । फण्डः । प्रज्ञादित्वादण् । फाण्डं सुन्दरम् । **कादिभ्यः कित्** ॥ **कुण्डमिति** ॥ कुण शब्दोपकरणयोः । कित्त्वान्न गुणः । 'कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्नीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' इति मेदिनी । **काण्डमिति** ॥ कमु कान्तौ । 'अनुनासिकस्य क्वि' इति दीर्घः । 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु' इत्यमरः । अर्वा कुत्सितः । अत एव 'काण्डं स्तम्बे तरुस्कन्धे वाणे वरदनीरयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवृन्दे रहसि न स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'गुडो गोलेक्षुपाकयोः' इत्यमरः । गुडा स्नुही, तद्वत्केशाः अस्य गुडाकेशः, शिवः । जटाधारित्वात् । 'गुडः स्याद्गोलके हस्तिसन्नाहेक्षुविकारयोः । गुडा स्नुह्याञ्च कथिता गुडिकायाञ्च योषिति' इति मेदिनी । **स्थाचति** ॥ लचा सिद्धे आलचः आकारश्चिन्त्यप्रयोजनः । चित्स्वरं बाधित्वा पक्षे आद्युदात्तार्थ इत्येके । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात् पाटलोखयोः' इति मेदिनी । 'चात्वालो यज्ञकुण्डे स्याद्गर्भे च' इति विश्वः । 'मार्जालीयः स्मृतः शूद्रे बिडाले कायशोधने' इति मेदिनी । **पातालमिति** ॥ उपधावृद्धिः । 'पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले' इति मेदिनी । 'चडि कोपे' इत्यस्य तु इदित्त्वान्नुमि अदुपधत्वाभावान्न वृद्धिः । यत्तु माधवग्रन्थे 'पतिचण्डिभ्यामालन्' इति पठित्वा पातालशब्दे बाहुलकाद्वृद्धिमुक्त्वा आलञिति वृद्ध्यर्थं ञितङ्केचित्पठन्ति इत्युपन्यस्य चण्डालशब्देऽपि वृद्धिः स्यादिति दूषितम् । तदतिरभसात् । एके इत्यपरितोषोद्भावनम् । तद्वीजन्तु 'कुलालवरुडकर्मारनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दसि' इति चण्डालात्स्वार्थेऽणं विदधता वार्तिकेन तद्भाष्येण च सह विरोध इति बोध्यम् । **तमिविशि** ॥ 'तमु काङ्क्षायाम्, विश प्रवेशने, विड आक्रोशे, मृण हिंसायाम्, कुल संस्त्याने, कपि चलने, निर्देशान्नलोपः । 'पल गतौ, पचि विस्तारे । 'तमालस्तिलके खड्गे तापिञ्छे वारुणद्रुमे ।

११६ । **पतेरङ्गच्पक्षिणि** । पतङ्गः ।

११७ । **तरत्यादिभ्यश्च** । तरङ्गः । लवङ्गम् ।

११८ । **विडादिभ्यः कित्** । विडङ्गः । मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्वं च ।

११९ । **सृवृञोर्ट्टिद्धिश्च** । सारङ्गः । वारङ्गः खड्गादिमुष्टिः ।

१२० । **गन्गम्यद्योः** । गङ्गा । अद्रः पुरोडाशः ।

१२१ । **छापूखडिभ्यः कित्** । छागः । पूगः । खड्गः । बाहुलकात् 'षिड अनादरे' गन्सत्वाभावश्च । पिङ्गस्तरलः । 'पिङ्गैरगद्यत ससम्भ्रममेवमेका' इति माघः ।

१२२ । **भृञः किन्नुट् च** । भृञो गन्कित्स्यात्तस्य नुट् च । 'भृङ्गाः पिङ्गालिधूम्याटाः' ।

विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यान्तु योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुलेऽप्यभिधेयवत् । विडालो नेत्रपिण्डे स्यात् पूपदंशुकके पुमान् । मृणालं नलदे क्लीबं पुन्नपुंसकयोर्विसे । कुलालः ककुभे कुम्भकारे स्त्री त्वज्ञनान्तरे । कपालोऽस्त्री शिरोऽग्नि स्याद्घटादेः शकले व्रजे । पाञ्चाली पुत्रिकारीत्योः स्त्रियां पुम्भूम्नि नीवृति' इति मेदिनी । बाहुलकात् ष्यतेरपि । शाला । 'शल चलने' अस्माद्भञ्जि 'छायाशालानिशानाम्' इति निपातनात् स्त्रीत्वमिति न्यासकारः । बोपदेवस्तु 'शालङ्कत्थने' इति पपाठ । 'शाला द्रुस्कन्धशाखायाङ्गृहे गेहैकदेशयोः । ना झषे' इति मेदिनी । **पतेः** ॥ पतेर्बाहुलकादर्थान्तरेऽपि । 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं सूते' इति मेदिनी । सूते पारदे इत्यर्थः । **तरत्यादिभ्यः** ॥ 'तरङ्गस्तुरगादीनामुत्फाले वस्त्रभङ्गयोः' इति विश्वः । **विडङ्ग इति** ॥ 'विड आक्रोशे' । 'विलङ्गः कृमिसङ्घे विडङ्गो नागरेऽन्यवत्' इति विश्वः । 'विडङ्गस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात् कृमिघ्ने पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी । **मृदङ्ग इति** ॥ 'मृद क्षोदे । 'मृदङ्गः पटहे घोषे' इति मेदिनी । **कुरङ्ग इति** ॥ 'कृ विक्षेपे' बाहुलकादुत्वम् । कुर शब्दे इति वा अस्तु । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु' इति मेदिनी । बाहुलकात् 'नृ नये' । 'अथ नारङ्गः पिप्पलीरसः । यमजप्राणिनिकटे नागरङ्गद्रुमेऽपि च' इति मेदिनी । **गन् गम्यद्योः** ॥ बाहुलकादमेरपि । 'अङ्ग गात्र उपाये च प्रतीके चाप्रधानके । अङ्गो देशविशेषे स्यादङ्ग सम्बोधनेऽव्ययम्' इति विश्वः । 'अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूम्नि नीवृति । क्लीबैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके' इति मेदिनी । **छापू** ॥ छायते छिद्यते यज्ञार्थमिति छागः । पूयते मुखमनेन । 'पूगस्तु क्रमुके वृन्दे' इति मेदिनी । 'खड भेदने' । खड्गो गण्डकशृङ्गे स्यात् निस्त्रिंशे गण्डकेऽपि च' इति शब्दतरङ्गिणी । 'खड्गो गण्डकशृङ्गेऽसिवुद्धभेदेषु गण्डके' इति मेदिनी । **भृञः** ॥ किद्ग्रहणं स्पष्टार्थम्, अनुवृत्त्यैव लाभात् । 'भृङ्गो धूम्याटपिङ्गयोः । मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गकुडत्वचि' इति मेदिनी । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां

१२३ । शृणातेर्हस्वश्च । शृङ्गम् ।

१२४ । गण्शकुनौ । नुट् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः ।

१२५ । मुदिग्रोर्गग्गौ । मुद्गः । गर्गः ।

१२६ । अण्डन्कृसृभृवृञः । करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो मुखरोगः ।

१२७ । शृदृभसोऽदिः । शरत् । 'दरद्भृदयकूलयोः' । भसज्जघनम् ।

१२८ । दृणातेः षुग्घ्रस्वश्च । दृषत् ।

१२९ । त्यजितनियजिभ्यो डित् । त्यद् । तद् । यद् । सर्वादयः ।

१३० । एतेस्तुट् च । एतद् ।

१३१ । सर्तेरटिः । 'सरट् स्याद्वातमेघयोः' । वेदभाष्ये तु 'याभिः कृशानुम्' इति मन्त्रे 'सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्यः' इति व्याख्यातम् ।

१३२ । लङ्घेर्नलोपश्च । लघट् वायुः ।

१३३ । पारयतेरजिः । पारक् सुवर्णम् ।

१३४ । प्रथः कित्सम्प्रसारणञ्च । पृथक् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

१३५ । भियः षुग्घ्रस्वश्च । भिषक् ।

१३६ । युष्यसिभ्यां मदिक् । 'युष्' सौत्रो धातुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम् । अहम् ।

१३७ । अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् । एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन् । अर्मश्चक्षूरोगः । स्तोमः सङ्घातः । सोमः । होमः । सर्मो

स्वर्णमीनभेदयो ऋषभौषधौ' इति मेदिनी । 'शृङ्गं विषाणमाख्यातं शैलाग्रे जलयन्त्रके । मीनौषधिसुवर्णानां भेदे शृङ्गी प्रयुज्यते ॥' इति उत्पलिनीकोशः । **अण्डन् कृसृ** ॥ 'करण्डी मधुकोशासिकारण्डेषु ललाटके' इति मेदिनी । 'वरण्डोऽप्यन्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । बाहुलकात् तरतेः । 'तरण्डो बडिशीसूत्रबद्धकाष्ठादिके प्लवे' इति मेदिनी । शृदृ ॥ 'शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ । दरत् क्लियां प्रपाते च भयपर्वतयोरपि । भसत् स्त्री भास्वरे योनौ' इति च मेदिनी । "उवे अम्बसुलाभिके" इति मन्त्रस्य व्याख्यायां भसद्भग इति वेदभाष्यम् । "जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति भसद्वीर्या हि स्त्रियः" इत्यत्र भसज्जघनमिति व्याख्यातारः । **दृणातेः** ॥ 'दृषन्निष्पेषणशिलापदप्रस्तरयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । **अर्तिस्तु** ॥ 'सोमस्तुहिनदीधितौ । वानरे च कुबेरे च पितृदेवे समीरणे । वसुप्रभेदे कर्पूरे नीरे सोमलतौषधौ' इति मेदिनी । 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः

गमनम्। धर्मः। क्षेमं कुशलम्। क्षोमम्। प्रज्ञाद्यणि क्षौमञ्च। भामः आदित्यः। यामः। 'वामः शोभनदुष्टयोः'। पद्मम्। यक्ष पूजायाम्। यक्ष्मो रोगराजः। नेमः।

१३८। **जहातेः सन्वदालोपश्च**। 'जिह्मः कुटिलमन्दयोः'।

१३९। **अवतेष्टिलोपश्च**। मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः। अन्यथा डिदित्येव ब्रूयात्। 'ज्वरत्वर–' (सू २६५४) इति ऊठौ। तयोर्दीर्घे कृते गुणः। चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तस्तन्न। तेषामसत्त्वार्थत्वात्। वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम्। अवतीति ओम्।

१४०। **ग्रसेरा च**। ग्रामः।

१४१। **अविसिविसिशुषिभ्यः कित्**। ऊमं नगरम्। स्यूमो रश्मिः। सिमः सर्वः। 'शुष्ममग्निसमीरयोः'।

१४२। **इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्**। 'इष्मः कामवसन्तयोः'।

क्रतौ। अहिंसोपनिषन्नयाये ना धनुर्यमसोमपे' इति च। 'धर्मः पुण्ये यमे न्याये स्वभावाचारयोः क्रतौ' इति विश्वः। 'क्षौमं पट्टे दुकूलेऽस्त्री क्षौमं वल्कलजांशुके। शणजेऽतसिजे' इति मेदिनी। 'भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ। यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः। वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे। वल्गुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्यां स्त्रियामथ। वामी शृगाली-वडवारासभीकरभीषु च। पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे। ना नागे' इति च मेदिनी। **यक्ष पूजायामिति**॥ यत्तूज्ज्वलदत्तेन 'जक्ष भक्ष हसनयोः' इत्युपन्यस्तम्, तन्न, तस्य चवर्गतृतीयादित्वात्। न च लक्ष्यमपि तथैवेति भ्रमितव्यम्। "अक्षिभ्यान्ते नासिकाभ्याम्" इति मन्त्रे यक्ष्मशब्दस्यान्तःस्थादित्वनिर्णयात्। न च तदुपन्यस्तधातुरप्यन्तःस्थादिरिति भ्रमितव्यम्। 'जक्षत् क्रीडन् रममाणः' इत्यादिप्रयोगेण तथा कविकल्पद्रुमादिभिः सह विरोधादिति दिक्। मनिन्प्रत्यये तु नान्तः। 'राजयक्ष्मेव रोगाणाम्' इति माघः। 'यक्ष्मणापि परिहाणिरायथौ' इति रघुः। दशपादीवृत्तौ तु इह सूत्रे पक्षीति पवर्गीयादिं पठित्वा सौत्रो धातुः बाहुळकान्नकारस्य नेत्संज्ञा इत्युक्ता अक्षिपक्ष्मेत्युदाहृतम्। तन्न। 'पक्ष परिग्रहे' इत्यस्मान्मनिना गतार्थत्वात्। 'नेमः क्लीबेऽवधौ गर्ते प्राकारे कैतवेऽपि च' इति मेदिनी। 'नेमस्त्वर्धे प्राकारगर्तयोः। अवधौ कैतवे च' इति हेमचन्द्रः। **जहातेः**॥ 'जिह्मस्तु कुटिले मन्दे क्लीबन्तगरपादपे' इति मेदिनी। **अवतेः**॥ 'ओं प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषे' इति विश्वः। **ग्रसेरा च**॥ 'ग्रसु अदने'। अतो मन्। धातोराकारश्च। 'ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वके' इति विश्वः। शब्दादिपूर्वको ग्रामशब्दो वृन्दे। शब्दग्रामो गुणग्राम इति यथा। संपूर्वोऽयं युद्धे। तदुक्तम्। 'संपूर्वः संयुगे स्मृतः' इति। **ऊमं नगरमिति**॥ 'त्वे क्रतुम्' इति मन्त्रे 'ऊमास्तर्पका यजमानाः' इति वेदभाष्यम्। **स्यूमो रश्मिरिति**॥ सूत्रतन्तुरित्यन्ये। 'शुष्मं तेजसि सूर्ये ना' इति मेदिनी। 'शुष्मं बलम्' इति वेदभाष्ये। **इषियुधि**॥

ईषीति पाठे दीर्घादिः । युध्मः शरो योद्धा च । इध्मः समित् । दस्मो यजमानः । श्यामः । धूमः । सूमोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्म व्रणः ।

१४३ । **युजिरुचितिजां कुश्च** । युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् ।

१४४ । **हन्तेर्हि च** । हिमम् ।

१४५ । **भियः षुग्वा** । भीमः । भीष्मः ।

१४६ । **घर्मः** । घृधातोर्मग्गुणश्च निपात्यते ।

१४७ । **ग्रीष्मः** । ग्रसतेर्निपातोऽयम् ।

१४८ । **प्रथेः षिवन्सम्प्रसारणं च** । पृथिवी षवन्नित्येके । पृथ्वी । 'पृथ्वी पृथिवी पृथ्वी' इति शब्दार्णवः ।

१४९ । **अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्** । अश्वः । 'प्रुष स्नेहनादौ' । प्रुष्वः स्यादृतुसूर्ययोः' । प्रुष्वा जलकणिका । लट्वा पक्षिभेदः फलं च । कण्वं पापम् । बाहुलकादित्त्वे किण्वमपि । खट्वा । विश्वम् ।

१५० । **इण्शीभ्यां वन्** । एवो गन्ता । 'ये च एवा मरुतः' । असत्त्वे निपातोऽयम् । शेवं लोच्छनं पुंसाम् । 'शेवं मित्राय वरुणाय' ।

१५१ । **सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रद्वेष्वा अस्वतन्त्रे** । अकर्तर्येते निपात्यन्ते । सृतमनेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वाद्धृषेर्गुणाभावोऽपि । निघृष्यते

युध्म इति ॥ 'युध्मो धनुषि संयुगे' इति मेदिनी । 'दस्मस्तु यजमाने स्यादपि चौरे हुताशने' इति च । 'न पूषणम्' इति मन्त्रस्य भाष्ये तु दस्मो दर्शनीय इति व्याख्यातम् । 'त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिका निशा' इत्यमरः । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरीचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिकौषधौ । अप्रसूताङ्गनायाञ्च प्रियङ्गावपि गुग्गलौ । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ । नीलिकायाम्' इति मेदिनी । **ईर्ममिति** ॥ 'ईर गतौ' । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे' इत्यमरः । 'जन जनने' । जन्मम् । मनिनन्तस्तु नान्तः । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमर उभयसाधारणः । **युजिरुचि** ॥ 'रुक्मन्तु काञ्चने लोहे' इति विश्वमेदिन्यौ । **हन्तेर्हि च** ॥ 'हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः' इति मेदिनी । 'भीष्मो गाङ्गेयघोरयोः । भीमोऽम्लवेतसे घोरे शम्भौ मध्यमपाण्डवे । घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्भसोरपि । ग्रीष्म ऊष्मर्तुभेदयोः' इति च मेदिनी । **अशूप्रुषि** ॥ 'अश्वः पुंभेदवाजिनोः' इति विश्वः । 'लट्वा करजभेदे स्यात् फले मद्ये खगान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ । 'कण्वं पापे मुनौ पुंसि कण्वं बीजाद्यशीधुषु । विश्वात्वतिविषायां स्त्री जगति स्यान्नपुंसकम् ॥ न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदेऽप्यखिले त्रिषु' इति मेदिनी । **इण्शीभ्याम्** ॥ शेवं सुखमिति वेदभाष्यम् ।

अनेन निघृष्वः खुरः। रिष्वो हिंस्रः। लष्वो नर्तकः। लिष्व इत्यन्ये। तत्रोपधाया इत्वमपि। शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः। शीङो ह्रस्वत्वम्। पद्वो रथो भूलोकश्च। प्रहूयते इति प्रह्वः। ह्वेञ आकारवकारलोपः। जहातेरालापो वा। ईर्षेर्वन्। ईष्वः आचार्यः। इष्व इत्यन्ये। 'अस्वतन्त्रे' किम्। सर्ता सारकः। बाहुलकाद्भसतेः। ह्रस्वः।

१५२। **शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वमीवाः**। शेव इत्यन्तोदात्तार्थम्। यान्त्यनेन यह्वः। ह्रस्वो हुगागमश्च। लिहन्त्यनया जिह्वा। लकारस्य जः गुणाभावश्च। गिरन्त्यनया ग्रीवा। ईडागमश्च। आप्नोतीत्याप्वो वायुः। मीवा उदरकृमिः। वायुरित्यन्ये।

१५३। **कृगृशृदृभ्यो वः**। कर्वः कामः आखुश्च। गर्वः। शर्वः। दर्वो राक्षसः।

१५४। **कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः**। यौतीति युवा। वृषा इन्द्रः। तक्षा। राजा। धन्वा मरुः। धन्व शरासनम्। द्युवा सूर्यः। प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन्प्रतिदिवा दिवंसः।

१५५। **सप्यशूभ्यां तुट् च**। सप्त। अष्ट।

१५६। **नञि जहातेः**। अहः।

१५७। **श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्रेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति**। एते त्रयोदश कनिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। श्वयतीति

ह्रस्व इति॥ 'हस शब्दे'। 'ह्रस्वो न्यक्खर्वयोस्त्रिषु' इति मेदिनी। **शेवयह्व**॥ दशपादीवृत्तिरीत्याह। **यान्त्यनेनेति**॥ अन्ये तु यजतेर्जकारस्य हकारो निपात्यत इत्याहुः। यह्वशब्दो वदिकनिघण्टौ महन्नामसु पठितः। प्रवो यह्वं पुरूणाम्। 'यह्वं महान्तम्' इति वेदभाष्यम्। **मीवेति**॥ वेदभाष्ये तु अमीव इति छित्वा 'अम रोगे' इत्यस्माद्वः ईट् चेत्युक्तम्। 'अमी वहा वास्तोष्पते' इत्यादिमन्त्रास्तत्रानुकूलाः। **कनिन्यु**॥ 'युवा स्यात्तरुणे श्रेष्ठे निसर्गबलशालिनि। वृषा कर्णे महेन्द्रे ना' इति मेदिनी। 'तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारस्तु काष्ठतट्' इत्यमरः। 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ। यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्' इति मेदिनी। 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः। 'अथास्त्रियाम्। धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इति च। धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबे चापे स्थलेऽपि च' इति मेदिनी। धन्विर्गत्यर्थः सौत्रो धातुः। 'द्यु अभिगमे' द्युवा सूर्यः। **प्रतिदिवेति**॥ 'प्रतिदीव्ने इन्धत् आकृतान्' इति मन्त्रे तु प्रतिदिवा कितव इति व्याख्यातम्। **श्वन्नुक्षन्॥ कनिप्रत्ययान्ता**

श्वा । उक्षा । पूषा । 'प्रिह गतौ' । इकारस्य दीर्घत्वम् । प्रेहतीति प्रीहा कुक्षिव्याधिः । 'क्लिदू आर्द्रीभावे' । क्लिद्यति क्लेदा चन्द्रः । स्निह्यतेर्गुणः । स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च । मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्धा । मुहेरुपधाया दीर्घो धोऽन्तादेशो रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थिसारः । अर्यपूर्वो माङ् । अर्यमा । विश्वं प्साति विश्वप्सा अग्निः । परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च । जनेरुपधालोपो मश्चान्तादेशः । मातर्यन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा । धातोरिकारलोपः । 'मह पूजायाम्' । हस्य घो वुगागमश्च । मघवा इन्द्रः ।

॥ इत्युणादिषु प्रथमःपादः ॥

॥ अथ उणादिषु द्वितीयः पादः ॥

१५८ । **कृहृभ्यामेणुः** । करेणुः । हरेणुः गन्धद्रव्यम् ।

१५९ । **हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्** । हथो विषण्णः । कुष्ठः । नीथो नेता । रथः काष्ठम् ।

इति ॥ नायं निदिति भावः । एतच्च हलन्तशब्दप्रकरणे मघवन्शब्दे व्युत्पादितम् । केचित्तु नित्त्वं स्वीकृत्योक्षन्नादीनां सौत्रमन्तोदात्तनिपातनमाहुः । तद्गौरवादुपेक्षितम् । **श्वेति** ॥ इकारलोपो निपात्यते । **पूषेति** ॥ 'पूष वृद्धौ' 'क्लेदौषधिशशाङ्कयोः' इति यादवः । **मूर्धेति** ॥ 'मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । **मज्जेति** ॥ टाबन्तोऽप्ययम् । 'ऊष्मया सार्द्धमूष्मापि मज्जोक्तो मज्जया सह' इति द्विरूपकोशात् । 'अर्यमा तु पुमान् सूर्ये पितृदेवान्तरेऽपि च' इति मेदिनी । **परिजायते इत्यादि** ॥ एतच्च दशपादीवृत्त्यनुरोधेनोक्तम् । 'परिज्मानं सुखं रथम्' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु परिज्मा परितो गन्ता । अजेः परिपूर्वस्य 'श्वन्नुक्षन्' इत्यादिना मन्प्रत्ययः । अकारलोपः । आद्युदात्तत्वञ्च निपात्यते इत्युक्तम् । उज्ज्वलदत्तस्तु परिज्वेति पठित्वा जु इति सौत्रो धातुः परिपूर्वः, यणादेशः, परिज्वा चन्द्र इत्याह । तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । **मातरिश्वेति** ॥ सप्तम्या अलुक् उदात्तत्वञ्च निपात्यते । इह भत्वविषये सम्प्रसारणन्न भवति । श्वयुवेति सूत्रेऽभिव्यक्ततरत्वेन कुक्कुरवाचकस्यैव श्वशब्दस्य ग्रहणम् । इह सूत्रान्त इति शब्द आद्यर्थः । तेनान्येभ्योऽपि यथादर्शनङ्कनिः । दशपाद्यान्तु इतिशब्दो न पठ्यते ॥

॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

कृहृभ्याम् ॥ 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । 'करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे' इति मेदिनी । **गन्धेति** ॥ कलापश्चेति बोध्यम् । 'कलापस्तु सतीनकः । हरेणुः खण्डके चास्मिन्' इति वैश्यवर्गे अमरः । 'हरेणुर्ना सतीने स्त्री रेणुकाकुलयोषितोः' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । 'कुष्ठं रोगे सुगन्धे च' इति विश्वः । 'नीथे नीथे मघवानं सुतासः' इति

१६०। **अवे भृञः**। अवभृथः।

१६१। **उषिकुषिगर्तिभ्यस्थन्**। ओष्ठः। कोष्ठम्। गाथा। अर्थः। बाहुलकाच्छोथः।

१६२। **सर्तेर्णित्**। सार्थः समूहः।

१६३। **जृवृञ्भ्यामूथन्**। जरूथं मांसम्। 'वरूथो रथगुप्तौ ना'।

१६४। **पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्**। पीथो रविः घृतं पीथम्। 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु। अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतम्' इति विश्वः। तुत्थोऽग्निः। उक्थं सामभेदः। रिक्थम्। बाहुलकादृचेरपि। 'रिक्थमृक्थं धनं वसु'। सिक्थम्।

१६५। **अर्तेर्निरि**। निर्ऋथं साम।

१६६। **निशीथगोपीथावगथाः**। निशीथोऽर्धरात्रो रात्रिमात्रं च। गोपीथं तीर्थम्। अवगथः प्रातःस्नातः।

१६७। **गश्चोदि**। उद्गीथः साम्नो भागविशेषः।

१६८। **समीणः**। समिथो वह्निः, संग्रामश्च।

मन्त्रे नीथशब्दस्यान्तोदात्तत्वं बाहुलकात्। 'नीथे नीथे स्तोत्रे स्तोत्रे च' इति वेदभाष्यम्। 'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' इति मेदिनी। 'रथः स्यात्स्यन्दने काये चरणे वेतसेऽपि च' इति विश्वः। 'काष्ठा दारुहरिद्रायाङ्कालमानप्रकर्षयोः। स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी। **उषिकुषि** ॥ 'कोष्ठः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षेर्गृहस्य च। गाथा श्लोके संस्कृतान्यभाषायां शेषवृत्तयोः' इति मेदिनी। 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः। 'अर्थो विषयार्थनयोर्द्धर्मकारणवस्तुषु। अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने' इति मेदिनी। शोथः श्वयथुः। शु गतौ। **सर्तेर्णित्** ॥ 'साथों वणिक्समूहे स्यादपि सङ्घातमात्रके' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ। **जृवृञ्** ॥ 'जरूथोऽसुरविशेषः' इति वेदभाष्यम्। 'वरूथं स्यात्तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः' इति हेमचन्द्रः। 'वरूथो रथगुप्तौ स्याद्वरूथं रथवेश्मनोः' इति विश्वः। **पातृ** ॥ 'तुत्थो ग्रावाञ्जने तु स्यान्नीलीसूक्ष्मैलयोरपि' इति विश्वः। 'तुत्थमञ्जनभेदे स्यात् नीलीसूक्ष्मैलयोः क्लियाम्। सिक्थो भक्तपुलाके ना' इति मेदिनी। **अर्तेः** ॥ 'ऋ गतौ' 'द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं सञ्चन्ताम्' इति मन्त्रे 'निर्ऋथो हिंसा' इति वेदभाष्यम्। 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' इति मेदिनी। 'प्रतित्यञ्चारुमध्वरम्' इति मन्त्रे गोपीथः सोमपानमिति वेदभाष्यम्। यास्कोऽप्येवम्। तीर्थमिति तु वृत्तिकारः। **अवगथ इति** ॥ गाङो हस्वत्वं निपातनात्। **समीणः** ॥ 'समिथशब्दः सङ्ग्रामपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः। 'श्रिये जात' इति मन्त्रे समिथा युद्धानि' इति वेदभाष्यम्। युक्तश्चैतत्। सम्यगेति

१६९ । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । तिजेर्जलोपः । तिथोऽनलः कामश्च । पृष्ठम् । गूथं विष्ठा । यूथं समूहः । 'प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते' ।

१७० । स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्युन्दिश्विति-वृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवा-शिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् । द्वात्रिंशतो रक्स्यात् । वलि यलोपः । स्फारम् । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् । क्षुद्रः । सृप्रश्चन्द्रः । तृप्रः पुरोडाशः । दृप्रो बलवान् । वन्द्रः पूजकः । उन्दी । उन्द्रो जलचरः । श्वित्रं कुष्ठम् । 'वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे' । अजेर्वी । वीरः । नीरम् । पद्रो ग्रामः । मद्रो हर्षो देशभेदश्च । 'मुद्रा प्रत्ययकारिणी' । 'खिद्रो रोगो दरिद्रश्च' । छिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः । चन्द्रः । पचाद्यचि चन्दोऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्दो हिमद्युतिः' । दह्रोऽग्निः । दस्रः स्ववैद्यः । 'दभ्रः समुद्रः स्वल्पं च' । वसेः सम्प्रसारणे ।

३१६८ । न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् । (८-३-११०)

जयार्थमत्रेति व्युत्पत्तेः । सम्पूर्वस्य इणः क्तिन्नाद्यन्तस्य लोकेऽपि युद्धार्थत्वदर्शनाच्च । उक्तं ह्यमरेण 'समित्याजिसमिद्युधः' । तिथं पृष्ठम् । 'पृषु सेचने' 'पृष्ठन्तु चरमन्तनोः' इत्यमरः । 'पृष्ठश्चरममात्रेऽपि देहस्यावयवान्तरे' इति मेदिनी । स्तोत्रविशेषोऽपि पृष्ठम् । चित्राधिकरणे पृष्टैः स्तुवत इत्यादौ तथा निर्णयात् । **गूथमिति** ॥ 'गु पुरीषोत्सर्गे' निपातनाद्दीर्घः । एवं यूथेऽपि । 'यूथन्तिर्यक्समूहे स्त्री पुष्पभेदे च योषिति' इति मेदिनी । 'यूथी पुष्पप्रभेदे स्यात् मागध्याञ्च करेणुके । यूथन्तिर्यक्समूहेऽपि वृन्दमात्रेऽपि भाषितम्' इति विश्वः । 'प्रुङ् गतौ' निपातनाद्रुणः । 'प्रोथोऽस्त्री हयघोणायां ना कट्यामध्वगे त्रिषु' इति मेदिनी । **स्फायितञ्चि** ॥ **द्वात्रिंशत इति** ॥ दशपाद्यन्तु त्रयस्त्रिंशदुक्ताः । दम्भिवहिवसीति पठित्वा 'वह प्रापणे' उहोऽनड्वानित्युदाहरणात् । माधवोऽप्येवम् । **स्फारमिति** ॥ 'नेड्वशि' इति नेट् । वलि यलोपः । 'स्फारः स्यात्पुंसि विकटे करकादेश्च बुद्बुदे' इति मेदिनी । **तक्रमिति** ॥ 'तञ्चू सङ्कोचे' । 'वक्रः स्याज्जटिले क्रूरे पुटभेदे शनैश्चरे' इति विश्वः । 'वक्रः शनैश्चरे पुंसि पुटभेदे नपुंसकम् । शक्रः पुमान् देवराजे कुहनार्जुनभूरुहोः' इति मेदिनी । **क्षुद्र इति** ॥ क्षुदिर् सम्पेषणे । 'क्षुद्रः स्यादधमक्रूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत् । क्षुद्रा व्यङ्गानटी-कण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गेरीवेश्ययोर्हिस्रामक्षिकामात्रयोरपि' इति मेदिनी । **तृप्रः पुरोडाश इति** ॥ 'न तृप्रा उरुव्यंसः' इति मन्त्रे वेदभाष्यकारैः प्रकृतसूत्रे उज्ज्वलदत्तादिभि-श्चेत्थं व्याख्यातम् । दशपादीवृत्तौ तु तृप्रमाज्यङ्काष्ठश्चेत्युक्तम् । तृप्रन्दुःखमिति सुध्यातुवृत्तौ माधवः । हिमांशुरित्यादि शब्दार्णवः । दस्यति रोगान् क्षिपति दस्रः । 'दस्रः खरेऽश्विनीसुते'

रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां च मूर्धन्यो न स्यात्। 'पूर्वपदात्' (सू ३६४३) इति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिर्भूयोऽभिप्राया। तेन 'शासिवसि–' (सू २४१०) इति प्राप्तमपि न। उस्रो रश्मिः। उस्रा गौः। वाश्रो दिवसः। वाश्रं मन्दिरम्। शीरोऽजगरः। हस्रो मूर्खः। सिध्रः साधुः। शुभ्रम्। बाहुलकात् मुसे रक्। मुस्रम् उदश्रु।

१७१। **चकिरम्योरुच्चोपधायाः**। चुक्रमम्लद्रव्यम्। रुम्रोऽरुणः।

१७२। **वौ कसेः**। विकुस्रश्चन्द्रः।

१७३। **अमितम्योर्दीर्घश्च**। आम्रम्। ताम्रम्।

१७४। **निन्देर्नलोपश्च**। निद्रा।

१७५। **अर्देर्दीर्घश्च**। आर्द्रम्।

१७६। **शुचेर्दश्च**। शूद्रः।

१७७। **दुरीणो लोपश्च**। दुःखेनेयते प्राप्यत इति दूरम्।

१७८। **कृतेरच्छः कू च**। कृच्छ्रं क्रूरः।

१७९। **रोदेर्णिलुक् च**। रोदयतीति रुद्रः।

१८०। **बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः**। णिलुगित्येव। 'वान्ति पर्णशुषो वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे'।

इति मेदिनी। 'दस्रः खरे चाश्विनयोः' इति विश्वः। **भूयोऽभिप्रायेति** ॥ माधवस्तु वृत्तिस्वरसमनुरुध्य 'अविन्द उस्रिया' इति मन्त्रे बाहुलकात् षत्वं नेति व्याचष्टे। 'उस्रो वृषे च किरणेऽप्युस्रार्जुन्युपचित्रयोः' इति मेदिनी। 'उस्रा गव्युपचित्रायामुस्रन्तु किरणे स्मृतः' इति विश्वः। 'वाश्रो ना दिवसे क्लीवं मन्दिरे च चतुष्पथे' इति मेदिनी। 'वाश्रो रासभपक्षिणोः' इत्येके। माधवस्तु 'वाश्रेव विद्युन्मिमाति' इति मन्त्रे शब्दयुक्ता प्रस्तुतस्तना धेनुर्वाश्रेति व्याख्यत्। 'शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुद्दीप्रशुक्लयोस्त्रिषु' इति मेदिनी। **चुक्रमिति** ॥ 'चक तृप्तौ'। 'चुक्रस्त्वम्लेऽम्लवेतसे। चुक्री चाङ्गेरिकायां स्यात् वृक्षाम्ले चुक्रमिष्यते' इति विश्वः। 'चुक्रं वृक्षाम्ले चाङ्गेर्यां स्त्री पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे' इति मेदिनी। **अर्देर्दीर्घश्च** ॥ 'आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्यात् स्त्रियां क्लिन्नेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी। **शुचेर्दश्च** ॥ शूद्रो वृषलः। 'अहहारे त्वा शूद्रा' इति श्रुतौ तु रूढेर्बाधायोग एव पुरस्कृतः। तथा चोत्तरतन्त्रे भगवता व्यासेन सूत्रितम्। 'शुगस्य तदनादरश्रवणात्' इति। **कृतेः** ॥ अन्त्यस्य च्छः। कू तु सर्वस्य। अनेकाल्त्वात्। 'कृच्छ्रमाख्यानमाभीले पापसान्तपनादिनोः' विश्वमेदिन्यौ। 'क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे चाभिधेयवत्' इति च। **बहुलमन्यत्रापि संज्ञा** ॥ बृंहयति वर्धयति प्रजाः ब्रह्मा। शं सुखं भावयति शम्भुः। शोषयति शुष्मेत्यादि। छन्दसि, 'वर्धन्तु

१८१ । **जोरी च** । जीरोऽणुः । ज्यश्चेत्येके ।

१८२ । **सुसूधागृधिभ्यः क्रन्** । सुरः । सूरः । धीरः । गृध्रः ।

१८३ । **शुसिचिमीनां दीर्घश्च** । शुः सौत्रः शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः समुद्रः ।

१८४ । **वाविन्धेः** । वीध्रं विमलम् ।

१८५ । **वृधिवपिभ्यां रन्** । वर्ध्रं चर्म । वप्रः प्राकारः ।

१८६ । **ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवत्रेरामालाः** । रत्नन्ता एकोनविंशतिः । निपातनाद्गुणाभावः । ऋज्रो नायकः । इदि इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः । अग्रम् । 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ' । डु वप्, उपधाया इत्त्वम् । विप्रः । कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपः । कुत्रमरण्यम् । चुत्रं मुखम् । 'क्षुर विलेखने' रेफलोपः । अगुणः । क्षुरः । 'खुर छेदने' रलोपो गुणाभावश्च । खुरः । भन्देर्नलोपः भद्रम् । 'उच समवाये' चस्य गः उग्रः । ञि भी

त्वा सुष्टुतयः । य इमं जजान ।' बाहुलकादसंज्ञाछन्दसोरपि क्वचिदित्याशयेनोदाहरति । **वान्तीत्यादि ॥ जोरी च ॥** 'जीरः खड्गे वणिग्द्रव्ये' इति विश्वः । 'जीरस्तु जरणे खड्गे' इति मेदिनी । **ज्यश्चेति ॥** तथा च, 'न धातुलोपे' इति सूत्रे 'जीवेरदानुः' इत्यस्य प्रत्याख्यानार्थं नैतज्जीवे रूपं किन्तु रकि ज्यः सम्प्रसारणमिति भाष्ये उक्तम् । **सुसू ॥** 'सुरा चषकमद्ययोः । पुल्लिङ्गस्त्रिदिवेशे स्यात्' इति मेदिनी । 'सुरो देवे सुरा मद्ये चषकेऽपि सुरा क्वचित्' इति विश्वः । सुवति प्रेरयति कर्माणि लोकमिति सूरः । सूर्यः । 'धीरो धैर्यान्विते स्थैरे बुधे क्लीबन्तु कुङ्कुमे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्' इति मेदिनी । 'गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गोऽर्थलुब्धके' इति च । शुरिति तालव्यादिर्गत्यर्थः । 'शूरः स्यात् यादवे भटे' इति मेदिनी । 'शूरश्चारुभटे सूर्ये' इति विश्वहेमचन्द्रौ । 'शूरः सूरश्च तरणौ' इति द्विरूपेषु विश्वः । 'सीरोऽर्कहलयोः पुंसि । चीरी झिल्ल्यां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः' इति मेदिनी । 'चीरन्तु गोस्तने वस्त्रे चूडायां सीसकेऽपि च । चिरी कृच्छ्रादिकाझिल्ल्योः' इति विश्वः । **वाविन्धेः ॥** 'वीध्रन्तु विमलार्थकम्' इति विशेष्यनिघ्नेष्वमरः । 'वप्रः पितरि केदारे वप्रः प्राकाररोधसोः' इति धरणिरन्तिदेवौ । 'वप्रस्तातेपुमानस्त्री वेणुक्षेत्रचये तटे' इति मेदिनी । **ऋज्रेन्द्र ॥** 'ऋज गत्यादिषु' । 'ऋज्राश्वः प्रष्टिभिरम्बरीष' इति मन्त्रे ऋज्रा गतिमन्तोऽश्वा यस्य स ऋज्राश्व इति वेदभाष्यम् । 'इन्द्रः शचीपतावन्तरात्मन्यादित्ययोगयोः' इति विश्वः । 'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्' इति मेदिनी । 'क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' इति विश्वमेदिन्यौ । 'खुरः कोलदले शफे । भद्रः शिवे खञ्जरीटवृषभेरुकदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीबं मङ्गलमुस्तयोः । काञ्चने च स्त्रियां रात्रावकृष्णाव्योमनदीषु च । तिथिभेदे

भेरी। पक्षे लः। भेलो जलतरणद्रव्यम्। शुचेश्चस्य कः, शुक्रः। पक्षे लः। शुल्कः। गुङ् वृद्धिः। 'गौरोऽरुणे सिते पीते' 'वन सम्भक्तौ'। वन्रो विभागी। इणो गुणाभावः। 'इरा मद्ये च वारिणि'। 'मा माने' माला।

१८७। **सामि कस उकन्**। 'कस गतौ'। सम्यक् कसन्ति पलायन्ते जनाः अस्मादिति सङ्कसुकः दुर्जनः, अस्थिरश्च।

१८८। **पचिनशोर्णुकन्कनुमौ च**। पचेः कः। पाकुकः सूपकारः। नशेर्नुम्। नंशुकः।

१८९। **भियः क्रुकन्**। भीरुकः।

१९०। **क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि**। रजकः। इक्षुकुट्टकः। चरकः। 'चष भक्षणे'। चषकः। शुनकः। भषकः।

१९१। **रमे रश्च लो वा**। रमको विलासी। लमकः।

१९२। **जहातेर्द्वे च**। जहत्कस्त्यागी कालश्च।

१९३। **ध्मो धम च**। धमकः कर्मकारः।

प्रसारिण्याङ्कुट्फलानन्तयोरपि। त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे। उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्वैश्ये पुंसि त्रिषूत्कटे। स्त्री वचाक्षुद्रयोः' इति मेदिनी। 'भेदः प्लवे भीरुके च निर्बुद्धिमुनिभेदयोः' इति विश्वः। 'भेलः प्लवे मणौ पुंसि भीरावज्ञे च वाच्यवत्। शुक्रः स्यात् भार्गवे ज्येष्ठे मासे वैश्वानरे पुमान्। रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्लीवं शुक्लो योगान्तरे सिते। नपुंसकन्तु रजते। गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धेऽप्यभिधेयवत्। ना श्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे। गौरी त्वसज्जातरजःकन्याशङ्करभार्ययोः। 'रोचना रजनीपिङ्गाप्रियङ्गुवसुधासु च। आपगाया विशेषेऽपि यादसां पतियोषिति' इति मेदिनी। 'नदीभेदे च गौरी स्याद्वरुणस्य च योषिति' इति विश्वः। 'अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते। सा गौरी तत्सुतो यस्तु स गौरः परिकीर्तितः' इति ब्रह्माण्डवचनं श्राद्धकाण्डे हेमाद्रिणा उदाहृतम्। एतेन 'गौरः शुच्याचारः' इति भाष्यं व्याख्यातम्। 'इरा भूवाक्सुरासु च' इति मेदिनी। 'मालं क्षेत्रे जने माली माला पुष्पादिदामनि' इति मेदिनी। 'मालमुन्नतभूतलम्' इत्युत्पलः। 'क्षेत्रमारुह्य मालम्' इति मेघदूतः। मणिपूर्वोऽयमर्थान्तरेऽपि रूढः। 'मणिमाला स्मृता हारे स्त्रीणान्दन्तक्षतान्तरे' इति विश्वः। बाहुलकात् 'तिज निशाने' रन् दीर्घत्वं जस्य वः। 'तीव्रा तु कटुरोहिण्यां राजिकागण्डदूर्वयोः। त्रिष्वत्युष्णे नितान्ते च कटौ' इति मेदिनी। **सामि कसः**॥ 'सङ्कसुकोऽस्थिरः' इति विशेष्यनिघ्ने अमरः। **क्वुन्**॥ अपूर्वस्य निरुपपदस्य अपिशब्दात्सोपपदस्य। अर्थद्वारकसम्बन्धे षष्ठी, प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्रियाकारकभावात्। 'रजको धावके शुके' इति विश्वः। 'रजकौ धावकशुकौ' इति हेमचन्द्रः। **इक्षुकुट्टक इति**॥ 'कुट्ट छेदने'। इक्षून् कुट्टयति इक्षुकुट्टको गौडिकः।

१९४ । **हनो वध च** । वधकः ।

१९५ । **बहुलमन्यत्रापि** । 'कुह विस्मापने' । कुहकः । कृतकम् ।

१९६ । **कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्** । कार्षकः—कृषकः ।

१९७ । **उदकं च** । प्रपञ्चार्थम् ।

१९८ । **वृश्चिकृषोः किकन्** । वृश्चिकः । कृषिकः ।

१९९ । **प्राङि पणिकपः** । प्रापणिकः पण्यविक्रयी । प्राकषिकः परदारोपजीवी ।

२०० । **मुषेर्दीर्घश्च** । मूषिकः आखुः ।

२०१ । **स्यमेः सम्प्रसारणं च** । चादीर्घः । सीमिकः वृक्षभेदः ।

२०२ । **क्रिय इकन्** । क्रयिकः क्रेता ।

२०३ । **आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः** । आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः किरातश्च । आपतिकः श्येनो दैवायत्तश्च । आखनिको मूषिको वराहश्च ।

२०४ । **श्यास्त्याहृञविभ्य इनच्** । श्येनः । स्त्येनः । हरिणः । अविनोऽध्वर्युः ।

२०५ । **वृजेः किच्च** । वृजिनम् ।

२०६ । **अजेरज च** । वीभाववाधनार्थम् । अजिनम् ।

'चषकोऽस्त्री सुरापात्रे मद्यमाद्यप्रभेदयोः' इति मेदिनी । लमकः ऋषिविशेषः । **कृषेः** ॥ कार्षकः कृषीवलः । कृषकः स एव । 'कृषकः पुंसि फाले स्यात् कार्षके त्वभिधेयवत्' इति मेदिनी । 'स्त्री कुशी कुशिकः फालः' इति रत्नकोशः । **उदकं च** ॥ उन्दी क्लेदने । ननु 'क्वुन्शिल्पि इत्यादिना गतार्थमिदम् । अत आह । **प्रपञ्चेति** ॥ **प्राङि** ॥ सङ्गात उपपदम् । **आङि** ॥ नन्वनेनैव सिद्धे प्राङीत्यत्र पणिग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थत्वात् । **आपणिक इति** ॥ वणिक् । नित्स्वरेणाद्युदात्तः । आपणेन व्यवहरतीत्यर्थे ठकि तु 'कितः' इत्यन्तोदात्तः । **श्यास्त्या** ॥ 'श्येनः पत्त्रिणि पाण्डुरे' इति मेदिनी । स्त्येनश्चोरः । 'स्तेन चौर्ये' इति चौरादिकात्पचाद्यचि तु निर्यकारोऽपि । केचित्तु 'स्तायूनां पतये' इत्यादिप्रयोगोपष्टम्भेन निर्यकारस्यापि ष्टैधातोर्भ्वादिषु माधवादिभिः स्त्रीकृतत्वात् प्रकृतसूत्रेऽपि तमेव पठन्तः स्तेनशब्दो निर्यकार एवेत्याहुः । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे त्वभिधेयवत् । हरिणी हरितायाञ्च नारीभिद्वत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायाञ्च' इति मेदिनी । **वृजेः किच्च** ॥ 'वृजिनं कल्मषे क्लीबक्लेशे ना कुटिलेऽन्यवत्' इति मेदिनी । **अजिनमिति** ॥ 'अजिनञ्चर्म कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः ।

२०७। **बहुलमन्यत्रापि**। कठिनम्। नलिनम्। मलिनम्। कुण्डिनम्। द्यतेः 'यत्परुषि दिनम्' दिवसोऽपि दिनम्।

२०८। **द्रुदक्षिभ्यामिनन्**। द्रविणम्। दक्षिणः। दक्षिणा।

२०९। **अर्तेः किदिच्च**। इरिणं शून्यम्।

२१०। **वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च**। विपिनम्। तुहिनम्।

२११। **तलिपुलिभ्यां च**। 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु'। पुलिनम्।

२१२। **गर्वेरत उच्च**। गौरादित्वान्ङीप्। गुर्विणी गर्भिणी।

२१३। **रुहेश्च**। रोहिणः।

२१४। **महेरिनण्च**। चादिनन्। माहिनम्—महिनम् राज्यम।

२१५। **क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च**। वाक्। प्राट्। श्रीः। स्रवत्यतो घृतादिकमिति स्रूः, यज्ञोपकरणम्। दूर्हिरण्यम्। कटप्रूः कामरूपी कीटश्च। 'जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम्'।

२१६। **आप्नोतेर्ह्रस्वश्च**। आपः। अपः। अद्भिः। अद्भ्यः।

२१७। **परौ व्रजेः षः पदान्ते**। व्रजेः क्विब्दीर्घौ स्तः, पदान्ते तु षश्च। परिव्राट्। परिव्राजौ।

कठिनमिति ॥ कठ कृच्छ्रजीवने। 'कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्तब्धे तु नपुंसके स्थाल्याम्। कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायाञ्च' इति मेदिनी। **मलिनमिति** ॥ 'मल मल्ल धारणे'। 'मलिनन्दूषिते कृष्णे ऋतुमत्यान्तु योषिति' इति मेदिनी। **कुण्डिनमिति** ॥ 'नगरङ्कुण्डिनमण्डजो ययौ' इति श्रीहर्षः। कुण्डिनः ऋषिः। तस्यापत्यङ्कौण्डिन्यः। **दिनमिति** ॥ परुषि पर्वणि दिनं खण्डितमिति तैत्तिरीयश्रुत्यर्थः। **द्रुदक्षिभ्यामिनन्** ॥ 'द्रु गतौ'। 'दक्ष वृद्धौ'। 'द्रविणं न द्रयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे। दक्षिणा दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवर्तिषु। अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम्' इति मेदिनी। 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्त्तिषु। वाच्यवद्दक्षिणावाची यज्ञदानप्रतिष्ठयोः' इति विश्वः। **अर्तेः** ॥ 'इरिणं शून्यमूषरम्' इत्यमरः। 'इरिणन्तु खरे शून्येऽपि' इति मेदिनी। **तुहिनमिति** ॥ तुहिर् अर्दने। लघूपधगुणे कृते ह्रस्वः। **तलिपुलिभ्याञ्च** ॥ तल प्रतिष्ठायाम्। पुल महत्त्वे। 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्' इति मेदिनी। **महेः** ॥ 'कुतस्त्वमिन्द्र माहिनस्सन्' इति मन्त्रे माहिनो महनीयः पूजनीय इति वेदभाष्यम्। **क्विब्वचि** ॥ पृच्छतीति प्राट्। 'छ्वोः शूठ्' इति शः। प्राशौ प्राशः। **श्रीरिति** ॥ 'कृदिकारात्' इति ङीप् तु न। कृत्प्रत्ययो य इकार इति व्याख्यानात्। कृदन्तं यदिकारान्तमिति

२१८। **हुवः श्लुवच्च**। जुहूः।

२१९। **स्रुवः कः**। स्रुवः।

२२०। **चिक्च**। इकार उच्चारणार्थः। क इत्, कुत्वम्। स्रुक्। 'स्रुवं च स्रुचश्च सम्मृड्ढि'।

२२१। **तनोतेरनश्च वः**। तनोतेश्चिक्प्रत्ययः, अनो वशब्दादेशश्च। त्वक्।

२२२। **ग्लानुदिभ्यां डौः**। ग्लौः। नौः।

२२३। **च्विरव्ययम्**। डौरित्येव। ग्लौ करोति। 'कृन्मेजन्तः' (सू ४४९)। इति सिद्धे नियमार्थमिदम्। उणादिप्रत्ययान्तश्च्व्यन्त एवेति।

२२४। **रातेर्डः**। राः। रायौ। रायः।

२२५। **गमेर्डोः**। 'गौर्नादित्ये वलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः। स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि। नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्वाणलोमसु' बाहुलकाद्द्युतेरपि डोः। 'द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः' इति कोशः।

२२६। **भ्रमेश्च डूः**। भ्रूः। चाद्रमेः। अग्रेगूः।

२२७। **दमेर्डोसिः**। दोः। दोषौ।

२२८। **पणेरिजादेश्च वः**। वणिक्। स्वार्थेऽण्। 'नैगमो वाणिजो वणिक्'।

२२९। **वशेः कित्**। 'उशिगग्नौ घृतेऽपि च'।

२३०। **भृञ ऊच्च**। भूरिक् भूमिः।

२३१। **जसिसहोरुरिन्**। जसुरिर्वज्रम्। सहुरिरादित्यः पृथिवी च।

पक्षेऽपि कारग्रहणे तत्सामर्थ्यादेव केवलग्रहणात्। दुर्घटस्तु ङीपि श्रीमित्यपि रक्षित इच्छतीत्याह। 'श्रीर्वेषरचनाशोभाभारतीसरलद्रुमे। लक्ष्म्यान्त्रिवर्गसम्पत्तिविधोपकरणेषु च। विभूतौ च मतौ च स्त्री' इति मेदिनी। जूराकाशे इत्यादि मूलोदाहृतञ्च। **हुवः**॥ चात् क्विब्दीर्घौ। **स्रुवः कः**॥ 'स्रु गतौ'। स्रुवो यज्ञपात्रविशेषः। 'अयं स्रुवोऽभिजिहर्ति' 'स्रुवेण पार्वणौ जुहोति' इत्यादौ प्रसिद्धः। **चिक्च**॥ स्रुव इत्येव। योगविभाग उत्तरार्थः। **तनोतेः**॥ व इति सङ्घातग्रहणम्। तदाह। **वशब्देति**॥ 'स्त्रियान्तु त्वगसृग्धरा' इत्यमरः। केशवोक्तमाह। **गौर्नेत्यादि**॥ 'गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान्। स्त्री सौरभेयीदृग्वाणदिग्वाग्भूष्वप्सु भूम्नि च' इति मेदिनी। **द्यौरिति**॥ कर्तर्यधिकरणे वा प्रत्ययः। **दोरिति**॥ त्रिलिङ्गोऽयमिति प्रागेवोक्तम्। **जसिसहोरुरिन्**॥ 'जसुरये स्तर्यं पिप्यधुर्गाम्' इति मन्त्रे जसुरये श्रान्तायेति 'नीचायमानं जसुरिं न श्येनम्' इत्यत्र जसुरिं क्षुधितम्। श्येनन्न श्येनपक्षिणमिवेति। 'उतस्य वाजी सहुरिर्ऋतौ वा' इति मन्त्रे सहुरिः सहनशीलः इति च वेदभाष्यम्।

२३२। **सुयुरुवृञो युच्**। सवनश्चन्द्रमाः। यवनः। रवणः कोकिलः। वरणः।

२३३। **अशे रश च**। अश्नोतेर्युच्स्यात् रशादेशश्च। रशना काञ्ची। जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवान्।

२३४। **उन्देर्नलोपश्च**। ओदनः।

२३५। **गमेर्गश्च**। गमेर्युच्स्याद्गश्चादेशः। गगनम्।

२३६। **बहुलमन्यत्रापि**। युच्स्यात्। स्यन्दनः। रोचना।

२३७। **रञ्जेः क्युन्**। रजनम्।

२३८। **भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि**। भुवनम्। सुवनः आदित्यः। धुवनो वह्निः। निधुवनं सुरतम्। भृज्जनमम्बरीषम्।

२३९। **कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्यः क्युः**। किरणः। पुरणः समुद्रः। वृजनमन्तरिक्षम्। मन्दनं स्तोत्रम्। निधनम्।

सुयु ॥ 'सवनन्त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च' इति मेदिनी। 'रवणः शब्दने खरे' इति च। 'वरणस्तिक्तशाकेऽपि प्राकारे वरणं वृतौ' इति विश्वः। 'वरुणे वरणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः' इत्यमरः। **अशे रश च** ॥ **जिह्वेति** ॥ 'रस आस्वादने' चौरादिकः। ततो नन्द्यादित्वाल्ल्युः। 'ण्यासश्रन्थः' इति युज्वा। 'अथ रसनं स्वादने ध्वनौ। जिह्वायान्तु न पुंसि स्यात् राज्ञायां रसना स्त्रियाम्' इति मेदिनी। एषा दन्त्यतालव्यवतोर्द्वयोरर्थव्यवस्था भूरिप्रयोगाभिप्रायेणोक्ता। वस्तुतस्तु द्वावप्यर्थद्वये साधू। तथा हि। 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्वशम्बलशूकराः। रशनापि च जिह्वायाम्' इति विश्वकोशाज्जिह्वायामुभयम्। 'रसनं निस्वने स्वादे रसना काञ्चिजिह्वयोः' इत्यजयधरणिकोशाभ्यां काञ्च्यामुभयं साधु। 'रसनं स्वदने वाथ रसना काञ्चिजिह्वयोः। रसनञ्चापि राज्ञायाम्' इति विश्वप्रकाशाच्चेति दिक्। एवञ्चेह सूत्रे अशू व्याप्तौ 'अश भोजने' इति धातुद्वयमपि ग्राह्यम्। 'रस आस्वादने' 'रस शब्दे' इति धातुभ्यां 'बहुलमन्यत्रापि' इत्यनुपदं वक्ष्यमाणो युच्। तेन सर्वत्रावयवार्थानुगमोऽपि सूपपाद इत्यवधेयम्। **उन्देः** ॥ 'ओदनं न स्त्रियां भक्ते बलायामोदनी स्त्रियाम्' इति मेदिनी। **बहुलम्** ॥ 'स्यन्दनन्तु स्रुतौ नीरे तिनिशे ना रथेऽस्त्रियाम्' इति मेदिनी। 'रोचना रक्तकल्हारे गोपित्तवरयोषितोः। रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिषु' इति च। 'चदि आह्लादने'। 'चन्दनं मलयोद्भवे। चन्दनः कपिभेदे स्यान्नदीभेदे तु चन्दनी' इति विश्वः। 'चन्दनी तु नदीभेदे। चन्दनोऽस्त्री मलयजे भद्रकाल्यां नपुंसकम्' इति मेदिनी। भद्रकाली ओषधिविशेषः। 'भद्रकाली तु गन्धोल्यां काल्यायन्यामपि स्त्रियाम्' इति मेदिनी। 'असु क्षेपणे'। 'असनं क्षेपणे क्लीबं पुंसि स्याज्जीवकद्रुमे' इति मेदिनी। 'अत सातत्यगमने'। राजपूर्वः। 'राजातनः क्षीरिकायां प्रियाले किंशुकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ। एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः। **रञ्जेः क्युन्** ॥ बाहुलकात्कृपेरपि। लत्वाभावश्च। कृपणः। **भूसू** ॥ बहुलवचनाद्भाषायामपि। 'भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जने' इति मेदिनी। **कृपृ** ॥ 'निधनं स्यात्कुले नाशे' इति

२४०। **धृषेर्धिष् च संज्ञायाम्**। धिषणो गुरुः। धिषणा धीः।

२४१। **वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवत्**। अतिप्रत्ययान्ताः। 'पृषु सेचने' गुणाभावः। पृषन्ति। बृहत्। महान्। गमेर्जगादेशः। जगत्।

२४२। **संश्चत्तृपद्बेहत्**। एते निपात्यन्ते। पृथक्करणं शतृवद्भावनिवृत्त्यर्थम्। सञ्चिनोतेः सुट्। इकारलोपः। संश्चत् कुहकः। तृपत् छत्रम्। विपूर्वात् हन्तेष्टिलोपः इत ए च। 'वेहद्भर्भोपघातिनी'।

२४३। **छन्दस्यसानच्शुजृभ्याम्**। शवसानः पन्थाः। जरसानः पुरुषः।

२४४। **ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित्**। ऋञ्जसानो मेघः। वृधसानः पुरुषः। मन्दसानोऽग्निर्जीवश्च। सहसानो यज्ञो मयूरश्च।

२४५। **अर्तेर्गुणः शुट् च**। अर्शसानोऽग्निः।

२४६। **सम्यानच्स्तुवः**। संस्तवानो वाग्मी।

मेदिनी। 'निधनङ्कुलनाशयोः' इति हेमचन्द्रः। **धृषेः**॥ 'धिषणस्त्रिदशाचार्ये धिषणा धियि योषिति' इति मेदिनी। **वर्तमाने**॥ 'पृषन्मृगे पुमान् बिन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना। अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ' इति मेदिनी। 'बृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कण्टकार्याञ्च वाचि च। वारिधान्यां महत्याञ्च छन्दोवसनभेदयोः' इति विश्वः। शतृवद्भावात् 'उगिदचाम्' इति नुम्। बृहत् विपुलम्। 'महती वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम्। तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे वाच्यवत्' इति मेदिनी। महती नारदीया वीणा। 'अवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः' इति माघः। 'जगत्स्याद्विष्टपे क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु। जगती भुवने क्ष्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' इति मेदिनी। तत्र वायुवाचिनः पुँल्लिङ्गस्य नुमि जगन्–जगन्तौ–जगन्तः इत्यादि। 'युगमिजुहोतीनान्द्वे च' इति व्युत्पादितस्य तु नुमभावात् जगत्–जगतावित्यादि। **सञ्चिनोतेरिति**॥ सुभूतिचन्द्रस्तु सम्पूर्वाच्छ्रयतेः संश्रदित्याह। **तृपत् छत्रमिति**॥ चन्द्रमा इत्यन्ये। 'पिब मध्वस्तृपदिन्द्रावृषस्व' इति मन्त्रे तु तृपच्छब्दो यौगिकः। तृप्यन्निित्यर्थः। वेदभाष्ये तु तौदादिकात् तृपतेः शतृप्रत्यये आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नुमभाव इत्युक्तम्। तत्प्रौढिवादमात्रम्। एतेन 'त्वमस्य ब्राह्मणादातृपत्पिब' इत्यादि मन्त्रान्तरं व्याख्यातम्। गौरित्यनुवृत्तौ 'वेहद्भर्भोपघातिनी' इत्यमरः। **छन्दस्य**॥ 'शु गतौ, जृष् वयोहानौ'। एतेन 'प्रमन्महे' इत्यादिमन्त्रद्वयेऽपि शवसानशब्दस्य गन्तृपरतया सौष्ठवे बाहुलकोपष्टम्भेन क्लिष्टव्याख्यानं नातीवादर्तव्यम्। **ऋञ्जिवृधि**॥ ऋजि भर्जने। इदित्त्वान्नुम्। तत एव नलोपाभावः। एवञ्च अयं मन्दिसही च पूर्वसूत्रे एव पठितुं योग्याः। कित्त्वन्तु वृद्धावेवोपयुज्यते। उत्तरसूत्रेऽपि गुणग्रहणं सुत्यजम्, अर्तेः शुट् च वृधेःकिदित्युक्तौ सर्वसामञ्जस्यात्। **ऋञ्जसानो मेघ इति**॥ 'ऋञ्जसानः पुरुवार उक्थैः। अस्मिन् मन्दसामा वृषञ्चे वसु' इत्यादिमन्त्राणां भाष्ये तु यौगिकार्थ एव पुरस्कृतः। **अर्तेः**॥ धातोर्गुणः। प्रत्ययस्य शुडागमः। 'आसाविषदर्शसानाय शरुम्' इति मन्त्रस्य भाष्ये

२४७। **युधिबुधिदृशिभ्यः किच्च**। युधानः। बुधानः। दृशानो लोकपालकः।

२४८। **हुर्छेः सनो लुक् छलोपश्च**। जुहुराणश्चन्द्रमाः।

२४९। **श्वितेर्दश्च**। शिश्विदानः पुण्यकर्मा।

२५०। **तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ**। शंसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तः। तौ चानिटौ। शंस्ता स्तोता। शंस्तरौ। शंस्तरः। क्षदिः सौत्रो धातुः शकलीकरणे भक्षणे च। अनुदात्तेत्। 'वृक्ये चक्षदानम्' इति मन्त्रात्। 'उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते' इति ब्राह्मणाच्च। 'क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे'।

२५१। **बहुलमन्यत्रापि**। मन् मन्ता। हन् हन्ता। इत्यादि।

२५२। **नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ**। न पतन्त्यनेन पितरो नरके इति नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च। नयतेः पुग्गुणश्च। नेष्टा। त्विषेरितोऽत्त्वम्। त्वष्टा। होता। पोता ऋत्विग्भेदः। भ्राजतेर्जलोपः भ्राता। जायां माति

अर्शसानाय शत्रूणां हिंसित्रे इति व्याख्यातम्। **युधिबुधि** ॥ बाहुलकात् कृपेरपि। कृपाणः खड्गः। 'कृपाणेन कथङ्कारं कृपणः सह गण्यते। परेषान्दानसमये यः स्वकोशं विमुञ्चति।' **हुर्छेः** ॥ 'युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः' इति मन्त्रे जुहुराणङ्कौटिल्यकारि पापं, युयोधि पृथक् कुर्विति भाष्यम्। **श्वितेर्दश्च** ॥ श्विता वर्णे। अस्मात्सनन्तादानच्, सनो लुक्, तकारस्य दकारः। किदित्यनुवृत्तेर्न गुणः। **पुण्यकर्मेति** ॥ स हि उज्ज्वलो भवितुमिच्छति। 'शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा' इति विशेष्यनिघ्ने अमरः। अकृष्णं शुक्लं शुद्धमित्यर्थः। इह क्षीरस्वामी प्रकृतसूत्रं विस्मृत्य, श्विदि श्वैत्ये, अस्माल्लिटः कानजिति व्याख्यत्। तत्तुच्छम्। कानचश्छान्दसत्वात्। इदित्त्वेन नलोपानुपपत्तेश्चेति दिक्। कृष्णकर्मेत्यमरे पाठान्तरम्। पापकर्मेत्यर्थः तत्रावयवार्थानुगमबलेन बोध्यः। शुद्धो भवितुमिच्छतीत्युक्तो हि इदानीमशुद्ध इति गम्यते। **तृन्तृचौ** ॥ 'अप्तृन्' इत्यतोऽत्र दीर्घो नेत्युदाहरति। **शंस्तरावित्यादि** ॥ नित्त्वादाद्युदात्तः। तथाच मन्त्रः। 'प्रावग्राम उत शंस्तासु विप्रः'। आदिशब्दात् 'शासु अनुशिष्टौ'। शास्ति विनयति सत्त्वानि शास्ता बुद्धः, शास्तरौ–शास्तरः। 'शास्ता समन्तभद्रे ना शासके पुनरन्यवत्' इति मेदिनी। प्रपूर्वस्य तु 'अप्तृन्' इति दीर्घः। प्रशास्तारौ–प्रशास्तारः। 'क्षत्ता शूद्राच्च वैश्याजे प्रतीहारे च सारथौ। भुजिष्यातनयेऽपि स्यात् नियुक्तवेधसोः पुमान्' इति मेदिनी। कोशानुसारेणाह। **वैश्यायामिति** ॥ अमरस्तु 'क्षत्रियायाञ्च शूद्रजे' इत्याह। याज्ञवल्क्योऽपि। 'क्षत्त्रिया मागधं वैश्यात् शूद्रात् क्षत्तारमेव च' इति। इह बहुलमन्यत्रापीति प्रपञ्चार्थत्वात् उपेक्षितम्। **नप्तेति** ॥ नञः प्रकृतिभावः। 'पत्लृ गतौ' इत्यस्मात् तृच् टिलोपः। 'त्वष्टा पुमान्

जामाता । 'मान पूजायाम्' नलोपः माता । पातेराकारस्येत्त्वम् । पिता । दुहेस्तृच्, इट् गुणाभावश्च । दुहिता ।

२५३ । **सुञ्यसेर्ऋन्** । स्वसा ।

२५४ । **यतेर्वृद्धिश्च** । याता । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' ।

२५५ । **नञि च नन्देः** । न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तते इत्येके । 'ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा' इति शब्दार्णवः ।

२५६ । **दिवेर्ऋः** । देवा । देवरः । 'स्वामिनो देवृदेवरौ' ।

२५७ । **नयतेर्डिच्च** । ना । नरौ । नरः ।

२५८ । **सव्ये स्थश्छन्दसि** । 'अम्बाम्ब—' (सू २९१८) इत्यत्र 'स्थास्थिन्स्थूणामुपसंख्यानम्' (वा ४९६१) सव्येष्ठा सारथिः । सव्येष्ठरौ । सव्येष्ठरः ।

२५९ । **अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः** । अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् । अरणिरग्नेर्योनिः । सरणिः । धरणिः । धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अवनिः । तरणिः । बाहुलकाद्रजनिः ।

२६० । **आङि शुषेः सनश्छन्दसि** । आशुश्रुक्षणिरग्निर्वातश्च ।

२६१ । **कृषेरादेश्च चः** । चर्षणिर्जनः ।

देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभिन्नयपि' इति मेदिनी । जायां मातीत्यन्तर्भावितण्यर्थः । **सुञ्यसेः** ॥ असु क्षेपणे । अस दीप्तयादिषु । आभ्यां सुञि उपपदे ऋन् । **यतेः** ॥ यती प्रयत्ने । **नञि च नन्देः** ॥ 'उषाप्यूषा ननन्दा च ननान्दा च प्रकीर्तिता' इति द्विरूपेषु विश्वः । **देवेति** ॥ भ्रातर इत्यनुवृत्तौ 'स्वामिनो देवृदेवरौ' इत्यमरः । 'देवे धवे देवरि माधवे च' इति श्रीहर्षः । **नयतेः** ॥ 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः' इत्यमरः । **सव्ये** ॥ ऋर्डिच्चेत्यनुवर्तते । **सव्येष्ठेति** ॥ 'तत्पुरुषे कृति' इति सप्तम्या अलुक् । **अर्तिसृ** ॥ धमिः सौत्रः । 'अरणिर्वह्निमन्थेना द्वयोर्निर्मन्थदारुणि' इति मेदिनी । 'सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः' इति दन्त्यादौ रभसः । 'सरणिः पङ्क्तौ मार्गे च' इति मेदिनी । शॄ हिंसायाम् । ततः शरणिरित्येके । 'शरणिः पथि चाऽऽवलौ' इति तालव्यादावजयः । 'इमामग्ने शरणिम्' इति मन्त्रे शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां मीमृषः क्षमस्वेति वेदभाष्यम् । 'धमनी तु शिरा हृद्विलासिन्याञ्च योषिति । अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याच्चञ्चलायां पवावपि । तरणिर्युमणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम् । रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च' इति मेदिनी । कुमारी लताविशेषः । 'तरणी रामतरणी कर्णिका कारुकेसरा । सहा कुमारी गन्धाढ्या' इति धन्वन्तरिनिघण्टुः । रजेर्नलोपोऽपि बाहुलकात् । **कृषेरादेश्च चः** ॥ **चर्षणिर्जन इति** ॥ वैदिकनिघण्टौ चर्षणिशब्दस्य मनुष्यनामसु

२६२। **अदेर्मुट् च**। अद्मनिः अग्निः।

२६३। **वृतेश्च**। वर्तनिः। गोवर्धनस्तु चकारान्मुट् वर्त्मनिरित्याह।

२६४। **क्षिपेः किच्च**। क्षिपणिरायुधम्।

२६५। **अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः**। अर्चिर्ज्वाला। इदन्तोऽप्ययम्। 'अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः'। शोचिर्दीप्तिः। हविः सर्पिः। 'इस्मन्—' (सू २९८५) इति ह्रस्वः। छदिः पटलम्। छर्दिर्वमनव्याधिः। इदन्तोऽपि। 'छर्दतीसारशूलवान्'।

२६६। **बृंहेर्नलोपश्च**। 'बर्हिर्नो कुशशुष्मणोः'।

२६७। **द्युतेरिसिन्नादेश्च जः**। ज्योतिः।

२६८। **वसौ रुचेः संज्ञायाम्**। वसुरोचिर्यज्ञः।

२६९। **भुवः कित्**। भुविः समुद्रः।

२७०। **सहो धश्च**। सधिरनड्वान्।

२७१। **पिवतेस्थुक्**। 'पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः'।

२७२। **जनेरुसिः**। जनुर्जननम्।

२७३। **मनेर्धश्छन्दसि**। मधुः।

२७४। **अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्**। अरुः। परुर्ग्रन्थिः।

पाठात्। 'ओमासश्चर्षणीधृतः। प्रचर्षणिभ्यः' इत्यादिमन्त्राणां भाष्ये तथैव व्याख्यानाच्च। उज्ज्वलदत्तस्तु आदेश्च ध इति पठित्वा धर्षणी वन्धकीति व्याख्यत्। तदयुक्तम्, तथा सति धृषेरित्येव सूत्रयेत्, प्रागल्भ्यरूपावयवार्थानुगमात्। आदेश्च ध इत्यंशस्य त्यागेन लाघवाच्च। **वर्तनिरिति**॥ कृदिकारादिति पक्षे ङीप्। 'सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च' इत्यमरः। **क्षिपणिरायुधमिति**॥ 'उतस्य वाजी क्षिपणिन्तुरण्यति' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु क्षिपणिं क्षेपणमनु तुरण्यति त्वरयति गन्तुमिति व्याख्यातम्। अर्चिरिति सान्तम्। 'तमार्चिषा स्फूर्जयन्' इति मन्त्रः। 'नयनमिव सनिद्रं घूर्णते नैशमर्चिः' इति माघः। 'ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिः' इति नानार्थे सान्तेष्वमरः। **इदन्तोऽपीति**॥ णिजन्तादच इरिति भावः। 'अर्चिर्हेतिः शिख स्त्रियाम्' इत्यमरः। 'रोचिः शोचिरुभे क्लीबे' इति च। छाद्यतेऽनया छदिः। छदिः स्त्रियामेवेति लिङ्गानुशासनसूत्रम्। एवञ्च 'पटलं छदिः' इत्यमरग्रन्थे पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीवतां वदन्त उपेक्ष्याः। **बृंहेः**॥ 'बर्हिः पुंसि हुताशने। न स्त्री कुशे' इति मेदिनी। **द्युतेः**॥ 'ज्योतिरग्नौ दिनकरे। पुमान्नपुंसके दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः' इति मेदिनी। **वसौ रुचेः**॥ बाहुलकात्केवलादपि। 'रोचिः शोचिरुभे क्लीबे'। **अर्तिपृ**॥ 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे'

वपुः । यजुः । तनुः—तनुषी—तनूंषि । धनुरस्त्रियाम् । 'धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति' । सान्तस्योदन्तस्य वा रूपम् । 'तपुः सूर्याग्निशत्रुषु' ।

२७५ । **एतेर्णिच्च** । आयुः । आयुषी ।

२७६ । **चक्षेः शिच्च** । चक्षुः ।

२७७ । **मुहेः किच्च** । मुहुरव्ययम् ।

२७८ । **बहुलमन्यत्रापि** । आचक्षुः । परिचक्षुः ।

२७९ । **कृगृशृवृभ्वतिभ्यः ष्वरच्** । 'कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः' । गर्वरोऽहङ्कारी । शर्वरी रात्रिः । 'वर्वरः प्राकृतो जनः' । चत्वरम् ।

२८० । **नौ सदेः** । 'निषद्वरस्तु जम्बालः' । निषद्वरी रात्रिः ।

॥ इत्युणादिषु द्वितीयऽपादः ॥

॥ अथ उणादिषु तृतीयऽपादः ॥

२८१ । **छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकह्वरसंयद्वराः** । एकादश ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'छिदिर्' 'छद्' अनयोस्तकारोऽन्तादेशः छिदेर्गुणाभावश्च । छित्वरो धूर्तः । 'छत्वरो गृहकुञ्जयोः' ।

इत्यमरः । 'ग्रन्थिर्नां पर्वपरुषी' इति च । 'वपुः क्लीबन्तनुः शस्ताकृतावपि' इति मेदिनी । तनुः शरीरम् । 'तनुषे तनुषेऽनङ्गम्' इति सुबन्धुः । 'स्यात्तनुस्तनुषा सार्धं धनुषा च धनुं विदुः' इति द्विरूपेषु विश्वः । 'अथास्त्रियान्धनुश्चापौ' इत्यमरः । 'धनुः प्रियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु' इति सान्ते मेदिनी । **चक्षेः** ॥ शित्त्वात्सार्वधातुकत्वे ख्याञ् न । चक्षते रूपमनुभवन्त्यनेनेति चक्षुः । **मुहेः** ॥ 'मुहुः पुनःपुनः शश्वत् अभीक्ष्णमसकृत् समाः ।' इत्यव्ययेष्वमरः । अस्मात्परं बहुलमन्यत्रापीति सुस्पष्टत्वात्त्यक्तम् । **कृगृ** ॥ 'नैर्ऋतः कर्वरः क्रव्यात्कर्बुरो यातुरक्षसोः' इति शब्दार्णवः । 'शर्वरी यामिनीस्त्रियोः' इति मेदिनी । 'वर्वरः पामरे केशविन्यासे नीवृदन्तरे । वर्वरः फञ्जिकायान्तु वर्वरा शाखपुष्पयोः' इति विश्वः । 'वर्वरः पामरे केशवल्कले नीवृदन्तरे । फञ्जिकायां पुमान् शाकभेदपुष्पभिदोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'चत्वरं स्थण्डिलेऽङ्गणे' इति च । **नौ सदेः** ॥ ष्वरजनुवर्तते । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । 'निषद्वरः स्मरे पङ्के निशायान्तु निषद्वरा' इति मेदिनी ॥

॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

छित्वर ॥ 'छित्वरं छेदनद्रव्ये धूर्ते वैरिणि च त्रिषु' इति मेदिनी । 'डु धाञ्' । अन्त्यस्य ईत्वम् । एवं 'पा पाने' इत्यादीनामित्येके । अन्ये तु 'पीव मीव तीव नीव स्थौल्ये'

धीवरः कैवर्तः। पीवरः स्थूलः। मीवरो हिंसकः। चिनोतेर्दीर्घश्च। चीवरं भिक्षुकप्रावरणम्। तीवरो जातिविशेषः। नीवरः परिव्राट्। गाहतेर्ह्रस्वत्वम्। गह्वरम्। कटे वर्षादौ, कट्वरं व्यञ्जनम्। यमेर्दकारः संयद्वरो नृपः। पदेः सम्पद्वर इत्येके।

२८२। **इण्सञ्जिदीङ्ष्व्यविभ्यो नक्**। 'इनः सूर्ये नृपे पत्यौ' सिनः काणः। जिनः अर्हन्। दीनः। उष्णः। ऊनः।

२८३। **फेनमीनौ**। एतौ निपात्येते। स्फायतेः फेनः। मीनः।

२८४। **कृषेर्वर्णे**। कृष्णः।

२८५। **वन्धेर्व्रधिवुधी च**। व्रध्नः। वुध्नः।

२८६। **धापृवस्यज्यतिभ्यो नः**। 'धाना भृष्टयवे स्त्रियः'। पर्ण पत्रम्। पर्णः किंशुकः। 'वस्नो मूल्ये वेतने च'। अजेर्वी। वेनः। अत्रः आदित्यः। बाहुलकाच्छृणोतेः। श्रोणः पङ्गुः।

२८७। **लक्षेरद् च**। लक्षेश्चुरादिण्यन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च। चान्मुडित्येके। 'लक्षणं लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने च'। लक्षणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता। 'लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा'।

एभ्यः प्रत्यये 'लोपो व्योः' इति वलोपमाहुः। 'पीवरः कच्छपे स्थूले' इति मेदिनी। 'तीवरो नाम्बुधौ व्याधे' इति च। 'स्यान्नीवरो वणिजके वास्तवेऽपि च दृश्यते' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ। 'कट्वरं कुत्सिते वाच्यलिङ्गं तक्रे नपुंसकम्' इति मेदिनी। बाहुलकादुपपूर्वाज्जुहोतेरुकारलोपः। 'उपह्वरे समीपे स्यादेकान्तेऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी। उपह्वरो रथः इति केचित्। 'तदुप्रयक्षतम्' इति मन्त्रे तु उपह्वरे उपगन्तव्ये समीपे देशे। 'ह्वृ कौटिल्ये'। गतिविशेषवाचिना धातुना गतिमात्रमिह लक्ष्यते। ततोऽधिकरणे घः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति भाष्ये व्याख्यातम्। **इण्सञ्** ॥ 'इनः पत्यौ नृपार्कयोः। जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुसि स्यात् त्रिषु जित्वरे' इति मेदिनी। 'दीना मूषिकयोषायां दुर्गते कातरेऽन्यवत्' इति विश्वः। 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गके' इति मेदिनी। **फेनमीनौ** ॥ 'डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः' इत्यमरः। 'मीनो राश्यन्तरे मत्स्ये' इति विश्वः। **कृषेः** ॥ 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रः केशवे वायसेऽर्जुने। कृष्णा स्यात् द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति। मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लीबे मरिचलोहयोः' इति मेदिनी। व्रध्नः सूर्यः। 'वुध्नः शिफायां रुद्रे च' इति विश्वः। 'वुध्नो ना मूलरुद्रयोः' इति मेदिनी। **धापृ** ॥ 'धाना भृष्टयवे प्रोक्ता धान्यकेऽभिनवोद्भिदि' इति विश्वः। 'पर्ण पत्रे किंशुके ना' इति मेदिनी। 'वस्नस्त्ववकये पुंसि वेतने स्यान्नपुंसकम्' इति च। **वेन इति** ॥ लुण्टाकः प्रजापतिश्च। 'सपूर्व्यो महोनाम्' इति मन्त्रे मनोः पुत्रेऽपि प्रसिद्धः। **लक्षणमित्यादि** ॥ लक्षणलक्ष्मणशब्दौ द्वावपि नाम-

२८८ । **वनेरिच्चोपधायाः** । वेन्ना नदी ।

२८९ । **सिवेष्टेर्यू च** । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः । स्यून आदित्यः । बाहुलकात्केवलो नः । ऊठ् । अन्तरङ्गत्वाद्यण् । गुणः । स्योनः ।

२९० । **कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्** । कर्णः । वर्णः । 'जर्णश्चन्द्रे च वृक्षे च' । सेना । द्रोणः । पन्नो नीचैर्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा ।

२९१ । **धेट इच्च** । 'धेनः सिन्धुर्नदी धेना' ।

२९२ । **तृषिशुषिरासिभ्यः कित्** । तृष्णा । शुष्णः सूर्यो वह्निश्च । रत्नं द्रव्यम् ।

२९३ । **सुत्रो दीर्घश्च** । सूना वधस्थानम् ।

२९४ । **रमेस्त च** । रमयतीति रत्नम् ।

२९५ । **रास्नासास्नास्थूणावीणाः** । रास्ना गन्धद्रव्यम् । सास्ना गोगलकम्बलः । स्थूणा गृहस्तम्भः । वीणा वल्लकी ।

२९६ । **गादाभ्यामिष्णुच्** । गेष्णुर्गायनः । देष्णुर्दाता ।

चिह्नयोः क्लीबौ । रामभ्रातरि पुल्लिङ्गो हसयोषायां लक्षणा सारसयोषायां लक्ष्मणा इति व्यवस्थेत्यर्थः । 'लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सारस्यां लक्ष्मणा क्वचित् । लक्ष्मणा त्वौषधीभेदे सारस्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधेयवत्' इति मेदिनी । कोशे तु सारस्यामपि निर्मकारः स्वीकृतः । **वेन्नेति** ॥ लघूपधगुणः । **बाहुलकादिति** ॥ एतच्च 'च्छ्वोः शूठ्' इति सूत्रे वृत्तौ 'येन विधिः' इति सूत्रे कैयटग्रन्थे च स्पष्टम् । 'स्योनः किरणसूर्ययोः' इति मेदिनी । **कृवृ** ॥ 'कर्णः पृथाज्येष्ठसुते सुवर्णाद्यौ श्रुतावपि' इति विश्वमेदिन्यौ । 'वृञ् वरणे' दीर्घपाठे तु 'वृ वरणे' । 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदे रूपाक्षरविलेखने' इति मेदिनी । विश्वमेदिनीस्थमाह । **जर्ण इति** ॥ 'जर्णो जीर्णद्रुमेन्दुषु' इति हेमचन्द्रः । 'द्रोणेऽस्त्रियामाढके स्यात् आढकादिचतुष्टये । पुमान् कृषीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियाङ्काष्ठाम्बुवाहिन्याङ्गवादीनामपीष्यते । अन्नं भक्तं च भुक्ते स्यात् । स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' इति मेदिनी । **धेट इच्च** ॥ 'धेना नद्यां नदे पुमान्' इति मेदिनी । 'धेनः समुद्रे नद्याञ्च धेना' इति विश्वः । श्लोको धारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्संख्याकेषु वाङ्नामसु धेनेति वैदिकनिघण्टौ पठितम् । अत एव 'धेनां जिगाति दाशुषे । इन्द्रं धेनाभिरिह मादयस्व' इत्यादिषु धेना वागिति व्याख्यातं भाष्ये । **तृषिशुषि** ॥ 'स्त्रि तृषा पिपासायाम्' । 'तृष्णा लिप्सापिपासयोः' इति विश्वः । **सुत्रः** ॥ सूनाऽधोजिह्विकापि च' इति नान्ते अमरः । 'सूनं प्रसवपुष्पयोः । सूना पुत्र्यां वधस्थानगलकण्डिकयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । **रमेस्त च** ॥ 'रत्नं स्वजातिभेदेऽपि मणावपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ।

२९७। **कृत्यशूभ्यां क्नः**। कृत्नम्। अक्ष्णमखण्डम्।

२९८। **तिजेर्दीर्घश्च**। तीक्ष्णम्।

२९९। **श्लिषेरच्चोपधायाः**। श्लक्ष्णम्।

३००। **यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्**। यज्युरध्वर्युः। 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि'। शुन्ध्युरग्निः। दस्युस्तस्करः। जन्युः शरीरी।

३०१। **भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ**। भुज्युर्भोजनम्। मृत्युः।

३०२। **सर्तेरयुः**। सरयुर्नदी। अयूरिति पाठान्तरम्। सरयूः।

३०३। **पानीविषिभ्यः पः**। पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम्। तद्योगात्पापः। नेपः पुरोहितः। बाहुलकाद्गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः। वेष्पः पानीयम्।

३०४। **च्युवः किच्च**। च्युपो वक्त्रम्।

३०५। **स्तुवो दीर्घश्च**। स्तूपः समुच्छ्रायः।

३०६। **सुशृभ्यां निच्च**। चात्कित्। सूपः। बाहुलकादुत्त्वम्। शूर्पम्।

३०७। **कुयुभ्यां च**। कुवन्ति मण्डूका अस्मिन्कूपः। युवन्ति बध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः।

३०८। **खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः**। सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। खनतेर्नकारस्य षत्वम्। 'खष्पौ क्रोधबलात्कारौ'। शीलतेर्ह्रस्वश्च। शिल्पं कौशलम्। 'शसु हिंसायाम्'। निपातनात्षत्वम्। शष्पं बालतृणं प्रतिभाक्षयश्च। बाधतेः षः। 'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः'। बाष्पश्च। रौतेर्दीर्घः। 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये'। पॄ। पर्प गृहं बालतृणं पङ्क्तिपीठञ्च। 'तल प्रतिष्ठाकरणे' चुरादिणिचो लुक्। 'तल्पं शय्याट्टदारेषु'।

च्युवः॥ 'च्युङ् गतौ'। अनेकार्थत्वादिह भाषणे। च्यवन्ते भाषन्तेऽनेनेति विग्रहः। दशपाद्यान्तु 'चुपः किच्च' इति पठ्यते। 'चुप मन्दायाङ्गतौ'। चोपतीति चुप्पो मन्दगमनकर्ता। **सुशृ**॥ 'सूपो व्यञ्जनसूदयोः' इति मेदिनी। **शूर्पमिति**॥ बाहुलकादुत्वं रपरत्वं 'हलि च' इति दीर्घः। 'प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री' इत्यमरः। दशपाद्यान्तु कुसुयुभ्यश्च। 'सृशृभ्यामूङ् च' इति पठित्वा सूपं शूर्पञ्च व्युत्पादितम्। द्विरूपकोशेऽप्युभयन्दर्शितम्। **कुयुभ्याञ्च**॥ 'कु शब्दे, यु मिश्रणे' आभ्यां पः स च नित्धातोर्दीर्घत्वञ्च। 'कूपकूपकमृन्मानगर्तास्तु गुणवृक्षके' इति मेदिनी। 'शष्पः क्रोधे बलात्कृतौ' इति विश्वः। 'शष्पे बालतृणेऽपि च। पुंसि स्यात्प्रतिभाहानौ' इति मेदिनी। विश्वोक्तिमाह। **बाष्प इति**॥ 'बाष्पमूष्मणि चाश्रुणि' इति कोशान्तरमभिप्रेत्याह। **बाष्पश्चेति**॥ 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नालके पशुशब्दयोः। ग्रन्थवृत्तौ नाटकादौ आकरश्लोकयोरपि' इति विश्वमेदिन्यौ। 'तल्पमट्टे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः' इति मेदिनी।

३०९ । **स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच्** । 'अयामन्त–' (सू २३११) इति णेरयादेशः । स्तनयित्नुः । हर्षयित्नुः । पोषयित्नुः । गदयित्नुः वावदूकः । मदयित्नुः मदिरा ।

३१० । **कृहनिभ्यां क्त्नुः** । कृत्नुः शिल्पी । हत्नुर्व्याधिः शस्त्रञ्च ।

३११ । **गमेः सन्वच्च** । जिगत्नुः ।

३१२ । **दाभाभ्यां नुः** । दानुर्दाता भानुः ।

३१३ । **वचेर्गश्च** । वग्नुः ।

३१४ । **धेट इच्च** । धयति तामिति धेनुः ।

३१५ । **सुवः कित्** । 'सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ' ।

३१६ । **जहातेर्ढ्डन्तलोपश्च** । जह्नुः ।

३१७ । **स्थो णुः** । 'स्थाणुः कीले स्थिरे हरे' ।

३१८ । **अजिवृरीरिभ्यो निच्च** । अजेर्वी वेणुः । वर्णुर्नददेशभेदयोः । 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः' ।

अमरोक्तमाह । **तल्पमिति** ॥ **स्तनिहृषि** ॥ स्तनगदी देवशब्दे । चुरादिण्यन्तौ । 'हृष तुष्टौ, पुष पुष्टौ, मदी हर्षग्लेपनयोः ।' घटादिः । 'स्तनयित्नुः पुमान् वारिधरेऽपि स्तनितेऽपि च' इति मेदिनी । 'हर्षयित्नुः सुते हेम्नि पोषयित्नुः पिके द्विजे । स्तनयित्नुः पयोवाहे तद्भ्रौ मृगरोगयोः' इति विश्वः । 'गदयित्नुः पुमान् कामे जल्पाके कार्मुकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ । 'मदयित्नुः कामदेवे पुमान् मद्ये नपुंसकम्' इति मेदिनी । **कृहनिभ्यां त्नुः** ॥ **कृत्नुरिति** ॥ कर्तेत्यर्थः । कित्त्वान्न गुणः । **हत्नुरिति** ॥ अनुदात्तेत्यादिना अनुनासिकलोपः । एवमुत्तरत्र गमेरपि । **शस्त्रञ्चेति** ॥ चाद्धन्ता । दशपादीवृत्तौ तु क्नुरिति तकाररहितं पठित्वा कृणुः कर्ता हनुर्वर्क्रैकदेशः । बाहुलकान्नलोपः । गमेस्तु जिगत्नुरित्युदाहृतम् । तत्सर्वं प्रामादिकम् । लक्ष्य-विसंवादात् । तथा च श्रूयते । 'सुरूपकृत्नुमूतये । ज्येष्ठराजं भरेकृत्नुम् अयङ्कृत्नुरगृभीतः । मा नो वधाय हत्नवे । मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम् । यो नः सनुत्यः उत वा जिगत्नुः' इत्यादि । अत एव हन्तिधातुं वितृण्वता माधवेन उपहत्नुरित्युदाहृत्य क्नोः कित्त्वादनुनासिकलोप इत्युक्तम् । यत्तु तेनैव 'सुरूपकृत्नुम्' इति मन्त्रे वितृण्वता तकारोपजनश्छान्दस इत्युक्तम् । तद्दशपादीवृत्तिमनुसृत्य, न तु वस्तुस्थितिमनुरुध्येति सहृदयैराकलनीयम् । **दाभाभ्यां नुः** ॥ 'दानुर्दातरि वक्कान्ते' इति मेदिनी । 'भानू रश्मिदिवाकरौ' इत्यमरः । **वचेः** ॥ वग्नुर्वक्ता । **धेटः** ॥ 'धेनुस्स्यान्नवसूतिका' इत्यमरः । विश्वोक्तिमाह । **सूनुरिति** ॥ **जहातेः** ॥ 'जह्नुः स्यात्पुंसि राजर्षिभेदे च मधुसूदने' इति मेदिनी । विश्वोक्तिमाह । **स्थाणुरिति** ॥ 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' इति मेदिनी । **अजिवृ** ॥ 'वेणुर्नृपान्तरे वंशे' इति विश्वः ।

३१९। **विषेः किच्च**। विष्णुः।

३२०। **कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः**। बाहुलकान्न कस्येत्संज्ञा। 'कर्को धवलघोटकः'। दाको दाता। धाकोऽनड्वानाधारश्च। राका पौर्णमासी। अर्कः। कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि'।

३२१। **सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्**। 'सृक उत्पलवातयोः'। 'वृकः श्वापदकाकयोः'। भूकं छिद्रम्। शुष्कः। मुष्कोऽण्डम्।

३२२। **शुकवल्कोल्काः**। शुभेरन्त्यलोपः। शुकः। 'वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्'। 'उष दाहे'। षस्य लः। उल्का।

३२३। **इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्**। 'एके मुख्यान्यकेवलाः'। 'भेको मण्डूकमेषयोः' इति विश्वमेदिन्यौ। काकः। पाकः शिशुः। शल्कं शकलम्। अत्कः पथिकः शरीरावयवश्च। मर्कः शरीरवायुः।

'रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुंलिङ्गः पर्पटे तु ना' इति मेदिनी। **विषेः किच्च** ॥ चकारान्नित्। आद्युदात्तः। 'विष्णुरित्थाप्रविष्णवे शूषम्'। **कृदा** ॥ 'कर्कः कर्के तले वह्नौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे' इति विश्वमेदिन्यौ। 'राका नक्षत्रान्तरे कच्छ्वां नवजातरजःस्त्रियाम्। संपूर्णेन्दुतिथावपि' इति मेदिनी। 'राका तु सरिदन्तरे। राका नवरजःकन्या पूर्णेन्दुः पूर्णिमाऽपि च' इति विश्वः। इह दाधारा एषां 'केणः' इति ह्रस्वोऽपि बाहुलकान्नेति बोध्यम्। 'अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ' इति विश्वमेदिन्यौ। 'कल्कोऽस्त्री घृततैलादिशेषे दम्भे विभीतके। विट्किट्टयोश्च पापे च त्रिषु पापाशये पुनः' इति मेदिनी। बाहुलकात् रमेरपि कः। 'रङ्कः कृपणमन्दयोः' इति मेदिनी। कपिलकादित्वाल्लत्वं टाप्। 'लङ्का रक्षःपुरी शाखाशाकिनीकुलटासु च' इति विश्वमेदिन्यौ। **सृवृ** ॥ 'सृका बाणोत्पलवाता' इति हेमचन्द्रः। 'सृकं संशाय पविमिन्द्र तिग्मम्' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु सृकं सरणशीलम्। पविं वज्रं संशाय सम्यक्तीक्ष्णीकृत्येति व्याख्यातम्। भूकं छिद्रे च काले च' इति मेदिनी। 'शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि। शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्। वल्कं वल्कलशल्कयोः' इति च। उल्का ज्वाला विभावसोः' इति भूतिचन्द्रः। **इण्भी** ॥ 'एकं सङ्ख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु' इति मेदिनी। 'काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि। शिरोवक्षालने मानप्रभेदे द्वीपभेदयोः। काका स्यात्काकनासायाङ्काकोलीकाकजङ्घयोः। रक्तिकायां मलव्याश्च काकमाच्यां च योषिति। काकं सुरतबन्धे स्यात् काकानामपि संहतौ' इति विश्वमेदिन्यौ। पाकः परिणतौ शिशौ। केशस्य जरसा शौकल्ये स्थाल्यादौ पाचनेऽपि च। शल्कन्तु शकले कल्के' इति मेदिनी। 'शल्कैरग्निमिन्थानः' इति मन्त्रे काष्ठखण्डैरिति व्याख्यातारः। **मर्क इति** ॥ मर्चिः सौत्रो धातुरिति वहवः। 'मर्च शब्दे' चौरादिक इति भिदचोन्त्यात्सूत्रे कैयटः। मर्तो मर्तं मर्चयति द्वयेन' इति मन्त्रे मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयतीति वेदभाष्यम्। न चैवं णिलोपस्य स्थानिवद्भावात्कत्वं न स्यात् इति वाच्यम्। पूर्वत्रासिद्धे

३२४ । **नौ हः** । जहातेः कन्स्यान्नौ । निहाका गोधिका ।

३२५ । **नौ सदेर्डिच्च** । 'निष्कोऽस्त्री हेम्नि तत्पले' ।

३२६ । **स्यमेरीट् च** । स्यमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च । इट् ह्रस्व इति केचित् । स्यमिकः ।

३२७ । **अजियुधिनीभ्यो दीर्घश्च** । 'वीकः स्याद्वातपक्षिणोः' । यूका । धूको वायुः । नीको वृक्षविशेषः ।

३२८ । **ह्रियो रश्च लो वा** । 'ह्रीका ह्रीका त्रपा मता' ।

३२९ । **शकेरुनोन्तोन्त्युनयः** । 'उन' 'उन्त' 'उन्ति' 'उनि' एते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः । शकुनिः ।

३३० । **भुवो झिच्** । भवन्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकादवेश्च । अवन्तिः । वदेर्वदन्तिः । 'किंवदन्ती जनश्रुतिः' ।

३३१ । **कन्युच्क्षिपेश्च** । चाद्भुवः । 'क्षिपण्युर्वसन्तः' इत्युज्ज्वलदत्तः । 'भुवन्युः स्वाभिसूर्ययोः' ।

३३२ । **अनुङ् नदेश्च** । चात्क्षिपेः । नदनुर्मेघः । क्षिपणुर्वातः ।

३३३ । **कृवृदारिभ्य उनन्** । 'करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा च कृपा मता' । वरुणः । दारुणम् ।

तदभावात् । बाहुलकात् श्यतेः कन् । 'शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शक्तौ द्रुमविशेषे च पुमान् हारीतके स्त्रियाम्' इति मेदिनी । **नौ हः** ॥ 'निहाका गोधिका समे' इत्यमरः । 'शाकं नस्य-निहाकयोः' इति श्रुतिः । 'निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः । वक्षोऽलङ्करणे हेमपात्रे हेमपलेऽपि च' इति मेदिनी । **स्यमेः** ॥ 'स्यमु शब्दे' । 'स्यमीका नीलिकायां स्त्री स्यमीको नाकुवृक्षयोः' इति मेदिनी । **अजियु** ॥ एभ्यः कन् । एषान्दीर्घश्च । तत्सामर्थ्यात् गुणाभावः । **शकेः** ॥ 'शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः' इत्यमरः । 'शकुनस्तु पुमान् पक्षिमात्रे पक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'शकुन्तः कीटभेदे स्याद्वासपक्षिविहङ्गयोः' इति । शकुनिः पुंसि विहगे सौबले करणान्तरे' इति च । बाहुलका-त्कमेरपि प्रत्ययादिलोपे कुशब्दादेशः । कुन्तिः । 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् । 'कुन्ती पाण्डुप्रियायाञ्च सल्लक्याङ्गुग्गुलुद्रुमे' इति मेदिनी । **कन्युच्** ॥ 'क्षिपण्युस्तु पुमान् देहे सुरभौ वाच्यलिङ्गके' इति मेदिनी । 'भुवन्युः स्यात् पुमान् भानौ ज्वलने शशलाञ्छने' इति विश्व-मेदिन्यौ । **कृवृ** ॥ 'करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायाङ्करुणा मता' इति विश्वमेदिन्यौ । 'वरुणस्तरुभेदे-ऽप्सु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' इति विश्वः । 'दारुणो रसभेदे ना त्रिषु तु स्याद्भयावहे' इति मेदिनी ।

३३४। **त्रो रश्च लो वा**। 'तरुणस्तलुनो युवा'।

३३५। **क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्**। क्षुधुनो म्लेच्छजातिः। पिशुनः। मिथुनम्।

३३६। **फलेर्गुक्च**। फल्गुनः पार्थः। प्रज्ञाद्यण्। फाल्गुनः।

३३७। **अशेर्लशश्च**। लशुनम्।

३३८। **अर्जेर्णिलुक्च**। अर्जुनः।

३३९। **तृणाख्यायां चित्**। चित्त्वादन्तोदात्तः। अर्जुनं तृणम्।

३४०। **अर्तेश्च**। अरुणः।

३४१। **आजियमिशीङ्भ्यश्च**। 'वयुनं देवमन्दिरम्'। यमुना। शयुनः अजगरः।

३४२। **वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः**। वर्स तर्सम्। 'तर्सः प्लवसमुद्रयोः' वत्सः। वत्सं वक्षः। हंसः। 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्'। कक्षम् अरण्यम्।

त्रो रश्च ॥ 'तरुणं कुब्जपुष्पे ना रुचके यूनि च त्रिषु' इति मेदिनी। 'तरुणी तलुनीति च' इति द्विरूपेषु विश्वः। **क्षुधिपिशि** ॥ 'पिशुनङ्कङ्कुमे स्मृतम्। कपिचके च काके ना सूचक-क्रूरयोस्त्रिषु। पृक्तायां पिशुना स्त्री स्यात्' इति मेदिनी। मिथुनं तु द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके' इति च। **फलेः** ॥ 'फल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूरुहे। तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायाञ्च फाल्गुनी' इति मेदिनी। **अणिति** ॥ प्रज्ञादित्वात्पक्षेऽणित्यर्थः। 'फल्गुनः फाल्गुनोऽर्जुने' इति द्विरूपकोशः। **अशेर्लशश्च** ॥ 'अश भोजने'। अस्मादुनन् धातोर्लशादेशश्च। लशुनं महाकन्दः। 'उशना लशुनं वेश्म कश्मलं विश्वमश्ववत्' इति मध्यतालव्येषु विश्वः। लस् चेति पाठस्तु प्रामादिकः। **अर्जेर्णिलुक् च** ॥ अत्र 'णेरनिटि' इति लोपेन सिद्धे णिलुक् चेत्युक्तेः फलञ्चिन्त्यम्। 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः। मातुरेकसुतेऽपि स्याद्धवले पुनरन्यवत्। नपुंसकन्तृणं नेत्ररोगे चाप्यर्जुना गवि। उषायां वाहुदानद्याङ्कुट्टिन्यामपि च क्वचित्' इति विश्वमेदिन्यौ। **अर्तेश्च** ॥ 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के सन्ध्यारागेऽर्कसारथौ। निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु। अरुणाऽतिविषा श्यामा मञ्जिष्ठा त्रिवृतासु च' इति मेदिनी। **आजियमि** ॥ 'विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्' इति मन्त्रे वयुनानि प्रजनानीति वेदभाष्यम्। वैदिकनिघण्टौ प्रज्ञापर्याये प्रशस्यपर्याये च वयुनशब्दः पठितः। **वृतृ** ॥ **वर्सन्तर्समिति** ॥ 'तितुत्र' इति नेट्। षत्वन्तु न भवति। वाहुलकेन षत्वे कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञाया अप्रवृत्तेः। कक्षशब्दे तु षत्वं भवत्येव। एतच्च सर्वम् 'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रे भाष्यकैयटपदमञ्जरीषु स्पष्टमेव। उणादिवृत्ति-कृतस्तु सर्वेऽपीह षत्वमुदाजहुः। तेषामयमाशयः। अस्तु भाष्यप्रामाण्याद्वर्सन्तर्समिति दन्त्योऽपि साधुः। वाहुलकबललभ्यषत्वाभावस्य पाक्षिकत्वेऽपि वाधकाभावात् पक्षे षत्वमस्तु। वृषितृषि-भ्याङ्खि ण्यन्तादेरचि घञर्थे कप्रत्यये वा वर्षतर्षशब्दयोर्दुर्वारत्वात्। अज्विधौ भियादीनामुप-सङ्ख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' इत्यत्र वर्षमित्याकरे उदाहृतत्वाच्चेति। तस्मादिह द्विरूपता

३४३ । **प्लुषेरच्चोपधायाः** । प्लक्षः ।

३४४ । **मनेर्दीर्घश्च** । मांसम् ।

३४५ । **अशेर्देवने** । अक्षः ।

३४६ । **स्नुवश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्** । स्नुषा । वृक्षः । कृत्समुदकम् । ऋक्षं नक्षत्रम् ।

३४७ । **ऋषेर्जातौ** । 'ऋक्षोऽद्रिभेदे भल्लूके शोणके कृतवेधने । ऋक्षमुक्तञ्च नक्षत्रे' इति विश्वः ।

३४८ । **उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च** । उत्सः प्रस्रवणम् । गुत्सः स्तबकः । कुक्षो जठरम् ।

३४९ । **गृधिपण्योर्दकौ च** । गृत्सः कामदेवः । पक्षः ।

३५० । **अशेः सरः** । अक्षरम् ।

३५१ । **वसेश्च** । वत्सरः ।

फलिता । 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ स्याज्जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु । प्रावृट्काले स्त्रियां भूम्नि' इति मेदिनी । 'तर्षो लिप्सोदन्ययोः' इति च । 'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सः क्लीबन्तु वक्षसि' इति त्रिकाण्डशेषः । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्ण्वर्कपरमात्मसु मत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शरीरमरुदन्तरे । तुरङ्गमप्रभेदे च' इति मेदिनी । 'कंसोऽस्त्री तैजसे द्रव्ये कांस्ये मानेऽसुरे तु ना' इति च । 'कसो दैत्यान्तरे स्मृतः । कांस्ये च कांस्यपात्रे च मानभेदे च कीर्तितः' इति विश्वः । 'कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे । स्पर्द्धायां ना तु दोर्मूलकच्छवीरुत्तृणेषु च' इति मेदिनी । **प्लुषेः** ॥ 'प्लक्षो जटी गर्दभाण्डद्विपभित्कुञ्जराशने' इति मेदिनी । 'प्लक्षो द्वीपविशेषे स्यात्पर्कटीगर्दभाण्डयोः । पिप्पले द्वारपार्श्वे च गृहस्य परिकीर्तितः' इति विश्वः । **मनेर्दीर्घश्च** ॥ मांसं स्यादामिषे क्लीबं कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । **अशेः** ॥ 'अथाक्षमिन्द्रिये । ना द्यूताङ्गे कर्षचक्के व्यवहारे कलिद्रुमे' इत्यमरः । 'अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चक्के कर्षे पुमान् क्लीबन्तुत्थसौवर्चलेन्द्रिये' इति मेदिनी । **स्नुवश्चि** ॥ 'ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्भल्लूके शोणके पुमान् । कृतवेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे च नपुंसकम्' इति मेदिनी । **ऋषेर्जातौ** ॥ नियमार्थभिदं सूत्रं ऋषेर्जातावेवेति । तेनान्येभ्यः केवलयौगिकत्वेऽपि प्रत्ययः । **उन्दिगुधि** ॥ 'गुत्सः स्यात्स्तबके स्तम्बे हारभिद्ग्रन्थिपर्णयोः' इति मेदिनी । गुच्छश्च । 'गुत्सो गुच्छो गुलुच्छवत्' इति द्विरूपकोशात् । 'स्याद्गुच्छः स्तबके स्तम्बे हारभेदकलापयोः' इति च वर्गद्वितीयान्तमेदिनीकोशाच्च । गृधेश्चर्वेन सिद्धे भष्भावनिवृत्तये दकारविधिः । 'पक्षो मासार्द्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः । चुल्लीरन्ध्रे परत्रे च राजकुञ्जरपार्श्वयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । **अशेस्सरः** ॥ **अक्षरमिति** ॥ 'अक्षरं स्यादपवर्गे परमब्रह्मपर्णयोः' इति

३५२। **सपूर्वाच्चित्**। संवत्सरः।

३५३। **कृधूमदिभ्यः कित्**। बाहुलकान्न षत्वम्। 'कृसरः स्यात्तिलौदनम्'। धूसरः। मत्सरः। 'मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराली च सा मता'।

३५४। **पते रश्च लः**। पत्सलः पन्थाः।

३५५। **तन्यृषिभ्यां क्सरन्**। तसरः सूत्रवेष्टनम्। ऋक्षरः। ऋत्विक्।

३५६। **पीयुक्तणिभ्यां कालन्ह्रस्वः सम्प्रसारणञ्च**। पीयुः सौत्रः। पियालो वृक्षभेदः। कुणालो देशभेदः।

३५७। **कठिकुषिभ्यां काकुः**। कठाकुः पक्षी। कुषाकुरग्निः सूर्यश्च।

३५८। **सर्तेर्दुक्च**। 'सृदाकुर्वातसरितोः'।

३५९। **वृतेर्वृद्धिश्च**। वार्ताकुः। बाहुलकादुकारस्य अत्त्वम्। वार्ताकम्।

हेमचन्द्रः। उज्ज्वलदत्तादयस्तु अशेः सरन्निति पेठुः। तन्न। नित्स्वरापत्तेः। इष्यते तु प्रत्ययस्वरेणाक्षरशब्दस्य मध्योदात्तत्वम्। 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्।' 'अक्षेरण निमति सप्तवाणी' इत्यायृङ्मन्त्रेषु 'त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि' इति यजुषि च तथैव पाठात्। अत एव द्वितीयाह्निकान्ते। 'अक्षोतेर्वा सरोऽक्षरम्' इति भाष्यकृतोक्तम्। **सपूर्वाच्चित्** ॥ पूर्वेण सहितः सपूर्वः। 'इद्वत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय। सम्पूर्वादिति पाठस्तु लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यः। **कृधू** ॥ कृसर इत्यादि हारावलीस्थम्। 'धूसरी किन्नरीभेदे नागरे त्रिषु पाण्डुरे' इति मेदिनी। 'मत्सरा मक्षिकायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान्। असह्यपरसम्पत्तौ कृपाणे चाभिधेयवत्' इति। मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोः त्रिषु' इति अमरः। 'असह्यपरसम्पत्तौ मात्सर्ये कृपणे क्रुधि' इति विश्वः। वेदे तु योगं पुरस्कृत्य प्रयुज्यते। 'इन्दुमिन्द्राय मत्सरम्। तं सिन्धवो मत्सरमिन्द्रपानम्' इत्यादि। मत्सरं हर्षहेतुमिति तद्भाष्यम्। अमरोक्तिमाह। **तसर इति** ॥ 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः। **ऋक्षरः, ऋत्विगिति** ॥ 'ऋक्षरन्तोयधारायामृक्षरस्त्वृत्विजि स्मृतः' इति मेदिनी। 'अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु ऋक्षरः कण्टक इति व्याख्यातम्। **पीयुक्तणिभ्याम्** ॥ 'राजादनं प्रियालुः स्यात्' इत्यमरः। 'प्रियालुः स्यात्प्रियालवत्' इति हि द्विरूपकोशः। बाहुलकाद्भेरपि कालन्। नलोपः। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। भगालं नरमस्तकम्। मत्वर्थे इनिः। 'चण्डीकान्तो भगाली च लेलिहानो वृषध्वजः' इति राजशेखरः। **कठिकुषिभ्याम्** ॥ 'कठ कृच्छ्रजीवने, कुष निष्कर्षे।' 'कठाकुः कपिवह्वर्के ना परोक्षापिनि त्रिषु' इति मेदिनी। उज्ज्वलदत्तस्तु कटिकषिभ्यामिति पठित्वा 'कषशिष' इति दण्डकधातुमुपन्यस्य कषाकुरित्युदाजहार। तत्कोशविरुद्धम्। मेदिनीकोशे उकारप्रक्रमे पाठात्। **सर्तेः** ॥ 'सृदाकुर्नानिले चक्रे ज्वलने प्रतिसूर्यके' इति मेदिनी। **वृतेः** ॥ वार्ताकुरपि वार्ताके वृन्ताकोऽपि च दृश्यते' इति द्विरूपे विश्वः। 'वार्ताकी हिङ्गुली

३६०। **पर्देर्नित्सम्प्रसारणमल्लोपश्च**। 'पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे'।

३६१। **सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः**। अन्युच्, आगूच्, अक्नुच्, एते क्रमात्स्युः। 'सरण्युर्मेघवातयोः'। यवागूः। 'वचक्नुर्विप्रवाग्मिनोः'।

३६२। **आनकः शीङ्भियः**। शयानकोऽजगरः। भयानकः।

३६३। **आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः**। लवाणकं दात्रम्। धवाणको वातः। शिङ्घाणकः श्लेष्मा। पृषोदरादित्वात्पक्षे कलोपः। 'शिङ्घाणं नासिकामले'। 'धाणको दीनारभागः'।

३६४। **उल्मुकदर्विहोमिनः**। उष दाहे। षस्य लः मुकप्रत्ययश्च। उल्मुकं ज्वलदङ्गारम्। दृणातेर्विः। दर्विः। 'जुहोतेर्मिनिः'। होमी।

३६५। **ह्रियः कुग्रश्च लो वा**। ह्रीकुः ह्रीकुः लज्जावान्।

३६६। **हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्**। दशभ्यस्तन्स्यात्। 'तितुत्र–' (सू ३१६३) इति नेट्। हस्तः। मर्तः। गर्तः। एतः कर्बुरः। वातः। अन्तः। दन्तः। 'लोतः स्यादश्रुचिह्नयोः'। 'पोतो बालवहित्रयोः'। धूर्तः। बाहुलकात्तुसेर्दीर्घश्च। तूस्तं पापं धूलिर्जटा च।

सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी' इत्यमरः। 'वार्ताकं पित्तलङ्खिदङ्गारपरिपाचितम्' इति वैद्यकशास्त्रम्। **पर्देः**। **पृदाकुरित्यादि** ॥ 'पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान्' इति मेदिनी। **सृयु** ॥ 'सरण्युस्तु पुमान् वारिवाहे स्यान्मातरिश्वनि' इति मेदिनी। 'सरण्युरस्यसूनुरश्वः' इति मन्त्रस्य भाष्ये तु सरण्युः शीघ्रगामीति व्याख्यातम्। 'यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा' इत्यमरः। 'वचक्नुस्तु पुमान् विप्रे वावदूकेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी। ऋषिविशेषऽप्ययम्। यस्य कन्या वाचक्नवीति प्रसिद्धा। **आनकः** ॥ 'भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहौ भयङ्करे' इति मेदिनी। **शिङ्घाणक इति** ॥ 'शिघि आघ्राणे'। 'शिङ्घाणङ्काचपात्रे स्यात् लोहनासिकयोर्मले' इति विश्वः। 'शिङ्घाणः फेनडिण्डीरो नक्करेतश्च पिच्छले' इति विक्रमादित्यकोशः। हारावलीस्थमाह। **शिङ्घाणमिति** ॥ **उल्मुकमिति च** ॥ 'दर्विः कम्बिः खजा काच' इत्यमरः। **ह्रियः** ॥ कुक्प्रत्ययेऽयङ्कारो गुणनिषेधार्थः। **हसिमृ** ॥ 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठे करेऽपि च। ऋक्षे केशात्परो व्राते' इति मेदिनी। मर्तो भूलोकः, तत्र भवो मर्त्यः। दिगादेराकृतिगणत्वाद्यत्। 'गर्तस्त्रिगर्तभेदे स्यादवटे च कुकुन्दरे। एतः कर्बुर आगते। अन्तः स्वरूपे नाशे वा न स्त्री शेषेऽन्तिके त्रिषु। दन्तोऽष्टकटके कुञ्जे दशने चौषधौ स्त्रियाम्' इति मेदिनी। 'लोतमधुनि चोरिते' इति विश्वः। 'क्तक्तवतू' इति सूत्रे लोतो मेप इति कैयटः। 'पोतः शिशौ वहित्रे च' इति विश्वमेदिन्यौ।

३६७। **नञ्याप इट् च**। नापितः।

३६८। **तनिमृङ्भ्यां किच्च**। ततम्। मृतम्।

३६९। **अञ्जिघृसिभ्यः क्तः**। अक्तम्। घृतम्। सितम्।

३७०। **दुतनिभ्यां दीर्घश्च**। दूतः। तातः।

३७१। **जेर्मूट् चोदात्तः**। जीमूतः।

३७२। **लोष्टपलितौ**। लुनातेः क्तः तस्य सुट् धातोर्गुणः। लोष्टम्। पलितम्।

धूर्त इति ॥ 'धुर्वी हिंसायाम्'। 'लोपो व्योः' इति वलोपः। क्विङतीत्यननुवृत्तिपक्षे तु 'राल्लोपः' इति लोपः। 'हलि च' इति दीर्घः। 'धूर्तन्तु खण्डलवणे धुत्तूरे ना शठे त्रिषु' इति मेदिनी। **तनिमृङ्भ्याम्** ॥ 'ततं वीणादिकं वाद्यम्' इत्यमरः। 'अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम्। क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात् पुल्लिङ्गस्तु समीरणे। मृतन्तु याचिते मृत्यौ क्लीबं मृत्युमति त्रिषु' इति मेदिनी। **अञ्जिघृ** ॥ अक्तं परिच्छिन्नम्। 'अक्तपरिमाणस्य वाचकः' इति भाष्यस्य कैयटेन तथा व्याख्यातत्वात्। अत्र 'व्यस्तं प्राप्ते च सङ्कुले' इति विश्वप्रकाशे लिपिभ्रमात् 'अक्तं व्याघ्रे च सङ्कुले' इत्युदाहरन्नुज्ज्वलदत्तो भ्रान्तत्वादुपेक्ष्यः। तथा च मेदिन्यां वकारादिप्रक्रमे 'व्यस्तन्तु व्याकुले व्याप्ते' इत्युक्तम्। 'घृतमाज्ये जले क्लीबं प्रदीप्ते त्वभिधेयवत्। सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री' इति मेदिनी। 'ऋ गतौ'। बाहुलकात् क्तः। 'ऋतमुञ्छे शिले जले। सत्ये दीप्ते पूजिते स्यात्' इति मेदिनी। **दुतनिभ्याम्** ॥ दूतः प्रेष्यः। गौरादित्वात् ङीष्। दूती। अथ कथं, तेन दूतिविदितं निषेदुषा' इति रघुः। 'दूङ् परितापे' अस्मात् क्तिच्। 'दूत्यान्दूतिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोशः। 'तातोऽनुकम्प्ये जनके' इति विश्वमेदिन्यौ। बाहुलकात् शीङोऽपि। शीता लाङ्गलपद्धतिः। रामपत्नी च। 'शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः सहधर्मिणी च। शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः' इति तालव्यादौ धरणिः। सीता दन्त्यादिरपि। 'सीता लाङ्गलपद्धतिः। वैदेहीस्वर्गगङ्गासु' इति दन्त्यादौ मेदिनीकोशात्। 'सीता लाङ्गलरेखा स्यात् व्योमगङ्गा च जानकी' इति दन्त्यादौ रभसकोशाच्च। अत्र त्यक्तं सूत्रम्। **जेर्मूट् चोदात्तः** ॥ 'जि जये'। अतः क्तः, तस्य मूडागमः, स चोदात्तः धातोर्दीर्घश्च। 'जीमूतस्येव भवति'। 'जीमूतोऽद्रौ भूतिकरे देवताडे पयोधरे' इति मेदिनी। 'वेणी गरागरीदेवताळो जीमूत इत्यपि' इत्यमरः। 'जीमूतः स्यात् वृत्तिकरे शक्रेऽद्रौ घोषके घने' इति विश्वः। इदं सूत्रमनार्षमिति पुरुषोत्तमः। अत एव आकरे पृषोदरादिषु जीमूतशब्दः उदाहृतः। **लोष्ट** ॥ 'लोष्टानि लोष्टवः पुंसि' इत्यमरः। अत्र पुंसीत्युभयान्वयि। तेन पुंनपुंसकलिङ्गोऽयम्। तथा च स्थानेऽन्तरतमसूत्रे भाष्यम्। लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगङ्गत्वा इत्यादि। अत एव 'लोष्टः पिण्डेऽपि लोष्टुः स्यात्' इति पुंस्काण्डे गोपालितः। 'पलितं

३७३ । **हृश्याभ्यामितन्** । हरितश्येतौ वर्णभेदौ ।

३७४ । **रुहे रश्च लो वा** । 'रोहितो मृगमत्स्ययोः' । लोहितं रक्तम् ।

३७५ । **पिशेः किच्च** । पिशितं मांसम् ।

३७६ । **श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः** । श्रवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यो गृहस्वामी ।

३७७ । **दिधिषाय्यः** । दधातेर्द्वित्वमित्वं षुक्च । 'मित्र इव यो दिधिषाय्यः ।'

३७८ । **वृञ एण्यः** । वरेण्यः ।

३७९ । **स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि** । 'स्तुषेय्यं पुरुवर्चसम्' ।

३८० । **राजेरन्यः** । राजन्यो वह्निः ।

३८१ । **शॄरम्योश्च** । शरण्यम् । रमण्यम् ।

३८२ । **अर्तेर्निच्च** । अरण्यम् ।

३८३ । **पर्जन्यः** । 'पृषु सेचने' षस्य जः 'पर्जन्यः शक्रमेघयोः' ।

३८४ । **वदेरान्यः** । 'वदान्यस्त्यागिवाग्मिनोः' ।

शैलजे तापे केशपाशे च कर्दमे' इति मेदिनी । **हृश्या** ॥ 'हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्' इति मेदिनी । **रुहेः** ॥ रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे रोहितकद्रुमे । रोहितं रक्तगोशीर्षकुङ्कुमाजिकुचन्दने । पुमान्नदान्तरे भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' इति मेदिनी । **पिशेः** ॥ 'पिशितं मांसं मांस्यां स्त्री' इति मेदिनी । मांस्याञ्जटामांस्याम् । तथा च 'जटा च पिशिता पेशी' इति धन्वन्तरिः । **श्रुदक्षि** ॥ 'उद्यतस्रुचे भवसि श्रवाय्यः' इति मन्त्रे श्रवाय्यो मन्त्रैः श्रवणीयः इति वेदभाष्यम् । 'दक्षाय्यो यो दम आस नित्यः ।' 'विश्वरूपस्य स्पृहयाय्यस्य राजन् ।' **दिधिषाय्य इति** ॥ 'मित्र इव यो दिधिषाय्यः' इत्यादिष्वपि यौगिकार्थ एव भाष्ये पुरस्कृतः । उज्ज्वलदत्तस्तु दधिषाय्य इति सूत्रं पठित्वा दधिपूर्वात्स्यतेराय्यः षत्वञ्च, दधिषाय्यो घृतमिति व्याख्यत् । दशपादीवृत्तिकारस्तु धिषशब्दे अस्य द्वित्वं गुणाभावः अत्वञ्चाभ्यासस्य निपात्यते इत्याह । प्रसादकारादयोऽप्येवमेव प्रतिपन्नाः । तदेतत्सर्वं लक्ष्यविरोधाद्वेदभाष्यविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । **स्तुवः** ॥ स्तुषेय्यं स्तोतव्यम् । बहुरूपमिति वेदभाष्यम् । यत्तूज्ज्वलदत्तेन 'स्तुवः केय्यः' इति पठित्वा कित्त्वाद्गुणाभावे उवङादेशे स्तुवेय्यः पुरन्दरः इत्युक्तम् । तन्न । वेदतद्भाष्यादिविरोधात् । तस्मादिह कृसेय्यप्रत्ययं पठन् दशपादीवृत्तिकृदेव ज्यायान् । **पर्जन्यः** ॥ 'पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः' इति मेदिनी । **वदेः** ॥ अजयकोशस्थमाह । **वदान्य इत्यादि** ॥

३८५। **अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्**। अमत्रं भाजनम्। नक्षत्रम्। यजत्रः। वधत्रमायुधम्। पतत्रं तनूरुहम्।

३८६। **गडेरादेश्च कः**। कडत्रम्। डलयोरेकत्वस्मरणात्कलत्रम्।

३८७। **वृञश्चित्**। वरत्रा चर्ममयी रज्जुः।

३८८। **सुविदेः कत्रः**। 'सुविदत्रं कुटुम्बकम्'।

३८९। **कृतेर्नुम्च**। कृन्तत्रं लाङ्गलम्।

३९०। **भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतच्**। दशभ्योऽतच्स्यात्। भरतः। मरतो मृत्युः। 'दर्शतः सोमसूर्ययोः'। यजतः ऋत्विक्। पर्वतः। पचतोऽग्निः। अमतो रोगः। तमतस्तृष्णापरः। नमतः प्रह्वः। हर्यतोऽश्वः।

३९१। **पृषिरञ्जिभ्यां कित्**। पृषतो मृगो बिन्दुश्च। रजतम्।

३९२। **खलतिः**। स्खलतेः सलोपः। अतच्प्रत्ययान्तस्येत्वञ्च। खलतिर्निष्केशशिराः।

अमि ॥ 'नक्ष गतौ'। वधिः प्रकृत्यन्तरम्। **नक्षत्रमिति** ॥ 'नभ्राण्नपात्' इति सूत्रे नञः प्रकृतिभाव उक्तः। क्षदेः सौत्रे त्रनि नञ्समासे व्युत्पत्त्यन्तरं तदिति बोध्यम्। यजत्रं अग्निहोत्रमिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु यजत्रो यष्टव्यदेवता। 'सन्तो वायुर्वातेन गच्छतां संयजत्रैरङ्गानि' इति मन्त्रे तथा दर्शनात्। **गडेः** ॥ 'गड सेचने' 'कळत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः। **वृञ** ॥ चित्त्वादन्तोदात्तः। 'वरत्रायान्दार्वा नह्यमानः।' **सुविदेः कत्रः** ॥ इह प्रायेण कत्रन्निति नितं पठन्ति। तत्प्रामादिकम्। 'बृहस्पतेः सुविदत्राणि राध्येत्यादौ नित्स्वरादर्शनात्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्वरस्यैव दर्शनाच्च। 'धन्वचयत्कृन्तत्रञ्च' इति मन्त्रेऽपि तथैव। 'कृन्तत्रङ्कर्तनीयमरण्यम्' इति वेदभाष्यम्। **भृमृदृशियजिपर्विपच्य** ॥ 'भृञ् भरणे' 'मृङ् प्राणत्यागे' 'दृशिर् प्रेक्षणे'। दशपाद्यान्तु 'भृदृशीङ्' इति पठित्वा 'दृङ् आदरे'। द्रियते दरतः शेते शयतः इत्युदाहृतम्। तत्र। रुशन्तमग्निन्दर्शतं बृहन्तम्। तरणिर्विश्वदर्शतः। दैव्यो दशतो रथः इत्यादिमन्त्रैस्तद्भाष्येण च विरोधात्। 'भरतो नाट्यशास्त्रे मुनौ नटे। रामानुजे च दौष्यन्तौ' इति मेदिनी। **यजतः ऋत्विगिति** ॥ उज्ज्वलदत्ताद्यनुरोधेनोक्तम्। 'त्रिर्नो अश्विना यजत। हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम्' इत्यादिषु यजतशब्दो यष्टव्यपरतयैव वेदभाष्ये व्याहृयातः। 'पर्वतः पादपे पुंसि शाकमत्स्यप्रभेदयोः। देवमुन्यन्तरे शैले' इति मेदिनी। **हर्यतोऽश्व इति** ॥ एतदपि 'हर्य कान्तौ गतौ च' इति धात्वर्थं वृत्तिकारोक्तिञ्चानुसृत्योक्तम्। 'परिस्रं हर्यतं हरिम्। आहर्यताय धृष्णवे' इत्यादिमन्त्रेषु हर्यतः सर्वैः स्पृहणीय इति वेदभाष्यम्। **पृषिरञ्जि** ॥ 'पृषन्मृगे पुमान् बिन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना'। अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ।

३९३ । **शीङ्शपिरुगमिवञ्जिजीविप्राणिभ्योऽथः** । सप्तभ्योऽथः स्यात् । शयथोऽजगरः । शपथः । रवथः कोकिलः । गमथः पथिकः पन्थाश्च । वञ्चथो धूर्तः । वन्दीति पाठे कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः वन्द्यते वन्दते वा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च । जीवथः आयुष्मान् । प्राणथो बलवान् । बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम् । 'शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः' ।

३९४ । **भृञश्चित्** । भरथो लोकपालः ।

३९५ । **रुदिविदिभ्यां ङित्** । रोदितीति रुदथः शिशुः । वेत्तीति विदथः ।

३९६ । **उपसर्गे वसेः** । आवसथो गृहम् । संवसथो ग्रामः ।

३९७ । **अत्यविचमितमिनमिराभिलभिनभितापिपतिपानिपाणिमहिभ्योऽसच्** । त्रयोदशभ्योऽसच्स्यात् । अततीत्यतसो वायुरात्मा च । अवतीत्यवसो राजा भानुश्च । चमन्त्यस्मिंश्चमसः सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन्निति तमसोऽन्धकारः । नमसोऽनुकूलः । 'रभसो वेगहर्षयोः' । लभसो धनं याचकश्च । नभते नभ्यति वा नभस आकाशः । तपसः पक्षी चन्द्रश्च । पतसः पक्षी । 'पनसः कण्टकिफलः' । पणसः पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् ।

३९८ । **वेत्रस्तुट् च** । बाहुलकादात्वाभावः । वेतसः ।

रजतन्त्रिषु शुक्ले स्यात् क्लीबं हारे च दुर्वणे' इति मेदिनी । **शीङ्शपि** ॥ उज्ज्वलदत्तेनात्र पञ्चमो वञ्चिः पठ्यते । अन्यैस्तु वन्दिः । वञ्चथवन्दथयोरन्यतरं वेदादुपलभ्य बहुश्रुतैः पाठो निर्णेयः । **बाहुलकादिति** ॥ 'शमथः शान्तिमन्त्रिणोः' इति मेदिनी । 'दमथस्तु पुमान् दण्डे दमे च परिकीर्तितः' इति च । **रुदिविदि** ॥ 'विदथो योगिकृतिनोः' इति मेदिनी । अत्रोज्ज्वलदत्तः 'रुविदिभ्याङ्कित्' इति पठित्वा रौतीति रुवथः श्वेत्युदाजहार । दशपादीवृत्तिकारस्तु 'रुदिविदिभ्याङ्कित्' इति पपाठ । किं चोपसर्गे वसेरित्येवंरूपमुत्तरसूत्रन्द्वावपि न पेठतुः । तथा हि । शीङ्शपीति सूत्रानन्तरं सोपसर्गाद्वसेः भृञश्चित् रुदिविदिभ्याङ्कित् । इत्युज्ज्वलदत्तस्य सूत्रपाठः । अन्यस्य तु शीङ्शपीति सूत्रानन्तरम् आङिवसेः, भृञश्चित्, रुदिविदिभ्याङ्कित्, इति सूत्रपाठः । तदेतत्पाठद्वयं भाष्यादिविरोधादुपेक्षितम् । तथा हि । गाङ्कुटादिसूत्रे के पुनश्चडादयः चङ् अङ् नजिङ्अवङ्नङः इति भाष्यम् । 'रुदिविदिभ्याङ्कित्' इत्यनुवर्तमाने उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्यय इति कैयटेन व्याख्यातम् । एवञ्च कुर्वतां भाष्यादिविरोधः स्पष्ट एवेत्यास्तान्तावत् । भाष्यकैयटमतेऽपि ङिदित्यस्यानुवृत्तेः फलञ्चिन्त्यम् । **अत्यविचमि** ॥ गौरादित्वात् ङीप् । 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः । 'चमसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्री पिष्टके स्त्रियाम् । पनसः कण्टकिफले कन्दके वानरान्तरे । स्त्रियां रोगप्रभेदे स्यात्' इति

३९९। **वहियुभ्यां णित्**। वाहसोऽजगरः। यावसस्तृणसङ्घातः।

४००। **वयश्च**। वय गतौ। वायसः काकः।

४०१। **दिवः कित्**। दिवसम्—दिवसः।

४०२। **कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्**। करभः। शरभः। शलभः। कलभः। गर्दभः।

४०३। **ऋषिवृषिभ्यां कित्**। ऋषभः। वृषभः।

४०४। **रुषेर्निल्लुप्च**। 'रुष हिंसायाम्'। अस्मादभच् नित्कित्स्यात्, लुषादेशश्च। 'लुषभो मत्तदन्तिनि'।

४०५। **रासिवल्लिभ्याञ्च**। रासभः। वल्लभः।

४०६। **जृविशिभ्यां झच्**। जरन्तो महिषः। वेशन्तः पल्वलम्।

४०७। **रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि**। रोहन्तो वृक्षभेदः। नन्दन्तः पुत्रः। जीवन्त औषधम्। प्राणन्तो वायुः। षित्त्वान्ङीप्। रोहन्ती।

४०८। **तृभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च**। दशभ्यो झच्स्यात्। स च षित्। तरन्तः समुद्रः। तरन्ती नौका। भवन्तः कालः। वहन्तो वायुः। वसन्तः ऋतुः। भासन्तः सूर्यः। साधन्तो भिक्षुः। गडेर्घटादित्वान्मित्त्वं ह्रस्वः। 'अयामन्त—' (सू २३११) इति णेरयः। गण्डयन्तो जलदः। मण्डयन्तो भूषणम्। जयन्तः शक्रपुत्रः। नन्दयन्तो नन्दकः।

४०९। **हन्तेर्मुट् हि च**। हेमन्तः।

मेदिनी। 'वेत्रस्तुट च' इति पठित्वा 'वी गत्यादिषु' इति धातुरुदाहृतः। **वहियुभ्याम्**॥ 'अजगरे शयूर्वाहस इत्युभौ' इत्यमरः। 'वा तु क्लीबे दिवसवासरौ' इति च। **कृशृ**॥ 'करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतत्सुते'। 'शरभस्तु पशौ' इति मेदिनी। 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमरः। 'कलभः करिशावकः' इति च। 'गर्दभं श्वेतकुमुदे गर्दभो गन्धभिद्यपि। रासभे गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः' इति मेदिनी। **ऋषिवृषिभ्यां कित्**॥ 'ऋषभस्त्वौषधान्तरे। स्वर्णभिद्वृषयोः कर्णरन्ध्रगर्दभपुच्छयोः। उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठ स्त्री नराकारयोषिति। शूकशिम्ब्यां शिरालायां विधवायां क्वचन्मता॥' इति मेदिनी। 'वृषभः श्रेष्ठवृषयोः' इति च। **रासिवल्लिभ्याञ्च**॥ 'रास शब्दे' 'वल्ल संवरणे'। 'वल्लभो दयितेऽध्यक्ष सलक्षणतुरङ्गमे' इति च मेदिनी। **जृविशिभ्यां झच**॥ बाहुलकादर्हतेरपि झच्। 'अर्हन्तः क्षपणको जिनः' इति विक्रमादित्यकोशः। **तृभू**॥ इह नन्दिग्रहणमन्तः। तदाह। **नन्दयन्त इति**॥ उज्ज्वलदत्तस्तु नन्दन्त इत्युदाहृत्य पूर्वसूत्रेण गतार्थतामाशङ्क्य अनाशीरर्थं नन्दिग्रहणमित्याह। तन्न।

४१० । **भन्देर्नलोपश्च** । भदन्तः प्रव्रजितः ।

४११ । **ऋच्छेररः** । ऋच्छरा वेश्या । बाहुलकाज्जर्जरझर्झरादयः ।

४१२ । **अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्रित्** । षड्भ्योऽरश्चित्स्यात् । अररं कपाटम् । कमरः कामुकः । भ्रमरः । चमरः । देवरः । वासरः ।

४१३ । **कुवः क्ररन्** । कुररः पक्षिभेदः ।

४१४ । **अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्** । अङ्गारः । मदारो वराहः । 'मन्दारः पारिजातकः' ।

४१५ । **गडेः कड च** । कडारः ।

४१६ । **शृङ्गारभृङ्गारौ** । शृभृङ्भ्यामारन्तुम्गुग्वस्वश्च । शृङ्गारो रसः । 'भृङ्गारःकनकालुका' ।

४१७ । **कञ्जिमृजिभ्यां चित्** । कञ्जिः सौत्रः । कञ्जारो मयूरः । मार्जारः ।

४१८ । **कमेः किदुचोपधायाः** । चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः । कुमारः ।

४१९ । **तुषारादयश्च** । तुषारः । कासारः । सहार आम्रभेदः ।

इहाप्याशिषीत्यस्य स्वयमेवानुवर्तितत्वात् । **बाहुलकादिति** ॥ 'जर्जरं शैवले शक्रध्वजे त्रिषु जरत्तरे । झर्झरः स्यात् कलियुगे वाद्यभेदे नदान्तरे' इति मेदिनी । **अर्तिकमि** ॥ 'अररं छदकपाटयोः । भ्रमरः कामुके भृङ्गे चमरश्चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' इति च मेदिनी । **वासर इति** ॥ वसेर्ण्यन्तादरः । केचित्तु सूत्रे वाशिभ्य इति तालव्यं पठित्वा 'वाश् शब्दे' वाश्यते वाशरः, कोकिल इत्याहुः । **अङ्गिमदि** ॥ 'अङ्गार उल्मुके न स्त्री पुल्लिङ्गस्तु महीसुते' इति मेदिनी । 'मन्दारः स्यात् सुरद्रुमे । पारिभद्रेऽर्कपर्णे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः' इति च । 'मदि स्तुत्यादौ' इत्यस्मात् बाहुलकादारुरपि । पारिभद्रे तु मन्दारु-र्मन्दारः पारिजातकः' इति शब्दार्णवः । **गडेः** ॥ 'कडारः कपिले दासे' इति मेदिनी । **शृङ्गारभृङ्गारौ** ॥ 'शृङ्गारः सुरते नाट्ये रसे च गजमण्डने । नपुंसकं लवङ्गेऽपि नाग-सम्भवचूर्णयोः' इति मेदिनी । 'भृङ्गारी झिल्लिकायां स्यात् कनकालौ पुनः पुमान्' इति च । **कञ्जिमृजिभ्यां** ॥ 'कञ्जारो जठरे सूर्ये विरिञ्चौ चारणे मुनौ' इति विश्वमेदिन्यौ । 'मार्जार ओतौ खट्वाङ्गे' इति च । **कमेः** ॥ 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणाद्रौ ना न द्वयोर्जात्यकाञ्चने । कुमारी शैलतनयायौवनकाल्योर्नदीभिदि । सहापराजिता कन्याजम्बूद्वीपेषु च स्त्रियाम्' इति मेदिनी । विश्वप्रकाशे तु 'कुमारी रामतरणी' इति पाठः । रामतरणी लताविशेषः सहेति प्रसिद्धः । 'तरणी रामतरणी कणिका चारुकेसरा । सहा कुमारी गन्धाढ्या' इति धन्वन्तरिर्निघण्टुः । 'जम्बूद्वीपसहाकन्याकुमार्योऽश्वारके । बालके कार्तिकेये च कुमारी भर्तृदारके' इति त्रिकाण्डशेषः । 'तुषारस्तुहिनं हिमम् । कासारः

४२०। **दीङो नुट् च**। दीनारः सुवर्णाभरणम्।

४२१। **सर्तेरपः पुक्च**। सर्षपः।

४२२। **उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्**। 'उषपो बह्निसूर्ययोः'। कुटपो मानभाण्डम्। दलपः प्रहरणम्। कचपं शाकपत्रम्। खजपं घृतम्।

४२३। **कृणेः सम्प्रसारणञ्च**। कुणपम्।

४२४। **कपश्चाक्रवर्मणस्य**। स्वरे भेदः।

४२५। **विटपपिष्टपविशिपोलपाः**। चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः। 'विट शब्दे'। 'विटपः'। विशतेरादेः पः। प्रत्ययस्य तुट्। षत्वम्। पिष्टपं भुवनम्। विशतेः प्रत्ययादेरित्वम्। विशिपं मन्दिरम्। वलतेः सम्प्रसारणम्। 'उलपं कोमलं तृणम्'।

४२६। **वृतेस्तिकन्**। वर्त्तिका।

४२७। **कृतिभिदिलतिभ्यः कित्**। कृत्तिका। भित्तिका भित्तिः। लत्तिका गोधा।

४२८। **इष्यशिभ्यां तकन्**। इष्टका। अष्टका।

४२९। **इणस्तशन्तशसुनौ**। एतशो ब्राह्मणः। स एव एतशाः।

४३०। **वीपतिभ्यां तनन्**। 'वी गत्यादौ'। वेतनम्। पत्तनम्।

४३१। **दृदलिभ्यां भः**। दर्भः। 'दल्भः स्यादपिचक्रयोः'।

४३२। **अर्तिगृभ्यां भन्**। अर्भः। गर्भः।

४३३। **इणः कित्**। इभः।

४३४। **असिसञ्जिभ्यां क्थिन्**। अस्थि। सक्थि।

४३५। **प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः**। प्लुक्षिर्वह्निः। कुक्षिः। शुक्षिर्वातः।

सरसी सरः।' **कृणेः**॥ 'कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च' इति मेदिनी। **विटपपिष्टप**॥ 'विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे। पीठाधिपे च' इति मेदिनी। **आदेः प इति**॥ एतच्चोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम्। अन्ये तु सूत्रे 'विष्टप' इति दन्त्योष्ठ्यादिमेव पठन्ति। युक्तञ्चैतत्। 'यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम्' इत्यादौ तथा दर्शनात्। 'उलपो न स्त्री गुल्मिन्यां ना तृणान्तरे' इति मेदिनी। **लत्तिकेति**॥ लतिः सौत्रः। **इष्टकेति**॥ 'इष्टकेषीकामालानाम्' इति निर्देशात् 'प्रत्ययस्थात्' इति नेत्त्वम्। **अर्तिगृ**॥ 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ सन्धौ पनसकण्टके' इति मेदिनी। **इणः**॥ 'इभः स्वस्त्येरमः पद्मी' इत्यमरः।

४३६ । **अशेर्नित्** । अक्षि ।

४३७ । **इषेः क्सुः** । इक्षुः ।

४३८ । **अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः** । 'अवीर्नारी रजस्वला' । तरीर्नौः । स्तरीर्धूमः । 'तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः ।

४३९ । **यापोः किद्वे च** । ययीरश्वः । 'पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः' ।

४४० । **लक्षेर्मुट् च** । लक्ष्मीः ।

॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

॥ अथ उणादिषु चतुर्थः पादः ॥

४४१ । **वातप्रमीः** । वातशब्द उपपदे माधातोरीप्रत्ययः । स च कित् । वातप्रमीः । अयं स्त्रीपुंसयोः ।

४४२ । **ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्किकुयुक्रुशिभ्यः कन्निज्यतुजलिजिष्टुजिष्ठाजिसन्स्यनिथिनुल्यसासानुकः** । द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः । अर्तेः कन्निच् । यण् । 'बद्धमुष्टिः करो रन्निः सोऽरन्निः प्रसृताङ्गुलिः' । तनोतेर्यतुच् । तन्यतुर्वायू रात्रिश्च । अञ्जेरलिच् । अञ्जलिः । वनेरिष्टुच् । वनिष्टुः स्थविरान्त्रम् ।

लक्षेर्मुट् च ॥ 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' । चुरादिण्यन्तः । अस्मादीप्रत्ययः स्यात् । तस्य मुडागमश्च । णिलोपः । 'लक्ष्मीः सम्पत्तिशोभयोः । ऋद्ध्यौषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च । फालिन्यां स्त्री' इति मेदिनी ॥

इत्युणादिषु तृतीयः पादः ।

अयमिति ॥ 'द्विचतुःषट्पदोरगाः' इत्यमरेणोभयलिङ्गोक्तेः, सुभूतिचन्द्रादिभिरपि वातप्रमीशब्दस्य द्विलिङ्गतोक्तेश्चेति भावः । तत्र 'कृदिकारात्' इति पाक्षिको ङीष् कैश्चिदिष्यते । न हि 'कारग्रहणे केवलग्रहणम्' इति मुनित्रयेण परिभाषितम् । अत एव 'वातप्रमीश्रीलक्ष्मीति पक्षे ङ्यन्ताः सुमाधवः' इति रक्षितः । एतच्च दुर्घटग्रन्थे स्पष्टम् । 'आशीराशयहिदंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिस्त्रियाम्' इति द्विरूपकोशः । अत एव 'आशीविषो विषधरः' इति सङ्गच्छते । 'आशीमिव कलामिन्दोः' इति राजशेखरः । 'आशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयो.' इति सान्ते अमरात् सान्तोऽप्याशीःशब्द इत्यन्यदतत् । **बद्धेति** ॥ 'मुष्ठ्या तु बद्धया । सरन्निः स्यात्' इत्यमरः । सहस्त इत्यर्थः । प्रसङ्गादाह । **अरन्निरिति** ॥ न रन्निः अरन्निः इति नञ्समासः । दशपादीवृत्तौ तु इह सूत्रे अर्तेरन्निचमकितं विधाय अरन्नि साधितः । उज्ज्वलदत्तानुसारेणाह । **वायू रात्रिश्चेति** ॥ इह शब्दो मेघः, अशनिश्चेत्यपि बोध्यम् । 'आविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम्' इति मन्त्रे तन्यतुर्गर्जितामिति, 'सृजावृष्टिं न तन्यतुः' इति मन्त्रे तन्यतुर्मेघ इति, 'दिवश्चित्रं न तन्यतुः' इति मन्त्रे तन्यतुरशनिरिति वेदभाष्ये

अञ्जेरिष्ठच्। अञ्जिष्ठो भानुः। अर्पयतेरिसन्। अर्पिसोऽग्रमांसम्। मदेः स्यन्, मत्स्यः। अतेरिथिन्, अतिथिः। अङ्गेरुलिः, अङ्गुलिः। कौतेरसः, कवसः। अच इत्येके। कवचम्। यौतेरासः, यवासो दुरालभा। कृशेरानुक्, कृशानुः।

४४३। **श्रः करन्**। उत्तरसूत्रे किद्ग्रहणादिह ककारस्य नेत्त्वम्। शर्करा।

४४४। **पुषः कित्**। पुष्करम्।

४४५। **कलंश्च**। पुष्कलम्।

४४६। **गमेरिनिः**। गमिष्यतीति गमी।

४४७। **आङि णित्**। आगामी।

४४८। **भुवश्च**। भावी।

४४९। **प्रेः स्थः**। प्रस्थायी।

४५०। **परमे कित्**। परमेष्ठी।

४५१। **मन्थः**। मन्थतेरिनिः कित्स्यात्। कित्त्वान्नकारलोपः। मन्थाः—मन्थानौ—मन्थानः।

४५२। **पतस्थ च**। पन्थाः—पन्थानौ।

व्याख्यातत्वात्। 'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसम्पुटे कुटवेऽपि च' इति मेदिनी। **स्थविरान्त्रमिति**॥ 'वनिष्ठोर्हृदयादधि' इति मन्त्रस्य भाष्ये तथोक्तत्वात्। **अञ्जिष्ठ इति**॥ केचिदञ्जेरिष्णुचमिच्छन्ति। तेषामञ्जिष्णुरित्युदाहरणम्। **मदेरिति**॥ 'मत्स्यो मीनेऽथ पुंभूम्नि देशे' इति मेदिनी। 'अतिथिः कुशपुत्रे स्यात् पुमानागन्तुके त्रिषु। अङ्गुलिः करशाखायां कर्णिकायाङ्गजस्य च' इति मेदिनी। कवमः सन्नाहः कङ्कटजातिश्च। **अच इति**॥ 'कवचो दुर्गभाण्डे च सन्नाहे पर्पटेऽपि च' इति मेदिनी। **पुषः**॥ पुष्यतेः करः स्यात्। स च कित्। 'पुष्करं खेऽम्बुपद्मयोः। तूर्यवक्त्रे खड्गफले हस्तिहस्ताग्रकाण्डयोः। कुष्ठौषधे द्वीपतीर्थभेदयोश्च नपुंसकम्। नः रागनागविहगनृपभेदेषु वारुणो' इति मेदिनी। **कलंश्च**॥ पुष्यतेः कलन् कित्स्यात्। पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे' इति हेमचन्द्रः। **मन्था इति**॥ पथिमथीत्यात्त्वम्। इतोऽन्यत्रनामस्थाने। 'मन्था मन्थनदण्डे च व्रजे वातेऽपि च स्मृतः।' **पन्था इति**॥ पथे गतौ अस्मात्पचाद्यचि अकारान्तोऽप्यस्ति। 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति सुभूतिचन्द्रपुरुषोत्तमौ। 'त्वचि त्वचः किरोऽपि स्यात् किरो प्रोक्तः पथः पथि' इति द्विरूपेषु विश्वः। इह ऋभवो देवाः क्षयन्त्यस्मिन्नि न विप्रहे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डः। 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः' इति विश्वः। ततो मत्वर्थीये इनिः। ऋभुक्षिन्निति नान्त प्रातिपदिकम्। आत्त्वमत्वं च। ऋभुक्षा इन्द्रः। ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः इत्युज्ज्वलदत्तः। दशपाद्यान्तु 'अर्तेर्भुक्षिक्षिनक्' इति सूत्रमुपन्यस्तम्। 'ऋभुक्षणमिन्द्रमाहुव ऊतये' इति मन्त्रस्य वेदभाष्येऽपि तत्सूत्रमुदाहृतम्।

४५३ । **खजेराकः** । खजाकः पक्षी ।

४५४ । **बलाकादयश्च** । बलाका । शलाका । पताका ।

४५५ । **पिनाकादयश्च** । पातेरित्त्वं नुम् च । 'क्लीबपुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशङ्करधन्वनोः' । 'तड आघाते' । तडाकः ।

४५६ । **कषिदृषिभ्यामीकन्** । कषीका पक्षिजातिः । 'दूषीका नेत्रयोर्मलम्' ।

४५७ । **अनिहृषिभ्यां किच्च** । अनीकम् । हृषीकम् ।

४५८ । **चङ्कणः कङ्कणश्च** । 'कण शब्दे' अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन् धातोः कङ्कणादेशश्च । 'घण्टिकायां कङ्कणीका सैव प्रतिसरापि च' ।

४५९ । **शृपृवृभ्यां द्वे रुक्चाभ्यासस्य** । शर्शरीको हिंस्रः । पर्परीको दिवाकरः । वर्वरीकः कुटिलकेशः ।

४६० । **पर्फरीकादयश्च** । 'स्फुर स्फुरणे' । अस्मादीकन् धातोः पर्फरादेशः । पर्फरीकं किसलयम् । दर्दरीकं वादित्रम् । झर्झरीकं शरीरम् ।

अत्रायं विवेकः । आद्यमन्त्रेऽन्तोदात्तत्वं न्याय्यम् । अवग्रहाभावो बाहुलकात् । द्वितीये तु अवग्रहाभावो न्याय्यः । अन्तोदात्तस्तु बाहुलकादिति । **खजाक इति** ॥ 'खज मन्थे' **बलाकादयश्च** ॥ 'बलाका बकपङ्क्तिः स्यात् बलाका बिसकण्ठिका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बको मतः' इति विश्वशाश्वतौ । 'शलाका शल्यमदनशारिकासल्लकीषु च' इति मेदिनी । 'पताका वैजयन्त्याञ्च सौभाग्ये नाटकाङ्कयोः' इति च । 'पताका वैजयन्त्याञ्च सौभाग्येऽङ्के ध्वजेऽपि च' इति विश्वः । **पिनाकादयश्च** ॥ 'पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांसुवर्षत्रिशूलयोः' इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह । **क्लीबेति** ॥ किञ्च 'पिष्लृ सञ्चूर्णने' । षकारस्य णत्वं धातोर्युगागमः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुबाह्लीकसिल्हके' इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह । **दूषीकेति** ॥ किञ्च दूषयतेः 'अच इः' इति इप्रत्यये दूषिः । 'कृदिकारात्' इति ङीष् । दूषी । उभाभ्यामपि स्वार्थे कनि दूषिका ह्रस्वमध्यैव, 'केऽणः' इति ङीषो ह्रस्वादेशात् । 'पिचण्डी दूषिका दूषिः पिचाटश्च दृशो मलम्' इति विक्रमादित्यकोशः । 'दूषिका तूलिकायाञ्च मले स्याल्लोचनस्य च' इति मेदिनी । **अनिहृषिभ्यां** ॥ 'अनीकोऽस्त्री गणे सैन्येऽपि" इति मेदिनी । 'हृषीकं विषयीन्द्रियम्' इत्यमरः । **पर्फरादेश इति** ॥ उज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम् । वस्तुतस्तु धातोर्द्वित्वम् । उकारस्याकारः सलोपः । 'रुक् चाभ्यासस्य' इति दशपाद्युक्तमेव न्याय्यम् । चरेर्नुम् चेत्युत्तरग्रन्थानुरोधेन द्वे रुक्चेत्यादेरनुवृत्तेर्न्याय्यत्वात् । **किसलयमिति** ॥ 'नैतौशेव तुर्फरीपर्फरीका' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु 'ञि फला विशरणे, पॄ पालनपूरणयोः, पर्व पूरणे' एषामन्यतमस्य निपातनमिदमाश्रित्य शत्रूणां विदारयितारः स्तोतॄणां पालका

तिन्तिडीको वृक्षभेदः। 'चरेर्नुम् च' (गण १९९)। चञ्चरीको भ्रमरः। मर्मरीको हीनजनः। कर्करीका गलन्तिका। पुणतेः, पुण्डरीकं वादित्रम्। पुण्डरीको व्याघ्रोऽग्निर्दिग्गजश्च।

४६१। **ईषेः किद्भ्रस्वश्च**। इषीका शलाका।

४६२। **ऋजेश्च**। ऋजीक उपहतः।

४६३। **सर्तेर्नुम् च**। सृणीका लाला।

४६४। **मृडः कीककङ्कणौ**। मृडीको मृगः। मृडङ्कणः शिशुः।

४६५। **अलीकादयश्च**। कीकन्नन्ता निपात्यन्ते। 'अल भूषणादौ'। अलीकं मिथ्या। विपूर्वाद्व्यलीकं विप्रियं खेदश्च। 'वलीकं पटलप्रान्ते' इत्यादि।

४६६। **कृतृभ्यामीषन्**। करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये। तरीषः तरिता।

४६७। **शृपृभ्यां किच्च**। शिरीषः। पुरीषम्।

४६८। **अर्जेऋज च**। ऋजीषं पिष्टपचनम्।

विशिष्टार्थस्य पूरयितारौ चेति व्याख्यातम्। **तिन्तिडीक इति**॥ तिमेर्मकारस्य डकारः। अभ्यासस्य नुक् च। 'तिन्तिडी चिञ्चाम्लिका' इत्यमरे तु शब्दान्तरम्। तथा च 'तिन्तिडी त्वम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका कपिप्रिया' इति वाचस्पतिः। 'अम्लीका चाम्लिका चिञ्चा तित्तिडीका च तिन्तिडी' इति चन्द्रः। 'अम्लिका चुक्रिका चुक्रा साम्रा शुक्लाऽथ शुक्लिका। अम्लिका चिञ्चिका चिञ्चा तित्तिडीका च तित्तिडा' इति धन्वन्तरिनिघण्टुः। यत्तु उज्ज्वलदत्तेनोक्तम् 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इति सूत्रे तित्तिडोपदंशं भुङ्क्ते इति भाष्यप्रयोगात्साधुतेति, तदुपेक्ष्यम्। 'उपदंशः' इति सूत्रस्य भाष्यकारैरस्पृष्टत्वात्। तदुदाहृतप्रयोगस्य भाष्ये कुत्राप्यभावाच्च। 'भ्रमरश्चञ्चरीकः स्याद्रोलम्बो मधुसूदनः। इन्दिन्दिरः पुष्पकीटो मधुव्रो मधुकेशटः' इति त्रिकाण्डशेषः। 'कर्कर्यालूर्गलन्तिका' इत्यमरः। 'पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे। पुंसि व्याघ्रे च दिङ्नागे कोशकारान्तरेऽपि च' इति मेदिनी। **ईषेः**॥ 'ईषीका स्यादिशीकापि वानायुजवनायुजा' इति द्विरूपकोशः। **सर्तेः**॥ 'सृणीका स्यन्दिनी लाला' इत्यमरः। **मृडः कीक**॥ कित्त्वादन्तोदात्तः। कीकनित्युज्ज्वलदत्तादिपाठस्तु प्रामादिकः। 'मृलीकेऽस्य सुमतौ स्याम। मृलीकावपि यत्रजान्' इत्यादिषु चित्स्वरस्यैव दर्शनात्। **अलीकादयश्च**॥ 'अलीकमप्रियेऽपि स्यात् दिव्यसत्ये नपुंसकम्' इति मेदिनी। 'अलीकमप्रिये भाले वितथे' इति हेमचन्द्रः। तथा च प्रयुज्यते। "ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च। नीचाः सदैव सविलासमलीकमग्ना ये कालतां कुटिलताश्च न संत्यजन्ति" इति। 'व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीठके। ना नागरे' इति

४६९ । **अम्बरीषः** । अयं निपात्यते । 'अबि शब्दे' । 'अम्बरीषः पुमान्भ्राष्ट्रम्' । अमरस्तु 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना' ।

४७० । **कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन्** । करीरो वंशाङ्कुरः । शरीरम् । परीरं फलम् । कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटीरश्चन्दनः कण्टकः कामश्च । 'शौटीरस्त्यागिवीरयोः' । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । शौटीर्यम् ।

४७१ । **वशेः कित्** । उशीरम् ।

४७२ । **कशेर्मुट् च** । कश्मीरो देशः ।

४७३ । **कृञ उच्च** । कुरीरं मैथुनम् ।

४७४ । **घसेः किच्च** । क्षीरम् ।

४७५ । **गभीरगम्भीरौ** । गमेर्भः । पक्षे नुम् च ।

४७६ । **विषा विहा** । स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययः । विषा बुद्धिः, विहा स्वर्गः, अव्यये इमे ।

४७७ । **पच एलिमच्** । 'पचेलिमो वह्निरव्योः' ।

४७८ । **शीङो धुक्कक्लञ्वालनः** । चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु मद्यम् ।

मेदिनी । 'वलीकनीव्रे पटलप्रान्ते' इत्यमरः । वलतेर्मुगागमे वल्मीकम् । 'वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । वहतेर्वृद्धिश्च । वाहीको गौः, वाहश्च । सुप्रपूर्वादिणस्तुट् च । सुप्रतीकः । शाम्यतेः शमीकः ऋजीषम् । एतच्च ऋजीषिणं वृषणं संसतश्रिये । आसत्या यातु मघवान् ऋजीषीत्यादिमन्त्रभाष्ये स्पष्टम् । **अयमिति** ॥ ईषन् प्रत्ययः, अरुट् च तस्यागम इत्यर्थः । बोपालितोक्तिमाह । **अम्बरीष इत्यादि** ॥ 'अम्बरीषं रणे भ्राष्ट्रे क्लीबं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेऽपि च । आम्रातके तु तापे च' इति मेदिनी । कृशृ ॥ 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री वृक्षभिद्वटयोः पुमान् । करीरा चीरिकायाञ्च दन्तमूले च दन्तिनाम्' इति मेदिनी । 'शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः । अर्धर्चादित्वात् शरीरोऽपि । बाहुलकात् । 'हिडि गत्यनादरयोः' । हिण्डते इतस्ततो गच्छतीति हिण्डीरः । 'हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः' इत्यमरः । 'डिण्डीरोऽपि च हिण्डीरः' इति द्विरूपकोशः । किर्मीरञ्जम्बीरतूणीरादयोऽप्येवं बोध्याः । 'किर्मीरो नागरङ्गे च कर्बुरे राक्षसान्तरे' इति मेदिनी । 'जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठे द्रुमे' इति च । उशीरं वीरणमूलम् । उशीरोऽपि । 'मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यम्' इत्यमरः । **कुरीरमिति** ॥ कपिलकादित्वाल्लत्वे कुलीरः कर्कटकः । **घसेः** ॥ **क्षीरमिति** ॥ उपधालोपः । कत्वं षत्वम् । 'क्षीरं दुग्धे च नीरे च' इति विश्वः । **गभेरिति** ॥ 'निम्नञ्जभीरञ्जम्भीरम्' इत्यमरः । पच एलिमच् । कर्तर्ययं कृत्यप्रत्ययेषु रिदुपसङ्ख्यातः । शेरतेऽनेन शीधुः । मद्यविशेषः । 'मैरेयमासवः शीधुः'

शीलं स्वभावः। शैवलः । शेवालम् । बाहुलकात् वस्य पोऽपि । 'शेवालं शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका' ।

४७९ । **मृकणिभ्यामूकोकणौ** । मरूको मृगः काणूकः काकः ।

४८० । **वलेरूकः** । वलूकः पक्षी उत्पलमूलं च ।

४८१ । **उलूकादयश्च** । वलेः संप्रसारणमूकश्च । उलूकाविन्द्रपेचकौ । वावदूको वक्ता । भल्लूकः । 'शमेर्बुक् च' (गण २००) । शम्बूको जलशुक्तिः ।

४८२ । **शलिमण्डिभ्यामूकण्** । शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः ।

४८३ । **नियो मिः** । नेमिः ।

४८४ । **अर्तेरूच्च** । ऊर्मिः ।

४८५ । **भुवः कित्** । भूमिः ।

४८६ । **अश्नोते रश्च** । रश्मिः किरणो रज्जुश्च ।

४८७ । **दलिमिः** । दल विशरणे । दलिमिरिन्द्रायुधम् ।

इत्यमरः । अर्धर्चादिपाठात् क्लीवत्वञ्च । 'पुन्नपुंसकयोर्दारुजीवातुस्थाणुशीधवः' इति त्रिकाण्डशेषः । 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति मेदिनी । 'जलनीली तु शेवालं शैवलः' इत्यमरः । शैवलं पद्मकाष्ठे स्यात् शैवले तु पुमानयम्' इति मेदिनी । शब्दार्णवोक्तिमाह । **शेवालमित्यादि** ॥ **उलूकादयश्च** ॥ 'उलूकः पुंसि काकादाविन्द्रे भारतयोधिनि' इति मेदिनी । वदेर्यङन्तादूकः । 'वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकश्च वक्तरि' इत्यमरः । **शमेर्बुक् च** ॥ 'शम्बूको गजकुम्भान्ते घोषे च शूद्रतापसे' इति मेदिनी । बाहुलकादुकप्रत्यये ह्रस्वमध्योऽपि । 'जम्बूकं जम्बुकं प्राहुः शम्बूकमपि शम्बुकम्' इति द्विरूपकोशः । जम्बूकबन्धूकादयोऽप्यत्रैव द्रष्टव्याः । 'जम्बूकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि' इति विश्वमेदिन्यौ । 'बन्धूकं बन्धुजीवे स्यात् बन्धूकः पीतसारके' इति च । **शलिमण्डि** ॥ 'सौगन्धिकन्तु कह्लारम्' इत्याद्युपक्रम्य 'शालूकमेषां कन्दः स्यात्' इत्यमरः । एषां सौगन्धिकादीनां कैरवान्तानां कन्दो मूलमित्यर्थः । **नियो मिः** ॥ 'नेमिर्ना तिनिशे कूपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । बाहुलकादन्यतोऽपि । 'या प्रापणे ।' 'यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इत्यन्तःस्थादौ रभसः । 'यामिः कुलस्त्रीस्वस्रोः स्त्री' इत्यन्तःस्थादौ मेदिनी । 'जै क्षये ।' 'जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इति चवर्गतृतीयादौ अजयकोशः । 'चवर्गादिरपि प्रोक्तो यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इति द्विरूपेषु विश्वः । **अर्तेरूच्च** ॥ उच्चेत्युचितम् । 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः । वस्त्रसङ्कोचरेखायां वेदनापीडयोरपि' इति मेदिनी । भूमिः, 'भूमिर्वसुन्धरायां स्यात् स्थानमात्रेऽपि च स्त्रियाम्' इति मेदिनी । **अश्नोतेः** ॥ 'रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात् पक्षप्रग्रहयोरपि' इति मेदिनी ।

४८८ । **वीज्याज्वरिभ्यो निः** । बाहुलकाण्णत्वम् । वेणिः स्यात्केश-विन्यासः प्रवेणी च स्त्रियामुभे । ज्यानिः । जूर्णिः ।

४८९ । **सृवृषिभ्यां कित्** । सृणिरङ्कुशः । 'वृष्णिः क्षत्रियमेषयोः' ।

४९० । **अङ्गेर्नलोपश्च** । अग्निः ।

४९१ । **वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्** । वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । ह्लानिः । तूर्णिः । बाहुलकान्म्लानिः ।

४९२ । **घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि** । एते पञ्च निपात्यन्ते । घृणिः किरणः । स्पृशतेः सलोपः । पृश्निरल्पशरीरः । पृषेर्वृद्धिश्च । पार्ष्णिः पादतलम् । चरेरुपधाया उत्वम् । चूर्णिः कपर्दकशतम् । बिभर्तेरुत्वम् । भूर्णिर्धरणी ।

४९३ । **वृदृभ्यां विन्** । वर्विर्घस्मरः । दर्विः ।

४९४ । **जृशृस्तृजागृभ्यः क्विन्** । जीर्विः पर्शुः । शीर्विर्हिंस्रः । स्तीर्वि-रध्वर्युः । जागृविर्नृपः ।

४९५ । **दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य** । 'दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः' ।

वीज्या ॥ अमरोक्तमाह । **वेणिः स्यादित्यादि** ॥ 'वेणी केशस्य बन्धने । नद्यादेरन्तरे देवताडे' इति मेदिनी । 'वेणी गरागरी देवताडो जीमूत इत्यपि' इत्यमरः । 'ज्यानिर्हानौ स्रवन्त्याञ्च' इति विश्वः । जूर्णिः स्त्रीरोगः । **सृवृषि** ॥ 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'सृणिः स्यादङ्कुशे पुमान्' इति कोशान्तरम् । अत एव 'आरक्षमग्रमवमत्य सृणिं शिताग्रम्' इति माघः । 'वृष्णिस्तु यादवे मेषे वृष्णिः पाखण्डचण्डयोः' इति विश्वः । 'ऐन्द्रे वृष्णि षोडशिनि तृतीयम्' इति श्रुतौ वृष्णि मेषमित्यर्थः । **अङ्गेः** ॥ 'अग्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान्' इति मेदिनी । **वहिश्रि** ॥ 'श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तौ समाने शिल्पिसंहतौ' इति च । 'कटिः श्रोणिः ककुद्मती' इत्यमरः । 'योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकरे स्मरमन्दिरे' इति मेदिनी । **घृणिपृश्नि** ॥ 'घृ सेचने' निप्रत्ययो गुणाभावश्च । 'घृणिः पुनः, अंशुज्वालातरङ्गेषु' इति हेमचन्द्रः । 'पृश्निरल्पतनौ' इत्यमरः । 'पार्ष्णिः स्यादुन्मदः स्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रन्थ्यधरेऽपि च' इति मेदिनी । **भूर्णिर्धरणीति** ॥ 'तक्वानभूर्णिः' इति मन्त्रे भाष्ये तु 'भूर्णिर्धारकः पोषको वा' इति व्याख्यातम् । **दिवो द्वे** ॥ 'दीदिविर्धिषणान्नयोः' इति विश्वः । 'दीदिविर्ना धिषणेऽन्ने तदस्त्रियाम्' इति मेदिनी । धिषणो बृहस्पतिः । 'दीदिवि-र्द्वादशकरश्चक्षा सुरगुरुर्गुरुः' इति त्रिकाण्डशेषः । 'दीदिविर्द्वादशार्चिः स्याज्जीवः प्राक्फल्गुनी-सुतः' इति हारावली । 'ओदनेऽस्त्री सदीदिविः' इत्यमरः । अत्र सदीदिविर्दीदिविसहित इति व्याख्यानं न्याय्यम् । स इति छेदे तु अस्त्रियामिति न लभ्यते । ततश्च 'अन्ने तदस्त्रियाम्'

४९६ । **कृविघृष्विछविस्थविकिकीदिवि** । कृविस्तन्तुवायद्रव्यम् । घृष्विर्वराहः । छास्थोर्ह्रस्वत्वं च । छविर्दीप्तिः । स्थविस्तन्तुवायः । दीव्यतेः किकीपूर्वात् । किकीदिविश्चाषः । बाहुलकाद्ध्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः । 'चाषेण किकिदीविना' ।

४९७ । **पातेर्डतिः** । पतिः ।

४९८ । **शकेर्ऋतिन्** । शकृत् ।

४९९ । **अमेरतिः** । अमतिः कालः ।

५०० । **वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्** । वहतिः पवनः । 'वसतिर्गृहयामिन्योः' । अरतिः क्रोधः ।

५०१ । **अञ्चेः को वा** । अङ्कतिरञ्चतिर्वातः ।

५०२ । **हन्तेरंह च** । हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च धातोः । हन्ति दुरितमनया अंहतिर्दानम् । 'प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः' ।

५०३ । **रमेर्नित्** । 'रमतिः कालकामयोः ।

५०४ । **सूङः क्रिः** । सूरिः ।

इति मेदिनीग्रन्थो विरुध्येतेति ध्येयम् । 'गोपामृतस्य दीदिविम्' इति मन्त्रे तु द्योतमानमित्यर्थः । **कृविघृष्वि** ॥ एतेन क्विब्नन्ता निपात्यन्ते । **घृष्विर्वराह इति** ॥ 'उग्रस्य पुनः स्थविरस्य घृष्वेः' इति मन्त्रे तु घृष्वेः कामानां वर्षकस्येत्यर्थः, 'घृषु सेचने' इति धात्वर्थानुगमात् । 'छविः शोभारुचोर्योपित्' इति मेदिनी । 'अथ चाषः किकीदिविः' इत्यमरः । **विनिमय इति** ॥ 'किकिदीविः किकीदिविः' इति द्विरूपकोशः । **पातेः** ॥ 'पतिर्ध्वे नाविष्ठीशे' इति मेदिनी । **शकेः** ॥ 'उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् । गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियाम्' इत्यमरः । **अमेरतिः** ॥ 'अथामतिः पुंसि हिमदीधितिकालयोः' इति मेदिनी । 'अमतिश्चामतिः कालः' इति द्विरूपेषु विश्वः । **वहिवासि** ॥ 'वहतिः सचिवे गवि' इति विश्वः । वसतिः स्यात्स्त्रियां वासो यामिन्याञ्च निकेतने' इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह । **प्रादेशनमिति** ॥ **रमेः** ॥ 'रमतिर्नार्यके नाके पुंसि स्यात्' इति मेदिनी । वृत्तिकारोक्तं कोशान्तरमाह । **रमतिरित्यादि** ॥ नित्त्वमाद्युदात्तार्थम् । रन्तिरसि–रमतिरसि । **सूङः क्रिः** ॥ 'धीमान् सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः' इत्यमरः । दशपाद्यान्तु 'सुजो रिन् दीर्घश्च' इति पाठः । तत्र रिनो नकारो नानुबन्धः । उत्तरसूत्रे प्रत्ययान्तरारम्भात् । अनुबन्धत्वे हि लाघवादिहैव क्रिन्नुच्येत । तथा च सूरी सूरिणौ सूरिण इत्यादि रूपम् । अत एवाभिधानमालायां सूरीति नान्तमुदाहृतमित्यवधेयम् । यत्तु दशपादीवृत्तिकारैर्नित्त्वं स्वीकृत्य सूरिरित्युदाहृतम् । तदेतेन प्रत्युक्तम् । स्वरविरुद्धमपि, 'सदा पश्यन्ति सूरयः'

५०५। **अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्।** अद्रिः। शद्रिः शर्करा। भूरि प्रचुरम्। शुभ्रिर्ब्रह्मा।

५०६। **वङ्क्रयादयश्च।** क्रिन्नन्ता निपात्यन्ते। वङ्क्रिर्वाद्यभेदो गृहदारु पार्श्वास्थि च। वप्रिः क्षेत्रम्। 'अंह्रिरङ्घ्रिश्च चरणः'। तदिः सौत्रो धातुः। तन्द्रिर्मोहः। बाहुलकाद्रुणः। भेरिः।

५०७। **राशदिभ्यां त्रिप्।** रात्रिः। शत्रिः कुञ्जरः।

५०८। **अदेस्त्रिनिश्च।** चात्रिप्। अत्री। अत्रिणौ। अत्तृणः। अत्रिः। अत्त्री। अत्तयः।

५०९। **पतेरत्रिन्।** पतत्रिः पक्षी।

५१०। **मृकणिभ्यामीचिः।** मरीचिः। कणीचिः पल्लवो निनादश्च।

५११। **श्वयतेश्चित्।** श्वयीचिर्व्याधिः।

५१२। **वेञो डिच्च।** वीचिस्तरङ्गः। नञ्समासेऽवीचिर्नरकभेदः।

५१३। **ऋहनिभ्यामूषन्।** अरूषः सूर्यः। हनूषो राक्षसः।

'विसूरयो दधतो विश्वमायुः' इत्यादौ सूरिशब्दस्यान्तोदात्तत्वात्। **अदिशदि** ॥ 'अद्रयो द्रुमशैलार्काः' इत्यमरः। 'भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि। नपुंसके सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकम्' इति मेदिनी। **वङ्क्रिरिति** ॥ 'वकि कौटिल्ये।' **तन्द्रिरिति** ॥ 'कृदिकारात्' इति पक्षे ङीष्। 'तन्द्री निद्राप्रमीलयोः' इति मेदिनी। 'तन्द्री तन्द्रिश्च तन्द्रायाम्' इति द्विरूपकोशः। 'विभज्य नक्तन्दिवमस्ततन्द्रिणा' इति भारविः। **राशदिभ्यां** ॥ 'शत्रिर्नाम्भोधरे जिष्णौ' इति मेदिनी। 'शत्रिमग्र उपमाङ्केतुमर्यय' इति मन्त्रस्य वेदे भाष्ये तु उपमामुपमानभूतङ्केतुं प्रख्यातं शत्रिम् एतन्नामकं राजर्षिमिति व्याख्यातम्। **अदेस्त्रिनिश्च** ॥ अत्त्री भक्षकः। अत्तृः ऋषिविशेषः। उज्ज्वलदत्तस्तु अदेस्त्रिन् इति पठित्वा अत्तृरित्युदाजहार। तन्न, त्रिपैव सिद्धे प्रत्ययान्तरवैयर्थ्यात्। गोवर्धनस्तु 'अदेस्त्रिन्निच्च' इति पठित्वा निदिति वचनान्नकारस्य नेत्संज्ञा। अत्त्री–अत्तृणौ–अत्तृणः इत्याह। तदपि न, आद्युदात्तापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। 'जहीन्या अत्तृणं पणिम्। दूरे वा ये अन्ति वा केचिदत्तृणः। अग्ने हंसीत्यत्तृणम्' इत्यादावन्तोदात्तस्य निर्विवादत्वात्। दशपादीवृत्तौ तु 'अदेस्त्रिन्निच्च' इति पठित्वा चकारात्त्रिवित्युक्तम्। तदपि न, त्रिनिचश्चित्त्वस्य व्यर्थत्वात्। इकारेणैव नकारपरित्राणे सति प्रत्ययस्वरेणैवेष्टसिद्धेः। अत एव 'वधैर्दुःशंसान्' इति मन्त्रस्य भाष्ये 'अदेस्त्रिनिश्च' इति माधवः। 'न लुमताङ्गस्य' इति सूत्रे कैयटोऽप्येवमाहेति दिक्। **पतत्रिरिति** ॥ पक्षिवाचकात्पतत्रशब्दान्मत्वर्थे इनि तु पतत्री पतत्रिणौ इत्यादि। **मृकणिभ्यां** ॥ 'मरीचिः कृपणे दीप्तावृषिभेदे च दृश्यते' इति विश्वः। 'मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकम्' इति मेदिनी। 'कणीचिः पुष्पितलतागुञ्जयोः शकटेऽस्त्रियाम्' इति च। **वेञः** ॥ 'वीचिः स्वल्पे

५१४ । **पुरः कुषन्** । 'पुर अग्रगमने:' पुरुषः । 'अन्येषामपि–' (सू ३५३९) इति दीर्घः । पूरुषः ।

५१५ । **पृनहिकलिभ्य उषच्** । परुषम् । नहुषः । कलुषम् ।

५१६ । **पीयोरूषन्** । पीय इति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद्वृणे 'पेयूषोऽभिनवं पयः' ।

५१७ । **मस्जेर्नुम्च** । मञ्जूषा ।

५१८ । **गडेश्च** । गण्डूषः–गण्डूषा ।

५१९ । **अर्तेररुः** । अररुः शत्रुः । अररू । अरवः ।

५२० । **कुटः किच्च** । कुटरुर्वस्त्रगृहम् । कित्त्वप्रयोजनं चिन्त्यम् ।

५२१ । **शकादिभ्योऽटन्** । शकटोऽस्त्रियाम् । ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः संनाहः । देवटः शिल्पी । करट इत्यादि ।

५२२ । **कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्** । करम्बं व्यामिश्रम् । कदिकडी सौत्रौ । कदम्बो वृक्षभेदः । कडम्बोऽग्रभागः । कटम्बो वादित्रम् ।

५२३ । **कदेर्णित्पक्षिणि** । कादम्बः कलहंसः ।

तरङ्गे स्यादवकाशे सुखे द्वयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । **पुरः** ॥ 'पुरुषः पुरुषे साङ्गत्यङ्गे च पुन्नागपादपे' इति विश्वमेदिन्यौ । **पृनहि** ॥ परुषं कर्बुरे रूक्षे निष्ठुरोक्तौ च वाच्यवत्' इति मेदिनी। 'नहुषो राजविशेषे नागभिद्यपि' इति हेमचन्द्रः । चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ग्रामादित्वात् वृषादित्वाद्वा आद्युदात्तोऽयम् । 'एतच्च 'देवा अकृण्वन्नहुषस्य विश्वम्' इति मन्त्रस्य भाष्ये स्पष्टम् । 'कलुषं त्वाविलैनसोः' इति विश्वः । **पीयो** ॥ 'पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथाऽमृते' इति मेदिनी । 'पियूषं' इत्यादिस्त्वमरः । **मस्जेः** ॥ 'पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा' इत्यमरः । **गडेश्च** ॥ 'गण्डूषो मुखपूर्तामभःपुष्करप्रसृतोन्मिते' इति मेदिनी । **अर्तेररुः** ॥ उकारान्तोऽयं प्रत्ययः । न तु सकारान्त इति स्फोरयति । **अररुः इत्यादिना** ॥ युक्तश्चैतत् । 'कच्चिद्वाविररुं शूरमर्त्यम् । अपाररुमदेवयजनो जहि' इत्यादिमन्त्रेषु तथा दर्शनात् । यत्तु 'मानः शंसो अररुषः' इति मन्त्रस्य भाष्ये सान्तोऽयमिति माधवेनोक्तं तत्प्रौढिवादमात्रं न तु वास्तवम्, पदस्याद्युदात्तत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । उक्तप्रयोगस्य क्रसन्तेन रातिना नञ्समासे सौष्ठवात् । 'गुरुद्वेषो अररुषे दधन्ति' इत्यत्र स्वयमेव तथा व्याख्यानात् । 'यो नोऽग्ने अररिवाम् अघायुः' इत्यादिमन्त्रान्तरसंवादाच्चेति दिक्। 'क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः। 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुमे निस्वजीविनि । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरूढेऽपि वायसे' इति मेदिनी । **कृकदि** ॥ 'करम्बो मिश्रिते बान्तो भान्तस्तु दधिसक्तुषु' इति विश्वः । 'कदम्बं निकुरुम्बे स्यान्नीपसर्षपयोः पुमान्' इति मेदिनी । 'कलम्बी शाकभेदे स्यात्कदम्बशरयोः पुमान्' इति च । **कदेः** ॥ 'कादम्बः स्यात् पुमान् पक्षिविशेषे सायकेऽपि ना' इति मेदिनी ।

५२४ । **कलिकर्दोरमः** । कलमः । कर्दमः ।

५२५ । **कुणिपुल्योः किन्दच्** । 'कुण शब्दोपकरणयोः' । कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः ।

५२६ । **कुपेर्वा वश्च** । कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये ।

५२७ । **नौ पञ्जेर्घथिन्** । निषङ्गथिरालिङ्गकः ।

५२८ । **उद्यर्तेश्चित्** । उदरथिः समुद्रः ।

५२९ । **सर्तेर्णिच्च** । सारथिः ।

५३० । **खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ** । खर्जरः । कर्पूरः । वल्लूरं शुष्कमांसम् । पिञ्जूलं कुशवर्तिः । 'लङ्गेर्वृद्धिश्च' (गण २०१) । लाङ्गूलम् । कुसूलः । 'तमेर्बुग्वृद्धिश्च' (गण २०२) । ताम्बूलम् । 'शृणातेर्दुग्वृद्धिश्च' (गण २०३) शार्दूलः । 'दुकोः कुक्च' (गण २०४) । दुकूलम् । कुकूलम् ।

कलि ॥ 'कलमः पुंसि लेखन्यां शालौ पाटच्चरेऽपि च' इति मेदिनी । **कुपेर्वा** ॥ 'कुप क्रोधे ।' अतः किन्दच् । वकारान्तादेशश्च वा । 'तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्' इत्यमरः । बाहुलकात् 'अल भूषणादौ ।' अलिन्दः । 'यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि' इति माघः । प्रज्ञादित्वादणि दीर्घादिरप्ययम् । **निषङ्गथिरिति** ॥ 'चजोः' इति कुत्वम् । "आभुरस्य निषङ्गथिः ।" रथकूबर इत्यर्थः । **सर्तेः** ॥ 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः । **खर्जिपिञ्जादिभ्यः** ॥ 'खर्ज मार्जने' एवमादिभ्य ऊरः । 'पिञ्ज हिंसायाम्' । एवमादिभ्य ऊलच् । 'खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयो.' इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । 'कृपू सामर्थ्ये ।' बाहुलकाल्लत्वाभावः । 'अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका' इत्यमरः । 'वल्ल संवरणे ।' वल्लूरम् । 'उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम्' इत्यमरः । एवं शालूरमण्डूरादयः । 'भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुरा.' इत्यमरः । 'अथ मण्डूरं 'शिङ्घाणमपि तन्मले' इति च । तन्मले तस्य पूर्वोक्तस्य लोहस्य मले इत्यर्थः । 'लाङ्गूलं पुच्छशेफसोः' इति मेदिनी । **कुसूल इति** ॥ 'कुस श्लेषणे ।' दन्त्यसकारवान् । 'कुसूलश्च कुसीदश्च मध्यदन्त्यमुदाहृतम्' इति विश्वः । ताम्बूलादयोऽप्यत्र । 'तमु ग्लानौ ।' 'ताम्बूली नागवल्ल्यां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'शृ हिंसायाम् ।' धातोर्वृद्धिः । दुगागमश्च । 'शार्दूलो राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तूत्तरस्थिते' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । उत्तरस्थितमुत्तरपदम् । राजशार्दूल इति यथा । 'दु गतौ', 'कुङ् शब्दे' अनयोः कुक् च । 'दुकूलं श्लक्ष्णवस्त्रे स्यात्क्षौमे च' इति मेदिनी । 'कुकूलं शङ्कुसङ्कीर्णश्वभ्रे ना तु तुषानले' इति विश्वमेदिन्यौ । 'शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना । अयं कच

५३१ । **कुवश्चट्दीर्घश्च** । कूची चित्रलेखनिका ।

५३२ । **समीणः** । समीचः समुद्रः । समीची हरिणी ।

५३३ । **सिवेष्टेरूः च** । सूचो दर्भाङ्कुरः । सूची ।

५३४ । **शमेर्वन्** । शम्वो मुसलम् ।

५३५ । **उल्वादयश्च** । बन्नन्ता निपात्यन्ते । 'उच समावाये' । चस्य लत्वं गुणाभावश्च । उल्वो गर्भाशयः । शुल्वं ताम्रम् । निम्बः । बिम्बम् ।

५३६ । **स्थः स्तोऽम्बजवकौ** । तिष्ठतेरम्बच् अवक एतौ स्तः स्तादेशश्च । 'स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः' । स्तवकः पुष्पगुच्छः ।

५३७ । **शाशपिभ्यां ददनौ** । 'शादो जम्बालशष्पयोः' । शब्दः ।

५३८ । **अब्दादयश्च** । अवतीत्यब्दः । 'कौतेर्नुम् (च)' (ग २०५)। कुन्दः ।

५३९ । **वलिमलितनिभ्यः कयन्** । वलयम् । मलयः । तनयः ।

५४० । **वृहोः षुग्दुकौ च** । वृषय आश्रयः । हृदयम् ।

५४१ । **मिपीभ्यां रुः** । मेरुः । पेरुः सूर्यः । बाहुलकात्पिबतेरपि । 'संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः' ।

५४२ । **जन्वादयश्च** । जन्तु । जन्तुणी । अश्नु । अश्नुणी ।

कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः' इति प्रयोगश्च । **कुवश्चट् दीर्घश्च** ॥ कूचः स्तनः । 'कुचकूचौ स्तने मतौ' इति विश्वः । **कूचीति** ॥ टित्त्वान्ङीप् । **समीणः** ॥ इणः सम्युपपदे चट् स्यात् । दीर्घत्वञ्च धातोः । **सिवेः** ॥ 'सूची तु सीवनद्रव्ये आङ्गिकाभिनयान्तरे' इति मेदिनी । **शमेः** ॥ 'शम्बः स्यान्मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुभान्विते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ । **उल्वादयश्च** ॥ 'गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्वञ्च कललोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । **शुल्वमिति** ॥ 'शुच शोके ।' लत्वादि प्राग्वत् । 'शुल्बे ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसन्निधौ' इति मेदिनी-हेमचन्द्रौ । वेतेर्नुमागमो ह्रस्वत्वञ्च । 'बिम्बस्तु प्रतिबिम्बे स्यात् मण्डले पुन्नपुंसकम् । बिम्बिकायाः फले क्लीबं कृकलासे पुनः पुमान्' इति मेदिनी । **स्थः स्तः** ॥ 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामप्रकाण्डद्रुमेऽपि च' इति विश्वः । 'स्तम्बोऽप्रकाण्डद्रुमगुच्छयोः' इति मेदिनी । 'स्यात् गुच्छकस्तु स्तवकः' इत्यमरः । **शाशपि** ॥ 'शादः स्यात् कर्दमे शष्पे' इति मेदिनी । 'अब्दः संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान् । कुन्दो माध्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना' इति च । **वलिमलि** ॥ 'वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुन्नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'मलयः पर्वतान्तरे । शैलांशे देश आरामे त्रिवृतायान्तु योषिति' इति च । 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः' इत्यमरः । **वृहोः** ॥ ह्रियते विषयैः हृदयम् । हृष्टचन्द्रोक्तिमाह । **संवत्सरेत्यादि** ॥ **जन्वादयश्च** ॥ रुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'जनी प्रादुर्भावे ।' नकारस्य तकारः ।

५४३ । **रुशातिभ्यां कुन्** । रुरुर्मृगभेदः । शातयतीति शत्रुः । प्रज्ञादौ पाठाद्भस्त्वम् ।

५४४ । **जनिदाच्युसृवृमादिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्त्रण्क्रन्शक्स्यढड-टाटचः** । जनित्वौ मातापितरौ । दात्वो दाता । च्यौत्नो गन्ताण्डजः क्षीण-पुण्यश्च । सृणिरङ्कुशश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च । वृश आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । षण्ढः । डित्त्वाट्टिलोपः । नमतीति नटः शैलूषः । बिभर्ति भरटः कुलालो भृतकश्च ।

५४५ । **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते** । पेत्वममृतम् । भृशम् ।

५४६ । **कुसेरुम्भोमेदेताः** । कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीदम् । कुसितो जनपदः ।

५४७ । **सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्य-शल्याः** । सनोतेरसिप्रत्यय उपधावृद्धिः । सानसिर्हरण्यम् । वृञो नुक्च । वर्णसिर्जलम् । पॄ । पर्णसिर्जलगृहम् । 'तड आघाते' । तण्डुलाः । अकि

जत्रु स्कन्धसन्धिः । 'सन्धौ तस्यैव जत्रुणी' इत्यमरः । तस्य पूर्वोक्तस्य स्कन्धस्य सन्धी इत्यर्थः । **रुशातिभ्याम्** ॥ 'रुरुर्दैत्ये मृगेऽपि च' इति मेदिनी । **जनिदा** ॥ नवभ्यो यथासङ्ख्यं नव स्युः । जनेरित्वन् इकारोच्चारणमुत्तरार्थम् । जनेरिटा सिद्धत्वात् । **सृणिरिति** ॥ नित्स्वरेणाद्युदात्तोऽयम् । 'सृवृषिभ्याङ्कित्' इति निप्रत्यये त्वन्तोदात्तः । **मत्स्य इति** ॥ अन्तोदात्तोऽयम् । 'ऋतन्यञ्जि' इति सूत्रे तु आद्युदात्तः साधितः । **षण्ढ इति** ॥ 'षम ष्टम वैकल्ये ।' बाहुलकात्सत्वाभावः । 'शमो ढः' इति सूत्रे तु तालव्यादिः साधितः । 'सायं सायो भवेत्कोषः कोशः षण्ढश्च शण्ढवत्' इति द्विरूपकोशः । कैयटस्तु 'ठस्येकः' इति सूत्रे शण्ढ इति प्रतीकमुपादाय, 'जनिदाच्यसृ' इत्यनेन ढप्रत्यये शण्ढ इत्याह । 'नटी नीलौषधौ स्त्री स्यात् शैलूषाशोकयोः पुमान्' इति मेदिनी । **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते** ॥ इत्वन्नादयो-ऽनुवर्तन्ते । **कुसेः** ॥ 'कुस श्लेषणे ।' 'कुसुम्भं हेमनि महाराजते ना कमण्डलौ' इति मेदिनी । 'कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' इति च । 'कुसीदं जीवने वृद्ध्या क्लीबं त्रिषु कुसीदके' इति च । इह सूत्रे तृतीयो ह्रस्वादिर्दीर्घादिश्च तन्त्रेणोपात्तः । 'वृषाकप्यग्नि' इति सूत्रे ह्रस्व एवेति वृत्तिकारहरदत्तादिप्रयोगोपष्टम्भेन निर्णीतम् । 'पारलौकिककुसीदकमासीत्' इति श्रीहर्षः । उक्तश्च 'गाण्ड्यजगात्' इति सूत्रे ह्रस्वदीर्घयोस्तन्त्रेण निर्देशो वामनेनेति दिक् । उज्ज्वलदत्तमतेनाह । **वृञो नुक्चेति** ॥ दशपाद्यन्तु सानसिवर्णसीति पठित्वा वृञो नुक् च, वर्णसिर्लोकपालः इति व्याख्यातम् । युक्तश्चैतत् । वर्णसिम्भूरिधायसमित्यादि-दर्शनात् । **तण्डुला इति** ॥ उलच्प्रत्ययः, नुगागमः । 'त्रेधा तण्डुलान् विभजेत् ।' चित्स्वरः ।

लक्षणे उशच्। अङ्कुशः। 'चषेरालः। चषालो यूपकटकः'। इल्वलो दैत्यभेदः। पल्वलम्। त्रिधृषा ण्यः। ऋकारस्येकारः। धिष्ण्यम्। शलेर्यः। शल्यम्। 'वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना'।

५४८। **मूशक्यविभ्यः क्रः**। मूलम्। शक्रः प्रियंवदे। अम्लो रसः। बाहुलकादमेः। अम्लः।

५४९। **माछाससिभ्यो यः**। माया। छाया। सस्यम्। बाहुलकात्सुनोतेः। 'सव्यं दक्षिणवामयोः।

५५०। **जनेर्यक्**। 'ये विभाषा' (सू २३१९)। जन्यं युद्धम्। जाया भार्या।

५५१। **अघ्न्यादयश्च**। यगन्ता निपात्यन्ते। हन्तेर्यक् अडागम उपधालोपश्च।

'तण्डुलः स्याद्विगण्डे च धान्यादिनिकरे पुमान्' इति मेदिनी। **अंकुश इति** ॥ अयमपि चित्स्वरेणान्तोदात्तः। तथा च मन्त्रः। दीर्घे ह्यङ्कुशं पथेति ॥ **चषेराल इति** ॥ प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः। उज्ज्वलदत्तादयस्तु आलच् इति चितमाहुः। तन्न। 'चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति। चषालवन्तस्तरवः पृथिव्याम्' इत्यादौ चित्स्वरादर्शनात्। अमरोक्तिमाह। **चषाल इति** ॥ **इल्वल इति** ॥ 'इल स्वप्नप्रेरणयोः।' वलच् गुणाभावः। 'इल्वला तारकाभेदे ना भेदे दैत्यमत्स्ययोः' इति मेदिनी। 'इल्वलाः तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः' इत्यमरः। तत्र 'इल्वकाः' इति पाठान्तरम्। तच्च 'इवि प्रीणने' 'अस्मात् क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः' इति क्वुनि बोध्यम्। पिबतेर्वलच्। लुगागमः। ह्रस्वत्वञ्च। पिवन्त्यस्मिन् इति पल्वलम्। अल्पसरः। 'वेशन्तः पल्वलञ्चाल्पसरः' इत्यमरः। **इकार इति** ॥ रपरत्वाभावो ण्यप्रत्ययश्चेति बोध्यम्। 'धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ' इत्यमरः। 'धिष्ण्यं स्थानाग्निसङ्गमु। ऋक्षे शक्तौ च' इति मेदिनी। 'धिष्ण्यं स्थाने च ऋक्षे चाग्नौ धिष्ण्यो नालये' इति धरणिः। **शलेरिति** ॥ 'शल्ये तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लीबं क्ष्वेडेपुतोमरे। मदनद्रुश्वाविधोर्ना' इति मेदिनी। **मूशक्य** ॥ 'मूङ् बन्धने।' 'शक्लृ शक्तौ।' 'अवि शब्दे।' 'मूलं शिफाघयोः। मूलं वित्तेऽन्तिके' इति मेदिनी। 'शक्रः प्रियंवदः' इति विशेष्यनिघ्नेऽमरः। 'अम्लो रसविशेषे स्यादम्ला चाङ्गेरिकौषधौ' इति मेदिनी। **माछा** ॥ 'माया स्याच्छाम्बरीबुद्ध्योर्मायः पीताम्बरेऽसुरे' इति मेदिनी। 'छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः। पालनोत्कोचयोः कान्तिसच्छोभापङ्क्तिषु स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ। 'वृक्षादीनां फलं सस्यम्' इत्यमरः। 'सव्यं वामे प्रतीपे च' इति मेदिनी। **जनेर्यक्** ॥ 'जन्यं हट्टे परीवादे सङ्ग्रामे च नपुंसकम्। जन्या मातृवयस्यायाञ्जन्यः स्याज्जनके पुमान्। त्रिषूत्पाद्यजनित्रोश्च नवोढाज्ञातिभृत्ययोः। वरस्त्रिग्धे' इति मेदिनी। **अघ्न्यादयश्च** ॥ कौतेर्यतिर्डुक् कुड्यमित्युज्ज्वलदत्तादयः। 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः। ण्यक्प्रत्ययोऽन्तोदात्त इत्यन्ये इति, 'निवाते वातत्राणे' इति सूत्रे वृत्तिः। गुणप्रतिषेधार्थात्ककारात् डकारस्येत्त्वं नेति तत्रैव हरदत्तः। एवं स्थिते यगन्ता इति प्रायोवादः। **अडागम इति** ॥ नञ्पूर्वाद्धन्तेर्यगिति वा बोध्यम्।

अघ्न्या माहेयी । अघ्न्यः प्रजापतिः । 'कनी दीप्तौ' । कन्या । बवयोरैक्यम् । वन्ध्या ।

५५२ । **स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्यो वनिप्** । स्नावा रसिकः । मद्वा शिवः । पद्वा पन्थाः । 'अर्वा तुरङ्गगर्ह्ययोः' । पर्व ग्रन्थिः प्रस्तावश्च । शका हस्ती । ङीत्रौ । शकरी अङ्गुलिः ।

५५३ । **शीङ्कुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप्** । शीवा अजगरः । क्रुश्वा सृगालः । रुह्वा वृक्षः । जित्वा जेता । क्षित्वा वायुः । सृत्वा प्रजापतिः । धृत्वा विष्णुः ।

५५४ । **ध्याप्योः संप्रसारणं च** । धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः ।

५५५ । **अदेर्घ च** । अध्वा ।

५५६ । **प्र ईरशदोस्तुट् च** । प्रेत्वा प्रशस्त्वा च सागरः । प्रेत्वरी प्रशस्त्वरी च नदी ।

५५७ । **सर्वधातुभ्य इन्** । पचिरग्निः । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः । यजिः । देवयजिः । काशत इति काशिः । यतिः । मल्लिः । मल्ली । केलिः । 'मसी परिणामे ।' मसिः । बाहुलकादुणः । कोटिः । हेलिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः ।

अघ्न्या इति ॥ यत्तु 'अघ्न्यस्य मूर्द्धनि' इति मन्त्रे वेदभाष्यकारैरुक्तम् । 'हन्तुमशक्योऽघ्न्यः पर्वतः' इति तत् प्रकृतसूत्रमभिप्रेत्यैव । यत्तु अहननमघ्नः तमर्हतीत्यर्थे 'छन्दसि च' इति य इति तत्रैवोक्तम्, तदुपायान्तरपरतया बोध्यम् । 'माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माहा च शृङ्गिणी । अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यात्' इत्यमरः । सम्पूर्वाद्धाञो यक् । आतो लोपश्च । 'सन्ध्या पितृप्रसूनयोश्चिन्तामर्यादयोरपि । प्रज्ञायां च सन्ध्याने सन्ध्या च कुसुमान्तरे' इति विश्वः । 'सन्ध्या पितृप्रसूनद्यन्तरयोर्युगसन्धिषु' इति मेदिनी । 'सन्ध्या कुमारिका नार्यो-रोषधीराशिभेदयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । **वन्ध्येति** ॥ 'बन्ध बन्धने ।' 'वन्ध्यस्त्वफलवृक्षादौ स्त्रियां स्यादप्रजःस्त्रियाम्' इति मेदिनी । **स्नामदि** ॥ 'अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गके' इति मेदिनी । 'पर्व क्लीबं महे ग्रन्थौ प्रबले लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः सन्धौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि' इति च । **अंगुलिरिति** ॥ एतच्च 'आरोहतन्दशतं शक्करीर्मम' इत्यादिमन्त्रव्याख्यायां स्पष्टम् । 'शक्करी च्छन्दसो भेदे नदीभेखलयोरपि' इति मेदिनी । **सर्वधातुभ्य इन्** ॥ **यतिरिति** ॥ 'यती प्रयत्ने ।' 'यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान्' इति मेदिनी । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽर्थौ सङ्ख्याभेदप्रकर्षयोः । बोधिः पुंसि समाधेश्च भेदे पिप्पलपादपे । नन्दिर्वृतात्र आनन्दे स्त्री नन्दिकेश्वरे पुमान् । कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे

५५८ । **हृषिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्च** । हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्तितः । पेषिर्वज्रम् । रोहिर्व्रती । वर्तिः । वेदिः । छेदिश्छेत्ता । कीर्तिः ।

५५९ । **इगुपधात्कित्** । कृषिः । ऋषिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलकाद्वुत्वे लिबिः । तूल निष्कर्षे । तूलिः । तूली । कूर्चिका ।

५६० । **भ्रमेः संप्रसारणं च** । भृमिर्वातः । बाहुलकाद्भ्रमिः ।

५६१ । **क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च** । क्रिमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः कृमिरपि । तिमिर्मत्स्यभेदः । शितिर्मेचकशुक्लयोः । स्तिम्भिः समुद्रः ।

५६२ । **मनेरुच्च** । मुनिः ।

युगे' इति च । इह इन्नित्येव सूत्रम् । अधिकन्तु प्रक्षिप्तं व्यर्थञ्च । एवं 'सर्वधातुभ्यष्ट्रन्' इत्यादावपि । अत एव दशपाद्यामिन्नित्येव पठितमिति दिक् । **हृषिषि** ॥ हरतेः कीर्तयतेश्च 'अच इ' इति प्राप्ते इतरेषां तु 'इगुपधात्' इति कित्त्वे प्राप्ते वचनम् । 'हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिषु । कपौ सिंहे हरेऽर्जेऽशौ शक्रे लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवल्लिङ्गहरितोः' इति मेदिनी । 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । मात्रानुलेपनीदीपदशादीपेषु योषिति । वेदिः स्यात्पण्डिते पुमान् । स्त्रियामङ्गुलिमुद्रायां स्यात्परिष्कृतभूतले' इति च । 'कीर्तिः प्रसादयशसोर्विकारे कर्दमेऽपि च' इति विश्वः । 'सा रसवत्ता विगता नवका विलसन्ति चरति नो कङ्कः । सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये' इति कविप्रयोगः । **इगुपधात्कित्** ॥ इनः कित्त्वं विधीयते । केचित्तु किरिति पठित्वा इनोऽपवादः किप्रत्यय इत्याहुः । तन्न । प्रत्ययस्वरेण प्रातिपदिकानामन्तोदात्ततापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । 'अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिः । ऋषिर्विप्रः काव्येन । शुचिर्विप्रः शुचिः कविः' इत्यादौ ऋषिशुचिप्रभृतीनामाद्युदात्तत्वदर्शनात् । कथं तर्हि 'अक्षैर्मा दिव्य कृषिमित्कृषस्व' इत्यादौ कृषिशब्दस्यान्तोदात्तति चेत् । 'इक् कृष्यादिभ्यः' इतीकप्रत्यये सतीति गृहाण । 'ऋषिर्वेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम् । शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वौषधे शुद्धमन्त्रिणि' इति मेदिनी । यत्तु माधवेन 'अग्निः पूर्वेभिरित्यृग्व्याख्यावसरे ऋषिशब्दस्येत्प्रत्ययान्तत्वमङ्गीकृत्य, 'ऋष्यन्धक' इति निपातनाल्लघूपधगुणाभाव इत्युक्तं तत्प्रकृतसूत्रविस्मरणमूलकत्वादुपेक्ष्यम् । **भ्रमेः** ॥ 'भृमिं विद्यथावसवोऽजुषन्त' इति मन्त्रे भृमिं भ्रमणशीलन्दरिद्रञ्जनमिति वेदभाष्यम् । **क्रमितमि** ॥ 'क्रमु पादविक्षेपे ।' 'कृमिर्ना क्रिमिवत्कीटे लाक्षायां क्रिमिले खरे' इति विश्वमेदिन्यौ । 'पारतं पारदं वाऽस्त्री वासरः क्रिमिवत्कृमिः' इति द्विरूपकोशः । **तिमिरिति** ॥ 'तमु काङ्क्षायाम् ।' 'अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा चास्ति तिमिङ्गिलः । तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति लक्ष्मण' इति रामायणे सप्तमे काण्डे रामवाक्यम् । 'शितिः कृष्णेऽसिते भूर्जे' इति विश्वः । 'शितिर्भूर्जे ना रसितासितयोस्त्रिषु' इति मेदिनी । **मनेरुच्च** ॥ 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वङ्गसेनतरौ जिने' इति मेदिनी ।

५६३ । **वर्णेर्वलिश्चाहिरण्ये** । वर्णिः सौत्रः । अस्य बलिरादेशः । करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गके स्त्रियाम् । ववयोरैक्यात् वलिः । हिरण्ये तु वर्णिः सुवर्णम् ।

५६४ । **वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ्** । वासिश्छेदनवस्तुनि । वापिः । वापी । याजिर्यष्टा । राजिः । राजी । व्राजिर्वीतालिः । सादिः सारथिः । निघातिर्लोहघातिनी । वाशिरग्निः । वादिर्विद्वान् । वारिर्गजबन्धनी । जले तु क्लीबम् । बाहुलकाद्वारिः पथिकसंहतौ ।

५६५ । **नहो भश्च** । नाभिः स्यात्क्षत्रिये पुंसि । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियाम् । पुंस्यपीति केचित् ।

५६६ । **कृषेर्ष्टद्धिश्छन्दसि** । कार्षिः ।

५६७ । **श्रः शकुनौ** । शारिः शारिका ।

५६८ । **कृञ उदीचां कारुषु** । कारिः शिल्पी ।

५६९ । **जनिघसिभ्यामिण्** । जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ।

वर्णेः ॥ वलिर्दैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपदायां पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि । गृहदाहप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च' इति मेदिनी । **वसि** ॥ एभ्यो दशभ्य इञ्स्यात् । **वाशिरिति** ॥ दन्त्यसः । सूत्रे अष्टमस्तु तालव्यशः । द्वयमपि च्छेदनसाधने प्रयुज्यते । वास्यादीनामिव करणानाङ्कर्तृव्यापार्यत्वनियमादिति वैशेषिकाः । वास्यर्थमित्यत्र 'स्कोः' इति सलोपः प्राप्नोतीति भाष्यम् । 'वाशीमन्य अष्ठिमन्तो मनीषिणः' इति मन्त्रः । 'राजिः स्त्री पङ्क्तिरेखयोः' इति मेदिनी । इह वादीति ण्यन्तो निर्दिष्टः । बाहुलकादण्यन्तादपि । तथा च भूवादिसूत्रे 'वदन्तीति वादयो वाचकाः' इति न्यासकारादयः । 'वारिर्वार्गजबन्धयोः स्त्री क्लीबेऽम्बुनि वालके । वारी स्याद्गजबन्धन्याङ्कलय्यामपि योषिति' इति च । 'वारिः स्मृता सरस्वत्यां वारिह्वीभेदनीरयोः । वारी घटीभवन्धन्योः' इति विश्वः । 'हारिः पथिकसन्तानवृतादिभङ्गयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । खटतेः खाटिः । 'खाटिस्त्वसद्ग्रहेऽपि स्यात् किणे शवरथे स्त्रियाम्' इति मेदिनी । **नहो भश्च** ॥ **स्त्रियामिति** ॥ लिङ्गानुशासने स्त्रियामित्यधिकारे नाभिरक्षत्रिय इति सूत्रितत्वादिति भावः । **केचिदिति** ॥ तथा च मेदिनी । 'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियाङ्कस्तूरिकामदे' इति । भारविश्च प्रायुङ्क । 'समुल्लसत्पङ्कजकोशकोमलैरुपाकृतश्रीण्युपनीवि नाभिभिः' इति । **श्रः** ॥ 'शारिर्नाक्षोपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे । युद्धार्थगजपर्याणे व्यवहारान्तरेऽपि च' इति मेदिनी । कपिलकादित्वाल्लत्वम् । शालिस्तु कलमादौ च गन्धमार्जारके पुमान्' इति मेदिनी । **कृञः** ॥ 'कारिः स्त्रियां क्रियायां स्याद्वाच्यलिङ्गस्तु शिल्पिनि' इति मेदिनी । **जनिघसिभ्यामिण्** ॥ प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् । यच्च घासिञ्जघास । आजिघ्र जग्मुः सुकृतोतमर्णः' इत्यादौ घास्याजिपाणिप्रभृतीनामन्तोदात्तत्वात् । जनिरिति स्त्रीलिङ्गम् । 'कृदिकारात्' इति पक्षे ङीष् । 'जनी

५७० । **अज्यतिभ्यां च** । आजिः संग्रामः । आतिः पक्षी ।

५७१ । **पादे च** । पदाजिः । पदातिः ।

५७२ । **अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च** । अशेरुट् । राशिः पुञ्जः । पणायतेरायलुक् । पाणिः करः ।

५७३ । **वातेर्डिच्च** । विः पक्षी । स्त्रियां वीत्यपि ।

५७४ । **प्रे हरतेः कूपे** । प्रहिः कुपः ।

५७५ । **नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः** । व्येत्र इण् स्याद् यलोपश्च नेर्दीर्घः । नीविः नीवी । वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च ।

५७६ । **समाने ख्यः स चोदात्तः** । समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात् स च डिच्च यलोपश्च । समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते जनैरिति सखा ।

सीमन्तिनीवध्वोरुत्पत्तावोषधीभिदि' इति मेदिनी । 'आजिः सभावनौ युद्धे' इति विश्वः । 'शरारिराजिराटिश्च' इत्यमरः । **पादे च** ॥ पादे उपपदे अज्यतिभ्यामिण् । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पदादेशः । अत एव निर्देशात् बाहुलकादजेर्वीभावो न । 'पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः । पद्मश्च पदिकश्च' इत्यमरः । **अशि** ॥ 'राशिर्मेषादिपुञ्जयोः' इति मेदिनी । **प्रे** ॥ 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानन्तु पुंसि वा' इत्यमरः । **नौ** ॥ 'स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च' इत्यमरः । परिपणं मूलधनम् । **समाने** ॥ **इण् स्यादिति** ॥ यत्तूज्ज्वलदत्तेनोक्तम् । इञ् स्यात् स चोदात्त इतीति । तन्न । इणः सन्निधानात् इञो विच्छिन्नत्वात् । यदपि तेनैव नौव्य इति पूर्वसूत्रे उक्तम् । इञेवात्रानुवर्तते, न त्विण् । उत्तरत्रोदात्तवचनाज्ज्ञापकादिति । तदपि न, स चोदात्त इति हि नायं प्रत्ययं निर्देष्टुं तच्छब्दः, किं तु समानशब्दस्य स्थाने विधेयं निर्देष्टुं शब्दस्वरूपपरः । तथा च कथं ज्ञापकता । यदपि स इञिति व्याख्याय समानस्य सभाव इति प्रक्रियास्मरणमात्रङ्कृतम् । तदपि न । विधायकाभावात् । यदपि स्वरमञ्जरीकारादिभिः 'समानस्य छन्दसि' इति सूत्रेणेत्युक्तं तदपि न । लोके सखिशब्दस्यासाधुतापत्तेः । अपि च—'सखा सखायमब्रवीत् । सखा सख्ये अयजत् । सखायस्त्वा वव्रमहे । सखा सखिभ्य ईड्यः ।' इत्यादिमन्त्रेषु सर्वत्र सखिशब्द आद्युदात्त एवेति निर्विवादम् । एवञ्च इञ् उदात्त इति व्याख्यानं वेदवार्तानाभिज्ञत्वप्रयुक्तमेव । तथा च ज्ञापकोपन्यासोऽपि गर्भस्रावेणैव गतः । अपि च । त्वत्पक्षे 'सख्य इण्' इत्येव सूत्र्यतां, किं स चेत्यादिना, शब्दतोऽर्थतश्च गौरवप्रसङ्गात् । अपि च । इणित्यपि मास्तु । नौव्य इत्यादित्रिसूत्री जनिघसिभ्यामित्यतः प्रागेव उपेयताम् । एवं हि महदेव लाघवम् । स चोदात्त इति मण्डूकप्लुतौ ज्ञापकस्यानाश्रयणात् । ननु 'वातेर्डिच्च' इति डित्त्वोपजीवनार्थमित्थं पाठ इति चेत् । तर्हीण्प्रकरणानन्तरमेव इञ्प्रकरणं सर्वत्रास्तु । नौव्य इति सूत्रे इञ् पठ्यताम् । आङि

५७७। **आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च** । इण् स्यात्स च डित् आङो ह्रस्वश्च । स्रियः पाल्यश्रिकोटयः । सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः ।

५७८। **अच इः** । रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अलिः ।

५७९। **खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च** । खनिः । कषिर्हिंस्रः । अजिः । असिः । वसिर्वस्त्रम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्तिर्दानं च । ध्वनिः । ग्रन्थिः । चलिः पशुः ।

५८०। **वृतेश्छन्दसि** । वर्तिः ।

५८१। **भुजेः किच्च** । भुजिः ।

५८२। **कृगृशृपृकुटिभिदिछिदिभ्यश्च** । इः कित्स्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः । गिरिणा काणः गिरिकाणः । शिरिः शलभो हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं च । भिदिर्वज्रम् । छिदिः परशुः ।

श्रीत्यस्यानन्तरं वसिवपीत्यादि पठ्यताम् । इञ् चानुवर्तिष्यते, न तु डित्त्वम् । वकाराद्यनेकधातुपाठवैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् । तस्मादस्य उक्तैव व्याख्या सुधीभिरादर्तव्या । दशपादीवृत्तिग्रन्थाः, ख्याधातौ माधवग्रन्थः, 'यस्ते सखिभ्य आवरम्" इत्यादीन् मन्त्रान् व्याचक्षाणानां वेदभाष्यकृतामनेकप्रघट्टकस्थिता ग्रन्थाश्चेहानुकूला इत्यवधेयम् । अग्निः कोणः । अमरोक्तिमाह । **स्त्रिय इति** ॥ एवञ्च 'सुप्रातसुश्च' इति सूत्रे चतुरश्रेति तालव्यपाठ एव । केषाञ्चिद्दन्त्यपाठस्तु एतत्सूत्रानालोचनमूलक इत्यवधेयम् । न चैतावता चतुरस्रमिति दन्त्यप्रयोगोऽशुद्ध इति भ्रमितव्यम् । अकारान्तेन दन्त्यगर्भेणास्रशब्देन विग्रहे तत्सौष्ठवात् । न च तादृशशब्देऽपि विप्रतिपत्तव्यम् । 'अस्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' इति मेदिनीकोशात् । 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे' इति मेदिनी । **अच इः** ॥ 'कुङ् शब्दे ।' 'कविर्वाल्मीकिशुक्रयोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात् खलीने तु योषिति' इति मेदिनी । **खनिकष्य** ॥ 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । ण्यन्तात् 'अच इः' इतीप्रत्यये खानिरपि । 'खनिरेवं मता खानिः' इति द्विरूपकोशः । 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्णे ना बन्ध रुग्भेदपर्वणोः' इति मेदिनी । **वृतेश्छन्दसि** ॥ बाहुलकाल्लोकेऽपि । 'वर्त्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनीदीपदशादीपेषु योषिति' इति मेदिनी । **कृगृ** ॥ यत्तु 'न पदान्त' इति सूत्रे न्यासकारहरदत्ताभ्यां किर्योर्गिर्योरित्यत्र 'कृग्रोरिच्च' इत्युपन्यस्तम् । तत् क्वचिदुणादिवृत्तिषु अन्वेषणीयम् । कुर्वोः गुर्वोः । 'कृग्रोरुच्च' इति वा पाठः शोधनीयः । 'वराहः सूकरो गृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः' इत्यमरः । 'इगुपधज्ञाप्री' इति कप्रत्यये किरोऽपि । 'स्यात्किरौ किरः प्रोक्तः पथः पथि' इति द्विरूपकोशः । 'गिरिर्नो नेत्ररुग्भिदि । अद्रौ गिरिजके योषिद्गीर्णे पूज्ये पुनस्त्रिषु' इति मेदिनी । **कुटिरिति** ॥ ङीषि तु कुटी । 'कुटः कीटे पुमानस्त्री घटे स्त्रीपुंसयोर्गृहे । कुटी स्यात्कुम्भदास्याञ्च सुरायां

५८३। **कुडिकम्प्योर्नलोपश्च**। कुडि दाहे। कुडिर्देहः। कपिः।

५८४। **सर्वधातुभ्यो मनिन्**। क्रियत इति कर्म। चर्म। भस्म। जन्म। शर्म। स्थाम बलम्। इस्मन्निति ह्रस्वः। छद्म। सुत्रामा।

५८५। **बृहेर्नोच्च**। नकारस्याकारः। ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः

५८६। **अशिशकिभ्यां छन्दसि**। अश्मा। शक्मा।

५८७। **हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच्**। हरिमा कालः। भरिमा कुटुम्बम्। धरिमा रूपम्। सरिमा वायुः। स्तरिमा तल्पम्। शारिमा प्रसवः।

५८८। **जनिमृङ्भ्यामिमनिन्**। जनिमा जन्म। मरिमा मृत्युः।

५८९। **वेञः सर्वत्र**। छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः। वेमा तन्तुवायदण्डः। अर्धर्चादिः। सामनी वेमनी इति वृत्तिः।

५९०। **नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन्**। सर्वे सप्त अमी निपात्यन्ते। म्नायतेऽनेनेति नाम। सिनोतेर्दीर्घः। सीमा। सीमानौ। सीमानः। पक्षे डाप्। सीमे। सीमाः। व्येञोऽन्त्यस्योत्वं गुणः। व्योम। रौतेः। रोम। लोमा पाप्मा पापम्। धाम परिमाणं तेजश्च।

चित्रगुच्छके' इति मेदिनी। 'कपिर्ना सिह्लके शाखामृगे च मधुसूदने' इति च। **सर्वधातुभ्यः** ॥ कर्म व्याप्ये क्रियायाञ्च पुन्नपुंसकयोर्मतम्' इति रुद्रः। 'चर्म कृत्तौ च फलके' इति मेदिनी। **बृहेः** ॥ 'ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि। ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे' इति मेदिनी। **अशिमेति** ॥ भाषायामपीष्यते। छन्दसीति तु शकिनैवान्वेति। **हृभृ** ॥ **शरिमेति** ॥ 'शृ हिंसायाम्।' एतच्चोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम्। दशपाद्यान्तु शृणातिर्नेष्यते। तत्स्थाने सृः प्रत्ययश्च दीर्घादिर्निच्च 'स्तृभृसृभ्य ईमन्' इति छन्दोग्रहणञ्चानुवर्तितम्। युक्तञ्चैतत्। 'पिपृतान्नो भरीमभिः। वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि। स्तीर्णं बर्हिः सुष्टरीमा जुषाणा। यस्यामतिर्भा अदियुतत्सवीमनिहिरण्यपाणिः।' इत्यादिमन्त्राणां तद्ग्राह्यस्य चानुगुणत्वादुक्तप्रयोगाणां भाषायामदर्शनेन छन्दोऽनुवृत्तेर्न्याय्यत्वाच्च। अत एव 'वेञः सर्वत्र' इति सूत्रे सर्वत्रग्रहणं करिष्यति। **नामन् सीमन्** ॥ **सर्वे इति** ॥ मनिनन्ता इति शेषः। **नामेति** ॥ 'म्ना अभ्यासे' मलोपः। **सीमेति** ॥ 'सीमसीमे स्त्रियामुभे' इत्यमरः। **पाप्मेति** ॥ पिबतेः पुमागमः। बाहुलकादन्यतोऽपि। 'यक्ष पूजायाम्।' 'क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च' इत्यमरः। 'धूञ् प्रेरणे।' सोमा चन्द्रः। 'डुधाञ्।' 'धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने

१. ध्यामन् इति क्वचित्पाठः।

५९१ । **मिथुने मनिः** । उपसर्गक्रियासंबन्धो मिथुनम् । न तु स्त्रीपुंसौ । स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा ।

५९२ । **सातिभ्यां मनिन्मनिणौ** । स्यतीति साम । सामनी । आत्मा ।

५९३ । **हनिमशिभ्यां सिकन्** । हंसिका हंसयोषिति । मक्षिका ।

५९४ । **कोररन्** । कवरः ।

५९५ । **गिर उडच्** । गरुडः ।

५९६ । **इन्देः कमिर्नलोपश्च** । इदम् ।

५९७ । **कायतेर्डिमिः** । किम् ।

५९८ । **सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्** । वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । इस्मन्निति ह्रस्वत्वम् । छादनाच्छत्रम् ।

५९९ । **भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च** । भ्राष्ट्रः । गान्त्रं शकटम् । नान्त्रं स्तोत्रम् हान्त्रं मरणम् । वैष्ट्रं पिष्टपम् । आष्ट्रमाकाशम् ।

६०० । **दिवेर्द्युच्च** । द्यौत्रं ज्योतिः ।

६०१ । **उषिखनिभ्यां कित्** । उष्ट्रः । खात्रं खनित्रं जलाधारश्च ।

जन्मप्रभावयोः' इति मेदिनी । **सुशर्मेति** ॥ कृदुत्तरपदस्वरेणान्तोदात्तं पदम् । मनिनि तु मध्योदात्त स्यात् । सुष्ठु शृणातीति विग्रहः । स्यति दुःखयति दुरध्येयत्वात्साम । 'साम क्लीबमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च' इति मेदिनी । 'आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रसन्नमनसोरपि । धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि' इति च । **हनि** ॥ 'मक्षिका भम्भराळी स्यात्' इति हारावळी । कवरः पाठकः । 'ववयोरैक्यात्कबरी केशविन्यासः । 'जानपद' इति ङीष् । अन्यत्र कबरा । **गिर उडच्** ॥ इद सूत्रं केचिन्न पठन्ति । अत एव गरुता डयत इति विगृह्य डप्रत्यये पृषोदरादित्वाल्लोपे गरुडशब्दं व्युत्पादयन्ति । **इन्देः कमिः** ॥ उज्ज्वलदत्तस्तु कमिन्निति नितं पपाठ । तन्न । 'इदन्ते पात्रमिन्द्रियाणाम् । इदं ते सौम्यं मधु' इत्यादौ नित्स्वराभावात् । दशपाद्यान्तु 'इणो दमक्' इति सूत्रितम् । **इदमिति** ॥ सर्वनामशब्दोऽयं प्रत्यक्षपरामर्शी । **कायतेर्डिमिः** ॥ 'प्रयोजनाभावादेव मकारस्येत्संज्ञाविरहे सिद्धे इकारः उच्चारणार्थः । दशपाद्यान्तु डिमित्येव सूत्रितम् । किमिति सर्वनाम । **सर्व** ॥ दशपाद्यान्तु ष्ट्रन्नित्येव सूत्रम् । अत एवाधिकं प्रक्षिप्तमित्याहुः । 'असु क्षेपणे ।' 'अस्त्रं प्रहरणे चापे करवाले नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'पत्त्रन्तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी । पिबतेः पात्रम् । पित्वात् ङीप् । 'पात्र्यमत्रे त्रिषु क्लीबं स्रुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये' इति मेदिनी । **भ्रस्जि** ॥ 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना' इत्यमरः । वैष्ट्रं विष्टपम् । **उष्ट्रः**

६०२ । **सिविमुच्योष्टेरूः च** । सूत्रम् । मूत्रम् ।

६०३ । **अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः** । आत्रम् चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम् ।

६०४ । **पुवो ह्रस्वश्च** । पुत्रः ।

६०५ । **स्त्यायतेर्ड्ट्** । स्त्री ।

६०६ । **गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः** । गोत्रं स्यान्नामवंशयोः । गोत्रा पृथिवी । धर्त्रं गृहम् । वेत्रम् । पक्त्रम् । वक्त्रम् । यन्त्रम् । सत्त्रम् । क्षत्त्रम् ।

६०७ । **हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्** । होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भस्त्रा ।

६०८ । **गमेरा च** । गात्रम् ।

६०९ । **दादिभ्यश्छन्दसि** । दात्रम् । पात्रम् ।

६१० । **भूवादिगृभ्यो णित्रन्** । भावित्रम् । वादित्रम् । गारित्रमोदनम् ।

६११ । **चरेर्वृत्ते** । चारित्रम् ।

इति ॥ 'उष्ट्रः क्रमेलकमयमहाङ्गाः' इत्यमरः । **सिविमुच्योः** ॥ सूत्रिमूत्रिभ्यां चुरादिण्यन्ताभ्यामेरचा रूपसिद्धेः आद्युदात्तार्थमिदं सूत्रम् । न च घञा तत्सिद्धिः । अचा घञो बाधात् । 'सूत्रन्तु सूचनाग्रन्थे सूत्रतन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । **अमिचिमिदि** ॥ **आन्त्रमिति** ॥ 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इति दीर्घः । 'चित्राश्वपर्णीगोतुम्बीसुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीबं कर्बुराद्भुतयोरपि । तद्युक्तयोस्त्वन्यलिङ्गम्' इति मेदिनी । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः सूर्ये पुंसि' इति च । 'शस्त्रं लोहास्त्रयोः क्लीबं छुरिकायान्तु योषिति' इति च । प्रत्ययस्वरेणैव अन्तोदात्ताः । 'शुन आन्त्राणि पेचे । चित्रं देवानाम् । मित्रं त्रयम् । शस्त्रस्य शस्त्रमसि' इत्यादि । **पुवो ह्रस्वश्च** ॥ **पुत्र इति** ॥ पुनातीति पुत्रः । पुन्नामा नरकः तस्मात् त्रायते इति तु व्युत्पत्त्यन्तरम् । **स्त्रीति** ॥ ङित्वाट्टिलोपः । वलि लोपः । टित्त्वात् ङीप् । 'स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः' इत्यमरः । **गुधृ** ॥ 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे ।' 'गोत्रा भूगव्ययोर्गोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । सम्भावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' इति मेदिनी । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने धनेऽपि च' इत्यमरः । 'सत्रं यज्ञसदादानाच्छादनारण्यकैतवे' इति मेदिनी । **हुयामा** ॥ होत्राशब्दः ऋत्विक्ष्वपि स्त्रीलिङ्ग इति 'होत्राभ्यश्छः' इति सूत्रे हरदत्तादयः । श्रूयते च । 'कारादद्धोत्राश्विनावाम्' इति । होत्रं हविः । 'यात्रा तु यातनेऽपि स्यात् गमनोत्सवयोः स्त्रियाम् । मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कात्स्न्र्ये-ऽवधारणे' इति च मेदिनी । 'कर्णशब्दग्रहौ श्रौत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः' इत्यमरः । 'भस्त्रा चर्मप्रसेविका' इति च । **गमेः** ॥ 'गात्रमङ्गे कलेवरे । स्तम्बेरमाग्रजङ्घादिविभागेऽपि समीरितम्' इति विश्वः । **चरेर्वृत्ते** ॥ **चारित्रमिति** ॥ इत्रप्रत्यये चरित्रमित्युक्तम् ।

६१२ । **अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ** । अशित्रम् । वहित्रम् । धरित्री मही । त्रैङ् एवमादिभ्य उत्रः । त्रोत्रं प्रहरणम् । वृञ् वरुत्रं प्रावरणम् ।

६१३ । **अमेर्द्विपति चित्** । अमित्रः शत्रुः ।

६१४ । **आः समिण्निकषिभ्याम्** । संपूर्वादिणो निपूर्वात्कषेश्च आ स्यात् । । स्वरादित्वादव्ययत्वम् । समया । निकषा ।

६१५ । **चितेः कणः कश्च** । बाहुलकादगुणः । चिक्कणं मसृणं स्निग्धम् ।

६१६ । **सूचेः स्मन्** । सूक्ष्मम् ।

६१७ । **पातेर्डुम्सुन्** । पुमान् ।

६१८ । **रुचिभुजिभ्यां किष्यन्** । रुचिष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः ।

६१९ । **वसेस्तिः** । वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः । वस्तयः स्युर्दशासूत्रे । बाहुलकात् शासः शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगमस्यतीत्यगस्तिः । शकन्ध्वादिः ।

६२० । **सावसेः** । स्वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

६२१ । **वौ तसेः** । वितस्तिः ।

६२२ । **पदिप्रथिभ्यां नित्** । पत्तिः । प्रथितिः । तितुत्रेष्वग्रहादीनाम् (वा ४३१३) इतीट् ।

६२३ । **दृणातेर्हस्वश्च** । दृतिः ।

न च तत एव प्रज्ञाद्यण सिद्धे किमनेनेति वाच्यम् । स्वरे विशेषात् । **धरित्रीति** ॥ गौरादित्वान्ङीष् । **अमेः** ॥ इत्र एवानुवर्तते नोत्रः । **आः समिण्** ॥ समयानिकषाशब्दौ समीपवाचकौ । बाहुलकादुषेः दोषा । दिवेर्गुणाभावश्च । दिवा । **स्वदेर्धश्च** । स्वधा इत्यादि । अमरोक्तमाह । **चिक्कणमिति** ॥ **सूचेः** ॥ **सूक्ष्ममिति** ॥ णिलोपे कृते कुत्वादि । 'सूक्ष्मं स्यात्कण्टकेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके' इति मेदिनी । **पातेः** ॥ डित्वाट्टिलोपः । उकारनकारयोस्तु फलं 'पुंसोऽसुङ्' इति सूत्रेऽवोचाम । यत्तूज्ज्वलदत्तेनोक्तम् । उकार उच्चारणार्थ इति । तदाकरविरुद्धम् । 'पुंसोऽसुङ्' इति सूत्रे न्यासरक्षिताभ्यां पुनातेर्मक् सुन् ह्रस्वश्चेति पठितम् । पूजो डुम्सुन्नित्यन्ये । भाष्ये तु सूतेः सप्रसवे पुमानित्युक्तम् । 'उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः' इति तु तत्त्वम् । **रुचिभुजि** ॥ 'भुजिष्यस्तु स्वतन्त्रे च हस्तसूत्रकदासयोः । स्त्रियां दासीगणिकयोः' इति मेदिनी । **वसेस्तिः** ॥ 'वस्तिर्द्वयोर्निरूढे नाभ्यधोभूमिदशासु च' इति मेदिनी । 'अगस्तिः कुम्भयोनौ च वङ्गसेनतरौ पुमान्' इति च । **सावसेः** ॥ अस भुवि बहुलवचनान्न भूभावः । **वौ तसेः** ॥ 'अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः' इत्यमरः । 'स्त्रीपुंसयोर्वितस्तिः स्यात्' इत्यमरमाला । **दृणातेः** ॥ 'दृतिश्चर्मपुटे

६२४। **कृतृकृपिभ्यः कीटन्**। किरीटं शिरोवेष्टनम्। तिरीटं सुवर्णम्। कृपीटं कुक्षिवारिणोः।

६२५। **रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्**। रुचितमिष्टम्। उचितम्। कुचितं परिमितम्। कुटितं कुटिलम्।

६२६। **कुटिकुषिभ्यां क्मलम्**। कुट्मलम्। कुष्मलम्।

६२७। **कुषेर्लश्च**। कुल्मलं पापम्।

६२८। **सर्वधातुभ्योऽसुन्**। चेतः। सरः। पयः। सदः।

६२९। **रपेरत एच्च**। रेपोऽवद्यम्।

६३०। **अशेर्देवने युट् च**। देवने स्तुतौ। यशः।

६३१। **उब्जेर्बले बलोपश्च**। ओजः।

६३२। **श्वेः संप्रसारणं च**। शवः। शवसी। बलपर्यायोऽयम्।

मत्स्ये ना' इति मेदिनी। 'कृतृकृपिकपिभ्यः' इति पठित्वा कृपीट इति चतुर्थमुदाहृतम्। 'कृपो रो लः' इत्यत्र न्यासे तु कृकृपिभ्यामिति पठ्यते। अतस्तरतिरत्र प्रक्षिप्त इति कश्चित्। तरतेश्चेति पृथक् पठित्वा 'तिरीटः कूलवृक्षः' इति कश्चित् व्याख्यत्। **रुचिवचि** ॥ 'उचितं तु भवे न्यस्ते मिते जाते समञ्जसे' इति मेदिनी। 'कुड्मलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे' इति मेदिनी। **कुटिकुषि** ॥ कुष्मलं छर्दनं विकसितमित्यन्ये। **सर्वधातुभ्योऽसुन्** ॥ दशपाद्यादिष्वसुन् इत्येव सूत्रम्। **सर इति** ॥ अयं स्त्रियामपि। गौरादित्वान्ङीष्। 'सरसी तु महासरः' इति शब्दार्णवः। महान्ति सरांसि सरस्य इति भाष्यम्। **पय इति** ॥ 'पीङ् पाने।' 'पयः स्यात् क्षीरनीरयोः' इति मेदिनी। 'वर्च दीप्तौ।' 'वर्चो नपुंसकं रूपे विष्ठायामपि तेजसि। पुंसि चन्द्रस्य तनये' इति मेदिनी। 'णभ हिंसायाम्।' भौवादिकः क्रैयादिकश्च। 'तप सन्तापे', 'षह मर्षणे', 'मह पूजायाम्', 'तमु ग्लानौ', 'रञ्ज रागे' एभ्यः षड्भ्योऽसुनि सान्तम्। अच्कयोरदन्तमपि। 'नभन्तु नभसा सार्धन्तपन्तु तपसा सह। सहञ्च सहसा सार्धं महञ्च महसा सह। तमेन च तमः प्रोक्तं रजेनापि रजः समम्' इति द्विरूपकोशः। 'तपो लोकान्तरेऽपि च। चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाघयोः। सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' इति च मेदिनी। 'मह उत्सवतेजसोः' इति च। 'तमः क्लीबं गुणे शोके सैंहिकेयान्धकारयोः' इति रभसः। तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुन्तुदे' इति मेदिनी। नभोरजसी तु व्याख्यास्येते। रुदिर् 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक्। सह प्रयोगेऽप्यनयो रोदस्यावपि रोदसी' इति विश्वः। 'वी गत्यादिषु।' 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्' इति मेदिनी। 'अन प्राणने।' अनो भक्तं तत्स्थानञ्च। 'अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः' इति टचि तु अदन्तम्। 'पाकस्थानं महानसम्' इत्यमरः। **रेपोऽवद्यमिति** ॥ 'अरेपसा तन्वा' इति मन्त्रे निरवद्ययेति भाष्यम्। ओजो बले।

६३३ । **श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च** । श्रयतेः शिर आदेशोऽसुन् किच्च । शिरः । शिरसी ।

६३४ । **अर्तेरुच्च** । उरः ।

६३५ । **व्याधौ शुट् च** । अर्शो गुदव्याधिः ।

६३६ । **उदके नुट् च** । अर्तेरसुन्स्यात्तस्य च नुट् । अर्णः । अर्णसी ।

६३७ । **इण आगसि** । एनः ।

६३८ । **रिचेर्धने घिच्च** । चात्प्रत्ययस्य नुट् । घित्त्वात्कुत्वम् । रेक्णः सुवर्णम् ।

६३९ । **चायतेरन्ने ह्रस्वश्च** । चनो भक्तम् ।

६४० । **वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च** । वर्पो रूपम् । शेपो गुह्यम् ।

६४१ । **सुरीभ्यां तुट् च** । स्रोतः । रेतः ।

६४२ । **पातेर्बले जुट् च** । पाजः । पाजसी ।

'ओजो दीप्तावबष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि' इति मेदिनी । **श्रयतेः** ॥ 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इत्यमरः । श्रृणातेर्घञर्थे कप्रत्यये अदन्तोऽपि 'शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा' इति कोशान्तरम् । 'पिण्डं दद्यात् गयाशिरे' इति वायवीये । 'कुण्डलोद्घृष्टगण्डानां कुमाराणां तरस्विनाम् । निचकर्त शिरान्द्रौणिर्नलेभ्य इव पङ्कजान्' इति महाभारतम् । **अर्तेः** ॥ 'उरो वत्सं च वक्षश्च' इत्यमरः । **रिचेः** ॥ इह दशपादीवृत्तौ तु नुट् नानुवर्तितः । रेकः रेकसी इत्युदाहृतञ्च । तन्न । उत्तरसूत्रे नुडनुवृत्तेर्निर्विवादत्वात् मण्डूकप्लुतौ मानाभावात् लक्ष्यविसंवादाच्च । उज्ज्वलदत्तेन तु 'रिचेर्धने चिल्किच' इति पठित्वा नुटं चानुवर्त्य कित्त्वात् गुणाभावे नुटश्चुत्वेन ञकारे रिञ्चमिति साधितम् । तदपि न । उक्तोदाहरणस्य लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वात् । 'नित्यं रेक्णे अमर्त्यः । परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णः । रेक्णः स्वत्यभिया वाममेति' इत्यादिमन्त्रेषु रेक्ण इति शब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । वैदिकनिघण्टौ च सुवर्णपर्यायेषु तथा पाठात् । वेदभाष्यादिषु प्रकृतसूत्रेणैव तस्य साधितत्वाच्च रेक्ण इति प्रयोग एव साधीयानिति दिक् । **चायतेः** ॥ चनो दधिष्वपचतः । सुनेदधिष्वनश्चनः । इत्यादिमन्त्रेषु चनशब्दः प्रसिद्धः । एतेन चणोऽन्नमित्युदाहृत्य बाहुलकाण्णत्वमिति वदन्तो दशपादीवृत्तिकारास्तदनुगाः प्रसादकारादयश्च परास्ताः । **वर्पो रूपमिति** ॥ 'घ्नन्छिश्नदेवा अभिवर्पसाभूः' इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धमिदम् । 'शेपः स्याद्वृषणं पेलम्' इति सुभूतिचन्द्रः । अकारान्तोऽप्ययमिति 'शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः' इत्यत्रावोचाम । 'शेपःशेफौ च शेफश्च शेफं प्रोक्तश्च शेफसा' इति द्विरूपकोशः । **सुरीभ्याम्** ॥ 'स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोः' इति विश्वः । 'रेतः शुक्रे पारदे च' इति मेदिनी । **पातेर्बले** ॥ चवर्गतृतीयादिः । उज्ज्वलदत्तस्तु युट् चेत्यन्तस्थादिं पपाठ । तन्न । 'विपाजसा

६४३। **उदके थुट् च**। पाथः।

६४४। **अन्ने च**। पाथो भक्तम्।

६४५। **अदेर्नुम्धौ च**। अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन्नुमागमो धादेशश्च। अन्धोऽन्नम्।

६४६। **स्कन्देश्च स्वाङ्गे**। स्कन्धः—स्कन्धसी।

६४७। **आपः कर्माख्यायाम्**। कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा। अप्नः। अपः। बाहुलकात् आपः आपसी।

६४८। **रूपे जुट् च**। अब्जो रूपम्।

६४९। **उदके नुम्भौ च**। अम्भः।

६५०। **नहेर्दिवि भश्च**। नभः।

६५१। **इण आगोऽपराधे च**। 'आगः पापापराधयोः'।

६५२। **अमेर्हुक्च**। अंहः।

६५३। **रमेश्च**। रंहः।

६५४। **देशे ह च**। रमन्तेऽस्मिन्रहः।

पृथुना। पृथुपाजा अमर्त्यः' इत्यादिमन्त्रतद्ब्राह्मणविरोधात्। **अदेः** ॥ 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्' इत्यमरः। 'द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा' इति भारविः। 'समन्धसा समदः पृक्षेन' इति श्रुतिः। **स्कन्देश्च** ॥ असुन् धश्चान्तादेशः। **आपः कर्माख्यायाम्** ॥ असुन्। ह्रस्वश्च धातोः। प्रत्ययस्य नुडागमस्तु वा। 'अप्नस्वतीमश्विना। अपांसि यस्मिन्नधिसन्दधुः।' बाहुलकादित्युपलक्षणम्। ह्रस्वनुटौ वा स्त इति व्याख्यानादिल्यपि बोध्यम्। तथा च ब्रुवते 'कतमेऽपि नपुंसकमापः' इति कोशमुदाहृत्य 'सर्वमापोमयञ्जगत्' इति प्रयोगो दुर्घटवृत्तौ समर्थितः। **रूपे** ॥ आप्नोतेरसुन् ह्रस्वत्वञ्च धातोः प्रत्ययस्य जुट् चेत्यर्थः। **अब्ज इति** ॥ 'झलाञ्जश् झशि' इति पकारस्य बकारः। **नहेः** ॥ 'नभो व्योम्नि नभो मेघे श्रावणे च पतद्ग्रहे। घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभः स्मृतम्' इति विश्वः। 'नभः क्लीबं व्योम्नि पुमान्। घने श्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्ग्रहे' इति मेदिनी। 'नभन्तु नभसा सार्द्धम्' इति द्विरूपकोशादकारान्तोऽपि। विश्वोक्तिमाह। **आग इति** ॥ **अमेः** ॥ अमन्ति गच्छन्त्यधोऽनेनेत्यंहो दुरितम्। **रमेश्च** ॥ रंहो वेगः। अहिरहिभ्यामसुना सिद्धेऽधिरघिभ्यामसनि अङ्गो रङ्गः इति माभूदिति सूत्रद्वयमिति गोवर्द्धनः। तथा च 'स्यान्मद्ध्योष्मचतुर्थत्वमंहसो रंहसस्तथा' इति द्विरूपकोशः। एवञ्च 'दत्तार्घाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमङ्गोविघातम्' इति। 'रङ्गः सङ्गः सुराणाञ्जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात् स्यन्दनो वः' इति घकारपाठोऽनुप्रासरसिकानां प्रामादिक इति वदन्ति। **देशे ह च** ॥

६५५ । **अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च** । एभ्योऽसुन्कवर्गश्चान्तादेशः । 'अङ्कश्चिह्नशरीरयोः' । अङ्गः पक्षी । योगः समाधिः । भर्गस्तेजः ।

६५६ । **भूरञ्जिभ्यां कित्** । भुवः । रजः ।

६५७ । **वसेर्णित्** । वासो वस्त्रम् ।

६५८ । **चन्देरादेश्च छः** । छन्दः ।

६५९ । **पचिवचिभ्यां सुट् च** । 'पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ' । वक्षो हृदयम् ।

६६० । **वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि** । वक्षा अनड्वान् । हासाश्चन्द्रः । धासाः पर्वत इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन वहेरुपधावृद्धिः । इतरयोः 'आतो युक्–' (सू २७६१) इति युक् । 'शोणा धृष्णू नृवाहसा' । 'श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः' । 'विश्वो विहायाः ।' 'वाजम्भरो विहायाः' । 'देवो नयः पृथिवीं विश्वधायाः' । 'अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसम्' । 'धर्णसं भूरिधायसम्' इत्यादि ।

६६१ । **इण आसिः** । अयाः वह्निः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

६६२ । **मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम्** । उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनं तत्रासुनोऽपवादोऽसिः स्वरार्थः । यस्य धातोर्यत्कार्यम् असुन्प्रत्यये उक्तं तदत्रापि भवतीत्यर्थः । अशेर्देवने युट् चेत्यादि सुयशाः ।

६६३ । **नञि हन एह च** । अनेहाः । अनेहसौ ।

६६४ । **विधाञो वेध च** । विदधातीति वेधाः ।

'रहस्तत्त्वे रते गुह्ये' इति मेदिनी । **अञ्च्यञ्जियुजि** ॥ अङ्कः–अङ्कसी–अङ्कांसि । अङ्गः–अङ्गसी–अङ्गांसि । योगः–योगसी–योगांसि । 'उच समवाये ।' अस्मादसुनि बाहुलकात् कुत्वं, न्यङ्कादित्वाद्वा । 'ओक आश्रयमात्रेऽपि मन्दिरेऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी । **भूरञ्जिभ्याम्** ॥ भुवः अन्तरिक्षम् । पञ्चम्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमिदम् । रजो रेणुः । 'रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते' इति मेदिनी । घञर्थे कप्रत्यये तु अकारान्तोऽप्ययम् । 'रजोऽयं रजसा सार्द्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयकोशः । विरजां नदीम् । विरजां दीक्षामिति । **चन्देरादेश्च छः** ॥ **छन्द इति** ॥ 'छन्दः पद्यप्रभेदेऽपि स्वैराचाराभिलाषयोः' इति मेदिनी । अकारान्तोऽपि । 'अभिप्रायवशौ छन्दौ' इत्यमरद्विरूपकोशौ । **पचिवचिभ्याम्** ॥ पक्षः–पक्षसी–पक्षांसि । अनीकाधिकरणे 'पूर्वोत्तरे द्वे पक्षसी' इति शबरस्वाम्यादयः । माधवस्तु 'पक्ष परिग्रहे' इत्यस्मादसुन् । पक्षः । छदिः संवत्सरार्धश्चेत्याह । **वहिहा** ॥ अत्र पूर्वसूत्रात्सुटमनुवर्तयतां उज्ज्वलदत्तादीनां मतेनोदाहरणमाह । **वक्षा इत्यादि** ॥ **प्राञ्च इति** ॥ सकलवृत्तिकृतः प्रसादकारादयश्चेत्यर्थः । एतच्चायुक्तम् । उक्तोदाहरणानीह तावल्लोके दृश्यन्ते । न च सम्भवन्ति । छन्दसीति सूत्रात् । वेदे तु विपरीतमेवास्तीत्याह । **वस्तुतस्त्विति** ॥ वेदभाष्यकाराश्चेह साक्षिण इत्यवधेयम् । **मिथुनेऽसिः** ॥ सुपयाः सुस्रोताः इत्यादुदाहरणम् । **विधाञः** ॥ 'वेधाः पुंसि हृषीकेशे

६६५ । **नुवो धुट् च** । नोधाः ऋषिः ।

६६६ । **गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च** । असिः स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । 'गतिकारकोपपदात्कृत्' (सू ३८७३) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् ।

६६७ । **चन्द्रे मो डित्** । चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स्यात्स च डित्, चन्द्रमाः ।

६६८ । **वयसि धात्रः** । वयोधास्तरुणः ।

६६९ । **पयसि च** । पयोधाः समुद्रो मेघश्च ।

६७० । **पुरसि च** । पुरोधाः ।

६७१ । **पुरूरवाः** । पुरुशब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते ।

६७२ । **चक्षेर्बहुलं शिच्च** । नृचक्षाः ।

६७३ । **उषः कित्** । उषः ।

६७४ । **दमेरुनसिः** । 'सप्तार्चिर्दमुनाः' ।

६७५ । **अङ्गतेरसिरिरुडागमश्च** । अङ्गिराः ।

६७६ । **सर्तेरप्पूर्वादसिः** । अप्सराः । प्रायेणायं भ्रूम्नि । अप्सरसः ।

बुधे च परमेष्ठिनि' इति मेदिनी । **नोधा इति** ॥ 'सद्योभुवद्वीर्याय नोधाः' इति मन्त्रे, नोधा ऋषिर्भवतीति निरुक्तम् । नवं दधातीति तु नैरुक्तं व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम् । अत्र स्वरसूत्रम् 'गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् । **चन्द्रे** ॥ चन्द्रं रजतम् अमृतञ्च, तदिव मीयते असौ चन्द्रमाः इति हरदत्तः । **पुरसि च** ॥ 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । 'पुरूरवाः बुधसुतो राजर्षिश्च पुरूरवाः' इत्यपि । 'विद्यात्पुरूरवःशब्दे रुकारस्यापि दीर्घताम्' इति द्विरूपकोशः । **नृचक्षा इति** ॥ शिच्चेत्युक्ते सार्वधातुकसंज्ञा । अतः ख्याञ् न । उषः कित् । दशपाद्यान्तु वसः किदिति पाठः । 'वसति सूर्येण सहेत्युषा । अपो भीति सूत्रे उषसश्चेष्यते' इति वार्तिकस्य समुपद्भिरित्युदाहरणं विश्वण्वद्भिर्हरदत्तादिभिरयं पाठः पुरस्कृतः । **दमेरुनसिः** ॥ 'सप्तार्चिर्दमुनः शुक्रः' इत्यमरः । पक्षे 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । जुष्टो दमूनाः । दमूनसङ्गृहपतिं वरेण्यम् । दशपाद्यां तु सूत्रे दीर्घः पठ्यते । तन्मते पक्षे ह्रस्वो बाहुलकाद्बोध्यः । **प्रायेणेति** ॥ 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इत्यमरः । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि' इति शब्दार्णवः । 'अप्सरस्स्वप्सराः प्रोक्ताः सुमनाः सुमनःसु च' इति द्विरूपकोशः 'एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः' इति

६७७ । **विदिभुजिभ्यां विश्वे** । विश्ववेदाः । विश्वभोजाः ।

६७८ । **वशेः कनसिः** । संप्रसारणम् । उशनाः ।

॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

॥ अथ उणादिषु पञ्चमः पादः ॥

६७९ । **अदि भुवो डुतच्** । अद्भुतम् ।

६८० । **गुधेरूमः** । गोधूमः ।

६८१ । **मसेरूरन्** । मसूरः । प्रथमे पादे असेरुरन्, 'मसेश्च' इत्यत्र व्याख्यातः ।

६८२ । **स्थः किच्च** । स्थूरो मनुष्यः ।

६८३ । **पातेरतिः** । पातिः स्वामी । संपातिः पक्षिराजः ।

६८४ । **वातेर्निट्** । 'वातिरादित्यसोमयोः' ।

६८५ । **अर्तेश्च** । अरतिरुद्वेगः ।

६८६ । **तृहेः क्रो हलोपश्च** । तृणम् ।

६८७ । **वृञ्लुटितनिताडिभ्य उलच् तण्डश्च** । व्रियन्ते लुट्यन्ते तन्यन्ते ताड्यन्त इति वा तण्डुलाः ।

६८८ । **दंसेष्टनौ न आ च** । 'दासः सेवकशूद्रयोः' ।

रघुः । **विदिभुजिभ्याम्** ॥ विश्वे । शब्दस्वरूपपरत्वात्सिम्नादेशो न कृतः । उदाहरणं विश्वं वेत्ति विन्दति भुङ्क्ते इति विग्रहः । अलोज्ज्वलदत्तेन विश्वेवेदा अग्निः । विश्वेभोजा इन्द्रः । 'तत्पुरुषे कृति' इति सप्तम्या अलुगित्युक्तम् । तत्र, तथा सति सिम्नादेशस्य दुर्वारत्वापत्तेः । 'सुमृलीको भवतु विश्ववेदाः । पूषा भगः प्रभृथे विश्वभोजा' इत्यादिमन्त्रेषु सुपो लुक एव दर्शनात् वृत्त्यन्तरेषु तथैवोदाहरणाच्च । **वशेः** ॥ 'वश कान्तौ ।' 'उशना भार्गवः कविः' इत्यमरः ॥

॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

अद्भुतमिति ॥ अत् इत्यव्ययमाकस्मिकार्थे । तस्मिन्नुपपदे भुवः डुतच्प्रत्ययः । गुध्यते परितो वेष्ट्यते प्राणिभिरिति गोधूमः । 'गोधूमो नागरङ्गे स्यादोषधीव्रीहिभेदयोः' इति मेदिनी । **मसेः** ॥ 'मसी परिणामे ।' **स्थूरो मनुष्य इति** ॥ 'स्थूरस्य रायो बृहतो ययीशे' इति मन्त्रे तु योगपुरस्कारात् स्थिरस्य इत्यर्थः । रभसकोशस्थमाह । **वातिरिति** ॥ **वृञ्लुटि** ॥ यद्यपि 'सानसिवर्णसि' इति सूत्रे तण्डुलशब्दो निपातितः । तथापि प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः सः । अयं तु चित्स्वरेणान्तोदात्त इति विवेकः । **दंसेः** ॥ 'दासः शूद्रे दानपत्रे भृत्यधीवरयोरपि'

६८९। **दंशेश्च**। दाशो धीवरः।

६९०। **उदि चैर्डासिः**। स्वरादिपाठादव्ययत्वम्। उच्चैः।

६९१। **नौ दीर्घश्च**। नीचैः।

६९२। **सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः**। रमेः सुपूर्वादमे वाच्ये क्तः स्यात्। कित्त्वादनुनासिकलोपः। सूरत उपशान्तो दयालुश्च।

६९३। **पूत्रो यण्णुग्घ्रस्वश्च**। यत्प्रत्ययः। पुण्यम्।

६९४। **स्रंसेः शि कुट् किच्च**। स्रंसतेः शिरादेशो यत्प्रत्ययः कित्तस्य कुडागमश्च। शिक्यम्।

६९५। **अर्तेः क्युरुच्च**। उरणो मेषः।

६९६। **हिंसेरीरन्नीरचौ**। हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः।

६२७। **उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च**। उदरम्।

६९८। **डित्खनेर्मुट् स चोदात्तः**। अजल् च डित्स्याद्धातोर्मुट् स चोदात्तः। मुखम्।

६९९। **अमेः सन्**। अंसः।

७००। **मुहेः खो मूर्च**। मूर्खः।

७०१। **नहेर्हलोपश्च**। नखः।

७०२। **शीङो ह्रस्वश्च**। शिखा।

७०३। **माङ ऊखो मयूच**। मयूखः।

७०४। **कलिगलिभ्यां फगस्योच्च**। कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च। गुल्फः पादग्रन्थिः।

इति विश्वः। **दंशेश्च** ॥ 'कैवर्ते दाशधीवरौ' इत्यमरः। **पूत्रः** ॥ 'पुण्यं मनोज्ञेऽभिहितं तथा सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः। **अर्तेः** ॥ 'मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्ण्य एडके' इत्यमरः। **डित्खनेः** ॥ 'मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि' इति विश्वः। सन्ध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्' इति मेदिनी। **अमेः सन्** ॥ 'स्कन्धो भुजशिरोंऽसो स्त्री' इत्यमरः। 'अंसः स्कन्धविभागे च' इति दन्त्यान्ते विश्वः। **मुहेः** ॥ 'अज्ञे मूढयथाजातमूर्खबैधेयबालिशाः' इत्यमरः। **नहेः** ॥ 'नखः कररुहे शृङ्गे गन्धद्रव्ये नखं नखी' इति विश्वः। 'नखी स्त्रीक्लीबयोः शुक्तौ नखरे पुन्नपुंसकम्' इति मेदिनी। **शीङः** ॥ ह्रस्वविधिसामर्थ्याद्ङो न। 'शिखाशाखावर्हिचूडालाङ्गुलिष्वग्रमात्रके। चूडामात्रे शिफायाञ्च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' इति मेदिनी। **माङः** ॥ 'मयूखस्त्विट्करज्वालासु' इत्यमरः। **गुल्फ इति** ॥ 'तद्ग्रन्थौ घुटिके

७०५। **स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च**। श्वण्शुनौ प्रत्ययौ 'पृ' इत्यादेशः। पार्श्वम् 'पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः'। पर्शुरायुधम्।

७०६। **श्मनि श्रयतेर्डुन्**। श्मञ्छब्दो मुखवाची। मुखमाश्रयत इति श्मश्रु।

७०७। **अश्वादयश्च**। अश्रु नयनजलम्।

७०८। **जनेष्टन्लोपश्च**। जटा।

७०९। **अचतस्य जङ्घ च**। तस्य जनेर्जङ्घादेशः स्यादच। जङ्घा।

७१०। **हन्तेः शरीरावयवे द्वे च**। जघनम्। 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीवे तु जघनं पुरः'।

७११। **क्लिशेरन्लो लोपश्च**। लकारस्य लोपः। केशः।

७१२। **फलेरितजादेश्च पः**। पलितम्।

७१३। **कृत्रादिभ्यः संज्ञायां वुन्**। करकः-करका। कटकः। नरकम्—नरकः। 'नरको नारकोऽपि च' इति द्विरूपकोशः। सरकं गगनम्। कोरकः। कोरकं च।

ऽल्फौ' इत्यमरः। तयोः पादयोर्ग्रन्थी इत्यर्थः। **स्पृशेः**॥ 'पार्श्वङ्क्षाधरे चक्रोपान्ते पर्शुगणेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ। **श्मनि**॥ 'तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे' इत्यमरः। पुरुषस्य मुखे तेषां रोम्णां वृद्धौ श्मश्रुशब्दो वर्तते इत्यर्थः। **अश्वादयश्च**॥ 'अशू व्याप्तौ।' रुन्प्रत्ययः। नञ्पूर्वात् श्रयतेर्डुन् वा। यत्तु अश्नोतेर्डुन् रुट् चेत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तं, तन्न। धातुलोपापत्तेः। तदभावोऽपि निपात्यत इति चेत्। तर्हि डित्त्वोत्प्रेक्षणं निष्फलमिति दिक्। **जनेष्टन् लोपश्च**॥ अलोऽन्त्यस्य। 'जटा लम्बकचे मूले मांस्यां ग्रन्थौ पुनर्जटी' इति मेदिनी। **हन्तेः**॥ चादच् अभ्यासकार्यम्। 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम्। अमरोक्तिमाह। **पश्चादिति**॥ 'जघनञ्च स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि' इति मेदिनी। **क्लिशेः**॥ 'केशः स्यात् पुंसि वरुणे कुबेरे कुन्तलेऽपि च' इति मेदिनी। 'पलितञ्जरसा शौक्ल्यं केशादौ' इत्यमरः। **कृत्रादिभ्यः**॥ 'करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च। द्वयोर्मेघोपले न स्त्री करके च कमण्डलौ' इति मेदिनी। **कटक इति**॥ 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः' इति क्वुनाप्ययं सिद्धः। गुणभाज इहैवोदाहार्याः। गुणनिषेधभाजस्तु क्वुनि। उदासीनास्तु यत्र कुत्रचिदिति भावः। 'नृ नये।' 'नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रदेशयोः' इति मेदिनी। उदयनाचार्यास्तु न नरकाण्येव सन्तीति क्लीबं प्रयुञ्जते। तत्र मूलं मृग्यम्। 'सृ गतौ।' 'सरकोऽस्त्री शीधुपात्रे शीधुपानेक्षुशीधुनोः' इति मेदिनी। 'कुर शब्दे।' 'कोरकोऽस्त्री कुट्मले स्यात् कक्कोलकमृणालयोः' इति मेदिनी। 'विचकार कोरकाणि' इति माघः। 'कोरकः पुमान्' इत्यमरस्य

७१४। **चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च**। कीचको वंशभेदः।

७१५। **पचिमच्योरिच्चोपधायाः**। पेचकः। मेचकः।

७१६। **जनेररष्ठ च**। जठरम्।

७१७। **वचिमनिभ्यां चिच्च**। वठरो मूर्खः। 'मठरो मुनिशौण्डयोः'। विदादित्वान्माठरः। गर्गादित्वान्माठर्यः।

७१८। **ऊर्जि दृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च**। 'ऊर्दरः शूररक्षसोः'।

७१९। **कृदरादयश्च**। कृदरः कुसूलः। मृदरं विलसन्। सृदरः सर्पः।

७२०। **हन्तेर्युनाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे**। घातनो मारकः।

७२१। **क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन्ट्रुद्भिश्च**। क्रान्तुः पक्षी। गान्तुः पथिकः। क्षान्तुर्मशकः।

७२२। **हर्यतेः कन्यन्हिरच्**। कन्यन्प्रत्ययः। हिरण्यम्।

७२३। **कृञः पासः**। कर्पासः। बिल्वादित्वात्कार्पासं वस्त्रम्।

७२४। **जनेस्तु रश्च**। जर्तुर्हस्ती योनिश्च।

७२५। **ऊर्णोतेर्डः**। ऊर्णा।

७२६। **दधातेर्यन्नुट् च**। धान्यम्।

७२७। **जीर्यतेः क्रिन्रश्च वः**। 'जित्रिः स्यात्कलपक्षिणोः'। बाहुलकात् 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घो न।

७२८। **मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुट् चालः**। मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्यापतुडागमो धातोर्यलोपो मकारश्चान्त्यस्य। ममापतालो विषये।

प्रमादः। अपवरकावरकादयोऽपीहैव बोध्याः। **चीकयतेः**॥ बाहुलकबललब्धोऽयमर्थः। एवमनुपदं वक्ष्यमाणं पचिमच्योरित्यपि बोध्यम्। 'कीचको दैत्यभिद्वाताहतसस्वनवंशयोः। पेचको गजलाङ्गूलमूलोपान्ते च कौशिके। मेचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान्। तद्युक्ते वाच्यवत् क्लीबं स्रोतोऽञ्जनान्धकारयोः' इति मेदिनी। **जनेः**॥ 'जठरः कठिनोऽपि स्यात्' इत्यमरः। जठरो न स्त्रियां कुक्षौ बद्धकर्कटयोस्त्रिषु' इति मेदिनी। **वचि**॥ 'वठरः कुक्कुटे वण्टे शठे च' इति मेदिनी। **ऊर्जि**॥ 'तमूर्दरत्नपृणतायनेन' इति मन्त्रः। **हर्यतेः**॥ 'हर्य गतिकान्त्योः।' हिरण्यं रेतसि द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः। अक्षये मानभेदे स्यादकुप्ये च नपुंसकम्' इति मेदिनी। **जनेः**॥ तु इत्यविभक्तिकम्। तुप्रत्ययः। रेफश्चान्तादेशः। **ऊर्णोतेः**॥ 'ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः। भ्रुवोर्मध्ये य आवर्तस्तत्रेत्यर्थः। 'अन्तरान्तरेण' इति द्वितीया। **दधातेः**॥ 'धान्यं व्रीहिषु धान्याके' इति

७२९ । **ऋजेः कीकन्** । ऋजीक इन्द्रो धूमश्च ।

७३० । **तनोतेर्डउः सन्वच्च** । 'ततउः पुंसि क्लीबे च' ।

७३१ । **अर्भकपृथुकपाका वयसि** । 'ऋधु वृद्धौ' । अतो वुन् । भकारश्चान्तादेशः । प्रथेः कुकन्संप्रसारणं च । पिबतेः कन् ।

७३२ । **अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते** । वदेर्नञि यत् । अवद्यम् । अवतेरमः । बस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्तेर्वन् । अर्वा । रिफतेस्तौदादिकात् अः रेफः ।

७३३ । **लीरीङोर्ह्रस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः** । तरौ प्रत्ययौ क्रमात्स्तो धातोर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य पुट् । लिप्तं श्लिष्टम् । रिप्रं कुत्सितम् ।

७३४ । **क्लिशेरीच्चोपधायाः कन्लोपश्च लो नाम्च** । क्लिशेः कन्प्रत्ययादुपधाया ईत्वं लस्य लोपो नामागमश्च । कीनाशो यमः । कित्त्वफलं चिन्त्यम् ।

७३५ । **अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च** । चकारादुपधाया ईत्वम् । ईश्वरः ।

७३६ । **चतेरुरन्** । चतुरः ।

७३७ । **प्रा (प्रेङ) ततेररन्** । प्रातः ।

७३८ । **अमेस्तुट् च** । अन्तर्मध्यम् ।

मेदिनी । **तनोतेः** ॥ 'चालनी ततउः पुमान्' इत्यमरः । 'चालनं ततउन्युक्तम्' इति कोशान्तरम् । 'ततउ परिपवनं भवति' इति पस्पशायां भाष्यम् । 'स्याद्वास्तु हिङ्गु ततउः' इति पुंनपुंसकवर्गे लिकाण्डशेषः । **अर्भक** ॥ 'अर्भकः कथितो बाले मूर्खेऽपि च कृशेऽपि च । पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत् । पाकः परिणते शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्याल्यादौ पचनेऽपि च' इति मेदिनी । **अवद्य** ॥ 'निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः । विपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः' इति सर्वत्रामरः । 'अधमः स्याद्गर्ह्य ऊनेऽपि' इति मेदिनी । 'अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः । रेफो रवर्णे पुंसि स्यात् कुत्सिते पुनरन्यवत्' इति च । **लीरीङोः** ॥ 'लिप्तं विपाक्ते भुक्ते च वाच्यवत् स्याद्विलेपितः' इति विश्वः । **क्लिशेः** ॥ 'कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् । यमे ना' इति मेदिनी । **ईश्वर इति** ॥ स्त्रियां टित्त्वात् ङीप् । ईश्वरी मध्योदात्ता । वनिपि ङीव्रयोस्तु आद्युदात्ता । पुंयोगलक्षणे ङीषि अन्तोदात्ता । 'स्थेशभास' इति वरजन्तादपि तु ईश्वरेति विवेकः । 'ईश्वरो मन्मथे शम्भौ नाथे स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्' इति मेदिनी । 'ईश्वरः शङ्करेऽधीशे तत्पत्न्यामीश्वरीश्वरा' इति वोपालितः । विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः' इति भारविः । दशपाद्यान्तु सूत्रान्तरमपि । "हन्तेरन् घश्च" रन्प्रत्ययः स्यात् घश्चादेशः । हन्यते गम्यतेऽतिथिभिः घरः गृहम् । **प्रातरिति** ॥ 'अत सातत्यगमने ।' प्रपूर्वः ।

७३९ । **दहेर्गो लोपो दश्च नः** । गप्रत्ययो धातोरन्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः ।

७४० । **सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च** । सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम्च स्यात् । सिंहः ।

७४१ । **व्याङि घ्रातेश्च जातौ** । कप्रत्ययः स्यात् । व्याघ्रः ।

७४२ । **हन्तेरच्घुर च** । घोरम् ।

७४३ । **क्षमेरुपधालोपश्च** । चादच् । क्षमा ।

७४४ । **तरतेर्ड्रिः** । त्रयः । त्रीन् ।

७४५ । **ग्रहेरनिः** । ग्रहणिः । ङीप् । ग्रहणी व्याधिभेदः ।

७४६ । **प्रथेरमच्** । प्रथमः ।

७४७ । **चरेश्च** । चरमः ।

७४८ । **मङ्गेरलच्** । मङ्गलम् ।

॥ इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । **दहेः** ॥ 'नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने' इति मेदिनी । **सिचेः** ॥ 'सिंहः कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चोत्तरस्थिते । सिंही क्षुद्रवृहत्योः स्याद्वासके राहुमातरि' इति विश्वः । 'हिंसेर्वर्णव्यत्ययतः सिंहः' इति व्युत्पत्त्यन्तरम् । **व्याङि** ॥ 'व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले रक्तैरण्डकरञ्जयोः । श्रेष्ठेनरायुत्तरस्थः कण्टकार्यांच्च योषिति' इति मेदिनी । **हन्तेः** ॥ 'घोरं भीमे हरे घोरः' इति विश्वः । **ग्रहेः** ॥ 'ग्रहणी रुक्प्रवाहिका' इत्यमरः । **प्रथेः** ॥ 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' इति मेदिनी । 'प्रथमचरम' इति सर्वनामत्वात्पक्षे जसः शी । प्रथमे प्रथमाः । **चरेश्च** ॥ चरमे । चरमाः । 'प्रथिचरिभ्याम्' इति सुवचम् । **मङ्गेरलच्** ॥ उखवखेल्यादिदण्डके मागिः पठ्यते । 'मङ्गला सितदूर्वायामुमायां पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे सर्वार्थे रक्षणेऽपि च' इति मेदिनी । भावे ष्यञि माङ्गल्यम् । तत्र साधुरिति यत् । 'मङ्गल्यः स्यात्तायमाणाश्वत्थबिल्वमसूरके । स्त्रियां शम्यामधःपुष्पीमिसिद्धशुक्लवचासु च । रोचनायामथो दध्नि क्लीवं शिवकरे त्रिषु' इति मेदिनी ॥

॥ इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

प्राचा तु कतिपयानामेवोणादीनामुपन्यासः कृतः । सोऽपि नैकप्रघट्टकतया । किन्तु विच्छिद्येति स्पष्टमेव । तत्रापि प्रमादं लेशतो दर्शयामः । 'भजो ण्विः' इति ण्विप्रकरणे, 'छन्दसि सहः, वहश्च' इत्युपन्यस्य, 'परौ व्रजेः षः पदान्ते' इति ण्विस्तेनैव षः । परिव्राट् इति तावत् प्राचो ग्रन्थः । तद्व्याख्यायां तत्पौल्लेण पञ्चपाद्युणादिसूत्रे इदं पठ्यते इत्युक्तम् । तन्न । क्विब्वचि

इति क्विब्दीर्घौ प्रकम्य, 'परौ व्रजेः' इति सूत्रस्य पाठात् । अस्मिन्नंशे पञ्चपादीदशपाद्योरेकवाक्यत्वात् । यदपि प्राचो ग्रन्थे क्वचित्पठ्यते चिणिति तदप्यपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम् । एतेन प्रघट्टकान्तरे स्तुद्रु परिव्रजां दीर्घश्चेति केचिदिति प्राचो ग्रन्थोऽपि प्रत्युक्तः । सूत्रारूढे सर्वसम्मते चार्थे केचिदित्युक्तेरप्रामाणिकत्वात् । यदपि धनर्तिचक्षिङ्वपिनपिजनियजेरुस् इति पाठितं तदप्यनाकरम् । तथा हि । जनेरुसिः । अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् । एतेर्णिच्च । 'चक्षेः शिच्च' इति सर्वसम्मतः पाठः । 'वपूंपि तस्मै वपुषो वपुष्टरम्' इत्यादिमन्त्रेष्वाद्युदात्ततया अनुकूलश्च । वेदभाष्येऽप्येवमेव स्थितम् ॥ **इति द्वितीये प्रमादाः** ॥ तृतीयेऽपि 'स्तनिदूषिपुषिगदिमदिहृदिभ्यो णेरित्नुच्' इति प्राचा पठितम् । तत्र दूषिहृदी प्राचां वृत्तिकृतां ग्रन्थे क्वापि न पठितौ । दूषयित्नुः हृदयित्नुरिति प्रयोगोऽप्याकरे न दृष्टः । स्तनिहृषिपुषिमुदिगदिमदिभ्य इति हि पञ्चपादीपाठः । घुषिगन्धिमण्डिजनिगमिभ्य इति दशपाद्यामधिकमित्यन्यदेतत् । यदपि श्रुदक्षिस्पृहिगृहिदृजिभ्य आय्य इति पठित्वा दाराय्यः जयाय्य इति प्राचोक्तं तदपि न । दृजिग्रहणस्याकरविरुद्धत्वात् । यदपि जृविशिभ्यां झच् गण्डिमण्डिजनिनन्दिभ्यश्चेत्युक्त्वा गण्डयन्तो जनयन्त इत्युदाहृतं प्राचा, यच्च गण्डयन्त इति प्रतीकमुपादाय मेघनादमिति व्याख्याय 'गडि वदनैकदेशे' इति व्याख्यातृभिर्विवृतं तदेतत्सर्वं प्रामादिकम् । तथा हि उणादिवृत्तिषु गडीति निरनुषङ्गं पठित्वा 'गड सेचने' इति विवृतम् । अयामन्त' इति सूत्रवृत्तिन्यासहरदत्तादिसकलग्रन्थेष्वेवम् । माधवग्रन्थेऽप्येवमेव । युक्तश्चैतत् । मेघ इति व्याख्यानं प्रति सेचनार्थस्यैवानुगुणत्वात् । जनेः पाठोऽप्यप्रामाणिकः । जिधातुं पठित्वा जयन्तः पाकशासनिरिति सर्वैर्निवृत्तत्वात् अप्रसिद्धत्वाच्च ॥ **इति तृतीये प्राचः प्रमादाः** ॥ यदपि कृगृस्तृजागृभ्यः क्विन् । गीर्विः स्तृविरिति । तदपि लिपिभ्रमप्रयुक्तमेव । 'कॄ विक्षेपे, गॄ निगरणे, स्तृञ् आच्छादने' इति प्राचो ग्रन्थं विवृण्वतामुक्तिरपि मूलाशुद्ध्यैव हेया । जृगृस्तृजागृभ्यः क्विन् इति पाठः उणादिवृत्तिकृतां माधवादीनाञ्च सम्मतः । जीर्विः पशुः । शीर्विर्हिंस्रः । स्तीर्विरध्वर्युरिति च तत्तद्ग्रन्थेषूदाहृतम् । स्तृ इत्यस्य दीर्घान्तत्वे एव हि, 'ऋत इद्धातोः' इतीत्त्वं लभ्यते, न तु ह्रस्वान्तत्वेऽपि । तस्माद्यथाकरमेव ग्रहीतुमुचितामिति दिक् । 'ग्लाज्याह्वात्वरिभ्यो निरित्यप्यनाकरम् । वीज्याज्वरिभ्यो निरिति पठित्वा सूत्रद्वयानन्तरं वहिश्रीति सूत्रे ग्लाह्वात्वरिभ्यो नित्' इति सूत्रितत्वात् । तूर्णिरथः सदानव इत्यादावाद्युदात्तदर्शनाच्च । न च 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारस्थं वार्तिकमेवेदं प्राचोदाहृतं न तूणादिस्थमिति वाच्यम् । एवमपि त्वरतेः पाठस्यानुचितत्वात् । न चासौ वार्तिकेऽस्तीति दिक् । एवं संस्त्याने स्त्यायतेर्डूडिति प्राचोदाहृतमप्यनाकरम् । स्त्यायतेर्डूडित्येव सूत्रस्याकरे पञ्चपाद्यान्दशपाद्याञ्च उपलम्भात् । संस्त्याने स्त्यायतेर्डूड् स्त्री सूते सप्रसवे पुमान्' इति तु भाष्ये श्लोकपाठः । स एव माधवेनोपन्यस्तः । न तु सूत्रपाठस्य तथात्वं दृश्यते । एतद्ग्रन्थव्याख्यातृणामपि प्रमादा ऊह्याः । यथा पाणिन्यादिमुनीनिति व्याचक्षाणैरुक्तम् । मनेरुच्चोपधाया इति । न ह्येवंविधं सूत्रं पञ्चपाद्यां दशपाद्यामप्यस्ति । अत इत्यनुवर्तमाने मनेरुच्चेति सूत्रितत्वात् इति दिक् ॥ **इति चतुर्थे प्राचः प्रमादाः** ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथ उत्तरकृदन्तप्रकरणम् ॥

३१६९ । उणादयो बहुलम् । (३-३-१)

एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । केचिदविहिता अप्यूह्याः ।

'संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु' (भाष्यम्) ॥

३१७० । भूतेऽपि दृश्यन्ते । (३-३-२)

३१७१ । भविष्यति गम्यादयः । (३-३-३)

३१७२ । दाशगोघ्नौ संप्रदाने । (३-४-७३)

अथ उत्तरकृदन्तप्रक्रियाः निरूप्यन्ते—**उणादयो बहुलम्** ॥ तृतीयेऽध्याये तृतीयपादस्येदमादिमं सूत्रम् । **वर्तमाने संज्ञायाञ्चेति** ॥ 'वर्तमाने लट्' इत्यतः 'पुवस्संज्ञायाम्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । अत एव नञि हन एह च नञ्पूर्वाद्धन्तेरसिप्रत्यये प्रकृतेः एहादेशे व्युत्पन्न अनेहस्शब्दो वर्तमानकाल एवेत्युक्तं भाष्ये । संज्ञाशब्दश्चात्र रूढशब्दपरः । वैदिकानामपि शब्दानामुपलक्षणम् । अत एव 'नैगमरूढिभवं हि सुसाधु' इति वार्तिकम् । वैदिका रूढशब्दाश्चौणादिका इति भाष्यञ्च सङ्गच्छते । रूढाश्चैते उणादिप्रत्ययान्ताः अवयवार्थशून्या असन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्य प्रायः कर्तरि व्युत्पाद्याः । उणादयो वेत्यनुक्त्वा बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमाह । **केचिदविहिता अप्यूह्या इति** ॥ तदेवाह । **संज्ञास्वित्यादि** ॥ भाष्यस्थोऽयं श्लोकः । डित्थो डिबित्थ इत्यादौ धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च यथासम्भवमूह्याः । गुणनिषेधादिकार्यवशात् अनूबन्धं विद्यात् । अनूबन्धमित्यत्र 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इति दीर्घः । एतत् उणादिषु शास्त्रं शासितव्यम् । 'कृवापाजि' इत्यादिसूत्राणि तु शाकटायनप्रणीतानि अस्यैव बहुलग्रहणस्य प्रपञ्च इत्यर्थः । **भूतेऽपि दृश्यन्ते** ॥ उणादय इति शेषः । वर्तमानाधिकारादिदं भूतग्रहणम् । दृशिः प्रयोगानुसारार्थः । इदं सूत्रं बहुलग्रहणवत्प्रपञ्चार्थम् । **भविष्यति गम्यादयः** ॥ भविष्यति काले गम्यादयश्शब्दाः णिनिप्रत्ययान्ताः निपात्यन्ते इत्यर्थः । ग्रामङ्गमीति निपातनान्नात्र णित्वम् गमिष्यन्नित्यर्थः । प्रस्थायी प्रस्थास्यमान इत्यर्थः ।

एतौ संप्रदाने कारके निपात्येते। दाशन्ति तस्मै दाशः। गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः।

३१७३। भीमादयोऽपादाने। (३-४-७४)

भीमः। भीष्मः। प्रस्कन्दनः। प्ररक्षः। मूर्खः। खलतिः।

३१७४। ताभ्यामन्यत्रोणादयः। (३-४-७५)

संप्रदानापादानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति। ततोऽसौ भवति तन्तुः। वृत्तं तदिति वर्त्म। चरितं तदिति चर्म।

३१७५। तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्। (३-३-१०)

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः। मान्तत्वादव्ययत्वम्। कृष्णं द्रष्टुं याति। कृष्णं दर्शको याति। अत्र वाऽसरूपेण तृजादयो न। पुनर्ण्वुलुक्तेः।

३१७६। समानकर्तृकेषु तुमुन्। (३-३-१५८)

अक्रियार्थोपपदार्थमेतत्। इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन्स्यात्। इच्छति भोक्तुम्। वष्टि वाञ्छति वा।

तुमुन्ण्वुलौ ॥ **क्रियार्थायामिति** ॥ क्रियोद्देश्यभूतक्रियावृत्तिधातौ उपपदे इत्यर्थः। भविष्यतीत्यनुवर्तते। तुमुनि नकार इत् मकारादुकार उच्चारणार्थः। ण्वुलि णलावितौ, वोरकादेशः। **मान्तत्वादिति** ॥ तुमुनो मान्तकृत्त्वात् 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वमित्यर्थः। ततश्च 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनाद्भावे तुमुन्। ण्वुल् तु कर्तर्येव। **कृष्णं द्रष्टुमिति** ॥ 'न लोकाव्यय' इति न षष्ठी। कृष्णकर्मकं भविष्यद्दर्शनार्थं यानमित्यर्थः। अत्र यातीत्युपपदम्। अत्र तुमुन्प्रत्ययप्रकृत्यर्थस्य दर्शनस्य यानार्थत्वं तुमुना द्योत्यं वाच्यं वा। **कृष्णं दर्शको यातीति** ॥ कृष्णं द्रक्ष्यन् तदर्थं यातीत्यर्थः। 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति न षष्ठी। ननु तुमुनो भावार्थकत्वे तद्विषये कर्तरि विहितानां तृजादीनामप्रवृत्तावपि ण्वुल्विषये कर्तरि तृजादयः कुतो न स्युः। न च विशेषविहितेनानेन ण्वुला तृजादयो बाध्यन्ते इति वाच्यम्। वासरूपविधिना तद्बाधस्य पाक्षिकत्वादित्यत आह। **अत्रेति** ॥ क्रियार्थक्रियोपपदे विषये वासरूपविधिना पक्षे प्राप्ताः ये तृजादयस्ते न भवन्तीत्यर्थः। आदिना 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इत्यादिसङ्ग्रहः। कुतोऽत्र तृजादयो नेत्यत आह। **पुनर्ण्वुलुक्तेरिति** ॥ 'ण्वुल् तृचौ' इति कालसामान्ये कर्तरि विहितो ण्वुल् क्रियार्थक्रियोपपदे विषये भवतीति पुनरिह ण्वुल्विधानात् तदितरतृजादयो न भवन्तीति विज्ञायते इति भावः। **समानकर्तृकेषु** ॥ 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायाम्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह। **अक्रियार्थेति** ॥

३१७७। शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्। (३-४-६५)

एपूपपदेषु धातोस्तुमुन्स्यात्। शक्नोति भोक्तुम्। एवं धृष्णोतीत्यादौ। अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते। अनन्तरत्वात्। अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम्।

३१७८। पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु। (३-४-६६)

पर्याप्तिः पूर्णता। तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेपूपपदेषु तुमुन्स्यात्। पर्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि। 'पर्याप्तिवचनेषु' किम्। अलं भुक्त्वा। 'अलमर्थेषु' किम्। पर्याप्तं भुङ्क्ते। प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम्।

३१७९। कालसमयवेलासु तुमुन्। (३-३-१६७)

पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम्। कालार्थेपूपपदेषु तुमुन्स्यात्। कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम्। प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते तेनेह न। 'भूतानि कालः पचतीति वार्ता'।

इच्छार्थेष्विति ॥ 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **इच्छति भोक्तुमिति** ॥ अत्र इच्छत्युपपदार्थस्य इच्छाया भोजनोद्देश्यत्वाभावेऽपि तुमुन्। इच्छार्थेष्वित्यर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह। **वष्टि वाञ्छति वेति** ॥ यद्यपि वशेः छान्दसेषु परिगणनं धातुपाठे। तथापि 'वष्टि भागुरिः' इति वार्तिकप्रयोगात् लोकेऽपि प्रयोग इति भावः। **शकधृष** ॥ 'शकधृषज्ञा' इति सूत्रमप्यक्रियोपपदार्थम्। **शक्नोति भोक्तुमिति** ॥ अत्र शक्तेर्भोजनोद्देश्यत्वाभावेऽपि तुमुन्। **एवमिति** ॥ धृष्णोति जानाति ग्लायति घटते आरभते लभते क्रमते उत्सहते अर्हति वा भोक्तुमित्युदाहार्यम्। **अस्तिनैवेति** ॥ न तु शकादिनेत्यर्थः। कुत इत्यत आह। **अनन्तरत्वादिति** ॥ सन्निहितत्वादित्यर्थः। **पर्याप्तिवचने** ॥ पर्याप्तिरित्यस्य विवरणम्। **पूर्णतेति** ॥ अलमर्थेष्वित्यस्य विवरणम्। **सामर्थ्यवचनेष्विति** ॥ **पर्याप्तो भोक्तुमिति** ॥ अन्यूनसामर्थ्यवानित्यर्थः। वचनग्रहणस्य फलमाह। **प्रवीण इत्यादि** ॥ **अलं भुक्त्वेति** ॥ अत्र अलमिति प्रतिषेधार्थकम्। ननु पर्याप्त्यर्थकमिति भावः। **पर्याप्तं भुङ्क्ते इति** ॥ बहुलमन्नं भुङ्क्ते इत्यर्थः। **प्रभूततेति** ॥ अत्रस्येति शेषः। **कालसमयवेलासु** ॥ अक्रियोपपदेऽपि प्रवृत्त्यर्थमिदम्। ननु कालपर्यायाणां कतिपयानां ग्रहणात्तदितरस्मिन् अनेह आदिशब्दे उपपदे न स्यादित्यत आह। **पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थमिति** ॥ **अनुवर्तते इति** ॥ प्रैषातिसर्गसूत्रादिति भावः। **भूतानीति** ॥ पृथिव्यादिपञ्चभूतानि कालः पचति उपचयापचयादिविकारं प्रापयति इति वार्ता लोकवृत्तान्त

३१८० । भाववचनाश्च । (३-३-११)

भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः । यागाय याति । 'तुमर्थात्' (सू ५८२) इति चतुर्थी ।

३१८१ । अण्कर्मणि च । (३-३-१२)

कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण्स्यात् । ण्वुलोऽपवादः । काण्डलावो व्रजति । परत्वादयं कादीन्बाधते । कम्बलदायो व्रजति ।

इत्यर्थः । **भाववचनाश्च** ॥ क्रियार्थायां क्रियायामिति भविष्यतीति चानुवर्तते । भावे चेत्येव सिद्धे वचनग्रहणस्य प्रयोजनमाह । **भाव इत्यधिकृत्येति** ॥ भावे इत्यधिकृत्य घञादयो विधास्यन्ते ये सामान्यतः ते क्रियार्थायां क्रियायां उपपदे भविष्यति काले विशेषविहितेनापि तुमुना समुच्चिता भवन्तीत्यर्थः । न च वाऽसरूपविधिना सिद्धमेतदिति शङ्क्यम् । 'कृत्यृट् तुमुन् खलर्थेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति' इत्युक्तेरिति भावः । ननु यागाय यातीत्यत्र यागस्य सम्प्रदानत्वाभावात् कथं चतुर्थी । नापि तादर्थ्यचतुर्थी तादर्थ्यस्य प्रत्ययेनैव लाभादित्यत आह । **तुमर्थादिति** ॥ **अण् कर्मणि च** ॥ चकारेण क्रियार्थायां क्रियायामिति समुच्चीयते । तदाह । **क्रियार्थायां क्रियायाञ्चेति** ॥ तथा च क्रियार्थायां क्रियायां कर्मणि चेत्युपपदद्वये सत्येवास्य प्रवृत्तिः नान्यतरस्मिन्निति भाष्ये स्पष्टम् । कर्त्रर्थकोऽयमण् । कर्तरि कृदित्यधिकारात् । अत्र 'ण्वुल्तृचौ' इति बाधित्वा 'कर्मण्यण्' इति सामान्यविधिना अण् प्राप्तः तन्तावत्क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे विशेषविहितस्तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुल् बाधितुमुद्युङ्क्ते, पुनर्ण्वुल्विधिसामर्थ्येन वाऽसरूपविधेरत्राप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । तमिमं ण्वुलम्बाधितुमयमण्विधिः । तदाह । **ण्वुलोऽपवाद इति** ॥ 'तुमुन्ण्वुलौ' इति विहितस्य ण्वुलोऽपवाद इत्यर्थः । एवञ्च ण्वुला बाधितस्य 'कर्मण्यण्' इत्यस्य अयमण्विधिः प्रतिप्रसवार्थ इति स्थितम् । ननु ण्वुला बाधितस्याणः प्रतिप्रसवेऽपि 'आतोऽनुपसर्गे' इति कप्रत्ययः कम्बलदायो व्रजतीत्यत्र दुर्निवारः । कप्रत्ययस्य कर्मण्यणपवादत्वात् सरूपत्वेन च वाऽसरूपविध्यप्रवृत्तेः । न चायं वैशेषिकोऽण्विधिः कप्रत्ययस्याप्यपवाद इति शङ्क्यम् । न ह्ययमपूर्वोऽण्विधिः । किन्तु लाघवात् 'कर्मण्यण्' इत्यणेवात्र प्रतिप्रसूयते । सच 'कर्मण्यण्' इत्यण् सामान्यविहितः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति वैशेषिकस्य नापवादः । प्रत्युत कप्रत्यय एव तदपवादः । अतः कम्बलदायो व्रजतीत्यत्र कर्मण्यणपवादं तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुलम्बाधित्वा कप्रत्ययः स्यादित्यत आह । **परत्वादयं कादीन् बाधते इति** ॥ आदिना सामगो गुरुकुलं व्रजतीत्यादौ गापोष्टगित्यादिसङ्ग्रहः । अण्कर्मणि चेति ह्यावर्तते । प्रतिप्रसवविधिरपूर्वविधिश्च । तत्र प्रतिप्रसवविधिना ण्वुला अणो बाधनिवृत्तिः । अपूर्वविधिविहितस्य त्वणः तृतीयपादीयस्य द्वितीयपादस्थकप्रत्ययापेक्षया परत्वात् कादिप्रत्यया अणा अनेन बाध्यन्ते इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । इत ऊर्ध्वम् 'लृट् शेषे च' इत्यादिसूत्रेषु क्रियार्थायां क्रियायामिति निवृत्तम् । भविष्यतीत्येवानुवर्तते इति

३१८२। पदरुजविशस्पृशो घञ्। (३-३-१६)

भविष्यतीति निवृत्तम्। पद्यतेऽसौ पादः। रुजतीति रोगः। विशतीति वेशः। स्पृशतीति स्पर्शः।

३१८३। सॄ स्थिरे। (३-३-१७)

'सॄ' इति लुप्तविभक्तिकम्। स्थिरे कर्तरि सर्तेः घञ्स्यात्। सरति कालान्तरमिति सारः। 'व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्'। (वा २१७४) अतीसारो व्याधिः। 'उपसर्गस्य' इति दीर्घः। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः। रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः। विसारो मत्स्यः। 'सारो बले दृढांशे च।'

३१८४। भावे। (३-३-१८)

सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ्स्यात्। पाकः। पाकौ।

३१८५। स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि। (६-१-४७)

अनयोरेच आत्वं स्याद्घञि। स्फारः। स्फालः। 'उपसर्गस्य घञि–' (सू १०४४) इति दीर्घः। परीहारः। 'इकः काशे' (सू १०४५)। काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः स्यात्। नीकाशः अनूकाशः। 'इकः' किम्।

बोध्यम्। **पदरुज** ॥ कर्तरीत्येव। **पद्यतेऽसाविति** ॥ करणस्याप्यत्र विवक्षातः कर्तृत्वम्। 'एरच्' इत्यतः प्राक् घञधिक्रियते। **सॄ स्थिरे** ॥ **लुप्तविभक्तिकमिति** ॥ लुप्तपञ्चमीकमित्यर्थः। **स्थिरे कर्तरीति** ॥ स्थिरे इति कर्तृविशेषणम्। न तूपपदमिति भावः। **सर्तेरिति** ॥ भ्वादेर्जुहोत्यादेश्च ग्रहणम्, न तु जुहोत्यादेरेव, व्याख्यानात्। तदाह। **सरति कालान्तरमिति सार इति** ॥ अर्धर्चादिपाठात् पुस्त्वं क्लीबत्वञ्च। अत एव च स्थिर इति नोपपदम्। **व्याधीति** ॥ वार्तिकमस्थिरार्थम्। **सारो बल इति** ॥ भाष्ये तु बले खदिरसार इत्युदाहृतम्। **भावे** ॥ भावो भावना क्रिया सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्येत्यादि मूलव्याख्यावसरे सर्वधातुवाच्यं क्रियासामान्यं तद्विशेषः पाकादिश्च धातुविशेषवाच्यः। तत्र क्रियासामान्यं भावशब्दार्थः। तिङ्वाच्यं लिङ्गसङ्ख्यान्वययोग्यं साध्यावस्थापन्नम्। कृद्वाच्यन्तु लिङ्गसङ्ख्यान्वययोग्यं सिद्धावस्थापन्नम्, कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति भाष्यादिति प्रपञ्चितम्। तदाह। **सिद्धावस्थापन्न इत्यादिना** ॥ **घञिति** ॥ 'पदरुज' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **इकः काशे** ॥ **उत्तरपदे इति** ॥ 'अलुगुत्तरपदे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। 'दृलोपे पूर्वस्य' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इत्यतो घञीति। तेनैव सिद्धे नियमार्थमिदम्। तदाह। **इगन्तस्यैवेति** ॥ **दीर्घः स्यादिति** ॥ घञीति शेषः।

प्रकाशः । 'नोदात्तोपदेश–' (सू २७६३) इति न वृद्धिः । शमः । आचमा-देस्तु । आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् ।

३१८६ । अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । (३-३-१९)

कर्तृभिन्ने कारके घञ्स्यात् ।

३१८७ । घञि च भावकरणयोः (६-४-२७)

रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । 'अनयोः' किम् । रज्यत्यस्मिन्रङ्गः । प्रास्यत इति प्रासः । 'संज्ञायाम्' इति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरं 'भावे' 'अकर्तरि कारके' इति 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (सू २८४१) इति यावद्व्ययमप्यनुवर्तते ।

३१८८ । स्यदो जवे । (६-४-२८)

स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः ।

३१८९ । अवोदैधौग्रप्रश्रथहिमश्रथाः । (६-४-२९)

आचाम इति ॥ अनाचमेरिति पर्युदासान्न वृद्धिनिषेध इति भावः । **अपाणिनीयमिति** ॥ 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधादिति भावः । **अकर्तरि** ॥ कारक इति प्रत्ययार्थनिर्देशः । न तूपपदम् । व्याख्यानात् । संज्ञाशब्देन रूढिर्विवक्षितः । तेन राग इति वक्ष्यमाणमुदाहरणं सङ्गच्छते । **घञि** ॥ 'अनिदिताम्' इति नलोपप्रकरणे 'रञ्जेश्च' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह । **रञ्जेर्नलोपः स्यादिति** ॥ सूत्रे शेषपूरणमिदम् । **राग इति** ॥ 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति जस्य गः, नलोपे कृते उपधावृद्धिः रञ्जनक्रियेत्यर्थः, रञ्जनद्रव्यं वा । **प्रास्यत इति** ॥ प्रपूर्वात् 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् 'अकर्तरि च' इति करणे घञि प्रास इति रूपमित्यर्थः । प्रास्यन्ते क्षिप्यन्ते शत्रवोऽनेनेति प्रासः आयुधविशेषः । **प्रायिकमिति** ॥ स्पष्टमिदं भाष्ये । ततश्च असंज्ञायामपि क्वचिदयं घञ् भवतीति भावः । तदाह । **को भवतेति** ॥ **लाभ इति** ॥ भावे घञ् । कः लाभः हिरण्यादिप्राप्तिरूपः लब्धः सम्पन्न इत्यर्थः । भवतेत्यस्य लब्ध इत्यत्रान्वयात् 'नलोक' इति षष्ठी निषेधः । **अनुवर्तत इति** ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' इत्यस्मात् 'अकर्तरि च' इति घञि क्विब्दभावात् 'अनिदिताम्' इति नलोपो न प्राप्तः । तत्र स्यन्देश्चेत्युक्तौ यद्यपि नलोपस्सिद्ध्यति । तथापि कृते नलोपे उपधावृद्धिः स्यात् । तत्र नलोपमुपधावृद्ध्यभावञ्च प्रापयितुमाह । **स्यदो जवे** ॥ **स्यदो वेग इति** ॥ वेगे रूढोऽयम् । **अन्यत्रेति** ॥ प्रस्रवणे इत्यर्थः । **अवोदैधौग्र** ॥ अवोद, एध, ओग्र, प्रश्रथ, हिमश्रथ, एषां द्वन्द्वः । **अवोद इति** ॥ घञि नलोपो निपात्यते । कृते नलोपे

अवोदः अवक्लेदनम् । एध इन्धनम् । ओद्म उन्दनम् । श्रन्थेर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च । प्रश्रथः । हिमश्रथः ।

३१९० । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । (३-३-२०)

घञ् । अजपोर्बाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । तण्डुलानां निचायः राशिः परिच्छिद्यते । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । शूर्पेण निष्पावौ । द्वौ कारौ । अत्र विक्षिप्यमाणो धान्यादिः परिच्छिद्यते । 'दारजारौ कर्तरि णिलुक्च' (वा २१८२) । दारयन्तीति दाराः । जरयतीति जारः उपपतिः ।

आद्गुणः । लघूपधगुणस्तु न भवति । 'न धातुलोपे' इति निषेधात् । **एध इति** ॥ 'ञि इन्धी दीप्तौ' इत्यस्मात् घञि नलोपः । 'न धातुलोप' इति निषेधं बाधित्वा गुणश्च निपात्यते । **ओद्म इति** ॥ उन्देरौणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते । **श्रन्थेरिति** ॥ प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य च घञीति शेषः । **परिमाणाख्यायां** ॥ **घञिति** ॥ शेषपूरणम् । सर्वेभ्य धातुभ्य अकर्तरि कारके वाच्ये घञ् स्यात् प्रत्ययार्थस्य परिच्छेदे गम्ये इत्यर्थः । ननु 'अकर्तरि कारके' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **अजपोरिति** ॥ 'एरच्' 'ऋदोरप्' इति वक्ष्यमाणयोर्बाधनार्थमित्यर्थः । 'अकर्तरि च' इति घञ् तु ताभ्यां विशेषविहिताभ्यां बाध्येत, सरूपत्वेन वाऽसरूपविधेरप्रवृत्तेरिति भावः । **एकस्तण्डुलनिचाय इति** ॥ निष्कृष्य चीयते सङ्गीक्रियते इति निचायः । कर्मकारके वाच्ये 'एरच्' इत्यस्यापवादो घञ् । तण्डुलनिचायशब्दे विग्रहं दर्शयति । **तण्डुलानामिति** ॥ निचायशब्दस्य विवरणम् । **राशिरिति** ॥ **परिच्छिद्यते इति** ॥ तण्डुलावयवकसङ्घातात्मकः राशिरेकत्वेन परिच्छिद्यते इत्यर्थः । **द्वौ शूर्पनिष्पावाविति** ॥ निष्पूयते तुषापनयनेन शोध्यते इति निष्पावः तण्डुलादिराशिः । कर्मणि घञ् अवपवादः । शूर्पेण निष्पावः शूर्पनिष्पावः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । द्वित्वन्तु शूर्पद्वारा निष्पावेऽन्वेति । अतश्शूर्पद्वित्वमार्थिकम् । न तु शाब्दमित्येकवचनं निर्बाधम् । तदाह । **शूर्पेणेत्यादि** ॥ **द्वौ कारावि**ति ॥ कीर्यते विक्षिप्यते इति कारः । धान्यादिराशिः कर्मणि घञ् अवपवादः । तदाह । **अत्र विक्षिप्यमाण इति** ॥ न च धातोरित्यधिकारादेव धातुमात्रात्सिद्धे सर्वग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । प्रकृत्याश्रय एवापवादो बाध्यते । नत्वर्थाश्रय इत्येतदर्थत्वात् । तेनेह न । एका तिलोच्छ्रितिः । उच्छ्रीयते ऊर्ध्वीक्रियते इत्युच्छ्रितिः । ऊर्ध्वीकृतो राशिः कर्मणि स्त्रियां क्तिन् । स च अर्थाश्रयत्वात् प्रकृत्याश्रयत्वाभावात् नानेन घञा बाध्यते । किन्तु एरच् 'ऋदोरप्' इति प्रकृत्याश्रयावेव अजपौ बाध्येते इति भाष्ये स्पष्टम् । **दारजाराविति** ॥ वार्तिकम् । 'दृ विदारणे', 'जॄ वयोहानौ' आभ्यां ण्यन्ताभ्याङ्कर्तरि घञ् । णिलोपं बाधित्वा णिलुक् चेत्यर्थः । दारयन्ति चित्तं विद्रावयन्तीति दाराः भार्या । "दाराः पुंसि च भूम्न्येव" इत्यमरः । घञि णिलुक् । ण्याश्रयवृद्धौ निवृत्तायां घञाश्रया वृद्धिः । तदाह । **दारयन्तीति दारा इति** ॥ जरयति नाशयति कुलमिति जारः जॄधातोर्ण्यन्तात् घञ् णिलुक् । णिलोपे सति तु तस्य परनिमित्तकत्वेन 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् घञाश्रया वृद्धिः न स्यात् । न च णिनिमित्तैव

३१९१ । इङश्च । (३-३-२१)

घञ् । अचोऽपवादः । उपेत्यास्मादधीयते उपाध्यायः । 'अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीप्' (वा २१८४) । उपाध्याया—उपाध्यायी । 'शॄ वायुवर्णनिवृतेषु' (वा २१८५) । 'शॄ' इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः । करणे घञ् । शारो वर्णः । चित्रीकरणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृतमावरणम् । बाहुलकात्करणे क्तः । 'गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः' । अकृतप्रावरण इत्यर्थः । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणाम्' इति वार्तिककारप्रयोगादक्षेष्वपि शार इति भवति ।

३१९२ । उपसर्गे रुवः । (३-३-२२)

घञ् । संरावः । 'उपसर्गे' किम् । रवः ।

३१९३ । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् । (८-३-८६)

अस्मात्स्तनः सस्य मूर्धन्यः अभिनिष्टानो वर्णः । शब्दसंज्ञायां किम् । अभिनिःस्तनति मृदङ्गः ।

वृद्धिरस्त्विति वाच्यम् । 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वे 'मितां ह्रस्वः' इति णिनिमित्तकह्रस्वापत्तेः । णिलुकि तु तस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावान्न ह्रस्वप्रसङ्गः । तदाह । **जरयतीति जार इति ॥ उपपतिरिति ॥** "जारस्तूपपतिस्समौ" इत्यमरः । **इङश्च ॥ घञिति** शेषपूरणम् । 'इङ् अध्ययने' नित्यमधिपूर्वः । अस्मादकर्तरि कारके घञित्यर्थः । अकर्तरि चेति सिद्धेराह । **अचोऽपवाद इति ॥** 'एरच्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः । **उपेत्येति ॥** समीपम्प्राप्य यस्मादधीते स उपाध्यायः इत्यर्थः । अपादाने घञिति भावः । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम् । **अपादाने इति ॥** अपादानकारके वाच्ये स्त्रीत्वे गम्ये इङो घञ उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । **तदन्ताच्च वा ङीपिति ॥** वार्तिकम् । 'अपादाने स्त्रियाम्' इति विहितघञन्तात् इत्यर्थः । अत्र पठितमेव वार्तिकं स्त्रीप्रत्ययाधिकारे या तु स्वयमेव अध्यापिका, तत्र वा ङीपित्युपन्यस्तं मूले । ननु 'अकर्तरि च' इत्येव सिद्धे किमर्थञ्चो विधानमिति चेन्न । 'घञनुक्रमणमजपोर्विषये' इति 'एरच्' 'ऋदोरप्' इत्यजपोरेव विषये 'अकर्तरि च' इति घञ्विधिरिति भाष्यवचनात् स्त्रीत्वे गम्ये 'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिन्विषये घञि अप्राप्ते 'अपादाने स्त्रियाम्' इति घञ्वचनात् । **उपाध्यायेति ॥** उपेत्य अस्यास्सकाशादधीयते इत्यर्थः । **शॄवाय्विति ॥** वार्तिकम् । **अविभक्तिकमिति ॥** लुप्तपञ्चमीकमित्यर्थः । वायौ वर्णे निवृत्ते च कर्तरि शॄधातोर्घञित्यर्थः । अपोऽपवादः । **शारो वायुरिति ॥** शीर्यन्ते पर्णफलादीनि यैरिति विग्रहः । तदाह । **करणे घञिति ॥ चित्रीकरणमिति ॥** शीर्यन्ते चित्रीक्रियन्ते पटादयः अनेनेति भावः । **गौरिवेति ॥** भाष्यस्थं श्लोकार्धम् । नीशार इत्यत्र 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः । अक्षे शारशब्दं साधयति । **प्रदक्षिणेति ॥ वार्तिककारप्रयोगादिति ॥** पञ्चमस्य द्वितीये 'अनुपदसर्वान्नायानयम्' इति सूत्रभाष्ये स्थितमिदम् । **उपसर्गे**

३१९४। समि युद्रुद्रुवः। ३-३-२३)

संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः। संद्रावः। संदावः।

३१९५। श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे। (३-३-२४)

श्रायः। नायः। भावः। 'अनुपसर्गे' किम्। प्रश्रयः। प्रणयः। प्रभवः। कथम् 'प्रभावो राज्ञः' इति। प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः। कथम्। 'राज्ञो नयः' इति। बाहुलकात्।

३१९६। वौ क्षुश्रुवः। (३-३-२५)

विक्षावः। विश्रावः। 'वौ' किम्। क्षवः। श्रवः।

३१९७। अवोदोर्नियः। (३-३-२६)

अवनायोऽधोनयनम्। उन्नायः ऊर्ध्वनयनम्। कथम् 'उन्नयः उत्प्रेक्षा' इति। बाहुलकात्।

३१९८। प्रे द्रुस्तुस्रुवः। (३-३-२७)

प्रद्रावः। प्रस्तावः। प्रस्रावः। 'प्रे' इति किम्। द्रवः। स्तवः। स्रवः।

३१९९। निरभ्योः पूल्वोः (३-३-२८)

निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः। अभिलावः। 'निरभ्योः' किम्। पवः। लवः।

३२००। उन्न्योर्ग्रः। (३-३-२९)

उद्गारः। निगारः। 'उन्न्योः' किम्। गरः।

३२०१। कॄ धान्ये। (३-३-३०)

रुवः॥ घञिति शेषः। उपसर्गे उपपदे रुधातोर्घञित्यर्थः। अपवादः। **समि युद्रुद्रुवः॥** समित्युपसर्गे उपपदे यु द्रु द्रु एभ्यः घञित्यर्थः, अपवादः। **श्रिणी॥** उपसर्गे असति श्रि, नी, भू, एभ्यो घञित्यर्थः, अजपोरपवादः। **बाहुलकादिति॥** 'कृल्ल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणादित्यर्थः। **वौ क्षुश्रुवः॥** वि इत्युपसर्गे उपपदे क्षु, श्रु, धातोर्घञित्यर्थः। अपवादः। **अवोदोर्नियः॥** अव, उत्, अनयोरुपपदयोः नीधातोर्घञित्यर्थः। अजपवादः। उन्नय इत्यत्र विवरणम्। **उत्प्रेक्षेति॥** **प्रे द्रुस्तुस्रुवः॥** प्र इत्युपपदे द्रु, स्तु, स्रु, एभ्यः घञित्यर्थः। अपवादः। **निरभ्योः॥** निर्, अभि, अनयोरुपपदयोर्घञित्यर्थः। अपवादः। **उन्न्योर्ग्रः॥** उत्, नि, इत्युपपदयोर्घञित्यर्थः, अपवादः। **कॄ धान्ये॥** कॄ इति

'कृ इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्न्योर्घञ्स्यात्। उत्कारो निकारो धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः। 'धान्ये' किम्। भिक्षोत्करः। पुष्पनिकरः।

३२०२। यज्ञे समि स्तुवः। (३-३-३१)

समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः। 'यज्ञे' किम्। संस्तवः परिचयः।

३२०३। प्रे स्त्रोऽयज्ञे। (३-३-३२)

'अयज्ञे' इति छेदः। यज्ञे इति प्रकृतत्वात्। प्रस्तारः। 'अयज्ञे' किम्। बर्हिषः प्रस्तरो मुष्टिविशेषः।

३२०४। प्रथने वावशब्दे। (३-३-३३)

विपूर्वात्स्तृणातेर्घञ्स्यादशब्दविषये प्रथने। पटस्य विस्तारः। 'प्रथने' किम्। तृणविस्तरः। 'अशब्दे' किम्। ग्रन्थविस्तरः।

३२०५। छन्दोनाम्नि च। (३-३-३४)

'स्त्र' इत्यनुवर्तते। विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः। विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ्। ततः कर्मधारयः।

३२०६। छन्दोनाम्नि च। (८-३-९४)

विपूर्वस्य स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य षत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि। इति षत्वम्

३२०७। उदि ग्रहः। (३-३-३५)

उद्ग्राहः।

लुप्तपञ्चमीकम्। तदाह। **कृ इत्यस्मादिति॥ यज्ञे समि स्तुवः॥** समित्युपपदे स्तुधातोर्घञ् स्यात् यज्ञविषये प्रयोग इत्यर्थः। अधिकरणे ल्युटोऽपवादः। संस्तव इत्यस्य विवरणम्। **परिचय इति॥ प्रे स्त्रोऽयज्ञे॥ प्रकृतत्वादिति॥** यज्ञे इति तु च्छेदो न भवति। पूर्वसूत्रायज्ञग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धेरित्यर्थः। प्र इत्युपपदे स्तृधातोर्घञित्यर्थः। **प्रस्तार इति॥** इष्टकासन्निवेशविशेष इति याज्ञिकाः। **प्रथने वावशब्दे॥** वौ अशब्दे इति च्छेदः। तदाह। **विपूर्वादिति॥ छन्दो नाम्नि च॥** विपूर्वात् स्तृधातोर्घञ् स्यात्। अक्षरेयत्तात्मकछन्दसः संज्ञायामित्यर्थः। शब्दविषयत्वात् पूर्वेणाप्राप्ते वचनम्। **कर्मधारय इति॥** विष्टरश्चासौ पङ्क्तिश्चेति विग्रह इति भावः। ननु 'सात्पदाद्योः' इति निषेधादादेशसकारभावाच्च कथमिह षत्वमित्यत आह। **छन्दोनाम्नीति॥** 'वृक्षासनयोर्विष्टरः' इत्युत्तरं सूत्रम्। वेदप्रसिद्धसंज्ञायां विष्टरशब्दः निपात्यते इत्यर्थः। **उदि ग्रहः॥** उदित्युपपदे ग्रहधातोः

३२०८ । समि मुष्टौ । (३-३-३६)

मल्लस्य संग्राहः । 'मुष्टौ' किम् । द्रव्यस्य संग्रहः ।

३२०९ । परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः । (३-३-३७)

परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ्स्यात्क्रमेण द्यूते अभ्रेषे च विषये । परिणायेन शारान्हन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । एषोऽत्र न्यायः । उचितमित्यर्थः । 'द्यूताभ्रेषयोः' किम् । परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ।

३२१० । परावनुपात्यय इणः । (३-३-३८)

क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । 'अनुपात्यये' किम् । कालस्य पर्ययः अतिपात इत्यर्थः ।

३२११ । व्युपयोः शेतेः पर्याये । (३-३-३९)

तव विशायः । तव राजोपशायः । 'पर्याये' किम् । विशयः संशयः । उपशयः समीपशयनम् ।

३२१२ । हस्तादाने चेरस्तेये । (३-३-४०)

हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । 'हस्तादाने' किम् । वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । 'अस्तेये' किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण ।

३२१३ । निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः । (३-३-४१)

घञित्यर्थः । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यप्रत्ययस्य वक्ष्यमाणस्यापवादः । **समि मुष्टौ** ॥ समित्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् मुष्टिविषये धात्वर्थे गम्ये इत्यर्थः । **मल्लस्य सङ्ग्राह इति** ॥ दृढग्रहणं मुष्टेरित्यर्थः । **परिन्योः** ॥ **द्यूते अभ्रेषे चेति** ॥ द्यूतविषये नयने अभ्रंषविषये गमने च विद्यमानादित्यर्थः । अचोऽपवादः । शारान् अक्षान् । **एषोऽत्र न्याय इति** ॥ अभ्रेषेण वर्तनमित्यर्थः । उचितस्यार्थस्य अनपचारः अभ्रेषः । तदाह । **उचितमिति** ॥ **परावनुपात्यय इणः** ॥ परौ उपपदे इण्धातोर्घञ् अनुपात्यये गम्ये इत्यर्थः । **तव पर्याय इति** ॥ अनतिक्रमणमित्यर्थः । **कालस्य पर्यय इति** ॥ अतिक्रम इत्यर्थः । तदाह । **अतिपात इति** ॥ **व्युपयोः शेतेः** ॥ वि, उप, इत्युपपदयोः शीङ्धातोः घञ् स्यात् पर्याये गम्ये इत्यर्थः, अजपवादः । पर्यायः प्राप्तावसरता । **हस्तादाने** ॥ हस्तादाने गम्ये चिञ्धातोर्घञ् न तु स्तेये इत्यर्थः । ननु वृक्षशिखरमात्रमारुह्य पुष्पापचयं करोतीत्यत्रातिव्याप्तिमाशङ्क्य आह । **प्रत्यासत्तिरिति** ॥ आदेयस्य पुष्पादिद्रव्यस्य भूमिस्थितपुरुषीयहस्तग्रहणयोग्यावस्थितिरित्यर्थः । **पुष्पप्रचयश्चौर्येणेति** ॥ करोतीति शेषः । **निवास** ॥

एषु चिनोतेर्घञ् स्यात्। आदेश्च ककारः। उपसमाधानं राशीकरणं तच्च धात्वर्थः। अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः। निवासे। काशीनिकायः। चितौ। आकायमग्निं चिन्वीत। शरीरे। चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः। समूहे, गोमयनिकायः। 'एषु' किम्। चयः। 'चः कः' इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तेर्यङ्लुक्यादेरेव यथा स्यादिति। गोमयानां निकेचायः। पुनःपुना राशीकरणमित्यर्थः।

३२१४। संघे चानौत्तराधर्ये (३-३-४२)

चेर्घञ् आदेश्च कः। भिक्षुनिकायः। प्राणिनां समूहः संघः। 'अनौत्तराधर्ये' किम्। सूकरनिचयः। स्तन्यपानादौ उत्तराधरभावेन शेरते। सङ्घे किम्। ज्ञानकर्मसमुच्चयः।

३२१५। कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियाम्। (३-३-४३)

स्त्रीलिङ्गे भावे णच्।

३२१६। णचः स्त्रियामञ्। (५-४-१४)

३२१७। न कर्मव्यतिहारे। (७-३-६)

अत्र ऐज्न स्यात्। व्यावक्रोशी। व्यावहासी।

'अकर्तरि च कारके' इति भाव इति चानुवर्तते एव। **अन्ये इति** ॥ निवासचितिशरीरात्मका अर्था इत्यर्थः। **उपाधिभूता इति** ॥ विशेषणभूता इत्यर्थः, अजपवादः। **काशीनिकाय इति** ॥ निचीयते मोक्षोऽत्रेत्यधिकरणे घञ् काशी मोक्षार्जनस्य निवास इत्यर्थः। 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इत्यस्य अव्यवहितयोरेव चजोः प्रवृत्तेरिह कत्ववचनम्। **आकायमिति** ॥ आचीयते इति कर्मणि घञ्। **शरीरे इति** ॥ उदाहरणसूचनमिदम्। **समूहे इति** ॥ उपसमाधानस्योदाहरणसूचनम्। निचीयते राशीक्रियते इति भावे घञ्। ननु निवासचितिशरीरोपसमाधानेषु चः क इत्येवास्तु। चकारस्य ककार इत्यर्थलाभादित्यत आह। **चः क इति वक्तव्य इति** ॥ **पुनःपुना राशीति** ॥ अत्र 'रो रि' इति लोपे 'ढ्रलोप' इति दीर्घः। **सङ्घे चानौत्तराधर्ये** ॥ चेर्घञिति शेषपूरणमिदम्। चेर्घञ् स्यात् सङ्घे वाच्ये न त्वौत्तराधर्ये इत्यर्थः। उत्तराधरयोर्भावः औत्तराधर्यम्। **प्राणिनां समूहः सङ्घ इति** ॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम्। **कर्मव्यतिहारे** ॥ कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयः परस्परकरणम्, तस्मिन्विषये धातोर्णिच् स्यात् स्त्रीत्वे गम्ये इत्यर्थः। अत्र अकर्तरि च कारके इति तु नानुवर्तते, व्याख्यानादिति बोध्यम्। **व्यावक्रोशीति** ॥ परस्परं निन्दक इत्यर्थः। **व्यावहासीति** ॥ परस्परं हासक इत्यर्थः। उभयत्रापि 'णचः

३२१८ । अभिविधौ भाव इनुण् । (३-३-४४)

आदिवृद्धिः ।

३२१९ । अणिनुणः । (५-४-१५)

'इनण्यनपत्ये' (सू १२४५) स्वभावतः पुंलिङ्गे, सांराविणं वर्तते ।

३२२० । आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः । (३-३-४५)

'अव' 'नि' एतयोर्ग्रहेर्घञ्स्यात् शापे । अवग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् । वाध इत्यर्थः । 'आक्रोशे' किम् । अवग्रहः पदस्य । छेदः पदस्येत्यर्थः । निग्रहश्चोरस्य । निरोधश्चोरस्येत्यर्थः ।

३२२१ । प्रे लिप्सायाम् । (३-३-४६)

पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः । अन्यत्र पात्रप्रग्रहः ।

३२२२ । परौ यज्ञे । (३-३-४७)

उत्तरः परिग्राहः । स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम् ।

३२२३ । नौ वृ धान्ये । (३-३-४८)

स्त्रियामञ्' इति स्वार्थिकोऽञ् तद्धितः । 'टिड्ढ' इति ङीप् । **अभिविधौ** ॥ कात्स्न्येन सम्बन्धः अभिविधिः । तस्मिन् गम्ये इनुण् स्यात् भावेऽर्थे इत्यर्थः । अणिनुण इत्यनेन सूत्रेण इनुणन्तात् अण् तद्धितः स्वार्थिक इत्यर्थः । **आदिवृद्धिरिति** ॥ तद्धितेष्वचामादेरित्यनेनेति शेषः । सांराविन् अ इति स्थिते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपमाशङ्क्य प्रकृतिभावं स्मारयति । **इनण्यनपत्य इति** ॥ **स्वभावत इति** ॥ लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भावः । **आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः** ॥ **एतयोरिति** ॥ उपपदयोरिति शेषः । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति वक्ष्यमाणस्य अप्रत्ययस्यापवादः । अवग्रह इत्यस्य विवरणम् । **छेदः पदस्येति** ॥ पुरोहितमित्यादिसमस्तपदस्य पुरः हितमित्यादि विभज्य पठनमवग्रह इत्यर्थः । अत्र शापानवगमान्न घञ् । निग्रह इत्यस्य विवरणम् । **निरोधश्चोरस्येति** ॥ **प्रे लिप्सायाम्** ॥ प्र इत्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् लिप्सायामित्यर्थः । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यपोऽपवादः । **पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुरिति** ॥ भिक्षालाभायेति गम्यते । **अन्यत्रेति** ॥ लिप्सायामगम्यायामित्यर्थः । **परौ यज्ञे** ॥ परि इत्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् यज्ञे प्रयुज्यमाने इत्यर्थः । 'ग्रहवृदृ' इत्यपोऽपवादः । **उत्तरः परिग्राह इति** ॥ "वसवस्त्वा" इत्यादिमन्त्रैः पूर्वः परिग्राहो वेदेरुक्तः । तदपेक्षया द्वितीय इत्यर्थः । **स्फ्येनेति** ॥ स्फ्यः खड्गाकृतिः दारुमयविशेषः । तेन समन्ताल्लेखया वेदिदेशस्य स्वीकरणं परिग्राह इत्यर्थः । **नौ वृ धान्ये** ॥ नि

'वृ' इति लुप्तपञ्चमीकम्। नीवाराः। 'धान्ये' किम्। निवरा कन्या। क्तिन्विषयेऽपि बाहुलकादप्। प्रवरा सेना, प्रवरा गौरितिवत्। एवञ्च स्त्रीलिङ्गोऽपि।

३२२४। उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः। (३-३-४९)

उच्छ्रायः। उद्यावः। उत्पावः। उद्द्रावः। कथं 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' इति। बाहुलकात्।

३२२५। विभाषाङि रुप्लुवोः। (३-३-५०)

आरावः—आरवः। आप्लावः—आप्लवः।

३२२६। अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे। (३-३-५१)

विभाषेति वर्तते। देवस्य अवग्रहः—अवग्राहः। देवकर्तृकमवर्षणमित्यर्थः। 'वर्षप्रतिबन्धे' किम्। अवग्रहः पदस्य।

३२२७। प्रे वणिजाम्। (३-३-५२)

प्रे ग्रहेर्घञ्वा वणिजां संबन्धी चेत्प्रत्ययार्थः। तुलासूत्रमिति यावत्। तुलाप्रग्राहेण चरति। तुलाप्रग्रहेण।

३२२८। रश्मौ च। (३-३-५३)

प्रग्रहः—प्रग्राहः।

इत्युपपदे वृधातोर्घञित्यर्थः। 'ग्रहवृद' इत्यपोऽपवादः। **नीवारा इति**॥ 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इति दीर्घः। **निवरा कन्येति**॥ नितरां वरणीयेत्यर्थः। 'ग्रहवृद' इत्यप्। ननु प्रवरा कन्येत्यत्र कथमप् स्त्रियां क्तिनः प्रसङ्गात्। नह्यत्र वाऽसरूपविधिः प्रवर्तते। 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः विप्रतिषेधेन' इत्युक्तेरित्यत आह। **क्तिन्विषयेऽपीति**॥ तत्र बृद्धप्रयोग प्रमाणयति। **प्रवरा सेना, प्रवरा गौरितिवादिति**॥ ननु 'घञजबन्ताः पुंसि' इत्यबन्तस्य पुंस्त्वात् स्त्रीत्वं दुर्लभमित्यत आह। **एवञ्चेति**॥ उक्तबृद्धप्रयोगादित्यर्थः। लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भावः। **उदि श्रयति**॥ उत् इत्युपपदे श्रि, यु, पू, द्रु, एभ्यः घञित्यर्थः। अजपोरपवादः। **विभाषाङि रुप्लुवोः**॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी। आङि उपपदे रु, प्लु, आभ्यां घञित्यर्थः। अपोऽपवादः। **अवे ग्रहो वर्षे**॥ अव इत्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् वा स्यात् वर्षप्रतिबन्धे इत्यर्थः। पक्षे 'ग्रहवृद' इत्यप्। **देवस्येति**॥ पर्जन्यस्यत्यर्थः। कर्तरि षष्ठी। तदाह। **देवकर्तृकमिति**॥ **अवग्रहः पदस्येति**॥ समस्तस्य पदद्वयस्य विच्छिद्य पाठ इत्यर्थः। **प्रे वणिजाम्**॥ 'ग्रहवृद' इत्यपोऽपवादः। **तुलासूत्रमिति**॥ व्याख्यानादिति यावत्। तुला धत्ते। **रश्मौ च**॥ प्रे उपपदे ग्रहधातोर्घञ् रश्मावपि वाच्ये इत्यर्थः। चशब्दः उक्तसमुच्चये।

३२२९। वृणोतेराच्छादने। (३-३-५४)

विभाषा प्र इत्येव। प्रावारः—प्रवरः।

३२३०। परौ भुवोऽवज्ञाने। (३-३-५५)

परिभावः—परिभवः। 'अवज्ञाने' किम्। सर्वतो भवनं परिभवः।

३२३१। एरच्। (३-३-५६)

चयः। जयः। 'भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' (वा २१९७-९८)। भयम्। वर्षम्।

३२३२। ऋदोरप्। (३-३-५७)

ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप्। करः। गरः। शरः। यवः। लवः। स्तवः। पवः।

३२३३। वृक्षासनयोर्विष्टरः। (८-३-९३)

अनयोर्विपूर्वस्य स्रः षत्वं निपात्यते। विष्टरो वृक्ष आसनं च। 'वृक्ष—' इति किम्। वाक्यस्य विस्तरः।

३२३४। ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च। (३-३-५८)

अप्स्यात्। घञ्चोरपवादः। ग्रहः। वरः। दरः। निश्चयः। गमः। 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' (वा २२०३)। वशः। रणः। 'घञर्थे कवि-

वृणोतेराच्छादने ॥ प्रे उपपदे वृधातोर्घञ्वा स्यादाच्छादने इत्यर्थः। पक्षे 'ग्रहवृदृ' इत्यप्। **प्रावार इति** ॥ पट इत्यर्थः। 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः। **परौ भुवोऽवज्ञाने** ॥ परि इत्युपपदे अवहेळनवृत्तेर्भूधातोर्घञ् स्यादित्यर्थः। **एरच्** ॥ इवर्णान्ताद्धातोः अच् स्यात् भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः। घञपवादः। **भयादीनामिति** ॥ भयादीनां सिद्धये भीप्रभृतिधातुभ्यः अच्प्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमित्यर्थः। ननु 'एरच्' इत्येव सिद्धे भयग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। **नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थमिति** ॥ आदिना ल्युडादिसङ्ग्रहः। अन्यथा परत्वात् क्तादयः स्युः। वाऽसरूपविधिस्तु नात्र भवति। अपवादत्वाभावादिति भावः। **वर्षमिति** ॥ अत्र नपुंसके ल्युडादि बाधित्वा अच् अपूर्वो विधीयते। **ऋदोरप्** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी। ऋत्, उ, अनयोस्समाहारे सौत्रं पुंस्त्वम्। ऋदन्तादुवर्णान्ताच्च अप् स्याद्भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः। घञपवादः। **ग्रहवृदृ** ॥ ग्रह, वृ, दृ, निश्चि, गम्, एषां द्वन्द्वः। अप् स्यादिति शेषः। **घञ्चोरिति** ॥ निष्पूर्वाच्चजः अजपवादः, इतरेभ्यस्तु घञपवाद इति विवेकः। **वशिरण्योरिति** ॥ वार्तिकं घञपवादः अप्। **वश इति** ॥ 'वश कान्तौ।' भावे अप्।

धानम्' (वा २२०४) प्रस्थः । विघ्नः । 'द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम्' (वा ३४२९) । चक्रम् । चिक्किदम् । चङ्क्रमः । (चक्रसः) ।

३२३५ । उपसर्गेऽदः । (३-३-५९)

अप्स्यात् ।

३२३६ । घञपोश्च । (२-४-३८)

अदेर्घस्लृ स्याद्घञ्यपि च । प्रघसः । विघसः । 'उपसर्गे' किम् । घासः ।

३२३७ । नौ ण च । (३-३-६०)

नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप्च । न्यादः । निघसः ।

३२३८ । व्यधजपोरनुपसर्गे । (३-३-६१)

अप्स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु, आव्याधः । उपजापः मन्त्रभेदः ।

३२३९ । स्वनहसोर्वा । (३-३-६२)

इच्छेत्यर्थः । यद्यपि वशधातुः छान्दसः । तथापि वष्टि भागुरिरित्यादिप्रयोगात् लोकेऽपि प्रयुज्यते इति भावः । **रण इति** ॥ रणन्ति शब्दायन्ते अस्मिन्निति रणस्सङ्घामः । **घञर्थे कविधानमिति** ॥ वार्तिकमिदम् । 'स्थाग्लापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' इति वार्तिकशेषो भाष्ये पठितः । **प्रस्थ इति** ॥ प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् धान्यानीति प्रस्थः । 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः । प्रग्लान्त्यस्मिन्निति प्रग्लः । प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । आविध्यन्त्यस्मिन्नित्याविधम् । 'ग्रहिज्यावयिव्यधि' इति सम्प्रसारणम्, इति सिद्धवत्कृत्य आह । **विघ्न इति** ॥ विहन्त्यस्मिन्मनांसीति विघ्नः । 'गमहन' इत्युपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधमित्यप्युदाहार्यम् । **द्वित्वप्रकरणे इति** ॥ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति द्वित्वप्रकरणे इत्यर्थः । **के कृञादीनामिति** ॥ कप्रत्यये परे कृञादीनां एकाचः प्रथमस्य द्वे स्त इत्यर्थः । **चक्रमिति** ॥ 'स्थाग्ला' इत्यस्य उपलक्षणत्वात् कृञः कः । क्रियते शत्रुवधः अनेनेति विग्रहः । कित्त्वान्न गुणः । द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । **चिक्किदमिति** ॥ कः द्वित्वादि । **चङ्क्रम इति** । पूर्ववत् । **उपसर्गेऽदः** ॥ अद इति छेदः । अप् स्यादिति शेषः । उपसर्गे उपपदे अदधातोः अप् स्यादित्यर्थः । घञोऽपवादः । **घञपोश्च** ॥ 'अदो जग्धिः' इत्यतः अद इति 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इत्यतः घस्लृ इति चानुवर्तते । तदाह । **अदेरिति** ॥ **अपि चेति** ॥ अप्प्रत्यये चेत्यर्थः । **विघस इति** ॥ अतिथिशिष्टमन्नमुच्यते । **घास इति** ॥ "शष्पं बालतृणं घासः" इत्यमरः । **नौ ण च** ॥ णेति लुप्तप्रथमाकम् । **निघस इति** ॥ 'घञपोश्च' इति घस्लृभावः । **व्यधजपोः** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । अप् स्यादिति शेषः । व्यध, जप् आभ्यां अप् स्यात्, न तूपसर्ग इत्यर्थः । **उपजापो मन्त्रभेद इति** ॥ पैशुन्यमित्यर्थः । **स्वनहसोर्वा** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी ।

अप्। पक्षे घञ्। स्वनः—स्वानः। हसः—हासः। अनुपसर्गे इत्येव। प्रस्वानः। प्रहासः।

३२४०। यमः समुपनिविषु च। (३-३-६३)

एष्वनुपसर्गे च यमेरव्वा। संयमः—संयामः। उपयमः—उपयामः। नियमः—नियामः। वियमः—वियामः। यमः—यामः।

३२४१। नौ गदनदपठस्वनः (३-३-६४)

अव्वा स्यात्। निगदः—निगादः। ननदः—ननादः। निपठः—निपाठः। निस्वनः—निस्वानः।

३२४२। क्वणो वीणायां च। (३-३-६५)

नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरव्वा स्यात्। वीणाग्रहणं प्राय्यर्थम्। निक्वणः—निक्वाणः। क्वणः—क्वाणः। वीणायां तु, प्रक्वणः—प्रक्वाणः।

३२४३। नित्यं पणः परिमाणे। (३-३-६६)

अप्स्यात्। मूलकपणः। शाकपणः। व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः। 'परिमाणे' किम्। पाणः।

३२४४। मदोऽनुपसर्गे। (३-३-६७)

धनमदः। उपसर्गे तु, उन्मादः।

३२४५। प्रमदसम्मदौ हर्षे। (३-३-६८)

'हर्षे' किम्। प्रमादः। सम्मादः।

अविति शेषः। स्वन, हस, आभ्यामव्वेत्यर्थः। **यमः समुप** ॥ सम्, उप, नि, वि, एषां द्वन्द्वः। चकारादनुपसर्गे इति समुच्चीयते। तदाह। **एष्वनुपसर्गे चेति** ॥ **नौ गदनद** ॥ गद, नद, पठ, स्वन, एषां द्वन्द्वः। **अव्वेति** ॥ शेषपूरणमिदम्। **क्वणो वीणायां च** ॥ **नाविति** ॥ नौ उपपदे च तदितरस्मिन्नुपसर्गे असति च वीणाविषयाच्चेत्यर्थः। ननु क्वणश्चेत्येतावता नौ उपसर्गे च क्वण अव्वेत्यर्थलाभात् वीणाविषयादपि क्वणस्सिद्धेः वीणायामिति व्यर्थमित्यत आह। **वीणाग्रहणं प्राय्यर्थमिति** ॥ सोपसर्गार्थमित्यर्थः। **नित्यं पणः** ॥ अविति शेषः। 'पण व्यवहारे' इत्यस्मान्नित्यमप् स्यात् परिमाणविशेषे गम्ये इत्यर्थः। नित्यग्रहणाद्वाग्रहणन्निवृत्तम्। **व्यवहारार्थमिति** ॥ विक्रयार्थमित्यर्थः। पण्यते विक्रयार्थं बध्यते मुष्टिमात्रमिति कर्मण्यप्। मूलकानां पण इति विग्रहः। **मदोऽनुपसर्गे** ॥ अनुपसर्गे उपपदे मदेरबित्यर्थः। **प्रमदसम्मदौ** ॥ प्रमद, सम्मद, एतावबन्तौ निपात्येते हर्षे

३२४६ । समुदोरजः पशुषु । (३-३-६९)

संपूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात्पशुविषयकादप्स्यात् । 'अघञपोः' इत्युक्तेर्वीभावो न । समजः पशूनां संघः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । 'पशुषु' किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ।

३२४७ । अक्षेषु ग्लहः । (३-३-७०)

अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यं तत्र 'ग्लहः' इति निपात्यते । अक्षस्य ग्लहः । 'व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्' । 'अक्षेषु' किम् । पादस्य ग्रहः ।

३२४८ । प्रजने सर्तेः । (३-३-७१)

प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । कथम् 'अवसरः' 'प्रसरः' इति । अधिकरणे 'पुंसि संज्ञायाम्–' (सू ३२९६) इति घः ।

गम्ये इत्यर्थः । कन्यानां प्रमदः कोकिलानां सम्मदः इत्युदाहरणम् । प्रसमोर्मदो हर्ष इत्येव सिद्धे निपातनं रूढिपरिग्रहार्थम् । **समुदोरजः** ॥ समुदोः अज इति च्छेदः । सम्, उत्, अनयोः उपपदयोरित्यर्थः । **अक्षेषु ग्लहः** ॥ अक्षशब्दे उपपदे इत्यर्थे अक्षेष्विति बहुवचनानुपपत्तिरित्यत आह । **अक्षशब्देनेति** ॥ **लक्ष्यते इति** ॥ प्रायेण देवनस्य अक्षसाध्यत्वादिति भावः । **तत्रेति** ॥ देवने इत्यर्थः । **पणरूपेणेति** ॥ देवने जितवते पराजितेन देयं द्रव्यं पणं तेन रूपेण ग्राह्यं यद्द्रव्यं तस्मिन् कर्मणि 'ग्रह उपादाने' इति धातोः 'ग्रहवृद' इत्यप्प्रत्ययान्तः कृतलत्वो ग्लहशब्दो निपात्यते इत्यर्थः । 'ग्रहू ग्रहणे' इत्यत्र तु 'ग्लह च' इति पठितम् । तत्र ग्लहेरप्प्रत्ययो निपात्यते । घञपवादः । **अक्षस्य ग्लह इति** ॥ अक्षक्रीडायां पणत्वेन ग्राह्यमित्यर्थः । "पणोऽक्षेषु ग्लहः" इत्यमरः । अत्र देवनत्वरूपेण देवनमक्षशब्दस्य लक्ष्यम् । न त्वक्षदेवनत्वेनेत्यभिप्रेत्योदाहरति । **व्यात्युक्षीमिति** ॥ माघकाव्यस्थमिदम् । 'दिवस्तदर्थस्य' इति करणस्य कर्मत्वात् द्वितीया । अभिसरणग्लहां अभिसरणशौर्यसुरतार्थमभिगमनम् । तदेव ग्लहः पणरूपेण ग्राह्यं द्रव्यं यस्याः तथाविधां व्यात्युक्षीम् । 'उक्ष सेचने' परस्परजलसेचनं व्यात्युक्षी तयेत्यर्थः । 'कर्मव्यतिहारे णच स्त्रियाम्' इति णच् । व्यत्युक्षशब्दात् 'णचःस्त्रियामञ्' इति स्वार्थे अञ् तद्धितः । आदिवृद्धिः । 'टिड्ढ' इति ङीप् । क्रीडायाञ्जितवते पुंसे अभिसरणमेव पणत्वेन समयबन्धं कृत्वा प्रवृत्तेन परस्परजलसेचनेन अक्रीडन्निति यावत् । अत्र जलक्रीडायामभिसरणात्मकपणस्य अक्षसाधनकत्वाभावेऽपि ग्लहेरप् भवत्येव । सूत्रे अक्षशब्देन देवनसामान्यस्य विवक्षितत्वात् । अक्षक्रीडाया एव विवक्षितत्वे त्विह ग्लहेरप् न स्यादिति भावः । **अक्षेषु किमिति** ॥ देवने किमित्यर्थः । **पादस्य ग्रह इति** ॥ बन्दनाद्यर्थमिति भावः । अत्र ग्रहधातोः 'ग्रहवृद' इत्यप् । न तु लत्वम् । ग्लहेस्तु घञि पादस्य ग्लाह इत्येव । **प्रजने सर्तेः** ॥ **प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणमिति** ॥ प्रशब्द आद्यर्थकः ।

३२४९। ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु। (३-३-७२)

निहवः। अभिहवः। उपहवः। विहवः। 'एषु' किम्। प्रह्वायः।

३२५०। आङि युद्धे। (३-३-७३)

आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः। 'युद्धे' किम्। आह्वायः।

३२५१। निपानमाहावः। (३-३-७४)

आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः संप्रसारणमव्वृद्धिश्चोदकाधारश्चेद्गाच्यः। 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये'।

३२५२। भावेऽनुपसर्गस्य। (३-३-७५)

अनुपसर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणमप्च स्याद्भावे। हवः।

३२५३। हनश्च वधः। (३-३-७६)

अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे अप्स्यात्। वधादेशश्चान्तोदात्तः। 'वधेन दस्युम्'। चाद्घञ्। घातः।

३२५४। मूर्तौ घनः। (३-३-७७)

मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप्स्यात्। घनश्चादेशः। अभ्रघनः। कथम् 'सैन्धवघनमानय' इति। धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते।

प्रथमं जायते इति भावे घञ्। 'जनिवध्योश्च' इति नोपधावृद्धिरिति भावः। प्रजनार्थकात् सूधातोरप् स्यादिति फलितम्। **कथमिति** ॥ उपसरणं प्रसरणमित्यर्थे प्रजनाप्रतीतेरभावात् घञि उपधावृद्धिः स्यादित्याक्षेपः। समाधत्ते। **अधिकरण इति** ॥ उपसरत्यस्मिन्निति प्रसरत्यस्मिन्निति च अधिकरणकारके कालेऽर्थे 'पुंसि संज्ञायाङ्घः प्रायेण' इति घप्रत्यय इत्यर्थः। **ह्वः सम्प्रसारणञ्च** ॥ नि, अभि, उप, वि, एषु चतुर्षूपपदेषु ह्वयतेरप् स्यात् सम्प्रसारणञ्च। घञोऽपवादः। **निहव इति** ॥ अप्। वस्य सम्प्रसारणमुकारः पूर्वरूपं तस्य गुणावादेशौ। **प्रह्वाय इति** ॥ घञि वृद्ध्यायादेशौ। **आङि युद्धे** ॥ आङि उपपदे ह्वयतेरप् सम्प्रसारणञ्च युद्धे वाच्ये इत्यर्थः। **निपानमाहावः** ॥ आहाव इति निपात्यते। निपानञ्चेद्गाच्यमित्यर्थः। फलितमाह। **आङ्पूर्वस्येति** ॥ **हनश्च वधः** ॥ चकारो व्युत्क्रमः। तदाह। **वधादेशश्चेति** ॥ **अन्तोदात्त इति** ॥ सूत्रे वध इत्यन्तोदात्तस्योच्चारणादिति भावः। यद्यपि स्वतन्त्रवधेरेव 'घञर्थे कविधानम्' इत्येव सिद्ध्यति। तथाप्यनुपसर्गादिति विशेषं वक्तुमिदम्। वस्तुतो वधिः स्वतन्त्रो नास्त्येवेति शब्देन्दुशेखरे। **वधेन दस्युमिति** ॥ ऋग्वेदस्थोऽयं मन्त्रः स्वरप्रदर्शनाय पठितः। **घात इति** ॥ 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वम्। 'चजोः' इति कुत्वम्। **मूर्तौ घनः** ॥ **अभ्रघन इति** ॥ अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थः, भाव इत्यनुवृत्तेः।

३२५५ । अन्तर्घनो देशे । (३-३-७८)

वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । 'अन्तर्घणः' इति पाठान्तरम् ।

३२५६ । अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । (३-३-७९)

द्वारैकदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः—प्रघाणः । कर्मण्यप् । पक्षे वृद्धिः ।

३२५७ । उद्धनोऽत्याधानम् । (३-३-८०)

अत्याधानमुपरिस्थापनम् । यस्मिन्काष्ठेऽन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्धनः । अधिकरणेऽप् ।

३२५८ । अपघनोऽङ्गम् । (३-३-८१)

अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किं तु पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽप् । अपघातोऽन्यः ।

३२५९ । करणेऽयोविद्रुषु । (३-३-८२)

एषु हन्तेः करणेऽप्स्याद्धनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । 'द्रुघणः' इत्येके । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्—' (सू ८५७) इति णत्वम् । संज्ञैषा कुठारस्य । द्रुर्वृक्षः ।

कथमिति ॥ सैन्धवकाठिन्यस्यानयनान्वयासम्भवादिति भावः । समाधत्ते । **धर्मशब्देनेति** ॥ **अन्तर्घनो देशे** ॥ देशविशेषे वाच्ये अन्तरित्युपपदे हन्तेरप् प्रकृतेर्घनादेशश्चेत्यर्थः । निपातनात् 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वाभावः । **अगारैकदेशे** ॥ अगारैकदेशशब्देन अगारैकदेशविशेषो विवक्षितः, व्याख्यानात् । तदाह । **द्वारैकदेश इत्यादि** ॥ प्रकोष्ठौ दीर्घचतुरश्रधिष्ण्यौ तौ अलिन्दनामानौ प्रवेशयोग्यौ । **उद्धनोऽत्याधानम्** ॥ अत्याधानं वाच्यश्चेत् उत्पूर्वात् हन्तेरप् । हस्य घत्वे च उद्धन इति निपात्यते इत्यर्थः । **अपघनोऽङ्गम्** ॥ अङ्गं वाच्यश्चेत् अपपूर्वाद्धन्तेरप् । हस्य घत्वे चापघन इति निपात्यते इत्यर्थः । **पाणिः पादश्चेति** ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । **करणे इति** ॥ अपहन्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्तेरिति भावः । **करणेऽयोविद्रुषु** ॥ अयस्, वि, द्रु, एषां द्वन्द्वः । **द्रुघन इति** ॥ असंज्ञात्वात् 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति न णत्वमिति भावः । संज्ञात्वमते आह । **द्रुघण इति** ॥

३२६०। स्तम्बे क च। (३-३-८३)

स्तम्ब उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप्च पक्षे घनादेशश्च। स्तम्बघ्नः-स्तम्बघनः। करण इत्येव। स्तम्बघातः।

३२६१। परौ घः। (३-३-८४)

परौ हन्तेरप्स्यात्करणे घशब्दश्चादेशः। परिहन्यतेऽनेनेति परिघः।

३२६२। परेश्च घाङ्कयोः। (८-२-२२)

परेः रेफस्य लो वा स्याद्घशब्देऽङ्कशब्दे च। पलिघः-परिघः। पर्यङ्कः-पल्यङ्कः। इह 'तरप्तमपौ घः' (सू २००३) इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात्।

३२६३। उपघ्न आश्रये। (३-३-८५)

उपपूर्वाद्धन्तेरप्स्यादुपधालोपश्च। आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते। पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यत इति पर्वतोपघ्नः।

३२६४। संघोद्धौ गणप्रशंसयोः। (३-३-८६)

संहननं संघः। भावेऽप्। उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायत इत्युद्धः। कर्मण्यप्। गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वाद्धन्तिर्ज्ञाने।

३२६५। निघो निमितम्। (३-३-८७)

स्तम्बे क च ॥ केति लुप्तप्रथमाकम्। अप् **च पक्षे इति** ॥ अप्सम्बद्धस्यैव घनादेशस्यानुवृत्तेरिति भावः। **स्तम्बघ्न इति** ॥ कप्रत्यये सति 'गमहन' इत्युपधालोपः। **स्तम्बघात इति** ॥ घञि 'चजोः' इति कुत्वम्। **परौ घः** ॥ करणे हन इति आवर्तते चानुवर्तते। तदाह। **परौ हन्तेरिति** ॥ **परेश्च घाङ्कयोः** ॥ **रेफस्य लो वेति** ॥ 'कृपो रो लः' इत्यतो रो ल इति 'अचि विभाषा' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते इति भावः। ननु 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययः' इति न्यायादिह घसंज्ञकयोः तरप्तमपोरेव ग्रहणं स्यात्। नतु घशब्दस्य 'स्वं रूपं शब्दस्य' इत्यत्र अशब्दसंज्ञेति पर्युदासाच्चेत्यत आह। **इहेति** ॥ **उपघ्न आश्रये** ॥ आश्रये गम्ये उपघ्न इति निपात्यते इत्यर्थः। फलितमाह। **उपपूर्वादिति** ॥ **लक्ष्यते इति** ॥ व्याख्यानादिति भावः। **सङ्घोद्धौ** ॥ यथासङ्ख्यमन्वयः। गणे सङ्घ इति प्रशंसायामुद्ध इति निपात्यते इत्यर्थः। सम्, उत्, अनयोरुपपदयोः हन्तेरप्प्रत्ययः टिलोपः घत्वञ्च निपात्यते इति यावत्। **संहननमिति** ॥ मेळनमित्यर्थः, उपसर्गवशात्। **गत्यर्थानामिति** ॥ 'सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः' इति न्यायादिति भावः। **निघो** ॥ निमितं वाच्यश्चेत् निघ

समन्तान्मितं निमितम् । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः वृक्षाः । समारोहपरिणाहाः इत्यर्थः ।

३२६६ । ङितः क्रिः । (३-३-८८)

अयं भाव एव स्वभावात् । 'क्रेर्मन्नित्यम्' । (सू १५७०) क्रिप्रत्ययान्तान्मप् निर्वृत्तेऽर्थे नित्यग्रहणात्क्रिर्मन्विषयः । अत एव क्त्यन्तेन न विग्रहः । डुपचष् । पाकेन निर्वृत्तं पक्रिमम् । डुवप् । उप्त्रिमम् ।

३२६७ । ट्वितोऽथुच् । ३-३-८९)

अयमपि स्वभावाद्भाव एव । टुवेपृ । वेपथुः । श्वयथुः ।

इति निपात्यते इत्यर्थः । इहाप्यप् टिलोपः घत्वञ्च निपात्यते इत्यर्थः । निमितशब्दं व्याचष्टे । **समन्तान्मितन्निमितमिति** ॥ निः समन्तादित्यर्थे अव्ययानामनेकार्थत्वादिति भावः । **निर्विशेषमिति** ॥ इह नि इत्यव्ययं निर्विशेषे हन्तिर्ज्ञानार्थे इति भावः । **समेति** ॥ समौ आरोहपरिणाहौ औन्नत्यस्थौल्ये येषामिति विग्रहः । **ङितः क्रिः** ॥ ङुः इत् यस्य सः ङित्तस्मात् क्रिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ककार इत् । **अयं भाव एवेति** ॥ अत्र भावे इत्येवानुवर्तते, न तु 'अकर्तरि च कारके' इत्यपीति भावः । **स्वभावादिति** ॥ पाकादिना निर्वृत्तमित्यर्थे पक्रिममित्यादौ क्रिप्रत्ययान्तानां पाकादिष्वेव लोके प्रयोगदर्शनादिति भावः । **क्रेर्मन्नित्यम्** ॥ चतुर्थस्य चतुर्थपादे इदं सूत्रम् । मप् नित्यमिति छेदः । **निर्वृत्त इति** ॥ 'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तद्धितप्रकरणे व्याख्यातमप्येतत् इह स्मरणाय पुनर्व्याख्यातम् । नन्विह नित्यग्रहणं व्यर्थम् । न च 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति महाविभाषानिवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । अत्र हि निर्वृत्तग्रहणमनुवर्तते । तथा च निर्वृत्तार्थविवक्षायां क्रिप्रत्ययान्तात् मप्प्रत्ययस्य नित्यतया पक्त्र्यादिनिर्वृत्तामिति वाक्यनिवृत्तावपि पाकोऽस्तीत्यादिवत् पक्तिरस्ति भविष्यतीत्याद्यपि प्रसज्येत । तच्चानिष्टम् । क्रिप्रत्ययान्तस्य निर्वृत्तार्थाविवक्षायामपि सर्वदा मप्प्रत्ययशिरस्कताया एवेष्टत्वादित्यत आह । **नित्यग्रहणादिति** ॥ न हि महाविभाषानिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । 'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः क्रेस्तु मप्' इत्येकसूत्रत्वेनैव सिद्धे पृथग्योगकरणादेव महाविभाषानिवृत्तिसिद्धेः । तथा च नित्यग्रहणसामर्थ्यान्नित्यमिति योगान्तरं विज्ञायते । तथा च निर्वृत्ते इति निवृत्तम् । तथा च क्रिप्रत्ययान्तः निर्वृत्तार्थयोगे तदयोगे च सर्वदा मप्प्रत्ययान्त एव स्यादिति लभ्यते । एवञ्च क्रिप्रत्ययो मप्प्रत्ययं विना केवलः क्वापि न प्रयुज्यते इति लभ्यते इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **अत एवेति** ॥ क्रिप्रत्ययस्य मप्प्रत्ययं विना प्रयोगाभावात् पक्त्र्या निर्वृत्तमिति स्वपदविग्रहो नास्ति । किन्तु पाकेन निर्वृत्तमित्यस्वपदविग्रह इत्यर्थः । **उप्त्रिममिति** ॥ कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणमिति भावः । **ट्वितोऽथुच्** ॥ अथुजिति छेदः । टुः इत् यस्येति विग्रहः । **श्वयथुरिति** ॥

३२६८। यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्। (३-३-९०)

यज्ञः। याच्ञा। यत्नः। विश्नः। प्रश्नः। 'प्रश्ने चासन्न–' (सू १७७७) इति ज्ञापकान्न संप्रसारणम्। ङित्त्वं तु विश्न इत्यत्र गुणनिषेधाय। रक्ष्णः।

३२६९। स्वपो नन्। (३-३-९१)

स्वप्नः।

३२७०। उपसर्गे घोः किः। (३-३-९२)

प्रधिः। अन्तर्धिः। उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः।

३२७१। कर्मण्यधिकरणे च। (३-३-९३)

कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे। जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः।

३२७२। स्त्रियां क्तिन् (३-३-९४)

स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन्स्यात्। घञोऽपवादः। अजपौ तु परत्वाद्बाधते। कृतिः। चितिः। स्तुतिः। स्फायी–स्फातिः। 'स्फीतिकामः' इति तु प्रामा-

'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः' इत्यस्य रूपम्। **यजयाच** ॥ 'अकर्तरि च कारके' इति भाव इति चानुवर्तते। **याच्ञेति** ॥ नस्य श्चुत्वेन ञः। **विश्न इति** ॥ विच्छेर्नङ्। 'च्छ्वोः' इति शः। एवं प्रच्छेर्नङि रूपम्। 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणमाशङ्क्य आह। **प्रश्ने चेति** ॥ ननु सम्प्रसारणाभावे ङित्त्वं व्यर्थमित्यत आह। **ङित्त्वं त्विति** ॥ **स्वपो नन्** ॥ नकारो नित्स्वरार्थः। **उपसर्गे घोः किः** ॥ भावे अकर्तरि च कारके। कित्त्वमातो लोपार्थम्। **प्रधिरिति** ॥ धाञो रूपम्। **उपाधीयते इति** ॥ स्वनिष्ठधर्मः अन्यत्रासज्यते इत्यर्थः। **कर्मण्यधिकरणे च** ॥ इह कर्म उपपदं अधिकरणमर्थः व्याख्यानात्। तदाह। **कर्मण्युपपद इत्यादि** ॥ **स्त्रियां क्तिन्** ॥ 'कृत्यल्युटो बहुळम्' इत्यतः प्राक् स्त्रियामित्यधिक्रियते। **स्त्रीलिङ्ग इति** ॥ स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः। धातुमात्रादयं क्तिन्। **घञोऽपवाद इति** ॥ 'हलश्च' इति वक्ष्यमाणघञोऽपवाद इत्यर्थः। एवञ्च स्त्रीत्वविशिष्टे भावादौ क्तिनेव। घञ् तु पुंस्त्वविशिष्टभावादाविति लभ्यते। वाऽसरूपविधिर्नात्र प्रवर्तते, अस्त्रियामित्युक्तेः। ननु तर्हि इकारान्तात् ऋकारान्तात् उकारान्ताच्च स्त्रीत्वविशिष्टे भावादौ 'एरच्' इति 'ऋदोरप्' इति च अजपावेव क्तिनं बाधित्वा स्याताम्। विशेषविहितत्वात्। स्त्रियां वाऽसरूपविध्यभावाच्चेत्यत आह। **अजपौ त्विति** ॥ तौ तु पुंस्त्वविशिष्टे भावादौ सावकाशाविति भावः। **स्फातिरिति** ॥ 'लोपो व्योः' इति यलोपः। 'तितुत्र' इति नेट्। **प्रामादिकमिति** ॥ 'स्फायः स्फी निष्ठायाम्' इति स्फीभावस्य

दिकम् । क्तान्ताद्भात्वर्थे णिचि 'अच इः' इति वा समाधेयम् । 'श्रुयजीपिस्तुभ्यः करणे' (वा २२११)। श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिषेश्च इष्टिः । स्तुतिः । ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः (वा ४८२६) । तेन नत्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः । यूनिः । 'ह्लादः—' (सू ३०७३) इति योगविभागात्क्तिनि ह्रस्वः । प्रह्लन्निः । 'ति च' (सू ३०३७) । चूर्तिः । फुल्तिः । 'चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः' (वा ४४१८) । अपचितिः । 'संपदादिभ्यः क्विप्' (वा २२३३) । संपत् । विपत् । 'क्तिन्नपीष्यते' । संपत्तिः । विपत्तिः ।

३२७३ । स्थागापापचो भावे । (३-३-९५)

क्तिन्स्यादङोऽपवादः । प्रस्थितिः । उपस्थितिः । संगीतिः । संपीतिः । पक्तिः । कथम् 'अवस्था' 'संस्था' इति । 'व्यवस्थायाम्' इति ज्ञापकात् ।

निष्ठायामेव प्रवृत्तेरिति भावः । कथञ्चित्समाधत्त । **क्तान्तादिति** ॥ स्फायेः क्तप्रत्यये स्फीभावे स्फीतशब्दः स्फीतस्याख्यानं क्रिया वा स्फीतिः 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् अल्लोपः । 'अच इः' इति भावे इप्रत्ययः । स्फीतिं कामयते इति स्फीतिकाम इति वा कथञ्चित्समाधेयमिति भावः । **श्रुयजीपिस्तुभ्यः करणे** ॥ वार्तिकम् । एभ्यश्चतुर्भ्यः करणे स्त्रियां क्तिन्नित्यर्थः । श्रुधातोः स्तुधातोश्च 'एरच्' इति 'ओरप्' इति च प्राप्ते यजीष्योस्तु 'हलश्च' इति घञि च प्राप्ते वचनम् । भावे कर्तृव्यतिरिक्तकारके च सर्वत्र प्राप्ते करणग्रहणम् । **इष्टिरिति** ॥ यजेः 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । व्रश्चादिना षत्वम् । **ऋल्वादिभ्य इति** ॥ ऋकारान्ताल्ल्वादिभ्यश्च पर इत्यर्थः । **तेनेति** ॥ निष्ठावद्वचनेनेत्यर्थः । **नत्वमिति** ॥ 'रदाभ्यां निष्ठातः' इति नत्वस्य प्रकृतत्वादिति भावः । **कीर्णिरिति** ॥ कृधातोः क्तिनि इत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः । तकारस्य नत्वम्, णत्वम् । एवं गृधातोः गीर्णिः । ल्वादिभ्यः उदाहरति । **लूनिरित्यादि** ॥ अथ ह्लन्निरित्यत्र उपधाह्रस्वं साधयति । **ह्लाद इतीति** ॥ 'ह्लादो निष्ठायाम्' इत्युपधाह्रस्वविधौ ह्लाद इति योगविभागात् अनिष्ठायामपि क्वचिद्ध्रस्व इति भावः । भाष्ये तु नैतदृष्टम् । अथ चरेः फलेश्च क्तिनि अकारस्य उत्वं स्मारयति । **तिचेति** ॥ चरफलोश्च, उत्परस्यातः, इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तादौ प्रत्यये परे चरफलोरत उकारः स्यादिति व्याख्यातं यङ्लुक्प्रकरणे । **चूर्तिरिति** ॥ चरेः क्तिनि अकारस्य उत्वे 'हलि च' इति दीर्घः । **फुल्तिरिति** ॥ फलेः क्तिनि उत्वे रूपम् । रेफवान्तत्वाभावान्न दीर्घः । उभयत्रापि 'तितुत्र' इति नेट् । **सम्पदादिभ्यः क्विप्** ॥ वार्तिकम् । भावे अकर्तरि च कारके स्त्रियाम् इति शेषः । ननु अस्त्रियामिति निषेधेन वाऽसरूपविधेरभावात् क्विपाऽनेन क्तिनो बाधात् सम्पत्तिरित्यादि कथमित्यत आह । **क्तिन्नपीष्यते इति** ॥ 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणेन सिद्धमित्याहुः । भाष्ये तु नैतदृश्यते । **स्थागापा** ॥ **क्तिन् स्यादिति** ॥ क्विप् तु अस्त्रीतत्वान्नानुवर्तते इति भावः । **अङ इति** ॥ स्थादिभ्यस्त्रिभ्यः 'आतश्चोपसर्गे'

३२७४। ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च। (३-३-९७)

अवतेः 'ज्वरत्वर–' (सू २६५४) इत्यूठ्। ऊतिः। स्वरार्थं वचनम्। उदात्त इति हि वर्तते। यूतिः। जूतिः। अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते। स्यतेः सातिः। 'यतिस्यति–' (सू ३०७४) इतीत्त्वे प्राप्ते इह इत्वाभावो निपात्यते। सनोतेर्वा 'जनसन–' (सू १५०४) इत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम्। हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः। कीर्तिः।

३२७५। व्रजयजोर्भावे क्यप्। (३-३-९८)

व्रज्या। इज्या।

३२७६। संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः। (३-३-९९)

इति वक्ष्यमाणस्य, पचेस्तु 'षिद्भिदादिभ्यः' इति विहितस्याङ्प्रत्ययस्यापवाद इत्यर्थः। **प्रस्थितिरित्यादि**॥ 'यतिस्यतिमास्थाम्' इति इत्त्वम्। 'घुमास्थागापा' इति च ईत्वम्। **कथमिति**॥ 'स्थागापा' इति क्तिना 'आतश्चोपसर्गे' इति वक्ष्यमाणस्य अङो बाधादिति भावः। समाधत्ते। **व्यवस्थायामिति**॥ **ज्ञापकादिति**॥ **ऊतियूति**॥ एते स्त्रियां क्तिन्नन्ता निपात्यन्ते इत्यर्थः। **ऊठिति**॥ अकारवकारयोरित्यर्थः। ननु 'स्त्रियां क्तिन्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमूतिग्रहणमित्यत आह। **स्वरार्थमिति**॥ कः स्वर इत्यत आह। **उदात्त इतीति**॥ 'मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः' इति पूर्वसूत्रस्थमुदात्तग्रहणमेकवचनान्ततया विपरिणतमिहानुवर्तते इत्यर्थः। तथा च क्तिन उदात्तत्वं लभ्यते। अन्यथा ञ्णित्यादिर्नित्यमिति प्रकृतेरुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः। **अनयोरिति**॥ युधातोर्जुधातोश्चेत्यर्थः। **स्यतेरिति**॥ 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्मात् क्तिनि सातिरिति रूपमित्यर्थः। 'आदेचः' इत्यात्त्वम्। तत्र 'यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' इति इत्त्वमाशङ्क्य आह। **इह इत्त्वाभाव इति**॥ सनधातोर्वा सातीति निपातनमित्याह। **सनोतेर्वेति**॥ सनेर्वा क्तिनि 'जनसन' इत्यात्त्वे कृते सातीति निपातनमित्यर्थः। अत्र 'यतिस्यति' इतीत्त्वस्याप्रसक्तेस्तदभावो न निपात्यते इति लाघवमिति भावः। ननु सनोतेस्स्त्रियां क्तिनि सातीति रूपसिद्धेः किमर्थमिह सातीति निपातनमित्यत आह। **स्वरार्थमिति**॥ 'मन्त्रे वृष' इति पूर्वसूत्रात् उदात्तग्रहणानुवृत्तेः क्तिन उदात्तत्वं सिध्यति। अन्यथा प्रकृतेरुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः। **हन्तेरिति**॥ हनः क्तिनि नकारस्य निपातनादित्त्वे आद्गुणे हेतिरिति रूपम्। **हिनोतेरिति**॥ हिधातोः क्तिनि तु 'क्ङिति च' इति निषेधं बाधित्वा निपातनात् गुणे रूपमित्यर्थः। **कीर्तिरिति**॥ 'कृत संशब्दने'। स्वार्थिकण्यन्तात् 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचं बाधित्वा क्तिन्निपात्यते। उदात्तश्च सः। **व्रजयजोः**॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी। स्त्रियामित्येव। **व्रज्येति**॥ 'व्रजी वर्जने' क्यप्। 'व्रजयजोः' इति पाठे 'व्रज गतौ' इत्यस्मात् क्यप् व्रज्या। **इज्येति**॥ 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम्। **संज्ञायां समजनिषद**॥ समज, निषद, निपत, मन, विद, षुञ्,

समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप् स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम्। 'अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम्' (वा १५९६) समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वसिरा । विदन्त्यनया विद्या । सुत्या अभिषवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिविका ।

३२७७ । कृञः श च । (३-३-१००)

'कृञः' इति योगविभागः। कृञः क्यप्स्यात् । कृत्या । 'श च'। चात्क्तिन् । क्रिया । कृतिः ।

३२७८ । इच्छा । (३-३-१०१)

इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा । 'परिचर्यापरिसर्यामृगया-टाट्यानामुपसंख्यानम्' (वा २२१५) । शो यक्च निपात्यते । परिचर्या पूजा । परिसर्या परिसरणम्। अत्र गुणोऽपि । 'मृग अन्वेषणे' चुरादावदन्तः । अतो लोपाभावोऽपि । शे यकि णिलोपः । मृगया । अटतेः शे यकि ट्यशब्दस्य

शीङ्, भृञ्, इण् नवानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । 'अजेर्व्यघञपोः' इति प्राप्ते आह । **अजेः क्यपीति** ॥ **समजन्तीति** ॥ सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । **समज्या सभेति** ॥ सम्पूर्वादजेः क्यप्। "समज्या तु सभा गोष्ठी" इत्यमरः । **निषद्येति** ॥ निपूर्वात्सदेः क्यप् । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । "आपणस्तु निषद्यायाम्" इत्यमरः । **निपत्येति** ॥ निपूर्वात्पतेः क्यप्। **पिच्छिलेति** ॥ निम्नोन्नता भूमिरित्यर्थः । **गलेति** ॥ "पश्चाद्ग्रीवा सिरा मन्या" इत्यमरः । **विद्येति** ॥ वेदशास्त्रादिरित्यर्थः। **सुत्येति** ॥ सोमेज्या। षुञः क्यप्। तुक्। **इत्या शिविकेति** ॥ कोशो मृग्यः । **कृञः श च** ॥ चात् क्यप्। शेति लुप्तप्रथमाकम्। कृञश्शः स्यात् क्यप् चेति प्रतीयमानार्थः । एवं सति कृतिरिति क्तिन्न स्यात्, स्त्रियां वाऽसरूपविध्यभावात् । तत्राह । **कृञ इति योगविभाग इति** ॥ तत्र क्यबित्यनुवृत्तिं मत्वा आह । **कृञः क्यप् स्यादिति** ॥ **कृत्येति** ॥ कृञः क्यपि तुक्। श चेति द्वितीयखण्डोऽयम्। **चात्क्तिन्निति** ॥ क्यपः पूर्वेणैव खण्डेन सिद्धत्वादिति भावः। **क्रियेति** ॥ कृञश्शः 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ्। शित्त्वेन सार्वधातुकतया ङित्त्वान्न गुणः। इयङिति भावः। **इच्छा** ॥ **भावे श इति** ॥ न त्वकर्तरि कारके चेत्यर्थः, निपातनसामर्थ्यादिति भावः । **यगभावश्चेति** ॥ अन्यथा शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् यक् स्यादिति भावः । **परिचर्येति** ॥ परिपूर्वाच्चरेः भावे शः यक् च । **परिसर्येति** ॥ परिपूर्वात्सृधातोश्शः । यक् च । अत्र शप्रत्ययस्य शित्त्वेन सार्वधातुकतया ङित्त्वात् गुणनिषेधमाशङ्क्य आह। **अत्र गुणोऽपीति** ॥ परिसर्याशब्दे

द्वित्वं। पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च। अटाट्या। 'जागर्तेरकारो वा' (वा २२१६)। पक्षे शः। जागरा—जागर्या।

३२७९। अ प्रत्ययात्। (३-३-१०२)

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात्। चिकीर्षा। पुत्रकाम्या।

३२८०। गुरोश्च हलः (३-३-१०३)

गुरुमतो हलन्तात्स्त्रियामकारः स्यात्। ईहा। ऊहा। 'गुरोः' किम्। भक्तिः। 'हलः' किम्। नीतिः। 'निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम्' (वा २२०८) नेह। आप्तिः। 'तितुत्र—' (सू ३१६३) इति नेट्। दीप्तिः। 'तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम्' (वा ४३९३)। निगृहीतिः। निपठितिः।

३२८१। षिद्भिदादिभ्योऽङ्। (३-३-१०४)

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ्। जृप्। जरा। त्रपूप्। त्रपा। भिदा। विदारण एवायम्। भित्तिरन्या। छिदा। द्वैधीकरणे। अन्यत्र

गुणोऽपि निपातित इत्यर्थः। **द्वित्वमिति**॥ निपात्यते इति शेषः। **यकारनिवृत्तिरिति**॥ निपात्यत इति शेषः। हलादिशेषस्तु नात्र प्रवर्तते। तस्य षाष्ठद्वित्वविषयत्वादित्याहुः। यङन्तात्तु 'अ प्रत्ययात्' इति वक्ष्यमाणः अकारप्रत्ययः। तत्र अतो लोपे यलोपे च अटाटेति बोध्यम्। **जागर्तेरकारो वेति**॥ भावे वक्तव्य इति शेषः। अकारप्रत्यये उदाहरति। **जागरेति**॥ आर्धधातुकलक्षणो गुणः। शप्रत्यये उदाहरति। **जागर्येति**॥ शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् यक् 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति च गुणः। **अ प्रत्ययात्**॥ अ इति लुप्तप्रथमाकम्। भावे अकर्तरि च कारके इत्येव। **गुरोश्च हलः**॥ धातोरित्यनुवृत्तम् हला विशेष्यते। तदन्तविधिः। हलन्तधातोर्गुरुत्वासम्भवाद्गुरुमान् लक्ष्यते। तदाह। **गुरुमत इति**॥ भावे अकर्तरि च कारके इत्येव। **निष्ठायामिति**॥ निष्ठायां परतो यस्सेट् तस्मादेव गुरुमतो हलन्तादकारप्रत्यय इत्यर्थः। **आप्तिरिति**॥ आप्धातोर्निष्ठायां सेट्त्वाभावात् नायमकारप्रत्ययः, किन्तु क्तिनेवेति भावः। दीप्तिरित्यत्र इटमाशङ्क्य आह। **तितुत्रेति**॥ **तितुत्रेष्विति**॥ 'तितुत्रतथसु' इति सूत्रे अग्रहादीनामिति वाच्यमित्यर्थः। **निगृहीतिरिति**॥ इटि 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः। 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम्। निगृहीतिः उपस्निहितिः निकुपितिः निपठितिः इति ग्रहादयो भाष्ये स्थिताः। **षिद्भिदादिभ्योऽङ्**॥ भावे अकर्तरि च कारके इत्येव। **जरेति**॥ ङित्वलक्षणं गुणनिषेधं बाधित्वा 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः। **विदारण इति**॥ वार्तिकम्। विदारणं ऊर्ध्वविदलनम्। तस्मिन्नेवार्थे भिदेत्यङन्तमित्यर्थः। **छिदा द्वैधीकरण इति**॥ इदमपि वार्तिकम्। यथा कथञ्चित्तिर्यगतिर्यग्वा

छित्तिः छिद्रम् । गुहा गिर्योषध्योः । अत्र गिरेरेकदेशो गिरिशब्देन विवक्षितः । अन्यत्र गूढिः । आरा हारा कारा तारा धारा अत्र दीर्घत्वं निपात्यते । आरा शस्त्र्यमिति वक्तव्यम् । आर्तिरन्या । आङोऽर्तेश्च क्तिन् । रेखा लेखा । अत्र गुणः । चूडा । धारा प्रपात इति वक्तव्यम् । धृतिरन्या । मृजा । 'क्रपेः संप्रसारणं च' (गण ३२) । कृपा ।

३२८२ । चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । (३-३-१०५)

अङ् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । चात्तुला ।

३२८३ । आतश्चोपसर्गे । (३-३-१०६)

अङ् स्यात् । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः' (वा ११३१–११४७) । श्रद्धा । अन्तर्धा । 'उपसर्गे घोः किः' (सू ३२७०) इत्यनेन किः । अन्तर्धिः ।

द्वैधीभावे एव छिदेत्यङन्तमित्यर्थः । छित्तिरित्यस्य विवरणम् । **छित्तिश्छिद्रमिति** ॥ 'भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, विद ज्ञाने, क्षिप प्रेरणे, गुह संवरणे, डुधाञ् धारणपोषणयोः, मिथृ मेथृ हिंसासेचनयोः, ऋ गतौ, हृञ् हरणे, क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः, तॄ प्लवनतरणयोः, धृञ् धारणे, लिख अक्षरविन्यासे, चुद प्रेरणे, पीङ अवगाहने, टुवप् बीजसन्ताने, कॄ विक्षेपे, वस निवासे, मृजू शुद्धौ, कृप कृपायाम्' इति भिदादिगणः । **गुहा गिर्योषध्योरिति** ॥ वार्तिकम् । **गूढिरिति** ॥ क्तिनि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । **आरा, हारा, कारा, तारा, धारा, अत्रेति** ॥ ऋ, हृ, कॄ, तॄ, धृञ्, एभ्यः अङि 'ऋदृशोऽङि गुणः' इति गुणे उपधाया दीर्घत्वञ्चेत्यर्थः । **आरा शस्त्र्यमिति** ॥ वार्तिकम् । शस्त्री प्रतोदः तस्यामेव आरेत्यङन्तमित्यर्थः । **ननु ऋधातोः क्तिनि ऋतिरित्येवोचितम्, नत्वार्तिरित्यत आह । आङोऽर्तेश्चेति** ॥ आङ्पूर्वात् ऋधातोः क्तिनि 'उपसर्गादृति धातौ' इति वृद्धिरेकादेश इत्यर्थः । **रेखा लेखेति** ॥ गणसूत्रम् । **गुण इति** ॥ लिखेरङि उपधागुणः लकारस्य रेफश्चेत्यर्थः । **चूडेति** ॥ गणसूत्रम् । **धारा प्रपात इति** ॥ वार्तिकम् । द्रवद्रव्यप्रपातने इत्यर्थः । **क्रपेस्सम्प्रसारणञ्चेति** ॥ गणसूत्रम् । क्रपधातुर्घटादौ अकारमध्यः । अत्र भाष्येदृष्टानां गणसूत्रत्वं विज्ञेयम् । **चिन्तिपूजि** ॥ एते चुरादयः । तेभ्यो 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति प्राप्ते अङ्विधिः । तदाह । **युचोऽपवाद इति** ॥ चिन्तेत्यादौ अङि णिलोपः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । अतस्तोलयतेरपि सङ्ग्रहः । तदाह । **चात्तुलेति** ॥ **आतश्चोपसर्गे** ॥ **अङ् स्यादिति** ॥ उपसर्गे उपपदे आदन्ताद्धातोरङ् स्यात् भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । **प्रदेति** ॥ प्रपूर्वाद्दाधातोरङ् । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । एवमुपदा । **ननु श्रदिति अन्तरिति च अव्ययपूर्वाद्धात्रः कथमङ् । तयोरुपसर्गत्वाभावादित्यत आह । श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिरिति** ॥ 'श्रच्छब्दस्य अङ्विधौ उपसर्गत्वं वाच्यम्' इति 'अन्तश्शब्दस्याङ्विधिणत्वेषूपसर्गत्वं

३२८४। ण्यासश्रन्थो युच्। (३-३-१०७)

अकारस्यापवादः। कारणा। हारणा। आसना। श्रन्थना। 'घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्' (वा २२२२)। घट्टना। वन्दना। वेदना। 'इषेरनिच्छार्थस्य' (वा २२२३)। अन्वेषणा। 'परेर्वा' (वा २२२४)। पर्येषणा परीष्टिः।

३२८५। रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम्। (३-३-१०८)

प्रच्छर्दिका वामिः। प्रवाहिका ग्रहणी। विचर्चिका पाम। क्वचिन्न। अर्द, शिरोऽर्तिः। 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः' (वा २२२५)। आसिका। शायिका। 'इक्श्तपौ धातुनिर्देशे' (वा २२२६)। पचिः—पचतिः। 'वर्णात्कारः' (वा २२२७)। निर्देश इत्येव। अकारः। ककारः। 'रादिफः'

वाच्यम्' इति च वार्तिकात्तयोरुपसर्गत्वात्तत्पूर्वकादादन्ताद्धातोरङ्प्रत्ययात्मककृत्प्रत्ययरूपा वृत्तिरित्यर्थः। वृत्तिरिति णत्वस्याप्युपलक्षणम्। तेन अन्तर्धा—अन्तर्धिः—अन्तर्णयतीत्यादीति दिक्। **ण्यास** ॥ णि, आस, श्रन्थ्, एभ्यः स्त्रियां भावादिषु युच् स्यादित्यर्थः। **अकारस्येति** ॥ 'अ प्रत्ययात्' इति विहितस्येत्यर्थः। **घट्टिवन्दीति** ॥ अण्यन्तत्वाद्युचो विधिः। **वेदनेति** ॥ लाभार्थाद्विदेर्युच्। व्याख्यानात्। 'विद ज्ञाने' इत्यस्य तु वित्तिः। 'विद वेदनाज्ञाननिवासेषु' इति चुरादेस्तु 'ण्यासश्रन्थ' इति युचि वेदनेत्यपि। **इषेरनिच्छार्थस्येति** ॥ युज्वक्तव्य इति शेषः। **अन्वेषणेति** ॥ मार्गणे इत्यर्थः। इच्छायां तु अन्विष्टिः। **परेर्वेति** ॥ परिपूर्वकादिषेर्युज्वेत्यर्थः। **परीष्टिरिति** ॥ 'व्रश्च' इति शेषः। **रोगाख्यायां** ॥ स्त्रियामित्येव। प्रच्छर्दिकेत्यस्य विवरणम्। **वमिरिति** ॥ वमनमित्यर्थः। प्रवाहिकेत्यस्य विवरणम्। **ग्रहणीति** ॥ अतिसारविशेषः। विचर्चिकेत्यस्य विवरणम्। **पामेति** ॥ **क्वचिन्नेति** ॥ ण्वुलिति शेषः। बहुलग्रहणादिति भावः। **अर्देति** ॥ अर्तिशब्दस्य 'अर्द हिंसायाम्' इति प्रकृतिदर्शनमिदम्। **शिरोऽर्तिरिति** ॥ शिरःपीडेत्यर्थः। अर्देः क्तिन्। 'तितुत्र' इति नेट्। **धात्वर्थनिर्देश इति** ॥ धात्वर्थे निर्देष्टव्ये धातोः स्वार्थे ण्वुल् बहुलमित्यर्थः। स्त्रियामित्येव। **आसिका। शायिकेति** ॥ आसनं शयनमित्यर्थः। **इक्श्तपाविति** ॥ धातुस्वरूपे निर्देष्टव्ये इक्श्तपौ वक्तव्यावित्यर्थः। धातुस्वरूपमेव वाच्यमिति फलितम्। **पचिः पचतिरिति** ॥ पचधातुरित्यर्थः। शित्त्वेन सार्वधातुकत्वाच्छप्। अकर्तृवाचकत्वेऽपि 'उपसर्गात्सुनोतिसुवति' इति निर्देशात् शबादिविकरणाः। शित्त्वसामर्थ्यादिति तु प्राञ्चः। तत्र पिबतिः गायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शित्त्वस्य चरितार्थत्वादित्यलम्। अत्र स्त्रियामिति न सम्बध्यते। व्याख्यानात्। **वर्णात्कार इति** ॥ वार्तिकम्। **निर्देश इत्येवेति** ॥ अ, इ, उ, इत्यादिवर्णनिर्देशे कर्तव्ये वर्णानुकरणात् अ, इ, उ, इत्यादिप्रातिपदिकात्स्वार्थे कारप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। **अकार इति** ॥ अवर्ण इत्यर्थः। इह कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेऽपि अधिकारबलात् कृत्संज्ञा। अतः प्रातिपदिकत्वात्

(वा २२२८)। रेफः। मत्वर्थाच्छः' (वा २२२९)। बहुलवचनादकारलोपः। मत्वर्थीयः। 'इणजादिभ्यः' (वा २२३०)। आजिः। आतिः। 'इञ्वपादिभ्यः' (वा २२३१)। वापिः। वासिः। स्वरे भेदः। 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा २२३२)। कृषिः। गिरिः।

३२८६। संज्ञायाम्। (३-३-१०९)

अत्र धातोर्ण्वुल्। उद्दालकपुष्पभञ्जिका। वरणा पूरिका अपूपविशेषः।

३२८७। विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च। (३-३-११०)

परिप्रश्न आख्याने च गम्य इञ्स्यात्। चात् ण्वुल्। विभाषोक्तेर्यथाप्राप्त-

सुवुत्पत्तिः। ककारस्य नेत्संज्ञा, प्रयोजनाभावात्। अनार्धधातुकतया आकार इत्यादौ आतो लोपाप्रसक्तेः। अनार्धधातुकत्वादेव नेट्। बहुलग्रहणानुवृत्तेः क्वचिन्न। 'अस्य च्वौ' इत्यादौ। **ककार इति** ॥ कवर्ण इत्यर्थः। प्रकृतावकार उच्चारणार्थः। 'न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणं भवति' इति 'उच्चैरुदात्तः' इति सूत्रभाष्यात्। क्वचित्सङ्घातादपि कारप्रत्ययः, यथा एवकार इत्यादौ, वषट्कार इति सूत्रनिर्देशात् सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते इति भाष्याच्च। **रादिफ इति** ॥ वाच्य इति शेषः। वाऽसरूपविधिना कारप्रत्ययोऽपि। अत्र स्त्रियामित्यस्य अनुवृत्तेरनभ्युपगमेन अस्त्रियामिति निषेधाभावात्। **मत्वर्थाच्छ इति** ॥ मत्वर्थशब्दात् स्वार्थे छप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः। ननु मत्वर्थीय इत्यत्र कथं 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, अतद्धितपरत्वात् अभत्वाच्चेत्यत आह। **बहुलवचनादकारलोप इति** ॥ **मत्वर्थीय इति** ॥ मतोरर्थो यस्य प्रत्ययस्य स मत्वर्थः। स एव मत्वर्थीयः। 'तसौ मत्वर्थे' इत्यत्र तु बहुलग्रहणान्न। 'शैषिकान्मतुवर्थीयात्' इत्यत्र भवार्थे गहादित्वात् छो बोध्यः। **इणजादिभ्य इति** ॥ वाच्य इति शेषः। स्त्रियामित्येव। आजिरित्यत्र अजेर्वीभावमाशङ्क्य आह। **बहुलमिति** ॥ **इञ्वपादिभ्य इति** ॥ वाच्य इति शेषः। स्त्रियामित्येव। ननु इणोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे इञ्ग्रहणमनर्थकम् इत्यत आह। **स्वरे भेद इति** ॥ 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इति स्वरविशेष इञ्विधेः फलमित्यर्थः। **इक्कृष्यादिभ्य इति** ॥ वाच्य इति शेषः। **कृषिरिति** ॥ कित्त्वान्न लघूपधगुणः। **गिरिरिति** ॥ गृधातोरिक् कित्त्वान्न गुणः। 'ऋत इद्धातोः' इति इत्त्वे रपरत्वम्। **संज्ञायां** ॥ **वरणेति** ॥ वरणः वृक्षविशेषः। वारणान्यहोमार्थानीत्यादौ याज्ञिकानां प्रसिद्धः। **पूरिकेति** ॥ तस्या विवरणम्। **अपूपविशेष इति** ॥ "समितावेसनेजीरहिङ्गुमारीचयोजिते। घृताक्ते जलसंयुक्ते पीठस्योपरि वेल्लिते ॥ घृतेन वाथ तैलेन भर्जिता पूरिका मता" इति भोजनकौतूहले तल्लक्षणात्। **विभाषाख्यान** ॥ स्त्रियामित्येव। पूर्वं परिप्रश्नः पश्चादुक्तकथनमाख्यानम्। अल्पाच्तरत्वादाख्यानशब्दस्य पूर्वनिपातः। तदाह। **परिप्रश्न इति** ॥ वाऽसरूपविधिना सिद्धे विभाषाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। **विभाषोक्तेरिति** ॥ स्त्रियां वाऽसरूपविधेरप्रवृत्त्या विभाषाग्रहणाभावे इञ्ण्वुलावेव स्याताम्। न तु प्रत्ययान्तरमित्यर्थः। परिप्रश्ने उदाहरति।

मन्येऽपि, कां त्वं कारिं–कारिकां क्रियां–कृत्यां–कृतिं वा अकार्षीः । सर्वां कारिं–कारिकां–क्रियां–कृत्यां–कृतिं–वा अकार्षम् । एवं गणिं–गणिकां–गणनाम् । पाचिं–पाचिकां–पचां–पक्तिम् । इज्यां–इष्टिम् ।

३२८८ । पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् । (३-३-१११)

पर्यायः परिपाटी क्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्यायादिषु द्योत्येषु ण्वुञ्वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका । अग्रगामिका । भवानिक्षुभक्षिकामर्हति । ऋणे । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ । इक्षुभक्षिका उदपादि ।

३२८९ । आक्रोशे नञ्यनिः । (३-३-११२)

विभाषेति निवृत्तम् । नञ्युपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ भूयात् । अप्रयाणिः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (सू २८४१) । भावेऽकर्तरि च

कान्त्वमिति ॥ कान्त्वङ्कारिमकार्षीरित्यन्वयः । इञि रूपम् । एवं कारिकामित्यादावपि कान्त्वमित्यस्य कार्षीरित्यस्य चान्वयो बोध्यः । **कारिकामिति** ॥ ण्वुलि रूपम् । क्रियामित्यत्र 'कृञश्श च' इति शः । कृत्यामित्यत्र 'कृञश्श च' इति चकारात् क्यपि तुक् । कृतिमित्यत्र क्तिन् 'कृञश्श च' इति चकारादित्युक्तम् । आख्याने उदाहरति । **सर्वां कारिमित्यादि** ॥ अत्रापि सर्वां कारिमित्यादिपञ्चसु सर्वामित्यस्य अकार्षमित्यस्य चान्वयः । **एवङ्गणिमिति** ॥ अत्रापि कामकार्षीः । सर्वामकार्षमिति प्रश्नप्रतिवचनानि योज्यानि । गणधातोरदन्तात् चुरादिणिजन्तादिञादि । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । **गणनामिति** ॥ 'ण्यासश्रन्थः' इति युच् । अत्र क्तिन् तु न, युचा बाधात् । पचामित्यत्र 'षिद्भिदादिभ्यः' इति षित्त्वादङ् । इज्यामित्यत्र 'व्रजयजोर्भावे' इति क्यप् । 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । इष्टिरित्यत्र यजेः क्तिन् व्रश्चेति षः । **पर्यायार्ह** ॥ पर्यायशब्दस्य विवरणम् । **परिपाटीति** ॥ तस्यापि विवरणम् । **क्रम इति** ॥ परिपूर्वात्पटेः क्रमार्थादिणजादिभ्य इति स्त्रियां भावे इण् । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीप् । **अर्हणमर्ह इति** ॥ भावे घञिति भावः । **द्योत्येष्विति** ॥ भाव एवार्थे प्रत्यय इति भावः । क्रमे उदाहरति । **भवत आसिकेति** ॥ आदौ आसनं ततश्शयनं ततोऽग्रगमनमित्यर्थः । अर्हे उदाहरति । **भवानिति** ॥ 'ऋणे' इत्युदाहरणसूचनम् । इक्षुभक्षणमृणत्वेन धारयसीत्यर्थः । 'उत्पत्तौ' इत्युदाहरणसूचनम् । **उदपादीति** ॥ उत्पन्नेत्यर्थः । उत्पूर्वात्पदेः कर्तरि लुङि 'चिण् ते पदः' इति चिण् । **आक्रोशे नञ्यनिः** ॥ **निवृत्तमिति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । **अजीवनिरिति** ॥ अजीवनमित्यर्थः । **अप्रयाणिरिति** ॥ अप्रयाणमित्यर्थः । क्तिन् तु न भवति । अनिना बाधात् । स्त्रियां वाऽसरूपविधेरभावात् । विभाषानुवृत्तौ क्वचित्क्तिन् स्यादिति भावः । **इति स्त्र्यधिकारः** ॥ **कृत्यल्युटो बहुलम्** ॥ कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाः 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति भावे कर्मणि च विहिताः । करणे अधिकरणे भावे च ल्युड्विहितः । ततोऽन्यत्रापि कृत्यल्युटः स्युरित्यर्थः ।

कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम्। राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः। 'नपुंसके भावे क्तः' (सू ३०९०)।

३२९०। ल्युट् च। (३-३-११५)

हसितम्। हसनम्। योगविभाग उत्तरार्थः।

३२९१। कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम्। (३-३-११६)

येन कर्मणा स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरस्य सुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात्। पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम्। पयःपानं सुखम्। ओदनभोजनं सुखम्। अत्र पानादेव सुखम्। चन्दनानुलेपनं सुखमितिवत्। सत्यम्। यत्र संस्पर्शं विना सुखाभावस्तदर्थकः। यत्र साक्षात्परंपरया वा सुखं तत्रेति यावत्। कर्तुरिति किम्। गुरोः स्नापनं सुखम्। नेह गुरुः कर्ता, किंतु कर्म। कर्मणीति किम्। तूलिकाया उत्थानं सुखम्। अग्निकुण्डस्य सेवनं सुखम्। प्रत्युदाहरणेष्वसमासः।

स्नानीयं चूर्णम्। करणे अनीयर् इति सिद्धवत्कृत्य ल्युटि उदाहरति। **राज्ञेति** ॥ कर्मणि ल्युडिति भावः। **नपुंसके भावे क्तः** ॥ इदं सूत्रं 'निष्ठा' इति सूत्रप्रस्तावे प्रागेव प्रसङ्गाद्व्याख्यातं मूले। इह तु क्रमप्राप्तत्वात् पुनरुपन्यस्तम्। **ल्युट् च** ॥ चात् क्तः। नपुंसके भावे इत्येव। ननु 'नपुंसके भावे क्तल्युटौ' इत्येव सिद्धे योगविभागो व्यर्थ इत्यत आह। **योगेति** ॥ कर्मणि च येनेत्युत्तरसूत्रे ल्युट एवानुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः। **कर्मणि च येन** ॥ संस्पर्शशब्दः कृदन्तः। कृद्योगे कर्तुरिति कर्मणि षष्ठी। येनेति कर्तरि तृतीया। 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमात्। **येन कर्मणेति** ॥ **कर्तुः शरीरस्येति** ॥ शरीरावच्छिन्नस्येत्यर्थः। अर्धर्चादित्वाच्छरीरशब्दः पुल्लिङ्गोऽपि। तेन कर्तृण इत्येव भाव्यमिति निरस्तम्। **ल्युट् स्यादिति** ॥ भावे नपुंसके इति शेषः। **पूर्वेणेति** ॥ 'ल्युट् च' इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः। **नित्येति** ॥ उपपदसमासार्थमित्यर्थः। तस्य नित्यत्वात्। **पयःपानं सुखमिति** ॥ पयसा स्पृश्यमानशरीरावच्छिन्नस्य सुखजनकमित्यर्थः। उदाहरणान्तरमाह। **ओदनभोजनं सुखमिति** ॥ शङ्कते। **अत्र पानादिति** ॥ पानादेव सुखम्, न तु संस्पर्शनेनेत्यर्थः। भोजनादित्यपि द्रष्टव्यम्। तत्र दृष्टान्तमाह। **चन्दनानुलेपनं सुखमितिवदिति** ॥ तथा च पयसा ओदनेन च स्वरूपतस्तावद्देवदत्तसुखाभावात् कथमिदं उदाहरणमिति भावः। समाधत्ते। **सत्यमिति** ॥ **यत्र संस्पर्शमिति** ॥ यत्र विषये संस्पर्शं विना स्वरूपसतैव सुखं नोत्पद्यते तादृशविषयोपलक्षणं संस्पर्शग्रहणमित्यर्थः। फलितमाह। **यत्रेति** ॥ स्पर्शेनेन यत्र सुखं यथा चन्दनानुलेपनं सुखमिति, यत्र संस्पर्शपूर्वकपानादेर्वा सुखम्। यथा पयःपानं सुखमित्यादौ, तत्र सर्वत्रास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः। **तूलिकाया उत्थानं सुखमिति** ॥ अत्र

३२९२ । वा यौ । (२-४-५७)

अजेर्वी वा स्याद्यौ । प्रवयणम् । प्राजनम् ।

३२९३ । करणाधिकरणयोश्च (३-३-११७)

ल्युट् स्यात् । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्थाली । खलः प्राक्करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ।

३२९४ । अन्तरदेशे । (८-४-२४)

अन्तःशब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तर्हननो देशः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति । 'तपरः' किम् । अन्तरघानि ।

३२९५ । अयनं च । (८-४-२५)

अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः ।

३२९६ । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । (३-३-११८)

३२९७ । छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य । (६-४-९६)

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्घे परे । दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः । प्रच्छदः । अद्वीति किम् ससुपच्छादः । आकुर्वन्त्यस्मिन्नाकरः ।

३२९८ । गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च । (३-३-११९)

न कर्मोपपदमिति भावः । **अग्निकुण्डस्येति** ॥ शीतकाल इति शेषः । अत्राग्निकुण्डेन संस्पर्शो नास्ति, दाहप्रसङ्गादिति भावः । ननु तूलिकाया उत्थानम् इत्यादिप्रत्युदाहरणेषु पूर्वसूत्रेण ल्युट् स्यादेवेति कर्मणीत्यादि व्यर्थमित्यत आह । **प्रत्युदाहरणेष्विति** ॥ **असमास इति** ॥ नित्यस्योपपदसमासस्याभाव इत्यर्थः । **करणाधिकरणयोश्च** ॥ अर्थनिर्देशोऽयं न तूपपदं व्याख्यानात् । अजपौ परत्वादयं बाधते । तदुक्तं "अजबभ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेन" इति । **इध्मप्रव्रश्चन इति** ॥ प्रव्रश्च्यतेऽनेनेत्यर्थे ल्युट् । इध्मस्य प्रव्रश्चन इति विग्रहः । **गोदोहनीति** ॥ दुह्यतेऽस्यामित्यर्थे ल्युट् । गोर्दोहनीति विग्रहः । **खलः प्रागिति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । **पुंसि** ॥ करणाधिकरणयोरित्येव । पूर्वसूत्रापवादः । **छादेर्घे** ॥ 'अद्व्युपसर्गस्य' इति छेदः । **ह्रस्वः स्यादिति** ॥ 'खचि ह्रस्वः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । णिच्प्रकृतिभूतस्य छाद उपधाया इति शेषः । 'ऊदुपधायाः' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । एतेन णेरेव ह्रस्वः । तत्सामर्थ्यात्तस्य लोपो नेति परास्तम् । **गोचर** ॥ ननु 'पुंसि संज्ञायां घः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह ।

घान्ता निपात्यन्ते । 'हलश्च' (सू ३३००) इति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । संचरन्त्यनेन संचरो मार्गः । वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः । व्रजः, व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्वीभावो न । आपणः पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः । चात्कषः । निकषः ।

३२९९ । अवे तॄस्त्रोर्घञ् । (३-३-१२०)

अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका ।

३३०० । हलश्च । (३-३-१२१)

हलन्ताद्घञ्स्यात् । घापवादः । (रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः ।) अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी ।

३३०१ । अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । (३-३-१२२)

अधीयतेऽस्मिन्नध्यायः । नियन्त्युद्युवन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः । 'अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्' (वा २२३६) ।

३३०२ । उदङ्कोऽनुदके । (३-३-१२३)

उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ्स्यात् न तूदके । घृतमुदच्यत उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कश्चर्ममयं भाण्डम् । 'अनुदके' किम् । उदकोदञ्चनः ।

३३०३ । जालमानायः । (३-३-१२४)

आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । 'जालम्' इति किम् । आनयः ।

३३०४ । खनो घ च । (३-३-१२५)

चाद्घञ् । आखनः—आखानः । घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् ।

हलश्चेति वक्ष्यमाणस्येति ॥ चात्कष इति ॥ व्याख्यानादिति भावः । **अवे तॄस्त्रोर्घञ् ॥** अवेत्युपसर्गे उपपदे तॄ स्तॄ आभ्यां घञ् स्यात् पुंसि संज्ञायां प्रायेणेत्यर्थः । **घापवाद इति ॥** 'पुंसि संज्ञायाम्' इति विहितस्य घस्यापवाद इत्यर्थः । **हलश्च ॥** स्पष्टम् । **अध्याय ॥** अधिपूर्वक इङ् निपूर्वक इण् उत्पूर्वकः युधातुः संपूर्वको हृञ् एते घञन्ता निपात्यन्ते । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति घापवादः । **अवहारेति ॥** अवहारः, आधारः, आवायः, एषां घञन्तानां निपातनस्योपसङ्ख्यानमित्यर्थः । **उदङ्कोऽनुदके ॥** घस्यापवादः । **घृतोदकमिति ॥** 'चजोः कु घिण्यतोः' इति कुत्वम् । **जालमानायः ॥** जालं वाच्यमेतत् आनाय इति घञन्तमित्यर्थः । **खनो घ च ॥** घ इति लुप्तप्रथमाकम् । खनो घञ् स्यात्

तेन भजेः भगः पदम्। करणे घः। खल सञ्चये। अधिकरणे घः। खल इत्यादि।। 'खनेर्डडरेकेकबका वाच्याः' (वा २२३८) आखः—आखरः—आखनिकः—आखनिकबकः। एते खनित्रवचनाः।

३३०५। ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्। (३-३-१२६)

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम्। एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल्स्यात्। तयोरेव—' (सू २८३३) इति भावे कर्मणि च। कृच्छ्रे, दुष्करः कटो भवता। अकृच्छ्रे। भवता ईषत्करः। सुकरः। 'निमिमीलियां खलचोरात्त्वं नेति वाच्यम्' (वा ३४८७)। ईषन्निमयः। दुष्प्रमयः। सुविलयः। निमयः। मयः। लयः।

३३०६। उपसर्गात्खल्घञोः। (७-१-६७)

उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात्। ईषत्प्रलम्भः। दुष्प्रलम्भः। सुप्रलम्भः। उपालम्भः। 'उपसर्गात्' किम्। ईषल्लभः। लाभः।

३३०७। न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्।। (७-१-६८)

उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम्न स्यात्खल्घञोः। सुलभम्।

घञ्शेत्यर्थः। नन्वत्र घित्करणं व्यर्थम्, चजोरभावेन कुत्वस्याप्रसक्तेरित्याशङ्क्य आह। **घित्करणमिति** ॥ **भजेर्भग इति** ॥ भज्यते इति कर्मणि घः। **पदमिति** ॥ पद्यते गम्यतेऽनेनेति विग्रहः। **खनेरिति** ॥ ड, डर, इक, इकबक, एषां चतुर्णां द्वन्द्वः। **आख इति** ॥ डे रूपम्। **आखर इति** ॥ डरे रूपम्। उभयत्रापि डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपः। इके उदाहरति। **आखनिक इति** ॥ इकबके उदाहरति। **आखनिकबक इति** ॥ **ईषद्दुःसुषु** ॥ **निवृत्तमिति** ॥ व्याख्यानादिति भावः। तर्हि 'कर्तरि कृत्' इति कर्तरि स्यादित्यत आह। **तयोरेवेति** ॥ इह दुरिति कृच्छ्रार्थ एवान्वेति अकृच्छ्रार्थे तु ईषदिति सु इति चान्वेति। योग्यतावलात्। तदेतदाह। **कृच्छ्रे, दुष्कर इत्यादिना** ॥ **भवतेति** ॥ 'न लोक' इति षष्ठीनिषेधात् कर्तरि तृतीया। कृच्छ्रेत्यादि किम्। ईषत्कार्यम्। अल्पमित्यर्थः। **निमीति** ॥ निपूर्वो मिञ् मीनातिः लीङ् एषामित्यर्थः। 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' 'विभाषा लीयतेः' इति प्राप्तमात्त्वं खलचोर्निषिध्यते। खलि उदाहरति। **ईषन्निमय इत्यादि** ॥ 'एरच्' इत्यचि उदाहरति। **निमय इत्यादि** ॥ **उपसर्गात्खल्घञोः** ॥ **लभेर्नुमिति** ॥ 'लभेश्च' इत्यतः 'इदितो नुम्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। **न सुदुर्भ्याम्** ॥ केवलाभ्यामित्येतद्व्याचष्टे। **उपसर्गान्तरेति** ॥ **सुप्रलम्भः। अतिदुर्लम्भ इति** ॥ अत्र सुदुरोरुपसर्गान्तरसहितत्वात् पूर्वसूत्रप्राप्तस्य निषेधः। **कथं तर्हीति** ॥ सुदुरोरुपसर्गान्तरसहितत्वेन

दुर्लभम् । 'केवलाभ्याम्' किम् । सुप्रलभ्भः । अतिदुर्लभ्भः । कथं तर्हि अतिसुलभमतिदुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति ।

३३०८ । कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः । (३-३- १२७)

कर्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदेषु भूकृञोः खल्स्यात् । 'यथासंख्यं नेष्यते' । कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये । ईषदादयस्तु ततः प्राक् । 'कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वाच्यम्' (वा २२४१) । खित्त्वान्मुम् । अनाढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यंभवम् । ईषदाढ्यंभवम् । स्वाढ्यंभवम् । ईषदाढ्यंकरः । दुराढ्यंकरः । स्वाढ्यंकरः । 'च्व्यर्थयोः' किम् । आढ्येन सुभूयते ।

३३०९ । आतो युच् । (३-३-१२८)

खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । 'भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः' (वा २२४३) । दुःशासनः । दुर्योधन इत्यादि ।

नुमो निषेधादिति भावः । समाधत्ते । **यदेति** ॥ 'स्वती पूजायाम् ।' यदा पूजार्थकाविमौ कर्मप्रवचनीयौ तदा उपसर्गत्वाभावात् न सुदुरोरुपसर्गसहितत्वम् । अतो निषेधो भविष्यतीति भावः । सोः पूजार्थतया उपसर्गत्वाभावात् पूर्वसूत्रान्न तत्र प्राप्तिरित्यपि बोध्यम् । **कर्तृकर्मणोश्च** ॥ कर्तृकर्मणोरिति सप्तमी । उपपदयोरिति लभ्यते, व्याख्यानात् । चकारादीषदुस्सुष्विति समुच्चीयते । भूकृञोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह । **कर्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदेष्विति** ॥ अत्र कर्तृकर्मणोरन्यतरस्मिन् ईषदुस्सूनामन्यतमे च इत्युभयस्मिन् समुच्चिते उपपद इत्यर्थो विवक्षितः । न तु प्रत्येकमुपपदत्वम्, व्याख्यानात् । भाष्ये तथैवोदाहरणाच्च । **नेष्यत इति** ॥ भूकृञोः कर्तृकर्मणोरित्यस्य च न यथासङ्ख्यमित्यर्थः । ननु कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य ईषदादीनामन्यतमस्य च उपपदस्य प्रयोगसन्निपाते कथं पौर्वापर्यमित्यत आह । **कर्तृकर्मणी चेत्यादि** ॥ भाष्ये तथैवोदाहरणादिति भावः । **च्व्यर्थयोरिति** ॥ अभूततद्भाव इत्यर्थः । **भूयत इति** ॥ भावे लट् । **दुराढ्यंभवमिति** ॥ भावे खल् । अत्राढ्यस्य दुरुपपदस्य भूधातोः प्रागव्यवधानेन प्रयोगः । दुरस्तु ततः प्राक् । **दुराढ्यंकर इति** ॥ अनाढ्यः आढ्यः दुःखेन क्रियते इत्यर्थः । अत्र आढ्यः कर्म उपपदम् । ईषदाढ्यंभवमित्याद्यप्युदाहार्यम् । अत्र ईषदुस्सूनां व्यवहितत्वात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्ताविदमारब्धमिति बोध्यम् । **आतो युच्** ॥ कर्तृकर्मणोरिति नानुवर्तते, अस्वरितत्वात् । ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु आदन्ताद्धातोर्युच् स्यादित्यर्थः । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । **खलोऽपवाद इति** ॥ वाऽसरूपविधिस्तु न भवति, 'क्त्यु ट्तुमुन्खलर्थेषु वाऽसरूपविधिर्न' इत्युक्तेः । **दुष्पान इति** ॥ 'इदुदुपध' इति षः । **भाषायामिति** ॥ 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते

३३१०। षात्पदान्तात्। (८-४-३५)

नस्य णो न। निष्पानम्। सर्पिष्पानम्। 'षात्' किम्। निर्णयः। 'पदान्तात्' किम्। पुष्णाति। पदे अन्तः पदान्तः इति सप्तमीसमासोऽयम्। तेनेह न। सुसर्पिष्केण।

३३११। आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः। (३-३-१७०)

अवश्यंकारी। शतं दायी।

३३१२। कृत्याश्च। (३-३-१७१)

आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्येव। अवश्यं हरिः सेव्यः। शतं देयम्।

३३१३। क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्। (३-३-१७४)

धातोः क्तिच्क्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम्। 'तितुत्र–' (सू ३१६३) इति नेट्। भवताद्भूतिः।

३३१४। न क्तिचि दीर्घश्च। (६-४-३९)

अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे। यन्तिः। रन्तिः। वन्तिः। तन्तिः।

३३१५। सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्। (६-४-४५)

सनोतेः क्तिच्यात्वं वा स्याल्लोपश्च वा। सनुतात्। सातिः। सतिः। सन्तिः। देवा एनं देयासुः देवदत्तः।

इत्युत्तरमिदं वार्तिकम्। ईषद्दुस्सुष्विल्येव। खलोऽपवादः। इति खलर्थाः प्रत्ययाः। **आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः** ॥ कर्तरि कृदित्येव। **अवश्यङ्कारीति** ॥ अवश्यमित्यव्ययम्। **शतं दायीति** ॥ 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठी न। **कृत्याश्चेत्यादि** ॥ स्पष्टम्। **क्तिच्क्तौ च** ॥ **आशिषीति** ॥ 'आशिषि लिङ्लोटौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **भवतादिति** ॥ आशिषि लोट्। भूतिरित्यस्य विवरणमिदम्। कर्तरि क्तिच्। **न क्तिचि दीर्घश्च** ॥ **अनिटामिति** ॥ 'अनुदात्तोपदेश' इति सूत्रमिहानुवर्तते इति भावः। **रन्तिरिति** ॥ अत्र 'श्रयुकः किति' इत्यस्याप्रवृत्तेः 'तितुत्र' इत्येव नेट्। भूतिरित्यत्र तु परत्वात् 'श्रयुकः किति' इत्येवोचितम्। **सनः** ॥ **आत्त्वमिति** ॥ 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **लोपश्चेति** ॥ अन्त्यस्य नकारस्येति शेषः। क्ते उदाहरिष्यन्नाह। **देवा एनं देयासुरिति** ॥ आशीर्लिङ्। **देवदत्त इति** ॥ तयोरेवेति कर्मणि क्तः। क्तिचा बाधा मा भूदिति क्तविधिः। अन्यथा अपवादेन क्तिचा क्तो बाध्येत। वाऽसरूप-

३३१६ । अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । (३-४-१८)

प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । 'अमैवाव्ययेन' (सू ७८३) इति नियमान्नोपपदसमासः । 'दो दद्धोः' (सू ३०७७) अलं दत्त्वा । 'घुमास्था—' (सू २४६२) । पीत्वा खलु । 'अलंखल्वोः' किम् । मा कार्षीत् । 'प्रतिषेधयोः' किम् । अलंकारः ।

३३१७ । उदीचां माङो व्यतीहारे । (३-४-१९)

व्यतीहारेऽर्थे माङः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ।

३३१८ । मयतेरिदन्यतरस्याम् । (६-४-७०)

मेङ इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते । अपमाय । उदीचांग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा अपमयते ।

३३१९ । परावरयोगे च । (३-४-२०)

विधिस्तु 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेवेति 'प्रैषातिसर्ग' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **अलं खल्वोः ॥ क्त्वा स्यादिति ॥** भावार्थकोऽयम् । 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनात् । एतच्च 'तुमर्थे सेसेन' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'उदीचां माङो व्यतीहारे' इत्युत्तरसूत्रे उदीचाङ्ग्रहणादस्य नित्यत्वावश्यकत्वात् प्राचाङ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । **प्राचांग्रहणं पूजार्थमिति ॥** न च वाऽसरूपविधिराशङ्क्यः । तस्य 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेव प्रवृत्तेरुक्तत्वात् । अलं रोदनेनेत्यादि तु बहुलग्रहणात्समाधेयमित्यलम् । उपपदसमासे ल्यपमाशङ्क्य आह । **अमैवाव्ययेनेति ॥ अलन्दत्वेति ॥** दानेन किञ्चिदपि साध्यन्नास्तीत्यर्थः । ईत्वं स्मारयति **घुमास्थेति ॥ पीत्वा खल्विति ॥** पानेन साध्यन्नास्तीत्यर्थः । **उदीचां माङो ॥** व्यतीहारो विनिमयः 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यनेन सिद्धिमाशङ्क्य आह । **अपूर्वकालार्थमिति ॥ मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥** 'वाऽन्यस्य संयोगादेः' इत्यतो वेति 'न ल्यपि' इत्यतो ल्यपीति चानुवर्तते इति भावः । **अपमित्य याचत इति ॥** त्वया गौर्दत्ता चेत् मया महिषी दीयते इत्येवं विनिमयं कर्तुं गां याचते इत्यर्थः । इह विनिमयस्य पूर्वकालिकत्वाभावात् समानकर्तृकयोरित्यस्य न प्राप्तिः । प्रत्युत याचनाया एव पूर्वकालिकत्वात् याचेः क्त्वाप्राप्तिः । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् इत्वन्तुक् । **अपमायेति ॥** इत्वाभावे रूपम् । 'ईद्यति' इति ईत्वन्तु न, 'न ल्यपि' इति निषेधात् । **उदीचाङ्ग्रहणादिति ॥** तेन मेङो क्त्वाप्रत्ययस्य विकल्पलाभात् तदभावे याचेः पूर्वकालक्रियावृत्तित्वात् समानकर्तृकयोरिति क्त्वेति भावः । **परावरयोगे च ॥** परावरयोर्योगे इति विग्रहः । योगशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः । परयोगे अवरयोगे च क्त्वेति लभ्यते । परेण कस्य योग इत्याकांक्षायां अवरस्येति लभ्यते । अवरेण कस्य योग इत्याकांक्षायाम्परस्येति लभ्यते । तदाह ।

परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात्। अप्राप्य नदीं पर्वतः। परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य। अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी। अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः।

३३२०। समानकर्तृकयोः पूर्वकाले। (३-४-२१)

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात्। भुक्त्वा व्रजति। द्वित्वमतन्त्रम्। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। 'अनुदात्त–' (सू २४२८) इत्यनुनासिकलोपः। विष्णुं नत्वा स्तौति। स्वरत्यादेः 'श्नुकः

परेण पूर्वस्येति ॥ अवरस्येत्यर्थः। परावरशब्दौ हि क्रमात् व्यवहिताव्यवहितदेशवृत्तवाचिनौ। **क्त्वा स्यादिति** ॥ 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनादयमपि भावार्थक एव। अवरस्य परयोगे उदाहरति। **अप्राप्य नदीम्पर्वत इति** ॥ विन्ध्यपर्वताद्दक्षिणदेशे निवसतः विन्ध्यं गङ्गाञ्च नदीमधिकृत्य प्रवृत्तमिदं वाक्यम्। विन्ध्यस्योत्तरत एव हि गङ्गा। तथा च दक्षिणदेशस्थानां गङ्गोत्तरणेन विना विन्ध्यपर्वतः प्राप्यत्वेन स्थित इत्यर्थः, विन्ध्यस्य दक्षिणतो गङ्गाया अभावादिति भावः। तथा च दक्षिणदेशस्थानां विन्ध्यव्यवहिता गङ्गा। दक्षिणदेशीयापेक्षया अव्यवहितस्य विन्ध्यस्य दाक्षिणात्यापेक्षया व्यवहितया गङ्गया योगो गम्यते। तदाह। **परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्येति** ॥ अथापरेण परस्य योगे उदाहरति। **अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदीति** ॥ दाक्षिणात्यानाम् अव्यवहितविन्ध्यपर्वतातिक्रमेणैव व्यवहिता गङ्गा प्राप्यत्वेन स्थितेत्यर्थः। अत्र अव्यवहितेन विन्ध्येन दाक्षिणात्यापेक्षया व्यवहितायाः गङ्गायाः योगो गम्यते। तदाह। **अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्या इति** ॥ इह अप्राप्तेरतिक्रमणस्य च विन्ध्यस्थितिपूर्वकालकत्वाभावात् 'समानकर्तृकयोः पूर्वे' इत्यस्य न प्राप्तिः। **समानकर्तृकयोः** ॥ समानकर्तृकयोरिति निर्धारणे षष्ठी। पूर्वकाल इत्यस्य पूर्वकालके धात्वर्थे इत्यर्थः। विद्यमानादिति शेषः। **क्त्वा स्यादिति** ॥ अव्ययकृत्वाद्भावार्थकोऽयम्। **भुक्त्वा व्रजतीति** ॥ पूर्वकालिकाद्भोजनात् उत्तरकालिकं व्रजनमित्यर्थः। **द्वित्वमिति** ॥ समानकर्तृकयोरिति द्वित्वमविवक्षितमिति भावः। **स्नात्वेति** ॥ स्नानभोजनपानोत्तरकालिकं व्रजनमित्यर्थः। अत्र व्रजनापेक्षया स्नानादीनाम्बहूनाम्पूर्वकालिकत्वेऽपि क्त्वेति भावः। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। पूर्वम्भुङ्क्ते ततो व्रजतीत्यत्र तु पूर्वशब्देनैव पूर्वत्वस्यावगमात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायात् न क्त्वा। पूर्वम्भुक्त्वा ततो व्रजतीत्यत्र तु न क्रियायोः पौर्वापर्यं किन्तु कर्त्रोरेव। अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वम्भुक्त्वा पश्चाद्भुञ्जत्यन्येभ्यो भोक्तृभ्यः इत्यर्थः। आस्यते भोक्तुमित्यत्र तु वासरूपविधिना लट् इति भाष्यादौ विस्तरः। नमधातोः क्त्वाप्रत्यये आह। **अनुदात्तेतीति** ॥ स्वरति सूति सूयतिधूञ्भ्यः क्त्वाप्रत्ययस्य 'श्नुकः किति' इति निषेधम्बाधित्वा 'स्वरतिसूतिसूयति' इति इड्विकल्पमाशङ्क्य आह। **स्वरत्यादेरिति** ॥ 'आर्धधातुकस्येट्' इत्यादेरिड्विधिकाण्डात् प्राक् 'नेड्वशिकृति' इत्यादेरिण्निषेधकाण्डस्यारम्भसामर्थ्यात् इह पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य 'श्नुकः किति' इति

किति' (सू २३८१) इति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन । स्वृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ।

३३२१ । क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः । (६-४-३१)

एतयोर्नलोपो न स्यात्क्त्वि परे । स्कन्त्वा । ऊदित्त्वादिड्वा । स्यन्त्वा–स्यन्दित्वा ।

३३२२ । न क्त्वा सेट् । (१-२-१८)

सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । 'सेट् किम् । कृत्वा ।

३३२३ । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा । (१-२-७)

एभ्यः सेट् क्त्वा कित् । मृडित्वा । 'क्लिशः क्त्वा–' (सू ३०४९) इति वेट् । क्लिशित्वा–क्लिष्ट्वा । उदित्वा । उषित्वा । रुदविद–' (सू २६०९) इति कित्त्वम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा ।

३३२४ । नोपधात्थफान्ताद्वा । (१-२-२३)

सेट् क्त्वा कित्स्याद्वा । श्रथित्वा–श्रन्थित्वा । गुफित्वा–गुम्फित्वा । 'नोपधात्' किम् । । कोथित्वा । रेफित्वा ।

इण्निषेध एव प्रवर्तते इति भावः । **क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः ॥ नलोपो नेति ॥** 'श्नान्नलोपः' इत्यतो नलोप इति 'नाञ्चेः पूजायाम्' इत्यतो नेति चानुवर्त्तते इति भावः । **क्त्वीति ॥** क्त्वाशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । आत इति योगविभागादाल्लोपः । **स्कन्त्वेति ॥** स्कन्दिर् धातोः रूपम् । अनुदात्तोपदेशत्वान्नेट् । स्यन्दू धातोः क्त्वाप्रत्यये आह । **ऊदित्त्वादिड्वेति ॥ न क्त्वा सेट् ॥ किन्नेति ॥** 'असंयोगाल्लिट्कित्' इत्यतः किदित्यनुवृत्तेरिति भावः । **शयित्वा इति ॥** कित्त्वाभावात् न गुणनिषेधः । **मृडमृद ॥** 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधस्यापवादः । **मृडित्वेति ॥** कित्त्वान्न लघूपधगुणः । मृदित्वेत्याद्यप्युदाहार्यम् । **क्लिश इति ॥** 'क्लिश हिंसायाम्' दिवादौ । ततः क्त्वाप्रत्ययस्य 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इति वेडित्यर्थः । 'क्लिशू विबाधने इत्यस्य तु ऊदित्त्वाद्वेट् । **उदित्वेति ॥** वदधातोः क्त्वाप्रत्ययः । 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । **उषित्वेति ॥** वसधातोः क्त्वा 'वसतिक्षुधोः' इति इट् सम्प्रसारणम् । 'शासिवसि' इति षः । **रुदविद इति कित्त्वमिति ॥** 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधस्यापवाद इति भावः । **नोपधात्थफान्ताद्वा ॥** थफौ अन्तौ यस्येति विग्रहः । 'न क्त्वा सेट्' इति नित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । कित्त्वे सति नलोपः । तदभावे तु नेति मत्वा आह । **श्रथित्वेत्यादि ॥ कोथित्वा । रेफित्वेति ॥** कुथ पूतीभावे, रिफ कत्थनयुद्धहिंसादानेषु । इह 'रलो व्युपधात्'

३३२५। वञ्चिलुञ्च्यृतश्च। (१-२-२४)

सेट् क्त्वा किद्वा। वचित्वा–वञ्चित्वा। लुचित्वा–लुञ्चित्वा। ऋतित्वा–अर्तित्वा।

३३२६। तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य। (१-२-२५)

एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा। तृषित्वा–तर्षित्वा। मृषित्वा मर्षित्वा। कृषित्वा–कर्षित्वा। 'रलो व्युपधात्–' (सू २६१७) इति वा कित्त्वम्। द्युतित्वा–द्योतित्वा। लिखित्वा–लेखित्वा। 'रलः' किम्। सेवित्वा। 'व्युपधात्' किम्। वर्तित्वा। 'हलादेः' किम्। एषित्वा। 'सेट्' किम्। भुक्त्वा। 'वसतिक्षुधोरिट्' (सू ३०४६) उषित्वा। क्षुधित्वा–क्षोधित्वा। 'अञ्चेः पूजायाम्' (सू ३०४७) इति नित्यमिट्। अञ्चित्वा। गतौ तु। अक्त्वेत्यपि। लुभित्वा–लोभित्वा। 'लुभो विमोहने' (सू ३०४८) इर्तीट्। अविमोहने तु लुब्ध्वा।

३३२७। जृव्रश्च्योः क्त्वि। (७-२-५५)

इति विकल्पोऽपि न भवति नोपधग्रहणसामर्थ्यात्। **वञ्चिलुञ्च्यृतश्च** ॥ 'न क्त्वा सेट्' इत्यस्यापवादः। कित्त्वविकल्पान्नलोपविकल्पः। ऋतेरुदाहरति। **ऋतित्वा-अर्तित्वेति** ॥ कित्त्वविकल्पाल्लघूपधगुणनिषेधविकल्पः। ऋतिस्सौत्रो धातुः घृणायाम्। तस्यार्धधातुकविषये 'ऋतेरीयङ्' इत्यस्य विकल्पनात् तदभावे कित्त्वमिह विकल्प्यते। **तृषिमृषि** ॥ 'न क्त्वा सेट्' इत्यस्यापवादः। **रल इति** ॥ उकारोपधात् इकारोपधाच्च रलन्तात् हलादेः परः सन् क्त्वा च सेटौ वा किताविति व्याख्यातं प्राक्। रल् प्रत्याहारः। **वर्तित्वेति** ॥ 'वृतु वर्तने' इत्यस्य रूपम्। **एषित्वेति** ॥ इषधातोः रूपम्। इह हलादित्वाभावान्न कित्त्वविकल्पः। किन्तु 'न क्त्वा सेट्' इति नित्यमेव कित्त्वाभावान्न गुणनिषेधः। वसधातोः क्षुधधातोश्च अनुदात्तोपदेशत्वात् इण्निषेधे प्राप्ते तदपवादं स्मारयति। **वसतिक्षुधोरिडिति** ॥ **उषित्वेति** ॥ 'मृडमृद' इति कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम्। 'शासिवसि' इति षः। अञ्चुधातोः क्त्वाप्रत्ययस्य 'उदितो वा' इति इड्विकल्पे प्राप्ते आह। **अञ्चेः पूजायामिति** ॥ **गतौ त्विति** ॥ तत्र 'उदितो वा' इति वेट्कत्वात्। **लुभित्वा-लोभित्वेति** ॥ व्याकुलीकृत्येत्यर्थः। 'लुभ विमोहने'। तुदादिः। विमोहनं व्याकुलीकरणमिति वृत्तिः। 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पः। तत्र 'तीषसह' इति इड्विकल्पे आह। **लुभो विमोहने इतीडिति** ॥ नित्यमिति शेषः। विमोहनार्थाल्लुभः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् न तु गार्ध्य इति व्याख्यातं प्राक्। **अविमोहने त्विति** ॥ गार्ध्ये तु 'तीषसह' इति इड्विकल्पे लुभित्वेत्यपि भवति। अभिकाङ्क्षेत्यर्थः। विमोहने तु लुब्ध्वेत्यपपाठः। **जृव्रश्च्योः**

१. अत्र क्वचित्तालव्यान्तपाठो दृश्यते—कृशित्वा–कर्शित्वेति चोदाहृतम्।

आभ्यां परस्य क्त्व इट् स्यात् जरीत्वा–जरित्वा । व्रश्चित्वा ।

३३२८ । उदितो वा । (७-२-५६)

उदितः परस्य क्त्व इड्वा । शमित्वा । 'अनुनासिकस्य कि–' (सू २६६६) इति दीर्घः । शान्त्वा । द्यूत्वा–देवित्वा ।

३३२९ । क्रमश्च क्त्वि । (६-४-१८)

क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे क्रान्त्वा–क्रन्त्वा । 'झलि' किम् । क्रमित्वा । 'पूङश्च' (सू ३०५०) इति वेट् । पवित्वा–पूत्वा ।

३३३० । जान्तनशां विभाषा । (६-४-३२)

जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे । भक्त्वा–भङ्क्त्वा । रक्त्वा–रङ्क्त्वा । 'मस्जिनशोः–' (सू २५१७) इति नुम् । तस्य पक्षे लोपः । नंङ्ग्वा नङ्ग्वा । 'रधादिभ्यश्च' (सू २५१४) इतीट्पक्षे । नशित्वा । 'झलादाविति वाच्यम्' (वा ५०६६)[1] । नेह । अञ्जित्वा । ऊदित्त्वाद्वेट् ।

क्त्वि ॥ जरीत्वा-जरित्वेति ॥ 'श्वयुकः किति' इति निषेधे प्राप्ते विधिः । 'वृतो वा' इति इटो दीर्घविकल्पः । **व्रश्चित्वेति ॥** अत्र ऊदित्वादिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् । 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम् । **उदितो वा ॥ क्त्व इति ॥** 'जृव्रश्च्योः' इति पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेरिति भावः । अप्राप्तविभाषेयम् । शमुधातोरिट्पक्षे उदाहरति । **शमित्वेति ॥** इडभावे त्वाह । **अनुनासिकस्येति ॥ द्यूत्वा-देवित्वेति ॥** दिव्धातोरुदित्त्वात् क्त्वायामिड्विकल्पः । 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पः । तत्र इडभावपक्षे कित्त्वपक्षे 'च्छ्वोः' इति वस्य ऊठि इकारस्य यणि द्यूत्वेति रूपम् । इट्पक्षे तु सत्यपि कित्त्वे झलादित्वाभावात् नोठ । इटि कित्त्वाभावपक्षे तु उपधागुण इति भावः । **क्रमश्च क्त्वि ॥** 'नोपधायाः' इत्यतः उपधाया इति 'तनोतेर्विभाषा' इत्यतः विभाषेति 'ढ्रलोपे पूर्वस्य' इत्यतः दीर्घ इति 'अनुनासिकस्य क्ति' इत्यतः झल्ग्रहणञ्चानुवर्तते । तदाह । **क्रम उपधाया इत्यादि ॥** 'अनुनासिकस्य क्ति' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **क्रान्त्वेति ॥** क्रमुधातोरुदित्त्वादिड्विकल्पः । दीर्घपक्षे रूपम् । **जान्तनशां ॥** 'श्नान्नलोपः' इत्यतो नलोप इति 'क्ति स्कन्दिस्यन्दोः' इत्यतः क्तीति चानुवर्तते । तदाह । **जान्तानामित्यादि ॥ भक्त्वा-भङ्क्त्वेति ॥** 'भञ्जो आमर्दने' इत्यस्य रूपम् । **रक्त्वा-रङ्क्त्वेति ॥** 'रञ्ज रागे' इत्यस्य रूपम् । नष्ट्वा–नंष्ट्वेत्यत्राह । **मस्जि इति ॥ तस्येति ॥** नशो नकारस्य 'जान्तनशाम्' इत्येनेन पाक्षिको लोप इत्यर्थः । **झलादाविति ॥** 'जान्तनशां विभाषा' इति नलोपविकल्पः झलादावित्यर्थः । **अञ्जित्वेति ॥**

१. दीक्षिताङ्गीकृतमेतत् । अन्येषां तु युक्तिसिद्धम् ।

पक्षे। अक्त्वा अङ्क्त्वा। 'जनसन–' (सू २५०४) इत्यात्त्वम्। खात्वा–खनित्वा। द्यतिस्यति (सू ३०७४) इतीत्त्वम्। दित्वा। सित्वा। मित्वा। स्थित्वा। 'दधातेर्हिः' (सू ३०७६)। हित्वा।

३३३१। जहातेश्च क्त्वि। (७-४-४३)

हित्वा। हाङ्स्तु। हात्वा। 'अदो जग्धिः–' (सू ३०८०)। जग्ध्वा।

३३३२। समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्। (७-१-३७)

अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात्। तुक्। प्रकृत्य। 'अनञ्' किम्। अकृत्वा। पर्युदासाश्रयणान्नेह। परमकृत्वा।

३३३३। षत्वतुकोरसिद्धः। (६-१-८६)

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात्। कोऽसिचत्, इह षत्वं न। अधीत्य। प्रेत्य। 'ह्रस्वस्य–' (सू २८५८) इति तुक्।

इटि झलादित्वाभावात् 'जान्तनशाम्' इति नलोपो नेति भावः। **पक्षे इति** ॥ इट्पक्षे झलादित्वात् नलोपविकल्प इति भावः। **आत्त्वमिति** ॥ 'खनु विदारणे' उदित्त्वाद्वेट्। इडभावपक्षे झलादित्वात् 'जनसनखनाम्' इत्यात्त्वमित्यर्थः। **दित्वेति** ॥ 'दो अवखण्डने' इत्यस्य रूपम्। **सित्वेति** ॥ 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य रूपम्। **मित्वेति** ॥ माधातोः रूपम्। **स्थित्वेति** ॥ स्थाधातोः रूपम्। धाधातोः क्त्वाप्रत्यये आह। **दधातेर्हिरिति** ॥ 'ओ हाक् त्यागे' इत्यस्य क्त्वायां हिभावं स्मारयति। **जहातेश्च क्त्वि** ॥ **हित्वेति** ॥ त्यक्त्वेत्यर्थः। **हाङ्स्त्विति** ॥ 'जहातेश्च क्ति' इति हिभावविधौ जहातेरिति निर्देशात् 'ओ हाक् त्यागे' इत्यस्य ग्रहणम्, न तु 'ओ हाङ् गतौ' इत्यस्य। तस्य 'भृञामित्' इति इत्त्वे जिहातेरिति निर्देशापत्तेः। **जग्ध्वेति** ॥ जग्ध् क्त्वा इति स्थिते 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धः। 'झरो झरि' इति प्रकृतिधकारस्य पाक्षिको लोपः। **समासे** ॥ अनञ्पूर्व इति पर्युदासात् अव्ययपूर्वपद इति लभ्यते इति मत्वा आह। **अव्ययेत्यादि** ॥ **तुगिति** ॥ 'ह्रस्वस्य पिति' इत्यनेनेति भावः। **प्रकृत्येति** ॥ प्रशब्दः प्रकर्षे, तस्य 'कुगति' इति क्त्वान्तेन नित्यसमासः। **परमकृत्वेति** ॥ अव्ययपूर्वपदत्वाभावान्न ल्यबिति भावः। **षत्वतुकोरसिद्धः**॥ 'एकः पूर्वपरयोः' इत्येकादेशप्रकरणात् उत्तरमिदं सूत्रम्। ततश्च असिद्ध इत्यस्य एकादेश इति शेषः। फलितं त्वाह। **एकादेशशास्त्रमिति** ॥ कार्यासिद्धत्वं निराकृत्य शास्त्रासिद्धत्वस्यैव भाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः। **कोऽसिचदिति** ॥ 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपमिहैकादेशः। तस्य 'अन्तादिवच्च' इति परादित्वे ओसिचदिति पदं। तस्य सकारस्य अपदादितया 'सात्पदाद्योः' इति निषेधाभावात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं प्राप्तम् एकादेशस्यासिद्धत्वान्न भवति, एकादेशस्यासिद्धत्वेन को असिचदिति स्थिते सकारस्य अकारेण व्यवधानात्

३३३४ । वा ल्यपि । (६-४-३८)

अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्याल्ल्यपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा, नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम् । आगत्य–आगम्य । प्रणत्य–प्रणम्य । प्रहृत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य । 'अदो जग्धिः–' (सू ३०८०) । 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधते' ।

इणः परत्वाभावात् । तदाह । **इह षत्वन्नेति** ॥ षत्वे एकादेशस्यासिद्धत्वे प्रासङ्गिकमुदाहृत्य प्रकृते ल्यपि तुग्विधावसिद्धत्वमुदाहरति । **अधीत्येति** ॥ 'इङ् अध्ययने' नित्यमधिपूर्वः तस्मात् क्त्वो ल्यप् । **प्रेत्येति** ॥ प्रपूर्वादिण्धातोः क्त्वो ल्यप् । इहोभयत्र सवर्णदीर्घस्य आद्गुणस्य चासिद्धत्वात् 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुक् । एकादेशस्यासिद्धत्वाभावे तु ह्रस्वाभावात्तुक् न स्यात् । तदाह । **ह्रस्वस्येति तुगिति** ॥ **वा ल्यपि** ॥ 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपः' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह । **अनुदात्तेत्यादि** ॥ अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनाञ्च अनुदात्तोपदेशेत्युक्तो नलोपो ल्यपि वा स्यादित्यर्थः । **व्यवस्थितविभाषेति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । **मान्तानिटां वेति** ॥ गम्, नम्, रम्, यमां पाक्षिको लोप इत्यर्थः । **नान्तेति** ॥ नान्तेषु मन्यहनावनिटौ तयोः वनादीनाञ्च अनुदात्तोपदेशेत्यनेन नलोपो नित्यं स्यादित्यर्थः । नान्तानिटामिति बहुवचनन्तु प्रयोगबहुत्वाभिप्रायम् । मान्तानामुदाहरति । **आगत्येति** ॥ गमेरनुनासिकलोपे तुक् । **प्रणत्येति** ॥ नमेरनुनासिकलोपपक्षे तुक् । विरम्य, विरत्य, प्रयत्य, प्रयम्य, इत्यप्युदाहार्यम् । नान्तयोरुदाहरति । **प्रहत्य । प्रमत्येति** ॥ हनो मन्यतेश्च नित्यं नलोपः । **प्रवत्येति** ॥ वनेर्नित्यं नलोपः, तुक् । **वितत्येति** ॥ तनोतेर्नित्यं नलोपः, तुक् । भाष्ये तु 'वा ल्यपि' इति सूत्रन्न दृश्यते । 'अनुदात्त' इति सूत्रे 'अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि च' इति 'वामः' इति च वार्तिकं पठितम् । ल्यपि च अनुदात्तोपदेश इति नलोपो भवति । मकारान्तानां तु वेत्यर्थः । अथ प्रजग्ध्येत्युदाहरणं मनसि निधाय तत्र अदधातोः क्त्वो ल्यपि 'अदो जग्धिर्ल्यप्लिकिति' इति जग्ध्यादेशविधिं स्मारयति । **अदो जग्धिरिति** ॥ आदेशे इकार उच्चारणार्थः । ननु विधायेत्यत्र 'दधातेर्हिः' इति हिभावः प्राप्नोति । न च तस्य तादौ किति विधानात् ल्यपि कृते कथं तत्प्राप्तिः । अलाश्रयविधौ स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् । परस्मादपि ल्यपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् हिभावप्रवृत्तेर्दुर्निवारत्वात् । तथा प्रदायेत्यत्र तादौ किति विहितमित्त्वं ल्यपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् प्राप्नोति । तथा प्रखन्येत्यत्र 'जनसनखनां सन्झलोः' इति झलादिलक्षणमात्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा 'यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' इति इत्त्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा प्रक्रम्येत्यत्र 'क्रमश्च क्ति' इति झलादौ क्ति विहितमुपधादीर्घत्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा आपृच्छ्य प्रदीव्येत्यत्र 'च्छ्वोः' इति शठौ झलादित्वलक्षणौ ल्यपः प्रागेव स्याताम् । तथा प्रदीव्येत्यत्र वलादिलक्षणः इट् ल्यपः प्रागेव प्राप्नोतीत्याशङ्क्य आह । **अन्तरङ्गानपीति** ॥ कुत एतदित्यत आह । **जग्धिविधाविति** ॥ 'अदो जग्धिस्ति किति' इत्येतावतैव प्रजग्ध्य

जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणात्। तेन हित्वदत्वात्त्वेत्वदीर्घत्वशूठिटो ल्यपि न। विधाय। प्रदाय। प्रखन्य। प्रस्थाय। प्रक्रम्य। आपृच्छ्य। प्रदीव्य।

३३३५। न ल्यपि। (६-४-६९)

ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्त्वं न। धेट्। प्रधाय। प्रमाय। प्रगाय। प्रपाय। प्रहाय। प्रसाय। 'मीनातिमिनोति–' (सू २५०८) इत्यात्त्वम्। प्रमाय। निमाय। उपदाय। 'विभाषा लीयतेः' (सू २५०९) विलाय–विलीय। णिलोपः। उत्तार्य। विचार्य।

३३३६। ल्यपि लघुपूर्वात्। (६-४-५६)

लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्याल्ल्यपि। विगणय्य। प्रणमय्य। प्रवेभिदय्य। 'लघुपूर्वात्' किम्। संप्रधार्य।

३३३७। विभाषाऽऽपः। (६-४-५७)

आप्नोतेर्णेरयादेशो वा स्याल्ल्यपि। प्रापय्य–प्याप्य।

३३३८। क्षियः। (६-४-५९)

क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात्। प्रक्षीय।

इत्यत्रापि ल्यपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् जग्ध्यादेशसिद्धः। अतो ल्यब्ग्रहणं 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते' इति ज्ञापयति। एवञ्च अन्तरङ्गजग्ध्यादेशापेक्षया प्राबल्याल्ल्यपि कृते सति तकारादित्वलक्षणजग्धिभावस्याप्रसक्तेः जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणमर्थवदिति भावः। **तेनेति॥** हित्वं दत्वं आत्त्वम् इत्त्वं दीर्घत्वं शूठौ इट् च ल्यपि नेत्यर्थः। **न ल्यपि॥** 'घुमास्थागापाजहातिसाम्' इत्यनुवर्तते। 'ईद्यति' इत्यतः 'ईत्' इति च। तदाह। **ल्यपि परे इत्यादि॥** **धेडिति॥** प्रकृतिप्रदर्शनम्। **प्रधायेति॥** 'आदेचः' इत्यात्त्वम्। **प्रपायेति॥** निपीयेति तु 'पीङ् पाने' इत्यस्य रूपम्। **प्रसायेति॥** 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य रूपम्। लीङः क्त्वो ल्यपि आत्वविकल्पं स्मारयति। **विभाषा लीयतेरिति॥** **णिलोप इति॥** उत्पूर्वात् तॄधातोर्णिचि वृद्धौ रपरत्वे उत्तारि इति रूपम्। विपूर्वाच्चरधातोर्णिचि उपधावृद्धौ विचारीति रूपम्, ताभ्यां क्त्वो ल्यपि णिलोप इत्यर्थः। **ल्यपि लघुपूर्वात्॥** 'णेरनिटि' इत्यतो णेरिति 'अयामन्ताल्वाय्य' इत्यतः अय् इति चानुवर्तते। तदाह। **लघुपूर्वादिति॥** लघुः पूर्वो यस्माद्वर्णादिति विग्रहः, णिलोपापवादः। **विगणय्येति॥** 'गण सङ्ख्याने' चुरादिः कथादिरदन्तः। तस्माण्णिच्। अतो लोपः। क्त्वो ल्यपि णेरयादेशः। **प्रवेभिदय्येति॥** भिदधातोर्यङि द्वित्वम्। 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः। जश्त्वं 'यस्य हलः' इति यकारलोपः, अतो लोपः, क्त्वो ल्यपि णेरयादेशः। **विभाषाऽऽपः॥** लघुपूर्वत्वाभावात् पूर्वेण अप्राप्ते विभाषेयम्। **क्षियः॥** 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्यतो ल्यपीति 'युप्लुवोर्दीर्घः

३३३९ । ल्यपि च । (६-१-४१)

वेञो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ।

३३४० । ज्यश्च । (६-१-४२)

प्रज्याय ।

३३४१ । व्यश्च । (६-१-४३)

उपव्याय ।

३३४२ । विभाषा परेः । (६-१-४४)

परेर्व्येञो वा संप्रसारणं स्याल्ल्यपि । तुकं बाधित्वा परत्वात् 'हलः' (सू २५५९) इति दीर्घः । परिवीय—परिव्याय । कथम् 'मुखं व्यादाय स्वपिति' 'नेत्रे निमील्य हसति' इति । व्यादाननिमीलनोत्तरकालेऽपि स्वाप-हासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति ।

३३४३ । आभीक्ष्ण्ये णमुल्च । (३-४-२२)

पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल्स्यात् क्त्वा च । द्वित्वम् । स्मारंस्मारं

छन्दसि' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । तदाह । **क्षियो ल्यपीति** ॥ **ल्यपि च** ॥ 'वेञः' इति सूत्रमनुवर्तते । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यतः न सम्प्रसारणमिति च । तदाह । **वेञो ल्यपीत्यादि** ॥ **प्रवायेति** ॥ 'वेञ् तन्तुसन्ताने' क्त्वो ल्यप् । 'आदेच उपदेशे' इत्यात्त्वम् । इह 'ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचति' इति सम्प्रसारणन्न । **ज्यश्च** ॥ ज्याधातोर्ल्यपि सम्प्रसारणन्न स्यादित्यर्थः । **प्रज्यायेति** ॥ इह 'ग्रहिज्यावयि' इति सम्प्रसारणन्न । **व्यश्च** ॥ वेञो ल्यपि सम्प्रसारणन्नेत्यर्थः । **उपव्यायेति** ॥ 'व्येञ् संवरणे' क्त्वो ल्यपि 'आदेचः' इत्यात्त्वम् । 'ग्रहिज्यावयि' इति सम्प्रसारणन्न । **विभाषा परेः** ॥ 'वेञः' इति ल्यपीति सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । तदाह । **परेर्व्येञः इति** ॥ परिपूर्वाद्व्येञः क्त्वो ल्यपि यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते परि वि य इति स्थिते आह । **तुकमिति** ॥ **कथमिति** ॥ स्वापकाल एव मुखव्यादानं हासकाल एव नेत्रनिमीलनम् । एवञ्च व्यादाननेत्रनिमीलनयोः स्वापहासपूर्वकालकत्वाभावात् कथं त्वाप्रत्यय इत्याक्षेपः । समाधत्ते **व्यादानेति** ॥ यद्यपि व्यादाननिमीलनोत्पत्त्युत्तरकालके स्वापहसने, न तु तत्पूर्वकालके । तथापि व्यादानोत्पत्त्युत्तरकाले निमीलनोत्पत्त्युत्तरकालेऽपि स्वापहासौ अनुवर्तेते । तत्र स्वापो-त्पत्तिकालीनव्यादानस्य हासोत्पत्तिकालीननिमीलनस्य च तत्कालीनस्वापहासपूर्वकालकत्वाभावे-ऽपि तदुत्तरकालानुवृत्तस्वापहासापेक्षया पूर्वकालकत्वसत्वात् क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः । "मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते" इत्यादौ तु समानकर्तृकताविघाताय स्थितस्येत्याद्याहार्यम् । **आभीक्ष्ण्ये णमुल् च** ॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति क्त्वाविध्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह । **पूर्वविषये इति** ॥ यद्यपि वाऽसरूपविधिना क्त्वा सिद्धः । स्त्र्यधिकारात्प्रागेव वाऽसरूपविधि-

नमति शिवम्। स्मृत्वास्मृत्वा। पायंपायम्। भोजंभोजम्। श्रावंश्रावम्। 'चिण्णमुलोः—' (सू २७६२) इति णमुल्परे णौ वा दीर्घः। गामंगामम्। गमंगमम्। 'विभाषा चिण्णमुलोः' (सू २७६५) इति नुम्वा। लम्भंलम्भम्। लाभंलाभम्। व्यवस्थितविभाषयोपसृष्टस्य नित्यं नुम्। प्रलम्भंप्रलम्भम्। 'जाग्रोऽविचिण्णल्—' (सू २४८०) इति गुणः। जागरंजागरम्। ण्यन्तस्याप्येवम्।

३३४४। न यद्यनाकाङ्क्षे। (३-४-२३)

यच्छब्द उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न, यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षति चेत्। यदयं भुङ्क्ते ततः पठति। इह क्त्वाणमुलौ न। 'अनाकाङ्क्षे' किम्। यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते।

३३४५। विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु। (३-४-२४)

आभीक्ष्ण्य इति नानुवर्तते। एपूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले

पक्षेऽपि क्त्वाविधौ वाऽसरूपवचनस्य वाऽसरूपसूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वात्। तथापि 'विभाषाग्रे प्रथम' इति सूत्रे उभयोर्विधानाय चकारः। तत्र हि अग्रेभोजं व्रजति देवदत्तः अग्रे भुक्त्वा इत्यादौ देवदत्तकर्तृकभोजने यज्ञदत्तादिकर्तृकभोजनापेक्षया पूर्वकालत्वमग्रादिशब्देन बोध्यते, न तु व्रजनादिक्रियापेक्षया पूर्वकालत्वम्। ततश्च 'समानकर्तृकयोः' इति क्त्वाप्रत्ययस्य तत्र न प्रसक्तिः। नापि 'विभाषाग्रे' इत्यनेन आभीक्ष्ण्ये तत्राप्राप्तविधिरिति युज्यते। आभीक्ष्ण्ये पूर्वविप्रतिषेधेन 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यस्यैव प्रवृत्तेरिष्टत्वादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः। **द्वित्वमिति** ॥ 'नित्यवीप्सयोः' इत्यनेनेति शेषः। **स्मृत्वास्मृत्वेति** ॥ नमति शिवम् इत्यनुषज्यते। **पायंपायमिति** ॥ 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्। **वा दीर्घ इति** ॥ गमेर्ण्यन्ताण्णमुलि 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वे कृते 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविकल्प इत्यर्थः। **व्यवस्थितेति** ॥ व्याख्यानादिति भावः। **उपसृष्टस्येति** ॥ उपसर्गपूर्वस्येत्यर्थः। जागृधातोर्णमुलि वृद्धिमाशङ्क्य आह। **जाग्र इति** ॥ **ण्यन्तस्याप्येवमिति** ॥ जागृधातोर्णौ वृद्धिं बाधित्वा 'जाग्रोऽविचिण्णल्डित्सु' इति गुणे णिलोपे जागरमित्येव रूपमिति भावः। **न यद्यनाकाङ्क्षे** ॥ **यत्प्राप्तमिति** ॥ क्त्वा णमुल् चेत्यर्थः। **यत्रेति** ॥ यस्मिन्वाक्ये पूर्वोत्तरकालिकक्रियापदे स्तः तद्वाक्यं वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चेदित्यर्थः। पूर्वोत्तरकालिकक्रियापदद्वययुक्तं वाक्यं वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चेत् इति यावत्। **यदयमिति** ॥ यदित्यव्ययम्। यदायं भुङ्क्ते ततः परं पठतीत्यर्थः। इदमेकं वाक्यं भुजिपठिक्रियापदद्वययुक्तं न वाक्यान्तरमाकाङ्क्षतीति भावः। **यदयं भुक्त्वा व्रजतीति** ॥ भुजिव्रजिक्रियापदद्वययुक्तमिदं वाक्यम् ततः अधीत इति वाक्यान्तरमाकाङ्क्षति नात्रायं निषेध इति भावः। **विभाषाग्रे** ॥ अग्रे, प्रथम, पूर्व, एषां द्वन्द्वः। अग्रे इत्यव्ययम्। एदन्तं वा निपातनात्। **नानुवर्तते इति** ॥

क्त्वाणमुलौ वा स्तः। अग्रे भोजं व्रजति। अग्रे भुक्त्वा। प्रथमं भोजम्। प्रथमं भुक्त्वा। पूर्वं भोजम्–पूर्वं भुक्त्वा। पक्षे लडादयः। अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति। आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः। अग्रे भोजंभोजं व्रजति। भुक्त्वाभुक्त्वा।

३३४६। कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्। (३-४-२५)

कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृञः खमुञ् स्यात्। चौरंकारमाक्रोशति। करोतिरुच्चारणे। चौरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः।

३३४७। स्वादुमि (णमुल्।) (३-४-२६)

स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल्स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले। स्वादुशब्दस्य मान्तत्वं निपात्यते। अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते। संपन्नंकारम्। लवणंकारम्। संपन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ। वाऽसरूपेण क्त्वापि। स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते।

एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। **प्रथमं भोजमिति** ॥ प्रथममिति क्रियाविशेषणम्। **पूर्वं भोजमिति** ॥ पूर्वमिति क्रियाविशेषणम्। **पक्षे इति** ॥ क्त्वाणमुलौ तावदव्ययकृत्त्वाद्भावार्थकौ। यदा तु कर्तृविवक्षा तदा लडादय इत्यर्थः। ननु अग्रेप्रथमपूर्वपदेषूपपदेषु क्त्वाणमुलौ परत्वादाभीक्ष्ण्येऽपि स्यातामित्यत आह। **आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेनेति** ॥ व्याख्यानादिति भावः। **कर्मण्याक्रोशे** ॥ कर्मणीत्युपपदनिर्देशः। आक्रोश इति द्योत्यार्थ इति मत्वा व्याचष्टे। **कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृञः खमुञिति** ॥ स्पष्टत्वात् न व्याख्येयमिति भावः। **चौरङ्कारमिति** ॥ उपपदसमासे 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति मुम्। **स्वादुमि णमुल्** ॥ स्वादुमीत्यर्थग्रहणम्। व्याख्यानात्। तथा च स्वादुपर्याये उपपद इति लभ्यते। 'कर्मण्याक्रोशे' इति पूर्वसूत्रात् कृञ इत्यनुवर्तते ननु खमुञ्, अस्वरितत्वात्। ततश्च 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यतः णमुलित्यनुवर्त्तते समानकर्तृकयोः 'पूर्वकाले' इति सूत्रञ्च। तदाह। **स्वाद्वर्थेष्वित्यादिना** ॥ ननु स्वादुशब्दस्य स्वादाविल्येव निर्देश उचित इत्यत आह। **स्वादुशब्दस्येति** ॥ नन्वत्र खमुञ्येवानुवर्तताम्। एवञ्च स्वादुमि मान्तत्वनिपातनमपि न कर्तव्यमित्याशङ्क्य स्त्रियां च्व्यन्तमुदाहरति। **अस्वाद्वीमिति** ॥ यवागूमपूपिकामित्यादि विशेष्यम्। अत्र णमुलि विवक्षिते मान्तत्वे निपातिते उदन्तत्वाभावात् 'ओतो गुणवचनात्' इति न ङीप्। खमुञि कृते 'अरुर्द्विषत्' इति मुमि तु स्वाद्विङ्कारमित्येव प्रसज्येत। किञ्च च्व्यन्तस्याव्ययत्वात् 'अरुर्द्विषत्' इति मुम् दुर्लभः, तत्र मुम्विधौ अनव्ययस्येत्यनुवृत्तेः। ततश्च अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारम्भुङ्क्ते इत्यत्रापि मुम् न स्यात्, खमुञः खित्त्वस्य चोरङ्कारमित्यत्र सावकाशत्वात्। किञ्च 'च्वौ' इति दीर्घापत्तिः। अतो णमुलि स्वादुशब्दे मान्तत्वनिपातनमिति भावः। स्वादुमीत्यर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह। **सम्पन्नङ्कारमिति** ॥ अत्र 'अस्य च्वौ' इति ईत्त्वाभावोऽपि मान्तत्वनिपातनस्य फलं बोध्यम्। **स्वादुपर्यायाविति** ॥ वृत्त्यादिग्रन्थेषु

३३४८ । अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । (३-४-२७)

एषु कृञो णमुल्स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्यैवंभूतश्चेत्कृञ् । व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् । एवंकारम् । कथंकारम् । इत्थंकारम् भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'सिद्ध–' इति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ।

३३४९ । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । (३-४-२८)

कृञः सिद्धाप्रयोग इत्येव, असूयया प्रतिवचने । यथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन ।

३३५० । कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये । (३-४-२९)

कर्मण्युपपदे णमुल्स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ।

तथादर्शनादिति भावः । **वाऽसरूपेण क्त्वापीति** ॥ यद्यपि 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेव वाऽसरूपविधिरिति भाष्ये स्थितम् । तथापि तत्रैव भाष्ये 'क्त्वायां वावचनम्' इति क्त्वाप्रत्ययविषये वाऽसरूपविधिप्रवृत्तेर्विशिष्य वचनादिह क्त्वापि भवतीत्यर्थः । वाऽसरूपविधिः स्त्रियामित्यधिकारात् प्रागूर्ध्वञ्च भवतीति पक्षान्तरमपि तत्रैव भाष्ये स्थितम् । तत्पक्षे क्त्वायां वाऽसरूपप्रवृत्तिर्निर्बाधेत्यास्तान्तावत् । **अन्यथैवं** ॥ अन्यथा एवम् कथम् इत्थम् एषामव्ययानां द्वन्द्वात्सप्तमीबहुवचनम् । सिद्धः अप्रयोगः प्रयोगाभावः यस्य कृञः स सिद्धाप्रयोग इति विग्रहः । तदाह । **एषु कृञ इत्यादि** ॥ ननु कृञः अप्रयोगे कथन्तदर्थावगतिः अर्थावगत्यभावे तत्प्रयोगो वा किमर्थ इत्यत आह । **व्यर्थत्वादिति** ॥ निष्फलत्वादिति भावः । अर्थस्याविवक्षितत्वेऽपि णमुल्प्रत्ययसाधुत्वार्थं तत्प्रयोग इति भावः । तदेव दर्शयति । **इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थ इति** ॥ 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यसम्भवान्नानुवर्तते इति भावः । **सिद्धेति किमिति** ॥ सिद्धाप्रयोगश्चेदिति किमर्थमित्यर्थः । भाष्ये अन्यथा कृत्वा चोदितामिति प्रयोगात् समानकर्तृकत्वाभावेऽपि क्त्वाप्रत्ययो बोध्यः । **यथातथयोः** ॥ **इत्येवेति** ॥ यथा तथा अनयोरुपपदयोः कृञः णमुल् स्यात्सिद्धाप्रयोगश्चेत् कृञिति फलितम् । असूयया प्रतिवचनमिति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । तदाह । **असूययेति** ॥ **कर्मणि दृशिविदोः** ॥ कर्मणीति नार्थनिर्देश इत्याह । **कर्मण्युपपदे इति** ॥ कर्मण्युपपदे तदर्थस्य धात्वर्थे प्रति कर्मभूतस्य साकल्ये गम्ये दृशिविदिभ्यां णमुल् इति फलितम् । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यनुवर्तत एव । **वरयतीति** ॥ 'वर ईप्सायाम्' चुरादौ कथादिरदन्तः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । विदिं विवृणोति । **जानाति लभते विचारयति वेति** ॥ "सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे । विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्नशेष्विदं क्रमात्" इति प्रागुक्तम् । तत्र सत्तार्थकस्य विदेरिह न ग्रहणम्

३३५१ । यावति विन्दजीवोः । (३-४-३०)

यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ।

३३५२ । चर्मोदरयोः पूरेः । (३४-३१)

कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ।

३३५३ । वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । (३-४-३२)

कर्मण्युपपदे पूरेर्णमुल्स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । 'अस्य' इति किम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाविलप्रम् ।

३३५४ । चेले क्नोपेः । (३-४-३३)

चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल्स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्नोपं शब्दाययन् वृष्टो देवः । वस्त्रक्नोपम् । वसनक्नोपम् । यथा वर्षणे वस्त्रम् शब्दयते तथाऽवर्षदित्यर्थः ।

३३५५ । निमूलसमूलयोः कषः । (३-४-३४)

कर्मणीत्यवे । कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न संबध्यते । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ।

अकर्मकत्वादिति भावः । **यावति विन्दजीवोः** ॥ यावच्छब्दे उपपदे विन्दतेः जीवतेश्च णमुलित्यर्थः । इह पूर्वकाल इति न सम्बध्यते, अयोग्यत्वात् अप्रतीतेश्च । एवमन्यत्रापि । यावज्जीवमधीते यावन्तं कालं जीवति तावन्तङ्कालमधीते इत्यर्थः । 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति कर्मत्वात् यावच्छब्दाद्द्वितीया । **चर्मोदरयोः पूरेः** ॥ चर्मणि उदरे च कर्मण्युपपदे पूरयतेर्णमुलित्यर्थः । **चर्मपूरं स्तृणातीति** ॥ चर्म पूरयन् छादयतीत्यर्थः । **गोष्पदप्रमिति** ॥ पूरेर्णमुलि णिलोपे ऊलोपपक्षे च रूपम् । अत्र वृष्टगोंष्पदपूरणक्षमत्वादल्पत्वङ्गम्यते । **अस्येति किमिति** ॥ पूरेरित्यर्थकम् अस्येति किमर्थमित्यर्थः । **मूषिकाविलप्रमिति** ॥ अस्येत्यनुक्तौ उपपदेऽपि ऊकारस्य लोपः स्यादिति भावः । **चेले क्नोपेः** ॥ चेल इत्यर्थग्रहणम्, व्याख्यानादिति भावः । 'क्नूयी शब्दे' इति चुरादौ । तदाह । **चेलं क्नोपमिति** ॥ क्नोपशब्दार्थं स्फोरयति । **शब्दाययन्निति** ॥ वर्षप्रमाणं स्फोरयितुमाह । **यथा वर्षण इति** ॥ **निमूलसमूलयोः कषः** ॥ निमूले समूले च कर्मण्युपपदे कषेर्णमुलित्यर्थः । **वक्ष्यतीति** ॥ 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति णमुल्प्रकृतेरनुप्रयोगं वक्ष्यतीत्यर्थः । **न सम्बध्यते इति** ॥ अयोग्यत्वादप्रतीतेश्च इति भावः । णमुल्प्रकृतेरनुप्रयुज्यमानधातोश्च

३३५६। शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः। (३-४-३५)

एषु कर्मसु पिषेर्णमुल्। शुष्कपेषं पिनष्टि। शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः। चूर्णपेषम्। रूक्षपेषम्।

३३५७। समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः। (३-४-३६)

कर्मणीत्येव। समूलघातं हन्ति। अकृतकारं करोति। जीवग्राहं गृह्णाति। जीवतीति जीवः। इगुपधलक्षणः कः। जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः।

३३५८। करणे हनः। (३-४-३७)

पादघातं हन्ति। पादेन हन्तीत्यर्थः। यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थोऽयं योगः। भिन्नधातुसंबंधे तु 'हिंसार्थानां च–' (सू ३३६९) इति वक्ष्यते।

३३५९। स्नेहने पिषः। (३-४-३८)

स्निह्यते येन तस्मिन्करणे पिषेर्णमुल्। उदपेषं पिनष्टि। उदकेन पिनष्टीत्यर्थः।

पौनरुक्त्यमपरिहरति। **एकस्यापीति**॥ निमूलसमूलकषणापेक्षया केवलकषणमन्यत्। यथा इन्द्रो महेन्द्र इति भावः। **तेन सामान्येति**॥ निमूलसमूलकषणात्मकङ्कषणमिति बोधः। यथा महादेवो देव इत्यादाविति भावः। **शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः**॥ **कर्मस्विति**॥ उपपदेष्विति शेषः। अत्र पिषधातोरनुप्रयोगः। **समूलाकृत**॥ समूल अकृत जीव एषान्द्वन्द्वः। कर्मणीत्येव। समूलादिषु कर्मसूपपदेषु हन् कृञ् ग्रह् एभ्यो णमुलित्यर्थः। यथासङ्ख्यमत्रेष्यते। जीवशब्दस्य भावघञन्तत्वे प्राणधारणं गृह्णातीत्याश्रयणे हन्तीत्यर्थः स्यात्, न तु जीवन्तङ्गृह्णातीत्यर्थः स्यादित्यत आह। **जीवतीति जीव इति**॥ ननु 'अकर्तरि कारके' इति पर्युदासात् कथङ्कर्तरि घञित्यत आह। **इगुपधेति**॥ **करणे हनः**॥ ननु हिंसार्थानां च समानकर्मकाणां इत्यनुपदं वक्ष्यमाणसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह। **यथाविधीत्यादि**॥ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगसिध्यर्थस्सन् 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमासार्थोऽयमारम्भ इत्यर्थः। अनुप्रयोगार्थो नित्यसमासार्थश्चेति यावत्। हिंसार्थानाञ्चेति सूत्रञ्च कषादिबहिर्भूतं तस्यात्र प्रवृत्तौ तु अनुप्रयोगो न स्यात्। किञ्च 'हिंसार्थानाञ्च' इति सूत्रं 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्युत्तरम्पठितम्। तस्यात्र प्रवृत्तौ 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति वैकल्पिक उपपदसमासः स्यादिति भावः। भाष्ये तु अहिंसार्थनित्यसमासार्थश्चेति स्थितम्। तर्हि हिंसार्थानाञ्चेत्यस्य को विषय इत्यत आह। **भिन्नेति**॥ णमुल्प्रकृतिभूतहनधात्वपेक्षया धात्वन्तरयोगे तु दण्डोपघातङ्गाः कालयति दण्डेनोपघातमित्यत्र 'हिसार्थानाञ्च' इत्यस्य प्रवृत्तिर्वक्ष्यते इत्यर्थः। **स्नेहने पिषः**॥ **उदपेषमिति**॥ 'पेषंवासवाहनधिषु च' इति उदकशब्दस्य

३३६०। हस्ते वर्तिग्रहोः। (३-४-३९)

हस्तार्थे करणे। हस्तवर्तं वर्तयति। करवर्तम्। हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः। हस्तग्राहं गृह्णाति। करग्राहम्। पाणिग्राहम्।

३३६१। स्वे पुषः। (३-४-४०)

करण इत्येव। स्व इत्यर्थग्रहणम्। तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल्। स्वपोषं पुष्णाति। धनपोषम्। गोपोषम्।

३३६२। अधिकरणे बन्धः। (३-४-४१)

चक्रबन्धं बध्नाति। चक्रे बध्नातीत्यर्थः।

३३६३। संज्ञायाम्। (३-४-४२)

बध्नातेर्णमुल्संज्ञायाम्। क्रौञ्चबन्धं बद्धः। मयूरिकाबन्धम्। अट्टालिकाबन्धम्। बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः।

३३६४। कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः। (३-४-४३)

जीवनाशं नश्यति। जीवो नश्यतीत्यर्थः। पुरुषवाहं वहति। पुरुषो वहतीत्यर्थः।

३३६५। ऊर्ध्वे शुषिपूरोः। (३-४-४४)

ऊर्ध्वे कर्तरि। ऊर्ध्वशोषं शुष्यति। वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठञ्छुष्यतीत्यर्थः। ऊर्ध्वपूरं पूर्यते। ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः।

३३६६। उपमाने कर्मणि च। (३-४-४५)

उदादेशः। **हस्ते वर्तिग्रहोः**॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी। हस्त इत्यर्थग्रहणम् व्याख्यानात्। तथा च हस्तार्थक इति लभ्यते, करण इत्यनुवर्त्तते, तदाह। **हस्तार्थे करणे इति**॥ करणकारकीभूतहस्तपर्याये उपपदे ण्यन्तवृतुधातोर्ग्रहधातोश्च णमुलित्यर्थः। **स्वे पुषः**॥ **अर्थग्रहणमिति**॥ व्याख्यानादिति भावः। **तेनेति**॥ स्वरूपे स्वशब्दे स्वपर्याये धनादिशब्दे विशेषेषु स्वविशेषवाचिगवादिशब्देषु चोपपदेषु णमुलित्यर्थः। एतच्च 'स्वं रूपम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र स्वशब्दे उपपदे उदाहरति। **स्वपोषमिति**॥ धनेन पुष्णातीत्यर्थः। पर्याये उपपदे उदाहरति। **धनपोषमिति**॥ स्वविशेष उपपदे उदाहरति। **गोपोषमिति**॥ **अधिकरणे**॥ अधिकरणे उपपदे बन्धधातोर्णमुलित्यर्थः। **संज्ञायाम्**॥ अनधिकरणार्थ आरम्भः। **कर्त्रोः**॥ 'नशिवहोः' इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी। कर्तरि जीवे उपपदे नशेः कर्तरि पुरुषे उपपदे वहधातोर्णमुलित्यर्थः। **ऊर्ध्वे शुषि**॥ **ऊर्ध्वे कर्तरीति**॥ उपपदे शुषेः पूरेश्च णमुलिति शेषः। **उपमाने**॥ **चात्कर्तरीति**॥ कर्मणि कर्तरि च उपमाने उपपदे धातोर्णमुलित्यर्थः।

चान्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ।

३३६७ । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । (३-४-४६)

यस्माण्णमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ।

३३६८ । उपदंशस्तृतीयायाम् । (३-४-४७)

इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते । 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' (सू ७८४) इति वा समासः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । दृश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात्तृतीया । यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दस्संबन्धस्तथाप्यार्थोऽस्त्येव, कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च । तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् । ततश्चायमर्थः मूलकेन भुङ्क्ते इति शाब्दान्वये किंकृत्वेत्याकाङ्क्षया उपदश्येति तदेव कर्मत्वेनान्वेति ।

कषादिषु ॥ यस्मादिति ॥ धातोरिति शेषः । **णमुलुक्त इति ॥** 'निमूलसमूलयोः कषः' इत्यारभ्य 'उपमाने कर्मणि च' इत्यन्तैस्सूत्रैरिति शेषः । **तथैवोदाहृतमिति ॥** निमूलकाषङ्कषतीत्यादीति शेषः । एवञ्च पृथगिह नोदाहर्तव्यमिति भावः । **उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ सम्बध्यत इति ॥** मण्डूकप्लुत्येति शेषः । तृतीयान्ते उपपदे उपपूर्वाद्दंशधातोर्णमुल् समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यर्थः । नित्यमुपपदसमासमाशङ्क्य आह । **तृतीयाप्रभृतीनीति ॥** ननु मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते मूलकेनोपदंशमित्यत्र मूलकस्य उपदंशनं प्रति कर्मत्वात् कथं मूलकात् तृतीया कथं वा उपदंशात् णमुल् इत्यत आह । **दृश्यमानस्येत्यादि ॥** प्रधानक्रियानुरोधात् परत्वाच्चेति भावः । ननु मूलकस्य भुजिक्रियां प्रति करणत्वे उपदंशनेन असामर्थ्यात्समासानुपपत्तिरिति शङ्कते । **यद्यपीति ॥** उपदंशिना सह मूलकस्य कर्मत्वेनान्वयश्शब्दगम्यो न भवति । तस्य भुजिक्रियां प्रति करणत्वेनान्वयस्योक्तत्वादित्याक्षेपः । समाधत्ते । **तथापीति ॥** भुजिक्रियां प्रति शाब्दमर्यादया करणत्वेनान्वितस्यापि मूलकस्योपदंशनं प्रति आर्थिकः कर्मत्वान्वयोऽस्त्येव । मूलकस्योपदंशनं प्रति वस्तुतः कर्मत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । नन्वार्थिककर्मत्वान्वयमादाय कथं तृतीया कथं वा णमुल् कथं वा समास इत्यत आह । **एतावतैवेति ॥** कुत एतदित्यत आह । **तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यादिति ॥** यदि तृतीयान्ते शाब्दान्वय एवात्र विवक्ष्येत, तदा करण इत्येवावक्ष्यत् 'करणे हनः' इतिवदिति भावः । मूलकस्य भुजिक्रियां प्रति करणत्वान्वयश्शाब्दः । उपदंशे कर्मत्वान्वयः आर्थिकः इत्येतदुपपादयति । **ततश्चायमर्थ इति ॥** मूलकेन भुङ्क्ते इत्यन्वयश्शाब्दः । प्रधानक्रियानुरोधात्परत्वाच्च तृतीयाविभक्तेः प्रवृत्तेरिति भावः । **किंकृत्वेति ॥** किङ्कृत्वा मूलकेन भुङ्क्ते इत्याकाङ्क्षायां उपदश्येत्यन्वेतीत्यर्थः॥

३३६९ । हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । (३-४-४८)

तृतीयान्त उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्धिंसार्थात् णमुल्स्यात् । दण्डोपघातङ्गाः कालयति दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । 'समानकर्मकाणाम्' इति किम् । दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति ।

३३७० । सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः । (३-४-४९)

उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल्स्यात् । पार्श्वोपपीडं शेते—पार्श्वयोरुपपीडम्—पार्श्वाभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति । व्रजेन व्रजे उपरोधं वा । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति । पाणावुपकर्षम्—पाणिनोपकर्षम् ।

३३७१ । समासत्तौ । (३-४-५०)

तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल्स्यात्संनिकर्षे गम्यमाने । केशग्राहं युध्यन्ते युद्धसंरम्भात् । केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम्—हस्तेन गृहीत्वा ।

३३७२ । प्रमाणे च । (३-४-५१)

तृतीयासप्तम्योरित्येव । द्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । द्यङ्गुलेन द्यङ्गुले वोत्कर्षम् ।

तदेवेति ॥ किमुपदश्येत्याकाङ्क्षायां तदेव मूलकमर्थात् कर्मत्वेनान्वेतीत्यर्थः । **हिंसार्थानाञ्च** ॥ **दण्डोपघातङ्गाः कालयतीति** ॥ 'कल विक्षेपे' चुरादिः । तत्रानुप्रयुज्यमानकालयतेरुपहन्तेश्च गावः कर्म । अतस्समानकर्मकत्वमुपहन्तेरिति भावः । **दण्डेनोपघातमिति** ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति उपपदसमासविकल्प इति भावः । **दण्डताडमिति** ॥ 'तड आघाते' चुरादिः । **सप्तम्याश्चोपपीड** ॥ चात्तृतीयायामिति समुच्चीयते । 'कृष विलेखने' इति धातोरशपि कृतलघूपधगुणस्य कर्षेति निर्देशः । अतस्तौदादिकस्य निरासः । पीड, रुध, कर्ष, एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे प्रथमा । पुंस्त्वञ्चार्षम् । उपपूर्वः पीडरुधकर्षः इति मध्यमपदलोपिसमासः । तदाह । **उपपूर्वेभ्य इति** ॥ 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति उपपदसमासविकल्पं मत्वा आह । **पार्श्वयोरुपपीडमिति** ॥ तौदादिकात्तु कृषेः क्त्राप्रत्यय एव न तु णमुल् । क्षेत्रे उपकृष्य बीजान्यावपति । हलेनोपकृष्येति । यद्यपि तौदादिकोऽपि विलेखनार्थक एव । तथापि क्षेत्रविषयविलेखन एव तस्य प्रवृत्तेरित्याहुः । **समासत्तौ** ॥ समासत्तिपदं विवृणोति । **सन्निकर्षे गम्यमाने इति** ॥ सन्निकर्षोऽव्यवधानेन संयोगः । **केशग्राहमिति** ॥ सन्निकर्षपरमेतत् । अत्यन्तं सन्निहिता युध्यन्ते इत्यर्थः । तदाह । **युद्धसंरम्भादिति** ॥ युद्धातिशयवशाद्योद्धारः परस्परं अत्यन्तं सन्निहिता भवन्तीत्यर्थः । **प्रमाणे च** ॥ **इत्येवेति** ॥ तृतीयान्ते सप्तम्यन्ते चोपपदे धातोर्णमुल् स्यात् प्रमाणे गम्ये इत्यर्थः । ह्रस्वः खण्डः खण्डिका । **द्यङ्गुलेनेति**

३३७३। अपादाने परीप्सायाम्। (३-४-५२)

परीप्सा त्वरा। शय्योत्थायं धावति। एवं नाम त्वरते यदवश्यकर्तव्यमपि नापेक्षते। शय्योत्थानमात्रमपेक्षते।

३३७४। द्वितीयायां च। (३-४-५३)

परीप्सायामित्येव। यष्टिग्राहं युध्यन्ते। लोष्टग्राहम्।

३३७५। अपगुरो णमुलि। (६-१-५३)

'गुरी उद्यमने' इत्यस्यैचो वा आत्स्याण्णमुलि। अस्यपगारं युध्यन्ते। अस्यपगोरम्।

३३७६। स्वाङ्गेऽध्रुवे। (३-४-५४)

द्वितीयायामित्येव। अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल्। भ्रूविक्षेपं कथयति। भ्रुवं विक्षेपम्। 'अध्रुवे' किम्। शिर उत्क्षिप्य। येनाङ्गेन विना न जीवनं तद्ध्रुवम्।

३३७७। परिक्लिश्यमाने च। (३-४-५५)

सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल्स्यात्। उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते। कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः। 'उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः'। ध्रुवार्थमिदम्।

३३७८। विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः। (३-४-५६)

द्वितीयायामित्येव। द्वितीयान्त उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल्स्याद्व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये। गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन संबन्धो व्याप्तिः। क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा। 'नित्यवीप्सयोः' (सू २१४०)

'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इति टजिति भावः। **अपादाने** ॥ अपादाने उपपदे धातोर्णमुल् स्यात् परीप्सायाङ्गम्यमानायामित्यर्थः। त्वरां दर्शयितुमाह। **एवन्नामेत्यादि** ॥ **द्वितीयायाञ्च** ॥ द्वितीयान्ते उपपदे धातोर्णमुलित्यर्थः। **स्वाङ्गेऽध्रुवे** ॥ अध्रुवे इति छेद इति मत्वा आह। **अध्रुव इति** ॥ ननु शिर उत्क्षिप्येति कथं प्रत्युदाहरणम्। शिरसोऽपि अध्रुवत्वादित्यत आह। **येनाङ्गेनेति** ॥ **परिक्लि** ॥ **उरोविदारमिति** ॥ कृत्स्नमुर इत्यर्थः। **प्रतिचस्कर इति** ॥ कृ विक्षेपे प्रतिपूर्वात्कर्मणि लिट्। सुट्कात्पूर्व इति अडभ्यासव्यवायेऽपीति चानुवृत्तौ किरतौ लवने हिंसायां प्रतेश्चेति सुट्। नखैः प्रतिचिक्षिपे इत्यर्थः। ननु उरःप्रतिपेषमित्यादौ स्वाङ्गत्वादेव पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमित्यत आह। **ध्रुवार्थमिति** ॥ उरो विना जीवनाभावात् उरः ध्रुवमिति भावः। **विशिपति** ॥ **गेहादिद्रव्याणामिति** ॥ तथा च गेहानुप्रवेशमास्ते इत्यत्र सर्वाणि गेहान्यनुप्रविश्येति पुनःपुनर्गेहमनुप्रविश्येति वा अर्थः। उभयथापि न द्वित्वमित्याह

इति द्वित्वं तु न भवति। समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात्। यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक्त एव, तथापि असति ह्यासेवार्थकणमुलि आभीक्ष्ण्यणमुलः 'तृतीयाप्रभृतीनि' इत्यत्र संग्रहाभावात् उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः। गेहानुप्रवेशमास्ते। गेहं गेहमनुप्रवेशम्। गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम्। एवं गेहानुप्रपातम्। गेहानुप्रपादम्। गेहानुस्कन्दम्। असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम्।

३३७९। अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु। (३-४-५७)

क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः। तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु णमुल्स्यात्। ह्यहात्यासं गाः पाययति। ह्यहमत्यासम्। ह्यहतर्षम्। ह्यहं तर्षम्। अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते। अद्य पाययित्वा ह्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः।

३३८०। नाम्न्यादिशिग्रहोः। (३-४-५८)

द्वितीयायामित्येव। नामादेशमाचष्टे। नामग्राहमाह्वयति।

३३८१। अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ। (३-४-५९)

अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य च नीचैः कथनम्।

नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वन्तु न भवतीति ॥ कुत इत्यत आह। **समासेनैवेति** ॥ ननु समासेन कथमिह कथनं व्याप्त्यासेवयोरित्यत आह। **स्वभावत इति** ॥ ननु 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् इह आसेवाग्रहणं व्यर्थम्। न च क्त्वानिवृत्तिः फलमिति शङ्क्यम्। क्त्वाप्रत्ययस्यापि पक्षे इष्टत्वादिति शङ्कते। **यद्यपीति** ॥ समाधत्ते। **तथापीति** ॥ द्वितीयान्तस्योपपदसंज्ञार्थमित्यर्थः। नन्विह आसेवाग्रहणाभावे तत्रोपपदमित्युपपदसंज्ञा कुतो नेत्यत आह। **असति हीति** ॥ यद्यप्यासेवायां णमुल्विध्यभावेऽपि 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति णमुल् सिध्यति, तथापि 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति सूत्रे द्वितीयान्तस्य सप्तम्या निर्देशेन ग्रहणाभावादुपपदसंज्ञा न स्यात्। ततश्च 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति उपपदसमासविकल्पो न स्यादिति भावः। **असमासे त्विति** ॥ व्याप्तिणमुलि गेहस्य व्याप्यमानत्वात् द्वित्वम्। आसेवायां णमुलि तु णमुलन्तस्य द्वित्वम्। क्रियापौनःपुन्यस्यैव आसेवात्वादिति भावः। **अस्यतितृषोः** ॥ **ह्यहात्यासमिति** ॥ ह्यहमतिक्रम्येत्यर्थः। अतिपूर्वादस्यतेर्णमुल्। **ह्यहतर्षमिति** ॥ ह्यहन्तृष्णावतीः कृत्वेत्यर्थः। **नाम्न्यादिशिग्रहोः** ॥ नाम्नि आदिशिग्रहोरिति छेदः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। द्वितीयान्ते नामन्शब्दे उपपदे आङ्पूर्वकादिशेः ग्रहधातोश्च णमुलित्यर्थः। **अव्ययेऽयथाभि** ॥ अप्रियस्य नीचैः कथनं प्रियस्योच्चैः कथनञ्च अभिप्रेतम् इष्टम्। तद्विपरीतम् अनभिप्रेतम्। तदाह। **अयथाभिप्रेताख्यानं नामेत्यादि** ॥ 'तृतीयाप्रभृतीन्य

उच्चैःकृत्य–उच्चैः कृत्वा। उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे। नीचैःकृत्य–नीचैः कृत्वा–नीचैः-कारं प्रियं ब्रूते।

३३८२। तिर्यच्यपवर्गे। (३-४-६०)

तिर्यक्छब्द उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम्। तिर्यक्कृत्य गतः। तिर्यक्कारम्। समाप्य गत इत्यर्थः। 'अपवर्गे' किम्। तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः।

३३८३। स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः। (३-४-६१)

मुखतःकृत्य गतः। मुखतः कृत्वा। मुखतः कारम्। मुखतोभूय। मुखतो भूत्वा। मुखतोभावम्।

३३८४। नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे। (३-४-६२)

नाधार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थविषय उपपदे कृभुवोः क्त्वाणमुलौ स्तः। अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य–नाना कृत्वा–नानाकारम्। विनाकृत्य–विना कृत्वा–विनाकारम्। नानाभूय–नाना भूत्वा–नानाभावम्। अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय–एकधा भूत्वा–एकधाभावम्। एकधाकृत्य–एकधा कृत्वा–एकधाकारम्। 'प्रत्ययग्रहणम्' किम्। हिरुक्कृत्वा। पृथग्भूत्वा।

३३८५। तूष्णीमि भुवः। (३-४-६३)

तूष्णींशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः। तूष्णींभूय–तूष्णीं भूत्वा–तूष्णींभावम्। भूग्रहणं कृञो निवृत्त्यर्थम्।

न्यतरस्याम्' इति समासविकल्पं मत्वा आह। **उच्चैःकृत्य-उच्चैः कृत्वेति** ॥ समासपक्षे ल्यबिति भावः। **उच्चैःकारमिति** ॥ अत्र समासतदभावयोर्नास्ति विशेषः। स्वरे तु विशेषः। **तिर्यच्यपवर्गे** ॥ 'तिरश्चीति भवितव्यम् सौत्रो निर्देश' इति भाष्यम्। अपवर्ग इत्यस्य विवरणम्—**समाप्ताविति** ॥ **स्वाङ्गे तस्प्रत्यये** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम्। तस् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः। तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे कृञो भुवश्च क्त्वाणमुलाविति्यर्थः। इह न यथासङ्ख्यं व्याख्यानात्। **नाधार्थ** ॥ 'विनञ्भ्यान्नानाञौनसह' इति सूत्रे असहत्वे विनञ्भ्यान्नाप्रत्ययो विहितः। 'सङ्ख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययो विहितः। तस्य अर्थः इव अर्थो यस्य सः धार्थः। नाप्रत्ययो धार्थकश्च प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः। तदाह। **नाधार्थप्रत्ययान्ते इति** ॥ नाप्रत्ययान्ते धार्थप्रत्ययान्ते उपपदे इत्यर्थः। अर्थग्रहणं धाप्रत्ययमात्रेऽन्वेति। तेन धमुञोऽपि ग्रहणं लभ्यते। नाप्रत्यये त्वर्थग्रहणन्नान्वेति। नाप्रत्ययान्ते धार्थप्रत्ययान्ते च्व्यन्तविषये उपपदे इत्यर्थः। अत एव भाष्ये अर्थग्रहणङ्किम्। द्विधाकृत्य–द्वैधङ्कृत्येत्येवोक्तम्। **तूष्णीमि भुवः** ॥ ननु 'स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः' इत्यतः अनुवृत्त्यैव

३३८६ । अन्वच्यानुलोम्ये । (३-४-६४)

अन्वक्छब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्त आनुकूल्ये गम्यमाने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा—अन्वग्भावम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वानुकूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः । 'आनुलोम्ये' किम् । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः । इति कृदन्तप्रकरणम् ।

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥
भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।
प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धं समाप्तम् ।

सिद्धे भूग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । **कृत्रो निवृत्त्यर्थमिति ॥ अन्वच्यानुलोम्ये ॥** अनूचीत्येव वक्तुमुचितं सौत्रोऽयं निर्देशः । तिर्यच्यपवर्गे इतिवत् । आनुलोम्यं आनुकूल्यम् । **पृष्ठतो भूत्वेति ॥** अग्निप्रथमाः प्रतिपद्यन्ते अन्वगध्वर्युरित्यादौ अन्वक्छब्दस्य पृष्ठभागे प्रसिद्धेरिति भावः ॥—इत्युत्तरकृदन्तप्रकरणम् ॥

इति श्रीमत्सन्ततसन्तन्यमानश्येनकूर्मषोडशाररथचक्राकारादिबहुगुणविराजमानप्रौढापरिमित
महाध्वरस्य श्रीशाहजी शरभजी तुक्कोजी भोसलचोळमहीमहेन्द्रामात्यधुरन्धरस्य श्रीमत
आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याध्वर्युणा पञ्चपुरुषीपोष्येण बाल्य एव तद्दयानिर्वर्ति-
तापरिमिताग्निविजृम्भितवाजपेयसर्वपृष्टाप्तोर्यामप्रमुखमखसन्तर्पितशतमख-
प्रमुखबर्हिर्मुखेन पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणाग्रजन्मविश्वेश्वरवाज-
पेययाजितो लब्धविद्यावैशद्येन अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्ति-
निर्माणप्रकटितसर्वतन्त्रस्वातन्त्र्येण बोधायनापस्तम्ब-
सत्याषाढभारद्वाजकात्यायनाश्वलायनद्राह्याय-
णादिकल्पसूत्रतद्भाष्यपारीणमहादेववाज-
पेययाजिसुतेन अन्नपूर्णाम्बागर्भजातेन
वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिता-
यां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां उत्तरार्धम्
॥ सम्पूर्णम् ॥

॥ बालमनोरमा सम्पूर्णा ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥

अथ वैदिकप्रकरणम् ।

३३८७ । छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् (१-२-६१) । द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसुर्नक्षत्रं पुनर्वसू वा । लोके तु द्विवचनमेव ॥ ३३८८ । विशाखयोश्च (१-२-६२) । प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे वा ॥ ३३८९ । षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा (१-४-९) । षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । 'क्षेत्रस्य पतिना वयम्' । इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन 'सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः' । 'बहुलं छन्दसि' (सू ३४०१) इत्यादिरप्येव प्रपञ्चः । 'यचि भम्' (सू २३१) । 'नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसङ्ख्यानम्' (वा १०५८) नभसा तुल्यं नभस्वत् । भत्वाद्धत्वाभावः । 'अङ्गिरस्वदङ्गिरः' । 'मनुष्वदग्ने' । 'जनेरुसिः' (उणा) इति विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि । बाहुलकात् । 'वृषण्वस्वश्वयोः' (वा १०५९) । वृष वर्षुकं वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा अश्वो यस्य वृषणश्वः । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वार्यते । अत एव 'पदान्तस्य' (सू १९८) इति णत्वनिषेधोऽपि न । 'अल्लोपोऽनः' (सू २३४) इत्यल्लोपो न, अनङ्गत्वात् । ३३९० । अयस्मयादीनि च्छन्दसि (१-४-२०) । एतानि च्छन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकारादयथायोगं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम्—'उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम्' (वा १०६०) इति 'स सुष्ठुभास ऋक्वता गणेन' । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्त्वाभावः । जश्त्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । 'नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु' । अत्र पदत्वाज्जश्त्वम् । भत्वात्कुत्वाभावः । 'ते प्राग्धातोः' (सू २२३०) । ३३९१ । छन्दसि परेऽपि (१-४-८१) । ३३९२ । व्यवहिताश्च (१-४-८२) । 'हरिभ्यां याह्योक आ' । 'आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि' । ३३९३ । इन्धिभवतिभ्यां च (१-२-६) । आभ्यां परो लिट् कित् स्यात् । 'समीधे दस्युहन्तमम्' । 'पुत्र ईधे अथर्वणः' । बभूव । इदं प्रत्याख्यातम् । 'इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यम्' (वा ५९४) इति ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

३३९४ । तृतीया च होश्छन्दसि (२-३-३) । जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्द्वितीया च । 'यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति' । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते, 'यस्याग्निहोत्रमधिश्रितमेध्यमापद्येत' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हविर्देवतो-

देशेन त्यक्ता प्रक्षिपतीत्यर्थः । ३३९५ । द्वितीया ब्राह्मणे (२-३-६०) । ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यपवादः । 'गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः' । ३३९६ । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि (२-३-६२) । षष्ठी स्यात् । 'पुरुषमृगश्चन्द्रमसे' । 'गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम्' । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम्' (वा १५०९) । 'या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः' ॥ ३३९७ । यजेश्च करणे (२-३-६३) । इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते ॥ ३३९८ । बहुलं छन्दसि (२-४-३९) अदो घस्लादेशः स्यात् । घस्तां नूनम् । लुङि 'मन्त्रे घस–' (३४०२) इति च्लेर्लुक् । अडभावः । 'सग्धिश्च मे' ॥ ३३९९ । हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि (२-४-२८) । द्वन्द्वः पूर्ववल्लिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (सू २४२३) ॥ ३४०० । बहुलं छन्दसि (२-३-७३) । 'वृत्रं हनति वृत्रहा' । 'अहिः शयत उपपृक् पृथिकाः' । अत्र लुङ् न । अदादिभिन्नेऽपि क्वचिल्लुक् । 'ताध्वं नो देवाः' । 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' (सू २४८९) ॥ ३४०१ । बहुलं छन्दसि (२-४-७६) । 'दाति प्रियाणि चिद्वसु' । अन्यत्रापि । 'पूर्णा विवष्टि' ॥ ३४०२ । मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः (२-४-८०) । लिरिति च्लेः प्राचां संज्ञा । एभ्यो लेर्लुक्स्यान्मन्त्रे । 'अक्षन्नमी मदन्तहि' । घस्लादेशस्य 'गमहन–' (सू २३६३) इत्युपधालोपे 'शासिवसि–' (सू २४१०) इति षः । 'माह्वार्मित्रस्य' । 'धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य' । 'नशेर्वा' (सू ४३१) इति कुत्वम् । 'सुस्रुचो वेन आवः' । 'मा न आधक्' । आदिलाकारान्तग्रहणम् । 'आप्रा द्यावापृथिवी' । 'परावग्भरभृद्यथा' । 'अक्रन्नुषसः' । 'त्वे रयिं जागृवांसो अनुग्मन्' । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् । 'अज्ञत तदा अस्य दन्ताः' । विभाषानुवृत्तेर्नेह । 'न ता अगृभ्णन्नजनिष्ट हि षः' ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

३४०३ । अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि (३-१-४२) । आद्येषु चतुर्षु लुङि 'आम्' 'अकः' इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कुत्वं च । रमयामकः । अरीरमत् । पावयांक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामक्रन् । अवेदिषुः ॥ ३४०४ । गुपेश्छन्दसि (३-१-५०) । च्लेश्चङ् वा । 'गृहानजूगुपतं युवम्' । अगौप्तमित्यर्थः । ३४०५ । नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः (३-१-५१) । च्लेश्चङ् न । 'मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः' । 'मा त्वाग्निर्ध्वनयीत्' । ३४०६ । कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसि (३-१-५९) । च्लेरङ् वा । 'इदं तेभ्योऽकरं नमः' । अमरत् । अदरत् । 'यत्सानोः सानुमारुहत्' । ३४०७ । छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यव्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि (३-१-१२३) । कृन्ततेः निस्पूर्वात्क्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासो निसः षत्वं च । 'निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः' देवशब्दे उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्यप्दीर्घश्च । 'स्पर्धन्ते वा उ देवहूये' । 'प्र' 'उत्' आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यः । 'मृङ्' 'स्तृञ्' 'ध्रु' एभ्यो यत् । मर्यः । स्तर्या । स्त्रियामेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यण्यतौ । खन्यः । खान्यः ।

यजेर्यः । 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै' । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । 'आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति' । सीव्यतेः क्यप् षत्वं च प्रतिषीव्यः । ब्रह्मणि वदेर्ण्यत् । ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु 'वदः सुपि क्यप् च' (सू २८५४) इति क्यब्यतौ । भवतेः स्तौतेश्च ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशश्च पृड उत्तरपदे । उपचाय्यपृडम् । 'हिरण्य इति वक्तव्यम्' (वा १९४५) उपचेयपृडमेवान्यत् । 'मृड सुखने' 'पृड च' इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः ॥ ३४०८ । छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् (३-२-२७) । एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् । 'ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् उत नो गोषणिं धियम्' । 'ये पथां पथिरक्षयः' । चतुरक्षौ पथिरक्षी । 'हविर्मथीनामभि' ॥ ३४०९ । छन्दसि सहः (३-२-६३) । ण्विः स्यात् । पृतनाषाट् । ३४१० । वहश्च (३-२-६४) । प्राग्वत् । दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः । ३४११ । कव्यपुरीषपुरीष्येषु ण्युट् (३-२-६५) । एषु वहेर्ण्युट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥ ३४१२ । हव्येऽनन्तःपादम् (३-२-६६) । अग्निर्नो हव्यवाहनः । पादमध्ये तु 'वहश्च' इति ण्वेरेव । 'हव्यवाळग्निरजरः पिता न.' ॥ ३४१३ । जनसनखनक्रमगमो विट् (३-२-६७) । 'विड्वनोः–' (सू २९८२) इत्यात्वम् । अब्जा गोजाः । 'गोषा इन्द्रो नृषा असि' । 'सनोतेरनः' (सू ३६४५) इति षत्वम् । 'इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारुजत्' । 'आ दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः' । अग्रेगाः ॥ ३४१४ । मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् (३-२ ७१) । श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम्' (वा २०३५–३६) यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो डस्वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः । पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः ॥ ३४१५ । अवे यजः (३-२-७२) । अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः । ३४१६ । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च (८-२-६७) । एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ॥ ३४१७ । विजुपे छन्दसि (३-२-७३) । उपे उपपदे यजेर्विच् । उपयट् ॥ ३४१८ । आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च (३-२-७४) । सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युः । चाद्विच् । सुदामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । घृतपावा । विच् कीलालपाः ॥ ३४१९ । बहुलं छन्दसि (३-२-८८) । उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात् । मातृहा । पितृहा । 'छन्दसि लिट्' (सू ३०९३) भूतसामान्ये । 'अहं द्यावापृथिवी आततान ।' 'लिटः कानज्वा' (सू ३०९४) । 'क्वसुश्च' (सू ३०९५) । छन्दसि लिटः कानच्क्वसू वा स्तः । 'चक्राणा वृष्णिम्' । 'यो नो अग्ने अररिवां अघायुः' । 'छन्दस्यघशब्दात्परेच्छायां क्यज्वक्तव्यः' (वा १७११) । 'क्याच्छन्दसि' (सू ३१५०) । उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः । 'एरजधिकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ' (वा २२००) जवेयाभिर्यूनः । 'ऊर्वोरस्तु मे जवः' । 'देवस्य सवितुः सवे' ॥ ३४२० । मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः (३-३-९६) । वृषादिभ्यः क्तिन्स्यात् स चोदात्तः । 'वृष्टिं दिवः' । 'सुम्नमिष्टये' । 'पचत्पक्तीरुत' । 'इयं ते नव्यसी मतिः' । वित्तिः । भूतिः । 'अग्न आ याहि वीतये' । 'रातौ स्तामोभयासः' ॥ ३४२१ । छन्दसि गत्यर्थेभ्यः (३-३-१२९) । ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच् स्यात् । खलोऽपवादः । सूपसदनोऽग्निः ॥ ३४२२ । अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३-३-१३०) । गत्यर्थेभ्यो

येऽन्ये धातवस्तेभ्योऽपि छन्दसि युच् स्यात् । 'सुवेदनामकृणोद्ब्रह्मणे गाम्' ॥ ३४२३ । छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३-४-६) । धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । लुङि । 'देवो देवेभिरागमत्' । लोडर्थे लुङ् । 'इदं तेभ्योऽकरं नमः' । लङ् । 'अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः' । लिट् । 'अद्याममार' । अद्य म्रियेत इत्यर्थः ॥ ३४२४ । लिङर्थे लेट् (३-४-७) । विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि ॥ ३४२५ । सिब्बहुलं लेटि (३-१-३४) ॥ ३४२६ । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३-४-९७) । लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥ ३४२७ । लेटोऽडाटौ (३-४-९४) । लेटः 'अट्' 'आट्' एतावागमौ स्तः । तौ च पितौ । 'सिब्बहुलं णिद्वक्तव्यः' (वा १७९४) । वृद्धिः । 'प्र ण आयूँषि तारिषत्' । 'सुपेशसस्करति जोषिषद्धि' । 'आ साविषदर्शसानाय शरुम्' । सिप इलोपस्य चाभावे । 'पतति विद्युत्' । 'प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवति' ॥ ३४२८ । स उत्तमस्य (३-४-९८) । लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव । करवावः । टेरेत्वम् ॥ ३४२९ । आत ऐ (३-४-९५) । लेट आकारस्य ऐ स्यात् । 'सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते' । आतामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट ऐत्वं न । अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । 'यो यजाति यजात इत्' ॥ ३४३० । वैतोऽन्यत्र (३-४-९६) । लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा । 'आत ऐ' (सू ३४२९) इत्यस्य विषयं विना । 'पशूनामीशै' । 'ग्रहा गृह्यान्तै' । 'अन्यत्र' किम् । 'सुप्रयसा मादयैते' ॥ ३४३१ । उपसंवादाशङ्कयोश्च (३-४-८) । पणबन्ध आशङ्कायां च लेट् स्यात् । 'अहमेव पशूनामीशै' । 'नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम' । 'हलः श्नः शानच्झौ' (सू २५५७) ॥ ३४३२ । छन्दसि शायजपि (३-१-८४) । अपि शब्दाच्छानच् । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' (वा ४८२३) इति हस्य भः । 'गृभाय जिह्वया मधु' । 'बधान देव सवितः' । 'अनिदिताम्–' (सू ४१५) इति बध्नातेर्नलोपः । 'गृभ्णामि ते' । 'मघ्वा जभार' ॥ ३४३३ । व्यत्ययो बहुलम् (३-१-८५) । विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्याच्छन्दसि । 'आण्डा शुष्मस्य भेदति' । भिनत्तीति प्राप्ते । 'जरसा मरते पतिः' । म्रियत इति प्राप्ते । 'इन्द्रो वस्तेन नेषतु' नयतेर्लोट् शप्सिपौ द्वौ विकरणौ । 'इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम्' । तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ् । उः शप् सिप् चेति त्रयो विकरणाः ॥

"सुप्तिङुप्रग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥" [भाष्यम्]

'धुरि दक्षिणायाः' । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । 'चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति' । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । 'ब्रह्मचारिणमिच्छते' । इच्छतीति प्राप्ते । 'प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति' । युध्यते इति प्राप्ते । 'मधोस्तृप्ता इवासते' । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । 'अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः' । वियूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । 'श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन' । लुटो विषये लट् । 'तमसो गा अदुक्षत्' । अधुक्षदिति प्राप्ते । 'मित्र वयं च सूरयः' । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अण्विषयेऽच् । अवग्रहे विशेषः । यङो यशब्दादारभ्य 'लिङ्याशिष्यङ्' (सू ३४३४) इति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो

भेदतीत्यादिरुक्त एव ॥ ३४३४ । लिङ्याशिष्यङ् (३-१-८६) । आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि । 'वच उम्' (सू २४५४) । 'मन्त्रं वोचेमाग्नये' । 'दृशेरग्वक्तव्यः' (वा १८६२) । 'पितरं च दृशेयं मातरं च' । अङि तु 'ऋदृशोऽङि–' (सू २४०६) इति गुणः स्यात् ॥ ३४३५ । छन्दस्युभयथा (३-४-११७) । धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् । 'वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः' । वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः । 'विश्पथिरे' । सार्वधातुकत्वात् इनुः श्नुभावश्च । 'हुश्नुवोः–' (सू २३८७) इति यण् । 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च' (सू ३१५१) । आदन्ताद्दवर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ स्तः । तौ च लिट्वत् । 'बभ्रिर्वज्रम्' । 'पपिः सोमम्' । 'ददिर्गाः' । 'जगिर्युवा' । जग्निर्व्रत्रमित्रियम्' । जग्निः । लिड्वद्भावादेव सिद्धे 'ऋच्छत्यृताम्' (सू २३८३) इति गुणबाधनार्थं कित्त्वम् । 'बहुलं छन्दसि' (सू ३५७८) इत्युत्त्वम् । ततुरिः । जगुरिः ॥ ३४३६ । तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः (३-४-९) । से । 'पक्षे रायः' सेन् । 'ता वामेषे' । असे । 'शरदो जीवसे धाः' । असेन् नित्त्वादाद्युदात्तः । क्से । प्रेपे । कसेन् । 'गवामिव श्रियसे' । अध्यै । अध्यैन् । 'जठरं पृणध्यै' । पक्ष आद्युदात्तः । कध्यै । कध्यैन् । आहुवध्यै । पक्षे नित्स्वरः । शध्यै । 'राधसः सह मादयध्यै' । शध्यैन् । 'वायवे पिबध्यै' । तवै । दातवा उ । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्तवे ॥ ३४३७ । प्रियै रोहिष्यै अव्यथिष्यै (३-४-१) । एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोढुमव्यथितुमित्यर्थः ॥ ३४३८ । दृशे विख्ये च (३-४-११) । द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ॥ ३४३९ । शकिणमुल् कमुलौ (३-४-१२) । शक्नोतावुपपदे तुमर्थ एतौ स्तः । 'विभाजं नाशकत्' । 'अपलुपं नाशकत्' । विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः ॥ ३४४० । ईश्वरे तोसुन्कसुनौ (३-४-१३) । 'ईश्वरो विचरितोः' । 'ईश्वरो विलिखः' । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः ॥ ३४४१ । कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः (३-४-१४) । 'न म्लेच्छितवै' । 'अवगाहे' । 'दिदृक्षेण्यः' । 'भूर्यस्पष्ट कत्वम् । ३४४२ । अवचक्षे च (३-४-१५) । 'रिपुणा नावचक्षे' । अवख्यातव्यमित्यर्थः ॥ ३५४३ । भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् (३-४-१६) । 'आसंस्थातोः सीदन्ति' । आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः । आतमितोः । 'काममाविजनितोः सम्भवाम' इति श्रुतिः ॥ ३४४४ । सृपितृदोः कसुन् (३-४-१७) । भावलक्षण इत्येव । 'पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्' । 'पुरा जतृभ्य आतृदः' ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

३४४५ । रात्रेश्चाजसौ (४-१-३१) । रात्रिशब्दान्ङीप्स्यात् अजखिषये छन्दसि । 'रात्री व्यख्यदायती' । लोके तु कृदिकारादिति ङीष्यन्तोदात्तः ॥ ३४४६ । नित्यं छन्दसि (४-१-४६) । बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीप् । 'बह्वीषु हित्वा' । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ ३४४७ । भुवश्च (४-१-४७) । ङीप् स्यात् छन्दसि । विम्बी । प्रम्बी । विप्रसंभ्य इति ड्वप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुकृष्यते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवङादेशस्तु सौत्रः । 'मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च' (वा २४७६) । ङीपो लित्त्वमानुक चागमः । लित्स्वरः । 'रथीरभून्मुद्गलानी' ॥ ३४४८ । दीर्घजिह्वी च छन्दसि (४-१-५९) । संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीप् विधीयते । 'आसुरी

वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट्' ॥ ३४४९ । कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि (४-१-७१) । ऊङ् स्यात् । 'कद्रूश्च वै कमण्डलू' । 'गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम्' (वा २५०४) । गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः । 'अव्ययात्त्यप्' (सू १३२४) । 'आविष्टचस्वोपसंख्यानं छन्दसि' (वा २७८५) । 'आविष्टयो वर्धते' ॥ ३४५० । छन्दसि ठञ् (४-३-१९) । वर्षाभ्यष्ठको-ऽपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् ॥ ३४५१ । वसन्ताच्च (४-३-२०) । ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् ॥ ३४५२ । हेमन्ताच्च (४ ३-२१) । छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' (सू १४८६) । णिनिः प्रोक्तेऽर्थे । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । 'छन्दसि' किम् । शौनकीया शिक्षा ॥ ३४५३ । घ्यचश्छन्दसि (४ ३-१५०) । विकारे मयट् स्यात् । शरमयं बर्हिः । 'यस्य पर्णमयी जुहूः' ॥ ३४५४ । नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् (४-३-१५१) । उत्वान् उकारवान् । मौञ्जं शिक्यम् । वर्ध्रं चर्म तस्य विकारो वार्ध्री रज्जुः । बैल्वो यूपः । 'सभाया यः' (सू १६५७) ॥ ३४५५ । ढश्छन्दसि (४-४-१०६) । 'सभेयो युवा' । ३४५६ । भवे छन्दसि (४-४-११०) । सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् । 'मेध्याय च विद्युत्याय च' । यथायथं शैषिकानामणादीनां घादीनां चापवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा मुञ्जवान्नाम पर्वतस्तत्र भवो मौञ्जवतः । 'सोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः' । आचतुर्थसमाप्ते-श्छन्दोऽधिकारः । ३४५७ । पाथोनदीभ्यां ड्यण् (४-४-१११) । 'तमु त्वा पाथ्यो वृषा' । 'चनो दधीत नाद्यो गिरो मे' । पाथसि भवः पाथ्यः । नद्यां भवो नाद्यः ॥ ३४५८ । वेशन्तहिमवद्भ्यामण् (४-४-११२) । भवे । 'वैशन्तीभ्यः स्वाहा' । हैमवतीभ्यः स्वाहा' ॥ ३४५९ । स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ (४-४-११३) । पक्षे यत् । ड्यड्ड्ययोस्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः स्रोत्यः–स्रोतस्यः ॥ ३४६० । सगर्भसयूथसनुताद्यन् (४-४-११४) । अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । 'यो नः सनुत्य उत वा जिगत्नुः' । नुतिर्नुतम् । 'नपुंसके भावे क्तः' (सू ३०९०) । सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । 'समानस्य छन्दसि–' (सू १०१२) । इति सः । ततो भवार्थे यन् । यतोऽपवादः ॥ ३४६१ । तुग्राद्धन् । (४-४-११५) । भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । 'आ वः शम वृषभं तुग्यासु' इति बह्वृचाः । 'तुग्रियासु' इति शाखान्तरे । 'घनाकाशयज्ञवरिष्टेषु तुग्रशब्दः' इति वृत्तिः ॥ ३४६२ । अग्राद्यत् (४-४-११६) ॥ ३४६३ । घच्छौ च (४-४-११७) । चाद्यत् । अग्रे भवो-ऽग्र्यः अग्रिय–अग्रीयः ॥ ३४६४ । समुद्राभ्राद्धः (४-४-११८) । 'समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम्' । 'नानदतो अभ्रियस्येव घोषाः' ॥ ३४६५ । बर्हिषि दत्तम् (४-४-११९) । प्राग्घिताद्यदित्येव । 'बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु' ॥ ३४६६ । दूतस्य भागकर्मणी (४-४-१२०) भागोऽशः । दूत्यम् ॥ ३४६७ । रक्षोयातूनां हननी (४-४-१२१) । 'या तेऽग्ने रक्षस्या तनूः' । यातव्या ॥ ३४६८ । रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये (४-४-१२२) । प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ॥ ३४६९ । असुरस्य स्वम् (४-४-१२३) । 'असुर्ये देवेभिर्धायि विश्वम्' ॥ ३४७० । मायायामण् (४-४-१२४) । आसुरी माया ॥ ३४७१ । तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्च मतोः (४-४-१२५) ।

वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः । ऋतव्याः ॥ ३४७२ ॥ अश्विमानण् (४-४-१२६) । 'आश्विनीरुपदधाति' ॥ ३४७३ । वयस्यासु मूर्धो मतुप् (४-४-१२७) । तद्वानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यं । मतुवन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मतुप्स्यात् । प्रथमस्य मतोर्लुक्च । वयश्शब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु । यस्मिन्मन्त्रे मूर्धवयःशब्दौ स्तः, तेनोपधेयासु 'मूर्धन्वतीरुपदधाति' इति प्रयोगः ॥ ३४७४ । मत्वर्थे मासतन्वोः (४-४-१२८)। नभोऽभ्रम् । तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः । ओजस्या तनूः ॥ ३४७५ । मधोर्ञ च (४-४ १२९)। चाद्यत् । माधवः–मधव्यः ॥ ३४७६ । ओजसोऽहनि यत्खौ (४-४-१३०) । ओजस्यमहः ओजसीनं वा ॥ ३४७७ । वेशोयश आदेर्भगाद्यल्खौ (४-४ १३१) । यथासङ्ख्यं नेष्यते । वेशो बलं तदेव भगः इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥ (३४७८। ख च (४-४-१३२)। योगविभाग उत्तरार्थः। क्रमनिरासार्थश्च ॥) ३४७९ । पूर्वैः कृतमिनयौ च (४-४-१३३)। 'गम्भीरेभिः'। पथिभिः पूर्विणेभिः। 'येते पन्थाः सवितः पूर्व्यासः' ॥ ३४८० । अद्भिः संस्कृतम् (४-४-१३४) । 'यस्येदमप्यं हविः' ॥ ३४८१ । सहस्रेण संमितौ घः (४-४-१३५) । 'सहस्रियासोऽपां नोर्मयः' । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः ॥ ३४८२ । मतौ च (४-४-१३६) । सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः ॥ ३४८३ । सोममर्हति यः (४-४-१३७) । सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ ३४८४ । मये च (४-४-१३८) । सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः ॥ ३४८५ । मधोः (४-४-१३९) । मधुशब्दान्मयडर्थे यत्स्यात् । मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः ॥ ३४८६ । वसोः समूहे च (४-४-१४०) । चान्मयडर्थे यत् । वसव्यः । 'अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम्' (वा २९८०) । छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः । ओश्रावय इति चतुरक्षरम्, 'अस्तुश्रौषट्' इति चतुरक्षरम्, 'येयजामहे' इति पञ्चाक्षरम्, 'यज' इति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः ॥ ३४८७ । नक्षत्राद्घः (४-४-१४१) । स्वार्थे । 'नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा' ॥ ३४८८ । सर्वदेवात्तातिल् (४-४-१४२) । स्वार्थे । 'सविता नः सुवतु सर्वतातिम्' । प्रदक्षिणिर्देवतातिर्मुराणः' ॥ ३४८९ । शिवशमरिष्टस्य करे (४-४-१४३) । करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । 'याभिः शन्तातौ भवथो ददाशुषे' । 'अथो अरिष्टतातये' ॥ ३४९० । भावे च (४-४-१४४) । शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

३४९१ । सप्तनोऽञ् छन्दसि (५-१-६१) । 'तदस्य परिमाणम्' (सू १७२३) इति 'वर्गे' इति च । सप्त 'साप्तान्यसृजत्' । सप्तवर्गानित्यर्थः । शच्छतोर्डिनिश्छन्दसि तदस्य

१. "यथासंख्यमिति । वृत्तिकारस्तु '–यल्' 'ख च' इति सूत्रं व्यभजत्" इति मनोरमा । "वृत्तिकारस्त्विति । अत्रारुचिबीजं तु 'यथासंख्य' सूत्रस्थभाष्यविरोधः" इति शब्दरत्नम् । 'यल्खाविति भाष्यपाठे' इत्यनुपदमेव मनोरमा ।

परिमाणमित्यर्थे वाच्यः' (वा ३१३१)। पञ्चदशिनोऽर्धमासाः। त्रिंशिनो मासाः। 'विंशतेश्चेति वाच्यम्' (वा ३१३२)। विंशिनोऽङ्गिरसः। 'युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुब्वाच्यः' (वा ३१३८) 'त्वावतः पुरूवसो'। 'न त्वावां अन्यः'। 'यज्ञं विप्रस्य मावतः'॥ ३४९२। छन्दसि च (५-१-६७)। प्रातिपदिकमात्रात् 'तदर्हति' इत्यर्थे यत्स्याच्छन्दसि। 'सादन्यं विदथ्यम्'॥ ३४९३। वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि (५-१-९१)। निर्वृत्ताद्यर्थेषु। इद्वत्सरीयः॥ ३४९४। संपरिपूर्वात्ख च (५-१-९२)। चाच्छः। संवत्सरीणः–संवत्सरीयः। परिवत्सरीणः–परिवत्सरीयः॥ ३४९५। छन्दसि घस् (५-१-१०६)। ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे। 'भाग ऋत्वियः॥ ३४९६। उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे (५-१-११८)। धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात्। 'यदुद्वतो निवतः'। उद्गतान्निर्गतादित्यर्थः॥ ३४९७। थट् च च्छन्दसि (५-२-५०)। नान्तादसङ्ख्यादेः परस्य डटस्थट् स्यान्मट् च। पञ्चथम्-पञ्चमम्। 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि' (सू १८८९)। 'पर्यवस्थाता शत्रुः'। 'अपत्यं परिपन्थिनम्'। 'मा त्वा परिपरिणौ विदन्'॥ ३४९८। बहुलं छन्दसि (५-२-१२२)। मत्वर्थे विनिः स्यात्। 'अग्निस्ते ओजस्वी'। 'छन्दोविन्प्रकरणे अष्ठ्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्' (वा ३२११) इति दीर्घः। 'मंहिष्ठमुभयाविनम्'। 'शुनमष्ठ्राव्यचरत्'। 'छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ' (वा ३२०२)। ई। 'रथीरभूत्'। 'सुमङ्गलीरियं वधूः'। 'मघवानमीमहे'॥ ३४९९। तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि (५-३-२०)। इदंतदोर्यथासङ्ख्यं स्तः। 'इदा हि वे उपस्तुतिम्'। तर्हि॥ ३५००। था हेतौ च च्छन्दसि (५-३-२६) किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारे च। 'कथा ग्रामं न पृच्छसि'। 'कथा दाशेम'॥ ३५०१। पश्च पश्चा च च्छन्दसि (५-३-३३)। अवरस्यास्तात्यर्थे निपातौ। 'पश्च हि सः'। 'नो ते पश्चा' 'तुश्छन्दसि' (सू २००७)। तृजन्तान्तृन्नन्ताच्च इष्ठन्नीयसुनौ स्तः। 'आसुतिं करिष्ठः'। दोहीयसी धेनुः'॥ ३५०२। प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि (५-३-१११)। इवार्थे। 'तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा'॥ ३५०३। अमु च च्छन्दसि (५-४-१२)। किमेत्तिङव्ययघादित्येव। 'प्रतं नय प्रतराम्'॥ ३५०४। वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छन्दसि (५-४-४१)। स्वार्थे 'यो नो दुरेवो वृकतिः'। 'ज्येष्ठतातिं बर्हिषदम्'॥ ३५०५। अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि (५-४-१०३)। तत्पुरुषाट्टच्स्यात्समासान्तः। 'ब्रह्मसामं भवति'। 'देवच्छन्दसानि'॥ ३५०६। बहुप्रजाश्छन्दसि (५-४-१२३)। 'बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश'॥ ३५०७। छन्दसि च (५-४-१४२) दन्तस्य दतृ स्याद्बहुव्रीहौ। 'उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति'॥ ३५०८। ऋतश्छन्दसि (५-४-१५८)। ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप्। हता माता यस्य हतमाता॥

इति पञ्चमोऽध्यायः।

'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (सू २१७५)। 'छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (वा ३४१४)। 'यो जागार' 'दाति प्रियाणि'॥ ३५०९। तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६-१-७)। तुजादिराकृतिगणः। 'प्रभरा तूतुजानः'। 'सूर्ये मामहानम्'। 'दाधारः यः पृथिवीम्'। 'स तूताव'॥ ३५१०। बहुलं छन्दसि (६-१-३४)। ह्वः सम्प्रसारणं स्यात्। 'इन्द्रमा हुव ऊतये'। 'ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि' (वा ३४७२)। ऋक्छब्दे परे त्रेः सम्प्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति

वक्तव्यम् । तृचं साम । 'छन्दसि' किम् । त्र्यृचानि । 'रयेर्मतौ बहुलम्' (वा ३४७३) । रेवान् रयिमान्पुष्टिवर्धनः ॥ ३५११ । चायः की (६-१-३५) । चायतेर्बहुलं कीत्यमादेशः स्याच्छन्दसि । 'न्य१न्यश्चिक्युर्न निचिक्युरन्यम्' । लिटयुसि रूपम् । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नेह । 'अग्निं ज्योतिर्निचाय्य' ॥ ३५१२ । अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताःश्रितमाशीराशीर्ताः (६-१-३६) । एते छन्दसि निपात्यन्ते । 'इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्' । स्पर्धेर्लङ्थाथाम् । 'अर्कमानृचुः' । 'वसून्यानृहुः' । अर्चेरर्हेश्च लिटयुसि । चिच्युषे । च्युडो लिटि थासि । 'यस्तित्याज' । त्यजेर्णलि । 'श्रातास्त इन्द्र सोमाः' । 'श्रिता नो ग्रहाः' । श्रीञ् पाके निष्ठायाम् । 'नाशिरं दुहे' । 'मध्यत आशीर्तः' । श्रीञ एव क्विपि निष्ठायां च ॥ ३५१३ । खिदेश्छन्दसि (६-१-५२) । 'खिद दैन्ये' । अस्यैच आ स्यात् । चिखाद । चिखेदेत्यर्थः ॥ ३५१४ । शीर्षश्छन्दसि (६-१-६०) । शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् । 'शीर्ष्णो जगतः' ॥ ३५१५ । वा च्छन्दसि (६-१-१०६) । दीर्घाज्जसीचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् । इचि उदाहरणम् । वाराही । वाराह्यौ । 'मानुषीरीळते पिशः' । उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनाभिपूर्वत्वं वा स्यात् । शमीं च शम्यं च । 'सूर्म्ये सुषिरामिव' । 'संप्रसारणाच्च' (सू ३३०) । इति पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः–यज्यमानः ॥ ३५१६ । शेश्छन्दसि बहुलम् (६-१-७०) । लोपः स्यात् । 'या ते गात्राणाम्' । 'ताता पिण्डानाम्' । 'एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम्' (वा ३६६५) । अपां त्वेमन् । अपां त्वोद्मन् ॥ ३५१७ । भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि (६-१-८३) । बिभेत्यस्मादिति भय्यः । वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् । प्रवेयमित्यन्यत्र । 'छन्दसि' किम् । भेयम् । प्रवेयम् । 'हृदय्य आप उपसंख्यानम्' (वा ६५४५) । हृदे भवा हृदय्या आपः । भवे छन्दसि यत् । ३५१८ । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । (३-१-११५) । ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यादति परे न तु वकारयकारपरेऽति । 'उपप्रयन्तो अध्वरम्' । 'सुजाते अश्वसूनृते' । 'अन्तःपादम्' किम् । 'एतास एतेऽर्चन्ति' । 'अव्यपरे' किम् । 'तेऽवदन्' । तेऽयजन् । ३५१९ । अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च (६-१-११६) । एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । 'वसुभिर्नो अव्यात्' । 'मित्रमहो अवद्यात्' । 'मा शिवासो अवक्रमुः' । 'ते नो अव्रत' । 'शतधारो अयं मणिः' । 'ते नो अवन्तु' । 'कुशिकासो अवस्यवः' । यद्यपि बह्वृचैः 'ते नोऽवन्तु' 'रथतूः सोऽयमागात्' 'तेऽरुणेभिः' इत्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते । तथापि बाहुलकात्समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः ॥ ३५२० । यजुष्युरः (६-१-११७) । उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । 'उरो अन्तरिक्षम्' । यजुषि पादाभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ॥ ३५२१ । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे (६-१-११८) । यजुष्यति एङ् प्रकृत्या । 'आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु' । 'जुषाणो अग्निराज्यस्य' । 'वृष्णो अंशुभ्याम्' । वर्षिष्ठे अधि नाके' । 'अम्बे अम्बाले अम्बिके' । अस्मादेव वचनात् 'अम्बार्थ–' (सू २६७) इति ह्रस्वो न ॥ ३५२२ । अङ्ग इत्यादौ च (६-१-११९) । अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे य एङ्पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि । 'प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीव्यत्' । 'अङ्गे अङ्गे अशोचिषम्' ॥ ३५२३ । अनुदात्ते च कुधपरे (६-१-१२०) ।

कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । 'अयं सो अग्निः' । 'अयं सो अध्वरः' । 'अनुदात्ते' किम् । 'अधोऽग्रे रुद्रे' । अग्रशब्द आद्युदात्तः । 'कुधपरे' किम् । 'सोऽयमग्निमन्तः' ॥ ३५२४ । अवपथासि च (६-१-१२१) । अनुदात्त अकारादौ अवपथाः शब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या । 'त्री रुद्रेभ्यो अवपथाः' । वपेस्थासि लङि 'तिङ्ङतिङः' (सू ३९३५) इत्यनुदात्तत्वम् । 'अनुदात्ते' किम् । 'यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः' । 'निपातैर्यद्यदि–' (सू ३९३७) इति निघातो न ॥ ३५२५ । आडोऽनुनासिकश्छन्दसि (६-१-१२६) । आडोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् । स च प्रकृत्या । 'अभ्र आँ अपः' । 'गभीर आँ उग्रपुत्रे' । 'ईषा अक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः' (वा ३६८५) । 'ईषा अक्षो हिरण्ययः' । 'ज्या इयम्' । 'पूषा अविष्टु' ॥ ३५२६ । स्यश्छन्दसि बहुलम् (६-१-१३३) । स्य इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्धलि । 'एष स्य भानुः' ॥ ३५२७ । ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे (६-१-१५१) । ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । 'हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः' । सुश्चन्द्र दस्म ॥ ३५२८ । पितरामातरा च छन्दसि (६-३-३३) । द्वन्द्वे निपातः । 'आ मा गन्तां पितरामातरा च' । चाद्विपरीतमपि । 'न मातरापितरा नू चिदिष्टौ' । 'समानस्य छन्दस्यमूर्ध-प्रभृत्युदर्केषु' (सू १०१२) । समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्न उत्तरपदे । सगर्म्यः । 'छन्दसि स्त्रियां बहुलम्' (वा ३९९४) । विष्वग्देवयोरद्यादेशः । 'विश्वाची च घृताची च' । 'देवद्रीचीं नयथ देवयन्तः' । 'सा कद्रीची' ॥ ३५२९ । सध मादस्थयोश्छन्दसि (६-३-९६) । सहस्य सधादेशः स्यात् मादस्थयोः परतः । 'इन्द्र त्वास्मिन्सधमादे' । सोमः सधस्थम् ॥ ३५३० । पथि च च्छन्दसि (६-३-१०८) । पथिशब्द उत्तरपदे कोः कवं कादेशश्च । कवपथः–कापथः-कुपथः ॥ ३५३१ । साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे (६-३-११३) । सहेः क्त्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं तृनि तृतीयं निपात्यते । 'मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साह्वान्' । अचोर्मध्यस्थस्य डस्य ळः ढस्य ह्वळश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि—

"द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकारः ।
ह्वळकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा संप्रयुक्ते ॥" इति ।

३५३२ । छन्दसि च (६-३-१२६) । अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी ॥ ३५३३ । मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ (६-३-१३१) । दीर्घः स्यान्मन्त्रे । 'अश्वावतीं सोमावतीम्' । इन्द्रियावान्मदिन्तमः । 'विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता' ॥ ३५३४ । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् (६-३-१३२) । दीर्घः स्यान्मन्त्रे । 'यदोषधीभ्य अदधात्योषधीषु' ॥ ३५३५ । ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् (६-३-१३३) । दीर्घः स्यात् । 'आ तू न इन्द्र' । 'नू मूतः' । 'उत वा घा स्यालात्' । मक्षु गोमन्तमीमहे । 'भरता जातवेदसम्' । तङिति थादेशस्य डित्त्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न । 'शृणोत ग्रावाणः' । 'कूमनाः' । 'अत्रा ते भद्रा' । 'यत्रा नश्चक्रा' । 'उरुष्याणः' ॥ ३५३६ । इकः सुञि (६-३-१३४) । ऋचि दीर्घ इत्येव । अभी षुणः सखीनाम्' । 'सुन्वः' (सू ३६४४) इति षः । 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' (सू ३६४९) इति णः ॥ ३५३७ । व्यचोऽतस्तिङः (६-३-१३५) । मन्त्रे दीर्घः । 'विश्रा हि त्वा चकाजरसम्' । ३५३८ । निपातस्य च (६-३-१३६) । 'एवा हि ते' ॥ ३५३९ । अन्येषामपि दृश्यते

(६-३-१३७) । अन्येषामपि पूर्वपदस्थानां दीर्घः स्यात् । पूरुषः । दण्डादण्डि ॥ ३५४० । छन्दस्युभयथा (६-४-५) । नामि दीर्घो वा । 'धाता धातॄणाम्' इति बह्वृचाः । तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति ॥ ३५४१ । वा षपूर्वस्य निगमे (६-४-९) । षपूर्वस्यान उपधाया वा दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ऋभुक्षाणम् । ऋभुक्षणम् । 'निगमे' किम् । तक्षा । तक्षाणौ । ३५४२ । जनिता मन्त्रे (६-४-५३) । इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते । योनः पिता जनिता ॥ ३५४३ । शमिता यज्ञे (६-४-५४) । शमयितेत्यर्थः ॥ ३५४४ । युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि (६-४-५८) । ल्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विप्लूय । 'आडजादीनाम्' (सू २२५४) ॥ ३५४५ । छन्दस्यपि दृश्यते (६-४-७३) । अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः । 'न माङ्योगे' (सू २२२८) ॥ ३५४६ । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६-४-७५) । अडाटौ न स्तः । माङ्योगेऽपि स्तः । 'जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायः' । 'मा वः क्षेत्रे परवीजान्यवाप्सुः' ॥ ३५४७ । इरयो रे (६-४-७६) । 'प्रथमं गर्भं दध्रे आपः' । रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादातोलोपः । अत्र रेशब्दस्योटि कृते पुनरपि रेभावः । तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति ॥ ३५४८ । छन्दस्युभयथा (६-४-८६) । भूसुधियोर्ण्यादिष्वडुवङौ च । 'वनेषु चित्रं विभ्वम्' । विभुवं वा । 'सुध्यो हव्यमग्नेः' । सुधियो वा । 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' (वा ४११५) । 'तन्वं पुषेम' । तनुवं वा । त्र्यम्बकम्–त्रियम्बकं वा ॥ ३५४९ । तनिपत्योश्छन्दसि (६-४-९९) । एतयोरुपधालोपः क्ङिति प्रत्यये । 'वितन्निरे कवयः' । 'शकुना इव पप्तिम' । भाषायां वितेनिरे । पेतिम ॥ ३५५० । घसिभसोर्हलि च (६-४-१००) । 'सग्धिश्च मे' । 'बब्धां ते हरी धानाः' । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (सू २४२५) ॥ ३५५१ । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि (६-४-१०२) । 'श्रुधी हवम्' । 'शृणुधी गिरः' । रायस्पूर्धि' । 'उरुणस्कृधि' । अपावृधि ॥ ३५५२ । वा छन्दसि (६-४-८८) । हिरपिद्वा ॥ ३५५३ । अङितश्च (६-४-१०३) । हेर्धिः स्यात् । रारन्धि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च । 'अस्मै प्रयन्धि' । 'युयोधि जातवेदः' । यमेः शपो लुक् । यौतेः शपः श्लुः । 'अङितः' किम् । प्रणीहि ॥ ३५५४ । मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः (६-४-१४१) । आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि । 'त्मना देवेषु' ॥ ३५५५ । विभाषर्जोश्छन्दसि (६-४-१६२) । ऋजुशब्दस्यर्तः स्थाने रः स्याद्वा इष्टेमेयस्सु । 'त्वं रजिष्ठमनुनेषि' । ऋजिष्ठं वा ॥ ३५५६ । ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि (६-४-१७५) । ऋतौ भवमृत्व्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्व्यम् । वास्त्वं च । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । 'माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः' । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । 'हिरण्ययेन सविता रथेन' ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ।

'शीङो रुट्' (सू २४४२) । ३५५७ । बहुलं छन्दसि (७-१-८) । रुडागमः स्यात् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (सू ३५६३) । इति पक्षे तलोपः । 'धेनवो दुहे' । 'लोपाभावे घृतं दुहते' । 'अदभ्रमस्य । 'अतो भिस ऐस्' (सू २०३) ॥ ३५५८ । बहुलं छन्दसि (७-१-१०) । 'अग्निर्देवेभिः' ॥ ३५५९ । नेतराच्छन्दसि (७-१-२६) । स्वमोरदड् न । 'वार्त्रघ्नमितरम्' । 'छन्दसि' किम् । इतरत्काष्ठम् । 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्'

(सू ३३३२) । ३५६० । क्त्वापि च्छन्दसि (७-१ ३८) । यजमानं परिधापयित्वा ॥ ३५६१ । सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाडयायाजालः (७-१-३९) । 'ऋजवः सन्तु पन्थाः' । पन्थान इति प्राप्ते सुः । 'परमे व्योमन्' । 'व्योमनि' इति प्राप्ते र्डुलुक् । धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । 'या सुरथा रथीतमा दिविस्पृशा अश्विना' । 'यौ सुरथौ दिविस्पृशौ' इत्यादौ प्राप्ते आ । 'नताद्ब्राह्मणम्' । नतमिति प्राप्ते आत् । 'यादेव विद्म तात्वा' । यन्तमिति प्राप्ते । 'न युष्मे वाजबन्धवः' । 'अस्मे इन्द्रा-बृहस्पती' । युष्मास्वस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया । धृष्णुया । उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या । 'नाभा पृथिव्याः' । नाभाविति प्राप्ते डा । 'ता अनुष्टयोच्यावयतात्' । अनुष्ठानमनुष्ठा । व्यवस्थावदङ् । आडो ङ्या । साधुया । साध्वित्ति प्राप्ते याच् । 'वसन्ता यजेत' । वसन्त इति प्राप्ते आल् । 'इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्' (वा ४३०८) । उर्विया । दार्विया । उरणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् । 'इतिं न शुष्कं सरसी शयानम्' । डेरीकार इत्याहुः । तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु ङीषन्तान्डेर्लुक् । ईकारादेशश्च तूदाहरणान्तरं मृग्यम् । 'आङ्याजयारामुपसंख्यानम्' (वा ४३०९) । 'प्रवाहवा सिसृतम्' । बाहुनेति प्राप्ते आङादेशः । 'घेर्ङिति' (सू २४५) इति गुणः । स्वप्नया । स्वप्नेनेति प्राप्तेऽयाच् । 'स नः सिन्धुमिव नावया' । नावेति प्राप्तेऽयार् । रित्स्वरः । ३५६२ । अमो मश् (७-१-४०) । मिवादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शित्त्वात्सर्वादेशः । 'अस्तिसिचः–' (सू २२२५) । इति ईट् । 'वधीं वृत्रम्' । अवधिषमिति प्राप्ते ॥ ३५६३ । लोपस्त आत्मनेपदेषु (७ १-४१) । छन्दसि । 'देवा अदुह्र' । अदुहतेति प्राप्ते । 'दक्षिणतः शये' । शेत इति प्राप्ते । 'आत्मने–' इति किम् । 'उत्सं दुहन्ति' ॥ ३५६४ । ध्वमो ध्वात् (७-१-४२) । ध्वमो ध्वादित्यादेशः स्याच्छन्दसि । 'अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात्' । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥ ३५६५ । यजध्वैनमिति च (७-१-४३) । एनमित्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः' । 'वकारस्य यकारो निपात्यते' इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी ॥ ३५६६ । तस्य तात् (७ १-४४) । लोटो मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । 'गात्रमस्यानूनं कृणुतात्' । कृणुतेति प्राप्ते । 'सूर्यं चक्षुर्गमयतात्' गमयतेति प्राप्ते ॥ ३५६७ । तप्तनप्तनथनाश्च । (७-१-४५) । तस्येत्येव । शृणोत ग्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । 'सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे' । 'दधातन द्रविणं चित्रमस्मै' । तनप् । 'मरुतस्तज्जुजुष्टन' । जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च । 'विश्वे देवासो मरुतो यति ष्टन' । यत्संख्याकाः स्थेत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः । अस्तेस्तस्य थनादेशः ॥ ३५६८ । इदन्तो मसि (७-१-४६) । मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । मसित्यर्यमिकारूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यादिति यावत् । 'नमो भरन्त एमसि' । 'त्वमस्माकं तव स्मसि' । 'इमः' 'स्मः' इते प्राप्ते ॥ ३५६९ । क्त्वो यक् (७-१ ४७) । 'दिवं सुपर्णो गत्वाय' ॥ ३५७० । इष्ट्वीनमिति च । (७-१-४८) । क्त्वाप्रत्ययस्य ईनमन्तादेशो निपात्यते । इष्ट्वीनं देवान्' इष्ट्वेति प्राप्ते ॥ ३५६१ । स्नात्व्यादयश्च (७-१-४९) । आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो

निपात्यते । 'स्विन्नः स्नात्वी मलादिव' । 'पीत्वी सोमस्य वावृधे' । स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते ॥ ३५७२ । आज्जसेरसुक् (७-१-५०) । अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । ब्राह्मणासः ॥ ३५७३ । श्रीग्रामण्योश्छन्दसि (७-१-५६) । आमो नुट् । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्' । 'सूत ग्रामणीनाम्' ॥ ३५७४ । गोः पादान्ते (७-१-५७) । 'विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम्' । 'पादान्ते' किम् । 'गवां शता पृक्षयामेषु' । पादान्तेऽपि क्वचिन्न । छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । 'विराजं गोपतिं गवाम्' ॥ ३५७५ । छन्दस्यपि दृश्यते (७-१-७६) । अस्थ्यादीनामनङ् । 'इन्द्रो दधीचो अस्थभिः' ॥ ३५७६ । ई च द्विवचने (७-१-७७) । अस्थ्यादीनामित्येव । 'अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्' ॥ ३५७७ । दक्स्ववःस्वतवसां छन्दसि (७-१-८३) । एषां नुम्स्यात्सौ । 'कीदृङिन्द्रः' । स्ववान् । स्वतवान् । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (सू २४९४) ॥ ३५७८ । बहुलं छन्दसि (७-१-१०३) । ततुरिः ॥ ३५७९ । हु ह्वरेश्छन्दसि (७-२-३१) । ह्वरेर्निष्ठायां 'हु' आदेशः स्यात् । 'अहुतमसि हविर्धानम्' ॥ ३५८० । अपरिह्वृताश्च (७-२३२) । पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते । 'अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम्' ॥ ३५८१ । सोमे ह्वरितः (७-२-३३) । इड्गुणौ निपात्येते । 'मा नः सोमो ह्वरितः' ॥ ३५८२ । ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ता विशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीति च (७-२-३४) । अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र 'ग्रसु' 'स्कभु' 'स्तभु' एषामुदित्त्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्त इण्निपात्यते । 'युवं शचीभिर्ग्रसिताममुञ्चतम्' । 'विष्कभिते अजरे' । 'येन स्वः स्तभितम्' । 'सत्येनोत्तभिता भूमिः' । स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गभूतस्य मा भूदिति । 'चते याचने' । 'कस गतौ' । आभ्यां क्तस्येडभावः । 'चत्ता इतश्चत्तामुतः' । त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तम्' । 'उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम्' । निपातनबहुत्वापेक्षया सूत्रे बहुवचनं विकस्ता इति, तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । 'शसु' 'शंसु' 'शासु' एभ्यस्तृच इडभावः । 'एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता' । 'प्रावप्राभ उत शंस्ता' । 'प्रशास्ता पोता' । तरतेर्वृङ्वृञोश्च तृच 'उट्' 'ऊट्' एतावागमौ निपात्येते । 'तरुतारं रथानाम्' । तरूतारम् । वरुतारम्–वरूतारम् । 'वरूत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु' । अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरूतृशब्दो हि निपातितः । ततो ङीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप इकारादेशो निपात्यते । 'ज्वल दीप्तौ' । 'क्षर सञ्चलने' । 'टुवमु उद्गिरणे' 'अम गत्यादिषु' । इह क्षरितीत्यस्यानन्तरं क्षमितीत्यपि केचित्पठन्ति । तत्र 'क्षमूष् सहने' इति धातुर्बोध्यः । भाषायां तु 'ग्रस्तस्कब्धस्तब्धोत्तब्धचतितविकसिताः' । विशसिता–शंसिता–शासिता । तरीता–तरिता । वरीता–वरिता । उज्ज्वलति । क्षरति । पाठान्तरे क्षमति । वमति । अमति । 'बभूथाततन्थजगृम्भववर्थेति निगमे' (सू २५२७) । विद्मा तमुत्सं यत आबभूथ' । 'येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ' । 'जगृम्भा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम्' । 'त्वं ज्योतिषो वितमो ववर्थ' । भाषायां तु । बभूविथ । आततिनिथ । जगृहिम । ववरिथेति ॥ ३५८३ । सनिंससनिवांसम् (७-२-६९) । सनिमित्येतत्पूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा क्वसोरिट् । एत्त्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते । (अञ्जित्वाग्ने सनिंससनिवांसम्) । 'पावकादीनां छन्दसि' (वा ४५२७) प्रत्ययस्थात्कादित्वं नेति वाच्यम् ।

'हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः' ॥ ३५८४ । घोर्लोपो लेटि वा । (७-३-७०) । दधद्रत्नानि दाशुषे' । 'सोमो ददद्गन्धर्वाय' । 'यदग्निरग्नये ददात्' ॥ ३५८५ । मीनातेर्निगमे (७ ३-८१) शिति ह्रस्वः । 'प्रमिनन्ति व्रतानि' । लोके प्रमीणाति । 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' (सू २२२५) ॥ ३५८६ । बहुलं छन्दसि (७-३-९७) । 'सर्वमा इदम्' । (अस्तेर्लङ् तिप् ईडभाव अपृक्तत्वा-द्धल्ङ्यादिलोपः । रुत्वविसर्गौ । संहितायां तु 'भोभगो–' (सू १६७) । इति यत्वम् । 'लोपः शाकल्यस्य' (सू ६७) इति यलोपः ।) गोभिरक्षाः । सिच इडभावश्छान्दसः । अट् । शेषं पूर्ववत् । 'ह्रस्वस्य गुणः' (सू २४२) । 'जसि च' (सू २४१) । 'जसादिषु छन्दसि वा । वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः' (वा ४५९६) । 'अथा शतक्रत्वो यूयम्' । शतक्रतवः । 'पश्वे नृभ्यो यथा गवे' । पशवे । 'नाभ्यस्तस्याचि–' (सू २५०३) इति निषेधे 'बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्' (वा ४५८६) । 'आनुषग्जुजोषत्' ॥ ३५८७ । नित्यं छन्दसि (७-४-८) । छन्दसि विषये णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम् । अवीवृधत् ॥ ३५८८ । न छन्दस्यपुत्रस्य (७-४-३५) । पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचीत्वदीर्घौ न । मित्रयुः । 'क्याच्छन्दसि' (सू ३१५०) इति उः । 'अपुत्रस्य' किम् । 'पुत्रीयन्तः' सुदानवः । 'अपुत्रादीनामिति वाच्यम्' (वा ४६१६) । 'जनीयन्तोऽन्वग्रवः' । जनमिच्छन्त इत्यर्थः ॥ ३५८९ । दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति-रिषण्यति (७ ४-३६) । एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उप्रत्ययाभावादुष्टीयति । द्रविणीयति । वृषीयति । रिष्टीयति ॥ ३५९० । अश्वाघस्यात् (७-४-३७) । 'अश्व' 'अघ' एतयोः क्यच्यात्म्याच्छन्दसि । 'अश्वायन्तो मघवन्' । 'मा त्वा वृका अघायवः' । 'न च्छन्दसि–' (सू ३५८८) इति निषेधो नेत्त्वमात्रस्य । किंतु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् ॥ ३५९१ । देवसुम्नयोर्यजुषि काठके (७ ४-३८) । अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम् । 'देवायन्तो यजमानाः' । 'सुम्नायन्तो हवामहे' । इह यजुःशब्दो न मन्त्र-मात्रपरः किंतु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्थे भवति । किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । सचेन्मन्त्रः यजुषि कठशाखायां दृष्टः । 'यजुषि' इति किम् । 'देवां जिगाति सुम्नयुः' । बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा ततो भवति प्रत्युदाहरणम् इति हरदत्तः ॥ ३५९२ । कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः (७-४-३९) । 'कवि' 'अध्वर' 'पृतना' एषामन्त्यस्य लोपः स्यात्क्यचि परे ऋचि विषये । 'स पूर्वया निविदा कव्यतायोः' । 'अध्वर्यु वा मधु-पाणिम्' । 'दमयन्तं पृतन्युम्' । दधातेर्हिः' (सू ३०७६) । 'जहातेश्च क्ति' (सू ३३३१) ॥ ३५९३ । विभाषा छन्दसि (७-४-४४) । हित्वा शरीरम्' हात्वा वा ॥ ३५९४ । सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च (७-४-४५) । 'सु' 'वसु' 'नेम' एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्त्वं निपात्यते । 'गर्भे माता सुधितं वक्षणासु' । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौंस्या । 'क्तिन्यपि दृश्यते' । 'उत श्वेतं वसुधितिं निरेके' । 'धिष्व वज्र दक्षिण इन्द्र हस्ते' । धत्स्वेति प्राप्ते । 'सुरेता रेतो धिषीय' आशीर्लिङ् । इट् । 'इटोऽत्' (सू २२५७) धासीयेति प्राप्ते । 'अपो भि' (सू ४४२) । 'मासश्छन्दसीति वक्तव्यम्' (वा ४६३३) । माद्भिः–शरद्भिः–स्वरः । स्वतवसोरुषसश्चेष्यते । (वा ४६३४) । स्ववद्भिः । अवतेरसुन् । शोभनम् अवो येषां ते स्ववसः तैः । 'तु' इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन् । स्वं तवो

येषां तैः स्तवद्भिः । 'समुपद्भिरजायथाः' । 'मिथुनेऽसिः' । 'वसेः किच्च' इत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः । पञ्चपादीरीत्या तु 'उपः कित्' इति प्राग्व्याख्यातम् । 'न कवतेर्यङि' (सू २६४१)। ३५९५ । कृषेश्छन्दसि (७-१-६४) । यङ्यभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृष्यते । ३५९६ । दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्धरिभ्रद्-विध्वतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च (७-४-६५) । एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो धृङो धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भासायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इयर्तेर्लटि हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते । 'अलर्षियुध्म खजकृत्पुरन्दरः' । सिपा निर्देशो न तन्त्रम् । 'अलर्ति दक्ष उत' । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते । 'अन्वापनीफणत्' । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतर्यभ्यासस्य निक् । धातुसकारस्य षत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः । 'करिक्रत्' । क्रन्देर्लुङि च्लेरङ् द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । 'कनिक्रदज्जनुषम्' । अक्रन्दीदित्यर्थः । विभर्तेरभ्यासस्य जश्त्वाभावः । 'वियो भरिभ्रदोषधीषु' । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य विगागमो धातोर्ऋकारलोपश्च । 'दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य' । द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं विगागमश्च । 'दविद्यतद्दीद्यच्छोशुचानः' । तरतेः शतरि श्लावभ्यासस्य रिगागमः । 'सहोर्जा तरित्रतः' ।सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि श्लावभ्यासस्य रीक् । मृजेर्लिटि णलभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि श्लावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । 'वक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णम्' ॥ ३५९७ । ससूवेति निगमे (७-४-७४) । सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । 'गृष्टिः ससूव स्थविरम्' । सुषुव इति भाषायाम् ॥ ३५९८ । बहुलं छन्दसि (७-४-७८) । अभ्यासस्येकारः स्याच्छन्दसि । 'पूर्णा विवष्टि । विशेरेतद्रूपम् ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ।

३५९९ । प्रसमुपोदः पादपूरणे (८-१-६) । एषां द्वे स्तः पादपूरणे । 'प्रप्रायमग्निः' । 'संसमिद्युवसे' । 'उपोप मे परामृश' । 'किं नोदुदु हर्षसे' ॥ ३६०० । छन्दसीरः (८-२-१५) । इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । 'हरिवते हर्यश्वाय' । गीर्वान् ॥ ३६०१ । अनो नुट् (८-२-१६) । अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात् । 'अक्षण्वतः कर्णवन्तः' । 'अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति' ॥ ३६०२ । नाद्धस्य (८-२-१७) । नान्तात्परस्य धस्य नुट् । सूपथिन्तरः' । 'भूरिदान्वस्तुङ्वाच्यः' (वा ४७९६) । 'भूरिदावत्तरो जनः' । 'ईद्रथिनः' (वा ४७९५ । 'रथीतरः' । रथीतमं रथीनाम्' ॥ ३६०३ । नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि च्छन्दसि (८-२-६१) । सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते । 'नसत्तमञ्जसा' 'निषत्तमस्य चरतः' । असन्नं निषण्णमिति प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्तमिति त्वरतेः । तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति 'सृ' इत्यस्य । गूर्तमिति 'गूरी' इत्यस्य ॥ ३६०४ । अन्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि (८-२-७०) । रुर्वा रेफो वा । अन्न एव–अन्नरेव । ऊध एव–ऊधरेव । अव एव–अवरेव ॥ ३६०५ । भुवश्च महाव्याहृतेः । (८-२-७१) । भुव

इति—भुवरिति ॥ ३६०६ । ओमभ्यादाने (८-२-८७) । ओंशब्दस्य प्लुतः स्यादारम्भे । 'ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम्' । 'अभ्यादाने' किम् । 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' ॥ ३६०७ । ये यज्ञकर्मणि (८-२-८८) । ये३यजामहे । 'यज्ञ—' इति किम् । ये यजामहे ॥ ३६०८ । प्रणवष्टेः (८ २-८९)। यज्ञकर्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात् । 'अपां रेतांसि जिन्वतो३म्' 'टेः' किम् । हलन्तेऽन्त्यस्य मा भूत् ॥ ३६०९ । याज्यान्तः (८-२-९०) । ये याज्यान्ता मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । 'जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाह३म्' । 'अन्तः' किम् । 'याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्त्यस्य चेष्यते ॥ ३६१० । ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः (८ २ ९१) । एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । 'अग्नयेऽनुब्रू३हि' 'अग्नये गोमयानि प्रेष्य' । 'अस्तुश्रौ३षट्' । 'सोमस्याग्ने वीही वौ३षट्' । 'अग्निमा३वह' ॥ ३६११ । अग्नीत्प्रेषणे परस्य च (८-२-९२) । अग्नीधः प्रेषण आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य च । 'ओ३श्रा३वय' । नेह । 'अग्नीदग्नीन्विहर' । 'बर्हिस्तृणीहि' ॥ ३६१२ । विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः (८-२-९३) । प्लुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षं ही३ । अकार्षं हि । 'पृष्ट' इति किम् । 'कटं करिष्यति हि' । 'हेः' किम् । करोमि ननु । ३६१३ । निगृह्यानुयोगे च (८ २-८४) । अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा । 'अद्यामावास्येत्यात्थ३' । अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते ॥ ३६१४ । आम्रेडितं भर्त्सने (८ २ ९५) । 'दस्योदस्यो३ घातयिष्यामि त्वाम्' । आम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् । 'चौर चौर३' ॥ ३६१५ । अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् (८-२-९६) । अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते । 'अङ्गकूज३ इदानीं ज्ञास्यति जाल्म' । 'तिङ्' किम् । 'अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि' । 'आकाङ्क्षम्' किम् । 'अङ्ग पच' । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सन इत्येव । 'अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि' ॥ ३६१६ । विचार्यमाणानाम् (८-२-९७) । वाक्यानां टेः प्लुतः । 'होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ' । 'न होतव्य३मिति' । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्वपरीक्षणं विचारः ॥ ३६१७ । पूर्वं तु भाषायाम् (८-२-९८) । विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । 'अहिर्नु३ रज्जुर्नु' । प्रयोगापेक्षत्वं पूर्वत्वम् । इह भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते ॥ ३६१८ । प्रतिश्रवणे च । (८ २-९९) । वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । 'गां मे देहि भो३' । 'हन्त ते ददामि३' 'नित्यः शब्दो भवितुमर्हति३' । 'दत्त किमात्थ' ॥ ३६१९ । अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः (८-२-१००) । अनुदात्तः प्लुतः स्यात् । दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते । अग्निभूत३इ । पटो३उ । 'अग्निभूते' 'पटो' एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः । शोभनः खल्वसि माणवक३ ॥ ३६२० । चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने (८-२-१०१) । वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः । 'अग्निचिद्राया३त्' । अग्निरिव भायात् । 'उपमार्थे' किम् । कथंचिदाहुः । 'प्रयुज्यमाने' किम् । अग्निर्माणवको भायात् ॥ ३६२१ । उपरिस्विदासीदिति च (८ २-१०२) । टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् । 'उपरि स्विदासी३त्' । अधः स्विदासी३त्' इत्यत्र तु 'विचार्यमाणानाम्' (सू ३६१६) इत्युदात्तः प्लुतः ॥ ३६२२ । स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु (८-२-१०३) । स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयायाम् । अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमतौ । अभिरूपक३

अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे । अविनीतक३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कुत्सने । शाक्तीक३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः ॥ ३६२३ । क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् (८-२-१०४) । आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यात् । आचारभेदे । स्वयं ह रथेन याति३ । उपाध्यायं पदार्तिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ट३ धनं च तात । व्यापारणे । कटं कुरु३ ग्रामं गच्छ । 'आकाङ्क्षम्' किम् । दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन्विहर ॥ ३६२४ । अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः (८-२-१०५) । अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः । प्रश्ने । अगम३ : पूर्वा३ न्ग्रामा३ न् । सर्वपदानामयम् । आख्याने । अगम३ म् पूर्वा३ न्ग्रामा३ न् ॥ ३६२५ । प्लुतावैच इदुतौ (८-२-१०६) । दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितः तत्रैवैचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते । ऐ४तिकायन । औ४पगव । चतुर्मात्रावतैचौ सम्पद्येते ॥ ३६२६ । एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ (८-२-१०७) । अप्रगृह्यस्यैचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः । 'प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव' । (वा ४८८८) प्रश्नान्ते । अगम३ : पूर्वा३ न्ग्रामा३ न् । अग्निभूत३ इ । अभिपूजिते । भद्रं करोषि पट३ उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ । प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अग्निभूत३इ । याज्यान्ते । स्तोमै-र्विधेमाग्नय३इ । 'परिगणनम्' किम् । विष्णुभूते३ घातयिष्यामि त्वाम् । अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति । 'अप्रगृह्यस्य' किम् । शोभने माले३ । 'आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः' । (वा ४८८९) । अग्ना३इ पत्नी वः ॥ ३६२७ । तयोर्य्वावचि संहितायाम् (८-२-१०८) । इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्न३ याशा । पट३ वाशा । अग्न३ यिन्द्रम् । पट३ वुदकम् । 'अचि' किम् । अग्ना३ वरुणौ । 'संहितायाम्' किम् । अग्न३ इ इन्द्रः । संहितायामित्यध्यायसमाप्तेरधि-कारः । इदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भः सवर्णदीर्घत्वस्य शाकलस्य च निवृत्त्यर्थः । यवयोरसिद्ध-त्वात् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (सू ३६५७) इत्यस्य बाधनार्थो वा ॥ ३६२८ । मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि (८-३-१) । रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) इति परिभाषया नकारस्य । 'इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्' । 'हरिवो मे दिनं त्वा' । 'छन्दसीरः' (सू ३६००) इति वत्वम् ॥ ३६२९ । दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च (६-१-१२) । एते क्रस्वन्ता निपात्यन्ते । 'मीढ्वस्तोकाय तनयाय' । 'वन उपसङ्ख्यानम्' (वा ४८९०) । क्रनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्ध-परिभाषा तु नोपतिष्ठते । अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । 'यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः' । इणः क्रनिप् ॥ ३६३० । उभयथर्क्षु (८-३-८) । अम्परे छवि नकारस्य रुर्वा । पशूंस्तांश्चक्रे ॥ ३६३१ । दीर्घादटि समानपादे (८-३-९) । दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एक-पादस्थौ स्याताम् । 'देवाँ अच्छा सुमती' । 'महाँ इन्द्रो य ओजसा' । उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह । 'आदित्यान्याचिषामहे' ॥ ३६३२ । आतोऽटि नित्यम् (८-३-३) । अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । 'महाँ इन्द्रः' । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः । एवं च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् ॥ ३६३३ । स्वतवान्पायौ (८-३-११) ।

रुर्वा । 'भुवस्तस्य स्वतवाँ पायुरग्ने' ॥ ३६३४ । छन्दसि वाप्राग्रेडितयोः (८-३-४९) । विसर्गस्य सो वा स्यात्कुप्वोः प्रशब्दमाग्रेडितं च वर्जयित्वा । 'अग्ने त्रातरृतस्कविः' । 'गिरिर्न विश्वतस्पृथुः' । नेह । 'वसुनः पूर्व्यः पतिः' । 'अप्र—' इत्यादि किम् । 'अग्निः प्र विद्वान्' । 'पुरुषः पुरुषः' ॥ ३६३५ । कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः (८-३-५०) । विसर्गस्य सः स्यात् । 'प्रदिवो अपस्कः' । 'यथा नो वस्यसस्करत्' । 'सुपे शस्करति' । 'उरुणस्कृधि' । 'सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम्' । 'अनदितेः' इति किम् । 'यथा नो अदितिः करत्' ॥ ३६३६ । पञ्चम्याः परावध्यर्थे (८-३-५१) । पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभावार्थे परिशब्दे परतः । 'दिवस्परिप्रथमं जज्ञे' । 'अध्यर्थे' किम् । 'दिवस्पृथिव्याः पर्योजः' ॥ ३६३७ । पातौ च बहुलम् (८-३-५२) । पञ्चम्या इत्येव । 'सूर्यो नो दिवस्पातु' ॥ ३६३८ । षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु (८-३-५३) । 'वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्' । 'दिवस्पुत्राय सूर्याय' । 'दिवस्पृष्टं भन्दमानः' । 'तमसस्पारमस्य' । 'पारिवीत इळस्पदे' । 'दिवस्पयो दिधिषाणाः' । रायस्पोषं यजमानेषु' ॥ ३६३९ । इडाया वा (८-३-५४) पतिपुत्रादिषु परेषु । इळायास्पुत्रः–इळायाः पुत्रः । इळायास्पदे–इळायाःपदे । 'निसस्तपतावनासेवने' (सू २४०३) । निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । 'निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः' । 'अनासेवने' किम् । निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ॥ ३६४० । युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम् (८-३-१०३) । पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादेशाः त्वंत्वातेतवाः । 'त्रिभिष्ट्वं देव सवितः' । 'तेभिष्ट्वा आभिष्टे' । 'अप्स्वग्ने सधिष्टव' । 'अग्निष्टद्विश्वम्' । 'द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः' । 'अन्तःपादम्' किम् । 'तदग्निस्तदर्यमा' । 'यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराहार्जातवेदा विचर्षणिः' । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः ॥ ३६४१ यजुष्येकेषाम् (८-३-१०४) युष्मत्तत्ततक्षुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चिभिष्ट्वम् । अग्निष्टे अग्रम् । अर्चिभिष्टतक्षुः । पक्षे अर्चिभिस्त्वमित्यादि ॥ ३६४२ । स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि (८-३-१०५) । नृभिष्टुतस्य–नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम्–गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥ ३६४३ । पूर्वपदात् (८-३-१०६) । पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सस्य षो वा । यदिन्द्राग्नी दिवि ष्ठः' । 'युवं हि स्थः स्वर्पती ॥ ३६४४ । सुञः (८-३-१०७) । पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सुञो निपातस्य सस्य षः । 'ऊर्ध्व ऊ षु णः' । 'अभीषु णः' ॥ ३६४५ । सनोतेरनः (८-३-१०८) । 'गोषा इन्दो नृषा असि' । 'अनः' किम् । गोसनिः ॥ ३६४६ । सहेः पृतनर्ताभ्यां च (८-३-१०९) । पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् । ऋतीषाहम् ॥ ३६४७ । निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि (८-३-११९) । सस्य मूर्धन्यः । न्यषीदत्–न्यसीदत् । व्यषीदत्–व्यसीदत् । अभ्यष्टौत्–अभ्यस्तौत् ॥ ३६४८ (८-४-२५) । छन्दस्यृदवग्रहात् । ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । पितृयाणम् ॥ ३६४९ । नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । (८-४-२७) । धातुस्थात् । 'अग्ने रक्षा णः' । 'शिक्षा णो अस्मिन्' । 'उरु णस्कृधि' । 'अभीषु णः' । 'मो षु णः ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

इति वैदिकप्रकरणम् ।

॥ श्रीरस्तु ॥

अथ स्वरप्रकरणम् ।

३६५० । अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (६-१-१५८) । परिभाषेयम् स्वरविधिविषया । यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्कं स्यात् । 'गोपायतं नः' । अत्र 'सनाद्यन्ताः–' (सू २३०४) इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकारोकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम् । 'सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम्' । (वा ३७३०) तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । 'अन्यत्र' इति किम् । 'यज्ञं यज्ञमभिवृद्धे गृणीतः' । अत्र सति शिष्टेऽपि 'श्ना' इत्यत्र स्वरो न शिष्यते किंतु तस एव ॥ ३६५१ । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः । (६-१-१६१) । यस्मिन्ननुदात्ते पर उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । 'देवीं वाचम्' । अत्र ङीवुदात्तः ॥ ३६५२ । चौ (६-१-२२२) । लुप्ताकारेऽचतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः । 'देवद्रीचीं नयथ देवयन्तः' । 'अतद्धित इति वाच्यम्' (वा ३७८९) । दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र ॥ ३६५३ । आमन्त्रितस्य च (६-१-१९८) । आमन्त्रितविभक्त्यन्तस्यादिरुदात्तः स्यात् । 'अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः' ॥ ३६५४ । आमन्त्रितस्य च (८-१-१९) पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् । प्रागुक्तस्य षाष्टस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति' । 'अपादादौ' किम् । 'शृणुद्रि स्तोममम्' । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' (सू ४१२) । 'अग्न इन्द्र' अत्रेन्द्रादीनां निघातो न, पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' (सू ४१३) । समानाधिकरण आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवन्न । 'अग्ने तेजस्विन्' । अग्ने त्रातः' । सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । 'अघ्न्ये देवि सरस्वति' ॥ ३६५५ । सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने (८-१-७४) । अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । 'देवीः षळुर्वीरुरु नः कृणोत' । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । 'देवाः शरण्याः' । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः ॥ ३६५६ । सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे (२-१-२) । सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्यात्स्वरे कर्तव्ये । 'द्रवत्पाणी शुभस्पती' । शुभ इति शुभेः क्विवन्तात् षष्ठ्यन्तम् । तस्य परशरीरानुप्रवेशे पाष्टिकमामन्त्रितायुदात्तत्वम् । न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनम्' । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । परशुना वृश्चन्' । 'षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम्' (वा १२२३)। षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न ।

'अयमग्ने जरिता' । 'एतेनाग्ने ब्रह्मणा' । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् । 'पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम्' (वा १२२८) । आ ते पितर्मरुताम्' 'प्रति त्वा दुहितर्दिवः' । 'अव्ययानां न' (वा १२२९) 'उच्चैरधीयान' । 'अव्ययीभावस्य त्विष्यते' । (वा १२३०) 'उपाग्न्यधीयान'॥ ३६५७ । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (८-२-४) । उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अग्न्यभि हि । स्वरितस्य यणः । खलप्व्याशा । अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न ॥ ३६५८ । एकादेश उदात्तेनोदात्तः (८-२-५) । उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । 'वोऽश्वाः' । 'क्वावरं मरुतः' ॥ ३६५९ । स्वरितो वानुदात्ते पदादौ (८-२-६)। अनुदात्ते पदादौ पर उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात्, पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः । 'वी३दं ज्योतिर्हृदये' । 'अस्य श्लोको दिवीयते' । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किं च 'एङः पदान्तात्–' (सू ८३) इति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन् । 'सो३यमागात्' । उक्तं च प्रातिशाख्ये—'इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहतेषु च' इति ॥ ३६६० । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (८-४-६६) । उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । 'अग्निमीळे' । अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न । 'तमीशानसः' ॥ ३६६१ । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् (८-४-६७) । उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते तु स्यादेव । 'प्र य आरुः' । 'वोऽश्वाः' क्वाऽभीशवः'॥ ३६६२ । एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ (१-२-३३) । दूरात्संबोधने वाक्यमेकश्रुतिः स्यात् । त्रैस्वर्यापवादः । 'आगच्छ भो माणवक' ॥ ३६६३ । यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु (१-२-३४) । यज्ञक्रियायां मन्त्रे एकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा । 'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्' । 'यज्ञ–' इति किम् । स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव । 'अजप–' इति किम् । ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु' । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्खा नाम षोडश ओकाराः । गीतिषु सामाख्या॥ ३६६४ । उच्चैस्तरां वा वषट्कारः (१-२-३५) । यज्ञकर्मणि वौषट्छब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा । सोमस्याग्नेवीही३वौ३षट् ॥ ३६६५ । विभाषा छन्दसि (१-२-३६) । छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयं । संहितायां त्रैस्वर्यम् । ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बह्वृचानाम् । अन्येषामपि यथासंप्रदायं व्यवस्था ॥ ३६६६ । न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः (१-२-३७) । सुब्रह्मण्याख्ये निगदे 'यज्ञकर्मणि–' (सू ३६६३) इति 'विभाषा छन्दसि' (सू ३६६५) इति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । सुब्रह्मण्यो३म् । सुब्रह्मणि साधुरिति यत् । न च 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (सू ३६५८) इति सिद्धे पुनरत्रेदमुदात्तविधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्रानुदात्त इत्यनुवृत्तेः । 'असावित्यन्तः' (वा ६५१)। तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । गार्ग्यो यजते । ञित्वात्प्राप्त आद्युदात्तोऽनेन बाध्यते । 'अमुष्येत्यन्तः' (वा ६५२) । षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत् । दाक्षेः पिता यजते । 'स्यान्तस्योपोत्तमं च' (वा ६५३) । चादन्तः । तेन द्वावुदात्तौ । गार्ग्यस्य पिता यजते । वा नामधेयस्य (वा ३५४)। स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात् । देवदत्तस्य पिता यजते ॥ ३६६७ । देवब्रह्मणोरनुदात्तः (१-२-३८) । अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । 'देवा ब्रह्माण आगच्छत' ॥ ३६६८ । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्

(१-२-३९) । स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् । 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति' ॥ ३६६९ । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (१-२-४०) । उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् । 'सरस्वति शुतुद्रि' । 'व्यचक्षयत्स्वः' । 'तस्य परमाम्रेडितम्' (सू ८३) ॥ ३६७० । अनुदात्तं च (८-१-३) । द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । 'दिवे दिवे' ॥

इति साधारणस्वराः ।

३६७१ । धातोः (६-१-१६२) । अन्त उदात्तः स्यात् । 'गोपायतं नः । 'असि सत्यः' ॥ ३६७२ । स्वपादिहिंसामच्यनिटि (६-१-१८८) । स्वपादीनां हिंसेश्चानिट्यजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः । स्वपन्ति । श्वसन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता । 'क्ङिति च' । नेह । स्वपानि । हिनसानि ॥ ३६७३ । अभ्यस्तानामादिः (६-१-१८९) । अनिट्यजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । 'ये ददति प्रिया वसु' परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । 'दधाना इन्द्रे' ॥ ३६७४ । अनुदात्ते च (६-१-१९०) । अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । 'दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे' ॥ ३६७५ । भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति (६-१-१९२) । भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । 'योऽग्निहोत्रं जुहोति' । 'ममत्तु नः परिज्मा' । 'माता यद्वीरं दधनत् जागर्पि त्वम्' ॥ ३६७६ । लिति (६-१-१९३) । प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः ॥ ३६७७ । आदिर्ण-मुल्यन्यतरस्याम् (६-१-१९४) । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे । लोलूयं लोलूयम् । पक्षे लित्स्वरः ॥ ३६७८ । अचः कर्तृयकि (६-१-१९५) । उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि पर आदिरुदात्तो वा । लूयते केदारः स्वयमेव ॥ ३६७९ । चङ्यन्यतरस्याम् (६-१-२१८) । चङन्ते धातावुपोत्तममुदात्तं वा । 'मा हि चीकरताम्' । धात्वकार उदात्तः । पक्षान्तरे चङुदात्तः ॥

इति धातुस्वराः ।

३६८० । कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः (६ १-१५९) । कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्षः । शपा निर्देशात्तुदादेराद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः ॥ ३६८१ । उञ्छादीनां च (६-१-१६०) । अन्त उदात्तः स्यात् । उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च । 'वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगे युगे' । अन्यत्र 'योगे योगे तवस्तरम्' । भक्षशब्दो घञन्तः । 'गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः' । उत्तम-शश्वत्तमावपि । 'उदुत्तमं वरुण' । 'शश्वत्तममीळते' ॥ ३६८२ । चतुरः शसि (६-१-१६७) । चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे । 'चतुरः कल्पयन्तः' । अचि रः–' (सू २९९) इति रादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह । चतस्रः पश्य' 'चतेरुरन्' । नित्त्वादाद्युदात्तता ॥ ३६८३ । झल्युपोत्तमम् (६-१-१८०) । षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं

१. नैतद्भाष्ये दृष्टम्–इति शेखरकृत् ।

स्यात्। 'अध्वर्युभिः पञ्चभिः'। 'नवभिर्वाजैर्नवती च'। सप्तभ्यो जायमानः'। 'आदशभिर्विवस्वतः'। 'उपोत्तमम्' किम्। 'आ षड्भिर्हूयमानः'। 'विश्वैर्देवैस्त्रिभिः 'झलि' किम्। 'नवानां नवतीनाम्'॥ ३६८४। विभाषा भाषायाम् (६-१-१८१)। उक्तविषये॥ ३६८५। सर्वस्य सुपि (६-१-१९१)। सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात्। 'सर्वे नन्दन्ति यशसा'॥ ३६८६। ञ्नित्यादिर्नित्यम् (६-१-१९७)। ञिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात्। 'यस्मिन्विश्वानि पौंस्या'। पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। 'सुतेदधिष्व नश्चनः'। चायतेरसुन्। 'चायेरन्ने ह्रस्वश्च' (उणा) इति चकारादसुनो नुडागमश्च॥ ३६८७। पथिमथोः सर्वनामस्थाने (६-१-१९९)। आदिरुदात्तः स्यात्। अयं पन्थाः। 'सर्वनामस्थाने' किम्। 'ज्योतिष्मतः पथो रक्ष'। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम्॥ ३६८८। अन्तश्च तवै युगपत् (६-१-२००)। तवैप्रत्ययान्तस्यायन्तौ युगपदायुदात्तौ स्तः। 'हर्षसे दातवा उ'॥ ३६८९। क्षयो निवासे (६-१-२०१)। आद्युदात्तः स्यात्। 'स्वे क्षये शुचिव्रत' एरजन्तः॥ ३६९०। जयः करणम्। (६-१-२०२)। करणवाची जयशब्दः आद्युदात्तः स्यात्। जयत्यनेन जयोऽश्वः॥ ३६९१। वृषादीनां च (६-१-२०३)। आदिरुदात्तः। आकृतिगणोऽयम्। 'वाजेभिर्वाजिनीवति इन्द्रं वाणीः'॥ ३६९२। संज्ञायामुपमानम् (६-१ २०४)। उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः। चञ्चेव चञ्चा कनोऽल लुप्। एतदेव ज्ञापयति 'क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न' इति। 'संज्ञायाम्' किम्। अग्निर्माणवकः। 'उपमानम्' किम्। चैत्रः॥ ३६९३। निष्ठा च द्व्यजनात्। (६-१-२०५)। निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः। दत्तः। 'द्व्यचः' किम्। चिन्तितः। 'अनात्' किम्। त्रातः। 'संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तेर्नेह। कृतम्। हृतम्॥ ३६९४। शुष्कधृष्टौ (६-१-२०६)। एतावाद्युदात्तौ स्तः। असंज्ञार्थमिदम्। 'अतसं न शुष्कम्'॥ ३६९५। आशितः कर्ता (६-१-२०७)। कर्तृवाच्याशितशब्द आद्युदात्तः। 'कृषन्नित्फाल आशितम्'। ३६९६। रिक्ते विभाषा (६-१-२०८)। रिक्तशब्दे वादिरुदात्तः। रिक्तः। संज्ञायां तु 'निष्ठा च द्व्यजनात्' (सू ३६९३) इति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन॥ ३६९७। जुष्टार्पिते च च्छन्दसि (६-१ २०९)। आद्युदात्ते वा स्तः॥ ३६९८। नित्यं मन्त्रे (६-१-२१०)। एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम्। 'जुष्टो दमूनाः'। 'षळर आहुरार्पितम्' इत्यादेः पूर्वेणैव सिद्धेः छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात्। 'अर्पिताः पृष्टिर्न चलाचलासः' इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च॥ ३६९९। युष्मदस्मदोर्ङसि (६-१-२११)। आदिरुदात्तः स्यात्। 'न हि षस्तव नो मम'॥ ३७००। ङयि च (६-१-२१२) 'तुभ्यं हिन्वानः'। 'मह्यं वातः पवताम्'॥ ३७०१। यतोऽनावः (६-१-२१३)। यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तः नावं विना। 'युञ्जन्त्यस्य काम्या'। कर्मेणिङन्तादचो यत्। 'अनावः' किम्। 'नवतिं नाव्यानाम्'॥ ३७०२। ईडवन्दिवृशंसदुहां ण्यतः (६-१-२१४)। एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः। 'ईड्यो नूतनैरुत'। आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च'। 'श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम्'। 'उक्थमिन्द्राय शंस्यम्'॥ ३७०३। विभाषा वेण्विन्धानयोः (६-१-२१५)। आदिरुदात्तो वा। 'आग्नेयोवैवेणुः' 'इन्धानो अग्निम्'॥ ३७०४। त्यागरागहासकुहश्वठकथानाम् (६-१-२१६)। आदिरुदात्तो वा। आद्यास्त्रयो घञन्ताः। त्रयः पचाद्यजन्ताः॥ ३७०५।

मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् (६-१-२१९) मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्बरावती । शरावती ॥ ३७०६ । अन्तोऽवत्याः (६-१-२२०) । अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्रवती । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् ॥ ३७०७ । ईवत्याः (६-१-२२१) । ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । मुनीवती ॥

अथ फिट्सूत्राणि ।

१. 'फिषोऽन्त उदात्तः' । प्रातिपदिकं फिट् । तस्यान्त उदात्तः स्यात् । उच्चैः ॥ २. 'पाटलापालङ्कम्बासागरार्थानाम्' । एतदर्थानामन्त उदात्तः । 'पाटला' 'फलेरुहा' 'सुरूपा' 'पाकला' इति पर्यायाः । 'लघावन्ते–' इति प्राप्ते । 'अपालङ्क' 'व्याधिघात' 'आरेवत' 'आरग्वध, इति पर्यायाः । अम्बार्थः । माता । 'उनर्वन्नन्तानाम्' इत्यायुदात्तत्वे प्राप्ते । सागरः । समुद्रः ॥ ३. 'गेहार्थानामस्त्रियाम्' । गेहम् । 'नब्विषयस्य–' इति प्राप्ते । 'अस्त्रियाम्' किम् । शाला । आद्युदात्तोऽयम् । इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात् ॥ ४. 'गुदस्य च' । अन्त उदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम् । गुदम् । 'अस्त्रियाम्' किम् 'आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः' । 'स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्' इत्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । ततष्टाप् ॥ ५. 'ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य' । धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच्स उदात्तः । अन्तर्धा । 'स्त्रीविषयवर्ण–' इति प्राप्ते । छाया । माया । जाया । 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्' इत्यायुदात्तत्वे प्राप्ते । 'स्त्री' इति किम् । बाह्यम् । यञन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् । 'विषयग्रहणम्' किम् । इभ्या । क्षत्रिया । 'यतोऽनावः' (सू ३७०१) इत्यायुदात्त इभ्यशब्दः । क्षत्रियशब्दस्तु 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्' इति मध्योदात्तः । ६ 'खान्तस्याश्मादेः' । नखम् । उखा । सुखम् । दुःखम् । नखस्य 'स्वाङ्गशिटाम्–' इत्यायुदात्तत्वे प्राप्ते । उखा नाम भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रिमत्वात् 'खय्युवर्णे कृत्रिमाख्या चेत्' इत्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोः 'नब्विषयस्य–' इति प्राप्ते । 'अश्मादेः' किम् । शिखा । मुखम् । मुखस्य 'स्वाङ्गशिटाम्–' इति 'नब्विषयस्य' इति वा आद्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु 'शीङः खो निङ्स्वश्च' इत्युणादिषु नित्त्वोक्तेरन्तरङ्गत्वाट्टापः प्रागेव 'स्वाङ्गशिटाम्–' इति वा बोध्यम् ॥ ७. 'बंहिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम्' । एषामन्त उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते । 'बंहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेन' । 'यद्बंहिष्ठं नातिविधे' इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः । संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः । 'लघावन्ते–' इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । 'अभ्यूर्णवाना प्रभृथस्यायोः' । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः । यथादिसूत्रेण गतार्थमेतत् ॥ ८. 'दक्षिणस्य साधौ' । अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया 'स्वाङ्गशिटाम्–' इत्यायुदात्तः । अर्थान्तरे तु 'लघावन्ते–' इति गुरुरुदात्तः । 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु' इति कोशः ॥ ९. 'स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा' । इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः । दक्षिणो बाहुः । 'आख्याग्रहणम्' किम् । प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति ॥ १०. 'छन्दसि च' । अस्वाङ्गार्थमिदम् ।

दक्षिणः। इह पर्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ ॥ ११. 'कृष्णस्यामृगाख्या चेत्'। अन्त उदात्तः। 'वर्णानां तण–' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते। कृष्णानां व्रीहीणां। 'कृष्णो नोनाव वृषभः'। मृगाख्यायां तु। कृष्णो रात्र्यै ॥ १२. 'वा नामधेयस्य'। कृष्णस्येत्येव। 'अयं वां कृष्णो अश्विना'। कृष्णर्षिः ॥ १३. 'शुक्लगौरयोरादिः'। नित्यमुदात्तः स्यादित्येके। वेत्यनुवर्तत इति तु युक्तम्। 'सरो गौरो यथापि वा' इत्यन्तोदात्तदर्शनात् ॥ १४. 'अङ्गुष्ठोदकबकवशानां छन्दस्यन्तः'। अङ्गुष्ठस्य 'स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम्' इति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थ आरम्भः। वशाग्रहणं नियमार्थं छन्दस्येवेति। तेन लोक आद्युदात्ततेत्याहुः। १५. 'पृष्टस्य च' छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम्। पृष्टम्। १६. 'अर्जुनस्य तृणाख्या चेत्'। 'उनर्व-न्नन्तानाम्' इत्याद्युदात्तस्यापवादः ॥ १७. 'आर्यस्य स्वाम्याख्या चेत्'। 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्' इति 'यतोऽनावः' (सू ३७०१) इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥ १८. आशाया अदिगाख्या चेत्'। दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम्। अत एव ज्ञापकाद्दिक्पर्यायस्याद्युदात्तता। 'इन्द्र आशाभ्य-स्परि' ॥ १९। 'नक्षत्राणामब्विषयाणाम्'। अन्त उदात्तः स्यात्। आश्लेषानुराधादीनां 'लघावन्ते–' इति प्राप्ते ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥ २०. 'न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत्'। अन्त उदात्तो न। कृत्तिका नक्षत्रम्। केचित्तु कुपूर्वो य आप्त-द्विषयाणामिति व्याख्याय 'आर्यिका' 'बहुलिका' इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः॥ २१. घृतादीनां च'। अन्त उदात्तः। 'घृतं मिमिक्षे'। आकृतिगणोऽयम् ॥ २२. 'ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि'। अन्त उदात्तः स्यात्। 'ज्येष्ठ आह चमसा'। 'कनिष्ठ आह चतुरः'। 'वयसि' किम्। ज्येष्ठः श्रेष्ठः। कनिष्ठोऽल्पिकः। इह नित्त्वादाद्युदात्त एव ॥ २३. 'बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा'। अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात्। पक्ष उदात्तः ॥

इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः।

२४. 'अथादिः प्राक् शकटेः'। अधिकारोऽयम्। 'शकटिशकट्योः–' इति यावत्। २५. 'ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य'। आदिरुदात्तः स्यात्। बलिः। तनुः ॥ २६. 'नब्विषयस्या-निसन्तस्य'। 'वने न वा यः'। इसन्तस्य तु सर्पिः। नन्नपुंसकम् ॥ २७. 'तृणधान्यानां च द्व्यषाम्'। द्व्यचामित्यर्थः। कुशाः। काशाः। माषाः। तिलाः। बह्वचां तु गोधूमाः। २८. 'त्रः सङ्ख्यायाः'। पञ्च। चत्वारः। २९. 'स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्'। शिट् सर्वनाम। 'कर्णाभ्यां चुबुकादधि'। 'ओष्ठाविव मधु'। 'विश्वो विहाय'॥ ३०. 'प्राणिनां कुपूर्वम्'। कवर्गात्पूर्व आदिरुदात्तः। काकः। वृकः। 'शुकेषु मे'। 'प्राणिनाम्' किम्। 'क्षीरं सर्पि-र्मधूदकम्'। कुपूर्वङ्किम् धनुः ॥ ३१. 'खय्युवर्णे कृत्रिमाख्या चेत्'। खयि पर उवर्णमुदात्तं स्यात्। कन्दुकः ॥ ३२. 'उनर्वन्नन्तानाम्'। उन। 'वरुणं वो रिशादसम्'। ऋ। 'स्वसारं त्वा कृणवै'। वन्। 'पीवानं मेषम्' ॥ ३३. 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्'। आदिरुदात्तः। एतः। हरिणः। शितिः। पृश्निः। हरित् ॥ ३४. 'ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृताच्छील्ये'। ऋद्धर्जे ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात्। मुनिः ॥ ३५. 'अक्षस्यादेवनस्य'। आदिरुदात्तः। 'तस्य नाक्षैः'। देवने तु। 'अक्षैर्मा दीव्यः' ॥ ३६. 'अर्धस्यासमद्योतने'। अर्धो ग्रामस्य। समेऽशके तु अर्धं पिप्पल्याः ॥ ३७. 'पीतद्रुर्थानाम्'। आदिरुदात्तः। पीतद्रुः सरलः ॥

३८. 'ग्रामादीनां च' । ग्रामः । सोमः । यामः ॥ ३९. 'लुवन्तस्योपमेयनामधेयस्य' । चञ्चेव चञ्चा । 'ग्फिगन्तस्य' इति पाठान्तरम् । ग्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा ॥ ४०. 'न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्' । एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न । ताल इव तालः । मेरुरिव मेरुः । व्याघ्रः । सिंहः । महिषः ॥ ४१. 'राजविशेषस्य यमन्वा चेत्' । यमन्वा वृद्धः । आङ्गमुदाहरणम् । आङ्गाः प्रत्युदाहरणम् ॥ ४२. 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' । अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्बह्वच्कस्य गुरुरुदात्तः । कल्याणः । कोलाहलः ॥ ४३. 'स्त्रीविषय-वर्णाक्षुपूर्वाणाम्' । एषां त्रयाणामाद्युदात्तः । स्त्रीविषयम् । मल्लिका । वर्णः । श्येनी । हरिणी । अक्षुशब्दात्पूर्वोऽस्त्येषां त अक्षुपूर्वाः । तरक्षुः ॥ ४४. 'शकुनीनां च लघु पूर्वम्' । पूर्वं लघु उदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तित्तिरिः ॥ ४५. 'नर्तुप्राण्याख्यायाम्' । यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । कृकलासः ॥ ४६. 'धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम्' । आदिरुदात्तः । क्षान्तानाम् । श्यामाकाः । षान्तानाम् । राजमाषाः ॥ ४७. 'जनपदशब्दानामषान्तानाम्' । आदिरुदात्तः । केकयः । यान्तस्यान्त्यात् पूर्वमिति प्राप्ते ॥ ४८. 'हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा' । हयिति हल्संज्ञा । पललम् । शललम् । 'हयादीनाम्' किम् । एकलः । 'असंयुक्त–' इति किम् । मल्लः ॥ ४९. 'इगन्तानां च ब्यषाम्' । आदिरुदात्तः । कृषिः ॥

इति फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः ।

५०. 'अथ द्वितीयं प्रागीषात्' । 'ईषान्तस्य हलादेः–' इत्यतः प्राग्द्वितीयाधिकारः ॥ ५१. 'त्र्यचां प्राञ्चकरात्' । 'मकरवरूध–' इत्यतः प्राक्त्र्यचामित्यधिकारः ॥ ५२. 'स्वाङ्गाना-मकुर्वादीनाम्' । कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः । रसना । वदनम् ॥ ५३. 'मादीनां च' । मलयः । मकरः ॥ ५४. 'शादीनां शाकानाम्' । शीतन्या । शतपुष्पा ॥ ५५. 'षान्तानां गुर्वादीनाम्' । पादपः । आतपः । लघ्वादीनां तु । अनूपम् । ब्यचां तु । नीपम् ॥ ५६. 'युतान्यण्यन्तानाम्' । युत । अयुतम् । अनि । धमनिः । अणि । विपणिः । ५७. 'मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाक-लोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा' । एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः । मकरः । वरूढ इत्यादि ॥ ५८. 'छन्दसि च' । अमकराद्यर्थ आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं चोदात्तं ज्ञेयम् ॥ ५९. 'कर्दमादीनां च' । आदिर्द्वितीयो वोदात्तः ॥ ६०. 'सुगन्धितेजनस्य ते वा' । आदिर्द्वितीयः तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धितेजनाः ॥ ६१. 'नपः फलान्तानाम्' आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । राजादनफलम् ॥ ६२. 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्' । कुलायः । तलयः । वलयः ॥ ६३. 'थान्तस्य च नालघुनी' । नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः । सनाथा सभा ॥ ६४. 'शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसां च' । अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा ॥ ६५. साङ्काश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम्' । द्वितीयमुदात्तं वा ॥ ६६. 'ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा' हलीषा । लाङ्गलीषा ॥ ६७. 'उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारीरशरावहृदयहिरण्या-रण्यापत्यदेवराणाम्' । एषामादिरुदात्तः स्यात् । ६८. 'महिष्यापाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत्' । आदिरुदात्तः । महिषी जाया । आषाढा उपदधाति ॥

इति फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ।

६९. 'शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण' । उदात्तम् । शकटिः–शकटी ॥ ७०. 'गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य' । अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ ७१. 'पारावतस्योपोत्तमवर्जम्' । शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः ॥ ७२. 'धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम्' । एषां चतुर्णां धूम्रभृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः । स्थालीपाकः ॥ ७३. 'कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि' । कपिकेशः । हरिकेशः ॥ ७४. 'न्यङ्स्वरौ स्वरितौ' । स्पष्टम् । न्यङुत्तानः । 'व्यचक्षयत्स्वः' ॥ ७५. 'न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः' । स्वरितः स्यात् । न्यर्बुदाय स्वाहा । पाकदूर्वा व्यल्कशा ॥ ७६. 'तिल्यशिक्यमत्यकार्ष्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः' । स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । वैश्वानर्या शिक्यमादत्त । प्रभिन्नायमत्यमन्व्यास्यति । वज्रः कार्ष्मर्यो वज्रेण । 'यतोऽनावः' (सू ३७०१) इति प्राप्ते । कार्ष्मर्यमुपयाति । धान्यमसिधिनुहि । मावीरवीकन्या । राजन्यो वज्रस्य रूपम् । प्रतीचीं मनुष्याः ॥ ७७. 'बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि' । अन्तस्वरितानि । ततो बिल्व उदतिष्ठत् । बलं विरुजवीर्यम् ॥ ७८. 'त्वत्त्वसमसिमेत्यनुक्तानि' । 'स्तुरीरु त्वत्' 'उत त्वः पुश्यन्' । 'नर्भन्तामन्यके समे' । 'सिमस्मै' ॥ ७९. 'सिमस्यार्थवर्णेऽन्त उदात्तः' । अथर्वण इति प्रायिकम् । तत्र दृष्टस्येत्येवंपरं वा । तेन 'वासस्तनुते सिमस्मै' इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव ॥ ८०. 'निपाता आद्युदात्ताः' । स्वाहा ॥ ८१. 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' ॥ ८२. 'एवादीनामन्तः' । एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव । एवम् । नूनम् । सह । 'सहं ते पुत्र सूरिभिः' । षष्ठस्य तृतीये 'सहस्य सः–' (सू १००९) इति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति तु प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् ॥ ८३. 'वाचादीनामुभावुदात्तौ' । उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय ॥ ८४. 'चादयोऽनुदात्ताः' । स्पष्टम् ॥ ८५. 'यथेति पादान्ते' । 'तं नेमिमृभवो यथा' । 'पादान्ते' किम् । 'यथानो अदितिः करत्' ॥ ८६. 'प्रकारादिद्विरुक्तौ' । परस्यान्त उदात्तः । पटुपटुः ॥ ८७. 'शेषं सर्वमनुदात्तम्' । शेषमित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः । प्रप्रायम् । दिवेदिवे ॥

इति फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः ।

३७०८ । आद्युदात्तश्च (३-१-३) । प्रत्यय आद्युदात्त एव स्यात् । अग्निः । कर्तव्यम् । ३७०९ । अनुदात्तौ सुप्पितौ (३-१-४) । पूर्वस्यापवादः । यज्ञस्य । न यो युच्छति । शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ ॥ ३७१० । चितः (६-१-१६३) । अन्त उदात्तः स्यात् । 'चितः सप्रकृतेर्बहुकजर्थम्' (वा ३७४९) चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः । बहुपटुः । 'नर्भन्तामन्यके समे' । 'यके सरस्वतीम्' । 'तकत्सुतं' ॥ ३७११ । तद्धितस्य (६-१-१६४) । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे नित्स्वरबाधनार्थमिदम् । कौञ्जायनाः ॥ ३७१२ । कितः (६-१-१६५) । कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । 'यदाग्नेयः' ॥ ३७१३ । तिसृभ्यो जसः (६-१-१६६) । अन्त उदात्तः । 'तिस्रो द्यावः सवितुः' ॥ ३७१४ । सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः (६-१-१६८) । सावितिसप्तमीबहुवचनम् । तत्र य एकाच्ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता । 'वाचा विरूपः' । 'सौ' किम् । राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि

राजशब्दात्परस्य मा भूत् । 'राजो नु ते' । 'एकाचः' किम् । विधते राजनि त्वे' । 'तृतीयादिः' किम् । 'न ददर्श वाचम्' ॥ ३७१५ । अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे (६-१-१६९) । नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात् । परमवाचा ॥ ३७१६ । अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् (६-१-१७०) अञ्चेः परा विभक्तिरुदात्ता । 'इन्द्रो दधीचः' । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्तमानेऽसर्वनामस्थानग्रहणं शस्परिग्रहार्थम् । 'प्रतीचो बाहून्' ॥ ३७१७ । ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैभ्युभ्यः (६-१-१७१) । 'ऊठ्' 'इदं' 'पदादि' 'अप्' 'पुम्' 'रै–' 'दिव्' इत्येभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता ऊठ् । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा । 'ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम्' (वा ३७५७) । इह मा भूत् । 'अक्षयुवा' । अक्षयुवे । इदम् । एभिर्नृभिर्नृतमः । अन्वादेशे न । 'अन्तोदात्तात्' इत्यनुवृत्तेः । न च तत्रान्तोदात्ताप्यस्तीति वाच्यम् । 'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ' (सू ३५०) इति सूत्रेणानुदात्तस्याशो विधानात् । 'प्र ते वक्षू' । 'माभ्यां गा अनु' । 'पद्भ्योमास्हृन्निश् ' (सू २२८) इति पदादयः । 'पद्भ्यां भूमिः' । 'द्विर्न जिह्वा' । 'जायते मासिमासि' । 'मनश्चिन्मे हृद आ' । अप् । 'अपां फेनेन' । पुम् । 'अभ्रातेव पुंसः' । रै । 'राया वयम्' । 'रायो धर्ता' । दिव् । 'दिवेदिवे' ॥ ३७१८ । अष्टनो दीर्घात् (६-१-१७२) । शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । 'अष्टाभिर्दशभिः' ॥ ३७१९ ॥ शतुरनुमो नद्यजादी (६-१-१७३) । अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नद्यजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् । 'अच्छा रवं प्रथमा जानती' । कृण्वते । 'अन्तोदात्तात्' किम् । दधती । 'अभ्यस्तानामादिः' (सू ३६७३) इत्याद्युदात्त. । 'अनुमः' किम् । तुदन्ती । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अदुपदेशात्परत्वाच्छतुः '–लसार्वधातुकम्–' (सू ३७३०) इति निघातः ॥ ३७२० । उदात्तयणो हल्पूर्वात् (६-१-१७४) । उदात्तस्थाने यो यण्हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात् । 'चोदयित्री सूनृतानाम्' । 'एषां नेत्री' । 'ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे' ॥ ३७२१ । नोङ्धात्वोः (६-१ १७५) । अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः । ब्रह्मबन्ध्वा । 'सित्पृश्निः सुभ्वे' ॥ ३७२२ । ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् (६-१-१७६) । ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदात्तः । 'यो अब्दिमाँ उदनिमाँ ईयर्ति' । 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः' । 'अन्तोदात्तात्' किम् । 'मा त्वा विददिषुमान्' । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इत्येतदत्र न । 'मरुत्वं इन्द्र' । 'नियुत्वान्वा यवागहि' । 'रेशब्दाच्च' (वा ३७६३) 'रेवाँ इद्रेवतः' ॥ ३७२३ । नामन्यतरस्याम् (६-१-१७७) । मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा । 'चेतन्ती सुमतीनाम्' ॥ ३७२४ । ङ्याश्छन्दसि बहुलम् (६-१-१७८) । ङ्याः परो नामुदात्तो वा । 'देवसेनानामभिभञ्जतीनाम्' । वेत्युक्तेर्नेह । 'जयन्तीनां मरुतो यन्तु' ॥ ३७२५ । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः (६-१-१७९) । एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । 'आषड्भिर्हूयमानः' । 'त्रिभिष्ट्वं देव' ॥ ३७२६ । न गोश्वन्सावर्वराडङ्क्कुङ्कृद्भ्यः (६-१-१८२) । एभ्यः प्रागुक्तं न । 'गवां शता' । 'गोभ्यो गातुः' । 'शुनश्चिच्छेपम्' । सौ प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तात् । 'तेभ्यो द्युम्नम्' । 'तेषां पाहि श्रुधी हवम्' ॥ ३७२७ । दिवो झल् (६-१-१८३) । दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता ।

'युभिरक्तुभिः'। 'झल्' इति किम्। 'उप त्वाग्ने दिवेदिवे'॥ ३७२८। नृ चान्यतरस्याम् (६ १ १८४)। नुः परा झलादिर्विभक्तिर्वोदात्ता। 'नृभिर्येमानः'॥ ३७२९। तित्स्वरितम् (६-१ १८५)। निगदव्याख्यातम्। 'कं नूनम्'॥ ३७३०। तास्वनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः (६ १ १८६)। अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात्। तासि। कर्ता। कर्तारौ। कर्तारः। प्रत्ययस्वरापवादोऽयम्। अनुदात्तेत्। य आस्ते। ङितः। 'अभि चष्टे अनृतेभिः'। अदुपदेशात्। 'पुरुभुजा चनस्यतम्'। चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते। 'वर्धमानं स्वे दमे'। 'तास्यादिभ्यः' किम्। 'अभि वधे गृणीतः'। उपदेशग्रहणान्नेह। 'हतो वृत्राण्यार्या'। 'लग्रहणम्' किम्। 'कतीह निन्नानाः'। 'सार्वधातुकम्' किम्। शिश्ये। 'अह्न्विङोः' किम्। हुते। यदधीते। 'विदीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम्' (वा ३७४२)। 'इन्धे राजा'। एतच्च 'अनुदात्तस्य च यत्र-' (सू ३६५१) इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्॥ ३७३१। आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् (६ १-१८७)। सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा 'यासिष्ट वर्तिरश्विनौ'॥ ३७३२। थलि च सेटीडन्तो वा (६-१-१९६)। सेटि थलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात्। यदा नैते त्रयस्तदा 'लिति' (सू ३६७६) इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम्। लुलविथ अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः॥ ३७३३। उपोत्तमं रिति (६-१-२१७)। रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात्। 'यदाहवनीये'॥

इति प्रत्ययस्वराः।

३७३४। समासस्य (६-१-२२३)। अन्त उदात्तः स्यात्। 'यज्ञश्रियम्'॥ ३७३५। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् (६ २-१)। उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात्। 'सुत्यश्चित्रश्रवस्तमः'। 'उदात्त-' इत्यादि किम्। सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात्। समपादः॥ ३७३६। तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः (६-२-२)। सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या। तुल्यश्वेतः सदृशश्वेतः- 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' (सू ७४९) इति तत्पुरुषः। किरिणा काणः किरिकाणः। 'पतयन्मन्दयत्सखम्'। मन्दयति मादके इन्द्रे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः। शस्त्रीश्यामा। 'अव्यये नञ्कुनिपातानाम्' (वा ३८०८)। अयज्ञो वा एषः। 'परिगणनम्' किम्। स्नात्वाकालकः। मुहूर्तसुखम्। भोज्योष्णम्॥ ३७३७। वर्णो वर्णेष्वनेते (६-२-३)। वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे। कृष्णसारङ्गः। लोहितकल्माषः। कृष्णशब्दो नञ्प्रत्ययान्तः। लोहितशब्द इतन्नन्तः। 'वर्णः' किम्। परमकृष्णः। 'वर्णेषु' किम्। कृष्णतिलाः। 'अनेते' किम्। कृष्णैतः॥ ३७३८। गाधलवणयोः प्रमाणे (६-२-४)। एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात्। अरित्रगाधमुदकम्। तत्प्रमाणमित्यर्थः। गोलवणम्। यावद्वै दीयते तावदित्यर्थः। अरित्रशब्द इत्रन्नन्तो मध्योदात्तः। प्रमाणमियत्तापरिच्छेदमात्रं न पुनरायाम एव। 'प्रमाणे' किम्। परमगाधम्॥ ३७३९। दायाद्यं दायादे (६-२-५)। तत्पुरुषे प्रकृत्या। धनदायादः। धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः। 'दायाद्यम्' किम्। परमदायादः॥ ३७४०। प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः (६-२-६) प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे। गमनचिरम्। व्याहरणकृच्छ्रम्।

गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । 'प्रतिबन्धि' किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥ ३७४१ । पदेऽपदेशे (६-२-७) । व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन । मूत्रशब्दो घञन्तः उच्चारशब्दो घञन्तः 'थाथ–' (सू ३८७८) आदिस्वरेणान्तोदात्तः । 'अपदेशे' किम् । विष्णुपदम् ॥ ३७४२ । निवाते वातत्राणे (६-२-८) । निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । कुटीनिवातम् । कुड्यनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः । कुड्यशब्दो ड्यगन्तः । यगन्त इत्यन्ये । 'वातत्राणे' किम् । राजनिवाते वसति । निवातशब्दोऽयं रूढः पार्श्वे ॥ ३७४३ । शारदेऽनार्तवे (६-२-९) । ऋतौ भवमार्तवम् । तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्यास्वपदविग्रहः । 'रज्ज्वोः सद्य उद्धृतम्' । रज्जुशब्दः 'सृजेरसुन् च' (उणा १५) इत्यादुदात्तो व्युत्पादितः । 'अनार्तवे' किम् । उत्तमशारदम् ॥ ३७४४ । अध्वर्युकषाययोर्जातौ (६-२-१०) । एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । कठाध्वर्युः । दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्मात् '–वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' (सू १४८४) इति णिनेः 'कठचरकाल्लुक्' (सू १४८७) । इति लुक् । द्वारि नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः । 'जातौ' किम् । परमाध्वर्युः ॥ ३७४५ । सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये (६-२-११) । अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । पितृप्रतिरूपः । 'सादृश्ये' किम् । परमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥ ३७४६ । द्विगौ प्रमाणे (६-२-१२) । द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । प्राच्यसप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' (वा ३१२८–२९) इति मात्रचो लुक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः । 'द्विगौ' किम् । व्रीहिप्रस्थः । 'प्रमाणे' किम् । परमसप्तसमम् ॥ ३७४७ । गन्तव्यपण्यं वाणिजे । (६-२-१३) । वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रक्तप्रत्ययान्तः । 'गन्तव्य–' इति किम् । परमवाणिजः ॥ ३७४८ । मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके (६-२-१४) । मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम् । भिक्षाशब्दो 'गुरोश्च हलः' (सू ३२८०) इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्द आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इषुच्छायम् । इषुशब्द आद्यदात्तो नित्वात् । 'नपुंसके' किम् । कुड्यच्छाया ॥ ३७४९ । सुखप्रिययोर्हिते (६-२-१५) । एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुखम् । गमनशब्दो लित्स्वरेण आद्युदात्तः । 'हिते' किम् । परमसुखम् ॥ ३७५० । प्रीतौ च (६-२-१६) । प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । 'प्रीतौ' किम् । राजसुखम् ॥ ३७५१ । स्वं स्वामिनि (६-२-१७) । स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । 'स्वम्' किम् । परमस्वामी ॥ ३७५२ । पत्यावैश्वर्ये (६-२-१८) । 'दमूना गृहपतिर्दमे' ॥ ३७५३ । न भूवाक्चिद्दिधिषु (६-२-१९) । पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भूपतिः ।

वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः ॥ ३७५४ । वा भुवनम् (६-२-२०) । उक्तविषये । भुवनपतिः । 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यः–' (उणा०) इति क्युन्नन्तो भुवनशब्दः ॥ ३७५५ । आशङ्काबाधनेर्दीयस्सु संभावने (६ २-२१) । अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्कमस्ति । गमनाबाधम् । गमननेर्दीयः । गमनमाशङ्क्यत आबाध्यते निकटतरमिति वा संभाव्यते । 'संभावने' किम् । परमनेर्दीयः ॥ ३७५६ । पूर्वे भूतपूर्वे (३-२-२२) । आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते । 'भूतपूर्वे' किम् । परमपूर्वः ॥ ३७५७ । सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये (६ २-२३) । एषु पूर्वं प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्यादम् मद्रसवेशम् । मद्रसंदेशम् । 'सामीप्ये' किम् । सह मर्यादया समर्यादं क्षेत्रम् । चैत्रसमर्यादम् ॥ ३७५८ । विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु (६-२-२४) विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्टशब्दो 'गतिरनन्तरः' (सू ३७८३) इत्यायुदात्तः । 'विस्पष्ट–' इति किम् । परमलवणम् । 'गुण–' इति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । संपन्न । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥ ३७५९ । श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये । (६-२-२५) । 'श्र' 'ज्य' । 'अवम' 'कन्' इत्यादेशवति पापवाचिनि चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । 'श्र–' 'इत्यादि' किम् । गमनशोभनम् । 'भावे' किम् । गम्यतेऽनेनेति गमनम्, गमनं श्रेयो गमनश्रेयः । 'कर्म–' इति किम् । षष्ठीसमासे मा भूत् ॥ ३७६० । कुमारश्च (६-२-२६) । कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ॥ ३७६१ । आदिः प्रत्येनसि । (६-२-२७) । कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः ॥ ३७६२ । पूगेष्वन्यतरस्याम् (६-२-२८) । पूगा गणास्तेषूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः । आद्युदात्तत्वाभावे 'कुमारश्च' (सू ३७६०) इत्येव भवति ॥ ३७६३ । इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ (६-२-२९) । एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः । दश मासान्भूतो दशमास्यः । पञ्च मासान्भूतः । पञ्चमास्यः । 'तमधीष्टो–' (वा १७४४) इत्यधिकारे 'द्विगोर्यप्, (वा १७४६) । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । 'त्रः संख्यायाः' (फि० २८) इति पञ्चच्छब्दः, आद्युदात्तः । 'इगन्तादिषु' किम् । पञ्चाश्वः । 'द्विगौ' किम् । परमारत्निः ॥ ३७६४ । बह्वन्यतरस्याम् (६-२ ३०) । बहुशब्दस्तथा वा । बह्वरत्निः । बहुमास्यः । बहुकपालः । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सति 'उदात्तस्वरितयोः–' । (सू ३६५७) । इति भवति ॥ ३७६५ । दिष्टिवितस्त्योश्च (६-२-३१) । एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः । ३७६६ । सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् (६ २-३२) । अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । सांकाश्यसिद्धः । सांकाश्येति प्यान्तः । आतपशुष्कः । भ्राष्ट्रपक्वः । भ्राष्ट्रेति ष्ट्रन्नन्तः । चक्रबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । 'अकालात्' किम् । पूर्वाह्णसिद्धः । कृत्स्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते । ३७६७ । परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु (६-२-३३) । एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगर्तम् । उपसर्गा आद्युदात्ताः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वा-

दव्ययीभावार्थमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । 'वर्ज्य–' इति किम् । अग्निं प्रति प्रत्यग्नि । ३७६८ । राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु (६-२-३४) । राजन्यवाचिनां बहुवचनानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते । 'राजन्य–' इति किम् । द्वैप्यभैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैप्याः । भैमेरपत्यं युवा भैमायनः । अन्धकवृष्णय एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । नैते तथा । 'बहुवचनम्' किम् । सङ्कर्षणवासुदेवौ । 'द्वन्द्वे' किम् । वृष्णीनां कुमारा वृष्णिकुमाराः । 'अन्धकवृष्णिषु' किम् । कुरुपञ्चालाः ॥ ३७६९ ॥ सङ्ख्या (६-२-३५) । संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रेस्त्रयसादेश आद्युदात्तो निपात्यते ॥ ३७७० । आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी (६-२-३६) । आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरौढीयाः । छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ । आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायते । तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । 'आचार्य–' इति किम् । छान्दसवैयाकरणाः । 'अन्तेवासी' किम् । आपिशलपाणिनीयेति शास्त्रे ॥ ३७७१ । कार्तकौजपादयश्च (६-२-३७) । एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यण्णन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ ॥ ३७७२ । महान्व्रीह्यपराह्णगृष्ट्यौक्षसाजावालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु (६-२-३८) । महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः । महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । 'सन्महत्–' (सू ७४०) इति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह । महतो व्रीहिः महद्व्रीहिः ॥ ३७७३ । क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे (६-२-३९) । चान्महान् । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति क्षुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्तः ॥ ३७७४ । उष्ट्रः सादिवाम्योः (६-२-४०) । उष्ट्रसादी । उष्ट्रवामी । उपेः ष्ट्रनि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः ॥ ३७७५ । गौः सादसादिसारथिषु (६-२-४१) । गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः ॥ ३७७६ । कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूपण्यकम्बलो दासीभाराणां च (६-२-४२) । एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या । कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उप्रत्ययान्तः कुरुः । 'वृजेरिति वाच्यम्' (वा ३८११) । वृजिगार्हपतम् । वृजिरायुदात्तः । रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः । 'रिक्ते विभाषा' (सू ३६९६) इति रिक्तशब्द आद्युदात्तः । असूता जरती असूतजरती । अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्रीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम् । सिध्मादित्वाल्लच् । कपिलकादित्वाल्लत्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिवार्थे समासो विभक्तयलोपश्च । पारशब्दो वृतादित्वादन्तोदात्तः । तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं छात्त्रो वेत्यण्णन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः । 'पण्यकम्बलः । संज्ञायामिति वक्तव्यम्' (वा ३८२०) । अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्ते समासे 'कृत्याः' (सू २८३१) इत्येष स्वरो विहितः । दास्या भारो दासीभारः । देवहूतिः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्य वचनं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः । 'स राये सपुरन्ध्र्याम्' । पुरं शरीरं ध्रियतेऽस्यामिति 'कर्मण्यधिकरणे च'

(सू ३२७१) इति किप्रत्ययः । अलुक्छान्दसः । 'नञ्विषयस्य–' (फिट् २६) इत्याद्युदात्तः पुरशब्दः ॥ ३७७७ । चतुर्थी तदर्थे (६-२-४३) । चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दारु यूपदारु ॥ ३७७८ । अर्थे (६-२-४४) । अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् ॥ ३७७९ । क्ते च (६-२-४५) । क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् ३७८० । कर्मधारयेऽनिष्ठा (६-२-४६) । क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्त. । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । 'कर्मधारये' किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । 'अनिष्ठा' किम् । कृताकृतम् ॥ ३७८१ । अहीने द्वितीया (६-२-४७) । अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टश्रितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो नित्स्वरेण । 'अहीने' किम् । कान्तारातीतः । 'अनुपसर्ग इति वक्तव्यम्' (वा ३८२१) । नेह । सुखप्राप्तः । 'थाथ–' (सू ३८७८) इत्यस्यापवादोऽयम् ॥ ३७८२ । तृतीया कर्मणि (६-२-४८) । कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । 'त्वोतासः' । रुद्रहतः । महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । 'कर्मणि' किम् । रथेन यातो रथयातः ॥ ३७८३ । गतिरनन्तरः (६-२-४९) । कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । पुरोहितम् । 'अनन्तरः' किम् । अभ्युद्धृतः । कारकपूर्वपदस्य तु सतिशिष्टस्थाथादिस्वर एव । दूरादागतः । 'थाथ–' (सू ३८७८) इत्यस्यापवादः ॥ ३७८४ । तादौ च निति कृत्यतौ (६-२-५०) । तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या । अग्नेरायो नृतमस्य प्रभूतौ' । 'सङ्गतिं गोः' । कृत्स्वरापवादः । 'तादौ' किम् । प्रजल्पाकः । 'निति' किम् । प्रकर्ता । तृजन्तः । 'अतौ' किम् । आगन्तुः ॥ ३७८५ । तवै चान्तश्च युगपत् (६-२-५१) । तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः । प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् । 'अन्वेतवा उ' । कृत्स्वरापवादः ॥ ३७८६ । अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये (६-२-५२) । अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । 'ये पराञ्चस्तान्' । 'अनिगन्तः' इति किम् । प्रत्यञ्चो यन्तु । कृत्स्वरात् परत्वादयमेव । 'जुहि वृष्ण्यानि कृणुही परांचः' । 'वप्रत्यये' किम् । उदञ्चनम् । ३७८७ । न्यधी च (६-२-५३) । वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्ङुत्तानः । 'उदात्तस्वरितयोर्यण–' (सू ३६५७) इति अञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ् ॥ ३७८८ । ईषदन्यतरस्याम् (६-२-५४) । ईषत्कडारः । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्भेद इत्यादौ कृत्स्वर एव ॥ ३७८९ । हिरण्यपरिमाणं धने (६-२-५५) । सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव । 'हिरण्यम्' किम् । प्रस्थधनम् । 'परिमाणम्' किम् । काञ्चनधनम् । 'धने' किम् । निष्कमाला ॥ ३७९० । प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ (६-२-५६) । प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरमजन्तः । 'अचिर–' इति किम् । प्रथमो वैयाकरणः ॥ ३७९१ । कतरकतमौ कर्मधारये (६-२-५७) । वा प्रकृत्या । कतरकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥ ३७९२ । आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः (६-२-५८) । आर्यकुमारः । आर्यब्राह्मणः । आर्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । 'आर्यः' किम् । परमब्राह्मणः । 'ब्राह्मणादि–'

इति किम् । आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव ॥ ३७९३ । राजा च (६-२-५९) । ब्राह्मण-कुमारयोः परतो राजा वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः । राजकुमारः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ३७९४ । षष्ठी प्रत्येनसि (६-२-६०) । षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः । 'षष्ठी' किम् । अन्यत्र न ॥ ३७९५ । क्त्वे नित्यार्थे (६-२-६१) । क्त्वान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः । 'कालाः' (सू ६९०) इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः । प्रहसित इति थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । 'नित्यार्थे' किम् । मुहूर्त-प्रहसितः ॥ ३७९६ । ग्रामः शिल्पिनि (६-२-६२) । वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । 'ग्रामः' किम् । परमनापितः । 'शिल्पिनि' किम् । ग्रामरथ्या ॥ ३७९७ । राजा च प्रशंसायाम् (६-२-६३) । शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थे राजपदं वा प्रकृत्या । राजना-पितः । राजकुलालः । 'प्रशंसायाम्' किम् । राजनापितः । 'शिल्पिनि' किम् । राजहस्ती ॥ ३७९८ । आदिरुदात्तः (६-२-६४) । अधिकारोऽयम् ॥ ३७९९ । सप्तमीहारिणौ धर्म्ये-ऽहरणे (६-२-६५) । सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । 'संज्ञायाम्' (सू ७२१) इति सप्तमीसमासः । 'कारनाम्नि च–' (सू ९६८) इत्यलुक् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति । 'धर्म्ये–' इति किम् । स्तम्बेरमः । 'अहरणे' किम् । वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यदीयते तद्धरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्नरो हारिस्वरेण बाध्यते इत्यहरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यम् इति हारिस्वरः सिध्यति ॥ ३८०० । युक्ते च (६-२-६६) । युक्तवाचिनि समासे पूर्व-माद्युदात्तम् । गोवल्लवः । 'कर्तव्ये तत्परो युक्तः' ॥ ३८०१ । विभाषाध्यक्षे (६-२-६७) । गवाध्यक्षः । ३८०२ । पापं च शिल्पिनि (६-२-६८) । पापनापितः । 'पापाणके-' (सू ७३३) इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्षष्ठीसमासे न ॥ ३८०३ । गोत्रान्तेवासिमाणव-ब्राह्मणेषु क्षेपे (६-२-६९) । भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्ते-वासी । कुमारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते त एवं क्षिप्यन्ते । भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः संपद्यते । 'गोत्रादिषु' किम् । दार्साश्रोत्रियः । 'क्षेपे' किम् । परमब्राह्मणः ॥ ३८०४ । अङ्गानि मैरेये (६-२-७०) । मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम् । 'अङ्गानि' किम् । परममैरेयः । 'मैरेये' किम् । पुष्पासवः ॥ ३८०५ । भक्ताख्यास्तदर्थेषु (६-२-७१) । भक्तमन्नम् । भिक्षाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नवि-शेषाः । 'भक्ताख्याः' किम् । समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते । 'तदर्थेषु' किम् । भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयम् । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् । ३८०६ । गोविडालसिंहसैन्धवेषूपमाने (६-२-७२) । धान्यगवः । गोविडालः । तृणसिंहः । सक्तु-सैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्दे-नोच्यते । 'उपमाने' किम् । परमसिंहः ॥ ३८०७ । अके जीविकार्थे (६-२-७३) ।

अकप्रत्ययान्त उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । 'नित्यं क्रीड–' (सू ७११) इति समासः । 'अके' किम् । रमणीयकर्ता । जीविकार्थे' किम् । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ॥ ३८०८ । प्राचां क्रीडायाम् (६-२-७४) । प्राग्देशवाचिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्तपरे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । 'संज्ञायाम्' (सू ३२८६) इति ण्वुल् । 'प्राचाम्' किम् । जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायाम्' किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वुल् ॥ ३८०९ अणि नियुक्ते (६-२-७५) । अण्णन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । छत्रधारः । 'नियुक्ते' किम् । काण्डलावः ॥ ३८१० । शिल्पिनि चाकृञः (६-२-७६) । शिल्पिवाचिनि समासेऽण्णन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण्कृञः परो न भवति । तन्तुवायः । 'शिल्पिनि' किम् । काण्डलावः । 'अकृञः' किम् । कुम्भकारः ॥ ३८११ । संज्ञायां च (६-२-७७) । अण्णन्ते परे । तन्तुवायो नाम कृमिः । 'अकृञः' इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥ ३८१२ । गोतन्तियवं पाले (६-२-७८) । गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो योगः । 'गो' इति किम् । वत्सपालः । 'पाले' इति किम् । गोरक्षः ॥ ३८१३ । णिनि (६-२-७९) । पुष्पहारी ॥ ३८१४ । उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव (६-२-८०) । उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते पर आद्युदात्तम् । उष्ट्रक्रोशी । श्वाङ्गरावी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम् । 'शब्दार्थप्रकृतौ' किम् । वृकवञ्ची । 'प्रकृतिग्रहणम्' किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चारी ॥ ३८१५ । युक्तारोह्यादयश्च (६-२-८१) । आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता । अत्र णिन्यन्तानां केषाञ्चित्पाठः पूर्वोत्तरपदनियमार्थः । तेनेह न । वृक्षारोही । युक्ताध्यायी ॥ ३८१६ । दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे (६-२-८२) । कुटीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ॥ ३८१७ । अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः (६-२-८३) । बह्वचः पूर्वस्यान्त्यात्पूर्वपदमुदात्तं ज उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । 'बह्वचः' किम् । दग्धजानि तृणानि ॥ ३८१८ । ग्रामेऽनिवसन्तः (६-२-८४) । ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् । तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । 'अनिवसन्तः' किम् । दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः ॥ ३८१९ । घोषादिषु च (६-२-८५) । दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिह्रदः ॥ ३८२० । छात्त्र्यादयः शालायाम् (६-२-८६) । छात्त्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि 'तत्पुरुषे शालायां नपुंसके' (सू ३८५७) इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्त्रिशालम् ॥ ३८२१ । प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् (६-२-८७) । प्रस्थशब्द उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । 'अवृद्धम्' इति किम् । दाक्षिप्रस्थः । 'अकर्क्यादीनाम्' इति किम् । कर्कीप्रस्थः । मकरीप्रस्थः ॥ ३८२२ । मालादीनां च (६-२-८८) । वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ॥ ३८२३ । अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम् (६-२-८९) । नगरे परे महन्नवन्वर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न । ब्रह्मनगरम् । 'अम–' इति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । 'अनुदीचाम्' किम् । कार्तिनगरम् ॥ ३८२४ । अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् (६-२-९०) । अर्मे परे द्व्यच्त्र्यच्पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम् ।

गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । 'अवर्णम्' किम् । वृहदर्मम् । 'द्यच्च्यच्' किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नवन्नित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥ ३८२५ । न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम् । (६-२-९१) । अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । सञ्जीवार्मम् । मद्राश्मग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम् । कज्जलार्मम् । 'आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसङ्ख्यानम्' (वा ३८४०) । 'दिवोदासाय द्राशुषे' ॥ ३८२६ । अन्तः (६-२-९२) । अधिकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् ॥ ३८२७ । सर्व गुणकात्स्न्र्ये (६-२-९३) । सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । 'सर्वम्' किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतत्वेति गुणकात्स्न्र्ये वर्तते । 'गुण–' इति किम् । सर्वसौवर्णः । 'कात्स्न्र्ये' किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ॥ ३८२८ । संज्ञायां गिरिनिकाययोः (६-२-९४) । एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः । मौण्डनिकायः । 'संज्ञायां' किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥ ३८२९ । कुमार्यां वयसि (६-२-९५) । पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सहासंप्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । 'वयसि' किम् । परमकुमारी ॥ ३८३० । उदकेऽकेवले (६-२-९६) । अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समास उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् । गुडोदकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः । 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' (सू ३६५९) । इति पक्षे स्वरितः । 'अकेवले' किम् । शीतोदकम् ॥ ३८३१ । द्विगौ क्रतौ (६-२-९७) । द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्गत्रिरात्रः । 'द्विगौ' किम् । अतिरात्रः । 'क्रतौ' किम् । बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः ॥ ३८३२ । सभायां नपुंसके (६-२-९८) । सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गोपालसभम् । स्त्रीसभम् । 'सभायाम्' किम् । ब्राह्मणसेनम् । 'नपुंसके' किम् । राजसभा । प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह । रमणीयसभम् ब्राह्मणकुलम् ॥ ३८३३ । पुरे प्राचाम् । (६-२-९९) । देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । 'प्राचाम्' किम् । शिवपुरम् ॥ ३८३४ । अरिष्टगौडपूर्वे च (६-२-१००) । पुरे परेऽरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । 'पूर्व' ग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टाश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥ ३८३५ । न हास्तिनफलकमार्देयाः (६-२-१०१) । पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदेरपत्यमिति शुभ्रादित्वात् ढक् ॥ ३८३६ । कुसूलकूपकुम्भशालं बिले (६-२-१०२) । एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम । शालबिलम् । 'कुसूलादि' किम् । सर्पबिलम् । 'बिल' इति किम् । कुसूलस्वामी ॥ ३८३७ । दिक्छब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु (६-२-१०३) । दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपदे । पूर्वपञ्चालाः । आख्याने । पूर्वयायातम् । पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिदिक्छब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥ ३८३८ । आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि (६-२-१०४) । आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । 'आचार्य–' इति किम् । पूर्वान्तेवासी । 'अन्तेवासिनि' किम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥ ३८३९ । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च (६-२-१०५) । उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता

तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । 'अधिकारप्रहणं' किम् । सर्वगामः । सर्वकारकः ॥ ३८४० । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् (६-२-१०६) । बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्यायुदात्तस्यापवादः । 'विश्वधर्मा विश्वदेवः' । 'आविश्वदेवं सत्पतिम्' । 'बहुव्रीहौ' किम् । विश्वे च ते देवाश्च विश्वेदेवाः । 'संज्ञायाम्' किम् । विश्वेदेवाः । प्रागव्ययीभावाद्बहुव्रीह्यधिकारः ॥ ३८४१ । उदराश्वेषुषु (६-२-१०७) । संज्ञायामिति वर्तते । वृकोदरः । हर्यश्वः । महेषुः ॥ ३८४२ । क्षेपे (६-२-१०८) । उदराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम् । असंज्ञार्थमारम्भः । घटोदरः । कन्दुकाश्वः । चलाचलेषुः । अनुदर इत्यत्र 'नञ्सुभ्याम्–' (सू ३९०६) इति भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ ३८४३ । नदी बन्धुनि (६ २ १०९) । बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गीबन्धुः । 'नदी' किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । 'बन्धुनि' किम् । गार्गीप्रियः ॥ ३८४४ । निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । (६-२-११०) । निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः । 'निष्ठा' किम् । प्रसेवकमुखः । 'उपसर्गपूर्वम्' किम् । शुष्कमुखः ॥ ३८४५ । उत्तरपदादिः (६-२-१११) । उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आद्यधिकारस्तु 'प्रकृत्या भगालम्' (सू ३८७१) इत्यवधिकः ॥ ३८४६ । कर्णो वर्णलक्षणात् (६-२-११२) । वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः । शङ्कुकर्णः । 'कर्णः' किम् । श्वेतपादः । 'वर्णलक्षणात्' किम् । शोभनकर्णः ॥ ३८४७ । संज्ञौपम्ययोश्च (६ २ ११३) । कर्ण आद्युदात्तः । मणिकर्णः । औपम्ये । गोकर्णः । ३८४८ । कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च (६-२-११४) । संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुग्रीवः । नाडीजङ्घः । औपम्ये । खरकण्ठः । गोपृष्ठः । अश्वग्रीवः । गोजङ्घः ॥ ३८४९ । शृङ्गमवस्थायां च (६-२-११५) । शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ । उद्गतशृङ्गः । ह्यङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । संज्ञायाम् । ऋष्यशृङ्गः । उपमायाम् । मेषशृङ्गः । 'अवस्था–' इति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥ ३८५० । नञो जरमरमित्रमृताः (६-२-११६) । नञः पर एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ । 'ता मे जराय्वजरम्' । अमरम् । 'अमित्रमर्दय' । 'श्रवो देवेष्वमृतम्' । 'नञः' किम् । ब्राह्मणमित्रः । 'ज–' इति किम् । अशत्रुः ॥ ३८५१ । सोर्मनसी अलोमोषसी (६-२-११७) । सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्नन्तमसन्तं चाद्युदात्तं स्यात् । 'नञ्सुभ्याम्' । (सू ३९०६) इत्यस्यापवादः । 'सुकर्माणः सुयुजः' । 'स नो वक्षदनिमानः सुवत्पा सुव्रह्मा । 'शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः' । 'सुपेशसस्करति' । 'सोः' किम् । कृतकर्मा । 'मनसी' किम् । सुराजा । 'अलोमोषसी' किम् । सुलोमा । सूषाः । कपि तु परत्वात् । 'कपि पूर्वम्' (सू ३९०७) इति भवति । सुकर्मकः । 'सुस्रोतस्कः' ॥ ३८५२ । कत्वादयश्च (६-२-११८) । सोः पर आद्युदात्ताः स्युः । 'साम्राज्याय सुकतुः' । 'सुप्रतीकः' । 'सुहव्यः' । 'सुप्रतूर्तिमनेहसम्' ॥ ३८५३ । आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि (६-२-११९) । यदाद्युदात्तं द्व्यच्तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम् । 'अधा स्वश्नाः' । 'सुरथाँ आतिथिग्वे' । नित्स्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ । 'आद्युदात्तम्' किम् । 'यासुबाहुः' । 'द्व्यच्' किम् । 'सुगुरसत्सुहिरण्यः' । हिरण्यशब्दस्त्र्यच् ॥ ३८५४ । वीरवीर्यौ च (६-२-१२०)

सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ । 'सुवीरेण रयिणा' । 'सुवीर्यस्य गोमतः' । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र 'यतोऽनावः' (सू ३७०१) इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात् ॥ ३८५५ । कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे (६-२-१२१) । उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । सुषमम् । निःषमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते । 'कूलादि' ग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । 'अव्ययीभावे' किम् । परमकूलम् ॥ ३८५६ । कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ (६-२-१२२) । द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । 'द्विगौ' किम् । परमकंसः ॥ ३८५७ । तत्पुरुषे शालायां नपुसके (६-२-१२३) । शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्ग उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशालम् । 'तत्पुरुषे' किम् । दृढशालम् । ब्राह्मणकुलम् । 'शालायाम्' किम् । ब्राह्मणसेनम् । 'नपुंसके' किम् । ब्राह्मणशाला ॥ ३८५८ । कन्था च (६-२-१२४) । तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम् । सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम् । 'नपुंसके' किम् । दाक्षिकन्था ॥ ३८५९ । आदिश्चिहणादीनाम् (६-२-१२५) कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः । चिहणकन्थम् । मदुरकन्थम् । आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् ॥ ३८६० । चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् (६-२-१२६) । चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुत्रचेलम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । व्याघ्रादित्वात्समासः । 'गर्हायाम्' किम् । परमचेलम् ॥ ३८६१ । चीरमुपमानम् (६-२-१२७) । वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरं । कम्बलचीरम् । 'उपमानं' किम् । परमचीरम् ॥ ३८६२ । पललसूपशाकं मिश्रे (६-२-१२८) । घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । 'भक्ष्येण मिश्रीकरणम्' (सू ६९७) इति समासः । 'मिश्रे' किम् । परमपललम् ॥ ३८६३ । कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् (६-२-१२९) । आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । 'संज्ञायाम्' किम् । परमकूलम् ॥ ३८६४ । अकर्मधारये राज्यम् (६-२-१३०) । कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् । 'अक-' इति किम् । परमराज्यम् । 'चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ३८४७) कुचेलम् । कुराज्यम् ॥ ३८६५ । वर्ग्यादयश्च (६-२-१३१) । अर्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः ॥ ३८६६ । पुत्रः पुम्भ्यः (६-२-१३२) । पुम्शब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकिपुत्रः । माहिषपुत्रः । 'पुत्रः' किम् । कौनटिमातुलः । 'पुम्भ्यः' किम् । दाक्षीपुत्रः ॥ ३८६७ । नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः (६-२-१३३) । एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः । आख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुःपुत्रः । संयुक्ताः संबन्धिनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसंबन्धेन बान्धवाः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातुःपुत्रः ॥ ३८६८ । चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः (६-२-१३४) । एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे । मुद्गचूर्णम् । 'अप्रा-' इति किम् । मत्स्यचूर्णम् ॥ ३८६९ । षट् च काण्डादीनि (६-२-१३५) । अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि । दर्भकाण्डम् ।

दर्भचीरम्। तिलपललम्। मुद्गसूपः। मूलकशाकम्। नदीकूलम्। 'षट्' किम्। राजसूदः। 'अप्रा–' इति किम्। दत्तकाण्डम्॥ ३८७०। कुण्डं वनम् (६-२-१३६)। कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे। दर्भकुण्डम्। कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये। 'वनम्' किम्। मृत्कुण्डम्॥ ३८७१। प्रकृत्या भगालम् (६ २-१३७)। भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या। कुम्भीभगालम्। कुम्भीनदालम्। कुम्भीकपालम्। मध्योदात्ता एते। 'प्रकृत्या' इत्यधिकृतम् 'अन्तः' (सू ३८७७) इति यावत्॥ ३८७२। शितेर्निल्यावह्वज्बहुव्रीहावभसत् (६-२-१३८)। शितेः परं नित्यावह्वच्कं प्रकृत्या। शितिपादः। शित्यंसः। पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्त्वात्। 'शितेः' किम्। दर्शनीयपादः। नित्येति किम्। शितिककुत्। अवस्थायां लोपः। अन्यत्र शितिककुद इति बह्वजुत्तरपदम्। 'अभसत्' किम्। शितिभसत्। शितिराद्युदात्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः॥ ३८७३। गतिकारकोपपदात्कृत् (६-२-१३९)। एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे। प्रकारकः। प्रहरणम्। 'शोर्णा' धृष्णू नृवाहसा'। इध्मप्रव्रश्चनः। उपपदात्। उच्चैःकारम्। ईषत्करः। 'गति' इति किम्। देवस्य कारकः। शेषे षष्ठी। कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम्। प्रपचतितरामित्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृत आम्। तत्र सतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके। प्रपचतिदेरर्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये॥ ३८७४। उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (६-२-१४०)। एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या। 'वनस्पतिं वन आ'। 'बृहस्पतिं यः' बृहच्छब्दोऽन्नाद्युदात्तो निपात्यते। 'हर्षया शचीपतिम्'। शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्तः शचीशब्दः 'शचीभिर्न' इति दर्शनात्। 'तनूनपादुच्यते'। 'नराशंसं वाजिनम्'। निपातनाद्दीर्घः। 'शुनःशेपम्'॥ ३८७५। देवताद्वन्द्वे च (६-२-१४१)। उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः। 'आय इन्द्रावरुणौ'। 'इन्द्राबृहस्पती वयम्'। 'देवता' किम्। ग्लक्षन्यग्रोधौ। 'द्वन्द्वे' किम्। अग्निष्टोमः'॥ ३८७६। नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु। (६-२-१४२)। पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न। 'इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणः'। 'अपृथिव्यादौ' किम्। 'द्यावापृथिवी जनयन्'। आद्युदात्तो द्यावा निपात्यते। पृथिवीत्यन्तोदात्तः। रुद्रसोमौ। 'रोदेर्णिलुक्च' (उणा०) इति रगन्तो रुद्रशब्दः। 'इन्द्रा पूषणौ'। श्वन्नुक्षन्पूषन्–' (उणा०) इति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते। शुक्रामन्थिनौ। मन्थिन्निन्नन्तत्वादन्तोदात्तः। उत्तरपदग्रहणमुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद्बन्द्वविशेषणं मा भूत्। अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेयोर्विषयविभागार्थम्॥ ३८७७। अन्तः (६-२-१४३)। अधिकारोऽयम्॥ ३८७८। थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् (६-२-१४४)। 'थ' 'अथ' 'घञ्' 'क्त' 'अच्' 'अप्' 'इत्र' 'क' एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः। 'प्रभृथस्यायोः'। आवसथः। घञ्। प्रभेदः। क्तः। 'धर्ता वज्री पुरुष्टुतः'। पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः। अच्। प्रक्षयः। अप् प्रलवः। इत्र। प्रलवित्रम्। क। गोवृषः। मूलविभुजादित्वात्कः। गतिकारकोपपदादित्येव। सुस्तुतं भवता॥ ३८७९। सूपमानात्क्तः (६-२-१४५)। सोरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम्। 'ऋतस्य योनौ सुकृतस्य'। शशप्लुतः॥ ३८८०। संज्ञायामनाचितादीनाम् (६-२-१४६)। गतिकारकोपपदात्क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा। उपहूतः शाकल्यः। परिजग्धः। कौण्डिन्यः। 'अन–' इति किम्।

आचितम्। आस्थापितम् ॥ ३८८१ । प्रवृद्धादीनां च (६-२-१४७)। एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुक्तः । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् ॥ ३८८२ । कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिषि (६-२-१४८) । संज्ञायामन्त उदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । 'कारकात्' किम् । संभूतो रामायणः । 'दत्तश्रुतयोः' किम् । देवपालितः । अस्मान्नियमादत्र 'संज्ञायामन–' (सू ३८८०) इति न । 'तृतीयाकर्मणि' (सू ३७८२) इति तु भवति । 'एव' किम् । 'कारकावधारणं' यथा स्यादत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति । संश्रुतः । 'आशिषि' किम् । देवैः खाता देवखाता । आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो नियमः । तेनानाहृतो नदति देवदत्त इत्यत्र न । शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम् । 'तृतीया कर्मणि' (सू ३७८२) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥ ३८८३ । इत्थंभूतेन कृतमिति च (६-२-१४९) । इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रादुर्भाव एव । तेन प्रलपितान्यपि कृतं भवति । 'तृतीया कर्मणि' (सू ३७८२) इत्यस्यापवादः । ३८८४ । अनो भावकर्मवचनः (६-२-१५०)। कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनं चान्तोदात्तम् । पयःपानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । 'अनः' किम् । हस्तादायः । 'भा–' इति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । 'कारकात्' किम् । निदर्शनम् । ३८८५ । मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः (६-२-१५१) । कारकात्परांण्येतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत्स्वरापवादः । रथवर्त्म । पाणिनिकृतिः । छन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजासनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः। गोक्रीतः। 'कारकात्' किम्। 'प्रभूतौ सङ्गतिम्' । अत्र 'तादौ चानिति–' (सू ३७८४) इति स्वरः ॥ ३८८६ । सप्तम्याः पुण्यम् (६-२-१५२) । अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ–' (सू ३७३६) इति प्राप्तम् । 'सप्तम्याः' किम् । वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् ॥ ३८८७ । ऊनार्थकलहं तृतीयायाः। (६-२-१५३) । मासेनम् । मासविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् । अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । ऊनशब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ ३८८८ । मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ (६-२-१५४)। पणबन्धेनैकार्थ्यं संधिः । तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्राः । 'मिश्रम्' किम् । गुडधानाः । 'अनुपसर्गम्' किम्। तिलसंमिश्राः । 'मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य' इदमेव ज्ञापकम् । 'असंधौ' किम् । ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः ॥ ३८८९। नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः (६-२-१५५) । संपाद्याद्यर्थतद्धितान्तान्नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः। कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकं, न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम्। छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिकोऽच्छैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति असन्तापिकः । 'नञः' किम् । गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । 'गुणप्रतिषेधे किम् । गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं संपादितत्वाद्युच्यते तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न संपादि मुखमिति । 'संपादि–' इति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीयः अपाणिनीयः। 'तद्धिताः' किम् । वोढुमर्हति

वोढा । न वोढा अवोढा ॥ ३८९० । ययतोश्चातदर्थे (६-२-१५६) । ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात्परस्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या । न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् । 'अतदर्थे' किम् । अपाद्यम् । 'तद्धितः' किम् । अदेयम् । 'गुणप्रतिषेधे' किम् । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । 'तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति नेह । अवामदेव्यम् ॥ ३८९१ । अच्कावशक्तौ (६-२-१५७) । अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः पक्तुमशक्तः । अविलिखः । 'अशक्तौ' किम् । अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेध इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः ॥ ३८९२ । आक्रोशे च (६-२-१५८) । नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे । अपचो जाल्मः । पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते । अविक्षिपः ॥ ३८९३ । संज्ञायाम् (६-२-१५९) । नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः । ३८९४ । कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च (६-२-१६०) । नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक् । अनागामुकः । इष्णुच् । अनलंकरिष्णुः । इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचोर्ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनाढ्यंभविष्णुः । चार्वादिः । अचारुः । असाधुः । 'राजाहोश्छन्दसि' (गण १६१) । अराजा । अनहः । 'भाषायाम्' नञः स्वर एव ॥ ३८९५ । विभाषा तृन्नतीक्ष्णशुचिषु (६-२-१६१) । तृन् अकर्ता । अन्न । अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि । पक्षेऽव्ययस्वरः ॥ ३८९६ । बहुव्रीह्याविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने (६-२-१६२) । एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदं प्रथममस्य स इदंप्रथमः । एतद्वितीयः । तत्पञ्चमः । 'बहुव्रीहौ' किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । 'तृतीया–' (सू ६९२) इति योगविभागात्समासः । 'इदमेतत्तद्भ्यः' किम् । यत्प्रथमः । 'प्रथमपूरणयोः' किम् । तानि बहून्यस्य तद्बहुः । 'क्रियागणने' किम् । अयं प्रथमः प्रधानं येषां त इदंप्रथमाः । द्रव्यगणनमिदम् । 'गणने' किम् । अयं प्रथम एषां त इदंप्रथमाः । इदंप्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम् । इदंप्रथमकाः । बहुव्रीहाविल्यधिकारो 'वनं समासे' (सू ३९१२) इत्यतः प्राग्वेद्यः ॥ ३८९७ । सङ्ख्यायाः स्तनः (६-२-१६३) । बहुव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तना । चतुःस्तना । 'संख्यायाः' किम् । दर्शनीयस्तना । 'स्तनः' किम् । द्विशिराः ॥ ३८९८ । विभाषा छन्दसि (६-२-१६४) । 'द्विस्तनां करोति' । ३८९९ । 'संज्ञायां मित्राजिनयोः' (६-२-१६५) । देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । 'संज्ञायाम्' किम् । प्रियमित्रः । 'ऋषिप्रतिषेधोऽत्र मित्रे' (वा ३८५७) । विश्वामित्रर्षिः ॥ ३९०० । व्यवायिनोऽन्तरम् (६-२-१६६) । व्यवधानवाचकात्परमन्तरमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । 'व्यवायिनः' किम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः । ३९०१ । मुखं स्वाङ्गम् (६-२-१६७) । गौरमुखः । 'स्वाङ्गम्' किम् । दीर्घमुखा शाला ॥ ३९०२ । नाव्ययदिक्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः (६-२-१६८) । उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ॥ ३९०३ । निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् (६-२-१६९) । निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वान्तोदात्तं बहुव्रीहौ । प्रक्षालितमुखः । पक्षे 'निष्ठोपसर्ग–' (सू ३८४४) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति ।

उपमानम् । सिंहमुखः ॥ ३९०४ । जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः । (६-२-१७०) । सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । 'जातिकाल–' इति किम् । पुत्रजातः । 'अनाच्छादनात्' किम् । वस्त्रच्छन्नः । 'अकृत–' इति किम् । कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ॥ ३९०५ । वा जाते (६-२-१७१) । जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः । दन्तजातः । मासजातः ॥ ३९०६ । नञ्सुभ्याम् (६-२-१७२) । बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम् । अव्रीहिः । सुमाषः ॥ ३९०७ । कपि पूर्वम् (६-२-१७३) । नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे । अब्रह्मबन्धुकः । सुकुमारीकः ॥ ३९०८ । ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् (६-२-१७४) ह्रस्वान्त उत्तरपदे समासे चान्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ । अव्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वपदमुदात्तं न कपि पूर्वमिति । अज्ञकः । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥ ३९०९ । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि (६-२-१७५) । उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । 'उत्तरपद–' इति किम् । बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः ॥ ३९१० । न गुणादयोऽवयवाः (६-२-१७६) । अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता बहुव्रीहौ । बहुगुणा रज्जुः । बह्वक्षरं पदम् । बह्वध्यायः ग्रन्थः । गुणादिराकृतिगणः । 'अवयवाः' किम् । बहुगुणो द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ॥ ३९११ । उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु (६-२-१७७) । प्रपृष्ठः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । 'उपसर्गात्' किम् । दर्शनीयपृष्ठः । 'स्वाङ्गम्' किम् । प्रशाखो वृक्षः । 'ध्रुवम्' किम् । उद्बाहुः । 'अपर्शु' किम् । विपर्शुः ॥ ३९१२ । वनं समासे (६-२-१७८) । समासमात्र उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । तस्यैदमे प्रवणे ॥ ३९१३ । अन्तः (६-२-१७९) । अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थमिदम् ॥ ३९१४ । अन्तश्च (६-२-१८०) । उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोदात्तः । पर्यन्तः । समन्तः ॥ ३९१५ । न निविभ्याम् (६-२-१८१) । न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः–' (सू ३६५७) इति स्वरितः ॥ ३९१६ । परेरभितोभावि मण्डलम् (६-२-१८२) । परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् ॥ ३९१७ । प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् (६-२-१८३) । प्रगृहम् । 'अस्वाङ्गम्' किम् । प्रपदम् ॥ ३९१८ । निरुदकादीनि च (६-२-१८४) । अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् ॥ ३९१९ । अभेर्मुखम् (६-२-१८५) । अभिमुखम् । 'उपसर्गात्स्वाङ्गम्–' (सू ३९११) इति सिद्धे अबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा शाला ॥ ३९२० । अपाच्च (६-२-१८६) । अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ३९२१ । स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च (६-२-१८७) । अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अञ्जस् । अपाञ्जः । अध्वन् । अपाध्वा । 'उपसर्गादध्वनः' (सू ९५३) इत्यस्याभाव इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षि । सीरनाम । अपसीरम् । अपहलम् । नाम । अपनाम । स्फिगपूतवीणाकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च ॥ ३९२२ । अधेरुपरिस्थम् (६-२-१८८) । अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः । दन्तस्योपरिजातो

दन्तः । 'उपरिस्थम्' किम् । अधिकरणम् ॥ ३९२३ । अनोरप्रधानकनीयसी (६-२-१८९) । अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । 'अप्र–' इति किम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ॥ ३९२४ । पुरुषश्चान्वादिष्टः (६-२-१९०) । अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । 'अन्वादिष्टः' किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥ ३९२५ । अतेरकृत्पदे (६-२-१९१) । अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदा गायत्री । 'अकृत्पदे–' किम् । अतिकारकः । 'अतेर्धातुलोप इति वाच्यम्' (वा ३८६३) । इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः कारुमतिकारुकः ॥ ३९२६ । नेरनिधाने (६-२-१९२) निधानमप्रकाशता । ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः । निश्चितं मूलं निमूलम् । न्यक्षम् । 'अनिधाने' किम् । निहितो दण्डो निदण्डः ॥ ३९२७ । प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे (६-२-१९३) । प्रतेः परेऽश्वादयोऽन्तोदात्ताः । प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् ॥ ३९२८ । उपाद्वयजजिनमगौरादयः (६-२-१९४) । उपात्परं यद्वयच्चकमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादींन्वर्जयित्वा । उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । 'अगौरादयः' किम् । उपगौरः । उपतैषः । 'तत्पुरुषे' किम् । उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः ॥ ३९२९ । सोरवक्षेपणे (६-२-१९५) । सुप्रत्यवसितः । सुरत्र पूजायामेव वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा असूयया तथाभिधानात् । 'सोः' किम् । कुब्राह्मणः । 'अवक्षेपणे' किम् । सुवृषणम् ॥ ३९३० । विभाषोत्पुच्छे (६-२-१९६) । तत्पुरुषे । उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयतेः 'एरच्' (सू ३२३१) उत्पुच्छः, तदा थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र विभाषा । 'तत्पुरुषे' किम् । उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः ॥ ३९३१ । द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ (६-२-१९७) । आभ्यां परेष्वेष्वन्तोदात्तो वा । 'द्विपाच्चतुष्पाच्च रथाय' । 'त्रिपादूर्ध्वः' । द्विदन् । 'त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम्' । मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकम् 'अनित्यः सामासान्तो भवति' इति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । 'द्वित्रिभ्याम्' किम् । कल्याणमूर्धा । 'बहुव्रीहौ' किम् । द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा ॥ ३९३२ । सक्थं चाक्रान्तात् (६-२-१९८) । गौरसक्थः । श्लक्ष्णसक्थः । 'आक्रान्तात्' किम् । चक्रसक्थः । समासान्तस्य पचश्चित्त्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति ॥ ३९३३ । परादिश्छन्दसि बहुलम् (६-२-१९९) । छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्यादिरुदात्तो वा । 'अजिसक्थमालभेत' । अत्र वार्तिकम्—

'परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः' ॥ (वा ३८६८–६९)

इति । परादिः । 'तुविजाता उरुक्षया' । परान्तः । 'नियेनं मुष्टिहत्यया' । 'यस्त्रिचकः' पूर्वान्तः । 'विश्वायुर्धेहि' ॥—**इति समासस्वराः ।**

३९३४ । तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः (८-१-२७) । तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोत्रम् । पचतिपचति गोत्रम् । एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायनादयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम् पाठविशेषणम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम् । 'गोत्रादीनि–' इति किम् । पचति पापम् । 'कुत्स–' इति किम् । खनति गोत्रं समेत्य कूपम् ॥ ३९३५ । तिङ्ङतिङः (८-१-२८) । अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते । 'अग्निमीळे' । ३९३६ । न लुट् (८-१-२९) । लुङन्तं न निहन्यते । श्वःकर्ता ॥ ३९३७ । निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् (८-१-३०) । एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते । 'यदग्ने स्यामहत्वम्' । 'युवा यदी कृथः' । 'कुविदङ्ग आसन्' । 'अचित्तिभिश्चकृमा कच्चित्' । 'पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति' ॥ ३९३८ । नह प्रत्यारम्भे (८-१-३१) । नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्त आरम्भः प्रत्यारम्भः । 'नह भोक्ष्यसे' । 'प्रत्यारम्भे' किम् । 'नह वैतस्मिँल्लोके दक्षिणमिच्छन्ति' ॥ ३९३९ । सत्यं प्रश्ने (८-१-३२) । सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । 'प्रश्ने' किम् । 'सत्यमिद्वा उ त वयमिन्द्र स्तवाम' ॥ ३९४० । अङ्गाप्रातिलोम्ये (८-१-३३) । अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । अङ्ग कुरु । 'अप्रातिलोम्ये' किम् । 'अङ्ग कूजसि वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म' । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति ॥ ३९४१ । हि च (८-१-३४) । हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । 'आ हि ष्मा याति' । आ हि रुहन्तम्' ॥ ३९४२ । छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् (८-१-३५) । हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् । 'अनृतं हि मत्तो वदति' । 'पाप्मा न चैनं पुनाति' । तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते ॥ ३०४३ । यावद्यथाभ्याम् (८-१-३६) । आभ्यां योगे तिङन्तं नानुदात्तम् । यावद्भुङ्क्ते 'यथा चित्कण्वमावतम्' ॥ ३९४४ । पूजायां नानन्तरम् (८-१-३७) । यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम् । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । 'पूजायाम्' किम् । यावद्भुङ्क्ते । 'अनन्तरम्' किम् । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते ॥ ३९४५ । उपसर्गव्यपेतं च (८-१-३८) । पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् ॥ ३९४६ । तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् (८-१-३९) । एभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम् । 'आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे' ॥ ३९४७ । अहो च (८-१-४०) । एतद्योगे नानुदात्तं पूजायाम् । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् ॥ ३९४८ । शेषे विभाषा (८-१-४१) । अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तं पूजायाम् । अहो कटं करिष्यति ॥ ३९४९ । पुरा च परीप्सायाम् (८-१-४२) । पुरेत्यनेन युक्तं वानुदात्तं त्वरायाम् । अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः । 'परीप्सायाम्' किम् । न ते स्म पुराधीयते । चिरातीतेऽत्र पुरा ॥ ३९५० । नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् (८-१-४३) । नन्वित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुज्ञाविषयप्रार्थनायाम् । ननु गच्छामि भोः । अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । 'अनु–' इति किम् । अकार्षीः कटं त्वम् । ननु करोमि । पृष्टप्रतिवचनमेतम् ॥ ३९५१ । किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् (८-१-४४) । क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं

नानुदात्तम् । किं द्विजः पचत्याहोस्विद्भुञ्जीत । 'क्रिया–' इति किम् । साधनप्रश्ने मा भूत् । भक्तं पचत्यपूपान्वा । 'प्रश्ने' किम् । किं पठति । 'क्षेपोऽयम् । 'अनुपसर्गम्' किम् । किं प्रपचति उत प्रकरोति । 'अप्रतिषिद्धम्' किम् । किं किं द्विजो न पचति ॥ ३९५२ । लोपे विभाषा (८-१-४५) । किमोऽप्रयोग उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति ॥ ३९५३ । एहिमन्ये प्रहासे लृट् (८-१-४६ । एहिमन्य इत्यनेन युक्तं लृडन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम् । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे नहिभोक्ष्यसे भुक्तं तत्त्वतिथिभिः । 'प्रहासे' किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्थलोटा लृट्–' (सू ३९५८) इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः । एहिमन्येयुक्ते प्रहास एव नान्यत्र । 'एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये' ॥ ३९५४ । जात्वपूर्वम् (८-१-४७) । अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । जातु भोक्ष्यसे । 'अपूर्वम्' किम् । कटं जातु करिष्यसि ॥ ३९५५ । किंवृत्तं च चिदुत्तरम् (८-१-४८) । अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं किमो रूपं किंवृत्तम् । कश्चिद्भुङ्क्ते । कतरश्चित् । कतमश्चिद्वा । 'चिदुत्तरम्' किम् । को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । रामः किंचित्पठति ॥ ३९५६ । आहो उताहो चानन्तरम् (८-१-४९) । आहो उताहो इत्याभ्यां अपूर्वाभ्याम् युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो उताहो वा भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषां वक्ष्यति । 'अपूर्व–' इति किम् । देव आहो भुङ्क्ते ॥ ३९५७ । शेषे विभाषा (८-१-५०) । आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वानुदात्तम् । आहो देवः पचति ॥ ३९५८ । गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् (८-१-५१) । गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृडपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसि । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः । रामेण भोक्ष्यन्ते । 'गत्यर्थ–' किम् । पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽन्नम् । 'लोटा' किम् । आगच्छेर्देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । 'लृट्' किम् । आगच्छ देव देव ग्रामं पश्यस्येनम् । 'न चेत्' इति किम् । आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । 'सर्वम्' किम् । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते ॥ ३९५९ । लोट् च (८-१-५२) । लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । 'गत्यर्थ–' इति किम् । पच देवौदनं भुङ्क्ष्वैनम् । 'लोट्' किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देव ग्रामं पश्यत्वेनं रामः । सर्वग्रहणात्त्विह स्यादेव । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्याव । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ३९६० । विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् (८-१-५३) । लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । 'सोपसर्गम्' किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । 'अनुत्तमम्' किम् । आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि ॥ ३९६१ । हन्त च (८-१-५४) । हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । 'निपातैर्यद्यदि–' (सू ३९३७) इति निघातप्रतिषेधः । 'अनुत्तमम्' किम् । हन्त प्रभुञ्जावहै ॥ ३९६२ । आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके (८-१-५५) । आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम् पचसि देवदत्त ३ । 'एकान्तरम्' किम् । आम्प्रपचसि देवदत्त ३ । 'आमन्त्रितम्' किम् । आम्पचति देवदत्तः । 'अनन्तिके' किम् । आम्पचसि देवदत्त ॥

३९६३ । यद्धितुपरं छन्दसि (८-१-५६) । तिङन्तं नानुदात्तम् । 'उदसृजो यदङ्गिरः' । उशन्ति हि' । आख्यास्यामि तु ते । 'निपातैर्यत्–' (सू ३९३७) इति 'हि च' (सू ३९४१) इति 'तुपश्य–' (सू ३९४६) इति च सिद्धे नियमार्थमिदम् । एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति । जाये स्वारोहावैहि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोहावेति लोडन्तस्य निघातो भवति ॥ ३९६४ । चनचिदिवगोत्रादितद्धितास्रेडितेष्वगतेः (८-१-५७) । एषु षट्सु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति चन । देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचतिकल्पम् । देवः पचतिपचति । 'अगतेः' किम् । देवः प्रपचति चन ॥ ३९६५ । चाद्विषु च (८-१-५८) । चवाहाहैवेषु परेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च खादति च । अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्य 'चवायोगे–' (सू ३९६६) इति निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयं तु निहन्यत एव ॥ ३९६६ । चवायोगे प्रथमा (८-१-५९) । चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । 'इतो वा सातिमीमहे' । उत्तरवाक्ययोरनुषञ्जनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । 'योगे' किम् । पूर्वभूतयोरपि योगेऽनिघातार्थम् । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत् ॥ ३९६७ । हेति क्षियायाम् (८-१-६०) । हयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदातिं गमयति । 'क्षियाशी–' (सू ३६२३) इति प्लुतः ॥ ३९६८ । अहेति विनियोगे च (८-१-६१) । अहयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजने नियोगे क्षियायां च । त्वमह ग्रामं गच्छ । त्वमह रथेनारण्यं गच्छ । क्षियायां स्वयमह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदातिं नयति ॥ ३९६९ । चाहलोप एवेत्यवधारणम् (८-१-६२) । 'च' 'अह' एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । देव एव ग्राम गच्छतु । देव एवारण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव ग्रामं गच्छतु । राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इहाहलोपः स च केवलार्थः । 'अवधारणम्' किम् । देव केव भोक्ष्यसे । न क्वचिदित्यर्थः । अनवक्लृप्तावेवकारः ॥ ३९७० । चादिलोपे विभाषा (८-१-६३) चवाहाहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । चलोपे । 'इन्द्र वाजेषु नोऽव' । शुक्रा व्रीहयो भवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । वालोपे । व्रीहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत ॥ ३९७१ । वैवावेति च छन्दसि (८-१-६४) । 'अहवै देवानामासीत्' । 'अयं वाव हस्त आसीत्' ॥ ३९७२ । एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् (८-१-६५) । आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि । 'अजामेकां जिन्वति' । 'प्रजामेकां रक्षति' । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' । 'समर्थाभ्याम्' किम् । एको देवानुपातिष्ठत् । एक इते सङ्ख्यापरं नान्यार्थम् ॥ ३९७३ । यद्वृत्तान्नित्यम् (८-१-६६) । यद्वृत्तात् परं तिङन्तं नानुदात्तम् । यत्र पदे यच्छब्दः तद्यद्वृत्तं यो भुङ्क्ते । यदद्रयद्वायुर्वाति । अत्र 'व्यवहिते कार्यमिष्यते' ॥ ३९७४ । पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्य (८-१-६७) । पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः 'मलोपश्च वक्तव्यः' (वा ४७३५) । दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । समासान्तोदात्तत्वापवादः । 'एतत्समास इष्यते' । नेह । दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकम् 'अत्र प्रकरणे पञ्चमी-

निर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयते' इति ॥ ३९७५। सगतिरपि तिङ् (८-१-६८)। पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठं प्रपचति । 'तिङ्ङतिङः' (सू ३९३५) इति निघातस्य 'निपातैर्यत्' (सू ३९३७) इति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते । 'गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते' (वा ४७३२)। नेह। यत्काष्ठं शुष्कीकरोति ॥ ३९७६। कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ (८-१-६९)। कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङनुदात्तः । पर्चति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । 'कुत्सने' किम् । प्रपचति शोभनम् । 'सुपि' किम् । पचति क्लिश्नाति । 'अगोत्रादौ' किम् । पचति गोत्रम् । 'क्रियाकुत्सन इति वाच्यम्' (वा ४७३९)। कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः । 'पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम्' (वा ४७४१)। तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः । 'वा बह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम्' (वा ४७४२) । पचन्तिपूति ॥ ३९७७ । गतिर्गतौ (८-१-७०) । अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । 'गतिः' किम् । दत्तः पचति । 'गतौ' किम् । 'आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः' ॥ ३९७८ । तिङि चोदात्तवति (८-१-७१)। गतिरनुदात्तः । यत्प्रपचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात्प्रत्यये न स्यात् । 'उदात्तवति' किम् । प्रपचति ॥

इति तिङन्तस्वराः ।

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते—'अग्निमीळे' इति प्रथमर्क् । तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे 'फिष–' (फिट् १) इत्यन्तोदात्त इति माधवः। वस्तुतस्तु घृतादित्वात्। व्युत्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण । अम्सुप्त्वादनुदात्तः । 'अमि पूर्वः' (सू १९४) इत्येकादेशस्तु 'एकादेश उदात्तेन–' (सू ३६५८) इत्युदात्तः । ईळे । 'तिङ्ङतिङः' (सू ३९३५) इति निघातः । संहितायां तु 'उदात्तादनुदात्तस्य–' (सू ३६६०) इतीकारः स्वरितः । 'स्वरितात्संहितायाम्–' (सू ३६६८) इति 'ळे' इत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः 'पूर्वाधरावराणाम्–' (१९७५) इत्यसिप्रत्ययस्वरात् । हितशब्दोऽपि धाञो निष्ठायाम् 'दधातेर्हिः' (सू ३०७६) इति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'पुरोऽव्ययम्' (सू ७६८) इति गतिसंज्ञायां 'कुगति–' (सू ७६१) इति समासे समासान्तोदात्ते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ–' (सू ३७३६) इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे 'गतिकारकोपपदात्कृत्' (सू ३८७३) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे थाथादिस्वरे च पूर्वपूर्वापमर्देन प्राप्ते 'गतिरनन्तरः' (सू ३७८३) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पुरःशब्दोकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' (सू ३६६९) इत्यनुदात्ततरः । यज्ञस्य । नञः प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम् । देवम् । पचाद्यच् । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वान्तोदात्तः । ऋत्विक्छब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । रत्नशब्दो 'नब्विषयस्य' (फिट् २६) इत्याद्युदात्तः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । समासस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तोदात्तः। तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयाविल्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम् ॥ इति स्वरप्रकरणम् ॥

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥

अथ लिङ्गानुशासनप्रकरणम् ।

१. 'लिङ्गम्' ॥ २. 'स्त्री' । अधिकारसूत्रे एते ॥ ३. 'ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः' । ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्रादिपञ्चकस्यैव ङीन्निषेधेन कर्त्रीत्यादेर्ङीपेकारान्तत्वात् । तिसृचतसृभ्यां तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योक्तिचतुरोर्ऋदन्तत्वाभावात् ॥ ४. 'अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः' । अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः । चमूः । 'प्रत्ययग्रहणम्' किम् । देवयतेः क्विप् ऊठ् यूः । विशेष्यलिङ्गः ॥ ५. 'अशनिभरण्यरणयः पुंसि च' । इयमयं वाशनिः ॥ ६. 'मिन्यन्तः' । मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः । ग्लानिः ॥ ७. 'वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि' । पूर्वस्यापवादः ॥ ८. 'श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च' । इयमयं वा श्रोणिः ॥ ९. 'क्तिन्नन्तः' । स्पष्टम् । कृतिरित्यादि ॥ १०. 'ईकारान्तश्च' । ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । लक्ष्मीः । ईबन्तश्च स्त्रियां स्यात् देवी कुरुचरीत्यादि ॥ ११. 'ऊङाबन्तश्च' । कुरूः । विद्या ॥ १२. 'व्यन्तमेकाक्षरम्' । श्रीः । भूः । 'एकाक्षरम्' किम् । पृथुश्रीः ॥ १३. 'विंशत्यादिरानवतेः' । इयं विंशतिः । त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः ॥ १४. 'दुन्दुभिरक्षेषु' । इयं दुन्दुभिः । 'अक्षेषु' किम् । अयं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वेत्यर्थः ॥ १५. 'नाभिरक्षत्रिये' । इयं नाभिः ॥ १६. 'उभावप्यन्यत्र पुंसि' । दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि 'समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिः' इति भारविः । उच्यते । दृढभक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु । अत एव 'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान्' । 'द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे' इति मेदिनी । रभसोऽप्याह—'मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे' इति । एवमेवंविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् ॥ १७. 'तलन्तः' । अयं स्त्रियां स्यात् । शुक्लस्य भावः शुक्लता । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । ग्रामस्य समूहो ग्रामता । देव एव देवता ॥ १८. 'भूमिविद्युत्सरिल्लतावनितानामधानानि' । भूमिर्भूः । विद्युत्सौदामिनी । सरिन्निम्नगा । लता वल्ली । वनिता योषित् । १९. 'यादो नपुंसकम्' । यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीबं स्यात् ॥ २०. 'भाःसुक्स्रग्दृग्घृणिगुपानहः' । एते स्त्रियां स्युः ।

इयं भाः इत्यादि ॥ २१. 'स्थूणोर्णे नपुंसके च'। एते स्त्रियां क्लीबे च स्तः। स्थूणा-स्थूणम्। ऊर्णा-ऊर्णम्। तत्र स्थूणा काष्ठमयी द्विकर्णिका। ऊर्णा तु मेषादिलोम ॥ २२. 'गृहशशाभ्यां क्लीबे'। नियमार्थमिदम्। गृहशशपूर्वे स्थूणोर्णे यथासङ्ख्यं नपुंसके स्तः। गृहस्थूणम्। 'शशोर्णे शशलोमनि' इत्यमरः ॥ २३. 'प्रावृट्विप्रुट्स्रुट्तृट्विट्त्विषः'। एते स्त्रियां स्युः ॥ २४. 'दर्विविदिवेदिखनिशान्त्यश्रिवेशिकुष्योषधिकट्यङ्गुलयः'। एते स्त्रियां स्युः। पक्षे ङीप्। दर्वी-दर्विरित्यादि ॥ २५. 'तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकेकिकेलिच्छविनीविराज्यादयः'। एते प्राग्वत्। इयं तिथिरित्यादि। अमरस्त्वाह—'तिथयो द्वयोः' इति। तथा च भारविः—'तस्य भुवि बहुतिथास्तिथयः' इति। स्त्रीत्वे हि बहुतिथ्य इति स्यात्। श्रीहर्षश्च—'निखिलां निशि पौर्णिमातिथीन्' इति ॥ २६. 'शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभ्रुकुटित्रुटिवालिपङ्क्तयः'। एतेऽपि स्त्रियां स्युः। इयं शष्कुलिः ॥ २७. 'प्रतिपदापद्विपत्संपच्छरत्संसत्परिषदुपःसंवित्क्षुत्पुन्मुत्समिधः'। इयं प्रतिपदित्यादि। उषा उच्छन्ती। उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता ॥ २८. आशीर्धूःपूर्गीर्द्वारः'। इयमाशीरित्यादि ॥ २९. 'अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च'। अबादीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद्बहुत्वं च। आप इमाः। 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्'। 'सुमना मालती जातिः' देववाची तु पुंस्येव। 'सुपर्वाणः सुमनसः'। बहुत्वं प्रायिकम्। 'एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था' इत्यर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात्। 'समांसमां विजायते' (सू १८१३) इत्यत्र 'समायां समायाम्' इति भाष्याच्च। 'विभाषा घ्राधेट्' (सू २३७६) इति सूत्रे 'आघ्रासातां सुमनसौ' इति वृत्तिव्याख्यायां हरदत्तोऽप्येवम् ॥ ३०. 'स्रक्त्वग्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिचः'। इयं स्रक्त्वक्ज्योक्वाक्यवागूः नौ स्फिक् ॥ ३१. 'तृटिसीमासम्बध्याः'। इयं तृटिः सीमासंबध्या ॥ ३२. चुल्लिवेणिखार्यश्च'। स्पष्टम् ॥ ३३. 'तारोधाराज्योत्स्नादयश्च'। 'शलाका स्त्रियां नित्यम्'। नित्यग्रहणमन्येषां क्वचिद्व्यभिचारं ज्ञापयति ॥ इति स्त्र्यधिकारः ॥

३४. 'पुमान्'। अधिकारोऽयम् ॥ ३५. 'घञन्तः'। पाकः। त्यागः। करः। गरः। भावार्थ एवेदम्। नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तल्युड्भ्यां स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिन्नादिभिर्बाधेन परिशेषात्। कर्मादौ तु घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम्। तथा च भाष्यम्—'सम्बन्धमनुवर्तिष्यते' इति ॥ ३६. 'घाजन्तश्च'। विस्तरः। गोचरः। चयः। जयः इत्यादि ॥ ३७. 'भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके'। एतानि नपुंसके स्युः। भयम्। लिङ्गम्। भगम्। पदम्। ३८. 'नङन्तः'। नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात्। यज्ञः। यत्नः ॥ ३९. 'याच्ञा स्त्रियाम्'। पूर्वस्यापवादः ॥ ४०. 'क्यन्तो घुः'। किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात्। आधिः। निधिः। उदधिः। 'क्यन्तः' किम्। दानम्। 'घुः' किम्। जज्ञिर्बीजम् ॥ ४१. 'इषुधिः स्त्री च'। इषुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च। पूर्वस्यापवादः ॥ ४२. 'देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि'। एतानि पुंसि स्युः। देवाः सुराः। असुरा दैत्याः। आत्मा क्षेत्रज्ञः। स्वर्गो नाकः। गिरिः पर्वतः। समुद्रोऽब्धिः। नखः कररुहः। केशः शिरोरुहः। दन्तो दशनः। स्तनः कुचः। भुजो दोः। कण्ठो गळः। खड्गः करवालः। शरो मार्गणः। पङ्कः कर्दम इत्यादि ॥ ४३. 'त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके'। स्पष्टम्। तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम्। स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ ४४. 'द्यौः स्त्रियाम्'। द्योदिवोः

तन्त्रेणोपादानमिदम् ॥ ४५. 'इषुबाहू स्त्रियां च' । चात्पुंसि ॥ ४६. 'बाणकाण्डौ नपुंसके च' । चात्पुंसि । त्रिविष्टपेत्यादिचतुःसूत्री देवासुरेत्यस्यापवादः ॥ ४७. 'नन्तः' । अयं पुंसि । राजा । तक्षा । न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः । 'मन्ध्यच्कोऽकर्तरि' इति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । ४८. 'क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि' । क्रतुरध्वरः । पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेघो नीरदः ॥ ४९. 'अभ्रं नपुंसकम्' । पूर्वस्यापवादः ॥ ५०. 'उकारान्तः' । अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः । 'हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' इति मेदिनी । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । एवंजातीयकविशेषवचनानाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च—'लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः' इति । एवमन्यत्रापि ॥ ५१. धेनुरज्जुकुहुसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम्' ॥ ५२. 'समासे रज्जुः पुंसि च' । कर्कटरज्ज्वा–कर्कटरज्जुना ॥ ५३. 'श्मश्रुजानुवसुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके' ॥ ५४. 'वसु चार्थवाचि' । 'अर्थवाचि' इति किम् । 'वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु' ॥ ५५. 'मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च' । चात्पुंसि । अयं मद्गुः । इदं मद्गु ॥ ५६. 'रुत्वन्तः' । मेरुः । सेतुः ॥ ५७. 'दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके' । रुत्वन्त इति पुंस्त्वस्यापवादः । इदं दारु ॥ ५८. 'सक्तुर्नपुंसके च' । चात्पुंसि । सक्तुः–सक्तु । ५९. 'प्राग्रश्मेरकारान्तः' । 'रश्मिदिवसाभिधानानि' इति वक्ष्यति ततः प्राक् एतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते ॥ ६०. 'कोपधः' । कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तवकः । कल्कः ॥ ६१. 'चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके' । पूर्वसूत्रापवादः ॥ ६२. 'कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि नपुंसके च' । चात्पुंसि । अयं कण्टकः । इदं कण्टकमित्यादि ॥ ६३. 'टोपधः' । टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः । पटः ॥ ६४. 'किरीटमुकुटललाटवटविटङ्कललाटकराटलोष्टानि नपुंसके' । किरीटमित्यादि ॥ ६५. 'कुटकूटकपटकवाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च' । चात्पुंसि । कुटः । कुटमित्यादि ॥ ६६. 'णोपधः' । णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः । गणः । पाषाणः ॥ ६७. 'ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके' । पूर्वसूत्रापवादः ॥ ६८. 'कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च' । चात्पुंसि ॥ ६९. 'थोपधः' । रथः ॥ ७०. 'काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके' । इदं काष्ठमित्यादि । 'काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम्' । इमाः काष्ठाः ॥ ७१. 'तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च' । चात्पुंसि । अयं तीर्थः । इदं तीर्थम् ॥ ७२. 'नोपधः' । अदन्तः पुंसि । इनः । फेनः ॥ ७३. 'जघनाजिनतुहिनकाननवनव्रजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नाने नपुंसके' । पूर्वस्यापवादः ॥ ७४. 'मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च' । चात्पुंसि । अयं मानः । इदं मानम् । ७५. 'पोपधः' । अदन्तः पुंसि । यूपः । दीपः । सर्पः ॥ ७६. 'पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके' । इदं पापमित्यादि ॥ ७७. 'शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च' । अयं शूर्पः । इदं शूर्पमित्यादि ॥ ७८. 'भोपधः' । स्तम्भः । कुम्भः ॥ ७९. 'तलमं नपुंसकम्' । पूर्वस्यापवादः ॥ ८०. 'जृम्भं नपुंसके च' ।

जृम्भम्–जृम्भः ॥ ८१. 'मोपधः'। सोमः। भीमः ॥ ८२. 'रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके'। इदं रुक्ममित्यादि ॥ ८३. 'सङ्ग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च'। चात्पुंसि। अयं सङ्ग्रामः। इदं सङ्ग्रामम् ॥ ८४. 'योपधः'। समयः। हयः ॥ ८५. 'किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके'। स्पष्टम् ॥ ८६. 'गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च'। गोमयः–गोमयम् ॥ ८७. 'रोपधः'। क्षुरः। अङ्कुरः ॥ ८८. 'द्वाराग्रस्फारतकवकवप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दारपञ्जरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रनक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्त्रपात्रक्षत्त्राणि नपुंसके'। इदं द्वारमित्यादि ॥ ८९. 'शुक्रमदेवतायाम्'। इदं शुक्रं रेतः ॥ ९०. 'चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरभृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च'। चात्पुंसि। चक्रः–चक्रमित्यादि ॥ ९१. 'षोपधः'। वृषः। वृक्षः ॥ ९२. 'शिरीषशीर्षाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके' ॥ ९३. 'यूषकरीषामिषविषवर्षाणि नपुंसके च'। चात्पुंसि। अयं यूषः। इदं यूषमित्यादि ॥ ९४. 'सोपधः'। वत्सः। वायसः। महानसः। ९५. 'पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके' ॥ ९६. 'चमसांसरसनिर्यासोधवासकार्पासवासभासकासकांसमांसानि नपुंसके च'। इदं चमसम्। अयं चमस इत्यादि ॥ ९७. 'कंसं चाप्राणिनि'। 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्'। प्राणिनि तु कंसो नाम कश्चिद्राजा ॥ ९८. 'रश्मिदिवसाभिधानानि'। एतानि पुंसि स्युः। रश्मिर्मयूखः। दिवसो घस्रः ॥ ९९. 'दीर्घितिः स्त्रियाम्' पूर्वस्यापवादः ॥ १००. 'दिनाहनी नपुंसके'। अयमप्यपवादः ॥ १०१. 'मानाभिधानानि'। एतानि पुंसि स्युः। कुडवः। प्रस्थः ॥ १०२. 'द्रोणाढकौ नपुंसके च'। इदं द्रोणम्। अयं द्रोणः ॥ १०३. 'खारीमानिके स्त्रियाम्'। इयं खारी। इयं मानिका ॥ १०४. 'दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च'। इमे दाराः ॥ १०५. 'नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि'। यथासङ्ख्यं नाड्यायुपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः। अयं नाडीव्रणः। अपाङ्गः। जनपदः। व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ १०६. 'मरुद्गरुत्तरदृत्विजः'। अयं मरुत् ॥ १०७. 'ऋषिराशिदृतिग्रन्थिकिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः'। एते पुंसि स्युः। अयमृषिः। १०८. 'ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः'। एते पुंसि ॥ १०९. 'हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः'। एते पुंसि। अमरस्तु 'मुहूर्तोऽस्त्रियाम्' इत्याह ॥ ११०. 'षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः'। अयं षण्डः ॥ १११. 'वंशांशपुरोडाशाः'। अयं वंशः। पुरो दाश्यते पुरोडाशः। कर्मणि घञ्। भावव्याख्यानयोः प्रकरणे 'पौरोडाशपुरोडाशात्ष्टन्' (सू १४४९) इति, विकारप्रकरणे 'व्रीहेः पुरोडाशे' (सू १५२८) इति च निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा दस्य डत्वम्। 'पुरोडाशभुजामिष्टम्' इति माघः ॥ ११२. 'हृदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः'। अयं हृदः ॥ ११३. 'अर्घपथिमथ्यभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः'। अयमर्घः ॥ ११४. 'पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्गाः'। अयं पल्लव इत्यादि ॥ ११५. 'सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः'। एते पुंसि। अयं सारथिः ॥

इति पुंलिङ्गाधिकारः।

११६. 'नपुंसकम्' । अधिकारोऽयम् ॥ ११७ 'भावे ल्युडन्तः' । हसनम् । 'भावे' किम् । पचनोऽग्निः । इध्मव्रश्चनः कुठारः ॥ ११८. 'निष्ठा च' । भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीबं स्यात् । हसितम् । गीतम् ॥ ११९. 'त्वष्यञौ तद्धितौ' । शुक्लत्वम्–शौक्ल्यम् । ष्यञः षित्त्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम् । चातुर्यम्–चातुरी । सामग्र्यम्–सामग्री । औचित्यम्–औचिती ॥ १२०. 'कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः' । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥ १२१. 'यद्यढग्यगञ्यक्वुञ्छाश्च भावकर्मणि' । एतदन्तानि क्लीबानि । 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' (सू १७९०) स्तेयम् । 'सख्युर्यः' (सू १७९१) । सख्यम् । 'कपिज्ञात्योर्ढक्' (सू १७९२) । कापेयम् । 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' (सू १७९३) । आधिपत्यम् । 'प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्' (सू १७९४) । औष्ट्रम् । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (सू १७९५) । द्वैहायनम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ् । पितापुत्रकम् । 'होत्राभ्यश्छः' (सू १८००) । अच्छावाकीयम् । 'अव्ययीभावः–' (सू ६५९) । अधिस्त्रि ॥ १२२. 'द्वन्द्वैकत्वम्' । पाणिपादम् ॥ १२३. 'अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च' । स्पष्टम् ॥ १२४. 'अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः' । अधिकारोऽयम् ॥ १२५. 'अनल्पे छाया' । शरच्छायम् ॥ १२६. 'राजामनुष्यपूर्वा सभा' । इनसभमित्यादि ॥ १२७. 'सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियां च' ॥ १२८. 'परवत्' । अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात् । 'रात्राह्नाहाः पुंसि' (सू ८१४) ॥ १२९. 'अपथपुण्याहे नपुंसके' ॥ १३०. 'सङ्ख्यापूर्वो रात्रिः' । त्रिरात्रम् । 'सङ्ख्यापूर्वा' इति किम् । सर्वरात्रः । १३१. 'द्विगुः स्त्रियां च' । व्यवस्थया । पञ्चफली । त्रिभुवनम् ॥ १३२. 'इसुसन्तः' । हविः । धनुः ॥ १३३. 'अर्चिः स्त्रियां च' । इसन्तत्वेऽप्यर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् । इयमिदं वार्चिः ॥ १३४. 'छदिः स्त्रियामेव' । इयं छदिः । छाद्यतेऽनेनेति छदेश्चुरादिण्यन्तात् 'अर्चिशुचि–' इत्यादिना इस् । 'इस्मन्' इत्यादिना ह्रस्वः । 'पटलं छदिः' इत्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीवतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः ॥ १३५. 'मुखनयनलोहबनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि' । एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः । मुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् । वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं शरासनम् । विवरं बिलम् । जलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमशनम् । अस्यापवादानाह त्रिसूत्र्या ॥ १३६. 'सीरार्थौदनाः पुंसि' ॥ १३७. वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च' । वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्योऽरण्यम् । गाण्डीवो गाण्डीवम् ॥ १३८. 'अटवी स्त्रियाम्' ॥ १३९. 'लोपधः' । कुलम्–कूलम् । स्थलम् ॥ १४०. 'तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलधृषलाः पुंसि' । अयं तूलः ॥ १४१. 'शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालबालनिगलपलालविडालखिलशूलाः पुंसि च' । चात्क्लीबे । इदं शीलमित्यादि ॥ १४२. 'शतादिः सङ्ख्या' । शतम् । सहस्रम् । 'शतादिः' इति किम् । एको द्वौ बहवः । 'सङ्ख्या' इति किम् । शतशृङ्गो नाम पर्वतः ॥ १४३. 'शतायुतप्रयुताः पुंसि च' । अयं शतः । इदं शतमित्यादि ॥ १४४. 'लक्षा कोटिः स्त्रियाम्' । इयं लक्षा । इयं कोटिः । 'वा लक्षा नियुतं च तत्' इत्यमरात्क्लीबेऽपि लक्षम् । १४५. 'शङ्कुः पुंसि' । सहस्रः क्वचित् । अयं सहस्रः । इदं सहस्रम् ॥ १४६. 'मन्ब्यच्कोऽकर्तरि' । मन्प्रत्ययान्तो ब्यच्कः क्लीबः स्यान्न तु

कर्तरि । वर्म । चर्म । 'द्यच्कः' किम् । अणिमा । महिमा । 'अकर्तरि' किम् । ददाति इति दामा ॥ १४७. 'ब्रह्मन्पुंसि च' । अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्म ॥ १४८. 'नामरोमणी नपुंसके' । 'मन्द्यच्कः–' इत्स्यायं प्रपञ्चः ॥ १४९. 'असन्तो द्यच्कः' । यशः । मनः । तपः । 'द्यच्कः' किम् । चन्द्रमाः ॥ १५०. 'अप्सराः स्त्रियाम्' । एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः ॥ १५१. 'त्रान्तः' । पत्त्रम् । छत्त्रम् ॥ १५२. 'यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव' ॥ १५३. 'भृत्रामित्रछात्त्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि' । अयं भृत्रः । न मित्रममित्रः । 'तस्य मित्राण्यमित्रास्ते' इति माघः । 'ख्यातामित्रौ मित्रे च' इति च । यत्तु 'द्विषोऽमित्रे' (सू ३१११) इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्—'अमेर्द्विषदित्यौणादिक इत्रच् । अमैरमित्रं मित्रस्य व्यथयेत्' इत्यादौ मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः । नञ्समासेऽप्येवम् । परवल्लिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरम्' इति, तत्प्रकृतसूत्रापर्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्भावनमपि 'नञो जरमरमित्रमृताः' (सू ३८५०) इति षाष्ठसूत्रास्मरणमूलकमिति दिक् ॥ १५४. 'पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च' ॥ १५५. 'बलकुसुमशुल्बयुद्धपत्तनरणाभिधानानि' । बलं वीर्यम् ॥ १५६. 'पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च' । पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह—'वा पुंसि पद्मं नलिनम्' इति । एवं च 'अर्धर्चादिसूत्रे तु जलजे पद्मं नपुंसकमेव' इति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण ज्ञेयः ॥ १५७. 'आहवसङ्ग्रामौ पुंसि' ॥ १५८. 'आजिः स्त्रियामेव' ॥ १५९. 'फलजातिः' । फलजातिवाचिशब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् ॥ १६०. 'वृक्षजातिः' । स्त्रियामेव क्वचिदेवेदम् । हरीतकी ॥ १६१. 'वियज्जगत्सकृत्शकन्पृषच्छकृच्छकृदुदश्वितः' । एते क्लीबाः स्युः ॥ १६२. 'नवनीतावतामृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि' ॥ १६३. 'श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यस्थ्यास्पदाकाशकण्ववीजानि' । एतानि क्लीबे स्युः ॥ १६४. 'दैवं पुंसि च' । दैवम्–दैवः ॥ १६५. 'धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यवृष्यहव्यकव्याव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि' । इदं धान्यमित्यादि ॥ १६६. 'द्वन्द्ववर्हदुःखवडिशपिच्छाबिम्बकुटुम्बकवचवरशरवृन्दारकाणि' ॥ १६७. 'अक्षमिन्द्रिये' 'इन्द्रिये' किम् । रथाङ्गादौ मा भूत् ॥

इति नपुंसकाधिकारः ।

१६८. 'स्त्रीपुंसयोः' । अधिकारोऽयम् ॥ १६९. 'गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवास्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः' । इयमयं वा गौः ॥ १७०. 'मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुकण्डुरेणवः' । इयमयं वा मृत्युः ॥ १७१. 'गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च' । त्रिलिङ्गमित्यर्थः । पटु–पटुः–पट्वी ॥ १७२. 'अपत्यार्थतद्धिते' । औपगवः–औपगवी ॥

इति स्त्रीपुंसाधिकारः ।

१७३. 'पुंनपुंसकयोः' । अधिकारोऽयम् ॥ १७४. 'घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकवुस्तलोहिताः' । अयं घृतः । इदं घृतम् ॥ १७५. 'शृङ्गार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः' । अयं शृङ्गः । इदं शृङ्गम् ॥ १७६. 'व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पामर्धर्चदर्भपुच्छाः' । अयं व्रजः । इदं व्रजम् ॥ १७७. 'कबन्धौषधायुधान्ताः' । स्पष्टम् ॥ १७८. 'दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वाकाशकुशकाशाङ्कुशकुलिशाः' । एते पुंनपुंसकयोः स्युः । 'कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं

जले' इति विश्वः । शलाकावाची तु स्त्रियाम् । तथा च 'जानपद–' (सू ५००) आदिसूत्रे-णायोविकारे ङीषि । कुशी । दारुणि तु टाप् 'कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा यात' इति श्रुतिः । 'अतः कृकमि–' (सू १६०) इति सूत्रे 'कुशाकर्णीषु' इति प्रयोगश्च । व्याससूत्रे च—'हानौ तूपायनशब्दशषत्वात्कुशाच्छन्दः' इति । तत्र शारीरकभाष्येऽप्येवम् । एवं च श्रुतिसूत्रभाष्या-णामेकवाक्यत्वे स्थित आच्छन्द इत्याङ्प्रश्लेषादिपरो भामतीग्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहुश्रुतैः ॥ १७९. 'गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च' ॥

इति पुंनपुंसकाधिकारः ।

१८०. 'अवशिष्टलिङ्गम्' ॥ १८१. 'अव्ययं कतियुष्मदस्मदः' ॥ १८२. 'ष्णान्ता सङ्ख्या' । शिष्टा परवत् एकः पुरुषः । एका स्त्री । एकं कुलम् ॥ १८३. 'गुणवचनं च' । शुक्लः पटः । शुक्ला पटी । शुक्लं वस्त्रम् ॥ १८४. 'कृत्याश्च' ॥ १८५. 'करणाधिकरणयोर्ल्युट्' । १८६. 'सर्वादीनि सर्वनामानि' । स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ॥

इति लिङ्गानुशासनप्रकरणम् ।

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी समाप्ता ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुद्युत्तरार्धगतसूत्रसूचिकाः ॥

सूत्रम्		पार्श्वम्
	अ	
३१८६	अकर्तरि च कारके०(३-३-१९)	६६८
२६९३	अकर्मकाच्च (१-३-२६)	४०२
२७०८	अकर्मकाच्च (१-३-३५)	४०७
२७१८	अकर्मकाच्च (१-३-४५)	४१०
३८६४	अकर्मधारये० (६-२-१३०)	७५७
२२९८	अकृत्सार्वधातुक० (७-४-२५)	७६
३८०७	अके जीविकार्थे (६-२-७३)	७५३
३२४७	अक्षेषु ग्लहः (३-३-७०)	६८०
२३३८	अक्षोऽन्यतरस्याम् (३-१-७५)	१०७
३२५६	अगारैकदेशे प्रघणः०(३-३-७९)	६८२
३६११	अग्नीत्प्रेषणे परस्य च(८-२-९२)	७३६
३००१	अग्नौ चेः (३-२-९१)	५३०
२८९२	अग्नौ परिचाय्योप०(३-१-१३१)	४९३
३४६२	अग्राद्यत् (४-४-११६)	७२६
३५५३	अङितश्च (६-४-१०३)	७३१
३५२२	अङ्ग इत्यादौ च (६-१-११९)	७२९
३६१५	अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम्(८-२-९६)	७३६
३८०४	अङ्गानि मैरेये (६-२-७०)	७५३
३९४०	अङ्गाप्रातिलोम्ये (८-१-३३)	७६३
३०७८	अच उपसर्गात्तः (७-४-४७)	५५०
३६७८	अचः कर्तृयकि (६-१-१९५)	७४१
२७६८	अचः कर्मकर्तरि (३-१-६२)	४४८
२२९४	अचस्तास्वत्थल्य० (७-२-६१)	७३
२५४१	अचि विभाषा (८-२-२१)	२६३
२८४२	अचो यत् (३-१-९७)	४७९
३८९१	अच्कावशक्तौ (६-२-१५७)	७६०
२८५३	अजर्यं सङ्गतम् (३-१-१०५)	४८२

सूत्रम्		पार्श्वम्
२१७६	अजादेर्द्वितीयस्य (६-१-२)	१०
२८७६	अजिव्रज्योश्च (७-३-६०)	४८९
२२९२	अजेर्व्यघञपोः (२-४-५६)	७१
२६१४	अज्झनगमां सनि (६-४-१६)	३२९
३०४७	अञ्चेः पूजायाम् (७-२-५३)	५४०
३७१६	अञ्चेश्छन्दस्यसर्व०(६-१-१७०)	७४७
३०२४	अञ्चोऽनपादाने (८-२-४८)	५३५
२५४६	अञ्जेः सिचि (७-२-७१)	२७१
२४७६	अञ्जेरग्र्यगालवयोः (७-३-९९)	२०९
२७५४	अणावकर्मकाच्चित्त०(१-३-८८)	४२७
३८०९	अणि नियुक्ते (६-२-७५)	७५४
३१८१	अण्कर्मणि च (३-३-१२)	६६६
३२१९	अणिनुणः (५-४-१५)	६७५
२२४८	अत आदेः (७-४-७०)	४०
२४६७	अत उत्सार्वधातुके(६-४-११०)	२०६
२२८२	अत उपधायाः (७-२-११६)	६०
२२६०	अत एकहल्मध्ये (६-४-१२०)	४९
३९२५	अतेरकृत्पदे (६-२-१९१)	७६२
२१७०	अतो दीर्घो यञि (७-३-१०१)	८
२२१२	अतो येयः (७-२-८०)	२४
२३०८	अतो लोपः (६-४-४८)	८५
२३३०	अतो ल्रान्तस्य (७-२-२)	९९
२१८४	अतो हलादेर्लघोः (७-२-७)	६०
२२०२	अतो हेः (६-४-१०५)	२०
२६२०	अत्र लोपोऽभ्यासस्य (७-४-५८)	३३२
२५६६	अत्स्मृदृत्वरप्रथ० (७-४-९५)	२८७
२४२६	अदः सर्वेषाम् (७-३-१००)	१८१
२४७९	अदभ्यस्तात् (७-१-४)	२१२

सूत्रम्		पार्श्वम्
२४२३	अदिप्रभृतिभ्यः शपः(२-४-७२)	१८०
३०८०	अदो जग्धिर्ल्यप्ति०(२-४-३६)	५५१
२९७७	अदोऽनन्ने (३-२-६८)	५२२
३४८०	अद्भिः संस्कृतम् (४-४-१३४)	७२७
३३६२	अधिकरणे बन्धः (३-४-४१)	७१४
२९२९	अधिकरणे शेतेः (३-२-१५)	५०९
२८२०	अधीष्टे च (३-३-१६६)	४६८
२७०६	अधेः प्रसहने (१-३-३३)	४०७
३९२२	अधेरुपरिस्थम् (६-२-१८८)	७६१
३३०१	अध्यायन्यायो० (३-३-१२२)	६९६
३७४४	अध्वर्युकषाययोर्जातौ(६-२ १०)	७४९
२२०५	अनद्यतने लङ् (३-२-१११)	२०
२१८५	अनद्यतने लुट् (३-३-१५)	१४
३६२४	अनन्त्यस्यापि० (८-२-१०५)	७३७
२८०२	अनवक्लृप्त्यमर्ष०(३-३ १४५)	४६३
३५०५	अनसन्तान्नपुंस० (५-४-१०३)	७२८
३७८६	अनिगन्तोऽञ्चतौ० (६-२-५२)	७५२
२४७८	अनितेः (८-४-१९)	२११
२१५७	अनुदात्तङित० (१-३-१२)	५
३६७०	अनुदात्तं च (८-१-३)	७४१
३६५०	अनुदात्तं पदमेक०(६-१-१५८)	७३९
३६१९	अनुदात्तं प्रश्ना० (८-२-१००)	७३६
३६५१	अनुदात्तस्य च०(६-१-१६१)	७३९
२४०२	अनुदात्तस्य चर्दु० (६-१-५९)	१६४
३६७४	अनुदात्ते च (६-१-१९०)	७४१
३५२३	अनुदात्ते च कुध०(६-१-१२०)	७२९
३१२९	अनुदात्तेतश्च० (३-२-१४९)	५६४
२४२८	अनुदात्तोपदेश० (६-४-३७)	१८२
३७०९	अनुदात्तौ सुप्पितौ (३-१-४)	७४६
२६६६	अनुनासिकस्य क्वि०(६-४-१५)	३७७
२७४५	अनुपराभ्यां कृञः (१-३-७९)	४२४
२७४३	अनुपसर्गाज्ज्ञः (१-३-७६)	४२२
३०३५	अनुपसर्गात्फुल्ल० (८-२-५५)	५३७
२७१६	अनुपसर्गाद्वा (१-३-४३)	४१०
२९००	अनुपसर्गाल्लिँप०(३-१-१३८)	५००
२३४९	अनुविपर्यभिनिभ्यः०(८-३-७२)	११६
३६०१	अनो नुट् (८-२-१६)	७३५
३८८४	अनो भावकर्म० (६-२-१५०)	७५९
२७२२	अनोरकर्मकात् (१-३-४९)	४१२
३९२३	अनोरप्रधानक० (६-२-१८९)	७६२
३०१०	अनौ कर्मणि (३-२-१००)	५३१
३८२६	अन्तः (६-६-९२)	७५५
३८७७	अन्तः (६-२ १४३)	७५८
३९१३	अन्तः (६-२-१७९)	७६१
२९८४	अन्तः (८-४-२०)	५२३
३२९४	अन्तरदेशे (८-४-२४)	६९५
३२५५	अन्तर्घनो देशे (३-३-७८)	६८२
३९१४	अन्तश्च (६-२-१८०)	७६१
३६८८	अन्तश्च तवै० (६-१-२००)	७४२
२९६५	अन्तात्यन्ताध्वदूर०(३-२-४८)	५१८
३७१५	अन्तोदात्तादुत्तर०(६-१ १६९)	७४७
३७०६	अन्तोऽवत्याः (६ १-२२०)	७४३
३८१७	अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः (६-२-८३)	७५४
३३४८	अन्यथैवंकथ० (३-४-२७)	७११
३१५८	अन्येभ्योऽपि० (३ २-१७८)	५७१
३४२२	अन्येभ्योऽपि० (३-३-१३०)	७२३
२९८०	अन्येभ्योऽपि० (३-२-७५)	५२३
३५३९	अन्येषामपि दृश्यते(६-३-१३७)	७३०
३०११	अन्येष्वपि दृश्यते(३-२-१०१)	५३१
३३८६	अन्वच्यानुलोम्ये (३-४-६४)	७२०
३३७५	अपगुरो णमुलि (६-१-५३)	७१७
३२५८	अपघनोऽङ्गम् (३-३-८१)	६८२
३०७१	अपचितश्च (७-२-३०)	५४८
३५८०	अपरिह्वृताश्च (७-२-३२)	७३३
२७७९	अपरोक्षे च (३-२-११९)	४५६
३५१२	अपस्पृधेथामानृ० (६-१-३६)	७२९
२७१७	अपह्नवे ज्ञः (१-३-४४)	४१०
३९२०	अपाच्च (६-२-१८६)	७६१
२६८८	अपाच्चतुष्पाच्छकु०(६-१-१४२)	४००
३३७३	अपादाने परी० (३-४-५२)	७१७

सूत्रम्		पार्श्वम्
२७४१	अपाद्वदः (१-३-७३)	४२२
२९६७	अपे क्लेशतमसोः (३-२-५०)	५१९
३१२४	अपे च लषः (३ २-१४४)	५६३
३२७९	अ प्रत्ययात् (३-३-१०२)	६८९
२७७३	अभिज्ञावचने लृट् (३-२-११२)	४५४
३१९३	अभिनिसः स्तनः० (८-३-८६)	६७०
२७४६	अभिप्रत्यतिभ्यः० (१-३-८०)	४२५
३२१८	अभिविधौ भाव० (३-३-४४)	६७५
३९१९	अभेर्मुखम् (६-२-१८५)	७६१
३०६५	अभेश्चाविदूर्ये (७-२-२५)	५४६
२४१७	अभ्यस्तस्य च (६-१ ३३)	१७६
३६७३	अभ्यस्तानामादिः (६-१ १८९)	७४१
२२९०	अभ्यासस्यासवर्णे (६-४-७८)	६६
२४३०	अभ्यासाच्च (७-३-५५)	१८३
२१८२	अभ्यासे चर्च (८-४-५४)	१२
३४०३	अभ्युत्सादयां० (३-१ ४२)	७२२
२९७०	अमनुष्यकर्तृके च (३-२ ५३)	५१९
३८२३	अमहन्नवं नगरे० (६-२-८९)	७५४
२८७४	अमावस्यदन्यतर० (३-१-१२२)	४८८
३५०३	अमु च च्छन्दसि (५-४-१२)	७२८
३५६२	अमो मश् (७-१-४०)	७३२
३६०४	अम्नरूधरवरि० (८-२-७०)	७३५
२९१८	अम्बाम्बगोभूमि० (८ ३-९७)	५०६
२६४९	अयङ्यि क्ङिति (७-४-२२)	३४८
३२९५	अयनं च (८-४ २५)	६९५
३३९०	अयस्मयादीनि० (१-४-२०)	७२१
२३११	अयामन्ताल्वाय्ये० (६-४ ५५)	८८
३८३४	अरिष्टगौडपूर्वे च (६-२-१००)	७५५
२९४२	अरुर्द्विषदजन्तस्य० (६ ३-६७)	५१३
२४९३	अर्तिपिपर्त्योश्च (७ ४-७७)	२२२
३१६५	अर्तिलूधूसूखन० (३-२-१८४)	५७३
२५७०	अर्तिह्रीव्लीरी० (७-३-३६)	२९१
३७७८	अर्थे (६-२-४४)	७५२
३०६४	अर्देः संनिविभ्यः (७-२-२४)	५४६
३८२४	अर्मे चावर्ण० (६-२-९०)	७५४

सूत्रम्		पार्श्वम्
२८५१	अर्यः स्वामि० (३-१-१०३)	४८२
२९२६	अर्हः (३-२-१२)	५०८
३११३	अर्हः प्रशंसायाम् (३-२-१३३)	५६०
२८२२	अर्हे कृत्यतृचश्च (३-३-१६९)	४६९
३११६	अलंकृञ्निराकृञ्० (३-२-१३६)	५६०
३३१६	अलंखल्वोः प्रति० (३-४-१८)	७००
३४४२	अवचक्षे च (३-४ १५)	७२५
२८४९	अवद्यपण्यवर्या० (३-१-१०१)	४८१
३५२४	अवपथासि च (६-१-१२१)	७३०
३४१६	अवयाः श्वेतवाः० (८-२-६७)	७२३
२२७३	अवाच्चालम्बना० (८-३-६८)	५७
२७२४	अबाद्रः (१-३-५१)	४१२
३२२६	अवे ग्रहो वर्षप्रति० (३-३ ५१)	६७६
३२९९	अवे तॄस्त्रोर्घञ् (३-३-१२०)	६९६
३४१५	अवे यजः (३-२-७२)	७२३
३१८९	अवोदैधौद्मप्रश्रथ० (६-४-२९)	६६८
३१९७	अवोदोर्नियः (३-३-२६)	६७१
३३८१	अव्ययेऽयथाभिप्रे० (३-४-५९)	७१८
३५१९	अव्यादवद्यादव० (६-१-११६)	७२९
२६६१	अशनायोदन्य० (७-४-३४)	३७०
२५३३	अश्नोतेश्च (७ ४-७२)	२५४
२६६२	अश्वक्षीरवृषलवणा० (७-१-५१)	३७१
३५९०	अश्वाघस्यात् (७-४-३७)	७३४
३४७२	अश्विमानण् (४-४-१२६)	७२७
३७१८	अष्टनो दीर्घात् (६-१ १७२)	७४७
२२४२	असंयोगाल्लिट् कित् (१-२-५)	३६
२१८३	असिद्धवदत्राभात् (६-४-२२)	१३
३४६९	असुरस्य स्वम् (४-४-१२३)	७२६
२९५१	असूर्यललाटयोर्दृ० (३-२-३६)	५१५
२२२५	अस्तिसिचोऽपृक्ते (७-३-९६)	२८
२४७०	अस्तेर्भूः (२-४-५२)	२०७
२१६४	अस्मद्युत्तमः (१-४-१०७)	७
३३७९	अस्मातितृषोः० (३-४-५७)	७१८
२४३८	अस्मतिवक्ति० (३-१-५२)	१८८
२५२०	अस्मतेस्थुक् (७-४-१७)	२४६

सूत्रम्		पार्श्वम्
३७८१	अर्हीने द्वितीया (६-२-४७)	७५२
३९६८	अर्हति विनियोगे च (८-१-६१)	७६५
३९४७	अर्हो च (८-१-४०)	७६३
	आ	
३८९२	आक्रोशे च (६-२-१५८)	७६०
३२८९	आक्रोशे नञ्यनिः (३-३-११२)	६९३
३२२०	आक्रोशेऽवन्योः (३-३-४५)	६७५
३११४	आक्रेस्तच्छीलत०(३-२-१३४)	५६०
२७१३	आङ उद्गमने (१-३-४०)	४१०
२९२५	आङि ताच्छील्ये (३-२-११)	५०८
३२५०	आङि युद्धे (३-३-७३)	६८१
२६८६	आङो दोऽनास्य० (१-३-२०)	३९९
३५२५	आङोऽनुनासिक०(६-१-१२६)	७३०
२६९५	आङो यमहनः (१-३ २८)	४०३
२८४५	आङो यि (७-१-६५)	४८०
२४९९	आ च हौ (६-४-११७)	२२५
३८३८	आचार्योपसर्जन०(६-२-१०४)	७५५
३७७०	आचार्योपसर्जनः (६-२-३६)	७५१
३५७२	आज्ञसेरसुक् (७-१-५०)	७३३
२२५४	आडजादीनाम् (६-४-७२)	४२
२२०४	आडुत्तमस्य पिच्च (३-४-९२)	२०
२९७३	आढ्यसुभगस्थूल०(३-२-५६)	५२०
३४२९	आत ऐ (३-४-९५)	७२४
२३७१	आत औ णलः (७-१-३४)	१४१
२२२७	आतः (३-४-११०)	२९
२८९८	आतश्चोपसर्गे (३-१-१३६)	४९९
३२८३	आतश्चोपसर्गे (३-३-१०६)	६९०
२२३५	आतो ङितः (७-२ ८१)	३३
३६३२	आतोऽटि नित्यम् (८-३-३)	७३७
२९१५	आतोऽनुपसर्गे कः (३-२ ३)	५०५
३४१८	आतो मनिन्क्वनि० (३-२-७४)	७२३
२७६१	आतो युक्चिण्कृतोः(७-३-३३)	४३५
३३०९	आतो युच् (३-३-१२८)	६९८
२३७२	आतो लोप इटि च (६-४-६४)	१४१
२२५८	आत्मनेपदेष्वनतः (७-१-५)	४४

सूत्रम्		पार्श्वम्
२६९६	आत्मनेपदेष्वन्य० (२-४-४४)	४०३
२४१९	आत्मनेपदेष्वन्य० (३-१ ५४)	१७६
२९९३	आत्ममाने खश्च (३-२-८३)	५२७
३७६१	आदिः प्रत्ययसि (६-२-२७)	७५०
३७३१	आदिः सिचोऽन्य०(६-१-१८७)	७४८
३०५३	आदिकर्मणि क्तः० (३-४-७१)	५४२
३०३६	आदितश्च (७-२-१६)	५३८
३७९८	आदिरुदात्तः (६-२-६४)	७५३
२२८९	आदिर्ञिटुडवः (१-३-५)	६३
३६७७	आदिर्णमुल्यन्य० (६-१-१९४)	७४१
३८५९	आदिश्चिहणादीनां०(६-२-१२५)	७५७
३१५१	आदृगमहनजनः (३-२-१७१)	५६८
२३७०	आदेच उपदेशे० (६-१-४५)	१४१
३८५३	आद्युदात्तः० (६-२-११९)	७५६
३७०८	आद्युदात्तश्च (३-१-३)	७४६
२८८८	आनाय्योऽनित्ये (३-१-१२७)	४९१
२२३१	आनि लोट् (८-४-१६)	३१
३१०१	आने मुक् (७-२-८२)	५५७
३५२१	आपो जुषाणो० (६-१-११८)	७२९
२६१९	आप्ज्ञप्यृधामीत् (७-४-५५)	३३२
३३४३	आभीक्ष्ण्ये णमुल्च (३-४-२२)	७०८
३९६२	आम एकान्तर० (८-१-५५)	७६४
२२३८	आमः (२-४-८१)	३४
३६५३	आमन्त्रितस्य च (६-१-१९८)	७३९
३६५४	आमन्त्रितस्य च (८-१-१९)	७३९
२२५१	आमेतः (३-४-९०)	४२
२२४०	आम्प्रत्ययवत्क्रञो० (१-३-६३)	३५
३६१४	आम्रेडितं भर्त्सने (८-२-९५)	७३६
२३०५	आयादय आर्धः (३-१-३१)	८४
२१८७	आर्धधातुकं शेषः (३-४-११४)	१५
२१८४	आर्धधातुकस्येड्वला०(७-२ ३५)	१४
२४३२	आर्धधातुके (२-४-३५)	१८३
२३०७	आर्धधातुके (६-४-४६)	८५
३७९२	आर्यो ब्राह्मण० (६-२-५८)	७५२
३३११	आवश्यकाधः (३-३-१७०)	६९९

सूत्रम्		पार्श्वम्
२७९०	आशंसायां० (३-३-१३२)	४५९
२७९२	आशंसावचने लिङ्(३-३ १३४)	४६०
३७५५	आशङ्काबाध० (६-२-२१)	७५०
३६९५	आशितः कर्ता (६-१-२०७)	७४२
२९६२	आशिते भुवः० (३-२-४५)	५१७
२९१२	आशिषि च (३-१-१५०)	५०४
२१९५	आशिषि लिङ्लोटौ(३-३-१७३)	१७
२९६६	आशिषि हनः (३-२-४९)	५१९
२८८७	आसुयुवपिरपि० (३-१-१२६)	४९१
२४५१	आहस्थः (८-२-३५)	१९६
३९५६	आहो उताहो० (८-१-४९)	७६४
	इ	
३५३६	इकः सुञि (६-३-१३४)	७३०
२६१२	इको झल् (१-२-९)	३२८
३७६३	इगन्तकालक० (६-२ २९)	७५०
२८९७	इगुपधज्ञाप्रीकिरः०(३-१-१३५)	४९९
२६१६	इङश्च (२-४-४८)	३३०
३१९१	इङश्च (३-३ २१)	६७०
३११०	इङ्धार्योः शत्रकृ०(३-२-१३०)	५५९
२९९४	इच एकाचोऽ० (६-३-६८)	५२७
३२७८	इच्छा (३-३-१०१)	६८८
२८१६	इच्छार्थेभ्यो वि० (३-३ १६०)	४६७
२८१४	इच्छार्थेषु लिङ्० (३-३-१५७)	४६७
२८३८	इजादेः सनुमः (८ ४-३२)	४७८
२२३७	इजादेश्च गुरुमतो० (३ १-३६)	३३
२२६६	इट ईटि (८-२-२८)	५५
२२५७	इटोऽत् (३-४-१०६)	४३
२६२५	इट् सनि वा (७-२-४१)	३३६
२३८४	इडत्त्यर्तिव्यय० (७-२-६६)	१४९
३६३९	इडाया वा (८-३-५४)	७३८
२२४७	इणः षीध्वंलुङ्० (८-३ ७८)	४०
२४५८	इणो गा लुङि (२-४ ४५)	१९८
२४५५	इणो यण् (६-४-८१)	१९७
३१४३	इण्नशिजिसर्ति० (३-२-१६३)	५६७
३०४५	इण्निष्ठायाम् (७-२-४७)	५४०

सूत्रम्		पार्श्वम्
२६८२	इतरेतरान्योन्यो० (१-३-१६)	३९८
२२०७	इतश्च (३-४-१००)	२१
३४२६	इतश्च लोपः० (३-४-९७)	७२४
३८८३	इत्थंभूतेन कृत० (६-२-१४९)	७५९
३५६८	इदन्तो मसि (७-१-४६)	७३२
२२६२	इदितो नुम्धातोः (७-१-५८)	५१
२४८२	इद्दरिद्रस्य (६-४-११४)	२१३
३३९३	इन्धिभवतिभ्यां च (१-२-६)	७२१
३५४७	इरयो रे (६-४-७६)	७३१
२२६९	इरितो वा (३-१-५७)	५६
२४००	इषुगमियमां छः (७-३-७७)	१६३
३५७०	इष्ट्वीनामिति च (७-१-४८)	७३२
२९८५	इस्मन्त्रन्क्विषु च (६-४-९७)	५२४
	ई	
२६४८	ई घ्राध्मोः (७-४-३१)	३४८
२८६०	ई च खनः (३-१-१११)	४८५
२५७३	ई च गणः (७-४-९७)	३०१
३५७६	ई च द्विवचने (७-१-७७)	७३३
२४४०	ईडजनोर्ध्वे च (७-२-७८)	१८८
३७०२	ईडवन्दवृशंस० (६-१-२१४)	७४२
३१०४	ईदासः (७-२-८३)	५५८
२८४३	ईयति (६-४-६५)	४७९
३७०७	ईवत्याः (६-१-२२१)	७४३
२४३९	ईशः से (७-२-७७)	१८८
३४४०	ईश्वरे तोसुन्कसुनौ (३-४-१३)	७२५
३७८८	ईषदन्यतरस्याम् (६-२-५४)	७५२
३३०५	ईषद्दुःसुषु कृच्छ्रा०(३-३-१२६)	६९७
२४९७	ई हल्यघोः (६-४-११३)	२२४
	उ	
२९५२	उग्रंपश्येरंमद० (३-२-३७)	५१५
३६६४	उच्चैस्तरां वा० (१-२-३५)	७४०
३६८१	उञ्छादीनां च (६-१-१६०)	७४१
३१६९	उणादयो बहुलम् (३-३-१)	६६३
२३३४	उतश्च प्रत्ययाः० (६-४-१०६)	१०३
२८०९	उताप्योः समर्थ०(३-३-१५२)	४६५

सूत्रम्		पार्श्वम्
२४४३	उतो वृद्धिर्लुकि० (७-३-८९)	१९१
३८३९	उत्तरपदवृद्धौ० (६-२-१०५)	७५५
३८४५	उत्तरपदादिः (६-२-१११)	७५६
२६३७	उत्परस्यातः (७-४-८८)	३४४
३८३०	उदकेऽकेवले (६-२-९६)	७५५
३३०२	उदङ्कोऽनुदके (३ ३-१२३)	६९६
३८४१	उदराश्वेषुषु (६-२-१०७)	७५६
२७२६	उदश्वरः सकर्मकात्(१-३-५३)	४१३
३७२०	उदात्तयणो ह० (६-१-१७४)	७४७
३६६९	उदात्तस्वरित० (१-२-४०)	७४१
३६५७	उदात्तस्वरितयो० (८-२-४)	७४०
३६६०	उदात्तादनुदात्तस्य०(८-४-६६)	७४०
२९४६	उदि कूले रुजिवहोः(३-२-३१)	५१४
३२०७	उदि ग्रहः (३-३-३५)	६७२
३३२८	उदितो वा (७-२-५६)	७०४
३२२४	उदि श्रयति० (३-३-४९)	६७६
३३१७	उदीचां माङो० (३-४-१९)	७००
३०५६	उदुपधाद्भावादि० (१ २-२१)	५४२
२६९१	उदोऽनूर्ध्वकर्मणि (१-३ २४)	४०१
२४९४	उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७-१-१०२)	२२२
३२५७	उद्धनोऽत्याधानम् (३-३-८०)	६८२
२६९४	उद्विभ्यां तपः (१-३-२७)	४०२
३२००	उन्योर्ग्रः (३-३-२९)	६७१
३२६३	उपघ्न आश्रये (३-३-८५)	६८३
३३६८	उपदंशस्तृतीयायाम्(३-४-४७)	७१५
२२९५	उपदेशेऽत्वतः (७-२-६२)	७३
२२६५	उपधायां च (८-२-७८)	५२
२५७१	उपधायाश्च (७-१-१०१)	२९२
२७१२	उपपराभ्याम् (१-३-३९)	४०९
३८१४	उपमानं शब्दार्थ० (६-२-८०)	७५४
२६६४	उपमानादाचारे (३-१-१०)	३७२
३३६६	उपमाने कर्मणि च (३-४-४५)	७१४
३६२१	उपरिस्विदासी० (८-२-१०२)	७३६
३४३१	उपसंवादाशङ्कयोश्च (३-४-८)	७२४
२४७२	उपसर्गप्रादुर्भ्यां० (८-३-८७)	२०७

सूत्रम्		पार्श्वम्
३९४५	उपसर्गव्यपेतं च (८-१-३८)	७६३
२३२६	उपसर्गस्यायतौ (८-२-१९)	९७
३४९६	उपसर्गाच्छन्दसि०(५-१-११८)	७२८
३३०६	उपसर्गात्खल्घञोः (७-१-६७)	६९७
२२७०	उपसर्गात्सुनोति० (८-३-६५)	५७
३९११	उपसर्गात्स्वाङ्गं० (६-२-१७७)	७६१
२२८७	उपसर्गादसमासे० (८-४-१४)	६२
२७०२	उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः(७ ४ २३)	४०६
३२७०	उपसर्गे घोः किः (३-३-९२)	६८५
३००९	उपसर्गे च संज्ञायाम् (३-२-९९)	५३१
३२३५	उपसर्गेऽदः (३-३-५९)	६७८
३१९२	उपसर्गे रुवः (३-३ २२)	६७०
२८५२	उपसर्या काल्या० (३-१ १०४)	४८२
२७५०	उपाच्च (१-३-८४)	४२५
२५५२	उपात्प्रतियत्नवै० (६-१ १३९)	२७४
२८४६	उपात्प्रशंसायाम् (७-१-६६)	४८०
३९२८	उपाद्व्यजजिन० (६-२-१९४)	७६२
२७२९	उपाद्यमः स्वकरणे (१-३-५६)	४१४
२६९२	उपान्मन्त्रकरणे (१-३-२५)	४०२
३०९८	उपेयिवाननाश्वा०(३-२-१०९)	५५६
३७३३	उपोत्तमं रिति (६-१ २१७)	७४८
३६३०	उभयथर्क्षु (८-३-८)	७३७
३८७४	उभे वनस्पत्यादि०(६ २-१४०)	७५८
२६०६	उभौ साभ्यासस्य (८-४-२१)	३२४
२२४४	उरत् (७ ४ ६६)	३७
२५६७	उर्ऋत् (७ ४ ७)	२८७
२३६८	उश्च (१-२-१२)	१४०
२३४१	उषविदजागृभ्यो० (३-१ ३८)	११०
३७७४	उष्टूः सादिवाम्योः (६-२-४०)	७५१
२२१४	उखपदान्तात् (६-१-९६)	२५

ऊ

३७१७	ऊडिदंपदाद्यप्पु० (६-१-१७१)	७४७
३२७४	ऊतियूतिजूति० (३-३-९७)	६८७
२३६४	ऊदुपधाया गोहः (६-४-८९)	१३७
३८८७	ऊनार्थकलहं० (६-२-१५३)	७५९

सूत्रम्		पार्श्वम्
२४४९	ऊर्णोतेर्विभाषा (७-२-६)	१९४
२४४५	ऊर्णोतेर्विभाषा (७-३-९०)	१९३
३३६५	ऊर्ध्वे शुषिपूरोः (३-४-४४)	७१४
	ऋ	
३५३५	ऋचि तुनुघमक्षु० (६-३-१३३)	७३०
२३८३	ऋच्छत्यृताम् (७-४-११)	१४९
३०४३	ऋणमाधमर्ण्ये (८-२-६०)	५४०
२६५३	ऋतश्च (७-४-९२)	३५९
२५२६	ऋतश्च संयोगादेः (७-२-४३)	२५१
२३७९	ऋतश्च संयोगादेर्गुणः(७-४-१०)	१४६
३५०८	ऋतश्छन्दसि (५-४-१५८)	७२८
२४२२	ऋतेरीयङ् (३-१-२९)	१७८
१२९६	ऋतो भारद्वाजस्य (७-२-६३)	७३
३५५६	ऋत्व्यवास्त्व्यवा०(६-४-१७५)	७३१
२८५९	ऋदुपधाच्चाक्लृ० (३-१-११०)	४८४
२४०६	ऋदृशोऽङि गुणः (७-४-१६)	१६६
२३६६	ऋद्धनोः स्ये (७-२-७०)	१३९
२८७२	ऋहलोर्ण्यत् (३-१-१२४)	४८८
	ॠ	
२३९०	ॠत इद्धातोः (७-१-१००)	१५६
३२३२	ॠदोरप् (३-३-५७)	६७७
	ए	
३६६२	एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ(१-२-३३)	७४०
२२४६	एकाच उपदेशे० (७-२-१०)	३८
२१७५	एकाचो द्वे प्रथमस्य (६-१-१)	१०
३६५८	एकादेश उदात्तेनोदात्त (८-२-५)	७४०
३९७२	एकान्याभ्यां० (८-१-६५)	७६५
३६२६	एचोऽप्रगृह्यस्या०(८-२-१०७)	७३७
२९४१	एजेः खश् (३-२-२८)	५१२
२२५३	एत ऐ (३-४-९३)	४२
२८५७	एतिस्तुशास्वृद० (३-१-१०९)	४८३
२४५७	एतेर्लिङि (७-४-२४)	१९८
३२३१	एरच् (३-३-५६)	६७७
२१९६	एरः (३-४-८६)	१७
२३७४	एर्लिङि (६-४-६७)	१४२

सूत्रम्		पार्श्वम्
३९५३	एहिमन्ये प्रहासे० (८-१-४६)	७६४
	ओ	
२५७७	ओः पुयण्ज्यपरे (७-४-८०)	३१२
२८८०	ओक उचः के (७-३-६४)	४९०
३४७६	ओजसोऽहनि० (४-४-१३०)	७२७
२५१०	ओतः श्यनि (७-३-७१)	२३५
३०१९	ओदितश्च (८-२-४५)	५३४
३६०६	ओमभ्यादाने (८-२-८७)	७३६
२८८६	ओरावश्यके (३-१-१२५)	४९१
३५३४	ओषधेश्च विभक्ता०(६-३-१३२)	७३०
	क	
३६३५	कः करत्करति० (८-३-५०)	७३८
३८५६	कंसमन्थशूर्प० (६-२-१२२)	७५७
३८४८	कण्ठपृष्ठग्रीवा० (६-२-११४)	७५६
२६७८	कण्ड्वादिभ्यो यक् (३-१-२७)	३९३
३७९१	कतरकतमौ० (६-२-५७)	७५२
३४४९	कद्रुकमण्डल्वो० (४-१-७१)	७२६
३८५८	कन्था च (६-२-१२४)	७५७
३९०७	कपि पूर्वम् (६-२-१७३)	७६१
३०८४	कपिष्ठलो गोत्रे (८-३-९१)	५५२
२३१०	कर्मण्यण् (३-१-३०)	८८
३२९३	करणाधिकरणयोश्च(३-३-११७)	६९५
२९९६	करणे यजः (३-२-८५)	५२९
३२५९	करणेऽयोविद्रुषु (३-३-८२)	६८२
३३५८	करणे हनः (३-४-३७)	७१३
३८४६	कर्णो वर्णलक्षणात् (६-२-११२)	७५६
२६८०	कर्तरि कर्मव्यतिहारे(१-३-१४)	३९७
२८३२	कर्तरि कृत् (३-४-६७)	४७६
३१६७	कर्तरि चर्षि० (३-२-१८६)	५७३
२९७४	कर्तरि भुवः० (३-२-५७)	५२१
२१६७	कर्तरि शप् (३-१-६८)	७
२९८९	कर्तर्युपमाने (३-२-७९)	५२६
२६६५	कर्तुः क्यङ्० (३-१-११)	३७२
३३०८	कर्तृकर्मणोश्च० (३-३-१२७)	६९८
२७१०	कर्तृस्थे चाशरीरे (१-३-३७)	४०९

सूत्रम्		पार्श्वम्
३३६४	कर्त्रोर्जीवपुरुषयो० (३-४-४३)	७१४
३२९१	कर्मणि च० (३-३-११६)	६९४
३३५०	कर्मणि दृशिविदोः०(३-४-२९)	७११
२९३६	कर्मणि भृतौ (३-२-२२)	५११
२९९७	कर्मणि हनः (३-२-८६)	५२९
३००३	कर्मणीनिविक्रियः (३-२-९३)	५३०
२६७१	कर्मणो रोमन्थ० (३-१-१५)	३८२
३००२	कर्मण्यग्न्याख्यायाम्(३-२-९२)	५२०
२९१३	कर्मण्यण् (३-२-१)	५०४
३२७१	कर्मण्याधिकरणे च (३-३-९३)	६८५
३३४६	कर्मण्याक्रोशे० (३-४-२५)	७१०
३७८०	कर्मधारयेऽनिष्ठा (६-२-४६)	७५२
२७६६	कर्मवत्कर्मणा० (३-१-८७)	४४४
३२१५	कर्मव्यतिहारे० (३-३-४३)	६७४
३६८०	कर्षाऽऽत्वतो घ०(६-१-१५९)	७४१
३५९२	कव्यध्वरपृतनस्यर्चि०(७-४-३९)	७३४
३४११	कव्यपुरीषपु० (३-२-६५)	७२३
३३६७	कषादिषु यथावि० (३-४-४६)	७१५
२६७०	कष्टाय क्रमणे (३-१-१४)	३८२
२८१०	कामप्रवेदनेऽक० (३-३-१५३)	४६६
२६६३	काम्यच्च (३-१-९)	३७१
३८८२	कारकाद्दत्तश्रुतयो०(६-२-१४८)	७५९
३७७१	कार्तकौजपादयश्च (६-२-३७)	७५१
२७९५	कालविभागे चान०(३-३-१३७)	४६१
३१७९	कालसमयवेलासु०(३-३-१६७)	६६५
२३०६	कास्प्रत्ययादाम० (३-१-३५)	८४
३९५५	किंवृत्तं च चि० (८-१-४८)	७६४
२८०१	किंवृत्ते लिडलुटौ (३-३-१४४)	४६३
२७८५	किंवृत्ते लिप्सायाम् (३-३-६)	४५८
२८०३	किंकिलास्त्यर्थेषु० (३-३-१४६)	४६४
३९५१	किं क्रियाप्रश्ने० (८-१-४४)	७६३
३७१२	कितः (६-१-१६५)	७४६
२२१६	किदाशिषि (३-४-१०४)	२६
२५३९	किरतौ लवने (६-१-१४०)	२६३
२६११	किरश्च पञ्चभ्यः (७-२-७५)	३२७

सूत्रम्		पार्श्वम्
३८७०	कुण्डं वनम् (६-२-१३६)	७५८
३९७६	कुत्सने च सुप्य० (८-१-६९)	७६६
२९६८	कुमारशीर्षयोर्णिनिः(३-२-५१)	५१९
३७६०	कुमारश्च (६-२-२६)	७५०
३८२९	कुमार्यां वयसि (६-२-९५)	७५५
३७७६	कुरुगार्हपत० (६-२-४२)	७५१
२७७२	कुषिरञ्जोः प्राचां० (३-१-९०)	४५३
३८३६	कुसूलकूपकुम्भ० (६-२-१०२)	७५५
२२४५	कुहोश्चुः (७-४ ६२)	३७
३८५५	कूलतीरतूल० (६-२-१२१)	७५७
३८६३	कूलसूदस्थल० (६ २-१२९)	७५७
३०६२	कृच्छ्रगहनयोः० (७-२-२२)	५४६
३२७७	कृञः श च (३-३-१००)	६८८
२९३४	कृञो हेतुताच्छी० (३-२-२०)	५१०
२२३९	कृद्यानुप्रयुज्यते० (३-१-४०)	३४
२८३५	कृत्यचः (८-४-२९)	४७७
२८४१	कृत्यल्युटो बहुलम् (३-३-११३)	४७९
२८३१	कृत्याः (३-१-९५)	४७६
३४४१	कृत्यार्थे तवैकें० (३-४-१४)	७२५
३३१२	कृत्याश्च (३-३-१७१)	६९९
३८९४	कृत्योकेष्णुच्चा० (६-२-१६०)	७६०
२३५०	कृपो रो लः (८-२-१८)	११७
३४०६	कृमृदृरुहिभ्य० (३-१ ५९)	७२२
३५९५	कृषेश्छन्दसि (७-४-६४)	७३५
२२९३	कृसृभृवृस्तुद्रुस्रु० (७-२-१३)	७२
३२०१	कॄ धान्ये (३-३-३०)	६७१
२२१७	किडति च (१-१-५)	२६
३०१२	क्तक्तवतू निष्ठा (१-१-२६)	५३२
३३१३	क्तिच्क्तौ च सं० (३-३-१७४)	६९९
३७७९	क्ते च (६-२-४५)	७५२
३७९५	क्तेन नित्यार्थे (६-२-६१)	७५३
३०८७	क्तोऽधिकरणे च० (३-४-७६)	५५३
३५६०	क्वापि च्छन्दसि (७-१-३८)	७३२
३३२१	क्विं स्कन्दिस्यन्दोः (६-४-३१)	७०२
३५६९	क्वो यक् (७-१-४७)	७३२

सूत्रम्		पार्श्वम्
२६५८	क्यचि च (७-४-३३)	३६८
२६६०	क्यस्य विभाषा (६-४-५०)	३७०
३१५०	क्याच्छन्दसि (३-२-१७०)	५६८
२८९१	क्रतौ कुण्डपाय० (३-१-१३०)	४९२
३८५२	क्त्वादयश्च (६-२-११८)	७५६
२३२२	क्रमः परस्मैपदेषु (७-३-७६)	९६
३३२९	क्रमश्च क्ति (६-४-१८)	७०४
२९७८	क्रव्ये च (३-२-६९)	५२२
२८२५	क्रियासमभिहारे० (३-४-२)	४७०
२६००	क्रीङ्जीनां णौ (६-१-४८)	३२१
२६८७	क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च (१-३-२१)	३९९
३१३१	क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (३-२-१५१)	५६४
२५५४	क्र्यादिभ्यः श्ना (३-१-८१)	२७७
३०४९	क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः (७-२-५०)	५४१
३२४२	क्वणो वीणायां च (३-३-६५)	६७९
३०९५	क्वसुश्च (३-२-१०७)	५५५
२९८३	क्विप् च (३-२-७६)	५२३
३६८९	क्षयो निवासे (६-१-२०१)	७४२
३०३२	क्षायो मः (८-२-५३)	५३७
२७९१	क्षिप्रवचने लृट् (३-३-१३३)	४६०
३३३८	क्षियः (६-४-५९)	७०७
३६२३	क्षियाशीःप्रैषेषु० (८-२-१०४)	७३७
३०१५	क्षियो दीर्घात् (८-२-४६)	५३२
३०५८	क्षुब्धस्वान्त० (७-२-१८)	५४४
३७७३	क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे (६-२-३९)	७५१
२८४२	क्षेपे (६-२-१०८)	७५६
२९६१	क्षेमप्रियमद्रेऽण्च (३-२-४४)	५१७
२३३७	क्सस्याचि (७-३-७२)	१०६

ख

३४७८	ख च (४-४-१३२)	७२७
३९५५	खचि ह्रस्वः (६-४-९४)	५१६
३३०४	खनो घ च (३-३-१२५)	६९६
२९४३	खित्यनव्ययस्य (६-३-६६)	५१३
३५१३	खिदेरछन्दसि (६-१-५२)	७२९

सूत्रम्		पार्श्वम्
	ग	
३८७३	गतिकारकोप० (६-२-१३९)	७५८
३७८३	गतिरनन्तरः (६-२-४९)	७५२
३९७७	गतिर्गतौ (८-१-७०)	७६६
३९५८	गत्यर्थलोटा लृण्न०(८ १-५१)	७६४
३०८६	गत्यर्थाकर्मक० (३-४-७२)	५५२
३१४४	गत्वरश्च (३-२-१६४)	५६७
२८४८	गदमदचर० (३-१-१००)	४८१
३७४७	गन्तव्यपण्यं वाणिजे(६-२-१३)	७४९
२७०५	गन्धनावक्षेपण० (१-३-३२)	४०६
२९८६	गमः क्वौ (६-४-४०)	५२५
२९६४	गमश्च (३-२-४७)	५१८
२३६३	गमहनजनखन० (६-४-९८)	१३७
२४०१	गमेरिट् परस्मै० (७ २-५८)	१६३
२७९९	गर्हायां लडपि० (३-३-१४२)	४६२
२८०६	गर्हायां च (३-३-१४९)	४६५
२९०८	गस्थकन् (३-१-१४६)	५०३
२४६१	गाङ्कुटादिभ्यो० (१-२-१)	२००
२४५९	गाङ् लिटि (२-४-४९)	१९९
२२२३	गातिस्थाघुपाभूभ्यः०(२-४-७७)	२८
३७३८	गाधलवणयोः प्रमाणे(६-२-४)	७४८
२९२२	गापोष्टक् (३-२-८)	५०७
२४४८	गुणोऽर्पृक्ते (७-३-९१)	१९४
२६३०	गुणो यङ्लुकोः (७-४-८२)	३४१
२३८०	गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः(७-४-२९)	१४७
२३०३	गुपूधूपविच्छि० (३-१-२८)	८४
३४०४	गुपेरछन्दसि (३-१-५०)	७२२
२३९३	गुप्तिज्किद्भ्यः सन् (३-१-५)	१५८
३२८०	गुरोश्च हलः (३-३-१०३)	६८९
२७३९	गृधिवञ्चोः० (१-३-६९)	४२१
२९०६	गेहे कः (३-१-१४४)	५०३
३५७४	गोः पादान्ते (७-१-५७)	७३३
३२९८	गोचरसञ्चर० (३-३-११९)	६९५
३८१२	गोतन्तियवं पाले (६-२-७८)	७५४
३८०३	गोत्रान्तेवासि० (६-२-६९)	७५३

सूत्रम्		पार्श्वम्
३८०६	गोबिडालसिंह० (६-२-७२)	७५३
३७७५	गौः सादसादि० (६-२-४१)	७५१
३५८२	ग्रसितस्कभित० (७-२-३४)	७३३
३२३४	ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३-३-५८)	६७७
२४१२	ग्रहिज्यावयि० (६-१-१६)	१७३
२५६२	ग्रहोऽलिटि दीर्घः (७-२-३७)	२८३
३७९६	ग्रामः शिल्पिनि (६-२-६२)	७५३
३८१८	ग्रामेऽनिवसन्तः (६-२-८४)	७५४
२६३९	ग्रो यङि (८-२-२०)	३४५
३११९	ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः(३-२-१३९)	५६१

घ

३४६३	घच्छौ च (४-४-११७)	७२६
३२३६	घञपोश्च (२-४-३८)	६७८
३१८७	घञि च भावकरणयोः(६-४-२७)	६६८
३५५०	घसिभसोर्हलि च (६-४-१००)	७३१
२४६२	घुमास्थागापाज० (६-४-६६)	२०१
३०६३	घुषिरविशब्दने (७-२-२३)	५४६
३५८४	घोर्लोपो लेटि वा (७ २-७०)	७३४
३८१९	घोषादिषु च (६-२-८५)	७५४
२४७१	ध्वसोरेद्धाव० (६-४-११९)	२०७

ङ

३७००	ङयि च (६-१-२१२)	७४२
३७२४	ङ्याश्छन्दसि० (६-१-१७८)	७४७

च

२४३६	चक्षिङः ख्याञ् (२-४-५४)	१८७
२३१५	चङि (६-१-११)	९०
३६७७	चङ्यन्यतरस्याम् (६-१-२१८)	७४१
२८६३	चजोः कु घिण्यतोः (७-३-५२)	४८६
३६८२	चतुरः शसि (६-१-१६७)	७४१
३७७७	चतुर्थी तदर्थे (६-२-४३)	७५२
३३९६	चतुर्थ्यर्थे बहुलं० (२-३-६२)	७२२
३९६४	चनचिदिवगोत्रादि०(८-१-५७)	७६५
२६३६	चरफलोश्च (७-४-८७)	३४४
२९३०	चरेष्टः (३-२-१६)	५०९
३३५२	चर्मोदरयोः पूरेः (३-४-३१)	७१२
३१२८	चलनशब्दार्था० (३-२-१४८)	५६४
३९६६	चवायोगे प्रथमा (८-१-५९)	७६५
३९७०	चादिलोपे विभाषा (८-१-६३)	७६५
३९६५	चादिषु च (८-१ ५८)	७६५
२६४७	चायः की (६-१-२१)	३४७
३५११	चायः की (६-१-३५)	७२९
३९६९	चाहलोप एवे० (८-१-६२)	७६५
२३२९	चिणो लुक् (६-४-१०४)	९८
२७६२	चिण्णमुलोर्दीर्घो० (६-४ ९३)	४३८
२५१३	चिण्ते पदः (३-१ ६०)	२३७
२७५८	चिण्भावकर्मणोः (३-१-६६)	४३२
३७१०	चितः (६ १-१६३)	७४६
२८९३	चित्याग्निचित्ये च (३-१-१३२)	४९३
२८०७	चित्रीकरणे च (३-३-१५०)	४६५
३६२०	चिदिति चोप० (८-२-१०१)	७३६
३२८२	चिन्तिपूजिक० (३-३-१०५)	६९०
२५६९	चिस्फुरोर्णौ (६-१-५४)	२९१
३८६१	चीरमुपमानम् (६-२-१२७)	७५७
३८६८	चूर्णादीन्यप्रा० (६-२ १३४)	७५७
३८६०	चेलखेटकटु० (६-१-१२६)	७५७
३३५४	चेले क्नोपेः (३-४-३३)	७१२
३६५२	चौ (६ २-२२२)	७३९
२५६१	च्छ्वोः शूडनुना० (६-४-१९)	२८२
२२२१	च्लि लुङि (३-१-४३)	२८
२२२२	च्लेः सिच् (३ १-४४)	२८

छ

३४२१	छन्दसि गत्यर्थेभ्यः(३-३-१२९)	७२३
३४९५	छन्दसि घस् (५-१-१०६)	७२८
३४९२	छन्दसि च (५-१-६७)	७२८
३५०७	छन्दसि च (५-४-१४२)	७२८
३५३२	छन्दसि च (६-३-१२६)	७३०
३४५०	छन्दसि ठञ् (४-३ १९)	७२६
३४०७	छन्दसि निष्टर्क्य० (३-१ १२३)	७२२
३३९१	छन्दसि परेऽपि (१ ४-८१)	७२१
३३८७	छन्दसि पुनर्वस्वो०(१-२ ६१)	७२१

सूत्रम्		पार्श्वम्
३०९३	छन्दसि लिट् (३-२-१०५)	५५५
३४२३	छन्दसि लुङ्लङ्० (३-४-६)	७२४
३४०८	छन्दसि वनसन० (३-२-२७)	७२३
३६३४	छन्दसि वाप्राम्रे० (८-३-४९)	७३८
३४३२	छन्दसि शायजपि (३-१-८४)	७२४
३४०९	छन्दसि सहः (३-२-६३)	७२३
३६००	छन्दसीरः (८-२-१५)	७३५
३९४२	छन्दस्यनेकम० (८-१-३५)	७६३
३५४५	छन्दस्यपि दृश्यते (६-४-७३)	७३१
३५७५	छन्दस्यपि दृश्यते (७-१-७६)	७३३
३४३५	छन्दस्युभयथा (३-४-११७)	७२५
३५४०	छन्दस्युभयथा (६-४-५)	७३१
३५४८	छन्दस्युभयथा (६-४-८६)	७३१
३६४८	छन्दस्यृदवग्रहात् (८-४-२६)	७३८
३२०५	छन्दोनाम्नि च (३-३-३४)	६७२
३२०६	छन्दोनाम्नि च (८-३-९४)	६७२
३८२०	छात्र्यादयः० (६-२-८६)	७५४
३२९७	छादेर्घेऽद्व्युप० (६-४-९६)	६९५
	ज	
३४१३	जनसनखन० (३-२-६७)	७२३
२५०४	जनसनखनां० (६-४-४२)	२३०
३५४२	जनिता मन्त्रे (६-४-५३)	७३१
२५१२	जनिवध्योश्च (७-३-३५)	२३६
२६३८	जपजभदहदशभ० (७-४-८६)	३४४
३६९०	जयः करणम् (६-१ २०२)	७४२
३१३५	जल्पभिक्षकुट्ट० (३-२-१५५)	५६५
२४९८	जहातेश्च (६-४-११६)	२२५
३३३१	जहातेश्च क्ति (७-४-४३)	७०५
३१४५	जागरूकः (३-२-१६५)	५६७
२४८०	जाग्रोऽविचिण्ण० (७ ३-८५)	२१२
३९०४	जातिकालसुखा० (६-२-१७०)	७६१
२८०४	जातुयदोर्लिङ् (३-३-१४७)	४६४
३९५४	जात्वपूर्वम् (८-१-४७)	७६४
३३३०	जान्तनशां विभाषा (६-४-३२)	७०४
३३०३	जालमानायः (३-३-१२४)	६९६

सूत्रम्		पार्श्वम्
२५८९	जिघ्रतेर्वा (७-४-६)	३१८
३१३७	जिदृक्षिविश्री० (३-२-१५७)	५६६
३०९२	जीर्यतेरतृन् (३-२-१०४)	५५४
३१३०	जुचङ्क्रम्य० (३-२-१५०)	५६४
३६९७	जुष्टार्पिते च० (६-१-२०९)	७४२
२४८१	जुसि च (७-३-८३)	२१३
२४८९	जुहोत्यादिभ्यःश्लुः (२-४-७५)	२२०
३३२७	जृव्रश्च्योः क्ति (७-२-५५)	७०३
२२९१	जृस्तम्भु० (३ १-५८)	६९
२५११	ज्ञाजनोर्जा (७-३-७९)	२३६
२७३१	ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः (१ ३-५७)	४१४
३३४०	ज्यश्च (६-१-४२)	७०८
२६५४	ज्वरत्वरास्रि० (६-४-२०)	३६५
२९०२	ज्वलितिकसन्ते० (३-१-१४०)	५०१
	झ	
२२८१	झलो झलि (८-२ २६)	६०
३६८३	झल्युपोत्तमम् (६-१-१८०)	७४१
२२८०	झषस्तथोर्धोऽधः (८-२-४०)	५९
२२५६	झस्य रन् (३-४-१०५)	४३
२२१३	झेर्जुस् (३-४-१०८)	२५
२१६९	झोऽन्तः (७ १-३)	८
	ञ	
३०८८	ञीतः क्तः (३-२-१८७)	५५४
३६८६	ञ्नित्यादिर्नित्यम् (६-१-१९७)	७४२
	ट	
२२३३	टित आत्मनेपदानां०(३-४-७९)	३२
३२६७	ट्वितोऽथुच् (३-३-८९)	६८४
	ड	
३२६६	ड्वितः क्तिः (३ ३-८८)	६८४
	ढ	
३४५५	ढरछन्दसि (४-४-१०६)	७२६
२३३५	ढो ढे लोपः (८-३-१३)	१०५
	ण	
३२१६	णचः स्त्रियामञ् (५-४-१४)	६७४
२२८२	णलुत्तमो वा (७ १-९१)	६०

सूत्रम्		पार्श्वम्
२५६४	णिचश्च (१-३-७४)	२८४
३८१३	णिनि (६-२-७९)	७५४
२३१२	णिश्रिद्रुस्रुभ्यः० (३-१-४८)	८९
२७३८	णेरणौ यत्कर्म० (१-३-६७)	४१६
३०६६	णेरध्ययने वृत्तम् (७-२-२६)	५४७
२३१३	णेरनिटि (६-४-५१)	८९
२८३६	णेर्विभाषा (८-४-३०)	४७७
३११७	णेश्छन्दसि (३-२-१३७)	५६०
२२८६	णो नः (६-१-६५)	६१
२६०७	णौ गमिरबोधने (२-४-४६)	३२४
२३१४	णौ चङ्युपधाया० (७-४-१)	९०
२५७९	णौ च संश्चङोः (६-१-३१)	३१३
२६०१	णौ च संश्चङोः (२-४-५१)	३२२
२८८१	ण्य आवश्यके (७-३-६५)	४९०
३२८४	ण्यासश्रन्थो युच् (३-३-१०७)	६९१
२९०९	ण्युट् च (३-१-१४७)	५०३
२८९५	ण्वुल्तृचौ (३-१-१३३)	४९५
	त	
२१५६	तङानावात्मनेपदम्(१-४-१००)	४
३७३६	तत्पुरुषे तुल्यार्थ० (६-२-२)	७४८
३८५७	तत्पुरुषे शालायां०(६-२-१२३)	७५७
२५७५	तत्प्रयोजको हेतुश्च (१-४-५५)	३११
३७११	तद्धितस्य (६-१-१६४)	७४६
३४७१	तद्धानासामुप० (४-४-१२५)	७२६
२४६६	तनादिकृञ्भ्य उः (३-१-७९)	२०५
२५४७	तनादिभ्यस्तथासोः (२-४-७९)	२७२
३५४९	तनिपत्योश्छन्दसि (६-४-९९)	७३१
२३३९	तनूकरणे तक्षः (३-१-७६)	१०८
२७५९	तनोतेर्यकि (६-४-४४)	४३४
२६२२	तनोतेर्विभाषा (६-४-१७)	३३४
२७७१	तपस्तपःकर्मकस्यैव (३-१-८८)	४५०
२७६०	तपोऽनुतापे च (३-१-६५)	४३४
३५६७	तप्तनप्तनथनाश्च (७-१-४५)	७३२
२८३३	तयोरेव कृत्यक्त० (३-४-७०)	४७६
३४९९	तयोर्दार्हिलौ च० (५ ३-२०)	७२८

सूत्रम्		पार्श्वम्
३६२७	तयोर्य्वावचि सं०(८-२-१०८)	७३७
३७८५	तवै चान्तश्च० (६-२-५१)	७५२
२८३४	तव्यत्तव्यानीयरः (३-१-९६)	४७६
२१९९	तस्यस्थमिपां० (३-४-१०१)	१९
२२८८	तस्मान्नुड् द्विहलः (७-४ ७१)	६२
३५६६	तस्य तात् (७-१-४४)	७३२
३१०९	ताच्छील्यवयो० (३-२-१२९)	५५९
३७८४	तादौ च निति० (६-२-५०)	७५२
२१६१	तान्येकवचनद्वि० (१-४-१०२)	६
३१७४	ताभ्यामन्यत्रोणादयः(३-४-७५)	६६४
२१९१	तासस्त्योर्लोपः (७-४-५०)	१६
२३५२	तासि च क्लृपः (७-२-६०)	११८
३७३०	तास्यनुदात्तेन्ङि० (६-१-१८६)	७४८
२१६०	तिङस्त्रीणि० (१-४-१०१)	६
३९७८	तिङि चोदात्तवति (८-१-७१)	७६६
३९३४	तिङो गोत्रादीनि० (८-१-२७)	७६३
३९३५	तिङ्ङतिङः (८ १-२८)	७६३
२१६६	तिङ्शित्सार्व० (३-४-११३)	७
३०३७	ति च (७ ४-८९)	५३८
३१६३	तितुत्रतथसि० (७-२-९)	५७२
३७२९	तित्स्वरितम् (६-१-१८५)	७४८
२१५४	तिप्तस्झिसिप्थ० (३-४-७८)	४
२४८४	तिप्यनस्तेः (८-२-७३)	२१५
३३८२	तिर्यच्यपवर्गे (३-४-६०)	७१९
२५८८	तिष्ठतेरित् (७-४-५)	३१८
३७१३	तिसृभ्यो जसः (६-१-१६६)	७४६
२३४०	तीषसहलुभ० (७ २-४८)	११०
३४६१	तुप्राद्धन् (४-४-११५)	७२६
३५०९	तुजादीनां दीर्घो० (६-१-७)	७२८
२५३४	तुदादिभ्यः शः (३-१-७७)	२५५
२९१९	तुन्दशोकयोः० (३-२-५)	५०७
३९४६	तुपश्यपश्यताहै० (८-१-३९)	७६३
३४३६	तुमर्थे सेसेनसेऽ० (३-४-९)	७२५
३१७५	तुमुन्ण्वुलौ क्रिया०(३-३-१०)	६६४
२४४४	तुरुस्तुशम्यमः सा०(७-३-९५)	१९२

सूत्रम्		पार्श्वम्
२१९७	तुह्योस्तातङ्ङाशि० (७-१-३५)	१८
३३८५	तूष्णीमि भुवः (३-४-६३)	७१९
२५४५	तृणह इम् (७-३ ९२)	२७०
३७८२	तृतीया कर्मणि (६-२-४८)	७५२
३३९४	तृतीया च हो० (२-३-३)	७२१
३११५	तृन् (३-२-१३५)	५६०
३३२६	तृषिमृषिकृषेः० (१-२-२५)	७०३
२३०१	तृफलभजत्रपश्च (६-४-१२२)	८२
२२३०	ते प्राग्धातोः (१-४-८०)	३१
३१०६	तौ सत् (३-२-१२७)	५५८
३७०४	त्यागरागहास० (६-१-२१६)	७४२
३१२०	त्रसिगृधिधृषि० (३-२-१४०)	५६१
	थ	
३४९७	थट् च च्छन्दसि (५-२-५०)	७२८
२२६१	थलि च सेटि (६-४-१२१)	५०
३७३२	थलि च सेटी० (६-१-१९६)	७४८
३८७८	थाथघञ्क्ताज० (६-२-१४४)	७५८
२२३६	थासः से (३-४-८०)	३३
३५००	था हेतौ च० (५-३-२६)	७२८
	द	
२३९६	दंशसञ्जस्वञ्जां शपि(६-४-२५)	१६०
२९०१	ददातिदधात्यो० (३-१-१३९)	५०१
२५०१	दधस्तथोश्च (८-२-३८)	२२६
३०७६	दधातेर्हिः (७-४-४२)	५४९
२६२१	दम्भ इच्च (७-४-५६)	३३२
२३८८	दयतेर्दिगि लिटि (७-४-९)	१५५
२३२४	दयायासश्च (३-१-३७)	९६
२४६८	दश्च (८-२-७५)	२०६
३०७९	दस्ति (६-३-१२४)	५५१
२७२८	दाणश्च सा चे० (१-३-५५)	४१३
३५९६	दाधर्तिदर्धर्ति० (७-४-६५)	७३५
२३७३	दाधा घ्वदाप् (१-१-२०)	१४२
३१३९	दाधेट्सिशदस० (३-२-१५९)	५६६
३१६२	दान्नोशसयुयुज० (३-२-१८२)	५७२
३७३९	दायाद्यं दायादे (६-२-५)	७४८

सूत्रम्		पार्श्वम्
३१७२	दाशगोघ्नौ संप्र० (३-४ ७३)	६६३
३६२९	दाश्वान्साह्वान्मी० (६-१-१२)	७३७
३८३७	दिक्छब्दा ग्राम०(६-२-१०३)	७५५
२५०५	दिवादिभ्यः श्यन् (३-१-६९)	२३२
२९३५	दिवाविभानिशा० (३-२-२१)	५१०
३७२७	दिवो झल् (६-१-१८३)	७४७
३०२८	दिवोऽविजिगीषा० (८-२-४९)	५३६
३७६५	दिष्टिवितस्त्योश्च (६-२-३१)	७५०
२५०७	दीङो युडचि० (६-४-६३)	२३४
२१९०	दीर्घीवेवीटाम् (१-१-६)	१६
२३२८	दीपजनबुध० (३-१-६१)	९८
२४५६	दीर्घ इणः किति (७-४-६९)	१९७
३८१६	दीर्घकाशतुष०(६-२-८२)	७५४
३४४८	दीर्घजिह्वी च० (४-१-५९)	७२५
३६३१	दीर्घादटि समानपादे (८ ३-९)	७३७
२६३२	दीर्घोऽकितः (७-४-८३)	३४३
२३१८	दीर्घो लघोः (७-४-९४)	९२
२९०४	दुन्योरनुपसर्गे (३-१-१४२)	५०२
३५८९	दुरस्युर्द्रविण० (७-४-३६)	७३४
२९७९	दुहः कब्घश्च (३-२-७०)	५२२
२७६९	दुहश्च (३-१-६३)	४४८
३४६६	दूतस्य भागकर्मणी(४-४ १२०)	७२६
३५७७	दक्स्ववः स्वव० (७-१ ८३)	७३३
३०६०	दृढः स्थूलबलयोः (७-२-२०)	५४५
३००४	दृशेः क्नसिप् (३-२-९४)	५३०
३४३८	दृशे विख्ये च (३-४-११)	७२५
३८७५	देवताद्वन्द्वे च (६-३-१४१)	७५८
३६६७	देवब्रह्मणोरनुदात्तः (१-२-३८)	७४०
३५९१	देवसुम्नयोर्यजुषि० (७ ४-३८)	७३४
३१२७	दोविक्रुशोश्चोपसर्गे (३-२-१४७)	५६३
३०७७	दो दद्घोः (७-४-४६)	५५०
२६०४	दोषो णौ (६-४-९०)	३२३
३०७४	द्यतिस्यतिमास्था० (७-४-४०)	५४९
२३४४	द्युतिस्वाप्योः संप्र०(७-४-६७)	११३
२३४५	द्युद्भ्यो लुङि (१-३-९१)	११३

सूत्रम्		पार्श्वम्
३०२०	द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः(६-१-२४)	५३४
३८३१	द्विगौ क्रतौ (६-२-९७)	७५५
३७४६	द्विगौ प्रमाणे (६-२-१२)	७४९
३३९५	द्वितीया ब्राह्मणे (२-३-६०)	७२२
३३७४	द्वितीयायां च (३-४-५३)	७१७
३९३१	द्वित्रिभ्यां पाद० (६-२-१९७)	७६२
२२४३	द्विर्वचनेऽचि (१-१-५९)	३६
२९५४	द्विषत्परयोस्तापेः (३-२-३९)	५१६
२४३५	द्विषश्च (३-४-११२)	१८४
३१११	द्विषोऽमित्रे (३-२-१३१)	५५९
३४५३	द्व्यचश्छन्दसि (४-३-१५०)	७२६
३५३७	द्व्यचोऽतस्तिङः (६-३-१३५)	७३०

ध

३१६१	धः कर्मणि ष्ट्रन् (३-२-१८१)	५७२
२८२४	धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः(३-४-१)	४६९
२८२९	धातोः (३-१-९१)	५७५
३६७१	धातोः (६-१-१६२)	७४१
२६०८	धातोः कर्मणः० (३-१-७)	३२६
२६२९	धातोरेकाचो० (३-१-२२)	३४१
२२६४	धात्वादेः षः सः (६-१-६४)	५२
२२४९	धि च (८-२-२५)	४१
२३३२	धिन्विकृण्व्योर च (३-१-८०)	१०२
३०५९	धृषिशसी वैयात्ये (७-२-१९)	५४५
३५६४	ध्वमो ध्वात् (७-१-४२)	७३२

न

२६५९	नः क्ये (१-४-१५)	३६९
३२१७	न कर्मव्यतिहारे (७-३-६)	६७४
२६४१	न कवतेर्यङि (७-४-६३)	३४५
३३१४	न क्तिचि दीर्घश्च (६-४-३९)	६९९
३३२२	न क्त्वा सेट् (१-२-१८)	७०२
२८७५	न क्त्वादेः (७-३-५९)	४८९
३४८७	नक्षत्राद्धः (४-४-१४१)	७२७
२६८१	न गतिहिंसार्थेभ्यः (१-३-१५)	३९८
३९१०	न गुणादयोऽ० (६-२-१७६)	७६१
३७२६	न गोश्वन्सावव्वर्ण०(६-१-१८२)	७४७
३५८८	न च्छन्दस्यपुत्रस्य (७-४-३५)	७३४
३८८९	नञो गुणप्रति० (६-२-१५५)	७५९
३८५०	नञो जरमर० (६-२-११६)	७५६
३९०६	नञ्सुभ्याम् (६-२-१७२)	७६१
३८४३	नदी बन्धुनि (६-२-१०९)	७५६
२७६७	न दुहस्नुनमां० (३-१-८९)	४४७
२४०७	न दृशः (३-१-४७)	१६६
२६५६	न धातुलोप० (१-१-४)	३६६
३०४०	न ध्याख्यापॄ० (८-२-५७)	५३९
३९१५	न निविभ्याम् (६-२-१८१)	७६१
२७८०	ननौ पृष्टप्रतिवचने(३-२-१२०)	४५६
२८९६	नन्दिग्रहिपचादि०(३-१-१३४)	४९७
२४४६	नन्द्राः संयोगादयः (६-१-३)	१९३
३९५०	नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् (८-१-४३)	७६३
२७८१	नन्वोर्विभाषा (३-२-१२१)	४५६
२७५५	न पादम्याङ्यः० (१-३-८९)	४२७
३०९०	नपुंसके भावे क्तः(३-३-११४)	५५४
२८४०	न भाभूपूकमि० (८-४-३४)	४७८
३८२५	न भूताधिकसंजीव०(६-२-९२)	७५५
३७५३	न भूवाक्चिद्दिधिषु (६-२ १९)	७४९
२२२८	न माङ्योगे (६-४-७४)	३०
३१४७	नमिकम्पिस्म्य० (३-२-१६७)	५६७
२६७५	नमोवरिवश्चित्रङः (३-१-१९)	३८४
३१३२	न यः (३ २-१५२)	५६५
२७७४	न यदि (३-२ ११३)	४५५
३३४४	न यद्यनाकाङ्क्षे (३-४-२३)	७०९
३१६८	न रपरसृपिसृजि०(८-३-११०)	५९८
२७७०	न रुधः (३-१-६४)	४५०
२५२९	न लिङि (७-२-३९)	२५२
३९३६	न लुट् (८-१-२९)	७६३
३३३५	न ल्यपि (६-४-६९)	७०७
२६४६	न वशः (६-१-२०)	३४७
२३४८	न वृज्यश्चतुर्भ्यः (७-२-५९)	११५
२४१६	न व्यो लिटि (६-१-४६)	१७५
२९३७	न शब्दश्लोककलह०(३-२-२३)	५१२

सूत्रम्		पार्श्वम्
२२६३	न शसददवादि०(६-४-१२६)	५२
२५१८	नशेः पान्तस्य (८-४ ३६)	२४३
३६४९	नश्च धातुस्थो० (८ ४ २७)	७३८
३६०३	नसत्तनिपत्ता० (८ २-६१)	७३५
३३०७	न सुदुर्भ्यां के० (७-१-६८)	६९७
३६६६	न सुब्रह्मण्यायां० (१-२-३७)	७४०
३९३८	नह प्रत्यारम्भे (८-१-३१)	७६३
३८३५	न हास्तिनफलक०(६-२-१०१)	७५५
२५७२	नाग्लोपिशास्वृ० (७-४-२)	२९७
३८६७	नाचार्यराजर्त्वि० (६-२-१३३)	७५७
२९४५	नाडीमुष्ट्योश्च (३-२-३०)	५१४
३६०२	नाद्धस्य (८-२१७)	७३५
३३८४	नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे(३-४ ६२)	७१९
२७९३	नानद्यतनव० (३-३-१३५)	४६०
२७३२	नानोर्ज्ञः (१-३-५८)	४१४
२५०३	नाभ्यस्तस्याचि० (७-३-८७)	२२७
३७२३	नामन्यतरस्याम् (६-१-१७७)	७४७
३३८०	नाम्न्यादिशिग्रहोः (३ ४ ५८)	७१८
३९०२	नाव्ययदिक्छब्द०(६ २-१६८)	७६०
२९४४	नासिकास्तनयो० (३ २ २९)	५१३
२७५३	निगरणचलनार्थे० (१ ३ ८७)	४२६
३६१३	निगृह्यानुयोगे च (८ २-९४)	७३६
३२६५	निघो निमितम् (३-३-८७)	६८३
२५०२	निजां त्रयाणां० (७-४-७५)	२२७
२५९६	नित्यं स्मयतेः (६-१-५७)	३२०
२५४८	नित्यं करोतेः (६-४-१०८)	२७३
२६३४	नित्यं कौटिल्ये० (३ १-२३)	३४३
२२००	नित्यं ङितः (३ ४-९९)	१९
३४४६	नित्यं छन्दसि (४-१-४६)	७२५
३५८७	नित्यं छन्दसि (७ ४-८)	७३४
३२४३	नित्यं पणः० (३-३-६६)	६७९
३६९८	नित्यं मन्त्रे (६-१-२१०)	७४२
३०८२	निनदीभ्यां स्नातेः०(८-३-८९)	५५२
३१२६	निन्दहिंसक्लिश० (३-२-१४६)	५६३
३५३८	निपातस्य च (६-३-१३६)	७३०

सूत्रम्		पार्श्वम्
३९३७	निपातैर्यद्यदि० (८-१-३०)	७६३
३२५१	निपानमाहावः (३-३-७४)	६८१
३३५५	निमूलसमूलयोः कषः(३-४-३४)	७१२
२५६०	निरः कुषः (७-२-४६)	२८१
३१९९	निरभ्योः पूल्वोः (३-३-२८)	६७१
३९१८	निरुदकादीनि च (६-२-१८४)	७६१
३०२९	निर्बाणोऽवाते (८-२-५०)	५३६
३७४२	निवाते वातत्राणे (६-२-८)	७४९
३२१३	निवासचितिशरी० (३-३-४१)	६७३
३६४७	निव्यविभ्यो० (८-३-११९)	७३८
३०१३	निष्ठा (३-२-१०२)	५३२
३६९३	निष्ठा च द्यजनात् (६-१ २०५)	७४२
३०५७	निष्ठायां सेटि (६-४-५२)	५४३
३०१४	निष्ठायामण्यदर्थे (६-४-६०)	५३२
३०५२	निष्ठा शीङ्स्विदि० (१-२-१९)	५४१
३९०३	निष्ठोपमानादन्य०(६ २-१६९)	७६०
३८४४	निष्ठोपसर्गपूर्व० (६-२ ११०)	७५६
२७०३	निससमुपविभ्यो ह्वः (१ ३-३०)	४०६
२४०३	निसस्तपतावना०(८-३-१०२)	१६४
२६४२	नींग्वञ्चुस्रंसु० (७ ४-८४)	३४६
२६४३	नुगतोऽनुनासि० (७ ४-८५)	३४६
३०३८	नुदविदोन्दत्रा० (८-२-५६)	५३८
३७२८	नृ चान्यतरस्याम् (६-१-१८४)	७४८
२२६८	नेटि (७ २-४)	५५
२५१६	नेड्व्यलिटि रधेः (७-१-६२)	२४३
२९८१	नेड्वशि कृति (७-२-८)	५२३
३५५९	नेतराच्छन्दसि (७-१-२६)	७३१
३९२६	नेरनिधाने (६-२-१९२)	७६२
२२८५	नेर्गदनदपतपद० (८-४-१७)	६१
२६८३	नेर्विशः (१-३-१७)	३९८
३७२१	नोङ्धात्वोः (६-१-१७५)	७४७
३८७६	नोत्तरपदेऽनु० (६-२-१४२)	७५८
३४५४	नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् (४-३-१५१)	७२६
३६६१	नोदात्तस्वरितोदय०(८-४-६७)	७४०
२७६३	नोदात्तोपदेशस्य० (७-३-३४)	४४०

सूत्रम्		पार्श्वम्
३४०५	नोनयतिध्वनय० (३-१-५१)	७२२
३३२४	नोपधात्थफान्ताद्वा (१·२ २३)	७०२
३२४१	नौ गदनदपठस्वनः(३-३-६४)	६७९
३२३७	नौ ण च (३-३-६०)	६७८
३२२३	नौ वृ धान्ये (३-३-४८)	६७५
२८६४	न्यङ्क्वादीनां च (७-३-५३)	४८६
३७८७	न्यधी च (६-२-५३)	७५२
	प	
३०३१	पचो वः (८-२-५२)	५३७
३६३६	पञ्चम्याः परावध्यर्थे (८-३ ५१)	७३८
३००८	पञ्चम्यामजातौ (३-२-९८)	५३१
२३५५	पतः पुम् (७-४-१९)	१३२
३५३०	पथि च च्छन्दसि (६-३-१०८)	७३०
३६८७	पथिमथोः सर्व० (६ १-१९९)	७४२
३१८२	पदरुजविश० (३-३-१६)	६६७
२८७०	पदास्वैरिबाह्या० (३-१-११९)	४८८
३७४१	पदेऽपदेशे (६-२-७)	७४९
२७९६	परस्मिन्विभाषा (३-३-१३८)	४६२
२१७३	परस्मैपदानां णल०(३-४-८२)	१०
३९३३	परादिश्छन्दसि०(६-२-१९९)	७६२
३२१०	परावनुपात्यय इणः (३ ३-३८)	६७३
३३१९	परावरयोगे च (३-४-२०)	७००
३३७७	परिक्रिश्यमाने च (३-४-५५)	७१७
२२७५	परिनिविभ्यः सेव०(८-३-७०)	५८
३२०९	परिन्योर्नीणोर्यूता०(३-३-३७)	६७३
३७६७	परिप्रत्युपापा० (६-२-३३)	७५०
३१९०	परिमाणाख्यायां०(३-३-२०)	६६९
२९४८	परिमाणे पचः (३-२-३३)	५१४
२६८४	परिव्ययेभ्यः क्रियः (१ ३·१८)	३९८
३०२६	परिस्कन्दः प्राच्य०(८ ३-७५)	५३६
३९१६	परेरभितोभावि० (६-२-१८२)	७६१
२७४८	परेर्मृषः (१-३-८२)	४२५
२३९९	परेश्च (८·३-७४)	१६२
३२६२	परेश्च घाङ्कयोः (८-२ २२)	६८३
२१७१	परोक्षे लिट् (३-२-११५)	९

सूत्रम्		पार्श्वम्
३२६१	परौ घः (३-३-८४)	६८३
३२३०	परौ भुवोऽवज्ञाने (३-३-५५)	६७७
३२२२	परौ यज्ञे (३-३-४७)	६७५
३१७८	पर्याप्तिवचनेष्व० (३ ४-६६)	६६५
३२८८	पर्यायार्हणो० (३·३-१११)	६९३
३८६२	पललसूपशाकं० (६-२-१२८)	७५७
३५०१	पश्च पश्चा च० (५-३-३३)	७२८
२८९९	पाघ्राध्माधेट्० (३-१-१३७)	५००
२३६०	पाघ्राध्मास्था० (७-३-७८)	१३४
२९७२	पाणिघताडघौ०(३-२-५५)	५२०
३६३७	पातौ च बहुलम् (८-३ ५२)	७३८
३४५७	पाथोनदीभ्यां० (४-४-१११)	७२६
३८०२	पापं च शिल्पिनि (६·२-६८)	७५३
२८९०	पाय्यसांनाय्य० (३-१-१२९)	४९२
३५२८	पितरामातरा च०(६ ३-३३)	७३०
३२९६	पुंसि संज्ञायां घः (३-३-११८)	६९५
२१८९	पुगन्तलघूपधस्य च(७-३-८६)	१५
२६७६	पुच्छभाण्डचीवरा०(३-१-२०)	३८४
३८६६	पुत्रः पुम्भ्यः (६-२-१३२)	७५७
३९४९	पुरा च परीप्सायाम् (८-१-४२)	७६३
२७८२	पुरि लुङ् चास्मे (३-२-१२२)	४५७
३९२४	पुरुषश्चान्वादिष्टः (६-२-१९०)	७६२
३८३३	पुरे प्राचाम् (६-२-९९)	७५५
२९३२	पुरोऽग्रतोऽग्रेषु० (३-२-१८)	५१०
३१६६	पुवः संज्ञायाम् (३-२-१८५)	५७३
२३४३	पुषादिद्युताद्यृलृ० (३-१-५५)	११२
२८६७	पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे(३-१-११६)	४८७
२९५८	पूःसर्वयोर्दारिसहोः(३-२-४१)	५१६
३७६२	पूगेष्वन्यतरस्याम् (६-२-२८)	७५०
३०५१	पूङः क्त्वा च (१-२-२२)	५४१
३०५०	पूङश्च (७-१-५१)	५४१
३१०८	पूङ्यजोः शानन् (३-२-१२८)	५५९
३९७४	पूजनात्पूजितम० (८-१-६७)	७६५
३९४४	पूजायां नानन्तरम् (८-१-३७)	७६३
३६१७	पूर्वं तु भाषायाम् (८-२-९८)	७३६

सूत्रम्		पार्श्वम्
३६४३	पूर्वपदात् (८-३-१०६)	७३८
२७३४	पूर्ववत्सनः (१-३-६२)	४१५
२९३३	पूर्वे कर्तरि (३-२-१९)	५१०
३७५६	पूर्वे भूतपूर्वे (६-२-२२)	७५०
३४७९	पूर्वैः कृतमिनयौ च(४-४-१३३)	७२७
२१७८	पूर्वोऽभ्यासः (६-१-४)	११
२८४४	पोरदुपधात् (३-१-९८)	४८०
३०७२	प्यायः पी (६-१-२८)	५४९
२६९०	प्रकाशनस्थेयाख्य०(१-३-२३)	४०१
३५१८	प्रकृत्यान्तःपाद० (६ १-११५)	७२९
३८७१	प्रकृत्या भगालम् (६-२-१३७)	७५८
२६०३	प्रजने वीयतेः (६-१-५५)	३२२
३२४८	प्रजने सर्तेः (३-३-७१)	६८०
३१३६	प्रजोरिनिः (३-२-१५६)	५६५
३६०८	प्रणवष्टेः (८-२-८९)	७३६
२८८९	प्रणाम्योऽसम्मतौ (३-१-१२८)	४९२
३७४०	प्रतिबन्धि चिर० (६-२-६)	७४८
३६१८	प्रतिश्रवणे च (८-२-९९)	७३६
३०२७	प्रतिस्तब्धनिस्त०(८ ३-११४)	५३६
३९२७	प्रतेरंश्वादय० (६-२-१९३)	७६२
३०२२	प्रतेश्च (६-१-२५)	५३५
३५०२	प्रन्नपूर्वविश्वे० (५-३१११)	७२८
२८६९	प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः (३-१-११८)	४८७
२७३३	प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः (१-३-५९)	४१५
३२०४	प्रथने वावशब्दे (३-३-३३)	६७२
३७९०	प्रथमोऽचिरोप० (६-२-५६)	७५२
३०६१	प्रभौ परिवृढः (७-२-२१)	५४६
३२४५	प्रमदसम्मदौ हर्षे (३-३-६८)	६७९
३३७२	प्रमाणे च (३-४-५१)	७१६
२८७८	प्रयाजानुयाजौ० (७-३-६२)	४८९
३४३७	प्रयै रोहिष्यै० (३-४-१०)	७२५
२८८४	प्रयोज्यनियोज्यौ० (७-३-६८)	४९०
३८८१	प्रवृद्धादीनां च (६-२-१४७)	७५९
२७७७	प्रश्ने चासन्नकाले (३-२-११७)	४५६
२९१७	प्रष्टोऽप्रगामिनि (८-३-९२)	५०६
३५९९	प्रसमुपोदः पादपूरणे (८-१-६)	७३५
३०३४	प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्(८-२ ५४)	५३७
३८२१	प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्या०(६-२-८७)	७५४
२१६३	प्रहासे च मन्यो०(१-४-१०६)	६
२२७६	प्राक्सितादड्व्य०(८-३-६३)	५८
३८०८	प्राचां क्रीडायाम् (६-२-७४)	७५४
३९१७	प्रादस्वाङ्गं० (६-२-१८३)	७६१
२७४७	प्राद्वहः (१-३-८१)	४२५
२९५३	प्रियवशे वदः खश् (३-२-३८)	५१५
३७५०	प्रीतौ च (६-२-१६)	५४९
२९११	प्रुसृत्वः समभि० (३-१-१४९)	५०४
२९२०	प्रे दाज्ञः (३-२-६)	५०७
३१९८	प्रे द्रुस्रुस्रुवः (३-३-२७)	६७१
३२२७	प्रे वणिजाम् (३-३-५२)	६७६
३१२५	प्रे लपस्रुद्रुमथ० (३-२-१४५)	५६३
३२२१	प्रे लिप्सायाम् (३-३-४६)	६७५
३२०३	प्रे स्त्रोऽयज्ञे (३-३ ३२)	६७२
२८१७	प्रैषातिसर्गे० (३-३-१६३)	४६८
२७३५	प्रोपाभ्यां युजे० (१-३-६४)	४१६
२७१५	प्रोपाभ्यां सम० (१-३-४२)	४१०
३६२५	प्लुतावैच इदुतौ (८-२-१०६)	७३७
२५५८	प्वादीनां ह्रस्वः (७-३-८०)	२७८
	फ	
२३५४	फणां च सप्तानाम् (६-४-१२५)	१३१
२९४०	फलेग्रहिरात्मं० (३-२-२६)	५१२
	ब	
२५२७	बभूथाततन्थ० (७-२-६४)	२५२
३४६५	बर्हिषि दत्तम् (४-४-११९)	७२६
३५०६	बहुप्रजाश्छन्दसि (५-४-१२३)	७२८
३३९८	बहुलं छन्दसि (२-४-३९)	७२२
३४००	बहुलं छन्दसि (२-४-७३)	७२२
३४०१	बहुलं छन्दसि (२-४-७६)	७२२
३४१९	बहुलं छन्दसि (३ २-८८)	७२३
३४९८	बहुलं छन्दसि (५-२-१२२)	७२८
३५१०	बहुलं छन्दसि (६-१-३४)	७२८

सूत्रम्		पार्श्वम्
३५५७	बहुलं छन्दसि (७ १-८)	७३१
३५५८	बहुलं छन्दसि (७-१-१०)	७३१
३५७८	बहुल छन्दसि (७-१-१०३)	७३३
३५८६	बहुलं छन्दसि (७-३-९७)	७३४
३५९८	बहुलं छन्दसि (७-४-७८)	७३५
३५४६	बहुलं छन्दस्य० (६-४-७५)	७३१
२९९१	बहुलमाभीक्ष्ण्ये (३-२-८१)	५२७
३८९६	बहुव्रीहाविद० (६-२-१६२)	७६०
३७३५	बहुव्रीहौ प्रकृत्या० (६-२-१)	७४८
३८४०	बहुव्रीहौ विश्वं० (६-२-१०६)	७५६
३९०९	बहोर्नञ्वदुत्तर० (६-२-१७५)	७६१
३७६४	बह्वन्यतरस्याम् (६-२-३०)	७५०
२६७२	बाष्पोष्मभ्या० (३-१-१६)	३८३
२५९३	बिभेतेर्हेतुभये (६-१-५६)	३१९
२७५२	बुधयुधनशजने० (१-३-८६)	४२६
२९९८	ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् (३-२-८७)	५२९
२४५२	ब्रुव ईट् (७-३-९३)	१९६
२४५०	ब्रुवः पञ्चाना० (३-४-८४)	१९५
२४५३	ब्रुवो वचिः (२-४-५३)	१९६
३६१०	ब्रूहिप्रेष्यश्रौष० (८-२-९१)	७३६
	भ	
३८०५	भक्ताख्यास्तदर्थेषु (६-२-७१)	७५३
२९७६	भजो ण्विः (३-२-६२)	५२२
३१४१	भञ्जभासमिदो० (३-२-१६१)	५६६
२७६४	भञ्जेश्च चिणि (६-४-३३)	४४०
३५१७	भव्यप्रवय्ये च० (६-१-८३)	७२९
२१८१	भवतेरः (७-४-७३)	१२
३१७१	भविष्यति गम्यादयः (३-३-३)	६६३
२७९४	भविष्यति मर्या०(३-३-१३६)	४६१
३४५६	भवे छन्दसि (४-४-११०)	७२६
२८९४	भव्यगेयप्रवच० (३-४-६८)	४९४
२६७९	भावकर्मणोः (१-३-१३)	३९७
३४४३	भावलक्षणे स्थेण्कृ०(३-४-१६)	७२५
३१८९	भाववचनाश्च (३-३-११)	६६६
३१८४	भावे (३-३-१८)	६६७
३४९०	भावे च (४-४-१४४)	७२७
३२५२	भावेऽनुपसर्गस्य (३-३-७५)	६८१
३५९७	भाषायां सद० (३-२-१०८)	५५६
२७२०	भासनोपसम्भाषा (१-३-४७)	४११
२९३१	भिक्षासेनादायेषु च (३-२-१७)	५०९
३०४२	भित्तं शकलम् (८-२-५९)	५३९
२८६६	भियोर्ज्यौ नदे (३-१-११५)	४८७
३१५४	गियः क्रुक्लुकनौ (३-२-१७४)	५६९
२४९२	भियोऽन्यतरस्याम् (६-४ ११५)	२२१
२५९५	भियो हेतुभये० (७-३-४०)	३२०
३१७३	भीमादयोऽपादाने (३-४-७४)	६६४
२५९४	भीस्म्योर्हेतुभये (१-३-६८)	३१९
३६७५	भीह्रीभृहुमद० (६-१-१९२)	७४१
२४९१	भीह्रीभृहुवां० (३-१-३९)	२२०
२८७७	भुजन्युब्जौ पाण्यु०(७-३-६१)	४८९
२७३७	भुजोऽनवने (१-३-६६)	४१६
३१५९	भुवः संज्ञान्तरयोः(३-२-१७९)	५७१
३११८	भुवश्च (३-२-१३८)	५६१
३४४७	भुवश्च (४-१-४७)	७२५
३६०५	भुवश्च महाव्याहृतेः (८-२-७१)	७३५
२८५५	भुवो भावे (३-१-१०७)	४८३
२१७४	भुवो वुग्लुङ्लिटोः(६-४-८८)	१०
२९९५	भूते (३ २-८४)	५२८
२७९७	भूते च (३-३-१४०)	४६२
३१७०	भूतेऽपि दृश्यन्ते (३-३-२)	६६३
२२२४	भूसुवोस्तिङि (७-३-८८)	२८
२४९६	भृञामित् (७ ४-७६)	२२३
२८६१	भृञोऽसंज्ञायाम् (३-१-११२)	४८५
२६६७	भृशादिभ्यो भु० (३-१-१२)	३७८
२८८५	भोज्यं भक्ष्ये (७-३-६९)	४९१
२५३५	भ्रस्जो रोपधयो० (६-४-४७)	२५६
३१५७	भ्राजभासधु० (३-२-१७७)	५७०
२५६५	भ्राजभासभाष० (७ ४-३)	२८६
	म	
३०८९	मतिबुद्धिपूजा० (३-२-१८८)	५५४

सूत्रम्		पार्श्वम्
३६२८	मतुवसो रु० (८-३-१)	७३७
३७०५	मतोः पूर्वमात्संज्ञा०(६-१ २१९)	७४२
३४८२	मतौ च (४-४-१३६)	७२७
३४७४	मत्वर्थे मासतन्वोः(४-४-१२८)	७२७
३२४४	मदोऽनुपसर्गे (३-३-६७)	६७९
३४८५	मधोः (४-४-१३९)	७२७
३४७५	मधोर्ञ च (४-४-१२९)	७२७
२९९२	मनः (३-२-८२)	५२७
३८८५	मन्क्तिन्व्याख्यान०(६-२-१५१)	७५९
३४०२	मन्त्रे घसह्वरण० (२-४-८०)	७२२
३४२०	मन्त्रे वृषपच० (३-३-९६)	७२३
३४१४	मन्त्रे श्वेतवहोक्थ०(३-२-७१)	७२३
३५५४	मन्त्रेष्वाङ्यादे० (६-४-१४१)	७३१
३५३३	मन्त्रे सोमाश्वे० (६-३-१३१)	७३०
३३१८	मयतेरिदन्य० (६-४-७०)	७००
३४८४	मये च (४-४-१३८)	७२७
२५१७	मस्जिनशोर्झलि (७-१-६०)	२४३
३७७२	महान्त्रीह्य० (६-२-३८)	७५१
२२१९	माङि लुङ् (३-३-१७५)	२७
३७४८	मात्रोपज्ञोपक्रम० (६-२-१४)	७४९
२३९४	मान्बधदान्शा० (३-१-६)	१५८
३४७०	मायायामण् (४-४-१२४)	७२६
३८२२	मालादीनां च (६-२-८८)	७५४
२९४९	मितनखे च (३-२-३४)	५१४
२५६८	मितां ह्रस्वः (६-४-९२)	२९०
२७४०	मिथ्योपपदात्० (१-३-७१)	४२२
२३४६	मिदेर्गुणः (७-३-८२)	११३
३८८८	मिश्रं चानुपस० (६-२-१५४)	७५९
२५०८	मीनातिमिनोति० (६-१-५०)	२३४
३५८५	मीनातेर्निगमे (७-३-८१)	७३४
३९०१	मुखं स्वाङ्गम् (६-२-१६७)	७६०
२६२४	मुचोऽकर्मकस्य० (७-४-५७)	३३६
२६७७	मुण्डमिश्र० (३-१-२१)	३८५
३२५४	मूर्तौ घनः (३-३-७७)	६८१
२८६२	मृजेर्विभाषा (३-१-११३)	४८६
२४७३	मृजेर्वृद्धिः (७-२-११४)	२०८
३३२३	मृडमृदगुध० (१-२-७)	७०२
३०५५	मृपस्तितिक्षायाम् (१-२-२०)	५४२
२९६०	मेघर्तिभयेषु कृञः (३-२ ४३)	५१७
२२०३	मेर्निः (३-४-८९)	२०
२५३८	म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च (१-३-६१)	२६२
२३०९	म्वोश्च (८-२-६५)	८८
	य	
२६३३	यङि च (७-४-३०)	३४३
२६५०	यङोऽचि च (२-४-७४)	३४९
२६५१	यङो वा (७-३-९४)	३५१
२८०५	यचयत्रयोः (३-३-१४८)	४६४
३१४६	यजजपदशां यङः(३-२-१६६)	५६७
३५६५	यजध्वैनमिति च (७-१-४३)	७३२
३२६८	यजयाचयत० (३-३-९०)	६८५
२८८२	यजयाचरुच० (७-३-६६)	४९०
३५२०	यजुष्युरः (६-१-११७)	७६९
३६४१	यजुर्ध्येकेषाम् (८-३-१०४)	७३८
३३९७	यजेश्च करणे (२-३ ६३)	७२२
३६६३	यज्ञकर्मण्य० (१-२-३४)	७४०
३२०२	यज्ञे समि स्तुवः (३-३-३१)	६७२
३७०१	यतोऽनावः (६-१-२१३)	७४२
३३४९	यथातथयोरसूया० (३ ४-२८)	७११
२८२७	यथाविध्यनुप्रयोगः० (३-४-४)	४७२
३९६३	यद्धितुपरं छन्दसि (८-१-५६)	७६५
३९७३	यद्वृत्तान्नित्यम् (८-१-६६)	७६५
३२४०	यमः समुपनिविषु च(३-३-६३)	६७९
२३७७	यमरमनमातां सक्च(७ २-७३)	१४३
२६९८	यमो गन्धने (१ २-१५)	४०४
३८९०	यय्तोश्चातदर्थे (६-२ १५६)	७६०
३१५६	यश्च यङः (३-२ १७६)	५६९
२५२१	यसोऽनुपसर्गात् (३-१ ७१)	२४६
३०२५	यस्य विभाषा (७-२-१५)	५३५
२६३१	यस्य हलः (६-४-४९)	३४२
३६०९	याज्यान्तः (८ २-९०)	७३६

सूत्रम्		पार्श्वम्
३३५१	यावति विन्दजीवोः(३-४-३०)	७१२
२७८३	यावत्पुरा० (३-३-४)	४५७
३९४३	यावद्यथाभ्याम् (८-१-३६)	७६३
२२०९	यासुट् परस्मैपदे०(३-४-१०३)	२२
२४८८	यीवर्णयोर्दी० (७-४-५३)	२१७
३८१५	युक्तारोह्यादयश्च (६-२-८१)	७५४
३८००	युक्ते च (६-२-६६)	७५३
२८७३	युग्यं च पत्रे (३-१-१२१)	४८८
३५४४	युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि(६-४-५८)	७३१
३६४०	युष्मत्तत्ततक्षु० (८-३-१०३)	७३८
३६९९	युष्मदस्मदोर्ङसि (६-१-२११)	७४२
२१६२	युष्मद्युपपदे समा०(१-४-१०५)	६
२५४९	ये च (६-४-१०९)	२७४
३६०७	ये यज्ञकर्मणि (८-२-८८)	७३६
२३१९	ये विभाषा (६-४-४३)	९५
	र	
३४६७	रक्षोयातूनां० (४-४-१२१)	७२६
२३९७	रञ्जेश्च (६-४-२६)	१६०
३०१६	रदाभ्यां निष्ठातो० (८-२-४२)	५३३
२५१५	रधादिभ्यश्च (७-२-४५)	२४३
२३०२	रधिजभोरचि (७ १-६१)	८३
२५८१	रभेरशब्लिटोः (७-१-६३)	३१५
२६१७	रलो व्युपधाद्धला० (१-२-२६)	३३०
३२२८	रश्मौ च (३-३-५३)	६७६
३००५	राजनि युधिकृञः (३-२-९५)	५३१
३७६८	राजन्यबहुवचन० (६-२-३४)	७५१
२८६५	राजसूयसूर्य० (३-१-११४)	४८६
३७९३	राजा च (६-२-५९)	७५३
३७९७	राजा च प्रशं० (६-२-६३)	७५३
३४४५	राज्ञश्चाजसौ (४-१-३१)	७२५
२५३२	राधो हिंसायाम् (६-४ १२३)	२५३
२६५५	राल्लोपः (६-४-२१)	३६६
३६९६	रिक्ते विभाषा (६-१-२०८)	७४२
२३६७	रिङ्शयग्लिङ्क्षु (७-४-२८)	१३९
२१९२	रि च (७-४-५१)	१६
२६४४	रीगृदुपधस्य च (७ ४-९०)	३४६
२६५२	रुग्रिकौ च लुकि (७ ४ ९१)	३५९
२६०९	रुदविदमुष० (१-२-८)	३२७
२४७५	रुदश्च पञ्चभ्यः (७-३-९८)	२०९
२४७४	रुदादिभ्यः सार्व० (७ २-७६)	२०९
२५४३	रुधादिभ्यः श्नम् (३-१ ७८)	२६७
३०६९	रुष्यमत्वर० (७-२ २८)	५४८
२५९९	रुहः पोऽन्यतर० (७ ३-४३)	३२१
३४६८	रेवतीजगती० (४-४-१२२)	७२६
३२८५	रोगाख्यायां ण्वु० (३ ३-१०८)	६९१
	ल	
२१५२	लः कर्मणि च० (३-४-६९)	३
२१५५	लः परस्मैपदम् (१-४-९९)	४
३१०३	लक्षणहेत्वोः० (३-२-१२६)	५५८
२९६९	लक्षणे जाया० (३ २-५२)	५१९
२४६३	लङः शाकटायन०(३-४-१११)	२०२
३१००	लटः शतृशान० (३-२-१२४)	५५७
२७७८	लट् स्मे (३-२-११८)	४५६
२५८२	लभेश्च (७-१-६४)	३१५
३१३४	लषपतपदस्था० (३-२-१५४)	५६५
२१५३	लस्य (३-४-७७)	४
२२११	लिङः सलोपोऽ० (७-२-७९)	२३
२२५५	लिङः सीयुट् (३-४-१०२)	४३
३४२४	लिङर्थे लेट् (३-४-७)	७२४
२२१५	लिङाशिषि (३-४-११६)	२६
२८१५	लिङ् च (३-३ १५९)	४६७
२७८८	लिङ् चोर्ध्व० (३-३-९)	४५८
२८१८	लिङ् चोर्ध्वमौ० (३-३-१६९)	४६८
२२२९	लिङ्निमित्ते० (३-३-१३९)	३०
२८२१	लिङ्यदि (३-३-१६८)	४६९
३४३४	लिङ्याशिष्यङ् (३-१-८६)	७२५
२३००	लिङ्सिचावात्मने०(१-२-११)	८१
२५२८	लिङ्सिचोरात्मने० (७-२-४२)	२५२
३०९४	लिटः कानज्वा (३-२-१०६)	५५५
२२४१	लिटस्तझयोरेशिरेच् (३-४-८१)	३६

सूत्रम्		पार्श्वम्
२१७७	लिटि धातो० (६-१-८)	११
२४१३	लिटि वयो यः (६-१-३८)	१७३
२१७२	लिट् च (३-४-११५)	९
२४२४	लिख्यन्यतरस्याम् (२-४-४०)	१८०
२४०८	लिख्यभ्यासस्यो० (६-१-१७)	१७०
२३२७	लिङ्यडोश्च (६-१-२९)	९८
३६७६	लिति (६-१-१९३)	७४१
२४१८	लिपिसिचिह्वश्च (३-१-५३)	१७६
२७८६	लिप्स्यमानसिद्धौ च (३-३-७)	४५८
२५९२	लियः संमानन० (१-३-७०)	३१९
२५९१	लीलोर्नुग्लुकाo (७-३-३९)	३१९
२३६५	लुग्वा दुहदिहo (७-३-७३)	१३८
२२१८	लुङ् (३-२-११०)	२७
२४३४	लुङि च (२-४-४३)	१८३
२२०६	लुङ्लङ्लृङ्० (६-४-७१)	२१
२४२७	लुङ्सनोर्घस्लृ (२-४-३७)	१८१
२१८८	लुटः प्रथमस्य० (२-४-८५)	१५
२३५१	लुटि च क्लृपः (१-३-९३)	११७
२६३५	लुपसदचरजप० (३-१-२४)	३४४
३०४८	लुभो विमोहने (७-२-५४)	५४०
३१०७	लृटः सद्वा (३-३-१४)	५५८
२१९३	लृट् शेषे च (३-३-१३)	१७
३४२७	लेटोऽडाटौ (३-४-९४)	७२४
२१९८	लोटो लङ्वत् (३-४-८५)	१९
२१९४	लोट् च (३-३-१६२)	१७
३९५९	लोट् च (८-१-५२)	७६४
२७८७	लोडर्थलक्षणे च (३-३-८)	४५८
२५८७	लोपः पिवतेरी० (७-४-४)	३१७
२३३३	लोपश्चास्यान्य० (६-४-१०७)	१०३
३५६३	लोपस्त आत्मने० (७-१-४१)	७३२
३९५२	लोपे विभाषा (८-१-४५)	७६४
२५००	लोपो यि (६-४-११८)	२२५
२६६८	लोहितादिडाज्भ्यः (३-१-१३)	३८१
३३३९	ल्यपि च (६-१-४१)	७०८
३३३६	ल्यपि लघुपूर्वात् (६-४-५६)	७०७

सूत्रम्		पार्श्वम्
३२९०	ल्युट् च (३-३-११५)	६९४
३०१८	ल्वादिभ्यः (८-२-४४)	५३३
	व	
२४५४	वच उम् (७-४-२०)	१९७
२४०९	वचिस्वपि० (६-१-१५)	१७०
२८८३	वचोऽशब्द० (७-३-६७)	४९०
३३२५	वञ्चिलुञ्च्यृतश्च (१-२-२४)	७०३
२८७९	वञ्चेर्गतौ (७-३-६३)	४८९
३४९३	वत्सरान्ताच्छ० (५-१-९१)	७२८
२८५४	वदः सुपि क्यप्च (३-१-१०६)	४८३
२२६७	वदव्रजहलन्तस्याचः (७-२-३)	५५
३९१२	वनं समासे (६-२-१७८)	७६१
२४२९	वमोर्वा (८-४-२३)	१८२
२९२४	वयसि च (३-२-१०)	५०८
३४७३	वयस्यासु मूर्ध्नो० (४-४-१२७)	७२७
३८६५	वर्ग्यादयश्च (६-२-१३१)	७५७
३७३७	वर्णो वर्णेष्वनेते (६-२-३)	७४८
२७८९	वर्तमानसामीप्ये० (३-३-१३१)	४५९
२१५१	वर्तमाने लट् (३-२-१२३)	३
३३५३	वर्षप्रमाण ऊलोप० (३-४-३२)	७१२
२४१४	वश्वास्यान्यतर० (६-१-३९)	१७३
३०४६	वसतिक्षुधोरिट् (७-२-५२)	५४०
३४५१	वसन्ताच्च (४-३-२०)	७२६
३४८६	वसोः समूहे च (४-४-१४०)	७२७
३०९६	वस्वेकाजाद्धसाम् (७-२-६७)	५५५
३४१०	वहश्च (३-२-६४)	७२३
२९४७	वहाभ्रे लिहः (३-२-३२)	५१४
२८५०	वह्यं करणम् (३-१-१०२)	४८२
२६६९	वा क्यषः (१-३-९०)	३८१
३०८१	वा क्रोशदैन्ययोः (६-४-६१)	५५१
२७००	वा गमः (१-२-१३)	४०४
२९५७	वाचंयमपुरन्दरौ च (६-३-६९)	५१६
२६०५	वा चित्तविरागे (६-४-९१)	३२३
२९५६	वाचि यमो व्रते (३-२-४०)	५१६
३५५२	वा छन्दसि (३-४-८८)	७३१

सूत्रम्	पार्श्वम्
३५१५ वा छन्दसि (६-१-१०६)	७२९
३९०५ वा जाते (६-२-१७१)	७६१
२३५६ वा जृभ्रमुत्रसाम् (६-४-१२४)	१३३
३०६८ वा दान्तशान्त० (७-२-२७)	५४७
२८३९ वा निंसनिंक्षनिन्दाम्(८-४-३३)	४७८
२३७८ वाऽन्यस्य संयोगादेः(६-४-६८)	१४३
३७५४ वा भुवनम् (६-२-२०)	७५०
२३२१ वा भ्राशम्लाश० (३-१-७०)	९६
३२९२ वायौ (२-४-५७)	६९५
२४३७ वा लिटि (२-४-५५)	१८७
३३३४ वा ल्यपि (६-४-३८)	७०६
३५४१ वा षपूर्वस्य निगमे (६-४-९)	७३१
२८३० वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् (३-१-९४)	४७५
३०८५ विकुशमिपरिभ्यः०(८-३-९६)	५५२
३६१६ विचार्यमाणानाम् (८-२-९७)	७३६
२५३६ विज इट् (१-२-२)	२५८
३४१७ विजुपे छन्दसि (३-२-७३)	७२३
२९८२ विड्वनोरनुनासिक० (६-४ ४१)	५२३
३०४१ वित्तो भोगप्रत्यययोः(८-२-५८)	५३९
२४६५ विदांकुर्वन्त्वि० (३-१-४१)	२०५
३१४२ विदिभिदिच्छिदेः (३-२-१६२)	५६७
३१०५ विदेः शतुर्वसुः (७-१-३६)	५५८
२४६४ विदो लटो वा (३-४-८३)	२०४
२२०८ विधिनिमन्त्रणा०(३-३-१६१)	२१
२९५० विध्वरुषोस्तुदः (३-२-३५)	५१४
३१४९ विन्दुरिच्छुः (३-२-१६९)	५६८
२६८५ विपराभ्यां जेः (१-३-१९)	३९८
२८६८ विपूयविनीय० (३-१-११७)	४८७
३१६० विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञा०(३-२-१८०)	५७२
३५५५ विभाषर्जोश्छन्दसि(६-४-१६२)	७३१
२८०० विभाषा कथ० (३-३-१४३)	४६३
२७८४ विभाषा कदाकर्ह्योः (३-३-५)	४५७
२७५१ विभाषाऽकर्मकात् (१-३-८५)	४२६
२८७१ विभाषा कृवृषोः (३-१-१२०)	४८८
३२८७ विभाषाख्यान० (३-३-११०)	६९२

सूत्रम्	पार्श्वम्
३०९९ विभाषा गमहन० (७-२-६८)	५५७
२९०५ विभाषा ग्रहः (३-१-१४३)	५०२
३३४५ विभाषाग्रेप्रथम० (३-४-२४)	७०९
२३७६ विभाषा घ्राधेट्० (२-४-७८)	१४२
३२२५ विभाषाङि रुल्लुवो (३-३-५०)	६७६
२७६५ विभाषा चिण्णमुलोः(७-१-६९)	४४०
२५२५ विभाषा चेः (७-३-५८)	२५१
३६६५ विभाषा छन्दसि (१-२-३६)	७४०
२८९८ विभाषा छन्दसि (६-२-१६४)	७६०
३५९३ विभाषा छन्दसि (७-४-४४)	७३४
३८९५ विभाषा तृन्नृती०(६-२-१६१)	७६०
२८१२ विभाषा धातौ० (३-३-१५५)	४६६
२३७५ विभाषा धेट्श्व्यो (३-१-४९)	१४२
३८०१ विभाषाध्यक्षे (६-२-६७)	७५३
३३३७ विभाषाऽऽपः (६-४-५७)	७०७
३३४२ विभाषा परेः (६-१-४४)	७०८
३६१२ विभाषा पृष्टप्रति० (८-२-९३)	७३६
३०५४ विभाषा भावादि० (७-२-१७)	५४२
३६८४ विभाषा भाषायाम् (६-१-१८१)	७४२
३०२३ विभाषाभ्यव०. (६-१-२६)	५३५
२५०९ विभाषा लीयतेः (६-१-५१)	२३४
२४६० विभाषा लुट्लृट्लोः(२-४-५०)	२००
२७२३ विभाषा विप्रलापे (१-३-५०)	४१२
३७०३ विभाषा वेण्विन्धा०(६-१-२१५)	७४२
२५८३ विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः(७-४-९६)	३१४
२४२० विभाषा श्वेः (६-१-३०)	१७७
२७७५ विभाषा साकाङ्क्षे (३-२-११४)	४५५
२४०४ विभाषा सृजिदृशोः(७-२-६५)	१६५
३६५५ विभाषितं विशेष०(८-१-७४)	७३९
३९६० विभाषितं सोपसर्ग०(८-१-५३)	७६४
२३२५ विभाषेटः (८-३-७९)	९७
३९३० विभाषोत्पुच्छे (६-२-१९६)	७६२
२७४४ विभाषोपपदेन० (१-३ ७७)	४२३
२७३० विभाषोपयमने (१-२-१६)	४१४
२४४७ विभाषोर्णोः (१-२-३)	१९४

सूत्रम्		पार्श्वम्
३३८८	विशाखयोश्च (१-२-६२)	७२१
३३७८	विशिपतिपदि० (३-४-५६)	७१७
३७५८	विस्पष्टादीनि० (६-२-२४)	७५०
३८५४	वीरवीर्यौ च (६-२-१२०)	७५६
३५०४	वृकज्येष्ठाभ्यां० (५-४-४१)	७२८
३२३३	वृक्षासनयोर्विष्टरः (८-३-९३)	६७७
३२२९	वृणोतेराच्छादने (३-३-५४)	६७७
२७११	वृत्तिसर्गतायनेषु० (१-३-३८)	४०९
२३४७	वृज्र्यः स्यसनोः (१-३-९२)	११५
३६९१	वृषादीनां च (६-१-२०३)	७४२
२३९१	वृतो वा (७-२-३८)	१५७
२७१४	वेः पादविहरणे (१-३-४१)	४१०
२७०७	वेः शब्दकर्मणः (१-३-३४)	४०७
२३९८	वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्(७-३-७३)	१६२
२५५६	वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् (८-३-७७)	२७८
२४१५	वेञः (६-१-४०)	१७४
२४११	वेञो वयिः (२-४-४१)	१७३
२७०१	वेत्तेर्विभाषा (७-१-७)	४०४
३४५८	वेशन्तहिमवद्भ्या०(४-४-११२)	७२६
३४७७	वेशोयशआदे० (४-४-१३१)	७२७
२२७४	वेश्च स्वनो भोजने (८-३-६९)	५८
३४३०	वैतोऽन्यत्र (३-४-९६)	७२४
३९७१	वैवावेति च च्छन्दसि(८-१-६४)	७६५
२७९८	वोताप्योः (३-३-१४१)	४०६
२५९०	वो विधूनने जुक् (७ ३-३८)	३१८
३१२३	वौ कषलसकत्थ०(३-२-१४३)	५६२
३१९६	वौ क्षुश्रुवः (३-३-२५)	६७१
२७२१	व्यक्तवाचांसमुच्चारणे(१-३-४८)	४१२
३४३३	व्यत्ययो बहुलम् (३-१-८५)	७२४
२३५३	व्यथो लिटि (७-४-६८)	१२०
३२३८	व्यधजपोरनुपसर्गे (३ ३-६१)	६७८
३३९२	व्यवहिताश्च (१-४-८२)	७२१
३९००	व्यवायिनोऽ० (६ २-१६६)	७६०
३३४१	व्यश्च (६-१-४३)	७०८
२७४९	व्याङ्परिभ्यो रमः (१-३-८३)	४२५
३२११	व्युपयोः शेतेः० (३ ३-३९)	६७३
३२७५	व्रजयजोर्भावे० (३-३-९८)	६८७
२९९०	व्रते (३-२-८०)	५२६

श

३१७७	शकधृषज्ञा० (३-४-६५)	६६५
३४३९	शकि णमुल्कमुलौ (३-४-१२)	७२५
२८२३	शकि लिङ् च (३-३-१७२)	४६९
२८४७	शकिसहोश्च (३-१-९९)	४८०
२९७१	शक्तौ हस्तिकवाटयोः(३-२-५४)	५२०
३७१९	शतुरनुमो नद्य० (६-१-१७३)	७४७
२३६२	शदेः शितः (१ ३-६०)	१३५
२५९८	शदेरगतौ (७-३-४२)	३२१
२६७३	शब्दवैरकलहा० (३-१-१७)	३८३
२५१९	शमामष्टानां० (७-३-७४)	२४५
३५४३	शमिता यज्ञे (६-४-५४)	७३१
३१२१	शमित्यष्टाभ्यो० (३-२-१४१)	५६१
२९२८	शमि धातोः० (३-२-१४)	५०९
२२५९	शर्पूर्वाः खयः (७ ४-६१)	४८
२३३६	शल इगुपधा० (३-१-४५)	१०६
२५८५	शाच्छासाह्वा० (७ ३-३७	३१७
३०७५	शाच्छोरन्य० (७-४-४१)	५४९
३७४३	शारदेऽर्नार्तवे (६-२-९)	६२९
२४८६	शास इदङ्हलोः (६-४-३४)	२१६
२४१०	शासिवसि० (८-३-६०)	३७२
२४८७	शा हौ (६-४-३५)	२१६
३८७२	शितेर्नित्या० (६-२ १३८)	७५८
३८१०	शिल्पिनि चाकृञः (६-२-७६)	७५४
२९०७	शिल्पिनि ष्वुन् (३-१-१४५)	५०३
३४८९	शिवशमरिष्टस्य० (४-४-१४३)	७२७
२४४१	शीङः सार्वधातुके०(७-४-२१)	१९१
२४४२	शीङो रुट् (७ १-६)	१९१
३५१४	शीर्षश्छन्दसि (६-१-६०)	७२९
३०३०	शुपः कः (८-२-५१)	५३७
३३५६	शुष्कचूर्णरूक्षेषु० (३-४-३५)	७१३
३६९४	शुष्कधृष्टौ (६-१-२०६)	७४२

सूत्रम्		पार्श्वम्
३८४९	श्वङ्गमवस्थायां च (६-२-११५)	७५६
३०६७	श्वतं पाके (६-१-२७)	५४७
२४९५	शृद्प्रां ह्रस्वो वा (७-४-१२)	२२२
३१५३	शृन्द्योरारुः (३-२-१७३)	५६९
२५४२	शे मुचादीनाम् (७-१-५९)	२६६
३५१६	शेश्छन्दसि० (६-१-७०)	७२९
२१५९	शेषात्कर्तरि० (१-३-७८)	५
२१६५	शेषे प्रथमः (१-४-१०८)	७
२८०८	शेषे लृज्यदौ (३-३-१५१)	४६५
३९४८	शेषे विभाषा (८-१-४१)	७६३
३९५७	शेषे विभाषा (८-१-५०)	७६४
२२३२	शेषे विभाषाऽक० (८-४-१८)	३१
२४६९	श्नसोरल्लोपः (६-४-१११)	२०६
२५४४	श्नान्नलोपः (६-४-२३)	२६८
२४८३	श्नाभ्यस्तयोरातः (६-४-११२)	२१४
२९०३	श्याद्व्यधासु० (३-१-१४१)	५०२
३०२१	श्योऽस्पर्शे (८-२-४७)	५३४
३७५९	श्रज्यावमकन्पा० (६ २-२५)	७५०
३१९५	श्रिणी भुव्रोऽनुपसर्गे (३-३-२४)	६७१
३५७३	श्रीग्रामण्योश्छन्दसि (७-१ ५६)	७३३
२३८६	श्रुवः श्रृ च (३-१-७४)	१५१
३५५१	श्रुशृणुपृकृवृभ्य०(६-४-१०२)	७३१
२३८१	श्रुकः किति (७ २-११)	१४७
२५१४	श्लिष आलिङ्गने (३ १-४६)	२४०
२४९०	श्लौ (६-१-१०)	२२०
२४२१	श्वयतेरः (७-४-१८)	१७८
३०३९	श्वीदितो निष्ठायाम् (७-२-१४)	५३९
	ष	
३८६९	षट् च काण्डादीनि(६-२-१३५)	७५७
३७२५	षट्त्रिचतुर्भ्यो० (६-१-१७९)	७४७
३३३३	षत्वतुकोरसिद्धः (६-१-८६)	७०५
३७९४	षष्ठी प्रत्येनसि (६-२-६०)	७५३
३३८९	षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा(१-४-९)	७२१
३६३८	षष्ठ्याः पतिपुत्र० (८-३-५३)	७३८
३३१०	षात्पदान्तात् (८-४-३५)	६९९
३२८१	षिद्भिदादिभ्यो०(३-३-१०४)	६८९
२३२०	ष्ठिवुक्लमुचमां शिति(७-३-७५)	९५
	स	
३४२८	स उत्तमस्य (३-४-९८)	७२४
२३४२	सः स्यार्धधातुके (७-४-४९)	१११
२६२८	सः स्विदि० (८-३-६२)	३४०
२५२२	संयसश्च (३-१-७२)	२४६
३०१७	संयोगादेरातो० (८ २-४३)	५३३
३९३२	सक्थं चाक्रान्तात् (६-२-१९८)	७६२
३९७५	सगतिरपि तिङ् (८-१-६८)	७६६
३४६०	सगर्भसयूथ० (४ ४-११४)	७२६
३७६९	संख्या (६-२-३५)	७५१
३८९७	संख्यायाः स्तनः (६-२-१६३)	७६०
३२१४	संघे चानौत्तराधर्ये (३-३ ४२)	६७४
३२६४	संघोद्धौ गण० (३-३-८६)	६८३
३२८६	संज्ञायाम् (३-३-१०९)	६९२
३३६३	संज्ञायाम् (३-४-४२)	७१४
३८९३	संज्ञायाम् (६-२-१५९)	७६०
३२७६	संज्ञायां समज० (३-३-९९)	६८७
३८२८	संज्ञायां गिरि० (६-२-९४)	७५५
३८११	संज्ञायां च (६-२-७७)	७५४
३८८०	संज्ञायामना० (६-२-१४६)	७५८
३६९२	संज्ञायामुपमानम् (६-१-२०४)	७४२
२९६३	संज्ञायां भृतृ० (३-२ ४६)	५१७
३८९९	संज्ञायां मित्रा० (६-२-१६५)	७६०
३८४७	संज्ञौपम्ययोश्च (६-२-११३)	७५६
३९३९	सत्यं प्रश्ने (८-१-३२)	७६३
२५६३	सत्यापपाश० (३-१-२५)	२८४
२९७५	सत्सूद्विषद्रुहदुह० (३-२-६१)	५२१
२२७१	सदिरप्रतेः (८-३-६६)	५७
३७४५	सदृशप्रतिरूपयोः० (६ २-११)	७४९
२३६१	सदेः परस्य लिटि(८-३-११८)	१३५
३५२९	सध मादस्थयो० (६-३-९६)	७३०
३३१५	सनः क्तिचि लो० (६-४-४५)	६९९
२३०४	सनाद्यन्ता धातवः (३-१-३२)	८४

सूत्रम्		पार्श्वम्
३१४८	सनाशंसभिक्ष उः (३-२-१६८)	५६८
३५८३	सनिंससनिवांसम् (७-२-६९)	७३३
२६१०	सनि ग्रहगुहोश्च (७-२-१२)	३२७
२६१५	सनि च (२-४-४७)	३२९
२६२३	सनि मीमाघुर० (७-४-५४)	३३५
२६१८	सनीवन्तर्ध० (७-२-४९)	३३१
३६४५	सनोतेरनः (८-३-१०८)	७३८
२३९५	सन्यङोः (६-१-९)	१५८
२३१७	सन्यतः (७-४-७९)	९१
२३३१	सन्लिटोर्जेः (७-३-५७)	१०१
२३१६	सन्वल्लघुनि चङ्० (७-४-९३)	९१
३४९१	सप्तनोऽञ्छन्दसि (५-१-६१)	७२७
३७६६	सप्तमी सिद्धशुष्क०(६-२-३२)	७५०
३७९९	सप्तमीहारिणौ० (६-२-६५)	७५३
३८८६	सप्तम्याः पुण्यम् (६-२-१५२)	७५९
३३७०	सप्तम्यां चोपपीड०(३ ४-४९)	७१६
३००७	सप्तम्यां जनेर्डः (३-२-९७)	५३१
३८३२	सभायां नपुंसके (६-२-९८)	७५५
२७३६	समः क्ष्णुवः (१-३-६५)	४१६
२७२५	समः प्रतिज्ञाने (१-३-५२)	४१३
२६८९	समवप्रविभ्यः स्थः (१-३-२२)	४०१
२५५१	समवाये च (६-१-१३८)	२७४
२७२७	समस्तृतीयायुक्तात् (१-३-५४)	४१३
३३२०	समानकर्तृकयोः० (३-४-२१)	७०१
३१७६	समानकर्तृकेषु० (३-३-१५८)	६६४
३३७१	समासत्तौ (३-४-५०)	७१६
३७३४	समासस्य (६-१ २२३)	७४८
३३३२	समासेऽनञ्पूर्वे० (७-१ ३७)	७०५
२९२१	सामि ख्यः (३-२-७)	५०७
३२०८	सामि मुष्टौ (३ ३-३६)	६७३
३१९४	सामि युद्रुदुवः (३-३-२३)	६७१
२८२६	समुच्चयेऽन्य० (३-४-३)	४७१
२८२८	समुच्चये सामान्य० (३-४-५)	४७२
२७४२	समुदाङ्भ्यो० (१-३-७५)	४२२
३२४६	समुदोरजः पशुषु (३-३-६९)	६८०

सूत्रम्		पार्श्वम्
३४६४	समुद्राभ्राद्धः (४-४-११८)	७२६
३३५७	समूलाकृतजीवेषु०(३-४-३६)	७१३
२६९९	समो गम्यृच्छिभ्याम्(१-३-२९)	४०४
३४९४	संपरिपूर्वात्ख च (५-१-९२)	७२८
२५५०	संपरिभ्यां करोतौ (६ १-१३७)	२७४
३१२२	संपृचानुरुधा० (३ २-१४२)	५६२
२७१९	संप्रतिभ्यामनाध्याने(१-३ ४६)	४११
३१०२	संबोधने च (३-२-१२५)	५५७
२८११	संभावनेऽलमिति०(३ ३-१५४)	४६६
२७०९	संमाननोत्संज० (१-३ ३६)	४०८
२३८२	सर्तिशास्त्यर्ति० (३-१-५६)	१४८
२९५९	सर्वकूलाभ्रकरी० (३-२-४२)	५१७
३८२७	सर्वे गुणकात्स्न्र्ये (६-२-९३)	७५५
३४८८	सर्वदेवात्तातिल् (४-४ १४२)	७२७
३६८५	सर्वस्य सुपि (६-१-१९१)	७४२
२२५२	सवाभ्यां वामौ (३-४-९१)	४२
३७५७	सविधसनीड० (६-२-२३)	७५०
३५९७	ससूवेति निगमे (७ ४-७४)	७३५
३४८१	सहस्रेण संमितौ घः(४-४-१३५)	७२७
२३५७	सहिवहोरोद० (६-३-११२)	१३३
३६४६	सहेः पृतनर्ता० (८-३-१०९)	७३८
३००६	सहे च (३-२-९६)	५३१
३५३१	साढ्यै साढ्वा० (६-३-११३)	७३०
३६५५	सामान्यवचनं० (८-१-७४)	७३९
२२३४	सार्वधातुकमपित् (१-२-४)	३३
२१६८	सार्वधातुकार्ध० (७-३-८४)	८
२७५६	सार्वधातुके यक (३-१ ६७)	४२९
३७१४	सावेकाचस्तृतीया०(६-१-१६८)	७४६
२३९२	सिचि च पर० (७-२-४०)	१५७
२२९७	सिचि वृद्धिः पर० (७-२-१)	७५
२६४०	सिचो यङि (८-३-११२)	३४५
२२२६	सिजभ्यस्तविदि०(३-४-१०९)	२९
२६०२	सिज्यतेरपारलौकिके(६-१-४९)	३२२
२४८५	सिपि धातो रुर्वा (८-२-७४)	२१६
३४२५	सिब्बहुलं लेटि (३-१-३४)	७२४

सूत्रम्	पार्श्वम्
२३५९ सिवादीनां वाड्० (८-३-७१)	१३४
२९९९ सुकर्मपापमन्त्र० (३-२-८९)	५२९
३७४९ सुखप्रिययोर्हिते (६-२-१५)	७४९
२६७४ सुखादिभ्यः कर्तृ० (३-१-१८)	३८४
३६४४ सुञः (८-३-१०७)	७३८
३११२ सुत्रो यज्ञसंयोगे (३-२-१३२)	५५९
२५५३ सुट्कात्पूर्वः (६-१-१३५)	२७५
२२१० सुट् तिथोः (३-४-१०७)	२३
३५९४ सुधितवसुधित० (७-४-४५)	७३४
२५२४ सुनोतेः स्यसनोः (८-३-११७)	२५०
२६५७ सुप आत्मनः क्यच् (३-१-८)	३६८
३५६१ सुपां सुलुक्पूर्व० (७-१-३९)	७३२
२९१६ सुपि स्थः (३-२-४)	५०५
२९८८ सुप्यजातौ० (३-२-७८)	५२५
३६५६ सुबामन्त्रिते परा० (२-१-२)	७३९
३०९१ सुयजोर्ङ्वनिप् (३-२-१०३)	५५४
२४७७ सुविनिर्दुर्भ्यः० (८-३-८८)	२१०
३०८३ सूत्रं प्रतिष्णातम् (८-३-९०)	५५२
३१३३ सूददीपदीक्षश्च (३-२-१५३)	५६५
३८७९ सूपमानात्क्तः (६-२-१४५)	७५८
३१४० सृघस्यदः क्मरच् (३-२-१६०)	५६६
२४०५ सृजिदृशोर्झल्यम० (६-१-५८)	१६५
३४४४ सृपितृदोः कसुन् (३-४-१७)	७२५
३१८३ सृ स्थिरे (३-३-१७)	६६७
२२७८ सेघतेर्गतौ (८-३-११३)	५९
२२०१ सेर्ह्यपिच्च (३-४-८७)	१९
२५०६ सेऽसिचि कृत० (७-२-५७)	२३३
२३५८ सोढः (८-३-११५)	१३४
३४८३ सोममर्हति यः (४-४-१३७)	७२७
३००० सोमे सुञः (३-२-९०)	५३०
३५८१ सोमे ह्वरितः (७-२-३३)	७३३
३९२९ सोरवक्षेपणे (६-२-१९५)	७६२
३८५१ सोर्मनसी अलो० (६-२-११७)	७५६
२५५५ स्तन्भुस्तुन्भु० (३-१-८२)	२७८
२९२७ स्तम्बकर्णयो० (३-२-१३)	५०८

सूत्रम्	पार्श्वम्
२९३८ स्तम्बशकृतोरिन् (३-२-२४)	५१२
३२६० स्तम्बे क च (३-३-८३)	६८३
२५८० स्तम्भुसिवुसहां० (८-३-११६)	३१४
२२७२ स्तन्भेः (८-३-६७)	५७
३६४२ स्तुतस्तोमयो० (८-३-१०५)	७३८
२३८५ स्तुसुधूञ्भ्यः० (७ २-७२)	१५१
२६२७ स्तौतिण्योरेव षण्य०(८-३-६१)	३३९
३०३३ स्त्यः प्रपूर्वस्य (६-१-२३)	५३७
३२७२ स्त्रियां क्तिन् (३-३-९४)	६८५
२९८७ स्थः क च (३-२-७७)	५२५
३२७३ स्थागापापचो० (३-३-९५)	६८६
२३८९ स्थाध्वोरिच्च (१-२-१७)	१५६
२२७७ स्थादिष्वभ्यासेन० (८-३-६४)	५८
३१५५ स्थेशभासपिस० (३-२-१७५)	५६९
३५७१ स्नात्व्यादयश्च (७-१-४९)	७३२
२३२३ स्नुक्रमोरनात्मने०(७-२-३६)	९६
२३५९ स्नेहने पिषः (३-४-३८)	७१३
२७०४ स्पर्धायामाङः (१-३-३१)	४०६
३१३८ स्पृहिगृहिपति० (३-२-१५८)	५६६
३०४४ स्फायः स्फी० (६-१-२२)	५४०
२५९७ स्फायो वः (७-३-४१)	३२१
३९२१ स्फिगपूत० (६-२-१८७)	७६१
३१८५ स्फुरतिस्फुलत्योः (६-१-४७)	६६७
२५३७ स्फुरतिस्फुलत्योर्नि०(८-३-७६)	२६२
२६२६ स्मिपूङ्रञ्ज्वशां० (७-२-७४)	३३६
२८१९ स्मे लोट् (३-३-१६५)	४६८
२२२० स्मोत्तरे लङ् च (३-३-१७६)	२८
२१८६ स्यतासी ललुटोः (३-१-३३)	१४
३१८८ स्यदो जवे (६-४-२८)	६६८
३५२६ स्यश्छन्दसि० (६-१-१३३)	७३०
२७५७ स्यसिच्सीयुट्० (६-४-६२)	४३१
२५७८ स्रवतिश्रृणोति० (७ ४ ८१)	३१२
३४५९ स्रोतसो विभाषा (४-४-११३)	७२६
३७५१ स्वं स्वामिनि (६ २-१७)	७४९
३६३३ स्वतवान्पायौ (८-३-११)	७३७

सूत्रम्		पार्श्वम्
३२३९	स्वनहसोर्वा (३-३-६२)	६७८
३६७२	स्वपादिहिंसा० (६-१-१८८)	७४१
३१५२	स्वपितृषोर्नजिङ् (३-२-१७२)	५६९
२६४५	स्वपिस्यमिव्येञां० (६-१-१९)	३४७
३२६९	स्वपो नन् (३-३-९१)	६८५
२२७९	स्वरतिसूति० (७-२-४४)	५९
२१५८	स्वरितञितः कर्त्र० (१-३-७२)	५
३६२२	स्वरितमात्रेडिते०(८-२-१०३)	७३६
३६६८	स्वरितात्संहिता० (१-२-३९)	७४०
३६५९	स्वरितो वानुदात्ते० (८-२-६)	७४०
३३८३	स्वाङ्गे तस्प्रत्यये० (३-४-६१)	७१९
३३८६	स्वाङ्गेऽध्रुवे (३-४-५४)	७१७
२५२३	स्वादिभ्यः श्नुः (३-१-७३)	२४९
३३४७	स्वादुमि णमुल् (३-४-२६)	७१०
२५८४	स्वापेश्चङि (६-१-१८)	३१६
३३६१	स्वे पुषः (३-४-४०)	७१४

ह

२२५०	ह एति (७-४-५२)	४१
२६९७	हनः सिच् (१-२-१४)	४०४
३२५३	हनश्च वधः (३-३-७६)	६८१
२८५६	हनस्त च (३-१-१०८)	४८३
२५७४	हनस्तोऽचिण्णलोः (७-३-३२)	३०७
२४३३	हनो वध लिङि (२-४-४२)	१८३
३९६१	हन्त च (८-१-५४)	७६४
२४३१	हन्तेर्जः (६-४-३६)	१८३
२९२३	हरतेरनुद्यमनेऽच् (३-२-९)	५०८
२९३९	हरतेर्दृतिनाथयोः० (३-२-२५)	५१२
२५५९	हलः (६-४-२)	२८०
२५५७	हलः श्नः० (३-१-८३)	२७८
२६१३	हलन्ताच्च (१-२-१०)	३२८
३३००	हलश्च (३-३-१२१)	६९६
२८३७	हलश्चेजुपधात् (८-४-३१)	४७८
३१६४	हलसूकरयोः पुवः (३-२-१८३)	५७३
२१७९	हलादिः शेषः (७-४-६०)	१२
३४१२	हव्येऽनन्तः पादम् (३-२-६६)	७२३
२७७६	हशश्वतोर्लिङ् च (३-२-११६)	४५६
२९१०	हश्च व्रीहि० (३-१-१४८)	५०३
३२१२	हस्तादाने चेर० (३-३-४०)	६७३
३३६०	हस्ते वर्तिग्रहोः (३-४-३९)	७१४
२५४०	हिंसायां प्रतेश्च (६-१-१४१)	२६३
३३६९	हिंसार्थानां च० (३-४-४८)	७१६
३९४१	हि च (८-१-३४)	७६३
२५३०	हिनुमीना (८-४-१५)	२५३
३७८९	हिरण्यपरिमाणं धने(६-२-५५)	७५२
२४२५	हुझल्भ्यो हेर्धिः (६-४-१०१)	१८१
२३८७	हुश्नुवोः सार्वधातुके(६-४-८७)	१५१
३०७०	हृषेर्लोमसु (७-२-२९)	५४८
३९६७	हेति क्षियायाम् (८-१-६०)	७६५
२५७६	हेतुमति च (३-१-२६)	३११
२८१३	हेतुहेतुमतोर्लिङ् (३-३-१५६)	४६७
३३९९	हेमन्तशिशिरा० (२-४-२८)	७२२
३४५२	हेमन्ताच्च (४-३-२१)	७२६
२५३१	हेरचङि (७-३-५६)	२५३
२२९९	ह्मयन्तक्षणश्वस० (७-२-५)	७८
२१८०	ह्रस्वः (७-४-५९)	१२
३७२२	ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्(६-१-१७६)	७४७
२८५८	ह्रस्वस्य पिति० (६-१-७१)	४८४
३५२७	ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तर० (६-१-१५१)	७३०
२३६९	ह्रस्वादङ्गात् (८-२-२७)	१४०
३९०८	ह्रस्वान्तेऽन्त्या० (६-२-१७४)	७६१
३५७९	ह्रुह्वरेश्छन्दसि (७-२-३१)	७३३
३०७३	ह्लादो निष्ठायाम् (६-४-९५)	५४९
२५८६	ह्वः सम्प्रसारणम् (६-१-३२)	३१७
३२४९	ह्वः सम्प्रसारणं च०(३-३-७२)	६८१
२९१४	ह्वावामश्च (३-२-२)	५०५

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुद्युत्तरार्धगतवार्तिकसूचिकाः ॥

वार्तिकम्		सूत्रम्
	अ	
२९८३	अक्षरसमूहे छन्दस०	३४८६
१५९६	अजेः क्यपि वीभा०	३२७६
३६९८–९	अडभ्यासव्यवा०	२५५३
३७८९	अतद्धित इति०	३६५२
३८६३	अतेर्धातुलोप इ०	३९२५
२०८४	अत्यन्तापह्नवे०	२७७५
९५९	अदेः प्रतिषेधः	२७५३
१७१७	अधिकरणाचेति व०	२६६४
४५१८	अनाचमिकमिव०	२७६३
५०६४	अग्रग्रामाभ्यां नयते०	२९७५
१२३०	अनव्ययीभावस्य०	३६५६
३८२१	अनुपसर्ग०	३७८१
११४१	अन्तशब्दस्याङ्गि०	२२३१
२०१८	अन्यत्रापि द०	२९६५
२१८४	अपादाने स्त्रि०	३१९१
६५२	अमुष्येत्यन्तः	३६६६
९२६	अर्तिश्रुदृशिभ्य०	२७०१
१७५८	अर्थवेदयोर०	२६७७
२२३६	अवहाराधारा०	३३०१
१२२९	अव्ययानां न	३६५६
३८०८	अव्यये नञ्कु०	३७३६
४३०९	अश्ववृषयोर्मै०	२६६२
६५१	असावित्यन्तः	३६६६
४०६७	असि अकेऽने च०	२९०७
	आ	
१७६६	आख्यानात्कृत०	२५७३
९०५	आगमेः क्षमा०	२६८७
४३०९	आडयाजयारामु०	३५६१
९१२	आडः प्रतिज्ञाया०	२६८९
४५६२	आडिचम इति०	२३२०
९०९	आङि नु प्रच्छयोः	२६८८
३४६१	आड्पूर्वस्या०	३०७२
१९२५	आड्पूर्वादज्ञेः०	२८५८
१७२१	आचारेऽवगल्भ०	२६६५
२०५१	आदिकर्मणि०	३०५२
११०९	आदिखाद्योर्न	२७५३
३८४०	आद्युदात्त०	३८२५
(४६९२	आनुपूर्व्ये द्वे वा० (पूर्वा)	२१४७)
४८८९	आमन्त्रिते छन्दसि०	३६२६
२७८५	आविष्छस्योप०	३४४९
१७०७	आशङ्कायां सन्व०	२६२२
४०७०	आशासः क्वौ०	२९८४
९१०	आशिषि नाथ०	२२५९, २६८७
	इ	
२२३२	इक्कृष्यादिभ्यः	३२८५
२२२६	इक्सितपौ धातुनि०	३२८५
२२३१	इञ्वपादिभ्यः	३२८५
४३७३	इत्वोत्वा०	२३९०
५९४	इन्धेश्छन्दोविषयत्वा०	३३९३
२२३०	इणजादिभ्यः	३२८५
१५७७	इण्वदिकः २४६२, २६०७,	२६१५
८३५	इर इत्संज्ञा वा०	२२६८
२२२३	इषेरनिच्छार्थ०	३२८४
४४३५	इषेस्त०	२५६०
	ई	
१९८१	ईक्षिक्षमिभ्या०	२९१३
४७९५	ईद्रथिनः	३६०२

वार्तिकम्		सूत्रम्
४३०८	ईयाडीयाजीकारा०	३५६१
३४०३	ईर्ष्येतेस्तृतीय०	२६०७, २६०८
३६८५	ईषा अक्षादीनां०	३५२५
९१३	ईहायामेव	२६९१
	उ	
४८०	उत्तरपदत्वे चा० (पूर्वार्धम्)	२६३
१९९८	उत्तानादिषु	२९२९
४८४३	उत्फुल्लसंफुल्ल०	३०३७
९२०	उपसर्गादस्य०	२७०१
९१४	उपाद्देवपूजा०	२६९२
१०६०	उभयसंज्ञान्य०	३३९०
२०१५	उरसो लोपश्च	२९६५
३६३६	उस्योमाङ्क्ष्वाटः०	२६६७
	ऊ	
४०७३ ४०७४	ऊङ् च गमा०	२९८६
३७५७	ऊठगुपधाग्रहणं०	३७१७
१८०२	ऊर्णोतेराम्नेति०	२४४५
१७५१	ऊर्णोतेर्णुवद्भा०	३०१५
	ऋ	
३४७२	ऋचित्रेरुत्तरपदा०	३५१०
५९३	ऋदुपधेभ्यो लिट०	२२८९, २३३५
४८२६	ऋल्वादिभ्यः०	३२७२
३८५७	ऋषिप्रतिषेधो०	३८९९
	ए	
३६३५	एमन्नादिषु छन्द०	३५१६
२२००	एरजधिकारे०	३४१९
	ओ	
१७१९ १७२०	ओजसोऽप्सरसो०	२६६५
	क	
३४०४	कण्ड्वादेस्तृतीय०	
१९८९	कप्रकरणे मूल०	२९१९
१८३९	कमेरुच्लेश्चङुक्तव्यः	२३१८
२२४१	कर्तृकर्मणोरुच्यर्थ०	३३०८

वार्तिकम्		सूत्रम्
२०२१	कर्मणि समि च	२९६६
१९८४	कविधौ सर्वत्र०	२११५
४६१३	काण्यादीनां चे०	२५८३
१६८९	कितेर्व्याधि०	२३९४
९०७	किरतेर्हर्यजी०	२६८७
२००२	किंयत्तद्बहुषु०	२९३५
२०४७	कुत्सितग्रहणं०	३००३
४४०१	कृञो०	२५५३
१९१९	केलिमरउप०	२८३४
४०७८	क्विडति०	२५३५
५०५७	क्विड्ल्य०	२४७३
४४२२ ४४२३	क्रमेः कर्तर्या०	२८९५
४६९५	क्रियासमभिहारे०	२८२८
२१४७ २१४८	क्विब्वचिप्रच्छथो०	३१५८
१५८४	क्शाञः शस्य०	२८४०
४३१५	क्षीरलवणयो०	२६६२
२०३०	क्सोऽपि वाच्यः	२९७४
	ख	
२०११	खच डिद्वा वा०	२९५३
२२३८	खनेर्डडरे०	३३०४
	ग	
४७३२	गतिग्रहणे०	३९७५
४०७६	गमादीनामि०	२९८६
२००९	गमेः सुपि वा०	२९५३
१२४७	गम्यादीनामुपसंख्यानम् (पू०)	६८६
१९६९	गवादिषु विन्देः०	२९००
१९९९	गिरौ डश्छन्दसि०	२९२९
२५०४	गुग्गुलुमधु०	३४४९
१६८७	गुपेर्निन्दायाम्	२३९४
	घ	
२२०४	घञर्थे क०	३२३४
२००८	घटीखारीखरी०	२९४५
२२२२	घट्टिवन्दिविदि०	३२८४

वार्तिकम्		सूत्रम्
१९६७	घ्रः संज्ञायां न	२८९९
	च	
५०२३	चयो द्वितीयाः०	२४३७
३४३०	चरिचलिपतिव०	२८९६
१९२५	चरेराङि चा०	२८४८
४४१८	चायतेः क्तिनि०	३२७२
२०२०	चारौ वा	२९६६
३७४९	चितः सप्रकृते०	३७१०
१७४५	चीवरादर्जने०	२६७६
३८४७	चेलराज्य०	३८६४
	छ	
३९९४	छन्दसि स्त्रियां०	३५२८
१९४४	छन्दसीति व०	२८६९
३२०२	छन्दसीवनिपौ०	३४९८
१७११	छन्दस्यघश०	३४१९
३२११	छन्दोविन्प्र०	३४९८
	ज	
४५९६	जसादिषु छन्दसि वा	३५८६
२२१६	जागर्तेरकारो०	३२७८
२१४९	जुहोतेर्दी०	३१५८
९२१	ज्योतिरुद्गमन०	२७१३
	झ	
५०६६	झलादाविति०	३३३०
	ड	
२०१२	डेच विहायसो०	२९६५
	ण	
१८८२	णिश्रन्थिग्रन्थि०	२७७१
४५५८	ण्यत्प्रकरणे त्यजे०	२८८२
१९५८	ण्यत्प्रकरणे ल०	२८८५
५०१२	ण्यन्तभादीनामु०	२८४०
४०८०	ण्यल्लोपावियङ्	२३१३
	त	
१९२२	तकिशसिचति०	२८४३
१९३०	तत्र न भवेद्वि०	२८४८
५०५९	तनिपतिदरिद्रा०	२६२१
१९७०	तनोतेरुपसं०	२९०२
४११५	तन्वादीनां छन्दसि	३५४८
१७३३	तपसः परस्मै०	२६७१
१७४४	तमधीष्टो०	३७६३
१६८८	तिजेः क्षमायाम्	२३९४
४३९३	तितुत्रेष्वग्रहादी०	३२८०
४५५८	त्यजेश्च	२८८२
	द	
४१५३	दम्भे०	२५३३
४१४६	दरिद्रा०	२४८३
२१२९	दंशेश्छन्दस्युप०	३११९
१६९४	दाने रा०	२३९४
२१८२	दारजारौ कर्त०	३१९०
४८३२	दुग्वोर्दीर्घश्च	३०१८
११३८	दुरः षत्वणत्वयो०	२२३१
१८७६	दुहिपच्योर्बहुलं	२७६६
४४५२	दृशेश्च	३०९९
२१४९	द्युतिगमिजु०	३१५८
१७४६	द्विगोर्यप्	३७६३
३४२९	द्वित्वप्रकरणे०	३२३४
	ध	
२२२५	धात्वर्थनिर्देशे०	३२८५
४५१९	धूञ्प्री०	२५७२
९६२	धेट उपसङ्ख्यानम्	२७५५
२१५१	ध्यायतेः संप्र०	३१५८
	न	
१०५८	नभोङ्गिरो मनुषां०	३३८९
३४८७	निमिमीलियां	३३०५
५००४	निर्विण्णस्योप०	२८३५
४७७३	निष्ठादेशः ष०	३०२५
४५५१	निष्ठायामनिट०	२८६३
२२०८	निष्ठायां सेट०	३२८०
१९७१	नृतिखनिरञ्जि०	२९०७
१९६८	नौ लिम्पेर्वाच्यः	२९००
	प	
३८२०	पण्यकम्बलः	३७७६
९००	परस्परोपप०	२६८२

वार्तिकम्		सूत्रम्
९०३	पराङ्गकर्मका०	२६८६
३८६८ ३८६९	परादिश्च परा०	३९३३
२२१५	परिचर्यापरि०	३२७८
२२२४	परेर्वा	३२८४
३४३२	पाटेर्णिलुक्च०	२८९६
२४८०	पाणिगृहीती भार्यायाम्	
१९४६	पाणौ सृजेर्ण्य०	२८७४
४५२०	पातेर्णौ लुग्व०	२५८९
१९९६	पार्श्वादिषूप०	२९२९
४५२७	पावकादीनां छ०	३५८३
१९९०	पिबतेः सुराशी०	२९२२
१७४६	पुच्छादुदसने०	२६७६
५०११	पूज्ञ एवेह०	२८४०
४८३३	पूञो विनाशे	३०१८
४७४१	पूतिश्चानुबन्ध०	३९७६
१२२८	पूर्वाङ्गवचेति व०	३६५६
८९८	प्रतिषेधे हसादीना०	२६८१
३१२८ ३१२९	प्रमाणे लो०	३७४६
३४८३	प्रलम्भनाभि०	२५९१
४८८८	प्रश्नान्ताभिपूजित०	३६२६
	फ	
१७३४	फेनाच्चेति	२६७२
	ब	
४५८६	बहुलं छन्दसीति०	३५८६
४७९८	बालमूललघ्व०	३१६७
२०३९	ब्रह्मणि वदः	२९८८
	भ	
२०१३	भगे च दारेः	२९५८
२१९७ २१९८	भयादीनामु०	३२३१
२२७५	भविष्यत्येवेष्यते	२८१३
१७४४	भाण्डात्समाच०	२६७६
२१४४	भाषायां धाञ्कृ०	३१५१
२२४३	भाषायां शासि०	३३०९

वार्तिकम्		सूत्रम्
४७९६	भूरिदात्रः स्तुट्०	३६०२
१८८०	भूषाकर्मकिरा०	२७६९
	म	
४७३५	मलोपश्च०	३९७४
३२१	मस्जे रन्त्यात्पूर्वो०	२५४१
२१०९	माङ्याङ्कांशे०	३१०१
१६९२	मानेर्जिज्ञासा०	२३९४
१७१४	मान्तप्रकृतिक०	२६६०
४६३३	मासश्छन्दसीति०	३५९४
२१५२	मितद्वादिभ्य०	३१६०
२४७६	मुद्गलाच्छन्दसि०	३४४७
	य	
२२७२	यदायद्योरुपसं०	२८०४
३१३८	युष्मदस्मदोः०	३४९१
	र	
४०६७	रञ्जेर्णौ मृगरमणे०	२६०५
३४७३	रयेर्मतौ बहुलम्	३५१०
२०२२	राजघ उप०	२९७२
२२२८	रादिफः	३२८५
४६३५	राधो हिंसायां०	२६२३
४६६२	रीगृत्वत इति०	२६४४
	ल	
४१४२	लुङि वा	२४८३
१७२९ १७३०	लोहितडाज्भ्यः०	२६६९
	व	
१६९३	वधेश्चित्तविकारे	२३९४
४८९०	वन उपसंख्यानम्	३६२९
१५९२	वर्जने०	२४३८
२२२७	वर्णात्कारः	३२८५
१५९७	वलादावार्धधा०	२२९२
२२०३	वशिरण्योरु०	३२३४
१९२०	वसेस्तव्यत्कर्तरि०	२८३४
५०६१	वस्त्रात्समा०	२६७७
२००५	वातशुनीतिल०	२९४२
६५४	वा नामधेयस्य	३६६६

वार्तिकम्		सूत्रम्
४७४२	वा बह्वर्थमनु०	३८७६
९१९	वा लिप्सायामिति०	२६९२
९१८	विदिप्रच्छिस्वरती०	२७००
३ ७४२	विधीन्धिखिदि०	३७३०
३१३२	विंशतेश्चेति०	३४९१
४४१७	विस्मितप्रति०	३०७०
२०१०	विहायसो विह०	२९५३
४०६२	वुग्युटावुवङ्य०	२१८३, २५०७
३८११	वृजेरिति०	३७७६
१०५९	वृष्यण्वस्वश्वयोः	३३८९
२१७४	व्याधिमत्स्यबलेषु०	३१८३
५०६०	व्रताद्भोजनतन्त्रिवृत्त्योः	२६७७
२००३	व्रीहिवत्सयोरि०	२९३८
	श	
१९९२	शक्तिलाङ्गला०	२९२३
३१४१	शतसहस्रयो० (पूर्वा०)	१८४६
९११	शप उपालम्भे	२६८८
६२६	शब्विकरणे०	३०५६
१८३५	शंसिदुहिगुहि०	२८५८
१५८६	शस्य यो वा	२४३७
१६९५	शानेर्निशाने	२३९४
९०५	शिक्षेर्जिज्ञासा०	२६८७
२१४०	शीङो वाच्यः	३१३८
१९८०	शीलिकामिभ०	२९१३
२१८५	शृवायुवर्ण०	३१९१
११३१ ११४७	श्रदन्तरोरुप०	३२८३
२२११	श्रूयजीषि०	३२७२
३४६२	श्रयते०	२४२०
२०३५ २०३६	श्वेतवहादीनां०	३४१४
	ष	
१५०९	षष्ठ्यर्थे चतु०	३३९६
१२२३	षष्ठ्यामन्त्रित०	३६५६
	स	
३०३७	सन्निपाताच्चेति०	२७०४
२२३३	संपदादिभ्यः०	३२७२
१८७३	सकर्मकाणां प्र०	२७६६
३७३०	सतिशिष्टस्वर०	३६५०
१७३१	सत्तकक्षकष्टकृच्छ्र०	२६७०
१९४७	समपूर्वाच्च	२८७४
१९४०	समश्च बहुलम्	२८६१
२०२९	समानान्ययोश्चे०	२९७४
९०४	समोऽकूजने	२६८७
२०१४	सर्वत्रपन्नयोरुप०	२९६५
१७२२	सर्वप्रातिपदिके०	२६६५
४३१६ ४३१७	सर्वप्रातिपदि०	२६६२
१५९१	सस्थानत्वं नमः	२४६३
२०३८	साधुकारिण्यु०	२९८८
२१४४	सासहिवावहि०	३१५१
४७७१	सिज्लोप एकादेशे०	२२६६
४८३४	सिनोतेर्ग्रासक०	३०१८
३७०६	सुडपि हर्षा०	२६८८
१७३६ १७३७	सुदिनदुर्दिन०	२६७३
२०१६	सुदुरोरधिकर०	२९६५
३२८४	सुबन्तस्य टेः० (पूर्वा०)	२०२८
३४९९	सुब्धातुष्टिवु०	२२८९
१७५१	सूचिसूत्रिमूत्र्य०	२६३०
१९९३	सूत्रे च धार्य०	२९२३
१८१७	सृजियज्योः श्यंस्तु०	२७६९
५०५४	सृजेः श्रद्धोपपन्ने०	२७६९
५०६५	सोपसर्गस्य न	३०७२
२००६ २००७	स्तने धेटो०	२९४४
१८२६	स्पृशमृश०	२४०७
६५३	स्यान्तस्योपोत्तमं च	३६६६
४९६८	स्वञेरुपसं०	२३९७
४३१	स्वर दीर्घयलोपे०	२२९२
९३९	स्वराद्यन्तोपसर्गा०	२७३५

वार्तिकम्		सूत्रम्
४६३४	स्ववः स्वतवसो०	३५९४
९१६	स्वाङ्गकर्मकाच्चे०	२६९४
	ह	
१७३२	हनुचलन इति०	२६७१
१९२३	हनोवायद्वध०	२८४३
३४३१	हन्तेर्घ०	२८९६
४६२१	हन्तेर्हिंसायां०	२६४३
८९९	हरतेरप्रति०	२६८१
९०८	हरतेर्गतिता०	२६८७
१७४७	हलिकल्योर०	२६७७
५०६२	हल्यादिभ्यो०	२६७७
१९९४	हस्तिसूचकयो०	२९२७
१९४५	हिरण्य इति०	३४०७
१८८१	हेतुमण्णिश्रि०	२७७१
४८२३	ह्यग्रहोर्भश्छ०	३४३२
३५४५	हृदय्या आप उप०	३५१७

॥ कौमुद्युत्तरार्धगतपरिभाषासूचिकाः ॥

९३	अङ्गवृत्ते पु०	
९७	अनुदात्ते० २३२६, २४३५, २५१३	
४	अनेकान्ता अनु०	
१२३	अनिर्दिष्टा०	
५८	अन्तरङ्गादपि०	
५५	अन्तरङ्गान०	
६६	अपवादो यद्यन्यत्र०	
६७	अभ्यासविका०	
११८	अभेदका गुणाः	
१३४	अर्धमात्रालाघवं०	
१०७	अवयवप्रसिद्धेः	
९५	आगमशास्त्र०	
९९	आतिदेशिकम०	
२३	उणादयो व्युत्पन्ना०	
६५	उपसंजनिष्य०	
१०	उभयगतिरिह०	
७१	उभयनिर्देशे०	
३८	एकदेशविकृत०	२४४०
१८	एकयोगनिर्दि०	
१९	एकयोगनिर्दिष्टा०	
१२८	एकास्याआकृते०	
५	एकान्ताः	
१३१	औपदेशिक०	
३	कार्यकालं संज्ञा०	
११	कार्यमनुभवन्हि०	२६२१
४३	कृताकृतप्रस०	
९	कृत्रिमाकृत्रिमयोः०	
६९	क्त्यु्ट्तुमुन्०	
४७	क्वचित्कृताकृत०	
५९	क्वचिदपवा०	
१३०	क्वचिद्विकृतिः०	
११७	क्वचित्समुदा०	
८४	क्वचित्स्वार्थिकाः	
९६	गणकार्यम०	
११५	गामादाग्रहणे०	
१६	गौणमुख्ययोर्मु०	
३२	ग्रहणवताप्रा०	
७९	चानुकृष्टं नोत्तर०	
१२६	ज्ञापकसिद्धं न०	
८३	तदनुबन्धक०	

९० तन्मध्यपतित०
८८ ताच्छीलिके णेऽण्०
८९ धातोः कार्यमुच्य०
७५ नञिवयुक्तम०
९८ नञ्घटितम०
५२ नाजानन्तर्ये०
७ नानुबन्धकृतम०
८ नानुबन्धकृ०
८२ निरनुबन्धक०
१२२ निषेधाश्च बली०
१३३ पदगौरवाद्योग०
१२० पर्जन्यवल्लक्षण०
१२५ पर्यायशब्दानां०
४० पुनः प्रसङ्गविज्ञा०
१२७ पूर्वत्रासिद्धीय० २४४६, २४७७
(३९ पूर्वपरनित्यान्त०)
६३ पूर्वे ह्यपवादा०
५४ पूर्वोत्तरपदनि०
६४ प्रकल्प्य वापवा०
१०१ प्रकृतिग्रहणे० २६५१
९२ प्रकृतिग्रहणे०
१११ प्रत्ययाप्रत्ययथोः०
२५ प्रत्ययग्रहणे चा०
११६ प्रत्येकं वाक्य०
१०६ प्रधानाप्रधान०
७८ बहुव्रीह्यौ तद्गुण०
११९ बाधकान्येव०
२० भाव्यमानेन स०
२१ भाव्यमानोऽप्यु०
६१ मध्येऽपवादाः
२ यथोद्देशं संज्ञा०
१२ यदागमास्तद्गुणी०
३४ यस्मिन्विधिस्त०
४८ यस्य च लक्षणा०
४९ यस्य च लक्षणा०
५८ येन नाप्राप्ते यो०
१२४ योगविभा०
११४ लक्षण० २३५३
४६ लक्षणान्तरेण०
१२१ लक्ष्ये लक्षणं०
७० लादेशेषु वासरू०
९१ लुग्विकरणालु०
२२ वर्णाश्रये नास्ति०
५६ वार्णादाङ्गं बलीयः २२९०, २३८७
४२ विकरणेभ्यो निय०
१०९ विधिनियमसंभवे०
१०२ विधौ परिभाषो०
७३ विभक्तौ लिङ्गवि०
३१ व्यपदेशिवदे०
३३ व्यपदेशिवद्भावो०
१०८ व्यवस्थितविभाष०
१ व्याख्यानतो विशेष०
४४ शब्दान्तरस्य०
४५ शब्दान्तरात्प्रा०
१३२ श्तिपाशपा० २२४६, २६५०, २६५१
११३ श्रुतानुमितयोः०
९४ संज्ञापूर्वको वि० २५४७
४१ सकृद्गतौ० २४७१
१२९ संप्रसारणं त० २५७९
८५ समासान्तविधि०
१०० सर्वविधिभ्यो०
३६ सर्वे विधयश्छ०
३५ सर्वो द्वन्द्वो विभा०
११२ सहचरितासह०
७७ सांप्रतिकाभावे०
११० सामान्यातिदेशे०
७४ सूत्रे लिङ्गवचन०
५० स्वरभिन्नस्य च०
८० स्वरविधौ व्य०
८१ हल्स्वरप्राप्तौ०

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथोणादिसूत्रसूचिकाः ॥

सूत्रम्		पार्श्वम्
	अ	
७६	अगारे णिच्च	५८५
५५१	अघ्न्यादयश्च	६४१
६७५	अङ्गतेरसिरिरु०	६५५
४१४	अङ्गिमदिमन्दिभ्य०	६२६
४९०	अङ्गेर्नलोपश्च	६३४
५७८	अच इः	६४६
७०९	अच् तस्य जङ्गच्	६५८
३४१	अजियमिशीङ्भ्यश्च	६१७
३२७	अजियुधुनीभ्यो०	६१६
५६	अजिरशिशिरशिथिल०	५८२
३१८	अजिवृरीभ्यो निच्च	६१४
२०६	अजेरज च	६०२
५७०	अज्यतिभ्यां च	६४५
५०१	अञ्चेः को वा	६३५
६५५	अञ्चयञ्जियुजि०	६५४
३६९	अञ्जिघसिभ्यः क्तः	६२१
८	अणश्च	५७६
८६	अणोऽश्च	५८६
१२६	अण्डन्कृसृभृवृजः	५९२
३९७	अत्यविचमितमि०	६२४
६७९	अदिभुवो डुतच्	६५६
५०५	अदिशदिभूशुभि०	६३६
५५५	अदेर्धं च	६४२
२६२	अदेर्मुट् च	६०९
१७५	अर्देर्दीर्घश्च	५९९
५०८	अदेस्त्रिनिश्च	६३६

सूत्रम्		पार्श्वम्
६४५	अदेर्नुम्धौ च	६५३
४५७	अनिहृषिभ्यां किच्च	६३०
३३२	अनुङ् नदेश्च	६१६
९३	अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलू०	५८६
६४४	अन्ने च	६५३
५४५	अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते	६४०
२५	अपदुःसुषु स्थः	५७८
५३८	अब्दादयश्च	६३९
३८५	अमिनक्षियजिवधि०	६२३
६०३	अमिचमिदिशि०	६४९
६५२	अमेर्हुक्च	६५३
७३८	अमेस्तुट् न	६६०
६९९	अमेः सन्	६५७
४६	अमेर्दीर्घश्च	५८१
६१३	अमेर्द्विषति चित्	६५०
१७३	अमितम्योर्दीर्घश्च	५९९
४९९	अमेरतिः	६३५
४६९	अम्बरीषः	६३२
२६५	अर्चिशुचिहुसृ०	६०९
२७	अर्जिदृशिकम्यमि०	५७८
४६८	अर्जेर्कुज च	६३१
३३८	अर्जेर्णिलुक् च	६१७
२७४	अर्तिपृवपियजी	६०९
२५९	अर्तिसृधृधम्य०	६०८
१३७	अर्तिस्तुसुहु०	५९२
४३२	अर्तिगृभ्यां भन्	६२७
२०९	अर्तेः किदिच्च	६०३

सूत्रम्		पार्श्वम्
४१२	अर्तिकमिभ्रमि०	६२६
३८२	अर्तेर्निच्च	६२२
२४५	अर्तेर्गुणः शुट् च	६०६
४८४	अर्तेरुच्च	६३३
१६५	अर्तेर्निरि	५९७
३४०	अर्तेश्च	६१७
७१	अर्तेश्च तुः	५८४
६८५	अर्तेश्च	६५६
६९५	अर्तेः क्युरुच्च	६५७
६३४	अर्तेरुच्च	६५२
५१९	अर्तेररुः	६३७
७३१	अर्भकपृथुक०	६६०
३४५	अर्शेर्देवने	६१८
४६५	अलीकादयश्च	६३१
१३९	अवतेष्टिलोपश्च	५९३
७३२	अवद्यावमाधमा०	६६०
४५	अविमथ्योष्टिपच्	५८१
१४१	अविसिविसिशु०	५९३
४३८	अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः	६२८
१६०	अवे भृञः	५९७
६१२	अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ	६५०
५८६	अशिशकिभ्यां०	६४७
५७२	अशिपणाय्योरुडा०	६४५
१४९	अशूप्रुषिलटिकणि०	५९४
३३७	अशेर्लशश्च	६१७
५२	अशेर्णित्	५८२
२३३	अशेरश च	६०५
३५०	अशेः सरः	६१८
४३६	अशेर्नित्	६२८
६३०	अशेर्देवने युट् च	६५१
७३५	अश्नोतेराशु०	६६०
४८६	अश्नोतेरश्च	६३३
७०७	अश्वादयश्च	६५८
४३४	असिसञ्जिभ्यां क्थिन्	६२७
४२	असेरुरन्	५८१

सूत्रम्		पार्श्वम्
	आ	
३३	आङ्परयोः खनि०	५७९
५७७	आङि श्रिहनिभ्यां०	६४६
२६०	आङिशुषेः सनश्छन्दसि	६०८
२०३	आङिपणिपनि०	६०२
४४७	आङि णित्	६२९
३६३	आणको लूधू०	६२०
८०	आतृकन्वृद्धिश्च	५८५
३६२	आनकः शीङ्भियः	६२०
६४७	आपः कर्माख्यायाम्	६५३
२१६	आप्नोतेर्ह्रस्वश्च	६०३
६१४	आसमिण् निकषिभ्याम्	६५०
	इ	
५५९	इगुपधात् कित्	६४३
६५१	इण आगोऽपराधे च	६५३
६३७	इण आगसि	६५२
६६१	इण आसि	६५४
४३३	इणः कित्	६२७
४२९	इणस्तशन्तशसुनौ	६२७
२८२	इण्सञ्जिदीङुष्य०	६११
३२३	इण्भीकापाश०	६१५
१५०	इण्शीभ्यां वण्	५९४
५९६	इन्देः कमिर्नलोपश्च	६४८
५१	इषिमदिमुदिखिदि०	५८२
१४२	इषियुधीन्धिदसि०	५९३
४३७	इषेः क्सुः	६२८
४२८	इष्यशिभ्यां तकन्	६२७
	ई	
४६१	ईषेः किद्वस्वश्च	६३१
१३	ईषेः किच्च	५७७
	उ	
१९७	उदकं च	६०२
६४९	उदके नुम्भौ च	६५५
६४३	उदके धुट् च	६५३
६३६	उदके नुट् च	६५२

सूत्रम्		पार्श्वम्
६९०	उदि चेर्डैसिः	६५७
६९७	उदि दृणातेर०	६५७
५२८	उद्यर्तेश्चित्	६३८
३४८	उन्दिभुथिकुथिभ्यश्च	६१८
१२	उन्देरिच्चादेः	५७७
२३४	उन्देर्नलोपश्च	६०५
३९६	उपसर्गे वसेः	६२४
६३१	उब्जेर्बले बलोपश्च	६५१
४८१	उलूकादयश्च	६३३
३६४	उल्मुकदर्विहोमिनः	६२०
५३५	उल्बादयश्च	६३९
६०१	उषिखनिभ्यां कित्	६४८
१६१	उषिकुषिगार्ति०	५९७
४२२	उषिकुटिदलिकचि०	६२७
६७३	उषः कित्	६५५
	ऊ	
७१८	ऊर्जिदृणाते०	६५९
७२५	ऊर्णोतेर्डः	६५९
३०	ऊर्णोतेर्नुलोपश्च	५७९
	ऋ	
४११	ऋच्छेररः	६२६
४६२	ऋजेश्च	६३१
७२९	ऋजेः कीकन्	६६०
१८६	ऋत्रेन्द्राग्रवज्र	६००
२४४	ऋज्रिवृधिमन्दि०	६०६
४४२	ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्य०	६२८
९२	ऋतेरम्च	५८६
३४७	ऋपेर्जातौ	६१८
४०३	ऋषिवृषिभ्यां कित्	६२५
५१३	ऋहनिभ्यामूषन्	६३६
	ए	
७८	एधिवह्योश्चतुः	५८५
२७५	एतेर्गिच्च	६१०
१३०	एतेस्तुट् च	५९२

सूत्रम्		पार्श्वम्
	क	
४१७	कञ्जिमृजिभ्यां चित्	६२६
३५७	कठिकुषिभ्यां काकुः	६१९
६४	कठिचकिभ्यामोरन्	५८४
१०३	कणेष्टः	५८८
५२३	कदेर्नित्पक्षिणि हि	६३७
१५४	कनिन्युवृषितक्षि०	५९५
३३१	कन्युच्क्षिपेश्च	६१६
४२४	कपश्चाक्रवर्मणस्य	६२७
६६	कपिगडिगाण्डिकटि०	५८४
६२	कवेरोतच्पश्च	५८३
७२	कमिमनिजनिगा०	५८५
४१८	कमेः किदुचोपधायाः	६२६
५५	कमेः पश्च	५८३
१००	कमेरठः	५८८
५२४	कलिकर्योरमः	६३८
४४५	कलंश्च	६२९
१०४	कलस्तृपश्च	५८८
७०४	कलिगलिभ्यां०	६५७
४७२	कशेर्मुट् च	६३२
४५६	कषिदूषिभ्यामीकन्	६३०
८४	कषेश्छश्च	५८६
५९७	कायतेर्डिमिः	६४८
५०	किलेर्वुक् च	५८२
६५	किशोरादयश्च	५८४
४	किंजरयोः श्रिणः	५७५
५२०	कुटः किच्च	६३७
६२६	कुटिकुषिभ्यां०	६५१
५८३	कुडिकम्योर्नलोपश्च	६४७
५२५	कुणितुल्योः किन्दन्	६३८
५२६	कुपेर्वा वश्च	६३८
५९	कुम्बेर्नलोपश्च	५८३
३०७	कुयुभ्यां च	६१३
२२	कुर्भ्रश्च	५७८
५३१	कुवश्चट्दीर्घश्च	६३९

सूत्रम्		पार्श्वम्
४१३	कुवः करन्	६२६
६२७	कुषेर्लश्च	६५१
५४६	कुसेरुम्भोमेदेताः	६४०
५२२	कृकदिकडिकटि०	६३७
६	कृके वचः कश्च	५७५
२४	कृग्रोरुच्च	५७८
४७३	कृञ उच्च	६३२
५६८	कृञ उदीचां कारुषु	६४४
७१३	कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्	६५८
७७	कृञः क्रतुः	५८५
७२३	कृञः पासः	६५९
४२७	कृतिभिदिलतिभ्यः कित्	६२७
१७८	कृतेश्छः कू च	५९९
४९६	कृविघृष्विच्छवि०	६३५
१६	कृतेराद्यन्तविपर्य०	५७७
३८९	कृतेर्नुम् च	६२३
२९७	कृत्यशूभ्यां क्सनः	६१३
७१९	कृदरादयश्च	६५९
३२०	कृदाधारार्चिकलि०	६१५
३५३	कृधूमदिभ्यः कित्	६१९
१	कृवापाजिमिस्वाद०	५७४
४९६	कृविघृष्विछ०	६३५
८१	कृषिचमितनिधनि०	५८५
२६१	कृषेरादेश्च चः	६०८
२८४	कृषेर्वर्णे	६११
१९६	कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्	६०२
५६६	कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि	६४४
३१०	कृहनिभ्यां क्त्नुः	६१४
१५८	कृहृभ्यामेणुः	५९६
५८२	कृगृशृपृकुटि०	६४६
१५३	कृगृशृदृभ्यो वः	५९५
२७९	कृगृशृवृश्चतिभ्यः	६१०
६२४	कृतृकृपिभ्यः कीटन्	६५१
४६६	कृतृभ्यामीषन्	६३१
२३९	कृपृवृजिमन्दि०	६०५

सूत्रम्		पार्श्वम्
३३३	कृवृदारिभ्य उनन्	६१६
२९०	कृवृजृसिदुपन्यनि०	६१२
४७०	कृशृपृकटिपटिशौटि०	६३२
४०२	कृशृशलिकलिगर्दि०	६२५
८८	केश्च एरङ् चास्य	६५६
५९४	कोररन्	६४८
७२१	क्रमिगमिक्षमि०	६५९
५६१	क्रमितमिशतिस्त०	६४३
२०२	क्रिय इकन्	६०२
७११	क्लिशेरन्लो लोपश्च	६५८
७३४	क्लिशेरीचोप०	६६०
४२३	क्वणेः संप्रसारणं च	६२७
११२	क्वादिभ्यः कित्	५९०
२१५	क्विब्वचिप्रच्छि०	६०३
१९०	क्वुन्शिल्पिसंज्ञ०	६०१
७४३	क्षमेरुपधालोपश्च	६६१
२६४	क्षिपेः किच्च	६०९
३३५	क्षुधिपिशिमिथि०	६१७

ख

४५३	खजेराकः	६३०
५७९	खनिकष्यज्यसि०	६४६
३६	खरुशङ्कुपीयु०	५८०
५३०	खर्जिपिञ्जादिभ्य०	६३८
३९२	खलतिः	६२३
३०८	खष्पशिल्पशष्प०	६१३

ग

५१८	गडेश्च	६३७
३८६	गडेरादेश्च कः	६२३
४१५	गडेः कड च	६२६
१२४	गण्शकुनौ	५९२
६६६	गतिकारकोप०	६५५
४७५	गभीरगम्भीरौ	६३२
१२०	गन्गम्यशोः	५९१
२३५	गमेर्गश्च	६०५
६०८	गमेरा च	६४९

सूत्रम्		पार्श्वम्
२२५	गमेर्डोः	६०४
३११	गमः सन्वच्च	६१४
४४६	गमेरिनिः	६२९
२१२	गर्वेरत उच्च	६०३
१६७	गश्वोदि	५९७
२९६	गादाभ्यामिण्णुच्	६१२
५९५	गिर उडच्	६४८
६०६	गृधृवीपाचिवचिय०	६४९
६८०	गुधेरूमः	६५६
५६	गुपादिभ्यः कित्	५८३
३४९	गृधिपण्योर्दकौ च	६१८
१४०	ग्रसेरा च	५९३
७४५	ग्रहेरनिः	६६१
१४७	ग्रीष्मः	५९४
९५	ग्रो मुट् च	५८७
२२२	ग्लानुदिभ्यां डौः	६०४
	घ	
१४६	घर्मः	५९४
४७४	घसेः किच्च	६३२
४९२	घृणिपृश्निपार्ष्णि०	६३४
	च	
१७१	चकिरम्योरुचो०	५९९
२७६	चक्षेः शिच्च	६१०
६७२	चक्षेर्बहुलं शिच्च	६५५
४५८	चङ्कणः कङ्कणश्च	६३०
७३६	चतेरुरन्	६६०
६५८	चन्देरादेश्च छः	६५४
६६७	चन्द्रे मो डित्	६५५
६११	चरेर्वृत्ते	६४९
७४७	चरेश्च	६६१
६३९	चायतेरन्ते ह्रस्वश्च	६५२
७३	चायः किः	५८५
२२०	चिक् च	६०४
६१५	चितेः कणः कश्च	६५०
७१४	चीकयतेराद्य०	६५९

सूत्रम्		पार्श्वम्
१०८	चुपेरचोपधायाः	५८९
३०४	च्युवः किच्च	६१३
२२३	च्विरव्ययम्	६०४
	छ	
२४३	छन्दस्यसानच् शु०	६०६
२	छन्दसीणः	५७५
१२१	छापूखडिभ्यः कित्	५९१
२८१	छित्वरछत्वरधीवर०	६१०
११०	छो गुग्घ्रस्वश्च	५८९
	ज	
५४२	जत्रादयश्च	६३९
५४४	जनिदाच्युसृवृमदिष०	६४०
५८८	जनिमृङ्भ्यामिमनिन्	६४७
५६९	जनिघसिभ्यामिण्	६४४
२७२	जनेरुसिः	६०९
५५०	जनेर्यक्	६४१
७२४	जनेस्तु रश्च	६५९
७१६	जनेररष्ट च	६५९
७०८	जनेष्टन् लोपश्च	६५८
२३१	जसिसहोरुरिन्	६०४
३१६	जहातेर्द्वेऽन्तलो०	६१४
१९२	जहातेर्द्वे च	६०१
१३८	जहातेः सन्वदा०	५९३
७२७	जीर्यतेः क्रित्रश्च वः	६५९
७९	जीवेरातुः	५८५
४०६	जृविशिभ्यां झच्	६२५
१६३	जृवृभ्यामूथन्	५९७
४९४	जृशृस्तृजागृभ्यः क्विन्	६३४
३७१	जेर्मूट् चोदात्तः	६२१
१८१	जोरी च	६००
	ञ	
१११	ञमन्ताङ्गः	५८९
	ड	
६९८	डित्खनेर्मुट् स०	६५७
८५	णित्कसिपत्यर्तेः	५८६

सूत्रम्		पार्श्वम्
	त	
३६८	तनिमृङ्भ्यां किच्च	६२१
२२१	तनोतेरनश्च वः	६०४
७३०	तनोतेर्ड उः सन्वच्च	६६०
३५५	तन्यृषिभ्यां क्वसरन्	६१९
११५	तमिविशिविडिमृणि०	५९०
७४४	तरतेर्डिः	६६१
११७	तरत्यादिभ्यश्च	५९१
२११	तलिपुलिभ्यां च	६०३
४८	तवेर्णिद्वा	५८२
९८	ताडेर्णिलुक्च	५८७
२९८	तिजेर्दीर्घश्च	६१३
१६९	तिथपृष्ठगूथयूथ०	५९८
४१९	तुषारादयश्च	६२६
३३९	तृणाख्यायां चित्	६१७
२५०	तृन्तृचौ शंसि क्षदा०	६०७
२९२	तृषि शुषिरसि०	६१२
६८६	तृहेः क्रो हलोपश्च	६५६
४०८	तृभूवहिवसिभासि०	६२५
१२९	त्यजितनियजिभ्यो०	५९२
५	त्रो रश्च लः	५७५
८९	त्रो दुट् च	५८६
३३४	त्रो रश्च लो वा	६१७
	द	
६७४	देमरुनसिः	६५५
७२६	दधातेर्यन्नुट् च	६५९
२२७	दमेर्डोसिः	६०४
९०	दरिद्रातेर्यालोपश्च	५८६
४८७	दल्मिः	६३३
६८९	दंशेश्च	६५७
६८८	दंसेष्टनौ०	६५६
७३९	दहेर्गो लोपो०	६६१
६०९	दादिभ्यश्छन्दसि	६४९
३१२	दाभाभ्यां नुः	६१४
३७७	दिधिषाद्यः	६२२

सूत्रम्		पार्श्वम्
२५६	दिवेर्द्यूः	६०८
४०१	दिवः कित्	६२५
६००	दिवेर्द्यु च	६४८
४९५	दिवो द्वे दीर्घश्चा०	६३४
४२०	दीङो नुट् च	६२७
३७०	दुतनिभ्यां दीर्घश्च	६२१
१७७	दुरीणो लोपश्च	५९९
६२३	दृणातेर्ह्रस्वश्च	६५०
१२८	दृणातेः षुग्ह्रस्वश्च	५९२
४३१	दृदलिभ्यां भः	६२७
३	दृसनिजनिचरि०	५७५
६५४	देशेह च	६५३
२६७	द्युतेरिसिन्नादेश्च जः	६०९
२०८	द्रुदक्षिभ्यामिनन्	६०३
	ध	
९	धान्ये नित्	५७६
२८६	धापृवस्यज्यतिभ्यो०	६११
३१४	धेट इच्च	६१४
२४०	धृषेर्धिषृ च सं०	६०६
२९१	धेट इच्च	६१२
१९३	ध्मौ धम च	६०१
५५४	ध्याप्योः संप्रसारणं च	६४२
	न	
४९	नञि व्यथेः	५८२
२५५	नञि च नन्देः	६०८
८७	नञि लम्बेर्नलोपश्च	५८६
१५६	नञि जहातेः	५९५
६६३	नञि हन एह च	६५४
२५२	नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृ०	६०७
२५७	नयतेर्डिच्च	६०८
६५०	नहेर्दिविभश्च	६५३
७०१	नहेर्हलोपश्च	६५७
५६५	नहो भश्च	६४४
५९०	नामन्सीमन्व्यो०	६४७
१७	नावञ्चेः	५७७

सूत्रम्		पार्श्वम्
१७४	निन्देर्नलोपश्च	५९९
४८३	नियो मिः	६३३
१६६	निशीथगोपीथा०	५९७
६६५	नुवो धुट् च	६५५
९१	नृतिश्रृध्योः कूः	५८६
३६७	नैज्याप् इट् च	६२१
६९१	नौदीर्घश्च	६५७
५७५	नौ व्यो यलोपः पू०	६४५
५२७	नौ षञ्जेर्घथिन्	६३८
३२५	नौ सदेर्डिच्च	६१६
२८०	नौ सदेः	६१०
३२४	नौ हः	६१६
	प	
७०	पः किच्च	५८४
६५९	पचिवचिभ्यां सुट् च	६५४
४७७	पच एलिमच्	६३२
१८८	पचिनशोर्णुकन्क०	६०१
७१५	पचिमच्योरिच्चो०	६५९
२२८	पणेरिज्यादेश्च वः	६०४
४५२	पतस्थ च	६२९
५८	पतिकठिकुठिगडि०	५८३
११४	पतिचण्डिभ्यामालञ्	५९०
११६	पतेरङ्गच्पक्षिणि	५९१
३५४	पतेरश्च लः	६१९
५०९	पतेरत्रिन्	६३६
६२२	पदिप्रथिभ्यां नित्	६३७
६६९	पयसि च	६५५
४५०	परमे कित्	६२९
२१७	परौ व्रजेः षः पदान्ते	६०३
३८३	पर्जन्यः	६२२
३६०	पर्देर्नित्संप्रसार०	६२०
४६०	पर्फरीकादयश्च	६३०
६१७	पातेर्डुम्सुन्	६५०
६८३	पातेरतिः	६५६
६४२	पातेर्बले जुट् च	६५२

सूत्रम्		पार्श्वम्
४९७	पातेर्डतिः	६३५
१६४	पातॄतुदिवदिरिचि०	५९७
५७१	पादे च	६४५
३०३	पानीविपिभ्यः पः	६१३
१३३	पारयतेरजिः	५९२
४५५	पिनाकादयश्च	६३०
२७१	पिबतेस्थुक्	६०९
३७५	पिशेः किच्च	६२२
५१६	पीयोरूषन्	६३७
३५६	पीयुक्तणिभ्यां०	६१९
५१४	पुरः कुषन्	६३७
६७०	पुरसि च	६५५
६७१	पुरूरवाः	६५५
६०४	पुवो ह्रस्वश्च	६४९
४४४	पुषः कित्	६२९
६९३	पूञो यण्णुग्घ्रस्वश्च	६५७
३९१	पृषिरञ्जिभ्यां कित्	६२३
५१५	पृनहिकलिभ्य०	६३७
२३	पृभिदिव्यधिगृधि०	५७८
५५६	प्र ईर शदोस्तुट् च	६४२
२८	प्रथिम्रदिभ्रस्जां०	५७९
७४६	प्रथेरमच्	६६१
१३४	प्रथः कित्संप्रसारणं च	५९२
१४८	प्रथेः षिवन्संप्र०	५९४
१९९	प्राडिपणिकषः	६०२
७३७	प्रा (प्रे) ततेररन्	६६०
४४९	प्रे स्थः	६२९
५७४	प्रे हरतेः कूपे	६४५
४३५	प्लुषिकुषिः सुषिभ्यः०	६२७
३४३	प्लुषेरच्चोपधायाः	६१८
	फ	
१८	फलिपाटिनमिमनि०	५७७
७१२	फलेरितजादेश्च पः	६५८
३३६	फलेर्गुक् च	६१७
२८३	फेनमीनौ	६११

सूत्रम्		पार्श्वम्
	व	
२८५	वन्धेर्ब्रधिबुधी च	६११
४५४	बलाकादयश्च	६३०
२७८	बहुलमन्यत्रापि	६१०
१८०	बहुलमन्यत्रापि०	५९९
१९५	बहुलमन्यत्रापि	६०२
२०७	बहुलमन्यत्रापि	६०३
२३६	बहुलमन्यत्रापि	६०५
२५१	बहुलमन्यत्रापि	६०७
११८	बिडादिभ्यः कित्	५९१
५८५	बृंहेर्नोऽच्च	६४७
२६६	बृंहेर्नलोपश्च	६०९
	भ	
४१०	भन्देर्नलोपश्च	६२६
६३	भातेर्डवतुः	५८४
१३५	भिय घुग्रस्वश्च	५९२
१४५	भियः घुग्वा	५९४
१८९	भियः क्रुकन्	६०१
३०१	भुजिमृङ्भ्यां०	६१३
५८१	भुजेः किच्च	६४६
३३०	भुवो ।ञ्चिच्	६१६
४४८	भुवश्च	६२९
२६९	भुवः कित्	६०९
४८५	भुवः कित्	६३३
६५६	भूराज्ञिभ्यां ।कित्	६५४
६१०	भूवादिगृभ्यो०	६४९
२३०	भृञ ऊच्च	६०४
१२२	भृञः ।कित्नुट् च	५९१
३९४	भृञश्चित्	६२४
७	भृमृशीतृचरित्स०	५७६
३९०	भृमृदृशियजिपर्विप०	६२३
२२६	भ्रमेश्चङूः	६०४
५६०	भ्रमेः संप्रसारण च	६४३
२३८	भ्रसूधूभ्रस्जिभ्य०	६०५
५९९	भ्रस्जिगमिनमिहनि०	६४८

सूत्रम्		पार्श्वम्
	म	
४१	मद्गुरादयश्च	५८१
५६२	मनेरुच्च	६४३
२७३	मनेर्धश्छन्दसि	६०९
३४४	मनेर्दीर्घश्च	६१८
७४८	मङ्गेरलच्	६६१
४५१	मन्थः	६२९
३८	मन्दिवाशिमथिच०	५८०
७२८	मव्यतेर्यलोपो०	६५९
६८१	मसेरूरन्	६५६
४३	मसेश्च	५८१
५१७	मस्जेर्नुम् च	६३७
३१	महति ह्रस्वश्च	५७९
२१४	महेरिनञ्च	६०३
७०३	माङ ऊखो मय् च	६५७
५४९	माछाशसिभ्यो यः	६४१
५७	मिथिलादयश्च	५८३
५९१	मिथुने मनिः	६४८
६६२	मिथोऽसि०	६५४
५४१	मिपीभ्यां रुः	६३९
६७	मीनातेरुरन्	५८४
४०	मुकुरदर्दुरौ	५८१
१२५	मुदेग्रोर्गश्चौ	५९२
२००	मुषेर्दीर्घश्च	६०२
२७७	मुहेः किच्च	६१०
७००	मुहेः खो मूर्च०	६५७
६१	मूलेरादयः	५८३
५४८	मृशक्यबिभ्यः क्कः	६४१
५१०	मृकणिभ्यामीचिः	६३६
३७	मृगय्वादयश्च	५८०
९४	मृग्रोरुतिः	५८७
८२	मृजेर्गुणश्च	५८५
१०७	मृजेष्टिलोपश्च	५८९
४६४	मृडः कीकन् कङ्कणौ	६३१
४७९	मृकणिभ्यामूको०	६३३

सूत्रम्		पार्श्वम्
	य	
३००	यजिमनिशुन्धि०	६१३
२५४	यतेर्वृद्धिश्च	६०८
४३९	यापोः किद्वे च	६२८
१४३	युजिरुचितिजां०	५९४
२४७	युधिबुधिदृशि०	६०७
१३६	युष्मसिभ्यां मदिक्	५९२
२१	यो द्वे च	५७८
	र	
२३७	रजेः क्युन्	६०५
६२९	रपेरत एच्च	६५१
२६	ररेरिच्चोपधायाः	५७८
१०१	रमेर्वृद्धिश्च	५८८
१९१	रमे रश्च लो वा	६०१
२९४	रमेस्त च	६१२
५०३	रमेर्निट्	६३५
६५३	रमेश्च	६५३
३८०	राजेरन्यः	६२२
२२४	रातेर्डैः	६०४
५०७	राशदिभ्यां त्रिप्	६३६
४०५	रासिवल्लिभ्यां च	६२५
२९५	रास्नासास्नास्थूणा०	६१२
६३८	रिचेर्धने घिच्च	६५२
६१८	रुचिभुजिभ्यां०	६५०
६२५	रुचिवचिकुचि०	६५१
३९५	रुदिविदिभ्यां डित्	६२४
५४३	रुशातिभ्यां क्रुन्	६४०
४०४	रुषोर्नित्लुप् च	६२५
४०७	रुहिनन्दिजीवि०	६२५
४७	रुहेर्वृद्धिश्च	५८१
२१३	रुहेश्च	६०३
३७४	रुहेरश्च लो वा	६२२
६४८	रूपे जुट् च	६५३
१७९	रोदेर्णिलुक् च	५९९
	ल	
२८७	लक्षेरट् च	६११
२९	लङ्बिबंह्योर्नलोपश्च	५७९
१३२	लङ्र्नलोपश्च	५९२
७३३	लीरीङोर्ह्रस्वः०	६६०
३७२	लोष्टपलितौ	६२१
	व	
५०६	वङ्क्यादयश्च	६३६
७१७	वचिमनिभ्यां चिच्च	६५९
३१३	वचेर्गश्च	६१४
३८४	वदेरान्यः	६२२
२८८	वनेरिच्चोपधायाः	६१२
४००	वयश्च	६२५
६६८	वयसि धात्रः	६५५
५६३	वर्णेर्बलिश्चाहिरण्ये	६४४
२४१	वर्तमाने पृषद्व०	६०६
५३९	वलिमलितनिभ्यः०	६३९
४८०	वलेरूकः	६३३
१९	वलेर्गुक्च	५७८
६७८	वशेः कनसिः	६५६
४७१	वशेः कित्	६३२
२२९	वशेः कित्	६०४
५६४	वसिवपियजिराजि०	६४४
६५७	वसेर्णित्	६५४
६१९	वसेस्तिः	६५०
३५१	वसेश्च	६१८
७५	वसेस्नुन्	५८५
२६८	वसौ रुचेः संज्ञायाम्	६०९
३९९	वहियुभ्यां णित्	६२५
५००	वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्	६३५
४९१	वहिश्रिश्रुयुद्रुस्रु०	६३४
६६०	वहिहाधाञ्भ्य०	६५४
८३	वहो धश्च	५८५
४४१	वातप्रमीः	६२८
५७३	वातेर्डिच्च	६४५

सूत्रम्		पार्श्वम्
६८४	वातेर्नित्	६५६
१८४	वाविन्धेः	६००
४२५	विटपपिष्टपविशिपोलपाः	६२७
११८	विडादिभ्यः कित्	५९१
६७७	विदिभुजिभ्यां विश्वे	६५६
६६४	विधाञो वेध च	६५४
४७६	विषाविहा	६३२
३१९	विषेः किच्च	६१५
४८८	वीज्वाज्वरिभ्यो निः	६३४
४३०	वीपतिभ्यां तकन्	६२७
६४०	वृङ्शीङ्भ्यां०	६५२
२०५	वृजेः किच्च	६०२
३७८	वृञ एण्यः	६२२
३८७	वृञश्चित्	६२३
६८७	वृञ्लुटितनि०	६५६
३५९	वृतेर्वृद्धिश्च	६१९
५८०	वृतेश्छन्दसि	६४६
४२६	वृतेस्तिकन्	६२७
२६३	वृतेश्च	६०९
४९३	वृदृभ्यां विन्	६३४
१८५	वृधिवपिभ्यां रन्	६००
१९८	वृश्चिकृषोः किकन्	६०२
१०६	वृषादिभ्यश्चित्	५८८
५४०	वृह्लोः पुग्दुकौ च	६३९
३४२	वृतृवदिहनिकमि०	६१७
२१०	वेपितुह्योर्हस्वश्च	६०३
३९८	वेञस्तुट् च	६२४
५१२	वेञो डिच्च	६३६
५८९	वेञः सर्वत्र	६४७
१७२	वौ कसेः	५९९
६२१	वौ तसेः	६५०
३९	व्यथेः संप्रसारणं किच्च	५८०
७४१	व्याङिः घ्रातेश्च०	६६१
६३५	व्याधौ शुट् च	६५२

सूत्रम्		पार्श्वम्
	श	
५२१	शकादिभ्योऽटन्	६३७
१०९	शकिशम्योर्नित्	५८९
३२९	शकेरुनोन्तोन्त्यु०	६१६
४९८	शकेर्ऋतिन्	६३५
३५	शते च	५७९
६०	शदेस्त च	५८३
१०५	शपेर्बश्च	५८८
९९	शमेर्ढः	५८७
५३४	शमेर्बन्	६३९
१०२	शमेः खः	५८८
४८२	शलिमण्डिभ्या०	६३३
४४	शावशेरासौ	५८१
५३७	शाशपिभ्यां ददनौ	६३९
४७८	शीङो धुक्कक्कल०	६३२
७०२	शीङो हस्वश्च	६५७
५५३	शीङ्कुशिरुहि०	६४२
३९३	शीङ्शपिरुगमिव०	६२४
३२२	शुकवल्कोल्काः	६१५
१७६	शुचेर्दश्च	५९९
१८३	शुसिचिमीनां दीर्घश्च	६००
४१६	शृङ्गारभृङ्गारौ	६२६
१२३	शृणातेर्ह्रस्वश्च	५९२
१०	शृस्वृनिहित्रप्यसिव०	५७७
१२७	शृदृभसोऽदिः	५९२
४६७	शृपॄभ्यां किच्च	६३१
४५९	शॄपॄवृञां द्वे०	६३०
३८१	शॄरम्योश्च	६२२
१५२	शेवयह्वजिह्वा०	५९५
२०	शेः कित्सन्वच्च	५७८
७०६	श्मनिश्रयते०	६५८
२०४	श्यास्त्याहृञ०	६०२
६३३	श्रयतेः स्वाङ्गे०	६५२
३७६	श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य०	६२२
४४३	श्रः करन्	६२९

सूत्रम्		पार्श्वम्
५६७	श्रः शकुनौ	६४४
२९९	श्लिषेरचोपधायाः	६१३
३२	श्लिषेः कश्च	५७९
१५७	श्वन्नुक्षन्पूषन्०	५९५
५११	श्वयतेश्चित्	६३६
२४९	श्वितेर्दश्च	६०७
६३२	श्वेः संप्रसारणं च	६५१
	स	
३५२	संपूर्वाच्चित्	६१९
१५५	सप्यशूभ्यां तुट् च	५९५
५३२	समीणः	६३९
१८७	ससि कस उकन्	६०१
२४६	सम्यानच्स्तुवः	६०६
१६८	समीणः	५९७
५७६	समाने ख्यः स चोदात्तः	६४५
१६२	सर्तेर्णित्	५९७
६७६	सर्तेरप्पूर्वादसिः	६५५
१३१	सर्तेरटिः	५९२
३०२	सर्तेरयुः	६१३
३५८	सर्तेर्दुक्च	६१९
४२१	सर्तेरपः षुक्च	६२७
४६३	सर्तेर्नुम्च	६३१
५२९	सर्तेर्णिच्च	६३८
५९८	सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्	६४८
५५७	सर्वधातुभ्य इन्	६४२
५८४	सर्वधातुभ्यो मनिन्	६४७
६२८	सर्वधातुभ्योऽसुन्	६५१
१५१	सर्वनीघृष्वरि०	५९४
५४	सलिकल्यनिमहिभडिभण्डि०	५८३
२५८	सव्ये स्थश्छन्दसि	६०८
२४२	संश्चत्तृपद्वेहत्	६०६
२७०	सहो धश्च	६०९
५९२	सातिभ्यामनिन्०	६४८
५४७	सानसिवर्णसिपर्ण०	६४०
६२०	सावसेः	६५०
७४०	सिचेः संज्ञायाम्०	६६१
६९	सितनिगमिमसि०	५८४
६०२	सिविमुच्योष्टेरूच०	६४९
२८९	सिवेष्टेर्यूं च	६१२
५३३	सिवेष्टेरूच	६३९
२९३	सुञो दीर्घश्च	६१२
२५३	सुञ्यसेर्क्तन्	६०८
२३२	सुयुरुवृञो युच्	६०५
३८८	सुविदेः कत्रः	६२३
३१५	सुवः कित्	६१४
२१९	सुवः कः	६०४
३०६	सुशृभ्यां निच्च	६१३
१८२	सुसूधागृधिभ्यः क्रन्	६००
५०४	सूडः क्रिः	६३५
६१६	सूचेः स्मन्	६५०
१५	सृजेरसुम्च	५७७
३६१	सृयुवचिभ्यो०	६२०
११९	सृवृञोर्वृद्धिश्च	५९१
४८९	सृवृषिभ्यां कित्	६३४
३२१	सृवृभूशुषि०	६१५
६९२	सौ रमेः क्तो दमे	६५७
१४	स्कन्देः सलोपश्च	५७७
६४६	स्कन्देश्च स्वाङ्गे	६५३
३०९	स्तनिहृषिपुषिगदि०	६१४
३०५	स्तुवो दीर्घश्च	६१३
३७९	स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि	६२२
६०५	स्त्यायतेर्ड्ट्	६४९
६८२	स्थः किच्च	६५६
११३	स्थाचतिमृजेराल०	५९०
३१७	स्थो णुः	६१४
५३६	स्थः स्तोऽम्बजबकौ	६३९
५५२	स्नामदिपद्यर्ति०	६४२
३४६	स्नुव्रश्चिकृत्यृषिः	६१८
७०५	स्पृशेः शण्सुनौ०	६५८
१७०	स्फायितञ्चिवञ्चिशकि०	५९८

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
६८ स्यन्देः संप्रसारणं च	५८४	७१० हन्तेः शरीरावयवे०	६५८
११ स्यन्देः संप्रसारणं०	५७७	३४ हरिमितयोर्द्रुवः	५७९
३२६ स्यमेरीट् च	६१६	७२२ हर्यतेः कन्याब्रह्म०	६५९
२०१ स्यमेः संप्रसारणं च	६०२	३६६ हसिमृग्रिण्वामि०	६२०
६९४ स्रंसेः शि कुट्	६५७	६९६ हिंसैरीरन्नीरचौ	६५७
६४१ स्वरीभ्यां तुट् च	६५२	६०७ हुयामाश्रुभसिभ्य०	६४९
ह		२४८ हुर्छेः सनो लुक्०	६९७
१५९ हनिकुषिनीरमि०	५९६	२१८ हुवः श्लुवच्च	६०४
५९३ हनिमाशिभ्यां सिकन्	६४८	५५८ हृपिषिरुहिवृति०	६४३
१९४ हनो वध च	६०२	५८७ हृभृधृसृस्तृशृभ्य०	६४७
१४४ हन्तेर्हि च	५९४	९६ हृषेरुलच्	५८७
७४२ हन्तेरत्र् घुरच्	६६१	३७३ हृष्यसिभ्यामितन्	६२२
५०२ हन्तेरंह च	६३५	९७ हृसृरुहियुषिभ्य०	५८७
४०९ हन्तेर्मुट् हि च	६२५	३२८ हियो रश्च लो वा	६१६
७२० हन्तेर्युनाव्य०	६५९	३६५ हियः कुप्रश्च लो वा	६२०

॥ अथ फिट्सूत्रसूचिकाः ॥

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३५ अक्षस्यादेवन०	७४४	३२ उनर्वन्नन्तानाम्	७४४
१४ अङ्गुष्ठोदकबक०	७४४	८१ उपसर्गाश्चा०	७४६
५० अथ द्वितीयं०	७४५	६७ उशीरदाशेर०	७४५
२४ अथादिः प्राक्श०	७४४	८२ एवादीनामन्तः	७४६
१६ अर्जुनस्य तृ०	७४४	७३ कपिकेशहरि०	७४६
३६ अर्धस्यासम०	७४४	५९ कर्दमादीनां च	७४५
१७ आर्यस्य स्वा०	७४४	११ कृष्णस्यामृगाख्या चेत्	७४४
१८ आशाया अदि०	७४४	३१ खय्युवर्ण कृत्ति०	७४४
४९ इगन्तानां च०	७४५	६ खान्तस्याश्मादेः	७४३
६६ ईषान्तस्य ह०	७४५	४ गुदस्य च	७४३

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३ गेहार्थानामस्त्रि०	७४३	३० प्राणिनां कुपूर्वम्	७४४
७० गोष्ठजस्य त्रा०	७४६	१ फिषोऽन्त उदात्तः	७४३
३८ ग्रामादीनां च	७४५	७ वंहिष्ठवत्सर०	७४३
२१ घृतादीनां च	७४४	२३ बिल्वतिष्ययोः०	७४४
८४ चादयोऽनुदात्ताः	७४६	७७ बिल्वभक्ष्यवी०	७४६
५८ छन्दसि च	७४५	५७ मकरवरूढ०	७४५
१० छन्दसि च	७४३	६८ महिष्याषाढयो०	७४५
४७ जनपदशब्दा०	७४५	५३ मादीनां च	७४५
२२ ज्येष्ठकनिष्ठ०	७४४	८५ यथेति पादान्ते	७४६
७६ तिल्यशिक्यम०	७४६	६२ यान्तस्यान्त्या०	७४५
२७ तृणधान्यानां०	७४४	५६ युतान्यण्यन्ता०	७४५
५१ त्र्यचां प्राञ्च०	७४५	४१ राजविशेषस्य०	७४५
७८ त्वत्वसमसिमे०	७४६	४२ लघावन्ते द्व०	७४५
६३ थान्तस्य च०	७४५	३९ लुवन्तस्योपमे०	७४५
८ दक्षिणस्य साधौ	७४३	३३ वर्णानां तणति०	७४४
४६ धान्यानां च०	७४५	८३ वाचादीनामु०	७४६
७२ धूम्रजानु०	७४६	१२ वा नामधेयस्य०	७४४
५ ध्यपूर्वस्य स्त्री०	७४३	६९ शकटिशकट्यो०	७४६
२० न कुपूर्वस्य०	७४४	४४ शकुनीनां च०	७४५
१९ नक्षत्राणामाग्वि०	७४४	५४ शादीनां शा०	७४५
६१ नपः फलान्तानाम्	७४५	६४ शिशुमारोदु०	७४५
२६ नग्विषयस्या०	७४४	१३ शुक्लगौरयोरादिः	७४४
८० निपाता आयुदा०	७४६	८७ शेषं सर्वमनुदात्तम्	७४६
४५ नर्तुप्राण्याख्या०	७४५	६५ सांकाश्यकाम्पि०	७४४
४० न वृक्षपर्वत०	७४५	७९ सिमस्याथर्वणे०	७४६
७४ न्यङ्स्वरौस्व०	७४६	६० सुगन्धितेज०	७४५
७५ न्यर्बुदव्यल्क०	७४६	४३ स्त्रीविषयवर्णा०	७४५
२८ त्रः संख्यायाः	७४४	२९ स्वाङ्गशिटाम०	७४४
२ पाटला पालङ्का०	७४३	९ स्वाङ्गाख्याया०	७४३
५५ पान्तानां गुर्वा०	७४५	५२ स्वाङ्गानामकु०	७४५
७१ पारावतस्योपो०	७४६	४८ हयादीनामसंयु०	७४५
३७ पीतद्रुर्थानाम्	७४४	२५ ह्रस्वान्तस्य स्त्री०	७४४
१५ पृष्ठस्य च	७४४	३४ ह्रस्वान्तस्य ह्र०	७४४
८६ प्रकारादिद्विरुक्तौ	७४६		

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुद्युत्तरार्धगतधातुसूचिकाः ॥

धातुः					धातुः				
		अ			१८८	अन्तु	(भ्वा.	प.	से)
७९२	अक	(भ्वा.	प.	से.)	८६२	अन्तु	(,,	उ.	,,)
८७	अकि	(,,	आ.	,,)	१७३९	अन्तु	(चु.	,,	,,)
६५४	अक्षू	(,,	प.	वे.)	१४५९	अन्जू	(रु.	प.	,,)
७९३	अग	(,,	,,	से.)	१९२६	अन्ध	(चु.	उ.	,,)
१४६	अगि	(,,	,,	,,)	३७८	अबि	(भ्वा.	आ.	,,)
१०९	अघि	(,,	आ	,,)	५५६	अभ्र	(,,	प.	,,)
१९२८	अङ्क	(चु.	उ.	,,)	३८५	अभि (पा.)	(,,	आ.	,,)
१९२९	अङ्ग	(,,	,,	,,)	३८५	अभी (पा.)	(,,	,,	,,)
८६२	अचि (पा.)	(भ्वा.	,,	,,)	४६५	अम	(,,	प.	,,)
८६२	अचु (पा.)	(,,	,,	,,)	१७२१	अम	(चु.	उ.	,,)
२३०	अज	(,,	प.	,,)	४७४	अय	(भ्वा.	आ.	,,)
१७८६	अजि	(चु.	उ.	,,)	१६४४	अर्क	(चु.	उ.	,,)
२९५	अट	(भ्वा.	प.	,,)	२०४	अर्च	(भ्वा.	प.	,,)
२५४	अट्ट	(,,	आ.	,,)	१८०९	अर्च	(चु.	उ.	,,)
१५६२	अट्ट	(चु.	उ.	,,)	२२४	अर्ज	(भ्वा.	प.	,,)
२६१	अठि	(भ्वा.	आ.	,,)	१७२६	अर्ज	(चु.	उ.	,,)
३५८	अड	(,,	प.	,,)	१९०६	अर्थ	(,,	आ.	,,)
३४८	अड्ड	(,,	,,	,,)	५५	अर्द	(भ्वा.	प.	,,)
४४४	अण	(,,	,,	,,)	१८२९	अर्द	(चु.	उ.	,,)
११७६	अण	(दि.	आ.	,,)	४१५	अर्ब	(भ्वा.	प.	,,)
३८	अत	(भ्वा.	प.	,,)	५८४	अर्ब	(,,	,,	,,)
६१	अति	(,,	,,	,,)	७४०	अर्ह	(,,	,,	,,)
१०११	अद	(अ.	,,	अ.)	१७३२	अर्ह	(चु.	उ.	,,)
६२	अदि	(भ्वा.	,,	से.)	१८३१	अर्ह	(,,	,,	,,)
१०७०	अन	(अ.	,,	,,)	५१५	अल	(भ्वा.	प.	,,)
११७६	अन (पा.)	(दि.	आ.	,,)	६००	अव	(,,	,,	,,)

धातुः				
१५२४	अश	(क्रया.	प.	से.)
१२६५	अशू	(स्वा.	आ.	,,)
८८६	अष (पा.)	(भ्वा.	उ.	,,)
८८६	अस	(,,	,,	,,)
१०६५	अस	(अ.	प.	,,)
१९१९	अंस	(चु.	उ.	,,)
१२१०	असु	(दि.	प.	,,)
१२७३	अह	(स्वा.	,,	,,)
६३५	अहि	(भ्वा.	आ.	,,)
१७९८	अहि	(चु	उ.	,,)
		आ		
१७२८	आङः क्रन्द	(चु.	उ.	,,)
२०९	आछि	(भ्वा.	प.	,,)
१२६१	आप्लृ	(स्वा.	,,	अ.)
१८४०	आप्लृ	(चु.	उ.	,,)
१०२१	आस	(अ.	आ.	,,)
		इ		
१०४७	इक्	(अ.	प.	,,)
१४०	इख	(भ्वा.	,,	से.)
१४१	इखि	(,,	,,	,,)
१५३	इगि	(,,	,,	,,)
१०४६	इङ्	(अ.	आ.	अ.)
३१८	इट	(भ्वा.	प.	से.)
१०४५	इण्	(अ.	,,	अ.)
६३	इदि	(भ्वा.	,,	से.)
१४४९	(ञि) इन्धी	(रु.	आ.	,,)
१३५८	इल	(तु.	प.	,,)
१६६१	इल	(चु.	उ.	,,)
५८७	इवि	(भ्वा.	प.	,,)
११२७	इष	(दि.	,,	,,)
१३५२	इष	(तु.	,,	,,)
१५२६	इष	(क्रया.	,,	,,)
		ई		
६१०	ईक्ष	(भ्वा.	आ.	,,)
१४२	ईखि	(,,	प.	,,)

धातुः				
११४३	ईङ्	(दि.	आ.	अ.)
१८२	ईज	(भ्वा.	,,	से.)
१०१९	ईड	(अ.	,,	,,)
१६६८	ईड	(चु.	उ.	,,)
१०१८	ईर	(अ.	आ.	,,)
१८११	ईर	(चु.	उ.	,,)
५१०	ईर्ष्य	(भ्वा.	प.	,,)
५११	ईर्ष्य	(,,	,,	,,)
१०२०	ईश	(अ.	आ.	,,)
६११	ईष	(भ्वा.	प.	,,)
६८४	ईष	(,,	,,	,,)
६३२	ईह	(,,	आ.	,,)
		उ		
६५७	उक्ष	(भ्वा.	प.	से.)
१२८	उख	(,,	,,	,,)
१२९	उखि	(,,	,,	,,)
९५३	उङ्	(,,	आ.	अ.)
१२२४	उच	(दि.	प.	से.)
२१५	उछि	(भ्वा.	,,	,,)
१२९५	उछि	(तु.	,,	,,)
२१६	उछी	(भ्वा.	,,	,,)
१२९६	उछी	(तु.	,,	,,)
१३०५	उज्झ	(,,	,,	,,)
३३८	उठ	(भ्वा.	,,	,,)
१४५८	उन्दी	(रु.	,,	,,)
१३२१	उन्भ	(तु.	,,	,,)
१३०४	उब्ज	(,,	,,	,,)
१३२०	उभ	(,,	,,	,,)
२०	उर्द	(भ्वा.	आ.	,,)
५६९	उर्वी	(,,	प.	,,)
६९६	उष	(,,	,,	,,)
७३९	उहिर्	(,,	,,	,,)
		ऊ		
३३८	ऊठ (पा.)	(,,	,,	,,)
१८८९	ऊन	(चु.	उ.	,,)

धातुः				
४८३	ऊयी	(भ्वा.	आ.	से.)
१५५०	ऊर्ज	(चु.	प.	,,)
१०३९	ऊर्णुञ्	(अ.	उ.	,,)
६८३	ऊष	(भ्वा.	प.	,,)
६४८	ऊह	(,,	आ.	,,)
	ऋ			
९३६	ऋ	(भ्वा.	प.	अ.)
१०९८	ऋ	(जु.	,,	,,)
१३०३	ऋच	(तु.	,,	से.)
१२९७	ऋछ	(,,	,,	,,)
१७६	ऋज	(भ्वा.	आ.	,,)
१७७	ऋजि	(,,	,,	,,)
१४६८	ऋण	(तु.	उ.	,,)
१२४६	ऋधु	(दि.	प.	,,)
१२७२	ऋधु	(स्वा.	,,	,,)
१३१७	ऋन्फ	(तु.	,,	,,)
१३१६	ऋफ	(,,	,,	,,)
१२८८	ऋषी	(,,	,,	,,)
	ॠ			
१४९८	ॠ	(क्या.	,,	,,)
	ए			
१७९	एजृ	(भ्वा.	आ.	,,)
२३४	एजृ	(,,	प.	,,)
२६७	एठ	(,,	आ.	,,)
२	एध	(,,	,,	,,)
६१८	एषृ	(,,	,,	,,)
	ओ			
१२१	ओखृ	(भ्वा.	प.	,,)
४५४	ओणृ	(,,	,,	,,)
१०१०	(टु) ओ श्वि	(,,	,,	,,)
	क			
९०	कक	(भ्वा.	आ.	,,)
९४	ककि	(,,	,,	,,)
१२०	कख	(,,	प.	,,)
७८४	कखे	(,,	,,	,,)

धातुः				
७९१	कगे	(भ्वा.	प.	से.)
१६८	कच	(,,	आ.	,,)
१६९	कचि	(,,	,,	,,)
३२०	कटी	(भ्वा.	प.	,,)
२९४	कटे	(,,	,,	,,)
३३३	कठ	(,,	,,	,,)
२६४	कठि	(,,	आ.	,,)
१८४८	कठि	(चु.	उ.	,,)
३६०	कड	(भ्वा.	प.	,,)
१३८१	कड	(तु.	,,	,,)
३४९	कडृ	(भ्वा.	,,	,,)
२८२	कडि	(,,	आ.	,,)
३६०	कडि (पा.)	(,,	प.	,,)
१५८३	कडि	(चु.	उ.	,,)
४४९	कण	(भ्वा.	प.	,,)
७९४	कण	(,,	,,	,,)
१७१६	कण	(चु.	उ.	,,)
३७	कत्थ	(भ्वा.	आ.	,,)
१९१६	कत्र	(चु.	उ.	,,)
१८५२	कथ	(,,	,,	,,)
७०	कदि	(भ्वा.	प.	,,)
७७२	कदि	(,,	आ.	,,)
४६०	कनी	(,,	प.	,,)
३७५	कपि	(,,	आ.	,,)
४४३	कमु	(,,	,,	,,)
२२८	कर्ज	(,,	प.	,,)
१९२५	कर्ण (पा.)	(चु.	उ.	,,)
१९१६	कर्त (पा.)	(,,	,,	,,)
५९	कर्द	(भ्वा.	प.	,,)
४२०	कर्ब	(,,	,,	,,)
५८१	कर्व	(,,	,,	,,)
४९७	कल	(,,	आ.	,,)
१६०५	कल	(चु.	उ.	,,)
१८६६	कल	(,,	,,	,,)
४९८	कल्क	(भ्वा.	आ.	से.)

धातुः				धातुः			
३८० कबृ	(भ्वा.	आ.	से.)	१५८४ कुडि	(चु.	उ.	से.)
१०२४ कश (पा.)	(अ.	,,	,,)	२७० कुडि	(भ्वा.	आ.	,,)
६८५ कष	(भ्वा.	प.	,,)	१३३६ कुण	(तु.	प.	,,)
८६० कस	(,,	,,	,,)	१८९४ कुण	(चु.	उ.	,,)
१०२४ कस (पा.)	(अ.	आ.	,,)	(१८९७ कुण	,,	,,	,,)
१०२४ कसि	(,,	,,	,,)	१५४० कुद्रि	(,,	,,	,,)
६६७ काक्षि	(भ्वा.	प.	,,)	१६९८ कुत्स	(,,	आ.	,,)
१७० काचि	(,,	आ.	,,)	१११८ कुथ	(दि.	प.	,,)
१८८१ काल (पा.)	(चु.	उ.	,,)	१५१५ कुथ (पा.)	(क्रया.	,,	,,)
६४७ काशृ	(भ्वा.	आ.	,,)	४३ कुथि	(भ्वा.	,,	,,)
११६२ काश्ट	(दि.	,,	,,)	१८५ कुञ्च	(,,	,,	,,)
६२३ कासृ	(भ्वा.	,,	,,)	१५१५ कुन्थ	(क्रया.	,,	,,)
११०१ कि	(जु.	प.	अ.)	१२३४ कुप	(दि.	,,	,,)
३०१ किट	(भ्वा.	,,	से.)	१७८० कुप	(चु.	उ.	,,)
३१९ किट	(,,	,,	,,)	४२६ कुबि	(भ्वा.	प.	,,)
९९३ कित	(,,	,,	,,)	१६५६ कुबि	(चु.	उ.	,,)
१३५४ किल	(तु.	,,	,,)	१६५६ कुभि (पा.)	(,,	,,	,,)
१६४१ कीट	(चु.	उ.	,,)	१८७८ कुमार	(,,	,,	,,)
५२४ कील	(भ्वा.	प.	,,)	१३४२ कुर	(तु.	प.	,,)
१०४२ कु	(अ.	,,	अ.)	२१ कुर्द	(भ्वा.	आ.	,,)
९१ कुक	(भ्वा.	आ.	से.)	८४२ कुल	(,,	प.	,,)
९५१ कुङ्	(,,	,,	अ.)	१७६६ कुशि	(चु.	उ.	,,)
१४०२ कुङ्	(तु	,,	,,)	१५१९ कुष	(क्रया.	प.	,,)
१८४ कुच	(भ्वा.	प.	से.)	१२१९ कुस	(दि.	,,	,,)
८५७ कुच	(,,	,,	,,)	१७६४ कुसि	(चु.	उ.	,,)
१३६९ कुच	(तु.	,,	,,)	१७१२ कुस्म	(,,	आ.	,,)
१९९ कुजु	(भ्वा.	,,	,,)	१९०२ कुह	(,,	,,	,,)
१३६७ कुट	(तु.	,,	,,)	२२३ कूज	(भ्वा.	प.	,,)
१६९९ कुट (पा.)	(चु.	आ.	,,)	१७०२ कूट	(चु.	आ.	,,)
१५५९ कुट्ट	(,,	उ.	,,)	१८९१ कूट	(,,	उ.	,,)
१७०३ कुट्ट	(,,	आ.	,,)	१६८९ कूण	(,,	आ.	,,)
३४२ कुठि	(भ्वा.	प.	,,)	५२५ कूल	(भ्वा.	प.	,,)
१५८५ कुठि (पा.)	(चु.	उ.	,,)	१२५४ कृञ्	(स्वा.	उ.	अ.)
१३८४ कुड	(तु.	प.	,,)	१४७३ (ङु) कृञ्	(त.	,,	,,)
३२२ कुडि	(भ्वा.	,,	,,)	१३८३ कृड	(तु.	प.	से.)

धातुः				
१४३६	कृती	(तु.	प.	से.)
१४४८	कृती	(रु.	,,	,,)
१८७०	कृप	(चु.	उ.	,,)
७६२	कृपू	(भ्वा.	आ.	वे.)
१७४९	कृप्	(चु.	उ.	से.)
५९८	कृवि	(भ्वा.	प.	,,)
१२२८	कृश	(दि.	,,	,,)
९९०	कृष	(भ्वा.	,,	अ.)
१२८७	कृष	(तु.	उ.	अ.)
१४१०	कॄ	(,,	प.	से.)
१४९७	कॄ	(क्रया.	,,	,,)
१४८६	कॄत्	(,,	उ.	,,)
१६५४	कॄत	(चु.	,,	,,)
१८९६	केत	(,,	आ.	,,)
३६४	केपृ	(भ्वा.	,,	,,)
५३७	केल्ल	(,,	प.	,,)
९१६	कै	(,,	,,	,,)
१११३	क्रमु	(दि.	,,	,,)
१४८१	क्नूस्	(क्रया.	उ.	,,)
४८५	क्नूयी	(भ्वा.	आ.	,,)
५५५	क्मर	(भ्वा.	प.	,,)
८०१	क्रथ	(,,	,,	,,)
७७३	क्रद (पा.)	("	आ.	")
७१	क्रदि	("	प.	")
७७३	क्रदि	("	आ.	")
७७१	क्रप	("	"	")
४७३	क्रमु	("	प.	")
१४७४	(डु) क्रीञ्	(क्रया.	उ.	अ.)
३५०	क्रीडृ	(भ्वा.	प.	से.)
१३९५	क्रुड	(तु.	"	")
११९०	क्रुध	(दि.	"	अ.)
१८६	क्रुन्च	(भ्वा.	"	से.)
८५६	क्रुश	("	"	")
८०२	क्लथ	("	"	")
७७३	क्लद (पा.)	("	आ.	")

धातुः				
७२	क्लदि	(भ्वा.	प.	से.)
७७४	क्लदि	("	आ.	")
१६५९	क्लप	(चु.	उ.	")
१२०८	क्लमु	(दि.	प.	")
१५	क्लिदि	(भ्वा.	आ.	")
७३	क्लिदि	("	प.	")
१२४३	क्लिद्	(दि.	"	वे.)
११६१	क्लिश	("	आ.	से.)
१५२३	क्लिशू	(क्रया.	प.	")
३८१	क्लीवृ	(भ्वा.	आ.	")
९५८	क्लुङ् (पा.)	("	"	अ.)
६०७	क्लेश	("	"	से.)
५०३	क्लेवृ (पा.)	("	"	")
४५०	क्वण	("	प.	")
८४६	क्वथे	("	"	")
७६९	क्षजि	("	आ.	")
१४६६	क्षणु	(त.	उ.	")
१९४२	क्षप	(चु.	"	")
८१६	क्षपिः (पा.)	(भ्वा.	प.	")
१६२१	क्षपि	(चु.	उ.	")
१२०७	क्षमू	(दि.	प.	वे.)
४४२	क्षमूष्	(भ्वा.	आ.	")
८५१	क्षर	("	प.	से.)
१५९८	क्षल	(चु.	उ.	")
२३६	क्षि	(भ्वा.	प.	अ.)
१२७७	क्षि	(स्वा.	"	")
१४०८	क्षि	(तु.	"	")
१४६७	क्षिणु	(त.	उ.	से.)
११२१	क्षिप	(दि.	प.	अ.)
१२८६	क्षिप	(तु.	उ.	")
२३७	क्षीज	(भ्वा.	प.	से.)
३८२	क्षीवृ	("	आ.	")
५६७	क्षीवु	("	प.	")
१५०७	क्षीष्	(क्रया.	"	")
१४४४	क्षुदिर्	(रु.	उ.	अ.)

धातुः			
१०३६	(टु) क्षु	(अ.	प. से.)
११९१	क्षुध	(दि.	" अ.)
७५१	क्षुभ	(भ्वा.	आ. से.)
१२४०	क्षुभ	(दि.	प. ")
१५२०	क्षुभ	(क्रया	" ")
१३४५	क्षुर	(तु.	" ")
५६८	क्षेतु	(भ्वा.	" ")
९१३	क्षै	("	" ")
१८७६	क्षोट	(चु.	उ. ")
१०३७	क्ष्णु	(अ.	प. ")
४८६	क्ष्मायी	(भ्वा.	आ. ")
५२०	क्ष्मील	("	प. ")
७४४	(त्रि) ष्विदा	(पा.) (भ्वा.	आ. ")
१२४५	" ष्विदा	(दि.	प. ")
५३९	ष्वेल्ट	(भ्वा.	प. ")

ख

१५३२	खच	(क्रया.	प. से.)
२३२	खज	(भ्वा.	" ")
२३३	खजि	("	" ")
३०९	खट	("	" ")
१६३३	खट्ट	(चु.	उ. ")
१५८१	खड	("	" ")
२८३	खडि	(भ्वा.	आ. ")
१५८२	खडि	(चु.	उ. ")
५०	खद	(भ्वा.	प. ")
८७८	खनु	("	उ. ")
२२९	खर्ज	("	प. ")
६०	खर्द	("	" ")
४२१	खर्ब	("	" ")
५८२	खर्व	("	" ")
१५३२	खव (पा.)	(क्रया.	" ")
५४५	खल	(भ्वा.	" ")
६८६	खष	("	" ")
४९	खाट	("	" ")
३०२	खिट	("	" ")

धातुः			
११७१	खिद	(दि.	आ. अ.)
१४३७	खिद	(तु.	उ. ")
१४५०	खिद	(रु.	आ. ")
९५४	खुङ् (पा.)	(भ्वा.	" ")
२००	खुजु	("	प. से.)
१३८९	खुड (पा.)	(तु.	" ")
१५८६	खुडि	(चु.	उ. ")
१३४३	खुर	(तु.	प. ")
२२	खुर्द	(भ्वा.	आ. ")
१८७५	खेट	(चु.	उ. ")
५३८	खेल्ट	(भ्वा.	प. ")
५०६	खेवृ (पा.)	("	आ. ")
९१२	खै	("	प. अ.)
१८७५	खोट (पा.)	(चु.	उ. से.)
५५२	खोर्क्ट	(भ्वा.	प. ")
५५१	खोल्ट	("	" ")
२०६०	ख्या	(अ.	" अ.)

ग

२४६	गज	(भ्वा.	" से.)
१६४८	गज	(चु.	उ. ")
२४७	गजि	(भ्वा.	प. ")
७७७	गड	("	" ")
६५	गडि	("	" ")
३६१	गडि	("	" ")
१८५४	गण	(चु.	उ. ")
१८८३	गति (पा.)	("	" ")
५२	गद	(भ्वा.	प. ")
१८६१	गदी	(चु.	उ. ")
१६८५	गन्ध	(चु.	आ. ")
९८२	गम्ल्ट	(भ्वा.	प. अ.)
२२६	गर्ज	("	" से.)
१६६५	गर्ज (पा.)	(चु.	उ. ")
५७	गर्द	(भ्वा.	प. ")
१६६५	गर्द (पा.)	(चु.	उ. ")
१६६५	गर्ध (पा.)	("	" ")

धातुः				धातुः			
४२२ गर्ब	(भ्वा.	प.	से.)	८९६ गुहू	(भ्वा.	उ.	वे.)
५८३ गर्व	(”	”	”)	१६९५ गूर	(चु.	आ.	से.)
१९०८ गर्व	(चु.	आ.	”)	११५४ गूरी	(दि.	”	”)
६३६ गर्ह	(भ्वा.	आ.	”)	९३७ गृ	(भ्वा.	प.	अ.)
१८४६ गर्ह	(चु.	उ.	”)	१७०८ गृ	(चु.	आ.	से.)
५४६ गल	(भ्वा.	प.	”)	२४८ गृज	(भ्वा.	प.	”)
१७०० गल	(चु.	आ.	”)	२४९ गृजि	(”	”	”)
३९२ गल्भ	(भ्वा.	”	”)	१२४७ गृधु	(दि.	”	”)
६३७ गल्ह	(”	”	”)	१९०० गृह	(चु.	आ.	”)
१८८४ गवेष	(चु.	उ.	”)	६५० गृहू	(भ्वा.	आ.	वे.)
११०६ गा	(जु.	प.	अ.)	१४११ गॄ	(तु.	प.	से.)
९५० गाङ्	(भ्वा.	आ.	”)	१४९९ गॄ	(क्रया.	”	”)
४ गाधृ	(”	”	से.)	३६४ गेपृ	(भ्वा.	आ.	”)
६४९ गाहू	(”	”	वे.)	५०२ गेवृ	(”	”	”)
१४०० गु	(तु.	प.	अ.)	६१४ गेषृ	(”	”	”)
९४९ गुङ्	(भ्वा.	आ.	अ.)	९१७ गै	(भ्वा.	प.	अ.)
१३७० गुज	(तु.	प.	से.)	१८७७ गोम	(चु.	उ.	से.)
२०३ गुजि	(भ्वा.	”	”)	२५७ गोष्ट	(भ्वा.	आ.	”)
१५८५ गुठि (पा.)	(चु.	उ.	”)	३६ ग्रथि	(”	”	”)
१३७१ गुड	(तु.	प.	”)	१५१४ ग्रन्थ	(क्रया.	प.	”)
१५८५ गुडि	(चु.	उ.	”)	१८२६ ग्रन्थ	(चु.	उ.	”)
१८९५ गुण	(”	”	”)	१८३९ ग्रन्थ	(”	”	”)
२४ गुद	(भ्वा.	आ.	”)	१७५० ग्रस	(”	”	”)
११२० गुध	(दि.	प.	”)	६३० ग्रसु	(भ्वा.	आ.	”)
१५१८ गुध	(क्रया.	”	”)	१५३४ ग्रह	(क्रया.	उ.	”)
१३१९ गुन्फ	(तु.	”	”)	१८९३ ग्राम	(चु.	”	”)
९७० गुप	(भ्वा.	आ.	”)	१९७ ग्रुचु	(भ्वा.	प.	”)
१२३५ गुप	(दि.	प.	”)	६३१ ग्लसु	(”	आ.	”)
१७७२ गुप	(चु.	उ.	से.)	६५१ ग्लह	(”	”	”)
३९५ गुपू	(भ्वा.	प.	वे.)	१९८ ग्लुचु	(”	प.	”)
१३१८ गुफ	(तु.	”	से.)	२०१ ग्लुन्चु	(”	”	”)
१३९७ गुरी	(”	आ.	”)	३६६ ग्लेपृ	(”	आ.	”)
२३ गुर्द	(भ्वा.	”	”)	५०३ ग्लेवृ	(”	”	”)
१६६६ गुर्द	(चु.	उ.	”)	३७० ग्लेवृ	(”	”	”)
५७४ गुर्वी	(भ्वा.	प.	”)	६१४ ग्लेषृ (पा.)	(”	”	”)

धातुः			
९०३ ग्लै	(भ्वा.	प.	अ.)
	घ		
१५९ घघ	(”	”	से.)
७६३ घट	(”	आ.	”)
१७२४ घट	(चु.	उ.	”)
१७६७ घट	(”	”	”)
१७६८ घटि	(”	”	”)
२५९ घट्ट	(भ्वा.	आ.	”)
१६३१ घट्ट	(चु.	उ.	”)
६५२ घष (पा.)	(भ्वा.	आ.	”)
७१५ घस्लृ	(”	प.	अ.)
४३४ घिणि	(”	आ.	से.)
९५२ घुङ्	(”	”	अ.)
७४६ घुट	(”	”	से.)
१३८६ घुट	(तु.	प.	”)
४३७ घुण	(भ्वा.	आ.	”)
१३३९ घुण	(तु.	प.	”)
४३५ घुणि	(भ्वा.	आ.	”)
१३४६ घुर	(तु.	प.	”)
६५२ घुषि	(भ्वा.	आ.	”)
६५३ घुषिर्	(”	प.	”)
१७२७ घुषिर्	(चु.	उ.	”)
४३८ घूर्ण	(भ्वा.	आ.	”)
१३४० घूर्ण	(तु.	प.	”)
११५५ घूरी	(दि.	आ.	”)
१६५१ घृ	(चु.	उ.	”)
१०९६ घृ	(जु.	प.	अ.)
४३६ घृणि	(भ्वा.	आ.	से.)
१४७० घृणु	(त.	उ.	”)
७०८ घृषु	(भ्वा.	प.	”)
९२६ घ्रा.	(”	”	अ.)
	ङ		
९५४ ङुङ्	(”	आ.	”)
	च		
९३ चक	(”	”	से.)

धातुः			
७८३ चक	(भ्वा.	प.	से.)
१०७४ चकासृ	(अ.	”	”)
१५९६ चक्क	(चु.	उ.	”)
१०१७ चक्षिङ्	(अ.	आ.	”)
१७२२ चट	(चु.	उ.	”)
२९४ चेट (पा.)	(भ्वा.	प.	”)
२७८ चडि	(”	आ.	”)
७९६ चण	(”	प.	”)
८६५ चते	(”	”	”)
६८ चदि	(”	”	”)
८६६ चदे	(”	उ.	”)
१८४१ चन (पा.)	(चु.	”	”)
१९० चन्चु	(भ्वा.	प.	”)
३९९ चप	(”	”	”)
१६२७ चप (पा.)	(चु.	उ.	”)
१६२० चपि	(”	”	”)
४६९ चमु	(भ्वा.	प.	”)
१२७५ चमु	(खा.	”	”)
४७८ चय	(भ्वा.	आ.	”)
५५९ चर	(”	प.	”)
१७४६ चर	(चु.	उ.	”)
१०८१ चर्करीत	(अ.	आ.	”)
७१७ चर्च	(भ्वा.	प.	”)
१७१३ चर्च	(चु.	उ.	”)
१३०० चर्च	(तु.	प.	”)
४२५ चर्ब	(भ्वा.	”	”)
५७९ चर्व	(”	”	”)
८३२ चल	(”	”	”)
१३५७ चल	(तु.	प.	”)
१६०९ चल	(चु.	उ.	”)
८१२ चलिः	(भ्वा.	प.	”)
८८९ चष	(”	उ.	”)
७२९ चह	(”	प.	”)
१६२७ चह	(चु.	उ.	”)
१८६७ चह	(”	”	”)

धातुः				
८८०	चायृ	(भ्वा.	उ.	से.)
१७९५	चि	(चु.	,,	,,)
१६३०	चिञ्	(,,	,,	,,)
१२५२	चिञ्	(स्वा.	,,	अ.)
३१५	चिट	(भ्वा.	प.	से.)
१६७४	चित	(चु.	आ.	,,)
१५३६	चिति	(,,	उ.	,,)
३९	चिती	(भ्वा.	प.	,,)
१९१८	चित्र	(चु.	उ.	,,)
१२७८	चिरि	(स्वा.	प.	,,)
१३५६	चिल	(तु.	,,	,,)
५३३	चिल्ल	(भ्वा.	,,	,,)
१८२८	चीक	(चु.	उ.	,,)
३८४	चीभृ	(भ्वा.	आ.	,,)
१७७५	चीव	(चु.	उ.	,,)
८७९	चीवृ	(भ्वा.	प.	,,)
१५७९	चुक्क	(चु.	उ.	,,)
५१३	चुच्य (पा.)	(भ्वा.	प.	,,)
१६१४	चुट	(चु.	उ.	,,)
१३७८	चुट	(तु.	प.	,,)
१५६१	चुट्ट	(चु.	उ.	,,)
१६६०	चुटि	(,,	,,	,,)
१३९३	चुड	(तु.	प.	,,)
३२५	चुडि	(भ्वा.	,,	,,)
३४७	चुड्ड	(,,	,,	,,)
१५९३	चुद	(चु.	उ.	,,)
४०३	चुप	(भ्वा.	प.	,,)
४२९	चुबि	(,,	,,	,,)
१६३६	चुबि	(चु.	उ.	,,)
१५३५	चुर	(,,	,,	,,)
११५८	चुरी	(दि.	आ.	,,)
१६३६	चुर्व	(चु.	उ.	,,)
१६०३	चुल	(,,	,,	,,)
५३१	चुल्ल	(भ्वा.	प.	,,)
१५५३	चूर्ण	(चु.	उ.	,,)

धातुः				
१६४२	चूर्ण	(चु.	उ.	से.)
६७३	चूष	(भ्वा.	प.	,,)
१३२५	चृती	(तु.	,,	,,)
१८२१	चृप (पा.)	(चु.	उ.	,,)
५३६	चेल्ल	(भ्वा.	प.	,,)
२५६	चेष्ट	(,,	आ.	,,)
१७४७	च्यु	(चु.	उ.	,,)
९५५	च्युङ्	(भ्वा.	आ.	,,)
४०	च्युतिर्	(,,	प.	,,)
		छ		
१६२२	छजि	(चु.	उ.	,,)
१८३४	छद	(,,	,,	,,)
१९३६	छद	(,,	,,	,,)
८१३	छदिर्	(भ्वा.	प.	,,)
१५७८	छदि	(चु.	उ.	,,)
४७०	छमु	(भ्वा.	प.	,,)
१५९०	छर्द	(चु.	उ.	,,)
८९०	छष	(भ्वा.	,,	,,)
१४४१	छिदिर्	(रु.	,,	अ.)
१९२५	छिद्र	(चु.	,,	से.)
१३७९	छुट	(तु.	प.	,,)
१३८९	छुड (पा.)	(,,	,,	,,)
१४१९	छुप	(,,	,,	अ.)
१३७३	छुर	(,,	,,	से.)
१८२१	छृप (पा.)	(चु.	उ.	,,)
१४४६	(उ) छृदिर्	(रु.	,,	,,)
१८२१	छृदी	(चु.	,,	,,)
१९३५	छेद	(,,	,,	,,)
११४६	छो	(दि.	प.	अ.)
		ज		
१०७१	जक्ष	(अ.	प.	से.)
२४२	जज	(भ्वा.	,,	,,)
२४३	जजि	(,,	,,	,,)
३०५	जट	(,,	,,	,,)
११०५	जन	(जु.	आ.	,,)

धातुः				धातुः					
११४९	जनी	(दि.	आ.	से.)	१८१५	जृ	(चु.	उ.	,,)
३९७	जप	(भ्वा.	प.	,,)	११३०	जृष्	(दि.	प.	,,)
१७१७	जभि	(चु.	उ.	,,)	६४४	जेह	(भ्वा.	आ.	,,)
३८८	जभि	(भ्वा.	आ.	,,)	६१६	जेषृ	(,,	,,	,,)
४७१	जमु	(,,	प.	,,)	९१४	जै	(,,	प.	अ.)
७१६	जर्ज	(,,	,,	,,)	१६२५	ज्ञप	(चु.	उ.	से.)
१२९९	जर्ज	(तु.	,,	,,)	८११	ज्ञा	(भ्वा.	प.	अ.)
१५४४	जल	(भ्वा.	,,	,,)	१५०८	ज्ञा	(क्रया.	,,	,,)
८३३	जल	(चु.	उ.	,,)	१७३३	ज्ञा	(चु.	उ.	से.)
३९८	जल्प	(भ्वा.	प.	,,)	१५००	ज्या	(क्रया.	प.	अ.)
६८८	जष	(,,	,,	,,)	९५६	ज्युङ्	(भ्वा.	आ.	,,)
१६६७	जसि	(चु.	उ.	,,)	९४७	ज्रि	(,,	,,	,,)
१६६९	जसु	(,,	,,	,,)	१८१६	ज्रि	(चु.	उ.	से.)
१७१९	जसु	(,,	,,	,,)	७७६	ज्वर	(भ्वा.	प.	,,)
१२१२	जसु	(दि.	प.	,,)	८०४	ज्वल	(,,	,,	,,)
१०७२	जागृ	(अ.	,,	,,)	८३१	ज्वल	(,,	,,	,,)
५६१	जि	(भ्वा.	,,	अ.)			**झ**		
९४६	जि	(,,	,,	,,)	३०६	झट	(,,	,,	,,)
१७९४	जि	(चु.	उ.	से.)	४७२	झमु	(,,	,,	,,)
५९४	जिवि	(भ्वा.	प.	,,)	१३०१	झर्झ	(तु.	,,	,,)
१२७९	जिरि	(स्वा.	,,	,,)	७१८	झर्झ	(भ्वा.	,,	,,)
६९७	जिषु	(भ्वा.	,,	,,)	६८९	झष	(,,	,,	,,)
५६२	जीव	(,,	,,	,,)	८९१	झष	(,,	उ.	,,)
१५७	जुगि	(,,	,,	से.)	१४९५	झृ (पा.)	(क्रया.	प.	,,)
१३८०	जुट	(तु.	,,	,,)	११३१	झृष्	(दि.	,,	,,)
१३२७	जुड	(,,	,,	,,)			**ट**		
१६४७	जुड	(चु.	उ.	,,)	१६३९	टकि	(चु.	उ.	,,)
३२	जुतृ	(भ्वा.	आ.	,,)	८३४	टल	(भ्वा.	प.	,,)
१३२७	जुन (पा.)	(तु.	प.	,,)	१०३	टिकृ	(,,	आ.	,,)
१८३५	जुष	(चु.	उ.	,,)	१०४	टीकृ	(,,	,,	,,)
१२८९	जुषी	(तु.	आ.	,,)	८३५	टुल	(,,	प.	,,)
११५६	जूरी	(दि.	,,	,,)			**ड**		
६८१	जूष	(भ्वा.	प.	,,)	१६७७	डप	(चु.	आ.	,,)
३८९	जृषि	(,,	आ.	,,)	१६७२	डिप	(,,	,,	,,)
१४९५	जॄ	(क्रया.	प.	,,)	१६७८	डिप	(,,	,,	,,)

धातुः				धातुः			
१३७२ डिप	(तु.	प.	से.)	१०३५ णु	(अ.	प.	से.)
१२३३ डिप	(दि.	प.	,,)	१२८३ णुद	(तु.	उ.	अ.)
९६८ डीङ्	(भ्वा.	आ.	,,)	१४२७ णुद	(,,	प.	,,)
११३५ डीङ्	(दि.	,,	,,)	१३९८ णू	(,,	,,	से.)
	ढ			८७२ णेट्	(भ्वा.	उ.	,,)
९८ ढौक्	(भ्वा.	,,	,,)	६१७ णेषृ	(,,	,,	,,)
	ण				**त**		
६६२ णक्ष	(,,	प.	,,)	११७ तक	(,,	प.	,,)
१३४ णख	(,,	,,	,,)	११८ तकि	(,,	,,	,,)
१३५ णखि	(,,	,,	,,)	६६५ तक्ष	(,,	,,	,,)
३१० णट	(,,	,,	,,)	६५५ तक्षू	(,,	,,	वे.)
७८१ णट	(,,	,,	,,)	१४९ तगि	(,,	,,	से.)
५४ णद	(,,	,,	,,)	३०८ तट	(,,	,,	,,)
१७७९ णद	(चु.	उ.	,,)	१५८० तड	(चु.	उ.	,,)
१५२१ णभ	(क्रया.	प.	,,)	१८०२ तड	(,,	,,	,,)
७५२ णभ	(भ्वा.	आ.	,,)	२८० तडि	(भ्वा.	आ.	,,)
१२४१ णभ	(दि.	प.	,,)	१६७९ तत्रि	(चु.	,,	,,)
९८१ णम	(भ्वा.	,,	अ.)	१४६४ तनु	(त.	उ.	,,)
४८० णय	(,,	आ.	से.)	१८४१ तनु	(चु.	,,	,,)
८३८ णल	(,,	प.	,,)	१९१ तन्चु	(भ्वा.	प.	,,)
११९५ णश	(दि.	,,	,,)	१४६० तन्चु	(रु.	,,	,,)
६२७ णस	(भ्वा.	आ.	,,)	११५९ तप	(दि.	आ.	अ.)
११६७ णह	(दि.	उ.	अ.)	९८५ तप	(भ्वा.	प.	,,)
६२५ णास्	(भ्वा.	आ.	से.)	१८१९ तप	(चु.	उ.	से.)
६५९ णिक्ष	(,,	प.	,,)	१२०३ तमु	(दि.	प.	,,)
१०२६ णिजि	(अ.	आ.	,,)	४७९ तय	(भ्वा.	आ.	,,)
१०९३ णिजिर्	(जु.	उ.	अ.)	१७८१ तर्क	(चु.	उ.	,,)
६६ णिदि	(भ्वा.	प.	से.)	२२७ तर्ज	(भ्वा.	प.	,,)
८७१ णिट	(,,	उ.	,,)	१६८२ तर्ज	(चु.	आ.	,,)
५९० णिवि	(,,	प.	,,)	५८ तर्द	(भ्वा.	प.	,,)
१३६१ णिल	(तु.	,,	,,)	१५९९ तल	(चु.	उ.	,,)
७२२ णिश	(भ्वा.	,,	,,)	१७३० तसि	(,,	,,	,,)
१०२५ णिसि	(अ.	आ.	,,)	१२१३ तसु	(दि.	प.	,,)
९०१ णीञ्	(भ्वा.	उ.	अ.)	४८९ तायृ	(भ्वा.	आ.	,,)
५६६ णीव	(,,	प.	से.)	१२६७ तिक	(स्वा.	प.	,,)

धातुः				धातुः			
१०५ तिकृ	(भ्वा.	आ.	से.)	७५३ तुभ	(भ्वा.	आ.	से.)
१२६८ तिग	(स्वा.	प.	,,)	१५२२ तुभ	(क्रया.	प.	,,)
९७१ तिज	(भ्वा.	आ.	,,)	१२४२ तुभ	(दि.	,,	,,)
१६५३ तिज	(चु.	उ.	,,)	११०२ तुर	(जु.	,,	,,)
३६२ तिपृ	(भ्वा.	आ.	अ.)	५७० तुर्वी	(भ्वा.	,,	,,)
११२३ तिम	(दि.	प.	से.)	१६०० तुल	(चु.	उ.	,,)
५३४ तिल	(भ्वा.	,,	,,)	११८५ तुष	(दि.	प.	,,)
१३५५ तिल	(तु.	,,	,,)	७१० तुस	(भ्वा.	,,	,,)
१६०८ तिल	(चु.	उ.	,,)	७३७ तुहिर्	(,,	,,	,,)
५३४ तिल्ल (पा.)	(भ्वा.	प.	,,)	३५१ तूङ् (पा.)	(,,	,,	,,)
१०६ तीकृ	(,,	आ.	,,)	१६९० तूण	(चु.	आ.	,,)
१९१३ तीर	(चु.	उ.	,,)	११५२ तूरी	(दि.	,,	,,)
५६५ तीव	(भ्वा.	प.	,,)	५२७ तूल	(भ्वा.	प.	,,)
२४४ तुज	(,,	,,	,,)	६७४ तूष	(,,	,,	,,)
१५६७ तुज (पा.)	(चु.	उ.	,,)	१४६९ तृणु	(त.	उ.	,,)
२४५ तुजि	(भ्वा.	प.	,,)	१४४७ (उ) तृदिर्	(रु.	,,	,,)
१५६७ तुजि	(चु.	उ.	,,)	१३०९ तृन्फ	(तु.	प.	,,)
१७५६ तुजि	(,,	,,	,,)	११९६ तृप	(दि.	,,	,,)
१३७७ तुट	(तु.	प.	,,)	१२७२ तृप (पा.)	(स्वा.	,,	,,)
१३८७ तुड	(,,	,,	,,)	१८२० तृप	(चु.	उ.	,,)
२७६ तुडि	(भ्वा.	आ.	,,)	१३०८ तृप	(तु.	प.	,,)
३५१ तुड्	(,,	प.	,,)	१३०८ तृफ (पा.)	(,,	,,	,,)
१३३३ तुण	(तु.	,,	,,)	१२२९ (ञि) तृषा	(दि.	,,	,,)
१९४४ तुत्थ	(चु.	उ.	,,)	१४५६ तृह	(रु.	,,	,,)
१२८२ तुद	(तु.	,,	अ.)	१३४९ तृहू	(तु.	,,	,,)
४०५ तुन्प	(भ्वा.	प.	से.)	१३५१ तृन्हू	(,,	,,	वे.)
१३११ तुन्प	(तु.	,,	,,)	९६९ तृ	(भ्वा.	,,	से.)
४०९ तुन्फ	(भ्वा.	,,	,,)	२३१ तेज	(,,	,,	,,)
१३१३ तुन्फ	(तु.	,,	,,)	३६३ तेपृ	(,,	आ.	,,)
४०४ तुप	(भ्वा.	,,	,,)	४९९ तेवृ	(,,	,,	,,)
१३१० तुप	(तु.	,,	,,)	९८६ त्यज	(,,	प.	अ.)
४०८ तुफ	(भ्वा.	,,	,,)	६६० त्रक्ष	(,,	,,	से.)
१३१२ तुफ	(तु.	,,	,,)	९७ त्रकि	(,,	आ.	,,)
१६५८ तुवि	(चु.	उ.	,,)	१५५ त्रख (पा.)	(,,	प.	,,)
४२८ तुवि	(भ्वा.	प.	,,)	६९ त्रदि	(,,	,,	,,)

धातुः				धातुः			
८१६ त्रपि (पा.)	(भ्वा.	प.	से.)	१०७३ दरिद्रा	(अ.	प.	से.)
३७४ त्रपूष	(”	आ.	वे.)	१७५२ दल	(चु.	उ.	”)
१७४२ त्रस	(चु.	उ.	से.)	५४८ दल	(भ्वा.	प.	”)
१७६२ त्रसि	(”	”	”)	८१६ दलि (पा.)	(”	”	”)
१११७ त्रसी	(दि.	प.	”)	१६७५ दशि	(चु.	आ.	”)
१५५ त्रिखि (पा.)	(भ्वा.	”	”)	१७६५ दशि	(”	उ.	”)
१३७६ त्रुट	(तु.	”	”)	१६७६ दस (पा.)	(”	आ.	”)
१६९९ त्रुट	(चु.	आ.	”)	१६७६ दसि	(”	”	”)
४०७ त्रुम्प	(भ्वा.	प.	”)	१७८७ दसि	(”	उ.	”)
४११ त्रुम्फ	(”	”	”)	१२१४ दसु	(दि.	प.	”)
४०६ त्रुप	(”	”	”)	९९१ दह	(भ्वा.	”	अ.)
४१० त्रुफ	(”	”	”)	१०९१ (डु) दाञ्	(जु.	उ.	”)
९६५ त्रैङ्	(”	आ.	अ.)	९३० दाण्	(भ्वा.	प.	”)
९९ त्रौक्ङ	(”	”	से.)	९९४ दान	(”	उ.	से.)
६५६ त्वक्षू	(”	प.	वे.)	१०५९ दाप्	(अ.	प.	अ.)
१५० त्वगि	(”	”	से.)	१२८० दाश	(स्वा.	प.	से.)
१३०२ त्वच	(तु.	”	”)	८८२ दाशृ	(भ्वा.	उ.	”)
१९२ त्वन्चु	(भ्वा.	”	”)	८९४ दासृ	(”	”	”)
७७५ (त्रि) त्वरा	(”	आ.	”)	५९२ दिवि	(”	प.	”)
१००१ त्विष	(”	उ.	अ.)	११०७ दिवु	(दि.	”	”)
५५४ त्सर	(”	प.	से.)	१७०७ दिवु	(चु.	आ.	”)
	थ			१७२५ दिवु	(”	उ.	”)
१३८८ थुड	(तु.	”	”)	१२८४ दिश	(तु.	”	अ.)
५७१ थुर्वी	(भ्वा.	”	”)	१०१५ दिह	(अ.	”	”)
	द			६०९ दीक्ष	(भ्वा.	आ.	से.)
६०८ दक्ष	(”	आ.	”)	११३४ दीङ्	(दि.	आ.	अ.)
७७० दक्ष	(”	”	”)	१०७६ दीधीङ्	(अ.	”	से.)
१२७४ दघ	(स्वा.	प.	”)	११५० दीपी	(दि.	”	”)
१९२७ दण्ड	(चु.	उ.	”)	९४४ दु	(भ्वा.	प.	अ.)
१७ दद	(भ्वा.	आ.	”)	१२५७ (डु) दु	(स्वा.	”	”)
८ दध	(”	”	”)	१९३१ दु ख	(चु.	उ.	से.)
१२७१ दन्भु	(स्वा.	प.	”)	१६०१ दुल	(”	”	”)
९८९ दन्श	(भ्वा.	”	अ.)	५७२ दुर्वी	(भ्वा.	प.	”)
१२०४ दमु	(दि.	”	से.)	११८६ दुष	(दि.	”	अ.)
४८१ दय	(भ्वा.	आ.	”)	१०१४ दुह	(अ.	उ.	”)

धातुः				धातुः			
७३८ दुहिर्	(भ्वा.	प.	से.)	९०६ द्रै	(भ्वा.	प.	अ.)
११३३ दूङ्	(दि.	आ.	,,)	१०१३ द्विष	(अ.	उ.	,,)
१२८१ दृ	(स्वा.	,,	अ.)	ध			
१४१२ दृङ	(तु.	,,	,,)	१५९५ धक्क	(चु.	,,	से.)
१३१५ दृन्फ	(,,	प.	से.)	४५३ धणि (पा.)	(भ्वा.	प.	,,)
११९७ दृप	(दि.	,,	अ)	११०४ धन	(जु.	,,	,,)
१८२१ दृप (पा.)	(चु.	उ.	से.)	५९७ धवि	(भ्वा.	,,	,,)
१३१४ दृप	(तु.	प.	,,)	१०९२ (ङु) धाञ्	(जु.	उ.	अ.)
१८२३ दृभ	(चु.	उ.	,,)	६०१ धावु	(भ्वा.	,,	से.)
१३२४ दृभी	(तु.	प.	,,)	१४०७ धि	(तु.	प.	अ.)
१८२२ दृभी	(चु.	उ.	,,)	६०३ धिक्ष	(भ्वा.	आ.	से.)
९८८ दृशिर्	(भ्वा.	प.	अ.)	५९३ धिवि	(,,	प.	,,)
७३३ दृह	(,,	,,	से.)	११०३ धिष	(जु.	,,	,,)
७३४ दृहि	(,,	,,	,,)	११३६ धीङ्	(दि.	आ.	अ.)
८०८ दृ	(,,	,,	,,)	६०२ धुक्ष	(भ्वा.	,,	से.)
१४९४ दृ	(क्रया.	,,	,,)	१२५६ धुञ्	(स्वा.	उ.	अ.)
९६२ देङ्	(,,	,,	अ.)	५७३ धुर्वी	(भ्वा.	प.	से.)
५०० देव्	(,,	,,	से.)	१३९९ धू	(तु.	,,	,,)
९२४ दैप्	(,,	प.	अ.)	१२५६ धूञ् (पा.)	(स्वा.	उ.	,,)
११४८ दो	(दि.	प.	अ.)	१४८८ धूञ्	(क्रया.	,,	,,)
१०४० द्यु	(अ.	,,	,,)	१८३६ धूञ्	(चु.	,,	,,)
७४१ द्युत	(भ्वा.	आ.	से.)	३९६ धूप	(भ्वा.	प.	,,)
९०५ द्यै	(,,	प.	अ.)	१७७३ धूप	(चु.	उ.	,,)
४६६ द्रम	(,,	,,	से.)	११५३ धूरी	(दि.	आ.	,,)
१०५४ द्रा	(अ.	प.	अ.)	१६४० धूश (पा.)	(चु.	उ.	,,)
६७० द्राक्षि	(भ्वा.	,,	से.)	१६४० धूष (पा.)	(,,	,,	,,)
१२४ द्राखृ	(,,	,,	,,)	१६४० धूस	(,,	,,	,,)
११४ द्राघृ	(,,	आ.	,,)	९३८ धृ	(भ्वा.	प.	,,)
२८७ द्राढृ	(,,	,,	,,)	९६० धृङ्	(,,	आ.	अ.)
६४६ द्राह्	(,,	,,	,,)	१४१३ धृङ्	(तु.	,,	,,)
९४५ द्रु	(,,	प.	अ.)	२१९ धृज	(भ्वा.	प.	से.)
१३३८ द्रुण	(तु.	,,	से.)	२२० धृजि	(,,	,,	,,)
११९८ द्रुह्	(दि.	,,	,,)	९०० धृञ्	(,,	उ.	अ.)
१४८२ द्रूञ्	(क्रया.	उ.	,,)	१८५१ धृष	(चु.	,,	से.)
७८ द्रेकृ	(भ्वा.	आ.	,,)	१२७० (त्रि) धृषा	(स्वा.	प.	,,)

धातुः				धातुः			
१४९५ धृ (पा)	(क्रया.	प.	से.)	५६ नर्द	(भ्वा.	प.	से.)
१९१५ धेक	(चु.	उ.	”)	१८०३ नल	(चु.	उ.	”)
९०२ धेट्	(भ्वा.	प.	अ.)	६ नाथृ	(भ्वा.	आ.	”)
५५३ धोर्क्ष	(”	”	से.)	७ नाधृ	(”	”	”)
९२७ ध्मा	(”	”	अ.)	१८८६ निवास	(चु.	उ.	”)
९०८ ध्यै	(”	”	”)	६८७ निष्क	(”	आ.	”)
२१७ ध्रज	(”	”	से.)	५२२ नील	(भ्वा.	प.	”)
२१८ ध्रजि	(”	”	”)	१११६ नृती	(दि.	”	”)
४५९ ध्रण	(”	”	”)	८०९ नृ	(भ्वा.	”	”)
१५२५ (उ) ध्रस	(क्रया.	”	”)	१४९६ नॄ	(क्रया.	”	”)
१७४३ (उ) ध्रस	(चु.	उ.	”)	**प**			
६७१ ध्राक्षि	(भ्वा.	प.	”)	१५५१ पक्ष	(चु.	उ.	”)
१२५ ध्राखृ	(”	”	”)	२९६ पट	(भ्वा.	प.	”)
२८८ ध्राङ्	(”	आ.	”)	१७५३ पट	(चु.	उ.	”)
११४ ध्राघृ (पा.)	(”	”	”)	१८५७ पट	(”	”	”)
९४३ ध्रु	(”	प.	अ.)	३३० पठ	(भ्वा.	प.	”)
१४०१ ध्रु	(तु.	”	”)	२८१ पडि	(”	आ.	”)
१४०१ ध्रुव (पा.)	(”	”	से.)	१६१६ पडि	(चु.	उ.	”)
७९ ध्रेकृ	(भ्वा.	आ.	”)	९९६ (ङु) पचप्	(भ्वा.	”	अ.)
९०७ ध्रै	(”	प.	अ.)	१७४ पचि	(”	आ.	से.)
२२१ ध्वज	(”	”	से.)	१६५२ पचि	(चु.	उ.	”)
२२२ ध्वजि	(”	”	”)	१५७७ पछि	(”	”	”)
४५३ ध्वण	(”	”	”)	४३९ पण	(भ्वा.	आ.	”)
८१६ ध्वन	(”	”	”)	१८६२ पत	(चु.	उ.	,,)
८२८ ध्वन	(”	”	”)	८४५ पत्लृ	(भ्वा.	प.	,,)
१८९० ध्वन	(चु.	उ.	”)	१५५५ पथ (पा.)	(चु.	उ.	,,)
८१६ ध्वनि (पा.)	(भ्वा.	प.	”)	१५७६ पथि	(,,	,,	,,)
७५५ ध्वन्सु	(,,	आ.	”)	८४७ पथे	(भ्वा.	प.	,,)
६७२ ध्वाक्षि	(,,	प.	”)	११७० पद	(दि.	आ.	अ.)
९३९ ध्वृ	(”	”	अ.)	१८९९ पद	(चु.	,,	से.)
न				४४० पन	(भ्वा.	,,	,,)
१५९४ नक्क	(चु.	उ.	से.)	४७६ पय	(,,	,,	,,)
१५४६ नट	(”	”	”)	१९४० पर्ण	(चु.	उ.	,,)
१७९२ नट	(”	”	”)	२९ पर्द	(भ्वा.	आ.	,,)
६७ (टु) नदि	(भ्वा.	प.	”)	४१२ पर्प	(,,	प.	,,)

धातुः				धातुः			
४१६ पर्व	(भ्वा.	प.	से.)	१५६० पुट्ट	(चु.	उ.	से.)
५७७ पर्व	(,,	,,	,,)	१३८५ पुड	(तु.	प.	,,)
८३९ पल	(,,	,,	,,)	३२६ पुडि [पा.]	(भ्वा.	,,	,,)
१८८२ पल्पूल	(चु.	उ.	,,)	१३३४ पुण	(तु.	,,	,,)
१७२० पश	(,,	,,	,,)	१६३७ पुण [पा.]	(चु.	उ.	,,)
१८६३ पष	(,,	,,	,,)	१११९ पुथ	(दि.	प.	,,)
१६१७ पसि	(,,	,,	,,)	१७७६ पुथ	(चु.	उ.	,,)
९२५ पा	(भ्वा.	प.	अ.)	४४ पुथि	(भ्वा.	प.	,,)
१०५६ पा	(अ.	,,	,,)	१३४७ पुर	(तु.	,,	,,)
१९१२ पार	(चु.	उ.	से.)	५७६ पुर्व	(भ्वा.	,,	,,)
१६१० पाल	(,,	,,	,,)	८४१ पुल	(,,	,,	,,)
१४०६ पि	(तु.	प.	अ.)	१६०२ पुल	(चु.	उ.	,,)
१५७७ पिच्छ	(चु.	उ.	से.)	१६३७ पुल	(,,	,,	,,)
१५६८ पिज [पा.]	(,,	,,	,,)	७०० पुष	(भ्वा.	प.	,,)
१०२८ पिजि	(अ.	आ.	,,)	११८३ पुष	(दि.	,,	अ.)
१५६८ पिजि	(चु.	उ.	,,)	१५३० पुष	(क्रया.	,,	से.)
१७५८ पिजि	(,,	,,	,,)	१७५१ पुष	(चु.	उ.	,,)
३११ पिट	(भ्वा.	प.	,,)	११२२ पुष्प	(दि.	प.	,,)
३३९ पिठ	(,,	,,	,,)	१६३८ पुंस	(चु.	उ.	,,)
२७४ पिडि	(,,	आ.	,,)	१५९१ पुस्त	(,,	,,	,,)
१६७० पिडि	(चु.	उ.	,,)	९६६ पूङ्	(भ्वा.	आ.	,,)
५८८ पिवि	(भ्वा.	प.	,,)	१६४३ पूज	(चु.	उ.	,,)
१४३८ पिशि	(तु.	,,	,,)	१४८३ पूञ्	(क्रया.	,,	,,)
१४५३ पिष्लृ	(रु.	,,	अ.)	४८४ पूर्यी	(भ्वा.	आ.	,,)
१५६९ पिस	(चु.	उ.	से.)	११५१ पूरी	(दि.	,,	,,)
१७६३ पिसि	(,,	,,	,,)	१८०४ पूरी	(चु.	उ.	,,)
७१९ पिस्ट	(भ्वा.	प.	,,)	१६३७ पूर्ण [पा.]	(,,	,,	,,)
११४१ पीङ्	(दि.	आ.	अ.)	५२८ पूल	(भ्वा.	प.	,,)
१५४५ पीड	(चु.	उ.	से.)	६७५ पूष	(,,	,,	,,)
५२१ पील	भ्वा.	प.	,, ,,	१०८६ पृ [पा.]	(जु.	,,	अ.)
५६३ पीव	(,,	,,	,,)	१२५९ पृ	(स्वा.	,,	,,)
१३६८ पुट	(तु.	,,	,,)	१४०३ पृङ्	(तु.	आ.	,,)
१७५४ पुट	(चु.	उ.	,,)	१८०८ पृच	(चु.	उ.	से.)
१९१४ पुट	(,,	,,	,,)	१०३० पृची	(अ.	आ.	,,)
१७९३ पुटि	(,,	,,	,,)	१४६३ पृची	(रु.	प.	,,)

धातुः				
१०२८	पृजि (पा.)	(अ.	आ.	से.)
१३२९	पृड	(तु.	प.	”)
१३३०	पृण	(”	”	”)
१५५५	पृथ	(चु.	उ.	”)
७०५	पृषु	(भ्वा.	”	”)
१०८६	पॄ	(जु.	प.	”)
१४९०	पॄ	(क्रया.	”	”)
१५४९	पॄ	(चु.	उ.	”)
४४१	पेल्ल्	(भ्वा.	प.	”)
५०४	पेत्र	(”	आ.	”)
६१५	पेषृ	(”	”	”)
७२०	पेस्	(”	प.	”)
९२०	पै	(”	”	अ.)
४५८	पैणृ	(”	”	से.)
४८८	(ओ) प्यायी	(”	आ.	”)
९६४	प्यैङ्	(”	”	”)
१४१४	प्रच्छ	(तु.	प.	अ.)
७६५	प्रथ	(भ्वा.	आ.	से.)
१५५४	प्रथ	(चु.	उ.	”)
७६६	प्रस	(भ्वा.	आ.	”)
१०६१	प्रा	(अ.	प.	अ.)
११४४	प्रीङ्	(दि.	आ.	”)
१४७५	प्रीञ्	(क्रया.	उ.	अ.)
१८३७	प्रीञ्	(चु.	उ.	से.)
९५७	प्रुङ्	(भ्वा.	आ.	अ.)
३२४	प्रुड	(”	प.	से.)
१५२८	प्रुष	(क्रया.	”	”)
७०३	प्रुषु	(भ्वा.	”	”)
६१९	प्रेषृ	(”	आ.	”)
८६७	प्रोथृ	(”	उ.	”)
६४२	ब्लिह	(”	आ.	”)
१५०४	ब्ली	(क्रया.	प.	अ.)
९५८	प्लुङ्	(भ्वा.	आ.	”)
१११५	प्लुष	(दि.	प.	से.)
१२१७	प्लुष	(”	”	”)

धातुः				
१५२९	प्लुष	(क्रया.	प.	से.)
७०४	प्लुषु	(भ्वा.	”	”)
१०५५	प्सा	(अ.	”	अ.)
	फ			
११६	फक्क	(भ्वा.	”	से.)
८२१	फण	(”	”	”)
५३०	फल	(”	”	”)
५१६	(नि) फला	(”	”	”)
१३९१	फुल	(तु.	”	”)
५३२	फुल्ल	(भ्वा.	”	”)
५४२	फेल्ल	(”	”	”)
	ब			
४५९	बण (पा.)	(”	”	”)
५१	बद	(”	”	”)
९७३	बध	(”	आ.	”)
१५४८	बध	(चु.	उ.	”)
१५४८	बन्ध (पा.)	(”	”	”)
१५०९	बन्ध	(क्रया.	प.	अ.)
४१८	बर्ब	(भ्वा.	”	से.)
६३८	बर्ह	(”	आ.	”)
१६६५	बर्ह	(चु.	उ.	”)
१७७०	बर्ह	(”	”	”)
८४०	बल	(भ्वा.	प.	”)
१६२९	बल	(चु.	उ.	”)
६३९	बल्ह	(भ्वा.	आ.	”)
१७७१	बल्ह	(चु.	उ.	”)
२८६	बाडृ	(भ्वा.	आ.	”)
५	बाधृ	(”	”	”)
६४५	बाह्र	(”	”	”)
३१६	बिट	(”	प.	”)
६४	बिदि	(”	”	”)
१३६०	बिल	(तु.	”	”)
१६०७	बिल	(चु.	उ.	”)
११९	बुक्क	(भ्वा.	प.	”)
१७१४	बुक्क	(चु.	उ.	”)

धातुः				
८५८	बुध	(भ्वा.	प.	से.)
११७३	बुध	(दि.	आ.	अ.)
८७५	बुधिर्	(भ्वा.	उ.	से.)
१५९२	बुस्त	(चु.	प.	,,)
७३५	बृह	(भ्वा.	,,	,,)
७३६	बृहि	(,,	,,	,,)
१७६९	बृहि	(चु.	उ.	,,)
७३६	बृहिर् (पा.)	(भ्वा.	प.	,,)
१३४८	बृहू (पा.)	(तु.	,,	,,)
१०४४	ब्रूञ्	(अ.	उ.	,,)
१६६४	ब्रूस	(चु.	,,	,,)
	भ			
१५५८	भक्ष	(,,	,,	,,)
९९८	भज	(भ्वा.	,,	अ.)
१७३४	भज	(चु.	,,	से.)
१७६०	भजि	(,,	,,	,,)
३०७	भट	(भ्वा.	प.	,,)
७८०	भट	(,,	,,	,,)
२७३	भडि	(,,	आ.	,,)
१५८९	भडि	(चु.	उ.	,,)
४४७	भण	(भ्वा.	प.	,,)
१२	भदि	(,,	आ.	,,)
१४५४	भन्जो	(रु.	प.	,,)
१६८३	भर्त्स	(चु.	आ.	,,)
५८०	भर्व	(भ्वा.	प.	,,)
४९५	भल	(,,	आ.	,,)
१७०१	भल	(चु.	,,	,,)
४९६	भल्ल	(भ्वा.	,,	,,)
६९५	भष	(,,	प.	,,)
११००	भस	(जु.	,,	,,)
१०५१	भा	(अ.	प.	अ.)
१८८७	भाज	(चु.	उ.	से.)
४४१	भाम	(भ्वा.	आ.	,,)
१८७३	भाम	(चु.	उ.	,,)
६१२	भाष	(भ्वा.	आ.	,,)

धातुः				
६२४	भास्	(भ्वा.	आ.	से.)
६०६	भिक्ष	(,,	,,	,,)
६४	भिदि (पा.)	(,,	प.	,,)
१४४०	भिदिर्	(रु.	उ.	अ.)
१०८४	(ञि) भी	(जु.	प.	,,)
१४५५	भुज	(रु.	,,	से.)
१४१८	भुजो	(तु.	,,	,,)
१७४८	भुवः	(चु.	उ.	,,)
१	भू	(भ्वा.	प.	,,)
१८४५	भू	(चु.	आ.	,,)
६८२	भूष	(भ्वा.	प.	,,)
१७३१	भूष	(चु.	उ.	,,)
१७८	भृजी	(भ्वा.	आ.	,,)
८९८	भृञ्	(,,	उ.	अ.)
१०८७	(ङु) भृञ्	(जु.	,,	,,)
१३९६	भृड	(तु.	प.	से.)
१७८८	भृशि	(चु.	उ.	,,)
१२२५	भृशु	(दि.	प.	,,)
१४९२	भृ	(क्रया.	,,	,,)
८८३	भेषृ	(भ्वा.	उ.	,,)
६२८	भ्यस	(,,	आ.	,,)
८९२	भ्रक्ष	(,,	उ.	,,)
४५२	भ्रण	(,,	प.	,,)
७५६	भ्रन्शु (पा.)	(,,	आ.	,,)
१२२६	भ्रन्शु	(दि.	प.	,,)
७५६	भ्रन्सु	(भ्वा.	आ.	,,)
८५०	भ्रमु	(,,	प.	,,)
१२०६	भ्रसु	(दि.	,,	,,)
१२८५	भ्रस्ज	(तु.	उ.	अ.)
१८१	भ्राजृ	(भ्वा.	आ.	से.)
८२३	(टु) भ्राजृ	(,,	,,	,,)
८२४	(टु) भ्राश्रृ	(,,	,,	,,)
१५०६	भ्री	(क्रया.	प.	अ.)
१६९१	भ्रूण	(चु.	आ.	से.)
१८०	भ्रेजृ	(भ्वा.	आ.	,,)

धातुः				धातुः			
८८४	भ्रेषृ	(भ्वा.	उ. से.)	४९३	मल	(भ्वा.	आ. से.)
८९३	भ्लक्ष	(,,	,, ,,)	४९४	मल्ल	(,,	,, ,,)
८२५	[टु] भ्लाश्ट	(,,	आ. ,,)	५९९	मव	(,,	प. ,,)
८८५	भ्लेषृ	(,,	उ. ,,)	५०८	मव्य	(,,	,, ,,)
		म		७२४	मश	(,,	,, ,,)
८९	मकि	(,,	आ. ,,)	६९२	मष	(,,	,, ,,)
१३२	मख	(,,	प. ,,)	१२२२	मसी	(दि.	,, ,,)
१३३	मखि	(,,	,, ,,)	१०२	मस्क	(भ्वा.	आ. ,,)
१४८	मगि	(,,	,, ,,)	१४१६	(टु) मस्जो	(तु.	प. अ.)
१११	मघि	(,,	आ. ,,)	७३०	मह	(भ्वा.	,, से.)
१६०	मघि	(,,	प. ,,)	१८६८	मह	(चु.	उ. ,,)
१७१	मच	(,,	आ. ,,)	६३४	महि	(भ्वा.	आ. ,,)
१७३	मचि	(,,	,, ,,)	१८००	महि	(चु.	उ. ,,)
३३२	मठ	(,,	प. ,,)	१०६२	मा	(अ.	प. अ.)
२६३	मठि	(,,	आ. ,,)	६६९	माक्षि	(भ्वा.	,, से.)
२७२	मडि	(,,	,, ,,)	१०८८	माङ्	(जु.	आ. अ.)
३२१	मडि	(,,	प. ,,)	११४२	माङ्	(दि.	,, ,,)
१५८८	माडे	(चु.	उ. ,,)	९७२	मान	(भ्वा.	,, से.)
४४८	मण	(भ्वा.	प. ,,)	१७१०	मान	(चु.	आ. ,,)
१६८०	मत्रि	(चु.	आ. ,,)	१८४४	मान	(,,	उ. ,,)
४६	मथि	(भ्वा.	प. ,,)	१८४७	मार्ग	(,,	,, ,,)
८४८	मथे	(,,	,, ,,)	१६४९	मार्ज	(,,	,, ,,)
१७०६	मद	(चु.	आ. ,,)	८९५	माह	(भ्वा.	,, ,,)
१३	मदि	(भ्वा.	,, ,,)	१२९८	मिछ	(तु.	प. ,,)
८१५	मदी	(,,	प. ,,)	१७५७	मिजि	(चु.	उ. ,,)
१२०९	मदी	(दि.	,, ,,)	१२५१	(डु) मिञ्	(स्वा.	,, अ.)
११७७	मन	(दि.	आ. अ.)	८६८	मिथृ [पा.]	(भ्वा.	,, से.)
१४७२	मनु	(त.	,, से.)	७४३	(ञि) मिदा	(,,	आ. ,,)
४२	मन्थ	(भ्वा	प. ,,)	१२४४	(ञि) मिदा	(दि.	प. ,,)
१५१२	मन्थ	(क्रया.	आ. ,,)	१५४२	मिदि	(चु.	उ. ,,)
५५८	मभ्र	(भ्वा.	प. ,,)	८६८	मिद	(भ्वा.	,, ,,)
४७७	मय	(,,	आ. ,,)	८६८	मिधृ [पा.]	(,,	,, ,,)
१६५०	मर्च	(चु.	उ. ,,)	१३६५	मिल	(तु.	प. ,,)
४१९	मर्ब	(भ्वा.	प. ,,)	१४३०	मिल	(रु.	उ. ,,)
५७८	मर्व	(,,	,, ,,)	५८९	मिवि	(भ्वा.	प. ,,)

धातुः				
७२३	मिश	(भ्वा.	प.	से.)
१९२२	मिश्र	(चु.	उ.	,,)
१३५३	मिष	(तु.	प.	,,)
६९९	मिषु	(भ्वा.	,,	,,)
९९२	मिह	(,,	,,	अ.)
१८२५	मी	(चु.	उ.	से.)
११३७	मीङ्	(दि.	आ.	अ.)
१४७७	मीञ्	(क्रया.	उ.	,,)
४६८	मीमृ	(भ्वा.	प.	से.)
५१७	मील	(,,	,,	,,)
५६४	मीव	(,,	,,	,,)
१७४४	मुच	(चु.	उ.	,,)
१७२	मुचि	(भ्वा.	आ.	,,)
१४३१	मुच्लृ	(तु.	उ.	अ.)
२५०	मुज	(भ्वा.	प.	से.)
२५१	मुजि	(,,	,,	,,)
१३७५	मुट	(तु.	,,	,,)
१६१५	मुट	(चु.	उ.	,,)
२६५	मुठि	(भ्वा.	आ.	,,)
३२३	मुड	(,,	प.	,,)
२७५	मुडि	(,,	आ.	,,)
३२६	मुडि	(,,	प.	,,)
१३३५	मुण	(तु.	,,	,,)
१६	मुद	(भ्वा.	आ.	,,)
१७४१	मुद	(चु.	उ.	,,)
१३४४	मुर	(तु.	प.	,,)
२१२	मुर्छा	(भ्वा.	,,	,,)
५७५	मुर्वी	(,,	,,	,,)
१५३१	मुष	(क्रया.	,,	,,)
१२२१	मुस	(दि.	,,	,,)
१६३२	मुस्त	(चु.	उ.	,,)
११९९	मुह	(दि.	प.	वे.)
९६७	मूङ्	(भ्वा.	आ.	से.)
१९१०	मूत्र	(चु.	उ.	,,)
५२९	मूल	(भ्वा.	प.	,,)

धातुः				
१६०४	मूल	(चु.	उ.	से.)
६७६	मूष	(भ्वा.	प.	,,)
६६४	मृक्ष	(,,	,,	,,)
१९०१	मृग	(चु.	आ.	,,)
१४०४	मृङ्	(तु.	,,	अ.)
१८४९	मृजू	(चु.	उ.	से.)
१०६६	मृजू	(अ.	प.	वे.)
१३२८	मृड	(तु.	,,	से.)
१५१७	मृड	(क्रया.	,,	,,)
१३३२	मृण	(तु.	,,	,,)
१५१६	मृद	(क्रया.	,,	,,)
८७४	मृधु	(भ्वा.	उ.	,,)
१४२६	मृश	(तु.	प.	अ.)
११६४	मृष	(दि.	उ.	से.)
१८५०	मृष	(चु.	,,	,,)
७०७	मृषु	(भ्वा.	प.	,,)
१४९३	मृ	(क्रया.	,,	,,)
९६१	मेङ्	(भ्वा.	आ.	,,)
८६९	मेथृ (पा.)	(,,	उ.	,,)
८६९	मेद	(,,	,,	,,)
८७०	मेधृ	(,,	,,	,,)
८६९	मेधृ (पा.)	(,,	,,	,,)
३७१	मेषृ	(,,	आ.	,,)
५०५	मेवृ	(,,	,,	,,)
९२९	म्ना	(,,	प.	अ.)
६६४	म्रक्ष (पा.)	(,,	,,	से.)
१६६२	म्रक्ष	(चु.	उ.	,,)
७६७	म्रद	(भ्वा.	आ.	,,)
१९५	म्लुचु	(,,	प.	,,)
१९३	म्लुन्चु	(,,	,,	,,)
२९३	म्लेड्	(,,	,,	,,)
१९६	म्लुचु	(,,	,,	,,)
१९४	म्लुन्चु	(,,	,,	,,)
२०५	म्लेच्छ	(,,	,,	,,)
१६६३	म्लेच्छ	(चु.	उ.	,,)

धातुः				
२९२ म्लेटृ	(भ्वा.	प.	से.)	
५०६ म्लेवृ	(,,	आ.	,,)	
९०४ म्लै	(,,	प.	अ.)	
	य			
१६९३ यक्ष	(चु.	आ.	से.)	
१००२ यज	(भ्वा.	उ.	अ.)	
१७३६ यत	(चु.	,,	से.)	
३० यती	(भ्वा.	आ.	,,)	
१५३७ यत्रि	(चु.	उ.	,,)	
९८० यभ	(भ्वा.	प.	अ.)	
९८४ यम	(,,	,,	,,)	
८१९ यमः	(,,	,,	से.)	
१६२६ यम	(चु.	उ.	,,)	
१२११ यसु	(दि.	प.	से.)	
१०४९ या	(अ.	,,	अ.)	
८६३ (टु) याचृ	(भ्वा.	उ.	से.)	
१०३३ यु	(अ.	प.	,,)	
१७११ यु	(चु.	आ.	,,)	
१५६ युगि	(भ्वा.	प.	,,)	
२१४ युछ	(,,	,,	,,)	
११७८ युज	(दि.	आ.	अ.)	
१८०७ युज	(चु.	उ.	से.)	
१४४५ युजिर्	(रु.	,,	अ.)	
१४८० युञ्	(क्रया.	,,	,,)	
३१ युतृ	(भ्वा.	आ.	से.)	
११७४ युध	(दि.	,,	अ.)	
१२३६ युप	(,,	प.	से.)	
१२१६ युस (पा.)	(,,	,,	,,)	
६८० यूष	(भ्वा.	,,	,,)	
२९१ यौटृ	(,,	,,	,,)	
	र			
१७३७ रक	(चु.	उ.	,,)	
६५८ रक्ष	(भ्वा.	प.	,,)	
१३६ रख	(,,	,,	,,)	
१३७ रखि	(,,	,,	,,)	

धातुः			
१७३८ रग (पा.)	(चु.	उ.	से.)
१४४ रगि	(भ्वा.	प.	,,)
७८५ रगे	(,,	,,	,,)
१७३८ रघ (पा.)	(चु.	उ.	,,)
१०७ रघि	(भ्वा.	आ.	,,)
१७९६ रघि	(चु.	उ.	,,)
१८६५ रच	(,,	,,	,,)
२९७ रट	(भ्वा.	प.	,,)
३३४ रट	(,,	,,	,,)
३३४ रठ (पा.)	(,,	,,	,,)
४४५ रण	(,,	,,	,,)
७९५ रण	(,,	,,	,,)
८१६ रणि (पा.)	(,,	,,	,,)
५३ रद	(,,	,,	,,)
११९४ रध	(दि.	,,	वे.)
९९९ रञ्ज	(भ्वा.	उ.	अ.)
११६८ रन्ज	(दि.	,,	,,)
४०१ रप	(भ्वा.	प.	से.)
४१३ रफ	(,,	,,	,,)
४१४ रफि	(,,	,,	,,)
३७६ रबि	(,,	आ.	,,)
९७४ रभ	(,,	आ.	अ.)
३८५ रभि (पा.)	(,,	,,	से.)
८५३ रमु	(,,	,,	अ.)
४८२ रय	(,,	,,	से.)
५९६ रवि	(,,	प.	,,)
७१३ रस	(,,	प.	,,)
१९३२ रस	(चु.	उ.	,,)
७३१ रह	(भ्वा.	प.	,,)
१६२८ रह	(चु.	उ.	,,)
१८५९ रह	(,,	,,	,,)
७३२ रहि	(भ्वा.	प.	,,)
१७९९ रहि	(चु.	उ.	,,)
१०५७ रा	(अ.	प.	अ.)
१२२ राखृ	(भ्वा.	,,	से.)

धातुः				धातुः			
११२ राधृ	(भ्वा.	आ.	से.)	१२३७ रुप	(दि.	प.	से.)
८२२ राजृ	(”	उ.	”)	१४२० रुश	(तु.	”	अ.)
११८१ राधः	(दि.	प.	अ.)	१७८९ रुशि	(चु.	उ.	से.)
१२६३ राध	(स्वा.	”	”)	६९३ रुष	(भ्वा.	प.	”)
६२६ रास्ट	(भ्वा.	आ.	”)	१२३१ रुष	(दि.	”	”)
१४०५ रि	(तु.	प.	अ.)	१६७१ रुष	(चु.	उ.	”)
१२७६ रि	(स्वा.	”	”)	१७९१ रुसि	(”	”	”)
१५५ रिख (पा.)	(भ्वा.	”	से.)	८५९ रुह	(भ्वा.	प.	अ.)
१५४ रिगि	(”	”	”)	१९११ रूक्ष	(चु.	उ.	से.)
१८१७ रिच	(चु.	उ.	”)	१९३४ रूप	(”	”	”)
१४४२ रिचिर्	(रु.	”	अ.)	६७८ रूप	(भ्वा.	प.	”)
१३०७ रिफ	(तु.	प.	से.)	८० रेकृ	(”	आ.	”)
५९५ रिवि	(भ्वा.	”	”)	८६४ रेटृ	(”	उ.	”)
१४२१ रिश	(तु.	”	अ.)	३७२ रेपृ	(”	आ.	”)
६९४ रिष	(भ्वा.	”	से.)	३८५ रेभृ	(”	”	”)
१२३२ रिष	(दि.	”	”)	५०७ रेवृ	(”	”	”)
१३०७ रिह (पा.)	(तु.	”	”)	६२० रेषृ	(”	”	”)
१५०१ री	(क्रया.	”	अ.)	९०९ रै	(”	प.	अ.)
११३८ रीङ्	(दि.	आ.	”)	३५६ रोडृ	(”	”	से.)
१०३४ रु	(अ.	प.	से.)	३५५ रौडृ	(”	”	”)
९५९ रुङ्	(भ्वा.	आ.	”)	ल			
७४५ रुच	(”	”	”)	१६९७ लक्ष	(चु.	आ.	”)
१८०५ रुज	(चु.	उ.	”)	१५३९ लक्ष	(”	उ.	”)
१४१७ रुजो	(तु.	प.	अ.)	१३८ लख	(भ्वा.	प.	”)
७४७ रुट	(भ्वा.	आ.	से.)	१३९ लखि	(”	”	”)
१६७१ रुट (पा.)	(चु.	उ.	”)	१७३८ लग	(चु.	उ.	”)
१७८४ रुट	(”	”	”)	१४५ लगि	(भ्वा.	प.	”)
३२७ रुटि	(भ्वा.	प.	”)	७८६ लगे	(”	”	”)
३३६ रुठ	(”	”	”)	१०८ लघि	(”	आ.	”)
३२७ रुठि (पा.)	(”	”	”)	१७६१ लघि	(चु.	उ.	”)
३४५ रुठि	(”	”	”)	१७९७ लघि	(”	”	”)
३२७ रुडि (पा.)	(”	”	”)	२०६ लछ	(भ्वा.	प.	”)
१०६७ रुदिर्	(अ.	”	”)	२३८ लज	(”	”	”)
११७५ (अनो) रुध	(दि.	आ.	अ.)	१५४४ लज (पा.)	(चु.	उ.	”)
१४३९ रुधिर्	(रु.	उ.	”)	१९२१ लज	(”	”	”)

धातुः				
२३९	लजि	(भ्वा.	प.	से.)
१५६७	लजि (पा.)	(चु.	उ.	,,)
१७८५	लजि	(,,	,,	,,)
१९२१	लजि (पा.)	(,,	,,	,,)
१२९१	(ओ) लजी	(तु.	आ.	,,)
२९८	लट	(भ्वा.	प.	,,)
३५९	लड	(,,	,,	,,)
१५४१	लड	(चु.	उ.	,,)
८१४	लडि	(भ्वा.	प.	,,)
१८०१	लडि	(चु.	उ.	,,)
१५४३	(ओ) लडि	(,,	,,	,,)
४०२	लप	(भ्वा.	प.	,,)
३७७	लबि	(,,	आ.	,,)
३७९	लबि	(,,	,,	,,)
९७५	(डु) लभष्	(,,	,,	अ.)
४१७	लर्ब	(,,	प.	से.)
३५९	लल (पा.)	(,,	,,	,,)
१६८८	लल	(चु.	आ.	,,)
८८८	लष	(भ्वा.	उ.	,,)
७१४	लस	(,,	प.	,,)
१७२९	लस	(चु.	उ.	,,)
१२९२	(ओ) लस्जी	(तु.	आ.	,,)
१०५८	ला	(अ.	प.	अ.)
१२३	लाखृ	(भ्वा.	,,	से.)
११३	लाघृ	(,,	आ.	,,)
२०७	लाछ	(,,	प.	,,)
२४०	लाज	(,,	,,	,,)
२४१	लाजि	(,,	,,	,,)
१९३७	लाभ	(चु.	उ.	,,)
१३६६	लिख	(तु.	प.	,,)
१५५	लिगि	(भ्वा.	,,	,,)
१७४०	लिगि	(चु.	उ.	,,)
१४३४	लिप	(तु.	,,	अ.)
११८०	लिश	(दि.	आ.	,,)
१४२२	लिश	(तु.	प.	,,)

धातुः				
१०१६	लिह	(अ.	उ.	अ.)
१८१२	ली	(चु.	,,	,,)
१५०२	ली	(क्रया.	प.	,,)
११३९	लीङ्	(दि.	आ.	,,)
१५६८	लुजि (पा.)	(चु.	उ.	से.)
१७५९	लुजि	(,,	,,	,,)
३१४	लुट	(भ्वा.	प.	,,)
७४८	लुट	(,,	आ.	,,)
१३८२	लुट	(तु.	प.	,,)
१७५५	लुट	(चु.	उ.	,,)
३२८	लुटि	(भ्वा.	प.	,,)
३३७	लुठ	(,,	,,	,,)
७४९	लुठ	(,,	आ.	,,)
१२२३	लुठ	(दि.	प.	,,)
३२८	लुठि (पा.)	(भ्वा.	,,	,,)
३४३	लुठि	(,,	,,	,,)
३४६	लुठि	(,,	,,	,,)
३१४	लुड (पा.)	(,,	,,	,,)
३२८	लुडि (पा.)	(,,	,,	,,)
१५६४	लुण्ठ	(चु.	उ.	,,)
४५	लुथि	(भ्वा.	प.	,,)
१८७	लुन्च	(,,	,,	,,)
१२३८	लुप	(दि.	,,	,,)
१४३२	लु	(तु.	उ.	अ.)
४२७	लुबि	(भ्वा.	प.	से.)
१६५७	लुबि	(चु.	उ.	,,)
१२३९	लुभ	(दि.	प.	,,)
१३०६	लुभ	(तु.	,,	,,)
१४८४	लूञ्	(क्रया.	उ.	,,)
६७७	लूष	(भ्वा.	प.	,,)
१६११	लूष	(चु.	उ.	,,)
३७३	लेपृ	(भ्वा.	आ.	,,)
७६	लोकृ	(,,	,,	,,)
१७७७	लोकृ	(चु.	उ.	,,)
१६४	लोचृ	(भ्वा.	आ.	,,)

धातुः				धातुः			
१७७८	लोचृ	(चु.	उ. से.)	१७०४	वन्चु	(चु.	आ. से.)
३५७	लोडृ	(भ्वा.	प. ")	१००३	(ङु) वप्	(भ्वा.	उ. अ.)
२५८	लोष्ट	("	आ. ")	५५७	वभ्र	("	प. से.)
		व		८४९	(ट्टु) वम्	("	" ")
६६३	वक्ष	("	प. ")	४७५	वय	("	आ. ")
८८	वकि	("	आ. ")	१८५३	वर	(चु.	उ. ")
९५	वकि	("	" ")	१६२	वर्च	(भ्वा.	आ. ")
१३०	वख	("	प. ")	१५५२	वर्ण	(चु.	उ. ")
१३१	वखि	("	" ")	१९३९	वर्ण	("	" ")
१४७	वगि	("	" ")	१६५५	वर्ध	("	" ")
११०	वघि	("	आ. ")	६१३	वर्ष	(भ्वा.	आ. ")
१०६३	वच	(अ.	प. अ.)	६४०	वर्ह	("	" ")
१८४३	वच	(चु.	उ. से.)	४९१	वल	("	" ")
२५२	वज	(भ्वा.	प. ")	८१६	वलि (पा.)	("	प. ")
१६१८	वज	(चु.	उ. ")	१५७२	वल्क	(चु.	उ. ")
७७९	वट	(भ्वा.	प. ")	१९१७	वल्क	("	" ")
१८५८	वट	(चु.	उ. ")	१४३	वल्ग	(भ्वा.	प. ")
१९२०	वट	("	" ")	३९१	वल्भ	("	आ. ")
३००	वट .	(भ्वा.	आ. ")	४९२	वल्ल	("	" ")
१५८७	वटि	(चु.	उ. ")	६४१	वल्ह	("	" ")
१९२०	वटि (पा.)	("	" ")	१०८०	वश	(अ.	प. ")
३३१	वठ	(भ्वा.	प. ")	६९१	वष	(भ्वा.	" ")
२६२	वठि	("	आ. ")	१००५	वस	("	" अ.)
२७१	वडि	("	" ")	१०२३	वस	(अ.	आ. ")
१५८७	वडि (पा.)	(चु.	उ. ")	१७४५	वस	(चु.	उ. से.)
४४६	वण	(भ्वा.	प. ")	१९४३	वस	(,,	" अ.)
१००९	वद	("	" ")	१२१५	वसु	(दि.	प. से.)
१८४२	वद	(चु.	उ. ")	१०१	वस्क	(भ्वा.	आ. ,,)
११	वदि	(भ्वा.	आ. ")	१६८४	वस्त	(चु.	" ")
४६२	वन	("	प. ")	१००४	वह	(भ्वा.	उ. अ.)
४६३	वन	("	" ")	६३३	वहि	(,,	आ. ,,)
८०३	वन	("	" ")	१०५०	वा	(अ.	प. ,,)
८०३	वनु (पा.)	("	" ")	६६८	वाक्षि	(भ्वा.	,, से.)
१४७१	वनु	(त.	आ. ")	२०८	वाछि	("	" ")
१८९	वन्चु	(भ्वा.	प. ")	१८८३	वात	(चु.	उ. ")

धातुः				
११६३	वाश्ट	(दि.	आ.	से.)
१८८५	वास	(चु.	उ.	")
१४२४	विच्छ	(तु.	प.	")
१७७४	विच्छ	(चु.	उ.	")
१४४३	विचिर्	(रु.	"	अ.)
१०९४	विजिर्	(जु.	"	")
१२९०	(ओ) विजी	(तु.	आ.	से.)
१४६१	(ओ) विजी	(रु.	प.	")
३१७	विट	(भ्वा.	"	")
३३	विथृ	("	आ.	")
१०६४	विद	(अ.	प.	")
११७२	विद	(दि.	आ.	अ.)
१४५१	विद	(रु.	"	")
१७०९	विद	(चु.	"	से.)
१४३३	विद्लृ	(तु.	उ.	")
१३२६	विध	("	प.	")
१३५९	विल	("	"	")
१६०६	विल	(चु.	उ.	")
१४२५	विश	(तु.	प.	अ.)
१५२७	विष	(क्रया.	"	")
६९८	विषु	(भ्वा.	"	")
१६८६	विष्क	(चु.	आ.	से.)
१९४१	विष्क	("	उ.	")
१०९५	विष्लृ	(जु.	"	अ.)
१२१८	विस	(दि.	प.	से.)
१०४८	वी	(अ.	"	अ.)
१९०४	वीर	(चु.	आ.	से.)
१५८	वुगि	(भ्वा.	प.	")
८७८	(उ) वुन्दिर्	("	उ.	")
१२२०	वुस	(दि.	प.	")
९२	वृक	(भ्वा.	आ.	")
६०४	वृक्ष	("	"	")
१५१०	वृङ्	(क्रया.	आ.	")
१०२९	वृजि (पा.)	(अ.	"	")
१०२९	वृजी	("	"	")

धातुः				
१४६२	वृजी	(रु.	प.	से.)
१८१३	वृजी	(चु.	उ.	")
१२५५	वृञ्	(स्वा.	"	")
१८१४	वृञ्	(चु.	उ.	")
१३३१	वृण	(तु.	प.	")
७५८	वृतु	(भ्वा.	आ.	से.)
११६०	वृतु	(दि.	"	")
१७८२	वृतु	(चु.	उ.	")
७५९	वृधु	(भ्वा.	आ.	")
१७८३	वृधु	(चु.	उ.	")
१२२७	वृश	(दि.	प.	")
१७०५	वृष	(चु.	आ.	")
७०६	वृष्	(भ्वा.	प.	")
१३४८	वृहू	(तु.	"	")
१४९१	वॄ	(क्रया.	"	")
१४८७	वॄञ्	("	उ.	")
१००६	वेञ्	(भ्वा.	"	अ.)
८७७	वेणृ	("	"	से.)
३४	वेथृ	("	आ.	")
८७७	वेनृ (पा.)	("	उ.	")
३६७	(टु) वेपृ	(भ्वा.	आ.	")
१८८१	वेल	(चु.	उ.	")
५३५	वेल्ल्	(भ्वा.	प.	")
५४०	वेल्ल	("	"	")
१०७७	वेवीङ्	(अ.	आ.	")
२५५	वेष्ट	(भ्वा.	आ.	से.)
६४३	वेह्	("	"	")
९२१	(ओ) वै	("	प.	अ.)
१२९४	व्यच	(तु.	"	से.)
७६४	व्यथ	(भ्वा.	आ.	")
११८२	व्यध	(दि.	प.	अ.)
८८१	व्यय	(भ्वा.	उ.	से.)
१९३३	व्यय	(चु.	"	")
१११४	व्युष	(दि.	प.	")
१२१६	व्युष	("	"	")

धातुः				
१२१६	व्युस (पा.)	(दि.	प.	से.)
१००७	व्येञ्	(भ्वा.	उ.	अ.)
२५३	व्रज	(”	प.	से.)
४५१	व्रण	(”	”	”)
१९३८	व्रण	(चु.	उ.	”)
१२९३	(ओ) व्रश्चू	(तु.	प.	”)
१५०५	व्री	(क्रया.	”	अ.)
११२६	व्रीङ्	(दि.	आ.	अ.)
११४०	व्रीड	(”	प.	से.)
१३९४	व्रुड	(तु.	”	”)
१५०३	व्ली	(क्रया.	”	अ.)

श

११८८	शक	(दि.	”	”)
८६	शकि	(भ्वा.	आ.	से.)
१२६२	शक्लृ	(स्वा.	प.	अ.)
१६५	शच	(भ्वा.	आ.	से.)
२९९	शट	(”	प.	”)
३४०	शठ	(”	”	”)
१५६५	शठ	(चु.	उ.	”)
१६९२	शठ	(”	आ.	”)
१८५५	शठ	(”	उ.	”)
२७९	शडि	(भ्वा.	आ.	”)
७९७	शण	(”	प.	”)
८५५	शद्लृ	(”	”	अ.)
१४२९	शद्लृ	(तु.	”	से.)
१०००	शप	(भ्वा.	उ.	अ.)
११६९	शप	(दि.	”	”)
१७१५	शब्द	(चु.	”	से.)
८१८	शमो	(भ्वा.	प.	”)
१६९६	शम	(चु.	आ.	”)
१२०२	शमु	(दि.	प.	”)
१५५७	शम्ब	(चु.	उ.	”)
४२३	शर्व	(भ्वा.	प.	”)
५८५	शर्व	(”	”	”)
४९०	शल	(”	आ.	”)

धातुः				
८४३	शल	(भ्वा.	प.	से.)
३९०	शल्भ	(”	आ.	”)
७२५	शव	(”	प.	”)
७२६	शश	(”	”	”)
६९०	शष	(”	”	”)
६२९	(आङ्) शसि	(”	आ.	”)
७२७	शसु	(”	प.	”)
७२८	शंसु	(”	”	”)
१२६	शाखृ	(”	”	”)
२८९	शाङ्ृ	(”	आ.	”)
९९५	शान	(”	उ.	”)
१०२२	(आङ्) शासु	(अ.	आ.	”)
१०७५	शासु	(”	प.	”)
६०५	शिक्ष	(भ्वा.	”	”)
१५५	शिखि (पा.)	(”	प.	”)
१६१	शिघि	(,,	,,	,,)
१०२७	शिजि	(अ.	आ.	,,)
१२५०	शिञ्	(स्वा.	उ.	अ.)
३०३	शिट	(भ्वा.	प.	से.)
१३६३	शिल	(तु.	,,	,,)
६८७	शिष	(भ्वा.	,,	अ.)
१८१८	शिष	(चु.	उ.	से.)
१४५२	शिष्लृ	(रु.	प.	अ.)
१७९०	शीक	(चु.	उ.	से.)
१८२७	शीक	(,,	,,	,,)
७५	शीकृ	(भ्वा.	आ.	,,)
१०३२	शीङ्	(अ.	,,	,,)
३८३	शीभृ	(भ्वा.	,,	,,)
५२३	शील	(,,	प.	,,)
१८७९	शील	(चु.	उ.	,,)
१८३	शुच	(भ्वा.	प.	,,)
११६५	शुचिर्	(दि.	उ.	,,)
५१३	शुच्य	(भ्वा.	प.	,,)
३४१	शुठ	(,,	,,	,,)
१६४५	शुठ	(चु.	उ.	,,)

धातुः				धातुः			
३४१ शुठि	(भ्वा.	प.	से.)	७९८ श्रण	(भ्वा.	प.	से.)
३४४ शुठि [पा.]	(,,	,,	,,)	१५७९ श्रण	(चु.	उ.	,,)
१६४६ शुठि	(चु.	उ.	,,)	७९९ श्रथ	(भ्वा.	प.	,,)
११९२ शुध	(दि.	प.	अ.)	१५४७ श्रथ	(चु.	उ.	,,)
१३३७ शुन	(तु.	,,	से.)	१८२४ श्रथ	(,,	,,	,,)
७४ शुन्ध	(भ्वा.	,,	,,)	१८७१ श्रथ	(,,	,,	,,)
१८३३ शुन्ध	(चु.	उ.	,,)	३५ श्रथि	(भ्वा.	आ.	,,)
४३३ शुन्भ	(भ्वा.	प.	,,)	१५११ श्रन्थ	(क्रया.	प.	,,)
१३२३ शुन्भ	(तु.	,,	,,)	१५१३ श्रन्थ	(,,	,,	,,)
४३२ शुभ	(भ्वा.	,,	,,)	१८३८ श्रन्थ	(चु.	उ.	,,)
७५० शुभ	(,,	आ.	,,)	३९३ श्रन्भु	(भ्वा.	आ.	,,)
१३२२ शुभ	(तु.	,,	,,)	१६२४ श्रभ्र	(चु.	उ.	,,)
१६१९ शुल्क	(चु.	उ.	,,)	१२०५ श्रमु	(दि.	प.	,,)
१६१२ शुल्ब	(,,	,,	,,)	८१० श्रा	(भ्वा.	,,	अ.)
११८४ शुष	(दि.	प.	अ.)	१०५३ श्रा	(अ.	,,	,,)
१९०३ शूर	(चु.	आ.	से.)	८९७ श्रिञ्	(भ्वा.	उ.	से.)
११५७ शूरी	(दि.	,,	,,)	७०१ श्रिषु	(,,	प.	,,)
१६१३ शूर्प	(चु.	उ.	,,)	१४७६ श्रीञ्	(क्रया.	उ.	अ.)
५२६ शूल	(भ्वा.	प.	,,)	९४२ श्रु	(भ्वा.	प.	,,)
६७९ शूष	(,,	,,	,,)	९१९ श्रै	(,,	,,	,,)
७६० शृधु	(,,	आ.	,,)	४५६ श्रोणृ	(,,	,,	,,)
८७३ शृधु	(,,	उ.	,,)	८५ श्लकि	(,,	आ.	,,)
१७३५ शृधु	(चु.	,,	,,)	१५२ श्लगि	(,,	प.	,,)
१४८९ शॄ	(क्रया.	प.	,,)	८०० श्लथ [क्रथ]	(,,	,,	,,)
५४३ शेलृ	(भ्वा.	,,	,,)	१२७ श्लाघृ	(,,	,,	,,)
५०१ शेवृ [पा.]	(,,	आ.	,,)	११५ श्लाघृ	(,,	आ.	,,)
९१८ शै	(,,	प.	अ.)	११८७ श्लिष	(दि.	प.	अ.)
११४५ शो	(दि.	,,	,,)	१५७५ श्लिष	(चु.	उ.	,,)
४५५ शोणृ	(भ्वा.	,,	,,)	७०२ श्लिषु	(भ्वा.	प.	से.)
२९० शौटृ	(,,	,,	,,)	७७ श्लोकृ	(,,	आ.	,,)
४१ श्च्युतिर्	(,,	,,	,,)	४५७ श्लोणृ	(,,	प.	,,)
५१८ श्मील	(,,	,,	,,)	९६ श्वकि	(,,	आ.	,,)
९६३ श्यैङ्	(,,	आ.	अ.)	१६६ श्वच	(,,	,,	,,)
८४ श्वकि	(,,	,,	,,)	१६७ श्वचि	(,,	,,	,,)
१५१ श्वगि	(,,	प.	,,)	१५६६ श्वठ	(चु.	उ.	,,)

धातुः					धातुः				
१८५६	श्वठ	(चु.	उ.	से.)	१८१०	षह	(चु.	उ.	से.)
१५६६	श्वठि (पा.)	(,,	,,	,,)	१५७०	षान्त्व	(,,	,,	,,)
१६२४	श्वभ्र	(,,	,,	,,)	१४३५	षिच	(तु.	,,	,,)
१६२३	श्वर्त	(,,	,,	,,)	१२४९	षिञ्	(स्वा.	,,	अ.)
५४९	श्वल	(भ्वा.	प.	,,)	१४७८	षिञ्	(क्रया.	,,	,,)
१५७१	श्वल्क	(चु.	उ.	,,)	३०४	षिट	(भ्वा.	प.	से.)
५५०	श्वल्ल	(भ्वा.	प.	,,)	४७	षिध	(,,	,,	,,)
१०६९	श्वस	(अ.	,,	,,)	११९३	षिधु	(दि.	,,	,,)
१०१०	(टुओ) श्वि	(भ्वा.	,,	,,)	४८	षिधू	(भ्वा.	,,	,,)
७४२	श्विता	(,,	आ.	,,)	४३१	षिभि (पा.)	(,,	,,	,,)
१०	श्विदि	(,,	,,	,,)	४३०	षिभु (पा.)	(,,	,,	,,)
		ष			१३६४	षिल	(तु.	,,	,,)
७८९	षगे	(,,	प.	,,)	११०८	षिवु	(दि.	,,	,,)
१२६९	षघ	(स्वा.	,,	,,)	९४१	षु	(भ्वा.	,,	अ.)
१६३	षच	(भ्वा.	आ.	,,)	१०४१	षु	(अ.	,,	,,)
९९७	षच	(,,	उ.	,,)	१२४८	षुञ्	(स्वा.	उ.	,,)
३१३	षट	(,,	प.	,,)	१५६३	षुट्ट	(चु.	उ.	से.)
४६४	षण	(,,	,,	,,)	१३४१	षुर	(तु.	प.	,,)
१६३४	षट्ट	(चु.	उ.	,,)	११२९	षुह	(दि.	,,	,,)
१४६५	षणु	(त.	,,	,,)	१४०९	षू	(तु.	,,	,,)
१८३२	(आङः) षद	(चु.	,,	,,)	१०३१	षूङ्	(अ.	आ.	,,)
८५४	षद्लृ	(भ्वा.	प.	अ.)	११३२	षूङ्	(दि.	,,	,,)
१४२८	षद्लृ	(तु.	,,	,,)	२५	षूद	(भ्वा.	आ.	से.)
९८७	षन्ज	(भ्वा.	,,	,,)	१७१८	षूद	(चु.	उ.	,,)
४००	षप	(,,	,,	से.)	४३१	षृन्भु	(भ्वा.	प.	,,)
८२९	षम	(,,	,,	,,)	४३०	षृभु	(,,	,,	,,)
१५५६	षम्ब	(चु.	उ.	,,)	५४३	षेल्ट (पा.)	(,,	,,	,,)
२२५	षर्ज	(भ्वा.	प.	,,)	५०१	षेवृ	(,,	आ.	,,)
४२४	षर्ब	(,,	,,	,,)	९१५	षै	(,,	प.	अ.)
५८६	षर्व	(,,	,,	,,)	११४७	षो	(दि.	,,	,,)
५४७	षल	(,,	,,	,,)	७८२	ष्टक	(भ्वा.	,,	से.)
२०२	षस्ज	(,,	,,	,,)	७९०	ष्टगे	(,,	,,	,,)
१०७८	षस	(अ.	,,	,,)	४६१	ष्टन	(,,	,,	,,)
८५२	षह	(भ्वा.	आ.	से.)	३८६	ष्टभि	(,,	आ.	,,)
११२८	षह	(दि.	प.	,,)	८३०	ष्टम	(,,	प.	,,)

धातुः				
१२६६	ष्टिघ	(स्वा.	आ.	से.)
३६४	ष्टिपृ	(भ्वा.	”	”)
११२४	ष्टिम	(दि.	प.	”)
११२५	ष्टीम	(”	”	”)
१७५	ष्टुच	(भ्वा.	आ.	”)
१०४३	ष्टुञ्	(अ.	प.	अ.)
१६७३	ष्टुप	(चु.	उ.	से.)
३९४	ष्टुभु	(भ्वा.	आ.	”)
३६५	ष्टेपृ	(”	”	”)
९२२	ष्टै	(”	प.	अ.)
९११	ष्ठ्यै	(”	”	”)
६६१	ष्ठ्रक्ष	(”	”	से.)
९२८	ष्ठा	(”	”	अ.)
५६०	ष्ठिवु	(”	”	से.)
१११०	ष्ठिवु	(दि.	”	”)
१११२	ष्णसु	(”	”	”)
१०५२	ष्णा	(अ.	”	अ.)
१२०१	ष्णिह	(दि.	”	से.)
१५७३	ष्णिह	(चु.	उ.	”)
१०३८	ष्णु	(अ.	प.	”)
१११९	ष्णुसु	(दि.	”	”)
१२००	ष्णुह	(”	”	”)
९२३	ष्णै	(भ्वा.	”	अ.)
९४८	ष्मिङ्	(”	आ.	से.)
१५७४	ष्मिङ् (पा.)	(चु.	उ.	”)
९७६	ष्वन्ज	(भ्वा.	आ.	अ.)
१८	ष्वद	(”	”	से.)
१८०६	ष्वद	(चु.	उ.	”)
१०६८	(ञि) ष्वप्	(अ.	प.	अ.)
१००	ष्वष्क	(भ्वा.	आ.	से.)
७४४	(ञि) ष्विदा	(”	”	”)
९७८	(ञि) ष्विदा	(”	प.	”)
११८९	ष्विदा	(दि.	”	अ.)

स

१८९२	सङ्केत	(चु.	उ.	से.)

धातुः				
१९२३	सङ्क्राम	(चु.	उ.	से.)
१९०७	सत्र	(”	आ.	”)
१८८८	सभाज	(”	उ.	”)
१२२२	समी (पा.)	(दि.	प.	”)
१०७९	सस्ति	(अ.	”	”)
१२६४	साध	(स्वा.	”	अ.)
१८८०	साम	(चु.	उ.	से.)
१५५७	साम्ब (पा.)	(”	”	”)
१८६९	सार	(”	”	”)
१९३०	सुख	(”	”	”)
१८७४	सूच	(”	”	”)
१९०९	सूत्र	(”	”	”)
६६६	सूर्क्ष	(भ्वा.	प.	”)
५०९	सूर्क्ष्य	(”	”	”)
९३५	सृ	(”	”	अ.)
१०९९	सृ	(जु.	”	”)
११७९	सृज	(दि.	आ.	”)
१४१५	सृज	(तु.	प.	”)
९८३	सृप्लृ	(भ्वा.	”	से.)
८१	सेकृ	(”	आ.	”)
९७९	स्कन्दिर्	(”	प.	”)
३८७	स्कभि	(”	आ.	”)
१४७९	स्कुञ्	(क्रया.	उ.	अ.)
९	स्कुदि	(भ्वा.	आ.	से.)
७६८	स्खद	(”	”	”)
८२०	स्खदिर्	(”	प.	”)
५४४	स्खल	(”	”	”)
८१६	स्खलि (पा.)	(”	”	”)
१२५३	स्तृञ्	(स्वा.	उ.	अ.)
१३५०	स्तृहू	(तु.	प.	वे.)
१४८५	स्तृञ्	(क्रया.	उ.	”)
१८६०	स्तन	(चु.	”	”)
१८९८	स्तेन	(”	”	”)
९१०	स्त्यै	(भ्वा.	प.	अ.)
१९२४	स्तोम	(चु.	उ.	से.)

धातुः				
८३६	स्थल (घ्रल)	(भ्वा.	प.	से.)
१३८९	स्थुड	(तु.	”	”)
१९०५	स्थूल	(चु.	आ.	”)
३	स्पर्ध	(भ्वा.	”	”)
१४	स्पदि	(”	”	”)
८८७	स्पश	(”	उ.	”)
१६८१	स्पश	(चु.	आ.	”)
१२६०	स्पृ	(स्वा.	प.	अ.)
१४२३	स्पृश	(तु.	”	”)
१८७२	स्पृह	(चु.	उ.	से.)
१३९०	स्फर (पा.)	(तु.	प.	”)
४८७	स्फायी	(भ्वा.	आ.	”)
१५७३	स्फिट (पा.)	(चु.	उ.	”)
१६३५	स्फिट्ट	(”	”	”)
२६०	स्फुट	(भ्वा.	आ.	”)
१३७४	स्फुट	(तु.	प.	”)
१७२३	स्फुट	(चु.	उ.	”)
३२९	स्फुटि (पा.)	(भ्वा.	प.	”)
३२९	स्फुटिर्	(”	”	”)
१३९२	स्फुड	(तु.	”	”)
१५३८	स्फुडि	(चु.	उ.	”)
१३९०	स्फुर	(तु.	प.	”)
२१३	स्फुर्छा	(भ्वा.	”	”)
१३९०	स्फुल (पा.)	(तु.	”	”)
२३५	(टुओ)स्फूर्जा	(भ्वा.	”	”)
१५७४	स्मिट	(चु.	उ.	”)
५१९	स्मील	(भ्वा.	प.	”)
८०७	स्मृ	(”	”	अ.)
९३३	स्मृ	(”	”	”)
१२६०	स्मृ (पा.)	(स्वा.	”	”)
७६१	स्यन्द्	(भ्वा.	आ.	से.)
१६९४	स्यम	(चु.	”	”)
८२६	स्यमु	(भ्वा.	प.	”)
८३	स्रकि	(”	आ.	”)
७५७	स्रन्भु	(”	”	”)

धातुः				
७५४	स्रंसु	(भ्वा.	आ.	से.)
११०९	स्रिवु	(दि.	प.	”)
९४०	स्रु	(भ्वा.	”	अ.)
८२	स्रेक्ङ्	(”	आ.	से.)
८१७	स्वन	(”	प.	”)
८२७	स्वन	(”	”	”)
१८६४	स्वर	(चु.	उ.	”)
१९	स्वर्द	(भ्वा.	आ.	”)
२८	स्वाद	(”	”	”)
१८०६	स्वाद (पा.)	(चु.	उ.	”)
९३२	स्वृ	(भ्वा.	प.	अ.)
	ह			
३१२	हट	(”	”	से.)
३३५	हठ	(”	”	”)
९७७	हृद	(”	आ.	अ.)
१०१२	हन	(अ.	प.	”)
४६७	हम्म	(भ्वा.	”	से.)
५१२	हय	(”	”	”)
५१४	हर्य	(”	”	”)
८३७	हल	(”	”	”)
७२१	हसे	(”	”	”)
१०९०	(ओ) हाक्	(जु.	”	अ.)
१०८९	(ओ) हाङ्	(”	आ.	”)
१२५८	हि	(स्वा.	प.	”)
८६१	हिक्क	(भ्वा.	उ.	से.)
३१७	हिट (पा.)	(”	प.	”)
२६८	हिडि	(”	आ.	”)
१३६२	हिल	(तु.	प.	”)
५९१	हिवि	(भ्वा.	”	”)
१६८६	हिष्क (पा.)	(चु.	आ.	”)
१४५७	हिसि	(रु.	प.	”)
१८३०	हिसि	(चु.	उ.	”)
१०८३	हु	(जु.	प.	अ.)
२६९	हुडि	(भ्वा.	आ.	से.)
२७७	हुडि	(”	”	”)

धातुः				धातुः			
३५२ हुड़्	(भ्वा.	प.	से.)	८०६ ह्मल	(भ्वा.	प.	से.)
२११ हुर्छा	(”	”	”)	७८७ ह्मगे	(”	”	”)
८४४ हुल	(”	”	”)	७११ ह्मस	(”	”	”)
३५३ हूड़्	(”	”	”)	२६ ह्मद	(”	आ.	”)
१०९७ हृ	(जु.	”	अ.)	१०८५ ह्मी	(जु.	प.	अ.)
८९९ हृञ्	(भ्वा.	उ.	”)	२१० ह्मीच्छ	(भ्वा.	”	से.)
१२३० हृष	(दि.	प.	से.)	६२२ ह्मेषृ	(”	आ.	”)
७०९ हृषु	(भ्वा.	”	”)	७८८ ह्मेगे	(”	प.	”)
१५३३ हेठ	(क्रया.	”	”)	१६५९ ह्मप	(चु.	उ.	”)
२६६ हेठ	(भ्वा.	आ.	”)	७१२ ह्मस	(भ्वा.	प.	”)
७७८ हेड	(”	प.	”)	२७ ह्मादी	(”	आ.	”)
२८४ हेड़्	(”	आ.	”)	८०५ ह्मल	(”	प.	”)
६२१ हेषृ	(”	”	”)	९३१ ह्वृ	(”	”	अ.)
२८५ होड़्	(”	”	”)	९३४ ह्वृ	(”	”	”)
३५४ होड़्	(”	प.	”)	१००८ ह्वेञ्	(”	उ.	”)
१०८२ ह्रुड़्	(अ.	आ.	अ.)				

॥ सौत्रधातवः ॥

सूत्रम्		पार्श्वम्	सूत्रम्		पार्श्वम्
२४२२	ऋतिः (३-१-२९)	१७८	३५६	पीयुः (३-७६ उ०)	६१९
४१७	कञ्जिः (३-१-३७ उ०)	६२६	५४	भडः (१-५४ उ०)	५८३
५२२	कडिः (४-८२ उ०)	६३७	९७	युषः (१-९७ उ०)	५८७
५२२	कदिः (४-८२ उ०)	६३७	५६३	वर्णिः (४-१२३ उ०)	६४४
२५०	क्षदिः (२-९२ उ०)	६०७	१८३	शुः (२-२५ उ०)	६००
३१३०	जुः (३-२-१५०)	५६४	२९००	सातिः (३-१-१३८)	५००
५०६	तदिः (४-६६ उ०)	६३६	२५५५	स्कम्भुः (३-१-८२)	२७८
४८	तव (१-४८ उ०)	५८२	„	स्कुम्भुः („)	„
२४४४	तुः (७-३-९५)	१९२	„	स्तन्भुः („)	„
	दभिः (वा)		„	स्तुम्भुः („)	„

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 16 29 20 12 012 1